DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

DOKUZ EYLUL UNIVERSITY THE JOURNAL OF GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

Cilt / Volume: 27 **Sayı / Issue: 2** **E-ISSN: 1308-0911**

Yıl/Year: 1 Nisan 2025- 30 Haziran 2025 / April 1, 2025- June 30, 2025

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

DOKUZ EYLUL UNIVERSITY THE JOURNAL OF GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

Cilt / Volume: 27 **Sayı / Issue: 2** **E-ISSN: 1308-0911**

Yıl/Year: 1 Nisan 2025 - 30 Haziran 2025/ April 1, 2025 - June 30, 2025

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Cilt: 27 **Sayı:** 2 **Yıl:** 2025

E·ISSN: 1308-0911

Derginin Sahibi: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü adına Prof. Dr. Zehra Nilüfer KARACASULU

Sorumlu Müdür: Prof. Dr. Zehra Nilüfer KARACASULU

Baş Editör: Prof. Dr. Banu DEMİREL

Yönetim Yeri: T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Merkez Kampüs 35390 Buca, İZMİR

Yayının Türü: Yılda En Az Dört Kez Yayınlanan Akademik Hakemli Dergidir.

Ulakbim (Dergipark) Online Yayın Tarihi: 15.06.2025

Yönetim ve Yazışma Adresi: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Merkez Kampüs 35390 Buca/İZMİR
Tel: (232) 301 87 60
Faks: (232) 453 02 66
E-posta: sbedergi@deu.edu.tr

Sekreter & Dizgi: Araş. Gör. Aybüke İrem SAYLAM / Araş. Gör. Adar Cem LAĞAP

Dergide yayınlanan makalelerin bilim, içerik ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergide yayımlanan makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

© Tüm Hakları Saklıdır.

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY PUBLICATIONS

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY JOURNAL OF GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

Volume: 27 **Issue:** 2 **Year:** 2025

E·ISSN: 1308-0911

Journal Owner: Prof. Dr. Zehra Nilüfer KARACASULU The owner on behalf of Dokuz Eylul University Graduate School of Social Sciences

Director: Prof. Dr. Zehra Nilüfer KARACASULU

Editor in Chief: Prof. Dr. Banu DEMİREL

Place of Management: T.C. Dokuz Eylul Üniversity
Graduate School of Social Sciences
Merkez Campus 35390 Buca/İZMİR

Yayının Türü : Journal is a peer-reviewed and published at least four times a year.

Ulakbim (Dergipark) Online Date of Issue: 15.06.2025

Management and Correspondence Address:

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Merkez Campus 35390 Buca/İZMİR
Tel: (232) 301 87 60
Faks: (232) 453 02 66
E-mail: sbedergi@deu.edu.tr

Secretary & typesetting : Res. Assist Aybuke İrem SAYLAM/ Res. Assist Adar Cem LAĞAP

The academic and content responsibility of the articles published in our journal exclusively belongs to the authors. The articles published in our journal cannot be used without giving reference to the relevant article

© All Rights Reserved.

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
Hakemli Dergi
Cilt: 27 Sayı: 2 Yıl: 2025

Dergi Yayın Komisyonu

Prof. Dr. Emrah DİNDİ- Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Gökhan KARAGONLAR- Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Olca SÜRGEVİL DALKILIÇ- Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Özgün KOŞANER- Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Tuğbay İNAN- Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özgecan GÖK- Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Volkan ÇETİNKAYA- Dokuz Eylül Üniversitesi

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abbas TÜRNÜKLÜ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Aynur KOÇAK	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Binnur GÜRLER	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Birsen KARACA	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Dilşen İNCE ERDOĞAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Erhan DEMİRELİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih TOKTAŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice ŞiRiN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. İlber ORTAYLI	MEF Üniversitesi
Prof. Dr. İpek DEVECİ KOCAKOÇ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Kamil İŞERİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet AÇA	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa DAŞ	İzmir Bakırçay Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ÖNER	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa SEVER	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr. Nadim MACİT	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Nafize Sibel GÜZEL	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Nevzat ŞİMŞEK	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Recep KÖK	İstanbul Nişantaşı Üniversitesi
Prof. Dr. Turgay UZUN	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf KILDİŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Nilüfer KARACASULU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki ERDUT	Dokuz Eylül Üniversitesi

ALAN EDİTÖRLERİ

Prof. Dr. Ali Cemal TÖZ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ali ÖZDEMİR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Şevket OVALI	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Asuman ALTAY	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. B. Müge VURAL	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Berna KIRKULAK ULUDAĞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Burçak Müge VURAL	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Cafer ŞEN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Engin AKDENİZ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Gökhan TENİKLER	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Gülmira KURUOĞLU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Gülperi SERT	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Gülüzar KURT GÜMÜŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Hacı CAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Hakan ÇÖREKÇİOĞLU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Hakkı UYAR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Himmet KONUR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin Avni EGELİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. İnci BOYACIOĞLU BAL	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Kamil İŞERİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Koray DOĞAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Cem ŞAHİN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Nevzat KAYA	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Nilşen GÖKÇEN ULUK	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Nilüfer ÖZCAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ö. Devrim YILMAZ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Özlem ÇAKIR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Pınar Evrim MANDACI	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi YAĞCI	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Şenay ÖZGÜR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Tuğbay İNAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Türkmen TÖRELİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Vahap TECİM	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Behiye KAZANCI	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Gamze ARABELEN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Levent YILMAZ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Turgay BUCAK	Dokuz Eylül Üniversitesi

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY
JOURNAL OF GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
Refereed Joumal
Vol: 27 lssue: 2 Year: 2025
Publishing Commission of Journal

Prof. Dr. Emrah DİNDİ- Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Gökhan KARAGONLAR- Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Olca SÜRGEVİL DALKILIÇ- Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Özgün KOŞANER- Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Tuğbay İNAN- Dokuz Eylül University
Dr. Öğr. Üyesi Özgecan GÖK- Dokuz Eylül University
Dr. Öğr. Üyesi Volkan ÇETİNKAYA- Dokuz Eylül University

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abbas TÜRNÜKLÜ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Yeditepe University
Prof. Dr. Aynur KOÇAK	Yildiz Technical University
Prof. Dr. Binnur GÜRLER	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Birsen KARACA	Ankara University
Prof. Dr. Dilşen İNCE ERDOĞAN	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Erhan DEMİRELİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Fatih TOKTAŞ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Hatice ŞiRiN	Ege University
Prof. Dr. İlber ORTAYLI	MEF University
Prof. Dr. İpek DEVECİ KOCAKOÇ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Kamil İŞERİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Mehmet AÇA	Marmara University
Prof. Dr. Mustafa DAŞ	İzmir Bakırçay University
Prof. Dr. Mustafa ÖNER	Ege University
Prof. Dr. Mustafa SEVER	Çanakkale Onsekiz Mart University
Prof. Dr. Nadim MACİT	Ege University
Prof. Dr. Nafize Sibel GÜZEL	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Nevzat ŞİMŞEK	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK	Ataturk University
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU	Hacettepe University
Prof. Dr. Recep KÖK	İstanbul Nişantaşı University
Prof. Dr. Turgay UZUN	Osmaniye Korkut Ata University
Prof. Dr. Yusuf KILDİŞ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Nilüfer KARACASULU	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Zeki ERDUT	Dokuz Eylül University

FIELD EDITORS

Prof. Dr. Ali Cemal TÖZ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Ali ÖZDEMİR	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Ali Şevket OVALI	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Asuman ALTAY	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. B. Müge VURAL	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Berna KIRKULAK ULUDAĞ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Burçak Müge VURAL	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Cafer ŞEN	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Engin AKDENİZ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Gökhan TENİKLER	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Gülmira KURUOĞLU	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Gülperi SERT	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Gülüzar KURT GÜMÜŞ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Hacı CAN	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Hakan ÇÖREKÇİOĞLU	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Hakkı UYAR	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Himmet KONUR	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Hüseyin Avni EGELİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. İnci BOYACIOĞLU BAL	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Kamil İŞERİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Koray DOĞAN	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Mehmet Cem ŞAHİN	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Nevzat KAYA	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Nilşen GÖKÇEN ULUK	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Nilüfer ÖZCAN	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Ö. Devrim YILMAZ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Özlem ÇAKIR	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Pınar Evrim MANDACI	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Remzi YAĞCI	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Şenay ÖZGÜR	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Tuğbay İNAN	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Türkmen TÖRELİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Vahap TECİM	Dokuz Eylül University
Doç. Dr. Behiye KAZANCI	Dokuz Eylül University
Doç. Dr. Gamze ARABELEN	Dokuz Eylül University
Doç. Dr. Levent YILMAZ	Dokuz Eylül University
Doç. Dr. Turgay BUCAK	Dokuz Eylül University

DERGİ HAKKINDA

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi yılda en az dört defa yayımlanan hakemli bir dergidir. Dergi alanında disiplinlerarası ulusal ve uluslararası çalışmaları yayınlar. Derginin yayım dili Türkçe' dir. Ancak İngilizce yazılan makaleler de yayımlanır. Dergi, içeriği tüm kullanıcılara açık, serbestçe/ücretsiz "açık erişimli" bir dergidir. Kullanıcılar yayıncıdan ve yazar(lar)dan izin almaksızın, dergideki makaleleri tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, dağıtabilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstererek makalelere bağlantı verebilir.

ABOUT JOURNAL

Dokuz Eylül University Journal of Graduate School of Social Sciences is a peerreviewed and international journal published at least four times a year. The journal publishes multidisciplinary national and international articles. The language of the journal is Turkish, but, articles in English may also be published. This is an open access journal which means that all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Users are allowed to read, download, copy, distribute, print, search, or link to the full text of the articles in this journal without asking prior permission from the Publisher or the author.

Cilt/*Volume*: 27 Sayı/*Issue*: 2

1 Nisan 2025- 30 Haziran 2025 / April 1, 2025- June 30, 2025

İÇİNDEKİLER/*CONTENT*

SAYFA/*PAGE*

EĞİTİMDE ÜSTBİLİŞSEL DÜZENLEME ENVANTERİ: ÖĞRENCİ VERSİYONU'NUN (EÜDE: ÖĞRENCİ-KENDİ FORMU) GELİŞTİRİLME ÇALIŞMASI 497-517

THE STUDY OF DEVELOPING THE METACOGNITIVE REGULATION INVENTORY IN EDUCATION: STUDENT'S VERSION (MRIE: STUDENT-SELF)

Mehmet Akif GÜZEL, Tahsin Oğuz BAŞOKÇU

EXAMINING THE AI ANXIETY LEVELS OF AVIATION EMPLOYEES BASED ON DEMOGRAPHIC VARIABLES 518-546

HAVACILIK ÇALIŞANLARININ YAPAY ZEKA KAYGI DÜZEYLERİNİN DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLERE GÖRE İNCELENMESİ

Arif TUNCAL

TÜRKİYE'DE EĞİTİM GÖREN MÜLTECİ ÖĞRENCİLERİN YAŞADIKLARI ZORLUKLAR: OKUL PSİKOLOJİK DANIŞMANLARININ GÖZÜNDEN NİTEL BİR DEĞERLENDİRME 547-580

DIFFICULTIES EXPERIENCED BY REFUGEE STUDENTS STUDYING IN TÜRKİYE: A QUALITATIVE EVALUATION THROUGH THE PERSPECTIVE OF SCHOOL PSYCHOLOGICAL COUNSELORS

Kübra AKİN, Ezgi ERGÜN, Merve Gizem ATAGÜL, Rabia Betül ÖZEN, Gamze ÖZBAYRAK, Ömer Miraç YAMAN

REDDEDİLME DUYARLILIĞI İLE SOSYAL KAYGI ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE BİR DERLEME 581-604

A REVIEW ON THE RELATIONSHIP BETWEEN REJECTION SENSITIVITY AND SOCIAL ANXIETY

Gaye ÖZDEMİR ÖNDER, Elif ÜNAL

SEX-TYPING OF GENDER IDENTITY: A CULTURAL PERSPECTIVE TO K-POP IDOLS' PORTRAYALS OF PERCEIVED MASCULINITY 605-632

CİNSİYET KİMLİĞİNİN TİPLEŞTİRİLMESİ: K-POP İDOLLERİNİN ALGILANAN ERKEKLİK TASVİRLERİNE KÜLTÜREL BİR BAKIŞ

Melisa PİROL, Cansu ARISOY GEDİK

TÜRK SİYASAL HAYATINDA TURHAN FEYZİOĞLU 633-675

TURHAN FEYZİOĞLU IN TURKISH POLITICAL LIFE

Arda GÖBEL

ON SLEEPLESSNESS: NIETZSCHE'S ZARATHUSTRA 676-695

UYKUSUZLUK ÜZERİNE: NIETZSCHE'NİN ZERDÜŞT'Ü

Engin YURT

AKRAN ZORBALIĞININ SOSYOLOJİK BOYUTU: TOPLUMSAL CİNSİYET, OKUL KÜLTÜRÜ VE AİLE ÖZELLİKLERİ BAĞLAMINDA AKRAN ZORBALIĞI 696-719

THE SOCIOLOGICAL DIMENSION OF PEER BULLYING: PEER BULLYING IN THE CONTEXT OF GENDER, SCHOOL CULTURE, AND FAMILY CHARACTERISTIC

Erdal ÇETİN

İHVÂN-I SAFÂ'YA GÖRE YERYÜZÜ HAYATININ METAFİZİK KÖKENİ: FERDÎ RUHUN DÜŞÜŞÜ VE İLK GÜNAH 720-735

THE METAPHYSICAL ORIGIN OF EARTHLIFE ACCORDING TO THE IKHWANU-S SAFÂ: THE FALL OF THE INDIVIDUAL SOUL AND THE FIRST SIN

Büşra BİLGİN

TÜRK RESİM SANATINDA MANZARA GELENEĞİNİN TEMSİLCİLERİ "PRİMİTİFLER": BİÇİMSEL BİR ÇÖZÜMLEME 736-754

REPRESENTATIVES OF THE LANDSCAPE TRADITION IN TURKISH PAINTING: "PRIMITIVES": A FORMAL ANALYSIS

Muteber BURUNSUZ

İLETİŞİM KURAMLARININ İŞLEVSELLİK AÇISINDAN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ 755-772

COMPARATIVE ANALYSIS OF COMMUNICATION THEORIES IN TERMS OF FUNCTIONALIT

Nurgül ERGÜL

TIK TUZAĞI HABERCİLİK ÇERÇEVESİNDE SOSYAL MEDYADA MAGAZİN HABERLERİ ÜZERİNE BİR ANALİZ 773-788

AN ANALYSIS ON MAGAZINE NEWS ON SOCIAL MEDIA WITHIN THE FRAMEWORK OF CLICKBAIT JOURNALISM

Meryem ALTINTAŞ

YOLCULARIN HAVAYOLU FİRMA SEÇİMLERİNİN PROMETHEE YÖNTEMİYLE BELİRLENMESİ (KAHRAMANMARAŞ ÖRNEĞİ) 789-810

DETERMINING PASSENGERS' AIRLINE COMPANY CHOICES WITH THE PROMETHEE METHOD (KAHRAMANMARAŞ EXAMPLE)

Ahmet ACEM, Dilay SÜNBÜL ACEM

NAVIGATING US CLIMATE POLICY UNCERTAINTY: NOVEL EVIDENCE FROM CARBON MARKETS, CRYPTOCURRENCY (DeFi), AND RENEWABLE ENERGY INNOVATIONS 811-843

ABD İKLİM POLİTİKASI BELİRSİZLİĞİNİ ANLAMAK: KARBON PİYASALARI, MERKEZİYETSİZ FİNANS (DeFi) VE YENİLENEBİLİR ENERJİ İNOVASYONLARINDAN YENİLİKÇİ KANITLAR

Cengizhan KARACA

ADAPTİF BELLEK VE HAYATTA KALMA İŞLEME ETKİSİ: KAPSAMLI BİR DERLEME 844-874

ADAPTIVE MEMORY AND THE SURVIVAL PROCESSING EFFECT: A COMPREHENSIVE REVIEW

Sezer RENGİİYİLER, Mert TEKÖZEL

DİJİTAL OYUNLARDA DÜNYA OLUŞTURMA VE ALT-YARATIM "MİTOPYA" 875-913

WORLD-BUILDING AND SUB-CREATION IN DIGITAL GAMES: "MYTHOPOEIA"

Engin Deniz ERBAŞ

SİVİL TOPLUM PERSPEKTİFİNDEN GÖÇMEN VE SIĞINMACILARA YÖNELİK AYRIMCILIK VE SOSYAL DIŞLANMA: NİTEL BİR ARAŞTIRMADAN YANSIYANLAR 914-941

DISCRIMINATION AND SOCIAL EXCLUSION AGAINST MIGRANTS AND ASYLUM SEEKERS FROM CIVIL SOCIETY PERSPECTIVE: REFLECTIONS FROM A QUALITATIVE RESEARCH

Olcay GÜLDALI, Reyhan ATASÜ-TOPCUOĞLU

AT THE BOUNDARIES OF MACHINE AND HUMANITY: A COMPARATIVE POSTHUMANIST ANALYSIS OF E. GASKELL'S NORTH AND SOUTH AND O. KEMAL'S ON FERTILE LANDS 942-961

MAKİNE VE İNSANLIĞIN SINIRLARINDA: E. GASKELL' IN KUZEY VE GÜNEY VE O. KEMAL' İN BEREKETLİ TOPRAKLAR ÜZERİNDE ADLI ESERLERİNİN POSTHUMANİST KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Leyla ADIGÜZEL

TOPLUMSAL KIRILMALARIN SANATSAL İFADELERİ: RESİM SANATINDA SAVAŞ, ADALET VE DEVRİM TEMALARI 962-974

ARTISTIC EXPRESSIONS OF SOCIAL RUPTURES: THEMES OF WAR, JUSTICE, AND REVOLUTION IN PAINTING

Ahmet Fatih ÖZMEN

Yayın Geliş Tarihi: 03.01.2024
Yayına Kabul Tarihi: 03.02.2025
Online Yayın Tarihi: 15.06.2025
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1612641

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 27, Sayı: 2, Yıl: 2025, Sayfa: 497-517
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

EĞİTİMDE ÜSTBİLİŞSEL DÜZENLEME ENVANTERİ: ÖĞRENCİ VERSİYONU'NUN (EÜDE: ÖĞRENCİ-KENDİ FORMU) GELİŞTİRİLME ÇALIŞMASI

Mehmet Akif GÜZEL[*]

Tahsin Oğuz BAŞOKÇU[**]

Öz[1]

Sayısız araştırma, öğrencilerin bir bilgiyi öğrenmeleri kadar bu bilgileri hakkında bilgilere sahip olmalarının ve bunları düzenlemelerinin, diğer bir ifadeyle üstbilişsel performanslarının, akademik başarılarında oldukça kritik bir öneme sahip olduğunu işaret etmektedir. 120K850 No.lu TÜBİTAK projesi kapsamında desteklenen bu çalışmada, standart bir öğretim bağlamındaki iki temel grubun (öğretmen ve öğrencilerin) üstbilişsel "hedef", "izleme" ve "kontrol" süreçlerini kavramsallaştıran ve "eğitimde çok düzeyli üstbilişsel düzenleme modeli" olarak alan yazına sunulan modele uygun olarak "Eğitimde Üstbilişsel Düzenleme Envanteri (EÜDE): Öğrenci Versiyonu"nun geliştirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla, mevcut ilişkili ölçeklerden yararlanılmış ve buna ek olarak araştırmacılar tarafından eklenmiş ölçek maddeleri, 24 ilden toplam 10190 5, 6 ve 7. sınıf öğrencisine tamamı çevrimiçi olarak üç aşamada uygulanmıştır. Oluşturulan 33 maddelik ölçek, ilk aşamada 6178 öğrenciye uygulanmıştır. Açımlayıcı faktör analizi (AFA) sonrasında 20 madde içeren ölçek, ikinci aşamada 2845 öğrenciye ve son aşamada AFA, madde ve test parametrelerine göre belirlenerek elde edilen 12 maddelik ölçek 1527

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Güzel, M.A. & Başokçu, T.O. (2025). Eğitimde Üstbilişsel Düzenleme Envanteri: Öğrenci versiyonu'nun (EÜDE: Öğrenci-kendi formu) geliştirilme çalışması. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 27* (2), 497-517.

[*] Doç. Dr., Abdullah Gül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Psikoloji Bölümü, ORCID: 0000-0001-5828-1237, akif.guzel@agu.edu.tr

[**] Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0002-4821-0045, tahsin.oguz.basokcu@ege.edu.tr

[1]Bu çalışma, Ege Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etiği Kurulundan 02.12.2020 tarih, 15/01 Toplantı No. ve 721 Protokol No.lu alınan onay kararı ile yürütülmüştür.

Yine bu çalışma, 120K850 No.lu Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) 1001 projesi kapsamında desteklenmiş ve yürütülmüştür. Çalışmamızı destekleyen TÜBİTAK'a teşekkür ederiz.

öğrenciye uygulanmıştır. Son aşamada elde edilen 12 maddelik nihai ölçek için doğrulayıcı faktör analizi (DFA) yapılmıştır. AFA ve DFA sonuçlarına göre, öğrencilerin üstbilişsel düzenleme yapısındaki üstbilişsel "hedef", "izleme" ve "kontrol" alt boyutlarına ait maddeler belirlenebilmiştir. Güvenirlik analizi sonuçları da geliştirilen ölçeğin iç tutarlı olduğunu göstermiştir.

Anahtar kelimeler: *Üstbiliş, Üstbilişsel Düzenleme, Eğitim, Öğrenci, Envanter.*

THE STUDY OF DEVELOPING THE METACOGNITIVE REGULATION INVENTORY IN EDUCATION: STUDENT'S VERSION (MRIE: STUDENT-SELF)

Abstract

Numerous studies have indicated that just like how much they learn knowledge, students' knowledge and regulation of their knowledge, i.e., their metacognitive performance, is quite critical in their academic success. In this study, financed by TUBITAK project No. 120K850, we aimed to develop "Metacognitive Regulation Inventory in Education (MRIE): Student's Version" by following the model suggested to the literature as "multi-layered metacognitive regulation model in education" that conceptualise metacognitive "goal", "monitoring", and "control" processes of the two main groups in a standard teaching context (i.e., teachers & students). For this purpose, the scale whose items were composed of the ones utilised in the related existing scales and of those added by the researchers were administered to 10190 5th, 6th, and 7th-graders from 24 provinces in three online applications. The 33-item scale was administered to 6178 students in the first stage. The 20-item scale obtained after an exploratory factor analysis (EFA) was administered to 2845 students in the second stage, and the 12-item scale obtained by analysing EFA, item and test parameters was administered to 1527 students in the last stage. Confirmatory factor analysis (CFA) was conducted in the latest stage for the final 12-item scale. The items of metacognitive "goal", "monitoring", and "control" sub-dimensions in the students' metacognitive regulation construct could be identified according to EFA and CFA results. Reliability analysis results also showed the developed scale was internally consistent.

Keywords: *Metacognition, Metacognitive Regulation, Education, Student, Inventory.*

GİRİŞ

Soğuk bir kış gününde evimizdeki oda sıcaklığını, örneğin 20°C'de sabit tutmak istediğimizi var sayalım. Isıtma sistemi, bu hedef sıcaklığa ulaşmak ve bunu sabit tutmak için, mevcut oda sıcaklığını sürekli olarak ölçecek ve anlık sıcaklığı hedef sıcaklık içinde uzun süreyle sabit tutabilmek amacıyla ya çalışmaya devam edecek ya da çalışmasına ara verecektir. Fizyolojik olarak vücut sıcaklığının sabit tutulmasında da gözlemlediğimiz bu düzenleme sürecinde (homeostasis; ör. bkz., Modell vd., 2015), temel olarak ulaşılmak istenen bir "hedeften" (hedef sıcaklık) ve

bu hedefe ulaşmak için gerçekleşen "izleme" (sıcaklığın ölçülmesi) ve "kontrol" (sıcaklığın arttırılması ya da azaltılması) süreçlerinden bahsetmek mümkündür. Fizyolojik ya da mekanik şekilde düzenlenen bu süreçler, diğer çeşitli davranışlarda da gözlemlenebilmektedir. Bu düzenlemeler örneğin, yemek yeme gibi günlük hayattaki davranışlarımızda (ör., Güzel, 2015; Güzel & Güngör, 2020) ya da "çalışma zamanı paylaştırma (tahsis etme) paradigması" ([study time allocation paradigm]; bkz. ör., Mazzoni vd., 1990; Mazzoni & Cornoldi, 1993; Son & Metcalfe, 2000) veya "öğrenme kararı" (Rhodes, 2016; Son & Metcalfe, 2005) gibi laboratuvar ortamında da ölçülebilen davranışlarımızda gözlemlenebilir. Ancak, üst-düzey düşünme becerilerimizden biri olan üstbilişsel düzenleme sürecini, en belirgin ve en kritik şekilde "eğitim" bağlamında (başka bir deyişle, hem öğrenme hem de öğretimde yer alan ilgili tüm davranışlarımızda) gözlemlemek mümkündür (ör. bkz., Zimmerman, 2001, 2002).

Bu çalışmanın amacı, öğrencilerin üstbilişsel düzenlemelerini ölçmede kullanılmak üzere bir ölçme aracı geliştirmektedir. Daha detaylı olarak belirtmek gerekirse, Thiede ve diğerlerinin (2019) oluşturduğu "öğrenci ve öğretmenler için üstbilişsel izleme ve kontrol" modelini gözden geçirilmesiyle daha bütüncül olarak önerilen "eğitimde üstbilişsel düzenleme modeli"nde yer alan ([a multi-layered metacognitive regulation in education]; Güzel & Başokçu, 2023b) kavramsallaştırma, varsayım ve beklentilere dayanarak ilgili envanterin geliştirilmesi amaçlanmıştır. "Öğretmenlerin" hem kendi hem de sınıflarının bilişlerini düzenlemelerine ait envanter formları yakın zaman önce geliştirilmiştir (bkz., Güzel & Başokçu, 2023a); ilgili envanter Ek 2'de verilmiştir. Bu çalışmada ise, eğitim bağlamındaki diğer bir grup olan "öğrenciler" için ilgili ölçeğin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Devam eden bölümde ilgili model tanıtılmakta ve çalışmanın amacı detaylandırılmaktadır.

Eğitim Bağlamında Üstbilişsel Düzenleme

"Üstbilişsel düzenleme" süreci, Nelson ve Narens'in (1994; ayrıca bkz., Nelson, 1990) üstbilişsel çerçeve modeline göre, bilişimizi izleyen (monitoring) ve yine hedeflerine göre bu bilgi düzeyini kontrol eden (controlling) üstbilişsel düzey arasındaki bilgi akışına dayanmaktadır. Modelde yer alan biliş "nesne düzeyi" olarak ifade edilirken üstbiliş ise "meta düzey" olarak ifade edilmektedir. Böylece, bir düzenleme hedefine sahip olan meta düzeyin nesne düzeyini izlemesiyle izlenen durumun hedefe uygun olana kadar kontrol ettiğini varsaymaktadır. Yüksek düzeyli bir bilişsel performans olan üstbilişsel düzenleme, her ne kadar benzer ya da aynı yapılara karşılık gelseler de, özellikle psikoloji ve eğitim alanlarında farklı biçimlerde veya kavramlarla ele alınmıştır. Örneğin, Schraw ve Moshman (1995) üstbilişsel düzenlemeyi, temel olarak öğrenmeyi ve bellek performansını arttıran bir süreç olarak ele almaktadır. Böylece ilgili düzenleme, "planlama", "izleme" ve "değerlendirme" süreçlerini kapsayan bütüncül bir bilişsel beceri olarak özetlenmektedir. Kullanılan kavramlar için, modeller arasında farklı isimlendirmeler bulunabilmektedir. Örneğin, Schraw ve Moshman'ın tanımlamasındaki

"planlamayı", Nelson ve Narens'in tanımladığı meta-düzeyinde yer alan "stratejik hedef" (üstbilişsel hedef) olarak değerlendirmek mümkündür. "Değerlendirme" süreci ise yine Nelson ve Narens'in (1994) modelinde yer alan "izleme" süreciyle benzerlik taşımaktadır. Buna karşın "değerlendirmeyi", bireyin kendi öğrenmesiyle ilgili süreçleri ve çıktılarını değerlendirme olarak tanımlamaları nedeniyle, elde edilen çıktıları "kontrol" etmeyi de dahil ettikleri çıkarımını yapmak mümkündür (Schraw & Moshman, 1995; gözden geçirilmiş kuramlar için ayrıca bkz., Moshman, 2018). Böylece, Schraw ve Moshman'ın modelindeki "değerlendirme" sadece izlemeyi değil aynı zamanda kontrol sürecini de kapsayacak şekilde düşünülebilir.

Farklı alan yazınlarda aynı yapılar için farklı isimlendirmeler kullanılmış olsa da, üstbilişsel düzenlemeye ait kavramların ve dolayısıyla bu kavramlardan yola çıkarak oluşturulan pek çok kuramın Nelson ve Naren'ın (1994) modelini esas aldığını ya da bu modeli çeşitlendirdiğini belirtmek yanlış olmayacaktır. Nelson ve Narens'ın üstbilişsel çerçeve modelinin çalışma ilkesini, açık şekilde örneğin, "çalışma zamanı tahsis etme paradigması" içinde gözlemlemek mümkündür. Bu paradigmada katılımcılara hatırlaması zor ve kolay sözcüklerden oluşan bir sözcük listesi verilir. Katılımcılardan kendilerini hazır hissedene kadar bu karışık sözcüklü listeyi çalışmaları istenir. Katılımcıların amacı, listedeki sözcükleri en fazla sayıda hatırlayabilmektir. Bu paradigmayı kullanan çalışmalar, beklendiği gibi katılımcıların zor hatırlanabilecek sözcükleri kolay hatırlanabilecek sözcüklere göre daha fazla sayıda çalıştıklarını (ya da bunlara daha fazla çalışma zamanı ayırdıklarını) göstermiştir (Mazzoni & Cornoldi, 1993; Nelson & Leonesio, 1988; Pelegrina vd., 2000; Thiede & Dunlosky, 1999). Bu temel bulgu Nelson ve Narens'in çerçeve modeline göre değerlendirildiğinde, katılımcılar listeleri çalışırken nesne-düzeylerindeki bilgilerini "izlemektedir" -diğer bir ifadeyle, meta-düzeyleri nesne-düzeylerindeki bilgilerin ne kadar hatırlanır olduğunu bilinçli şekilde değerlendirmektedir (ör. bkz., Başokçu & Güzel, 2020). Ancak, bazı sözcüklerin daha zor hatırlandığını fark eden katılımcılar, (ki bunlar çoğunlukla zor hatırlanabilir sözcüklerdir), daha fazla sözcüğü hatırlayabilme hedeflerine ulaşabilmek için zor sözcükleri tekrar çalışırlar. Başka bir deyişle, bilişini (yani, nesne-düzeylerindeki bilgileri) arttırabilmek amacıyla örneğin, tekrarlama sayısını arttırdıkları bir "kontrole" sahiplerdir. Böylece, bu paradigmada doğrudan gözlenebildiği gibi, katılımcıların belli bir öğrenme ya da performans "hedefine" ulaşmak için nesne ve meta-düzeyler arasında gerçekleşen "izleme" ve "kontrol" süreçlerine sahip olduklarından bahsedebilmek mümkündür (ör., Nelson vd., 1994).

Öğretim sürecinde hem öğretmen hem de öğrencilere ait, özellikle bilişsel ve üstbilişsel süreçlerin öğrenci başarısında oynadığı rolü araştıran çok sayıda araştırma bulunmaktadır (ör., Pintrich, 2002; Swanson, 1990; ayrıca bkz., Hacker vd., 2009). Tüm bilimsel araştırmaların uygun bir kuramsal çerçevede başlamış olduğu ve buna göre ilerletildikleri düşünüldüğünde, eğitim bağlamında yer alan ilgili bilişsel ve üstbilişsel faktörleri de kavramsallaştıran ve böylece yürütülen çalışmalara kuramsal bir çerçeve sunan çeşitli modeller bulunmaktadır. Bunlar

arasında Thiede vd. (2019) tarafından önerilen "öğrenci ve öğretmenler için üstbilişsel izleme ve kontrol" modelinin gözden geçirilmesiyle önerilen "eğitimde çok düzeyli üstbilişsel düzenleme modeli" mevcut modeller arasında daha kapsamlı bir model olarak karşımıza çıkmaktadır (Güzel & Başokçu, 2023b, ayrıca bkz., 2023a); bkz. Şekil 1.

Şekil 1. Eğitimde Çok Düzeyli Üstbilişsel Düzenleme Modeli

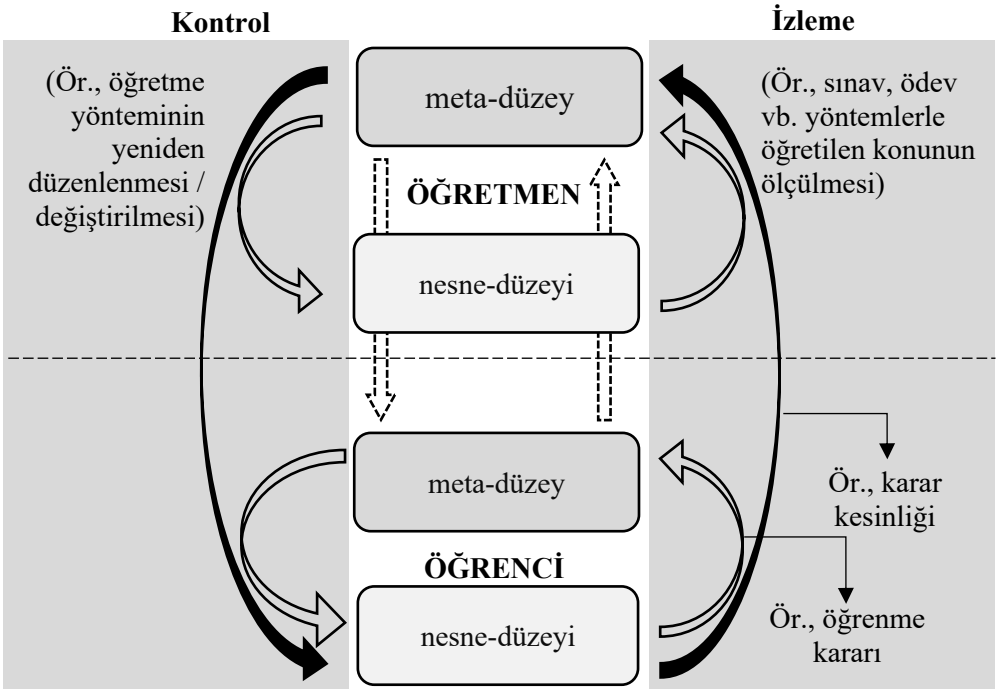

Güzel, M. A., & Başokçu, T. O. (2023a). Eğitimde Üstbilişsel Düzenleme Envanteri: Öğretmen Versiyonu'nun (EÜDE: Öğretmen-Kendi ve Öğretmen-Sınıf) Geliştirilme Çalışması. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *25*(1), s. 140. https://doi.org/10.17556/erziefd.1224757

Şekil 1'de gösterilen eğitimde çok düzeyli üstbilişsel düzenleme modelinde (Güzel & Başokçu, 2023a), (a) öğrencilerin kendi bilişlerini (öğrenmelerini), (b) öğretmenlerin de hem kendi bilişleri (öğretimle ilgili bilgilerini) ve (c) yine öğretmenlerin kendi öğrencilerinin bilişlerini, her bir düzenlemeye uygun hedeflere göre izlediklerini ve kontrol ettiklerini varsayan (en az) üç üstbilişsel düzenleme sürecinin (üç döngünün) yer aldığı önerilmektedir (dördüncü düzey şekildeki kesikli okla gösterilen öğrenci ve öğretmenlerin meta-düzeyleri arasındaki bilgi akışını göstermektedir; detaylı gözden geçirme için bkz., Güzel & Başokçu, 2023a ve 2023b).

Şekil 1'de gösterilen bu modelin beklentilerine uygun olarak, "eğitimde üstbilişsel düzenleme envanteri: öğretmen versiyonu" (öğretmen-kendi ve öğretmen-sınıf formları) geliştirilmiş ve geçerlik güvenirlik çalışmaları tamamlanmıştır (Güzel & Başokçu, 2023a). Bu çalışmada ise, öğrencilerin kendi bilişlerini düzenlemelerini ölçen "eğitimde üstbilişsel düzenleme envanterinin öğrenci versiyonunun geliştirilmesi amaçlanmıştır. Öğrencilerin üstbilişsel farkındalığını (Mokhtari & Reichard, 2002; Sperling vd., 2002), öğrenmede güdülenmiş stratejilerini (Motivated Strategies for Learning Questionnaire; Garcia ve Pintrich, 1996) ya da üniversite öğrencilerinin üstbilişsel davranışlarını ölçen (Meijer vd., 2013) çeşitli ölçme araçları geliştirilmiştir. Ancak, hem ulusal hem de uluslararası alan yazındaki ölçme araçları incelendiğinde, çeşitli ölçeklerde bunların farklı biçimlerde ölçüldüğü veya bir alt ölçeğin yalnızca seçili bazı maddeleriyle ölçülebilir görünmektedir. Ek olarak, öğrencilerin üstbilişsel "hedef", "izleme" ve "kontrol" davranışlarını önerilen bu modele uygun olarak bir arada ölçme amacı taşıyan bir ölçme aracına rastlanmamıştır. Özetle bu çalışmada, öğretmenler için görece yakın zaman önce oluşturulan envanteri tamamlar şekilde (bkz., Güzel & Başokçu, 2023a), "öğrencilerin" üstbilişsel düzenlemesini yine ilgili modelin önerilerini temel alarak ilgili envanterin öğrenci formunun geliştirilmesi amaçlanmıştır.

YÖNTEM

Uygulanan yöntem bakımından bu çalışma, örtük bir özelliğin gözlenen değişkenleri üzerinden nicel yöntemlerle ölçülmesini amaçlayan bir araştırma çalışmasıdır. Böylece çalışma, temel araştırma nitelikleri taşımaktadır.

İşlem

Katılımcılar

Örneklem

Araştırma 120K850 No.lu Türkiye Teknolojik ve Bilimsel Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) projesi kapsamında gerçekleştirilmiştir. Proje örneklemi 24 ildeki 92 okuldan toplam 11295 öğrenciyi kapsamaktadır. Örneklemede, aşamalı olarak olasılığa dayalı tabakalı-küme örnekleme yöntemi kullanılmıştır (Thompson, 2012). Bu yöntem, PISA (Program for International Student Assessment), TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study), PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) gibi geniş ölçekli testlerde özellikle eğitim araştırmaları için tercih edilen belirli kriterlere göre kümelerde il, ilçe, okul sınıf gibi kümelerin rastsal olarak belirlenmesi ve bu şekilde genel popülasyona daha uygun bir öğrenci örneklemi belirlenmesi mantığına dayanmaktadır (OECD, 2017; PISA 2009 Technical Report, 2012; Sedgwick, 2013). Uygulama okullarından 47'si devlet 45'i ise özel okuldur. Proje kapsamında erişilen örnekleme çeşitli akademik testler uygulanmış ve örneklem arasından ölçek geliştirme çalışmasına katılmak isteyen

10190 öğrenci üzerinden araştırma verisi toplanmıştır. Örneklemin bölgelere göre dağılımı Marmara Bölgesi %41,45, Ege Bölgesi %26,41, İç Anadolu Bölgesi %.14,88, Akdeniz Bölgesi %8,03, Karadeniz Bölgesi %5,36, Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi %3,87'dir.

Uygulama

Araştırma uygulamasının tamamı çevrimiçi olarak gerçekleştirilmiştir. Proje kapsamında uygulanan akademik testler bittikten sonra öğrencilere ölçek geliştirme çalışmasına katılmak isteyip istemedikleri sorulmuş ve uygulamalar katılmayı kabul eden öğrenciler ile devam etmiştir. Proje örneklemi olan 11295 öğrenciden toplam 10190'ı ölçek geliştirme uygulamasına katılmayı kabul etmiştir (1, 2 ve 3. aşamalarda sırasıyla, 6178, 2485 ve 1527 öğrenci yer almıştır); uygulama örneklemine ilişkin bilgiler için Tablo 1'e bakınız. Geliştirilmesi amaçlanan ölçeğin hedef, izleme ve kontrol boyutlarına ilişkin olarak hazırlanan 33 madde, ilk aşamada toplam 6178 öğrenciye uygulanmıştır. Toplanan verinin ön analizleri sonucunda eksik ve hatalı veriler ayıklanmış ve analizler 5847 öğrenci üzerinden gerçekleştirilmiştir. Açımlayıcı faktör analizi (AFA), madde ve test parametreleri göz önüne alınarak ölçekten 13 madde çıkarılmış ve oluşturulan form ikinci aşamada 2485 öğrenciye uygulanmıştır (analizler, tamamlanmamış ve hatalı veriler ayıklandıktan sonra, 2078 öğrenci üzerinden yapılmıştır). İkinci uygulama sonuçları yine, madde ve test parametrelerine göre incelenmiş ve ölçeğin yapısında anlamlı bir değişiklik yaratmadığı gözlenen 8 madde çıkartılarak 12 maddelik nihai forma ulaşılmıştır. Nihai form için 1527 kişilik örneklem uygulaması kullanılarak (1448 öğrencinin verisi üzerinden) doğrulayıcı faktör analizi (DFA) gerçekleştirilmiştir.

Tablo 1: Üç Uygulamada Yer Alan Öğrencilerin Sınıf Düzeyleri ve Cinsiyetlerine Göre Dağılımları

Uygulama Aşaması (Ölçek madde sayısı)	Sınıf	*N* (toplam)*	Erkek	Kız
1. uygulama (33 madde)	5	2025 (2150)	980 (%48,39)	1045 (%51,6)
	6	2118 (2256)	1084 (%51,18)	1034 (%48,82)
	7	1704 (1772)	930 (%54,58)	774 (%45,42)
	Toplam	5847 (6178)	2994 (%51,21)	2853 (%48,79)
2. uygulama (20 madde)	5	805 (1011)	433 (%53,79)	372 (%46,21)
	6	721 (848)	362 (%50,21)	359 (%49,79)
	7	552 (626)	239 (%43,29)	313 (%56,7)
	Toplam	2078 (2485)	1034 (%49,76)	1044 (%50,24)
3. uygulama (12 madde)	5	604 (640)	318 (%52,65)	286 (%47,35)
	6	471 (493)	198 (%42,04)	273 (%57,96)
	7	373 (394)	169 (%45,31)	204 (%54,69)
	Toplam	1448 (1527)	685 (%47,31)	763 (%52,69)

***Not:* * =** katılımcı sayısını gösteren sütundaki sayılar (*N*), eksik ve hatalı kodlamalar çıkarıldıktan sonra analize dahil edilen kişi sayısını, parantez içindeki sayılar ise uygulamaya katılan toplam katılımcı sayısını göstermektedir.

Veri Analizi

İkinci uygulama sonrasında elde edilen verilere AFA, üçüncü uygulama sonrasındaki verilere ise DFA uygulanmıştır. Güvenirlik analizleri için, nihai olarak elde edilen envanterin madde-toplam puan korelasyonlarını hesaplayan madde analizi yapılmıştır.

BULGULAR

Açımlayıcı Faktör Analizi

Açımlayıcı Faktör Analizi, temel bileşenler analizi ve varimax döndürme yöntemi kullanılarak yapılmıştır. Verinin faktör analizine uygunluğunun testi için korelasyon matrisinin anlamlılığı ve uygunluğu Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) değeri ve Bartlett testi üzerinden incelenmiştir. 20 madde üzerinden uygulanan ilk analizlerde verinin analize uygun olduğu tespit edilmiş (KMO = 0,960 ve Bartlett $\chi^2(105) = 13776{,}93$, $p < ,001$); ancak üç maddenin faktör yüklerinde çapraz yük problemi olması nedeniyle, bu üç madde (5, 6 ve 11. maddeler) analizden çıkarılmıştır. Bunun sonucunda analiz yeniden yürütülmüştür.

12 madde üzerinden temel bileşenler analizi ve varimax döndürme yöntemi ile uygulanan analizde; öncelikle verinin faktör analizine uygun olduğu (KMO = 0,945 ve Bartlett $\chi^2(66) = 10700{,}45$, $p < ,001$) tespit edilmiştir. Analiz sonucuna göre elde edilen üç alt boyut birlikte varyansın %71,18'ini açıklamaktadır. "Kontrol", "izleme" ve "hedef" alt boyutlarının faktör yükleri sırasıyla ,60-,74, ,59-,79 ve ,74-,81 aralığında değer almaktadır. Üç alt boyutta da yüksek faktör yüklerine ulaşılmış ve üç boyutlu yapı için geçerlik kanıtı elde edilmiştir (maddelere ilişkin faktör yükleri, özdeğer ve açıklanan varyans değerleri için Tablo 2'ye bakınız).

Tablo 2: Açımlayıcı Faktör Analizi Bulguları (n=1448)

Madde No.	Faktör 1	Faktör 2	Faktör 3
Madde 3	,69		
Madde 1	,68		
Madde 2	,74		
Madde 7	,60		
Madde 12		,78	
Madde 20		,79	
Madde 22		,67	
Madde 24		,59	
Madde 30			,81
Madde 29			,78
Madde 32			,77
Madde 26			,74
Özdeğer	6,78	1,17	0,59
Açıklanan Varyans (%)	27,17	24,22	19,79

Doğrulayıcı Faktör Analizi: Hata Varyansı Bağlamadan

Doğrulayıcı Faktör Analizi uygulanırken ölçekleme yöntemi olarak ULI (*unit loading identification*) kullanılmış ve her alt boyutun ilk maddesi referans değişken olarak belirlenmiştir. Üç alt boyut ile birinci düzey doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Standart faktör yükleri, "kontrol", "izleme" ve "hedef" alt boyutları için sırasıyla ,72-,83, ,70-,79 ve ,66-,90 aralığında değer almıştır. Model-veri uyumunun değerlendirilmesinde uyum indeksleri incelenmiştir; *Satorra Bentler* χ^2 (51) = 338,25, *Norm* χ^2 =6,63, *RMSEA* = 0,062, *CFI* = 0,99, *GFI* = 0,94, *SRMR* = 0,040. Elde edilen değerler iyi uyuma işaret etmektedir; Tablo 3'e bakınız.

Tablo 3: Doğrulayıcı Faktör Analizi Bulguları

Boyut	**Madde No-Madde**	***t***	**R^2**	**λ**
Hedef	3-Günlük veya haftalık ders çizelgesi hazırlarım.	-	,43	,66
	1-Çalışmaya başlamadan önce hedeflerimi belirlerim.	31,07*	,69	,83
	2-Daha iyi öğrenebilmek için hedefler belirlerim.	31,55*	,80	,90
	7-Kendime öğrenme hedefleri belirlerim.	30,85*	,71	,84
İzleme	12-Dersi anlayıp anlamadığımı bilirim.	-	,55	,74
	20-Okuduğumu anlayıp anlamadığımı fark ederim.	31,32*	,56	,75
	22-Soruyu yanıtlamaya başlamadan önce, soruyu doğru anlayıp anlamadığımdan emin olurum.	32,02*	,63	,79
	24-Bir soruyu çözerken, benzer soruları önceden nasıl çözdüğümü hatırlarım.	28,89*	,49	,70
Kontrol	30-İyi olmadığımı düşündüğüm dersleri daha fazla çalışırım.	-	,56	,75
	29-Dersleri iyi dinlerim.	33,57*	,69	,83
	32-Ödevlerimi yaparım.	29,86*	,59	,77
	26-Derslerimi tekrar ederim.	31,26*	,52	,72

*p< .05

Doğrulayıcı Faktör Analizi: Hata Varyansı Bağlayarak

Norm ki-kare değeri dışındaki tüm değerler iyi ve mükemmel uyuma işaret etmektedir; ancak, norm ki-kare değerini 5'in altına düşürmek amacıyla hata varyansı bağlanmıştır (K2-K3 ve I2-I3 maddeleri arasında). Bu işlem sonucunda, standart faktör yükleri "kontrol" alt boyutunda ,73-,80, izleme alt boyutunda ,71-,80 ve hedef alt boyutunda ise ,66-,90 aralığında değer almıştır. Uyum indeksleri incelendiğinde, *Satorra Bentler* χ^2 (49) = 231,06, *Norm* χ^2 = 4,72, *RMSEA* = 0,051, *CFI* = 0,99, *GFI* = 0,96, *SRMR* = 0,034 değerleri elde edilmiştir. Elde edilen değerler iyi uyuma işaret etmektedir. Bulgular ışığında üç boyutlu yapının doğrulandığı ve yapı geçerliğine ilişkin kanıt elde edildiği görülmektedir. Doğrulayıcı Faktör Analizinde yer alan maddeler ve bu maddelere ilişkin bulgular Tablo 4'te verilmiştir. Şekil 2'de yine doğrulayıcı faktör analizinde elde edilen faktör yükleri verilmiştir.

Tablo 4: Doğrulayıcı Faktör Analizi Bulguları

Boyut	Faktör[a] ve Madde No-Madde (Anketteki Madde No)	*t*	R^2	λ
Hedef	H1-Günlük veya haftalık ders çizelgesi hazırlarım. (3)	-	,43	,66
	H2-Çalışmaya başlamadan önce hedeflerimi belirlerim. (1)	31,29*	,69	,83
	H3-Daha iyi öğrenebilmek için hedefler belirlerim. (2)	31,80*	,80	,90
	H4-Kendime öğrenme hedefleri belirlerim. (7)	31,09*	,71	,84
İzleme	İ1-Dersi anlayıp anlamadığımı bilirim. (12)	-	,50	,71
	İ2-Okuduğumu anlayıp anlamadığımı fark ederim. (20)	30,30*	,52	,72
	İ3-Soruyu yanıtlamaya başlamadan önce, soruyu doğru anlayıp anlamadığımdan emin olurum. (22)	28,81*	,64	,80
	İ4-Bir soruyu çözerken, benzer soruları önceden nasıl çözdüğümü hatırlarım. (24)	26,89*	,50	,71
Kontrol	K1-İyi olmadığımı düşündüğüm dersleri daha fazla çalışırım. (30)	-	,57	,76
	K2-Dersleri iyi dinlerim. (29)	32,81*	,64	,80
	K3-Ödevlerimi yaparım. (32)	28,48*	,53	,73
	K4-Derslerimi tekrar ederim. (26)	31,58*	,54	,74

[a] H=hedef, İ=izleme, K=kontrol

*p< .05

Şekil 2. EÜDE: Öğrenci-Kendi Formu Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

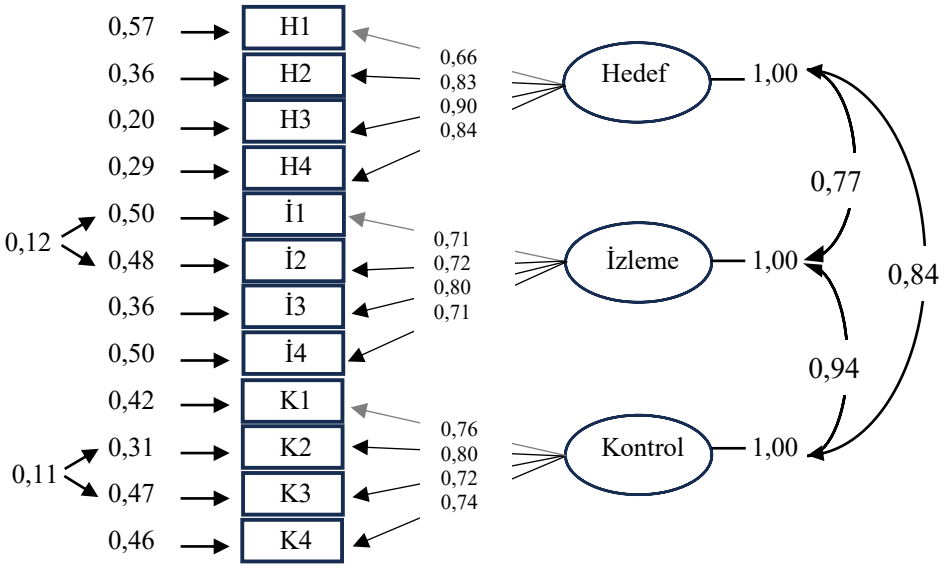

Güvenirlik Analizi

Ölçeğin güvenirliğinin incelenmesi amacıyla madde analizi uygulanmıştır. Üç alt boyut dörder madde üzerinden, toplam ölçek 12 madde üzerinden madde analizi ile incelenmiştir. "Kontrol" alt boyutunun Cronbach alfa iç tutarlık güvenirlik katsayısı ,85, "izleme" alt boyutunun ,83, "hedef" alt boyutunun ,88 ve toplam ölçeğin iç tutarlık güvenirlik değeri ,93 olarak bulunmuştur. Madde-toplam puan korelasyon değerleri, kontrol, izleme ve hedef alt boyutları için sırasıyla ,64-,74, ,60-

,69 ve ,63-,80 aralığında bulunmuştur. Toplam ölçek üzerinden 12 madde ile yapılan madde analizinde madde-toplam puan korelasyonları ,57-,77 aralığında değer almıştır. Tüm maddelere ilişkin madde-toplam puan korelasyon değerleri Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Güvenirlik Analizine İlişkin Madde-Toplam Puan Korelasyonları

Boyut	Madde No.	Madde-Toplam Puan Korelasyon Değerleri
Hedef	Madde 1	,57
	Madde 2	,73
	Madde 3	,77
	Madde 4	,75
İzleme	Madde 5	,64
	Madde 6	,65
	Madde 7	,72
	Madde 8	,65
Kontrol	Madde 9	,71
	Madde 10	,75
	Madde 11	,68
	Madde 12	,71

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Eğitim sürecinde sadece bir bilgiyi bilmenin ötesinde, bu bilgiyi bilip bilmediğine dair bilgilerin ya da bunlara dair farkındalığın özellikle öğrencilerin akademik başarılarında kritik bir role sahip olduğuna işaret eden çok sayıda çalışma bulunmaktadır (Swanson, 1990; geniş gözden geçirme çalışmaları için ör. bkz., Pintrich, 2002; Zimmerman, 2001, 2002). Öğrencilerin üstbilişsel farkındalığı (Mokhtari & Reichard, 2002; Sperling vd., 2002), öğrenmede güdülenmiş stratejileri (Garcia & Pintrich, 1996) ya da üniversite öğrencilerinin üstbilişsel davranışları (Meijer vd., 2013) gibi öğrencilerin üst-düzey bilişsel performansını ölçen çeşitli ölçme araçları geliştirilmiştir. Ancak bu çalışmada, Thiede ve arkadaşlarının (2019) temel olarak Nelson ve Narens'in (1994) önerdiği üstbilişsel çerçeve modelini esas alarak uyarladıkları "öğrenci ve öğretmenlerin üstbilişsel izleme ve kontrolü modelini" eğitim bağlamındaki tüm olası düzenlemeleri dahil ederek yeniden gözden geçirilmesiyle önerilen "eğitimde çok düzeyli üstbilişsel düzenleme modeli"nin (Güzel & Başokçu, 2023a, ayrıca bkz., 2023b) kavramlaştırmaları, önermeleri ve beklentilerine uygun olarak, öğrencilerin kendi bilgilerini nasıl ve ne kadar başarılı şekilde düzenlediklerini ölçmek amacıyla bir ölçme aracının geliştirilmesi amaçlanmıştır. Buradaki temel motivasyonumuz, ulusal ve uluslararası alan yazında yer alan ilgili ölçeklerde yukarıda bahsi geçen çok düzeyli düzenleme modelindeki boyutların kimi ölçekte farklı biçimlerde veya kimisinde ise ancak seçili bazı maddelerle ölçülmesi ve dolayısıyla öğrencilerin üstbilişsel "hedef", "izleme" ve "kontrol" davranışlarını önerilen bu modele uygun olarak açık şekilde

ve bir arada ölçen bir ölçme aracına rastlanılmamasıdır. Böylece, "eğitimde üstbilişsel düzenleme envanterindeki (EÜDE)" üç ölçekten "öğretmen-kendi" ve "öğretmen-sınıf" formlarının geliştirilmesinin ardından (Güzel & Başokçu, 2023a), bu çalışmada, ilgili envanteri öğrencilere odaklanacak şekilde tamamlayan "EÜDE: Öğrenci-Kendi formu" geliştirilmiştir (EÜDE: Öğrenci Versiyonu [EÜDE: Öğrenci-kendi formu] için Ek 1'e ve EÜDE-Öğretmen Versiyonu [Öğretmen-Kendi ve Öğretmen-Sınıf formları] için Ek 2'ye bakınız).

Eğitimde Üstbilişsel Düzenleme Envanteri olarak alan yazında ilk kez geliştirilen envantere ait son ölçeğin oluşturulması amacıyla yürütülen bu çalışmanın AFA ve DFA sonuçlarına göre, toplamda 12 maddeden oluşan ölçeğin her biri dörder maddelik üstbilişsel "hedef", "izleme" ve "kontrol" olarak üç alt boyutlu modeli doğrulanmıştır. Madde-toplam puan korelasyonlarının hesaplandığı analiz sonuçları, geliştirilen envanterin güvenilir olduğunu göstermiştir. Araştırma üç aşamada yürütülmüş ve toplam 9373 öğrencinin verileri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Envanterin güvenirlik için hesaplanan alfa (alpha) katsayısı ölçeğin tamamı için ,93 bulunurken "hedef" boyutu için ,88, "izleme" boyutu için ,83 ve "kontrol" boyutu için ,85 olarak hesaplanmıştır. EÜDE: Öğrenci-kendi ölçeği için, yapı geçerliği bulguları *Satorra Bentler* χ^2 (51) = 338,25, *Norm* χ^2 = 6,63, *RMSEA* = 0,062, *CFI* = 0,99, *GFI* = 0,94, *SRMR* = 0,040 olarak hesaplanmıştır. Ölçekteki maddelerin hata varyansları bağlayarak yapılan analizler sonucunda *Satorra Bentler* χ^2 (49) = 231,06, *Norm* χ^2 = 4,72, *RMSEA* = 0,051, *CFI* = 0,99, *GFI* = 0,96, *SRMR* = 0,034 değerleri elde edilmiştir. İki analiz sonuçlarında da iyi düzeyde uyum gözlendiğinden, ölçeğin ölçmeyi amaçladığı örtük yapıyı yüksek düzeyde güvenir ve geçerli olarak ölçtüğü belirlenmiştir.

Ölçeği kullanmak isteyen uygulayıcılar ve araştırmacıların dikkat etmeleri gereken bazı noktalara değinmek gerekmektedir. EÜDE: Öğrenci-kendi formunda yer alan maddeler, öğrencilere ait davranışları interval (eşit aralık) düzeyinde ölçmektedir. Bu nedenle, analizlerin bu özelliğe uygun şekilde yapılması önemlidir. Ek olarak, ölçekte herhangi bir ters kodlanmış madde yer almamaktadır. Böylece, yanıtlar ters çevrilmelerine gerek kalmadan kullanılabilmektedir. EÜDE: Öğrenci-kendi formunda ölçülen üstbilişsel düzenleme yapısı, üstbilişsel hedef, izleme ve kontrol alt boyutlarının tamamından oluşan bir yapı olduğundan öğrencilerin üstbilişsel düzenleme düzeylerini belirlemek isteyen araştırmaların, alt boyutların tamamına ait verileri elde etmesi kritik bir öneme sahiptir. Ancak, gelecekteki araştırmalar alt boyutların yalnızca bazılarını seçerek kullanmak isteyebilirler. Bu durumda, üstbilişsel düzenleme boyutunun doğrudan kendisinin ölçüldüğünü ifade etmek yerine, ölçülen alt boyut ya da boyutlar hangileriyse, araştırmada "yalnızca" bu alt boyut ya da boyutların ölçüldüğünün ifade edilmesi gerekmektedir.

Özetle, geliştirilen bu ölçek, Eğitimde Üstbilişsel Düzenleme Envanteri: Öğretmen Versiyonu (EÜDE: Öğretmen-Kendi ve Öğretmen-Sınıf) (Güzel ve Başokçu, 2023a) envanterinin öğrencilere ait üstbilişsel düzenlemenin ölçüm

süreçlerini içermektedir. Geliştirilen bu ölçek, EÜDE'nin bütün formlarının aynı grup için kullanılmasının uygun olduğunu göstermektedir. Araştırmacılar bir eğitim sürecinde yer alan öğretmenleri ve onların öğrencilerini birlikte değerlendirmeyi amaçlayabilirler. Bu durum, envanterin tamamının en güçlü özelliği olarak hem öğretmen hem öğrenci hem de sınıf ortamı için üstbilişsel düzenleme düzeylerinin karşılaştırılabilmesini sağlamaktadır. Ancak, öğretmen formları ve öğrenci formunun farklı gruplara uygulandığı durumlarda elde edilen verilerin birbirleri ile karşılaştırılması önerilmemektedir.

Yazar Katkı Oranı ve Çıkar Çatışması Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit katkı vermiştir ve yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Başokçu, O. T., & Güzel, M. A. (2020). Üstbilişsel İzleme ve Matematiksel Yeterlilikler: Bilişsel Tanı Modeli ve Sinyal Tespit Kuramı Yaklaşımı. *Eğitim ve Bilim*, *46* (205). https://doi.org/10.15390/EB.2020.7991

Garcia, T., & Pintrich, P. R. (1996). Assessing Students' Motivation and Learning Strategies in the Classroom Context: The Motivated Strategies for Learning Questionnaire. Içinde M. Birenbaum & F. J. R. C. Dochy (Ed.), *Alternatives in Assessment of Achievements, Learning Processes and Prior Knowledge* (ss. 319-339). Springer Netherlands. https://doi.org/10.1007/978-94-011-0657-3_12

Güzel, M. A. (2015). A metacognitive regulation approach for judgment of satiation. *Journal of Cognitive Psychology*, *27* (8), 929-943. https://doi.org/10.1080/20445911.2015.1057148

Güzel, M. A., & Başokçu, T. O. (2023a). Eğitimde Üstbilişsel Düzenleme Envanteri: Öğretmen Versiyonu'nun (EÜDE: Öğretmen-Kendi ve Öğretmen-Sınıf) Geliştirilme Çalışması. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *25* (1), Article 1. https://doi.org/10.17556/erziefd.1224757

Güzel, M. A., & Başokçu, T. O. (2023b). Knowledge about others' knowledge: How accurately do teachers estimate their students' test scores? *Metacognition and Learning*, *18* (1), 295-312. https://doi.org/10.1007/s11409-023-09333-2

Güzel, M. A., & Güngör, D. (2020). Testing a metacognitive regulation appoach for judgment of satiation: Might hunger and fulless not be the polar opposites of the same dimension? *Nesne Psikoloji Dergisi*, *8* (18). https://doi.org/10.7816/nesne-08-18-01

Hacker, D. J., Dunlosky, J., & Graesser, A. C. (Ed.). (2009). *Handbook of metacognition in education*. Routledge.

Mazzoni, G., & Cornoldi, C. (1993). Strategies in study time allocation: Why is study time sometimes not effective? *Journal of Experimental Psychology: General*, *122* (1), 47-60. https://doi.org/10.1037/0096-3445.122.1.47

Mazzoni, G., Cornoldi, C., & Marchitelli, G. (1990). Do memorability ratings affect study-time allocation? *Memory & Cognition*, *18* (2), 196-204. https://doi.org/10.3758/BF03197095

Meijer, J., Sleegers, P., Elshout-Mohr, M., Daalen-Kapteijns, M. V., Meeus, W., & Tempelaar, D. (2013). The development of a questionnaire on metacognition for students in higher education. *Educational Research*, *55* (1), 31-52. https://doi.org/10.1080/00131881.2013.767024

Modell, H., Cliff, W., Michael, J., McFarland, J., Wenderoth, M. P., & Wright, A. (2015). A physiologist's view of homeostasis. *Advances in Physiology Education*, *39* (4), 259-266. https://doi.org/10.1152/advan.00107.2015

Mokhtari, K., & Reichard, C. A. (2002). Assessing students' metacognitive awareness of reading strategies. *Journal of Educational Psychology*, *94* (2), 249-259. https://doi.org/10.1037/0022-0663.94.2.249

Moshman, D. (2018). Metacognitive Theories Revisited. *Educational Psychology Review*, *30* (2), 599-606. https://doi.org/10.1007/s10648-017-9413-7

Nelson, T. O. (1990). Metamemory: A Theoretical Framework and New Findings. İçinde *Psychology of Learning and Motivation—Advances in Research and Theory* (ss. 125-173). https://doi.org/10.1016/S0079-7421(08)60053-5

Nelson, T. O., Dunlosky, J., Graf, A., & Narens, L. (1994). Utilization of metacognitive judgments in the allocation of study during multitrial learning. *Psychological Science*, *5* (4), 207-213. https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.1994.tb00502.x

Nelson, T. O., & Leonesio, R. J. (1988). Allocation of self-paced study time and the "labor-in-vain effect". *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition*, *14* (4), 676-686. https://doi.org/10.1037//0278-7393.14.4.676

Nelson, T. O., & Narens, L. (1994). Why investigate metacognition? İçinde *Metacognition: Knowing about knowing.* (ss. 1-25). The MIT Press.

OECD (2017). Main Survey School Sampling Preparation Manual, Overview. Overview. PISA 2018, Şubat.

Pelegrina, S., Bajo, M. T., & Justicia, F. (2000). Differential allocation of study time: Incomplete compensation for the difficulty of the materials. *Memory (Hove, England)*, *8* (6), 377-392. https://doi.org/10.1080/09658210050156831

Pintrich, P. R. (2002). The Role of Metacognitive Knowledge in Learning, Teaching, and Assessing. *Theory Into Practice*, *41* (4), 219-225. https://doi.org/10.1207/s15430421tip4104_3

PISA 2009 Technical Report (2012). OECD. https://www.oecd.org/en/publications/pisa-2009-technical-report_9789264167872-en.html

Rhodes, M. G. (2016). Judgments of learning: Methods, data, and theory. İçinde *The Oxford handbook of metamemory* (ss. 65-80). Oxford University Press.

Schraw, G., & Moshman, D. (1995). Metacognitive theories. *Educational Psychology Review*, *7* (4), 351-371. https://doi.org/10.1007/BF02212307

Sedgwick, P. (2013). Convenience Sampling. *British Medical Journal*, 2013, 347. https://doi.org/10.1136/bmj.f6304

Son, L. K., & Metcalfe, J. (2000). Metacognitive and control strategies in study-time allocation. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, *26* (1), 204-221. https://doi.org/10.1037/0278-7393.26.1.204

Son, L. K., & Metcalfe, J. (2005). Judgments of learning: Evidence for a two-stage process. *Memory & Cognition*, *33* (6), 1116-1129. https://doi.org/10.3758/BF03193217

Sperling, R. A., Howard, B. C., Miller, L. A., & Murphy, C. (2002). Measures of children's knowledge and regulation of cognition. *Contemporary Educational Psychology*, *27* (1), 51-79. https://doi.org/10.1006/ceps.2001.1091

Swanson, H. L. (1990). Influence of metacognitive knowledge and aptitude on problem solving. *Journal of Educational Psychology*, *82* (2), 306-314. https://doi.org/10.1037/0022-0663.82.2.306

Thiede, K. W., & Dunlosky, J. (1999). Toward a general model of self-regulated study: An analysis of selection of items for study and self-paced study time. *Journal of Experimental Psychology Learning Memory and Cognition*, *25* (4), 1024-1037. https://doi.org/10.1037/0278-7393.25.4.1024

Thiede, K. W., Oswalt, S., Brendefur, J. L., Carney, M. B., & Osguthorpe, R. D. (2019). Teachers' Judgments of Student Learning of Mathematics. İçinde J. Dunlosky & K. A. E. Rawson (Ed.), *The Cambridge Handbook of Cognition and Education* (ss. 678-695). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781108235631.027

Thompson, S. K. (2012). *Sampling*. Wiley.

Zimmerman, B. J. (2001). Theories of self-regulated learning and academic achievement: An overview and analysis. İçinde B. J. Zimmerman & D. H. Schuck

(Ed.), *Self-regulated learning and academic achievement: Theoretical perspectives* (ss. 1-37). Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

Zimmerman, B. J. (2002). Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview. *Theory Into Practice*, *41* (2), 64-70. https://doi.org/10.1207/s15430421tip4102_2

EK 1: Eğitimde Üstbilişsel Düzenleme Envanteri (EÜDE): Öğrenci Versiyonu (Öğrenci-Kendi formu)[2]

Aşağıdaki ölçekte size bazı maddeler sunulmuştur. Hiç katılmıyorum ve tamamen katılıyorum arasında size uygun olan kutucuğu işaretleyerek ölçeği doldurunuz.

		Hiç katılmıyorum	**Katılmıyorum**	**Kararsızım**	**Katılıyorum**	**Tamamen katılıyorum**
1	İyi olmadığımı düşündüğüm dersleri daha fazla çalışırım.					
2	Dersleri iyi dinlerim.					
3	Ödevlerimi yaparım.					
4	Derslerimi tekrar ederim.					
5	Dersi anlayıp anlamadığımı bilirim.					
6	Okuduğumu anlayıp anlamadığımı fark ederim.					
7	Soruyu yanıtlamaya başlamadan önce, soruyu doğru anlayıp anlamadığımdan emin olurum.					
8	Bir soruyu çözerken, benzer soruları önceden nasıl çözdüğümü hatırlarım.					
9	Günlük veya haftalık ders çizelgesi hazırlarım.					
10	Çalışmaya başlamadan önce hedeflerimi belirlerim.					
11	Daha iyi öğrenebilmek için hedefler belirlerim.					
12	Kendime öğrenme hedefleri belirlerim.					

[2] "EÜDE: Öğrenci versiyonu (Öğrenci-Kendi)" formu, bu yayına atıf verilerek kullanılabilir.

EK 2: Eğitimde Üstbilişsel Düzenleme Envanteri (EÜDE): Öğretmen Versiyonu[3] (Öğretmen-Kendi Formu)

Aşağıdaki ölçekte size bazı maddeler sunulmuştur. Hiç katılmıyorum ve tamamen katılıyorum arasında size uygun olan kutucuğu işaretleyerek ölçeği doldurunuz.

		Hiç katılmıyorum	**Katılmıyorum**	**Kararsızım**	**Katılıyorum**	**Tamamen katılıyorum**
1	Öğretmenlikte kendimi sürekli geliştirim.					
2	Öğretmenlik becerilerimi geliştirecek kaynakları okurum.					
3	Yeni öğretme metotları hakkında daha fazla bilgi edinmeye çalışırım.					
4	Ders verdiğim konuyla ilgili başka alanlardan da araştırmalar yaparım.					
5	Eksik olduğum konularda eğitimler alarak kendimi geliştiririm.					
6	Ders verdiğim konu hakkında daha fazla okurum.					
7	Bir konuyu öğretmek için bu konuya en uygun olan yöntemi bilmek isterim.					
8	Öğreteceğim konunun eksiksiz öğrenilmesi için gerekli tüm öğretim becerilerine sahip olmayı hedeflerim.					
9	Öğreteceğim konuyu, sınıfın düzeyine uygun şekilde öğretebilmeyi amaçlarım.					

[3] Ek 2'de yer alan envanterin bu formları (EÜDE: Öğretmen-Kendi ve Öğretmen-Sınıf formları), "Güzel, M. A., & Başokçu, T. O. (2023). Eğitimde Üstbilişsel Düzenleme Envanteri: Öğretmen Versiyonu'nun (EÜDE: Öğretmen-Kendi ve Öğretmen-Sınıf) Geliştirilme Çalışması. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *25*(1), 137-149. https://doi.org/10.17556/erziefd.1224757" şeklinde atıf verilerek kullanılabilir.

EK 2 (devam): Eğitimde Üstbilişsel Düzenleme Envanteri (EÜDE): Öğretmen Versiyonu (Öğretmen-Kendi Formu) (devam)

		Hiç katılmıyorum	**Katılmıyorum**	**Kararsızım**	**Katılıyorum**	**Tamamen katılıyorum**
10	Gerçekleştirmek istediğim hedeflerin arasında başarılı bir öğretmen olmak vardır.					
11	Amacım, her geçen yıl bir önceki yıldan daha başarılı bir öğretmen olmaktır.					
12	Verdiğim derse ait konuların tüm detaylarına hâkim olmayı amaçlarım.					
13	Öğretmen olarak ne gibi eksik yönlerimin olduğunu kendime sorarım.					
14	İyi ders anlatıp anlatmadığım hakkında kendime sorular sorarım.					
15	Öğretmen olarak ne gibi zayıf yönlerimin olduğunu kendime sorarım.					
16	Öğretmen olarak ne gibi güçlü yönlerim olduğunu kendime sorarım.					
17	İyi bir öğretmen olup olmadığım konusunda kendime sorular sorarım.					
18	Bir konuyu bir sonraki sefere daha etkili şekilde öğretip öğretemeyeceğimi kendime sorarım.					

EK 2 (devam): Eğitimde Üstbilişsel Düzenleme Envanteri (EÜDE): Öğretmen Versiyonu (Öğretmen-Sınıf Formu)

Aşağıdaki ölçekte size bazı maddeler sunulmuştur. Hiç katılmıyorum ve tamamen katılıyorum arasında size uygun olan kutucuğu işaretleyerek ölçeği doldurunuz.

		Hiç katılmıyorum	**Katılmıyorum**	**Kararsızım**	**Katılıyorum**	**Tamamen katılıyorum**
1	Öğrencilerimi derse odaklanmalarına teşvik ederim.					
2	Öğrencilerimi soru sormaları için teşvik ederim.					
3	Derste günlük hayattan örnekler veririm.					
4	Bir konu anlattıktan sonra, o konu yeterince anlaşılmamışsa konuyu başka bir yöntemle yeniden anlatırım.					
5	Ders işleyiş hızımı kontrol ederim.					
6	Bir konu anlattıktan sonra, o konu yeterince anlaşılmamışsa konuyu yeniden anlatırım.					
7	Verdiğim her derse ait öğrenme çıktılarını, öğrencilerin bu ders bitiminde ne öğreneceklerini baştan belirlerim.					
8	Her ders için öğrencinin hangi hedeflere ulaşması gerektiğini önceden planlarım.					
9	Öğrencilerin hedeflere ulaşması için derste hangi yöntemleri kullanmam gerektiğini en baştan planlarım.					
10	Her zaman her ders için belirli bir öğretim hedefim vardır.					
11	Öğretim hedeflerinin, süreç içinde hangi zaman aralıklarında kazandırılacağı konusunda bir planlamam vardır.					
12	Her dönem sonunda, öğrencilerin o dersten ne öğreneceğini bilirim.					

EK 2 (devam): Eğitimde Üstbilişsel Düzenleme Envanteri (EÜDE): Öğretmen Versiyonu (Öğretmen-Sınıf Formu)

		Hiç katılmıyorum	**Katılmıyorum**	**Kararsızım**	**Katılıyorum**	**Tamamen katılıyorum**
13	Öğrencilerimden dersi değerlendirmelerini isterim.					
14	Ders sırasında öğrencilerin hangi duygu durumda olduklarını takip ederim.					
15	Öğrencilerin akademik başarılarını düzenli olarak ölçüm yöntemleriyle takip ederim.					
16	Her sınıfa, o sınıfa uygun ölçümler hazırlarım.					
17	Her ders sonunda, öğretim hedeflerime ulaşıp ulaşmadığımı değerlendiririm.					
18	Öğrencinin bilgi düzeylerine uygun değerlendirme araçları hazırlarım.					

Yayın Geliş Tarihi: 30.07.2024
Yayına Kabul Tarihi: 04.02.2025
Online Yayın Tarihi: 15.06.2025
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1524579

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 27, Sayı: 2, Yıl: 2025, Sayfa: 518-546
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

EXAMINING THE AI ANXIETY LEVELS OF AVIATION EMPLOYEES BASED ON DEMOGRAPHIC VARIABLES

Arif TUNCAL[*]

Abstract[1]

The accelerated advancements in Artificial Intelligence (AI) give rise to anxieties regarding workplace tasks, job security, privacy, and ethics, which significantly impact employees in the technology-intensive aviation sector. The aim of the study was to examine the level of AI anxiety among professionals in the aviation sector and to investigate whether it varies based on factors such as gender, education, age, experience, and sub-sector. A survey methodology was employed. An online questionnaire was used to collect data from 345 aviation sector employees. The AI Anxiety Scale, a 5-point Likert-based instrument, was used as the measurement tool. The analysis results indicated that AI anxiety levels among aviation sector employees were moderate (M=2.8047). AI anxiety levels were highest in the sociotechnical/blindness sub-dimension (M=3.3775) and lowest in the AI learning sub-dimension (M=2.1055). No statistically significant differences in anxiety levels were found based on age, experience, or sub-sector, whereas education level showed significant differences. Although general AI anxiety did not significantly vary by gender, a notable difference was observed in AI configuration. As AI evolves in the aviation sector, addressing employee anxieties across sub-dimensions is essential for effective integration. Given the rapid advancements in AI technology, future studies should adopt a more detailed approach, focusing on sector-specific variations and analyzing the unique structures and requirements of each aviation sub-sector.

Keywords: *Artificial Intelligence, Artificial Intelligence Anxiety, Aviation, Employment, Technology.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Tuncal, A. (2025). Examining the AI anxiety levels of aviation employees based on demographic variables. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 27* (2), 518-546.

[*]International Science and Technology University, Department of Aviation Systems and Technologies, Warsaw, Poland, ORCID: 0000-0003-4343-6261, arif.tuncal@istu.edu.pl

[1] Ethical approval for the study was obtained from the International Science and Technology University Ethics Committee, as documented in the report dated 28 June 2024 (Report No: 202406-02).

HAVACILIK ÇALIŞANLARININ YAPAY ZEKA KAYGI DÜZEYLERİNİN DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLERE GÖRE İNCELENMESİ

Öz

Yapay zekanın (YZ) hızlı gelişimi işyerindeki görevler, iş devamlılığı, gizlilik ve etik sorunlar gibi konularda kaygılara yol açmaktadır. Yoğun teknolojinin kullanıldığı havacılık sektöründeki çalışanlar da bu kaygılardan etkilenebilir. Bu çalışmanın amacı, havacılık sektöründeki YZ kaygı düzeylerini incelemek ve bu durumun cinsiyet, eğitim, yaş, tecrübe ve alt sektör gibi faktörlere göre değişip değişmediğini araştırmaktır. Çalışmada tarama yöntemi kullanılmış ve çevrimiçi anket yoluyla havacılık sektöründe çalışan 345 katılımcıdan veri toplanmıştır. Ölçme aracı olarak 5'li Likert derecelendirmesine dayalı YZ kaygı ölçeği kullanılmıştır. Bulgular havacılık sektörü çalışanları arasında orta düzeyde bir kaygı olduğunu (M=2.8047) göstermiştir. YZ sosyoteknik/körlük alt boyutunda kaygı seviyesi (M=3.3775) daha yüksek iken, YZ öğrenme alt boyutunda kaygı seviyesi (M=2.1055) daha düşüktür. Yaş, tecrübe ve alt sektörler arasında kaygı seviyelerinde anlamlı bir istatistiksel farklılık bulunmamıştır; ancak eğitim düzeyine bağlı farklılıklar tespit edilmiştir. Cinsiyet açısından genel olarak YZ kaygısında anlamlı bir farklılık bulunmamakla birlikte, YZ yapılandırma boyutunda anlamlı bir fark gözlemlenmiştir. Havacılık sektöründe YZ'nin gelişimiyle birlikte, çalışanların farklı boyutlardaki kaygılarının ele alınması etkin entegrasyon için önem taşımaktadır. Hızla gelişen YZ teknolojisi göz önüne alındığında, gelecekteki araştırmaların daha detaylı bir yaklaşım benimsemesi ve sektöre özgü varyasyonlar ile her bir havacılık alt sektörünün benzersiz yapı ve ihtiyaçlarını incelemesi önerilmektedir.

Anahtar kelimeler: *Havacılık, İstihdam, Teknoloji, Yapay Zeka, Yapay Zeka Kaygısı.*

INTRODUCTION

Artificial intelligence (AI) has emerged as an indispensable element of modern society, significantly influencing diverse sectors such as healthcare, transportation, and public administration. Since its initial conceptualization at the Dartmouth Conference in 1956, AI has undergone significant evolution, leading to sophisticated systems capable of replicating human cognitive functions, such as learning and decision-making (Zhang & Lu, 2021). Recent advancements in computational capabilities, particularly in neural networks and deep learning, have greatly expanded AI's utility. These advancements have driven substantial global investments. For instance, the United States allocated $28.5 billion to AI-focused enterprises in 2019, while the European Commission committed €20 billion annually to AI initiatives starting in 2020 (Wirtz et al., 2019). The capacity of AI to analyze vast datasets and derive actionable insights has led to its application in fields such as healthcare, where it has been instrumental in improving diagnostic accuracy. Similarly, in industrial operations, AI has been employed to optimize resource allocation and cost efficiency (Zhang & Chu, 2020). In recent years, AI technologies

have profoundly transformed various industries, driving substantial innovations. AI is widely employed across various sectors, including business, healthcare, education, transportation, and aviation (Abubakar et al., 2022).

The transformative potential of AI is not limited to the private sector; it is also having a considerable impact on public administration. The application of AI results in enhanced performance at both the organizational and process levels. This is achieved by optimizing existing processes and by augmenting the effects of automation, information, and transformation (Enholm et al., 2021; Wamba-Taguimdje et al., 2020). Governments around the globe are employing AI to improve the quality of service delivery by automating routine processes and providing support for strategic decision-making. This transition is consistent with the customer-centric tenets of contemporary public administration, which prioritize citizen satisfaction and operational efficiency (Suebvises, 2018). By enabling more expeditious and precise decision-making, AI enables public employees to prioritize strategic objectives, thereby enhancing the quality and accessibility of services (Yalçın, 2024). Furthermore, the potential for AI to drive economic growth is evident in forecasts that estimate the technology's contribution to a $13 trillion global economic expansion by 2030 (Bughin et al., 2018). As nations and corporations continue to prioritize AI development, this technology is expected to remain a cornerstone of innovation, enabling societal advancements across numerous domains. However, despite these promising advancements, the accelerated expansion of AI also gives rise to anxieties about its ethical implications, potential job replacement, and the necessity for appropriate regulation to ensure fair and responsible implementation.

AI anxiety refers to the anxieties and fears individuals have toward AI technologies. This anxiety typically relates to AI's role in workplace tasks (Moore, 2019; Tang et al., 2023), job security (Huang & Rust, 2018; McClure, 2018; Rhee & Jin, 2021), privacy (Elliott & Soifer, 2022; Kronemann et al., 2023; Majeed & Hwang, 2023), and ethical issues (Boddington et al., 2017; Khan et al., 2021; Siau & Wang, 2020). AI anxiety is influenced by real and popular representations of AI's potential negative consequences, and addressing technology readiness is unlikely to mitigate its effects (Lemay et al., 2020). AI anxiety is a crucial research topic because it can affect employees' job performance, motivation, and overall psychological well-being. High anxiety traits, which contribute to individual differences in stress vulnerability, lead to behavioral, cognitive, and physiological alterations in highly anxious individuals (Weger & Sandi, 2018).

AI anxiety, a multifaceted phenomenon, has been observed since the early days of robotics, often referred to as robot-anxiety (Nomura et al., 2006). This anxiety is primarily rooted in misunderstandings and confusion about AI's capabilities and autonomy, compounded by an inaccurate conception of technological development (Dignam, 2020; Johnson & Verdicchio, 2017). Public anxieties about AI extend to ethical and legal issues, emphasizing the need to embed principles in AI algorithms to ensure social benefit (Ntoutsi et al., 2020).

Moreover, AI anxiety is exacerbated by anxieties about job replacement and the necessity for ongoing skill development in an AI-dominated job market (Huang & Rust, 2018; Manyika et al., 2017; Wang & Siau, 2019; Wang & Wang, 2019). The complexity, autonomy, and potential for AI to exploit human users further exacerbate these anxieties (Cheruvu, 2022). Additionally, anxieties were expressed regarding the functionality, transparency, potential for misuse, bias, unemployment, socio-economic inequality, moral issues, robot consciousness, dependency, and psychological and spiritual effects of AI (Green, 2018).

Specific anxieties in the medical field include data sharing and privacy, transparency of algorithms, data standardization, interoperability across platforms, and patient safety (He et al., 2019). The limitations of AI, such as its dependency on big data and lack of self-awareness, add to the anxiety (Lu et al., 2017). Overall, AI anxiety reflects broader societal anxiety about the disruptive effects of AI and its implications for future work and human well-being (Johnson & Verdicchio, 2017; Wang & Wang, 2019).

The components of AI anxiety include the learning process, job replacement, sociotechnical blindness, and AI configuration. AI has become a crucial part of modern life, impacting various aspects of both personal and professional domains, and necessitating that individuals learn new skills to adapt to these changes (Manyika et al., 2017; Wang & Siau, 2019). In the technological era, learning about AI technologies is essential for career sustainability, often requiring continuous skill updates from employees (Terzi, 2020). Motivated learning behavior refers to the effort and perseverance individuals exhibit to acquire new professional skills (Wang & Wang, 2019). With the advancement of technology, some jobs may be fully automated, reducing or eliminating the need for human workers, while the nature of other jobs may change, necessitating adaptation and job transitions, which can heighten anxiety related to AI (Manyika et al., 2017; Wang & Siau, 2019). Furthermore, the widespread adoption of AI might force individuals to change jobs, contributing to anxiety (Wang & Wang, 2019). The concept of sociotechnical blindness describes the heightened anxiety levels in individuals unaware that AI systems always operate in conjunction with human and social institutions (Johnson & Verdicchio, 2017). Anxieties about the uncontrollability of AI, its potential misuse, or the problems it might cause further exacerbate this anxiety, reflecting fears of AI operating without human intervention (Johnson & Verdicchio, 2017; Wang & Wang, 2019). Lastly, AI configuration anxiety, similar to robot-anxiety, refers to the fear and intimidation some individuals feel towards human-like AI techniques and products (Wang & Wang, 2019).

The aviation industry is a technology-focused sector that drives global advancements (Otuokwu & Chikwanda, 2022), and must master a wide range of technologies while collaborating to integrate them (Arnolda Valdes et al., 2019). Additionally, unmanned aerial vehicle (UAV) technology has played a pivotal role in the advancement of the aviation industry (Torija & Clark, 2021). It is therefore

important to consider the impact of AI on employees in the aviation sector. The increasing use of AI technologies is altering the job descriptions and responsibilities in the aviation industry. AI's impact on service-related tasks involves automating routine functions, which enhances efficiency and reduces human error (Huang & Rust, 2018). In the field of engineering, AI is being applied to aircraft design and manufacturing to not only improve aircraft performance but also to meet future mission requirements, thereby driving innovation and operational excellence (Zou & Sun, 2021). AI techniques in air traffic management are particularly noteworthy, with advancements such as machine learning-configured cognitive human-machine interfaces, which contribute significantly to optimizing air traffic control operations and reducing workload for controllers (Kistan et al., 2018). Furthermore, in pilot operations, AI, particularly cognitive computing, is utilized to enhance human decision-making and facilitate interaction through technologies like augmented reality, proving to be pivotal in the development of single-pilot operations (Liu et al., 2016; Minaskan et al., 2021; Piera et al., 2022). AI also significantly boosts customer service by providing personalized experiences (Daqar & Smoudy, 2019). Cybersecurity and safety risk management are bolstered through AI's threat detection and risk assessment capabilities (European Union Aviation Safety Agency [EASA], 2023). This shift may lead to uncertainty and insecurity among some traditional jobs. Although the potential of AI to reduce human errors and enhance performance and efficiency in the aviation industry is viewed favorably, anxieties about job loss and changes in professional roles that may cause anxiety should not be overlooked.

The impact of demographic and occupational variables, including gender, education, age, experience, and sub-sector, on AI anxiety is considerable. Each of these variables has the potential to influence individuals' attitudes and anxieties regarding AI. For instance, younger employees may demonstrate greater capacity for adaptation to novel technologies, whereas older employees may tend to exhibit greater resistance to change (Meyer, 2007). Similarly, gender (Çetiner & Çetinkaya, 2023) and educational level (Çobanoğlu & Oğuzhan, 2023) were found to be significant factors influencing variations in AI anxiety levels. Additionally, in a study determining the level of anxiety toward computer technology, it was found that males have less computer anxiety than females (Broos, 2005). Moreover, a higher level of education has demonstrated a protective effect against anxiety (Bjelland et al., 2008), indicating that individuals with more education may feel more confident in their ability to understand and utilize AI technologies. It was also demonstrated that work experience is a significant factor influencing anxiety levels (Sharma & Devi, 2011). This indicates that individuals with greater experience may either feel more secure in their roles or, conversely, more threatened by new technologies that could disrupt established practices. Additionally, the applications of AI in different sub-sectors of aviation may result in varying levels of anxiety. It is therefore essential to gain a detailed understanding of these nuances in order to develop effective strategies to mitigate AI anxiety in diverse employee populations.

Although the number of studies on AI anxiety is increasing, research specific to the aviation sector is limited. Existing studies generally address the overall effects of AI but do not adequately explore sector-specific anxieties and their relationships with demographic and occupational factors. The study aims to fill these gaps in the literature by providing new insights into how AI anxiety varies across different contexts and demographics.

The aim of the study is to investigate the level of AI anxiety in the aviation sector and to examine whether this level varies based on factors such as gender, education, age, experience, and sub-sector. The research question is: "To what extent does AI anxiety occur in the aviation sector, and does this level vary among groups based on gender, education, age, experience, and sub-sector, considering learning, job replacement, sociotechnical blindness, and AI configuration?".

This research is important both theoretically and practically. Theoretically, understanding sub-dimensions of AI anxiety and their relationships with demographic and occupational variables will contribute significantly to the AI anxiety literature. The findings of the study will inform the practices of aviation sector managers and policymakers with regard to the effective management of AI applications and the development of strategies designed to mitigate employee anxiety and enhance human-technology interaction.

METHODOLOGY

The accelerated integration of AI technologies into the aviation sector has brought both opportunities and challenges, with a growing anxiety among professionals about AI anxiety. This anxiety reflects apprehensions about AI's potential impact on learning processes, job replacement, and sociotechnical systems. The study aims to investigate the level of AI anxiety among aviation professionals and examine whether it varies based on factors such as gender, education, age, experience, and sub-sector. By addressing these factors, the research is expected to provide insights into how different groups perceive and adapt to AI advancements, contributing to the broader understanding of this critical issue. To achieve this aim, the study employs a survey model, a descriptive research method frequently applied in social sciences and aviation-related studies. The survey model is designed to identify interrelationships between variables and test the validity of specific hypotheses (Goodman, 1972). The online questionnaire was selected as the data collection instrument due to its efficiency in reaching a large and diverse sample, its ability to collect data within a short timeframe, and its ease of administration and analysis. Additionally, considering the irregular working hours and shift-based system prevalent in the aviation sector, this method was considered the most suitable for ensuring accessibility and flexibility for participants, allowing them to complete the questionnaire at their convenience without disrupting their professional responsibilities.

Convenience sampling was implemented to address the practical constraints of the aviation sector, particularly the increased workload during the summer period when aviation operations experience heightened activity. This method was selected due to its accessibility, efficiency, and cost-effectiveness in data collection (Etikan et al., 2016), and it is frequently applied in similar studies (Haşıloğlu et al., 2015). To mitigate potential biases associated with convenience sampling, several measures were taken to enhance the sample's representativeness. These efforts included targeting employees from diverse professional groups and sub-sectors within the aviation industry. The survey was disseminated via multiple channels, including social media platforms, organizational mailing lists, and industry-specific communities, to ensure broad accessibility and participation from different demographic groups. Furthermore, the demographic characteristics of the sample were continuously monitored and compared to national data reported by the Directorate General of Civil Aviation. This comparison enabled the identification and inclusion of diverse groups, thereby enhancing the sample's diversity. Despite the unavoidable limitations of convenience sampling with regard to randomness, these measures were implemented to ensure a more comprehensive cross-section of the population, thereby enhancing the credibility and generalizability of the findings.

Survey Instrument

Information form: A form was used to collect demographic information from participants, including gender, age, education level, work experience, and sub-sectors. Additionally, the form included questions about the use of AI applications, the specific AI applications currently in use at participants' companies or organizations, and the processes in which participants expect AI to be involved within the aviation sector. It also assessed participants' attitudes toward AI.

Artificial intelligence anxiety (AIA) scale: The AIA scale, developed by Wang and Wang (2019) to measure the increasing AI anxiety among individuals in recent years and adapted to Turkish by Akkaya et al. (2021), was used. The scale was used with permission. The adapted scale consists of 16 items with four sub-dimensions. The learning dimension of the scale includes items 1 to 5, the job replacement dimension includes items 6 to 9, the sociotechnical/blindness dimension covers items 10 to 13, and the AI configuration dimension consists of items 14 to 16. It employs a 5-point Likert scale ranging from "(1) Strongly Disagree" to "(5) Strongly Agree".

Study Population & Data Collection

The study sample comprised employees in the aviation sector, working across various companies and organizations in both the public and private sectors in Türkiye. According to the 2023 annual report of the Directorate General of Civil Aviation (n.d.), there are 262,925 employees in the aviation sector in Türkiye. A power analysis was conducted using G*Power 3.1.9.7 (Faul et al., 2007) to determine the sample size required for the study. Using a medium effect size (f=0.25), an alpha level of 0.05, and a power level of 0.80, the analysis indicated that a minimum of

200 participants were required to detect significant differences across demographic groups (e.g., experience levels, sub-sectors, gender). Furthermore, a sample size of 300 is considered sufficient and appropriate for ensuring reliable and valid results in factor analysis for the most common purposes (Comrey & Lee, 1992; Field, 2013). In addition, the study accounted for the requirement that each comparison group consist of at least 30 participants ($n > 30$) (Orhunbilge, 2000). Ultimately, 345 participants were included in the study, exceeding both the minimum recommended sample size for power analysis and the threshold for factor analysis. This larger sample size not only strengthens the validity and generalizability of the findings but also ensures adequate representation of all demographic subgroups.

Data for the study were collected between June 29 and July 20, 2024. Ethical approval for the study was obtained from the International Science and Technology University Ethics Committee, as documented in the report dated June 28, 2024 (Report No: 202406-02).

Research Question and Hypotheses

The study examines the prevalence of AIA in the aviation sector and whether this prevalence varies among groups based on gender, education, age, experience, and sub-sectors. It considers sub-dimensions of the AIA scale, including learning, job replacement, sociotechnical/blindness, and AI configuration. In this context, the research question is determined as "To what extent does AI anxiety occur in the aviation sector, and does its level vary among groups based on gender, education, age, experience, and service sector, when considering the sub-dimensions of learning, job replacement, sociotechnical/blindness, and AI configuration?". The research hypotheses are shown in Table 1.

Table 1: Research Hypotheses

H1a: There is a statistically significant difference in AIA levels in aviation based on gender.
H1b: There is a statistically significant difference in AIA-L levels in aviation based on gender.
H1c: There is a statistically significant difference in AIA-JR levels in aviation based on gender.
H1d: There is a statistically significant difference in AIA-SB levels in aviation based on gender.
H1e: There is a statistically significant difference in AIA-C levels in aviation based on gender.
H2a: There is a statistically significant difference in AIA levels in aviation based on education.
H2b: There is a statistically significant difference in AIA-L levels in aviation based on education.
H2c: There is a statistically significant difference in AIA-JR levels in aviation based on education.
H2d: There is a statistically significant difference in AIA-SB levels in aviation based on education.
H2e: There is a statistically significant difference in AIA-C levels in aviation based on education.
H3a: There is a statistically significant difference in AIA levels in aviation based on age.
H3b: There is a statistically significant difference in AIA-L levels in aviation based on age.
H3c: There is a statistically significant difference in AIA-JR levels in aviation based on age.
H3d: There is a statistically significant difference in AIA-SB levels in aviation based on age.
H3e: There is a statistically significant difference in AIA-C levels in aviation based on age.
H4a: There is a statistically significant difference in AIA levels in aviation based on experience.
H4b: There is a statistically significant difference in AIA-L levels in aviation based on experience.
H4c: There is a statistically significant difference in AIA-JR levels in aviation based on experience.
H4d: There is a statistically significant difference in AIA-SB levels in aviation based on experience.
H4e: There is a statistically significant difference in AIA-C levels in aviation based on experience.
H5a: There is a statistically significant difference in AIA levels in aviation based on sub-sector.
H5b: There is a statistically significant difference in AIA-L levels in aviation based on sub-sector.

H5c: There is a statistically significant difference in AIA-JR levels in aviation based on sub-sector.
H5d: There is a statistically significant difference in AIA-SB levels in aviation based on sub-sector.
H5e: There is a statistically significant difference in AIA-C levels in aviation based on sub-sector.

AIA= AI anxiety; AIA-L= AI learning anxiety; AIA-JR=AI job replacement anxiety; AIA-SB=AI sociotechnical/blindness anxiety; AIA-C= AI configuration anxiety

Statistical Analysis

The initial stage of the analysis involved the use of descriptive statistics, including the calculation of frequency (n), percentage (%), mean, and standard deviation values. Factor analysis was conducted to assess the survey's validity, and Cronbach's Alpha was calculated to measure its reliability. Once the normality assumption (Tabachnick & Fidell, 2019) was confirmed, an independent samples t-test and one-way ANOVA were performed for group comparisons. These statistical analyses were conducted using IBM SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) V27.

FINDINGS

Findings on Demographic Variables

The sample comprised 345 participants as shown in Table 2, with a near-equivalent distribution of males and females, with 50.1% of the sample being female and 49.9% male. The balanced representation permitted a comprehensive analysis of AI anxiety across genders within the aviation industry. The majority of participants were in the 26-35 age group (34.8%) and the 36-45 age group (33.9%). The remaining participants were distributed among the 18-25 age group (12.2%) and the 46-year-olds and older (19.1%). The diversity in age afforded a comprehensive perspective on AI anxiety from both younger and older professionals in the field of aviation. In terms of educational background, 64.3% of participants had obtained an undergraduate degree, while 35.7% held a graduate degree. This high level of educational attainment indicated that the participants were suitably qualified to provide insights into the implications of AI in their field. The participants' professional experience was found to vary considerably. A total of 27.2% of the participants had less than 2 years of experience, while 30.4% had more than 15 years. Other groups included those with 3-5 years (11.9%), 6-10 years (16.5%), and 11-15 years (13.9%) of experience. This range of experience levels proved invaluable in understanding how AI anxiety might affect both novice and seasoned professionals in different ways. The participants were divided into various sub-sectors within the field of aviation. The distribution included airline transportation (25.5%), airport management (11.0%), air navigation services (26.4%), and training (9.0%). A notable proportion (28.1%) was classified as "Other", encompassing sectors such as regulatory/supervisory activities (n=14), ground services (n=19), and aircraft manufacturing, maintenance, and repair (n=11). These groups were aggregated due to their smaller sample sizes (n<30) to ensure the reliability of the statistical analysis. A significant majority of participants (68.1%) had used AI applications. Conversely,

31.9% had not used AI, highlighting a divide in AI adoption. Upon inquiry regarding the presence of AI applications within their organizations, 35.7% confirmed their use, while 38.3% (n=132) reported no such applications. Additionally, 26.1% were unsure, suggesting varying levels of awareness or implementation of AI across organizations. Participants expected AI to be involved in various processes. The distribution included automated/repetitive core processes (43.5%), support tools and analytical processes (39.7%), and full automation (16.8%). These expectations reflected a general anticipation of AI's growing role in enhancing efficiency and decision-making within the aviation sector.

Table 2: Demographic Information

		n	**%**
Gender	Female	173	50.1
	Male	172	49.9
Age	18-25	42	12.2
	26-35	120	34.8
	36-45	117	33.9
	46-year-old and older	66	19.1
Education	Undergraduate	222	64.3
	Graduate	123	35.7
Experience	< 2 years	94	27.2
	3-5 years	41	11.9
	6-10 years	57	16.5
	11-15 years	48	13.9
	> 15 years	105	30.4
Sub-sectors	Airline Transportation	88	25.5
	Airport Management	38	11.0
	Air Navigation Services	91	26.4
	Training	31	9.0
	Other	97	28.1
Have you ever used any AI applications?	Yes	235	68.1
	No	110	31.9
Are there any AI applications currently in use at your company/organization?	Yes	123	35.7
	No	132	38.3
	I don't know	90	26.1
In which processes do you expect AI to be involved if it is used in the aviation sector?	Automated/repetitive core processes	150	43.5
	Support tools and analytical processes	137	39.7
	Full automation	58	16,8
Total		**345**	**100.0**

The level of support for the utilization of AI in the aviation sector was measured on a 5-point Likert scale. As shown in Table 3, the mean score was 3.97 with a standard deviation of 0.935, indicating a generally positive attitude towards AI integration in aviation among the participants.

Table 3: AI Support in Aviation

	Mean	Std. Deviation
Do you support the use of AI in the aviation sector? (Y/N)	3.97	.935

As shown in Table 4, participants identified several positive factors associated with AI. A total of 27.78% of participants expressed the view that AI has the potential to enhance the convenience and quality of people's lives by offering new opportunities. Another area of positive perception was workforce productivity, as indicated by 23.87% of the participants. 20.05% of participants acknowledged the potential role of AI in the field of education. A further 16.75% of participants identified the environmental and sustainability contributions of AI. Additionally, 11.55% of participants indicated that AI could potentially offer new job and career opportunities.

Table 4: AI Positive Factors

	%
AI can make people's lives easier with the opportunities it provides.	27.78%
AI can increase workforce productivity.	23.87%
AI can play an important role in the field of education.	20.05%
AI can contribute to environmental and sustainability areas.	16.75%
AI can offer people new job and career opportunities.	11.55%

Despite the positive aspects, several negative factors associated with AI were identified, as shown in Table 5. The primary concern was data privacy violations and security risks, as indicated by 36.88% of the participants. The potential for AI technologies to displace human workers was a concern for 29.69% of the participants. Ethical issues in areas such as discrimination and justice were noted by 19.22% of the participants. Finally, 14.22% expressed concerns about AI increasing social inequalities.

Table 5: AI Negative Factors

	%
AI can cause data privacy violations and security risks.	36.88%
AI technologies can take jobs away from people.	29.69%
AI can lead to ethical issues in areas such as discrimination and justice.	19.22%
AI can increase social inequalities.	14.22%

Findings Related to the AIA Scale

Factor analysis of the AIA scale revealed a KMO (Kaiser–Meyer–Olkin) of 0.919, Bartlett's sphericity test with a p-value of 0.000 ($\chi 2$= 4576.594; df:120; $p<0.001$). The factor loadings were between 0.501 and 0.915, and the Cronbach's alpha value was 0.930, all of which are considered acceptable levels (George & Mallery, 2003; Tabachnick & Fidell, 2019). According to the explanatory factor analysis, the distribution of items across the factors showed similarity to the original scale. The distribution of items across the factors is shown in Table 6.

Table 6: Factor Loads of AIA Scale

	1	**2**	**3**	**4**
Item 3. Learning to use specific functions of an AI technique/product makes me anxious.	.915			

Item 4. Learning how an AI technique/product works makes me anxious.	.882			
Item 2. Learning to use AI techniques/products makes me anxious.	.866			
Item 5. Learning to interact with an AI technique/product makes me anxious.	.800			
Item 1.Learning to understand all of the special functions associated with an AI technique/product makes me anxious.	.751			
Item 7. I am afraid that widespread use of humanoid robots will take jobs away from people.		.822		
Item 6. I am afraid that an AI technique/product may replace humans.		.815		
Item 9. I am afraid that AI techniques/products will replace someone's job.		.806		
Item 8. I am afraid that if I begin to use AI techniques/products I will become dependent upon them and lose some of my reasoning skills.		.517		
Item 10. I am afraid that an AI technique/product may be misused.			.813	
Item 11. I am afraid of various problems potentially associated with an AI technique/ product.			.771	
Item 12. I am afraid that an AI technique/product may get out of control and malfunction.			.755	
Item 13. I am afraid that an AI technique/product may lead to robot autonomy.			.501	
Item 14. I find humanoid AI techniques/products (e.g. humanoid robots) scary.				.887
Item 15. I find humanoid AI techniques/products (e.g. humanoid robots) intimidating.				.886
Item 16. I don't know why, but humanoid AI techniques/products (e.g. Humanoid robots) scare me.				.837
Eigenvalues (Cumulative %) = 77.908 Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax				

1=AI Learning; 2=AI Job Replacement; 3=AI Sociotechnical/ Blindness; 4=AI Configuration

The results for each sub-dimension of the AIA scale are shown in Table 7. The mean score for the AIA Scale was found to be 2.8047 on a 5-point Likert scale, indicating that participants demonstrated a moderate level of anxiety regarding AI. The standard deviation was 0.74164, indicating a certain degree of variability in anxiety levels among participants. For the first sub-dimension of AI learning, the mean score was found to be 2.1055 on a 5-point Likert scale. This indicates that the participants generally exhibited minimal anxiety with regard to acquiring knowledge about AI. The standard deviation of 0.77565 indicates a moderate level of variability in the responses provided. The mean score for the AI job replacement was 3.1123 on a 5-point Likert scale. This score indicates a heightened level of anxiety regarding the potential replacement of jobs by AI. The standard deviation was 0.97938, indicating a notable degree of variability in anxiety levels among participants. For the sub-dimension of AI sociotechnical/blindness, the mean score was 3.3775 on a 5-point Likert scale. This mean score indicates a notable degree of anxiety regarding the sociotechnical implications and potential blindness to issues caused by AI. The standard deviation was 0.88329, indicating a moderate level of variability in responses. Finally, the mean score for the AI configuration was 2.7961 on a 5-point Likert scale. This indicates a moderate level of anxiety related to the setup and

configuration of AI systems. The standard deviation was 1.12895, reflecting a significant variability in the participants' responses.

Table 7: Mean, Std. Deviation, Skewness, Kurtosis, and Cronbach's Alpha Values of Scale

	Mean	Sd.	Cronbach's Alpha
AIA Scale	**2.8047**	**.74164**	**.930**
AI Learning	2.1055	.77565	.926
AI Job Replacement	3.1123	.97938	.868
AI Sociotechnical/ Blindness	3.3775	.88329	.845
AI Configuration	2.7961	1.12895	.957

AIA Findings Based on Gender

A gender-based analysis of AIA in the aviation sector is shown in Table 8. The mean score for females on the AIA Scale was 2.8775, with a standard deviation of 0.79787. In comparison, the mean score for males was 2.7315, with a standard deviation of 0.67484. The observed difference was not statistically significant ($t = 1.836$, $df = 334.418$, $p = 0.067$). For AI learning, the mean score for females was 2.1214, with a standard deviation of 0.81230, while the mean score for males was slightly lower at 2.0895, with a standard deviation of 0.73898. This difference was also not statistically significant ($t = 0.381$, $df = 343$, $p = 0.704$). For AI job replacement, the mean score for females was 3.1835 (Sd. = 1.02224), which was higher than the mean score for males, who had a mean score of 3.0407 (Sd. = 0.93178). The observed difference was not statistically significant ($t = 1.356$, $df = 343$, $p = 0.176$). For AI sociotechnical/blindness, the mean score for females was 3.4668, with a standard deviation of 0.86559, while the mean score for males was 3.2878, with a standard deviation of 0.89428. The observed difference was not statistically significant ($t = 1.889$, $df = 343$, $p = 0.060$). The only statistically significant difference was observed in the AI configuration anxieties, where females exhibited higher scores (mean = 2.9441, Sd. = 1.23476) compared to males (mean = 2.6473, Sd. = 0.99296), with a t-value of 2.460 and a p-value of 0.014 ($df = 343$).

Table 8: AIA Findings Based on Gender (t-test)

	Gender	**Mean**	**Sd.**	**t**	**df**	**p**
AIA Scale	Female	2.8775	.79787	1.836	334.418	.067
	Male	2.7315	.67484			
AI Learning	Female	2.1214	.81230	0.381	343	.704
	Male	2.0895	.73898			
AI Job Replacement	Female	3.1835	1.02224	1.356	343	.176
	Male	3.0407	.93178			
AI Sociotechnical /	Female	3.4668	.86559	1.889	343	.060
Blindness	Male	3.2878	.89428			
AI Configuration	Female	2.9441	1.23476	2.460	343	.014*
	Male	2.6473	.99296			

(*) $p<0.05$

The results of the hypothesis testing concerning gender differences in the AIA scale are shown in Table 9. The hypotheses H1a (AIA Scale), H1b (AI

Learning), H1c (AI Job Replacement), and H1d (AI Sociotechnical Blindness) were all rejected, indicating that no significant gender differences were observed in these areas. However, hypothesis H1e (AI Configuration) was accepted, indicating a significant gender difference in the AI Configuration.

Table 9: Test Results of Hypotheses Based on Gender

H1a: There is a statistically significant difference in AIA levels in aviation based on gender.	Rejected
H1b: There is a statistically significant difference in AIA-L levels in aviation based on gender.	Rejected
H1c: There is a statistically significant difference in AIA-JR levels in aviation based on gender.	Rejected
H1d: There is a statistically significant difference in AIA-SB levels in aviation based on gender.	Rejected
H1e: There is a statistically significant difference in AIA-C levels in aviation based on gender.	**Accepted**

AIA Findings Based on Education

The analysis of AIA based on education level in the aviation sector is presented in Table 10. The mean score for undergraduate students on the AIA Scale was 2.8806, with a standard deviation of 0.73438. In comparison, the mean score for graduates was 2.6677, with a standard deviation of 0.73792. This difference was found to be statistically significant (t = 2.575, df = 343, p = 0.010). For AI learning, the mean score for undergraduates was 2.1586, with a standard deviation of 0.80681, while the mean score for graduates was 2.0098, with a standard deviation of 0.70912. The observed difference was not statistically significant (t = 1.712, df = 343, p = 0.088). For AI job replacement, the mean score for undergraduates was 3.2455 (Sd. = 0.94473), which was higher than the mean score for graduates (2.8720; Sd. = 0.99865). This difference was found to be statistically significant (t = 3.446, df = 343, p = 0.001). For AI sociotechnical/blindness, the mean score for the undergraduate was 3.4189, with a standard deviation of 0.84162, while the mean score for the graduate was 3.3028, with a standard deviation of 0.95291. The observed difference was not statistically significant (t = 1.129, df = 226.852, p = 0.260). For AI configuration, the mean score for undergraduates was 2.8799, with a standard deviation of 1.14578, while the mean score for graduates was 2.6450, with a standard deviation of 1.08621. The observed difference was not statistically significant (t = 1.858, df = 343, p = 0.064).

Table 10: AIA Findings Based on Education (t-test)

	Gender	Mean	Sd.	t	df	p
AIA Scale	Undergraduate	2.8806	.73438	2.575	343	.010*
	Graduate	2.6677	.73792			
AI Learning	Undergraduate	2.1586	.80681	1.712	343	.088
	Graduate	2.0098	.70912			
AI Job Replacement	Undergraduate	3.2455	.94473	3.446	343	.001*
	Graduate	2.8720	.99865			
AI Sociotechnical / Blindness	Undergraduate	3.4189	.84162	1.129	226.852	.260
	Graduate	3.3028	.95291			
AI Configuration	Undergraduate	2.8799	1.14578	1.858	343	.064
	Graduate	2.6450	1.08621			

(*) $p<0.05$

The results of the hypothesis testing concerning education differences in the AIA scale are shown in Table 11. The hypotheses H2a (AIA Scale) and H2c (AI Job Replacement) were accepted, indicating significant differences based on education level in these areas. However, the hypotheses H2b (AI Learning), H2d (AI Sociotechnical Blindness), and H2e (AI Configuration) were all rejected, indicating no significant differences in these areas based on education level.

Table 11: Test Results of Hypotheses Based on Education

H2a: There is a statistically significant difference in AIA levels in aviation based on education.	**Accepted**
H2b: There is a statistically significant difference in AIA-L levels in aviation based on education.	**Rejected**
H2c: There is a statistically significant difference in AIA-JR levels in aviation based on education.	**Accepted**
H2d: There is a statistically significant difference in AIA-SB levels in aviation based on education.	**Rejected**
H2e: There is a statistically significant difference in AIA-C levels in aviation based on education.	**Rejected**

AIA Findings Based on Age

An age-based analysis of AIA in the aviation sector is shown in Table 12. The mean scores on the AIA Scale varied across different experience groups, ranging from a minimum of 2.7521 for the 36-45 age group to a maximum of 2.8795 for the 18-25 age group. The differences among the variables were not statistically significant ($F = 0.410$, $p = 0.746$). For AI learning, the mean scores varied from a minimum of 2.0617 for the 26-35 age group to a maximum of 2.1606 for the 46-year-old and older group. The differences among the variables were not statistically significant ($F = 0.308$, $p = 0.819$). For AI job replacement, the mean scores ranged from a minimum of 2.9850 for the 36-45 age group to a maximum of 3.2798 for the 18-25 age group. The differences among the variables were not statistically significant ($F = 1.504$, $p = 0.213$). For AI sociotechnical/blindness, the mean scores varied from a minimum of 3.3333 for the 18-25 age group to a maximum of 3.4886 for the 46-year-old and older group. The differences among the variables were not statistically significant ($F = 0.442$, $p = 0.723$). For AI configuration, the mean scores ranged from a minimum of 2.6838 for the 36-45 age group to a maximum of 3.0873 for the 18-25 age group. The differences among the variables were not statistically significant ($F = 1.397$, $p = 0.243$).

Table 12: AIA Findings Based on Age (ANOVA)

		Mean	Sd.	F	p	Dif.
AIA Scale	18-25	2.8795	.95101	0.410	.746	-
	26-35	2.8063	.78387			
	36-45	2.7521	.67244			
	46-year-olds and older	2.8475	.63095			
AI Learning	18-25	2.0714	.91898	0.308	.819	-
	26-35	2.0617	.83002			
	36-45	2.1316	.69191			
	46-year-olds and older	2.1606	.72597			
	18-25	3.2798	1.19858	1.504	.213	-

AI Job Replacement	26-35	3.2063	1.01907			
	36-45	2.9850	.87117			
	46-year-olds and older	3.0606	.92097			
AI Sociotechnical/ Blindness	18-25	3.3333	1.06877	0.442	.723	-
	26-35	3.3625	.89575			
	36-45	3.3462	.85780			
	46-year-olds and older	3.4886	.78131			
AI Configuration	18-25	3.0873	1.48900	1.397	.243	-
	26-35	2.7722	1.16995			
	36-45	2.6838	1.01318			
	46-year-olds and older	2.8535	.96278			

The results of the hypothesis testing concerning age differences in the AIA scale are shown in Table 13. The hypotheses H3a (AIA Scale), H3b (AI Learning), H3c (AI Job Replacement), H3d (AI Sociotechnical/Blindness), and H3e (AI Configuration) were all rejected, indicating that no significant age differences were observed in these areas.

Table 13: Test Results of Hypotheses Based on Age

H3a: There is a statistically significant difference in AIA levels in aviation based on age.	**Rejected**
H3b: There is a statistically significant difference in AIA-L levels in aviation based on age.	**Rejected**
H3c: There is a statistically significant difference in AIA-JR levels in aviation based on age.	**Rejected**
H3d: There is a statistically significant difference in AIA-SB levels in aviation based on age.	**Rejected**
H3e: There is a statistically significant difference in AIA-C levels in aviation based on age.	**Rejected**

AIA Findings Based on Experience

An experience-based analysis of AIA in the aviation sector is shown in Table 14. The mean scores on the AIA Scale varied across different experience groups, ranging from a minimum of 2.7018 for the group with 6-10 years of experience to a maximum of 2.9368 for the group with less than 2 years of experience The differences among the variables were not statistically significant ($F = 1.198$, $p = 0.312$). For AI learning, the mean scores varied across different experience groups, ranging from a minimum of 1.9754 for the group with 6-10 years of experience to a maximum of 2.1809 for the group with less than 2 years of experience. The differences among the variables were not statistically significant ($F = 0.700$, $p = 0.592$). For AI job replacement, the mean scores varied across experience groups, ranging from a minimum of 2.9583 for the group with 11-15 years of experience to a maximum of 3.2952 for the group with less than 2 years of experience. The differences among the variables were not statistically significant (($F = 1.252$, $p = 0.289$). For AI sociotechnical/blindness, the mean scores ranged from a minimum of 3.2368 for the group with 6-10 years of experience to a maximum of 3.4792 for the group with 11-15 years of experience. The differences among the variables were not statistically significant ($F = 0.762$, $p = 0.551$). For AI configuration, the mean scores varied from a minimum of 2.6381 for the group with more than 15 years of experience to a maximum of 3.0496 for the group with less than 2 years of

experience. The differences among the variables were not statistically significant (F = 1.915, p = 0.108).

Table 14: AIA Findings Based on Experience (ANOVA)

		Mean	Sd.	F	p	Dif.
AIA Scale	< 2 years	2.9368	.82857	1.198	.312	-
	3-5 years	2.7851	.81479			
	6-10 years	2.7018	.75731			
	11-15 years	2.8138	.73018			
	>15 years	2.7458	.61239			
AI Learning	< 2 years	2.1809	.89446	0.700	.592	-
	3-5 years	2.1220	.87279			
	6-10 years	1.9754	.64705			
	11-15 years	2.1542	.86466			
	> 15 years	2.0800	.63403			
AI Job Replacement	< 2 years	3.2952	1.05746	1.252	.289	-
	3-5 years	3.0488	1.03715			
	6-10 years	3.0526	1.04661			
	11-15 years	2.9583	.86192			
	> 15 years	3.0762	.88736			
AI Sociotechnical / Blindness	< 2 years	3.4388	.94662	0.762	.551	-
	3-5 years	3.4390	.81160			
	6-10 years	3.2368	.93711			
	11-15 years	3.4792	.89001			
	> 15 years	3.3286	.81991			
AI Configuration	< 2 years	3.0496	1.26619	1.915	.108	-
	3-5 years	2.6667	1.22701			
	6-10 years	2.7310	1.16401			
	11-15 years	2.8333	1.05857			
	> 15 years	2.6381	.93497			

The results of the hypothesis testing concerning experience differences in the AIA scale are shown in Table 15. The hypotheses H4a (AIA Scale), H4b (AI Learning), H4c (AI Job Replacement), H4d (AI Sociotechnical/Blindness), and H4e (AI Configuration) were all rejected, indicating that no significant experience differences were observed in these areas.

Table 15:Test Results of Hypotheses Based on Experience

H4a: There is a statistically significant difference in AIA levels in aviation based on experience.	**Rejected**
H4b: There is a statistically significant difference in AIA-L levels in aviation based on experience.	**Rejected**
H4c: There is a statistically significant difference in AIA-JR levels in aviation based on experience.	**Rejected**
H4d: There is a statistically significant difference in AIA-SB levels in aviation based on experience.	**Rejected**
H4e: There is a statistically significant difference in AIA-C levels in aviation based on experience.	**Rejected**

AIA Findings Based on Sub-sectors

A sub-sector based analysis of AIA in the aviation sector is shown in Table 16. The mean scores on the AIA Scale varied across different experience groups,

ranging from a minimum of 2.6382 for the airport management sub-sector to a maximum of 2.9491 for the other sub-sector. The differences among the variables were not statistically significant (F = 1.601, p = 0.174). For AI learning, mean scores ranged from a minimum of 1.9684 for the airport management sub-sector to a maximum of 2.1806 for the training sub-sector. The differences among the variables were not statistically significant (F = 0.834, p = 0.504). For AI job replacement, mean scores varied from a minimum of 2.7742 for the training sub-sector to a maximum of 3.2397 for the other sub-sector. The differences among the variables were not statistically significant (F = 2.247, p = 0.064). For AI sociotechnical/blindness, mean scores ranged from a minimum of 3.1776 for the airport management sub-sector to a maximum of 3.5515 for the other sub-sector. The differences among the variables were not statistically significant (F = 2.114, p = 0.079). For AI configuration, mean scores varied from a minimum of 2.6557 for the air navigation services sub-sector to a maximum of 3.0790 for the other sub-sector. The differences among the variables were not statistically significant (F = 2.187, p = 0.070).

Table 16: AIA Findings Based on Sub-Sectors (ANOVA)

		Mean	Sd.	F	p	Dif.
AIA Scale	Airline Transportation	2.7585	.80354	1.601	.174	-
	Airport Management	2.6382	.80265			
	Air Navigation Services	2.7940	.61509			
	Training	2.7198	.78010			
	Other	2.9491	.74577			
AI Learning	Airline Transportation	2.1636	.88593	0.834	.504	
	Airport Management	1.9684	.66662			
	Air Navigation Services	2.0264	.69552			
	Training	2.1806	.74001			
	Other	2.1567	.79227			
AI Job Replacement	Airline Transportation	3.0597	.98333	2.247	.064	-
	Airport Management	2.8947	1.05208			
	Air Navigation Services	3.2335	.86104			
	Training	2.7742	1.00282			
	Other	3.2397	1.01801			
AI Sociotechnical / Blindness	Airline Transportation	3.2301	.90276	2.114	.079	-
	Airport Management	3.1776	1.03797			
	Air Navigation Services	3.4176	.83421			
	Training	3.3790	.95715			
	Other	3.5515	.79708			
AI Configuration	Airline Transportation	2.7197	1.14010	2.187	.070	-
	Airport Management	2.6930	1.06931			
	Air Navigation Services	2.6557	.98313			
	Training	2.6667	1.11555			
	Other	3.0790	1.24049			

The results of the hypothesis testing concerning sub-sector differences in the AIA domains are shown in Table 17. The hypotheses H5a (AIA Scale), H5b (AI Learning), H5c (AI Job Replacement), H5d (AI Sociotechnical/Blindness), and H5e

(AI Configuration) were all rejected, indicating that no significant sub-sector differences were observed in these areas.

Table 17: Test Results of Hypotheses Based on Sub-Sector

H5a: There is a statistically significant difference in AIA levels in aviation based on sub-sector.	**Rejected**
H5b: There is a statistically significant difference in AIA-L levels in aviation based on sub-sector.	**Rejected**
H5c: There is a statistically significant difference in AIA-JR levels in aviation based on sub-sector.	**Rejected**
H5d: There is a statistically significant difference in AIA-SB levels in aviation based on sub-sector.	**Rejected**
H5e: There is a statistically significant difference in AIA-C levels in aviation based on sub-sector.	**Rejected**

DISCUSSION

The findings of the study highlight several critical aspects of the adoption and perception of AI within the aviation sector. It is notable that despite a significant majority of participants having experience with AI applications, there remains a considerable divide in AI adoption, with a portion of participants and organizations either not utilizing AI or being unsure of its presence. This indicates a difference in awareness and implementation of AI, suggesting that while some segments of the sector are integrating AI into their operations, others are lagging behind. The participants' expectations of AI's role in automating core processes and supporting analytical tasks reflect an anticipation of AI's potential to enhance efficiency and decision-making. Nevertheless, this optimism is constrained by anxieties pertaining to data privacy, job replacement, and ethical issues. These anxieties contribute to a moderate level of anxiety about AI, consistent with findings in other sectors such as healthcare and finance. Furthermore, while there is a generally positive attitude towards AI's potential benefits, including improved convenience, productivity, and sustainability, these are balanced by significant anxieties about privacy, job security, and social equity.

AI anxiety in the aviation sector is found to be at a moderate level among participants, aligning with broader trends observed across various industries. Similar findings were reported in the healthcare sector, where a study involving 330 health professionals identified a moderate level of AI anxiety (Filiz et al., 2022). Additionally, research conducted among 559 university students from various faculties, including Education, Arts and Sciences, Fine Arts, Law, Communication, Engineering, and Medicine, also revealed moderate AI anxiety levels (Takıl et al., 2022). Furthermore, a study of 46 participants working in the service sector found a moderate level of AI anxiety (Belber & Özmen, 2024). These findings suggest that, although specific sources of anxiety may differ across sectors, overarching concerns regarding job security, ethical considerations, and data privacy remain consistent. Cross-sectoral comparisons highlight the pervasive nature of AI-related anxieties

and emphasize the importance of developing comprehensive strategies to address these anxieties, tailored to the unique contexts of each industry. This comparative perspective is crucial for understanding the broader implications of AI integration and for formulating policies that mitigate anxiety while maximizing the benefits of AI technologies.

The AI sociotechnical/blindness sub-dimension shows a higher level of anxiety in comparison to the overall average, whereas the AI learning sub-dimension shows lower anxiety levels. This seems to indicate that due to the limited potential impacts of AI (Dean et al., 2021), there are broader and more complex anxieties regarding the sociotechnical impacts of AI. In contrast, anxiety related to AI learning is lower because of widespread training in the aviation sector and a general lack of anxiety about learning, which contributes to this lower level of anxiety.

The gender-based analysis of AIA in the aviation sector reveals interesting but largely non-significant differences between male and female participants. Overall, females reported slightly higher anxiety levels on the AIA Scale compared to males, yet this difference was not statistically significant. This trend was consistent across AI learning, AI job replacement, and AI sociotechnical blindness, where females consistently scored higher but without significant differences. The only exception was found in the AI configuration, where females showed significantly higher anxiety levels than males. The higher level of AI configuration anxiety in females can be attributed to a lack of self-efficacy stemming from underrepresentation in STEM (science, technology, engineering, and mathematics) and robotic studies fields (Schuster & Martiny, 2017) and societal gender norms in developing countries (Antonio & Tuffley, 2014). These findings suggest that while there are some gender-based differences in AI-related anxiety, they are generally not pronounced, except in specific areas such as AI configuration. A meta-analysis of computer technology anxiety found no significant gender-based differences, although it did reveal that males generally experience lower levels of anxiety compared to females, similar to the results of the study (Esgin et al., 2016). This aligns with existing literature, which shows that gender differences in technology-related anxieties are often nuanced and context-dependent (Whitley, 1996). Understanding these subtle differences is crucial for developing gender-sensitive approaches to AI integration in the aviation sector.

Conversely, the analysis based on education level reveals more pronounced differences. Undergraduate participants exhibited significantly higher anxiety levels on the AIA scale compared to graduates, particularly regarding anxieties about AI job replacement. This may reflect a perceived vulnerability among less experienced or less educated individuals regarding the impact of AI on job security. Notably, higher educational levels appear to have a protective effect against anxiety (Bjelland

et al., 2008), suggesting that greater knowledge and understanding of AI may alleviate some anxieties. These findings are consistent with previous studies in other sectors, such as healthcare, where lower educational attainment is often associated with higher levels of AI anxiety (Çobanoğlu & Oğuzhan, 2023). The significant differences observed in the overall AIA Scale and the AI job replacement sub-dimension emphasize the importance of educational interventions to mitigate anxiety and build confidence in AI technologies among less educated populations. The findings highlight the need for targeted support and training to ensure that all employees, regardless of educational background, can effectively engage with and benefit from AI advancements.

AIA across varying levels of experience and age groups within the aviation industry, contrary to the existing literature on technology anxiety (Meyer, 2007; Sharma & Devi, 2011), shows no statistically significant differences and indicates a widespread and consistent perception of AI-related anxieties among aviation professionals. This consistency is also observed across various sub-sectors of aviation. This uniformity is likely attributable to the standardized nature of aviation training and operational protocols, which address AI technologies and ensure consistent exposure and familiarity regardless of individual experience, specific roles, or age. Furthermore, the industry-wide communication and dissemination of information about AI advancements help to mitigate differences in anxiety levels, fostering a collective understanding and shared anxiety towards AI's potential impacts. The highly regulated environment of the aviation industry ensures that all professionals, irrespective of their experience, sector, or age, are continually updated on technological changes, thereby reducing variations in AI anxiety. This convergence indicates that AI anxiety is not influenced by specific demographic factors but is instead a broader, industry-wide phenomenon shaped by overarching technological, economic, and social factors inherent to the aviation sector as a whole.

CONCLUSION

The aim of the study was to examine the phenomenon of AIA within the aviation sector. The study addresses a significant gap in the existing literature on this topic by focusing on how AIA varies across different demographic groups and sub-sectors. Despite a growing body of research on technology anxiety, there is a limited number of sector-specific studies on AI, particularly in the field of aviation.

The outcomes of the study demonstrate that AI anxiety is a significant anxiety among aviation professionals, regardless of their level of experience or age. This comprehensive anxiety, evident across numerous sub-sectors, indicates that anxieties about AI are more indicative of broader industry-wide issues than of specific demographic differences. The standardized nature of aviation training and industry protocols likely contributes to a consistent perception of AI-related anxiety.

The analysis revealed that gender-based differences were primarily evident in the AI configuration, with females showing higher levels of anxiety. However, the overall impact of gender on AI anxiety was not substantial across other sub-dimensions. The educational background showed a notable influence on AI anxiety, with undergraduates expressing higher levels of anxiety, especially about job replacement due to AI. This highlights the protective effect of higher education in mitigating AI-related anxiety, emphasizing the need for targeted educational interventions. The heightened anxiety in the AI sociotechnical/blindness sub-dimension, compared to the overall average, and the lower anxiety in AI learning indicate that broader concerns regarding AI's sociotechnical impacts outweigh specific technical apprehensions related to AI learning.

The accelerated evolution of AI technology represents a significant limitation of the study, as it may affect the long-term relevance and applicability of the findings. It would be beneficial for future research to prioritize examining the unique structures and challenges of individual sub-sectors within the field of aviation. Such sector-specific studies could facilitate a more precise understanding of AI anxiety and its implications. Furthermore, ongoing monitoring is essential to evaluate the influence of AI on a range of professional settings and to develop strategies to address specific anxieties within each sector.

The study highlights the necessity for the implementation of targeted strategies and educational initiatives to address AI anxiety in the aviation sector. To accommodate the evolving nature of AI, future research should adopt a more concentrated approach, investigating sector-specific variations and the unique requirements of each aviation sub-sector. A more profound comprehension of these complexities will empower policymakers and industry stakeholders to devise efficacious strategies to mitigate AI-related anxieties, facilitate seamless integration, and maximize the potential benefits of AI in the aviation sector. Such insights will contribute to the enhancement of human-technology interactions and the provision of support to the industry in overcoming the challenges associated with the adoption of AI.

Conflict of Interest and Contribution Rate: The author does not declare any conflict of interest. The article has one author and the author's contribution rate is 100%.

REFERENCES

Abubakar, M., EriOluwa, O., Teyei, M., & Al-Turjman, F. (2022). AI Application in the Aviation Sector. In *2022 International Conference on Artificial Intelligence of Things and Crowdsensing* (AIoTCs) (pp. 52-55). IEEE. http://dx.doi.org/10.1109/AIoTCs58181.2022.00015

Akkaya, B., Özkan, A., & Özkan, H. (2021). Artificial Intelligence Anxiety (AIA) Scale: Adaptation to Turkish, Validity and Reliability Study. *Alanya Academic Review Journal*, *5* (2), 1125-1146. https://doi.org/10.29023/alanyaakademik.833668

Antonio, A., & Tuffley, D. (2014). The Gender Digital Divide in Developing Countries. *Future Internet, 6,* 673-687. https://doi.org/10.3390/fi6040673

Arnaldo Valdes, R. M., Burmaoglu, S., Tucci, V., Braga da Costa Campos, L. M., Mattera, L., & Gomez Comendador, V. F. (2019). Flight path 2050 and ACARE goals for maintaining and extending industrial leadership in aviation: A map of the aviation technology space. *Sustainability*, *11* (7), 2065. https://doi.org/10.3390/SU11072065

Belber, B. G., & Özmen, M. H. (2024). Future Concerns Of Service Sector Employees About Artificial Intelligence. *Electronic Journal of Social Sciences*, *23* (91), 1085-1101. https://doi.org/10.17755/esosder.1437531

Bjelland, I., Krokstad, S., Mykletun, A., Dahl, A., Tell, G., & Tambs, K. (2008). Does a higher educational level protect against anxiety and depression? The HUNT study. *Social science & medicine*, *66* (6), 1334-45. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2007.12.019

Boddington, P., Millican, P., & Wooldridge, M. (2017). Minds and machines special issue: Ethics and artificial intelligence. *Minds and Machines, 27* (4), 569-574. https://doi.org/10.1007/s11023-017-9449-y

Broos, A. (2005). Gender and Information and Communication Technologies (ICT) Anxiety: Male Self-Assurance and Female Hesitation. *Cyberpsychology & behavior : the impact of the Internet, multimedia and virtual reality on behavior and society, 8* (1), 21-31 . https://doi.org/10.1089/cpb.2005.8.21

Bughin, J., Seong, J., Manyika, J., Chui, M., & Joshi, R. (2018). Notes from the AI frontier: Modeling the impact of AI on the world economy. *McKinsey Global Institute*, *4* (1).

Çetiner, N., & Çetinkaya, F. Ö. (2023). The Relationship between Artificial Intelligence Anxiety and Motivation Levels of Employees: A Research on Tourism Employees. *Alanya Academic Review Journal*, *8* (1), 159-173. https://doi.org/10.29023/alanyaakademik.1297394

Cheruvu, R. (2022). Unconventional Concerns for Human-Centered Artificial Intelligence. *Computer*, *55,* 46-55. https://doi.org/10.1109/MC.2022.3170423

Çobanoğlu, A., & Oğuzhan, H. (2023). Artificial Intelligence Anxiety of Nurses and Related Factors. *Gümüşhane University Journal of Health Sciences*, *12* (4), 1846-1854. https://doi.org/10.37989/gumussagbil.1274522

Comrey, A. L., & Lee, H. B. (1992). *A First Course in Factor Analysis*. Lawrence Erlbaum Associates.

Daqar, M., & Smoudy, A. (2019). The Role Of Artificial Intelligence On Enhancing Customer Experience. *International Review of Management and Marketing*, *9* (4), 22. https://doi.org/10.32479/IRMM.8166

Dean, S., Gilbert, T., Lambert, N., & Zick, T. (2021). Axes for Sociotechnical Inquiry in AI Research. *IEEE Transactions on Technology and Society*, *2*, 62-70. https://doi.org/10.1109/TTS.2021.3074097

Dignam, A. (2020). Artificial intelligence, tech corporate governance and the public interest regulatory response. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, *13*, 37-54. https://doi.org/10.1093/cjres/rsaa002

Directorate General of Civil Aviation. (n.d.). *2023 Annual Report*. Available online at: https://web.shgm.gov.tr/documents/sivilhavacilik/files/kurumsal/faaliyet/2023_v2.pdf (Accessed on 21.01.2025).

Elliott, D., & Soifer, E. (2022). AI Technologies, Privacy, and Security. *Frontiers in Artificial Intelligence*, *5*. https://doi.org/10.3389/frai.2022.826737

Enholm, I., Papagiannidis, E., Mikalef, P., & Krogstie, J. (2021). Artificial Intelligence and Business Value: a Literature Review. *Information Systems Frontiers, 24,* 1709-1734. https://doi.org/10.1007/s10796-021-10186-w

Esgin, E., Elibol, M., & Daglı, M. (2016). Gender differences in computer-related achievement, anxiety and attitude: A meta-analysis in Turkey sample. *Global Journal of Computer Sciences: Theory and Research*, *6* (1), 02-09.

Etikan, I., Musa, S. A., & Alkassim, R. S. (2016). Comparison of convenience sampling and purposive sampling. *American journal of theoretical and applied statistics, 5* (1), 1-4.

European Union Aviation Safety Agency [EASA]. (2023). *Artificial Intelligence Roadmap 2.0- Human-centric approach to AI in aviation*. Available online at: https://www.easa.europa.eu/en/document-library/general-publications/easa-artificial-intelligence-roadmap-20 (Accessed on 26.07.2024)

Faul, F., Erdfelder, E., Lang, A. G., & Buchner, A. (2007). G* Power 3: A flexible statistical power analysis program for the social, behavioral, and biomedical sciences. *Behavior research methods, 39* (2), 175-191.

Field, A. (2013). *Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics* (4th ed.). Sage Publications.

Filiz, E., Güzel, Ş. & Şengül, A. (2022). Examination of Artificial Intelligence Concerns of Health Professionals. *Journal of Academic Value Studies*, *8* (1), 47-55. http://dx.doi.org/10.29228/javs.57808

George, D. & Mallery, P. (2003). *SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference*. 11.0 update (4th ed.). Boston: Allyn & Bacon.

Goodman, L. (1972). A General Model for the Analysis of Surveys. *American Journal of Sociology*, *77,* 1035 - 1086. https://doi.org/10.1086/225258

Green, B. (2018). Ethical Reflections on Artificial Intelligence. *Scientia et Fides, 6* (2), 9-31. https://doi.org/10.12775/SETF.2018.015

Haşıloğlu, S. B., Baran, T., & Aydın, O. (2015). Pazarlama araştırmalarındaki potansiyel problemlere yönelik bir araştırma: Kolayda örnekleme ve sıklık ifadeli ölçek maddeleri. *Pamukkale İşletme ve Bilişim Yönetimi Dergisi*, *2* (1), 19-28.

He, J., Baxter, S., Xu, J., Xu, J., Zhou, X., & Zhang, K. (2019). The practical implementation of artificial intelligence technologies in medicine. *Nature Medicine*, *25*, 30 - 36. https://doi.org/10.1038/s41591-018-0307-0

Huang, M., & Rust, R. (2018). Artificial Intelligence in Service. *Journal of Service Research*, *21*, 155 - 172. https://doi.org/10.1177/1094670517752459

Johnson, D. G., & Verdicchio, M. (2017). AI anxiety. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, *68* (9), 2267-2270. https://doi.org/10.1002/asi.23867

Khan, A., Badshah, S., Liang, P., Khan, B., Waseem, M., Niazi, M., & Akbar, M. (2021). Ethics of AI: A Systematic Literature Review of Principles and Challenges. *Proceedings of the 26th International Conference on Evaluation and Assessment in Software Engineering*. https://doi.org/10.1145/3530019.3531329

Kistan, T., Gardi, A., & Sabatini, R. (2018). Machine learning and cognitive ergonomics in air traffic management: Recent developments and considerations for certification. *Aerospace*, *5* (4), 103. https://doi.org/10.3390/AEROSPACE5040103

Kronemann, B., Kizgin, H., Rana, N., & K. Dwivedi, Y. (2023). How AI encourages consumers to share their secrets? The role of anthropomorphism, personalisation, and privacy concerns and avenues for future research. *Spanish Journal of Marketing-ESIC*, *27* (1), 3-19. https://doi.org/10.1108/sjme-10-2022-0213

Lemay, D., Basnet, R., & Doleck, T. (2020). Fearing the Robot Apocalypse: Correlates of AI Anxiety. *International Journal of Learning Analytics and Artificial Intelligence for Education (iJAI)*, *2* (2), 24–33. https://doi.org/10.3991/ijai.v2i2.16759

Liu, J., Gardi, A., Ramasamy, S., Lim, Y., & Sabatini, R. (2016). Cognitive pilot-aircraft interface for single-pilot operations. *Knowledge-based systems*, *112*, 37-53. https://doi.org/10.1016/j.knosys.2016.08.031

Lu, H., Li, Y., Chen, M., Kim, H., & Serikawa, S. (2017). Brain Intelligence: Go beyond Artificial Intelligence. *Mobile Networks and Applications, 23*, 368 - 375. https://doi.org/10.1007/s11036-017-0932-8

Majeed, A., & Hwang, S. (2023). When AI Meets Information Privacy: The Adversarial Role of AI in Data Sharing Scenario*. IEEE Access*, *11,* 76177-76195. https://doi.org/10.1109/ACCESS.2023.3297646

Manyika, J., Lund, S., Chui, M., Bughin, J., Woetzel, J., Batra, P., ... & Sanghvi, S. (2017). Jobs lost, jobs gained: Workforce transitions in a time of automation. *McKinsey Global Institute*, *150* (1), 1-148.

McClure, P. K. (2018). "You're fired," says the robot: the rise of automation in the workplace, technophobes, and fears of unemployment. *Social Science Computer Review*, *36* (2), 139-156. https://doi.org/10.1177/0894439317698637

Meyer, J. (2007). Older Workers and the Adoption of New Technologies. ZEW - Centre for European Economic Research Discussion Paper No. 07-050. *European Economics: Labor & Social Conditions eJournal*. https://doi.org/10.2139/ssrn.1010288

Minaskan, N., Pagani, A., Dormoy, C. A., Andre, J. M., & Stricker, D. (2021). A study of human-machine teaming for single pilot operation with augmented reality. In *2021 IEEE International Symposium on Mixed and Augmented Reality Adjunct (ISMAR-Adjunct)* (pp. 397-402). IEEE. https://doi.org/10.1109/ISMAR-Adjunct54149.2021.00091

Moore, P. V. (2019). OSH and the future of work: benefits and risks of artificial intelligence tools in workplaces. In *Digital Human Modeling and Applications in Health, Safety, Ergonomics and Risk Management. Human Body and Motion: 10th International Conference, DHM 2019, Held as Part of the 21st HCI International Conference, HCII 2019, Orlando, FL, USA, July 26–31, 2019, Proceedings, Part I 21* (pp. 292-315). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-22216-1_22

Nomura, T., Suzuki, T., Kanda, T., & Kato, K. (2006, September). Measurement of anxiety toward robots. In *ROMAN 2006-The 15th IEEE International Symposium on Robot and Human Interactive Communication* (pp. 372-377). IEEE. https://doi.org/10.1109/ROMAN.2006.314462

Ntoutsi, E., Fafalios, P., Gadiraju, U., Iosifidis, V., Nejdl, W., Vidal, M., Ruggieri, S., Turini, F., Papadopoulos, S., Krasanakis, E., Kompatsiaris, I., Kinder-Kurlanda, K., Wagner, C., Karimi, F., Fernández, M., Alani, H., Berendt, B., Kruegel, T., Heinze, C., Broelemann, K., Kasneci, G., Tiropanis, T., & Staab, S. (2020). Bias in data-driven artificial intelligence systems—An introductory survey. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Data Mining and Knowledge Discovery*, *10*. https://doi.org/10.1002/widm.1356

Orhunbilge, N. (2000). *Örnekleme Yöntemleri ve Hipotez testleri*. İstanbul: Avcıol.

Otuokwu, D., & Chikwanda, H. (2022). The Future of Civil Aviation Industry: Technology Management. In *3rd African International Conference on Industrial Engineering and Operations Management*, https://doi.org/10.46254/AF03.20220191

Piera, M., Muñoz, J., Gil, D., Martin, G., & Manzano, J. (2022). A Socio-Technical Simulation Model for the Design of the Future Single Pilot Cockpit: An Opportunity to Improve Pilot Performance. *IEEE Access*, *10*, 22330-22343. https://doi.org/10.1109/ACCESS.2022.3153490

Rhee, T., & Jin, X. (2021). The Effect of Job Anxiety of Replacement by Artificial Intelligence on Organizational Members' Job Satisfaction in the 4th Industrial Revolution Era: The Moderating Effect of Job Uncertainty. *Journal of Digital Convergence*, *19,* 1-9. https://doi.org/10.14400/JDC.2021.19.7.001

Schuster, C., & Martiny, S. (2017). Not Feeling Good in STEM: Effects of Stereotype Activation and Anticipated Affect on Women's Career Aspirations. *Sex Roles, 76*, 40-55. https://doi.org/10.1007/S11199-016-0665-3

Sharma, J., & Devi, A. (2011). Individual Differences and Stress at Workplace. *Asia Pacific Business Review*, *7,* 198 - 207. https://doi.org/10.1177/097324701100700318

Siau, K., & Wang, W. (2020). Artificial intelligence (AI) ethics: ethics of AI and ethical AI. *Journal of Database Management (JDM)*, *31* (2), 74-87. https://doi.org/10.4018/jdm.2020040105

Suebvises, P. (2018). Social capital, citizen participation in public administration, and public sector performance in Thailand. *World Development*, *109*, 236-248.

Tabachnick, B.G. & Fidell, L.S. (2019). *Using Multivariate Statistics* (Seventh Edition). New Jersey: Pearson.

Takıl, N., Erden, N. K., & Sarı, A. B. (2022). Investigating artificial intelligence anxiety levels of candidates in different occupational groups. *BAUNSOBED*, *25* (48), 343-353. https://doi.org/10.31795/baunsobed.1165386

Tang, P. M., Koopman, J., Mai, K. M., De Cremer, D., Zhang, J. H., Reynders, P., Ng, C. T. S., & Chen, I-H. (2023). No person is an island: Unpacking the work and after-work consequences of interacting with artificial intelligence. *Journal of Applied Psychology, 108* (11), 1766–1789. https://doi.org/10.1037/apl0001103

Terzi, R. (2020). An adaptation of artificial intelligence anxiety scale into Turkish: Reliability and validity study. *International Online Journal of Education and Teaching, 7* (4), 1501-1515.

Torija, A. J., & Clark, C. (2021). A psychoacoustic approach to building knowledge about human response to noise of unmanned aerial vehicles. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *18* (2), 682. https://doi.org/10.3390/ijerph18020682

Wamba-Taguimdje, S. L., Wamba, S. F., Kamdjoug, J. R. K., & Wanko, C. E. T. (2020). Influence of artificial intelligence (AI) on firm performance: the business value of AI-based transformation projects. *Business process management journal*, *26* (7), 1893-1924. https://doi.org/10.1108/bpmj-10-2019-0411

Wang, W., & Siau, K. (2019). Artificial intelligence, machine learning, automation, robotics, future of work and future of humanity: A review and research agenda. *Journal of Database Management*, *30* (1), 61-79. http://dx.doi.org/10.4018/JDM.2019010104

Wang, Y. Y. & Wang, Y. S. (2019). Development and validation of an artificial intelligence anxiety scale: an initial application in predicting motivated learning behavior. *Interactive Learning Environments*, *30* (4), 619-634. https://doi.org/10.1080/10494820.2019.1674887

Weger, M., & Sandi, C. (2018). High anxiety trait: A vulnerable phenotype for stress-induced depression. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, *87,* 27-37. https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2018.01.012

Whitley, B. (1996). Gender Differences in Computer-Related Attitudes: It Depends on What You Ask.. *Computers in Human Behavior*, *12,* 275-289. https://doi.org/10.1016/0747-5632(96)00007-6

Wirtz, B. W., Weyerer, J. C., & Geyer, C. (2019). Artificial intelligence and the public sector- applications and challenges. *International Journal of Public Administration*, *42* (7), 596-615.

Yalçın, A. (2024). Türkiye'de Kamu Kurumlarinin Toplum İçin Geliştirdiği Yapay Zekâ Uygulamalari. *İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *16* (2), 185-215.

Zhang, C., & Chu, H. (2020). *Preprocessing method of structured big data in human resource archives database*. In Proceedings of the 2020 IEEE International Conference on Industrial Informatics.

Zhang, C., & Lu, Y. (2021). Study on artificial intelligence: The state of the art and future prospects. *Journal of Industrial Information Integration, 23*, 100224. https://doi.org/10.1016/j.jii.2021.100224

Zou, T., & Sun, K. (2021). Application and Prospect of Artificial Intelligence in Aircraft Design. 2021 *International Conference on Networking Systems of AI* (INSAI), 201-205. https://doi.org/10.1109/INSAI54028.2021.00045

Yayın Geliş Tarihi: 21.07.2024
Yayına Kabul Tarihi: 08.02.2025
Online Yayın Tarihi: 15.06.2025
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1516571

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 27, Sayı: 2, Yıl: 2025, Sayfa: 547-580
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

TÜRKİYE'DE EĞİTİM GÖREN MÜLTECİ ÖĞRENCİLERİN YAŞADIKLARI ZORLUKLAR: OKUL PSİKOLOJİK DANIŞMANLARININ GÖZÜNDEN NİTEL BİR DEĞERLENDİRME

Kübra AKİN[*]
Ezgi ERGÜN[**]
Merve Gizem ATAGÜL[***]
Rabia Betül ÖZEN[****]
Gamze ÖZBAYRAK[*****]
Ömer Miraç YAMAN[******]

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Akin, K., Ergün, E., Atagül, M. G., Özen, R. B., Özbayrak, G. ve Yaman, Ö.M. (2025). Türkiyede eğitim gören mülteci öğrencilerin yaşadıkları zorluklar: Okul psikolojik danışmanlarının gözünden nitel bir değerlendirme. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 27* (2), 547-580.

[*] Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sosyal Hizmet Bölümü, ORCID: 0009-0001-0079-3018, kubrakin13@gmail.com

[**] Sosyal Hizmet Uzmanı, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, ORCID:0009-0002-7727-5275, ezgieergun@gmail.com

[***] Yüksek Lisans Öğrencisi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Hizmet Bölümü, ORCID: 0009-0006-5015-6742, merve.gzmm25@gmail.com

[****] Sosyal Hizmet Uzmanı, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, ORCID: 0009-0003-2195-9149, rabiabetulozen@gmail.com

[*****] Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sosyal Hizmet Bölümü, ORCID: 0000-0003-0636-0683, ozbayrakgamze.tr@gmail.com

[******] Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, ORCID: 0000-0001-9989-8575, omermirac@gmail.com

Öz[1]

Eğitim, sosyal içermenin bir aracı olarak mülteci sorunun çözümünde önemli bir yer edinmiştir. Özellikle mülteci çocuklara eğitim hizmeti sunmak, Türkiye'de yıllardır uygulanan bir yaşam gerçeği olmakla birlikte hem öğrenciler hem de öğretmenler, eğitim sürecinde birçok zorlukla karşılaşabilmektedir. Bu bağlamda makalede, devlet okullarında görev yapan okul psikolojik danışmanlarının mesleki gözlem ve deneyimleri doğrultusunda mülteci öğrencilerin okul ortamında deneyimledikleri zorlukların anlaşılması amaçlanmıştır. Nitel araştırma yöntemi ve fenomenolojik desen temelinde yürütülen araştırmada, derinlemesine görüşme ve gözlem veri toplama yöntemleri kullanılarak 20 okul psikolojik danışmanıyla görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların görev yaptığı okuldaki mülteci öğrenci sayısı ve mesleki deneyimleri esas alınan görüşmelerde, amaçlı ve kartopu örnekleme yöntemi kullanılarak veriler toplanmıştır. Toplanan veriler Maxqda Nitel Veri Analiz Programı kullanılarak, betimsel analiz yöntemiyle incelenmiş; "Mülteci Öğrencilerin Yaşadıkları Psikolojik Zorluklar", "Mülteci Öğrencilerin Okul Ortamında Yaşadıkları Zorluklar", "Mülteci Öğrencilerin Aile Ortamında Yaşadıkları Zorluklar" olarak üç tema altında başlıklandırılmıştır. Araştırma sonuçlarında, mülteci öğrencilerin dil sorunundan kaynaklanan iletişim sorunları, kültürel farklılıklar temelinde oluşan uyum ve disiplin sorunları yaşadıkları ve bu sorunların okul örnekleminde daha görünür olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca araştırmada, mülteci öğrencilerin, okula aidiyet hissetmeme, şiddet, ihmal ve istismar, olumsuz akran ilişkileri, yetersiz öz saygı ve öz yeterlilik dahil olmak üzere çeşitli psikolojik zorluklarla karşı karşıya kaldığı, okul-aile ilişkilerinin de zayıf olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla, bu zorlukların sağlıklı bir şekilde çözüme kavuşturulması için öğrenci-aile-okul üçgenindeki etkileşimin artırılması, mülteci öğrencilere yönelik uyum programlarının hazırlanması, farklı kültürlerin tanınması ve olumlu ortak değerlerin paylaşılması için faaliyetler düzenlenmesi ve öğrencilerin iyilik hallerinin karşılanması ve sürdürülmesi için psikolojik destek ve rehberlik hizmetlerinin etkili bir şekilde sağlanması gerektiği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Çocuk, Göç, Mülteci Öğrenci, Okul Psikolojik Danışmanı, Zorluk.*

DIFFICULTIES EXPERIENCED BY REFUGEE STUDENTS STUDYING IN TÜRKİYE: A QUALITATIVE EVALUATION THROUGH THE PERSPECTIVE OF SCHOOL PSYCHOLOGICAL COUNSELORS

Abstract

Education has an important place in the solution of the refugee problem as a tool for social inclusion. Providing educational services especially to refugee children has been a reality of life in Turkey for years, and both students and teachers may encounter many

[1]Bu araştırmada etik ölçütlere uygun hareket edildiğine ilişkin İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan 2022/257 sayılı ve 09.11.2023 tarihli etik kurul onayı alınmıştır.

difficulties during the education process. In this context, the aim of the article is to understand the difficulties experienced by refugee students in the school environment through the professional observations and experiences of school psychological counselors working in public schools. In the research conducted on the basis of qualitative research method and phenomenological design, interviews were conducted with 20 school psychological counselors using in-depth interview and observation data collection methods. In the interviews based on the number of refugee students in the school where the participants work and their professional experiences, data were collected using the purposeful and snowball sampling method. The collected data were examined with the descriptive analysis method using the Maxqda Qualitative Data Analysis Program; and were titled under three themes as "Psychological Difficulties Experienced by Refugee Students", "Difficulties Experienced by Refugee Students in the School Environment", and "Difficulties Experienced by Refugee Students in the Family Environment". The results of the research showed that refugee students experience communication problems due to language problems, adaptation and discipline problems based on cultural differences, and these problems are more visible in the school sample. In addition, the research found that refugee students face various psychological difficulties, including not feeling a sense of belonging to school, violence, neglect and abuse, negative peer relations, insufficient self-esteem and self-sufficiency, and that school-family relationships are weak. Therefore, in order to solve these difficulties in a healthy way, it is thought that the interaction in the student-family-school triangle should be increased, adaptation programs for refugee students should be prepared, activities should be organized for the recognition of different cultures and the sharing of positive common values, and psychological support and guidance services should be provided effectively to meet and maintain the well-being of students.

Keywords: *Child, Migration, Refugee Student, School (Psychological) Counselor, Difficulty.*

GİRİŞ

Yaşamı süresince farklı değişimlere maruz kalan insanlık, söz konusu değişikliklere uyum sağlarken çeşitli zorluklarla karşı karşıya kalabilmektedir. Özellikle göç, savaş, kıtlık gibi olağanüstü olguları aynı anda deneyimleyen bireyler, bu bağlamda travmatik anı ve çeşitli stres faktörleriyle hayatlarını sürdürmeye çalışmaktadır (Keskin, 2019, s. 49-51). Nitekim bu tür zorluklara maruz kalan bireylerin yaşam hakları uluslararası kurum ve kuruluşlar aracılığıyla güvence altına alınmakta ve hukuksal açıdan özel bir statü olan *mülteci*[2] statüsüyle korunmaktadır (Bakioğlu & Karamustafaoğlu, 2023, s. 455; Boyraz, 2015, s. 36; Macey, 2022, s. 1457). Mültecilerin statüsüne ilişkin 1951 Birleşmiş Milletler Sözleşmesi ile kapsamlı bir tanımlamada "*Irkı, dini, tabiiyeti, belirli bir sosyal gruba mensubiyeti ve siyasi görüşleri yüzünden haklı bir zulüm korkusu nedeniyle vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve söz konusu korku yüzünden, ilgili*

[2] Bu çalışmada "mülteci" tanımı, uluslararası hukuka uygun olarak Türkiye'de uluslararası koruma ve statü arayan kişileri içermekte, geçici koruma sahipleri ve uluslararası koruma başvuru sahiplerini de kapsayacak biçimde kullanılmıştır.

ülkenin korumasından yararlanmak istemeyen kişiler" mülteci olarak adlandırılmıştır (UNHCR, 1951). Birleşmiş Milletler Mülteci Yüksek Komiserliğinin (BMMYK) tahminlerine göre 2022 sonu itibarıyla dünya genelinde yaklaşık 110 milyon zorla yerinden edilmiş kişi bulunmakta ve bu oranın 36,4 milyondan fazlasını ise mülteciler oluşturmaktadır. Bu verilerine göre, uluslararası korumaya ihtiyaç duyan kişilerin 43,3 milyonunu (%40) 18 yaşın altındaki çocuklar oluşturmakta ve 1,9 milyon çocuk ise mülteci olarak doğmaktadır. Ek olarak, mülteci ve uluslararası korumaya ihtiyaç duyan diğer kişilerin büyük bir çoğunluğu Suriye, Afganistan ve Ukrayna'dan gelmekle birlikte dünya çapında en çok mülteciye ev sahipliği yapan ülkelerin başında 3,4 milyon ile Türkiye ve İran bulunmaktadır (UNHCR, 2023).

Suriye'de yaşanan savaşın ardından meydana gelen yoğun göç dalgasıyla birlikte Türkiye, başta Suriyeliler olmak üzere Afganistan, Irak, Pakistan, Moldova, Filistin ve diğer ülkelerden gelen mültecilere ev sahipliği yapmaktadır (Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 2024). Türkiye'nin diğer varış ülkelerine göre daha fazla mülteciye ev sahipliği yapmasının altında yatan nedenler arasında; jeopolitik konumu nedeniyle göç koridorunda yer alması, Avrupa ülkelerine yakınlığı dolayısıyla transit bit ülke olarak görülmesi, ekonomik, kültürel ve dini yaşantı açısından uygun bir yer olarak algılanması, güvenlik standartlarının sağlanması, ulaşım kolaylığı ve izlenen açık kapı politikası bulunmaktadır (Nacar & Ünsal, 2022, s. 1244). Ancak buna karşın Türkiye'nin mültecilere karşı izlediği açık kapı politikası, yalnızca Avrupa bölgesinden gelen sığınma başvurularını kapsamakta ve bu başvuruları mülteci veya şartlı mülteci statüsünde değerlendirmektedir. Avrupa Birliği'nin iltica sisteminde paralel olarak hazırlanan ve 2013 yılında yürürlüğe giren 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu (YUKK), Türkiye tarafından kabul edilmiş; bu kanun, Cenevre Sözleşmesi'nde olduğu gibi coğrafi sınırlama içermiştir. Bu kapsamda, Avrupa dışından yapılan sığınma başvuruları mülteci yerine şartlı mülteci statüsünde değerlendirilirken, Suriyelilere 'geçici koruma statüsü' verilmiştir (Yalçın, 2024). Özellikle 2011 yılında Suriye'de yaşanan iç savaş sonrasında, milyonlarca insan güvenli bir yaşam alanı arayışıyla başka ülkelere göç etmek zorunda kalmış; bu süreçte Türkiye, sınırdan giriş yapan Suriyelilere "geçici koruma statüsü" vermiştir (Levent & Çayak, 2017, s. 23). İçişleri Bakanlığı'nın yayınladığı son verilere göre Türkiye'de toplam 3,1 milyon Suriyeli geçici koruma altında bulunmaktadır. Bu kişilerde cinsiyet açısından bir farklılık bulunmamakla birlikte yaş bakımından, Birleşmiş Milletlerin verileriyle paralel olarak, büyük bir çoğunluğunu okul çağındaki çocuklar oluşturmaktadır (Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 2024). Bu durum, Türkiye'deki geçici koruma altındaki çocukların eğitim ihtiyaçlarını karşılamayı öncelikli bir hale getirmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), başlangıçta Suriyeli öğrencileri "misafir" statüsünde değerlendirerek "Suriyeli Misafir Öğrencilere Türkçe Öğretimi Projesi" kapsamında eğitim imkanları sağlamıştır (Tanrıkulu, 2018). Daha sonrasında uzun vadeli çalışmalara başlayan MEB, 2014 yılında ise göçmen öğrencilerin eğitimine dair yaşanan sorunların çözülmesi amacıyla 2014/21 sayılı "Yabancılara Yönelik

Eğitim-Öğretim Hizmetleri Genelgesi" yürürlüğe konulmuştur (MEB, 2014). Bu genelge kapsamında, Suriyeli öğrencilere transkript veya diploma karşılığı denklik verilmesi; belgeleri olmayanların seviyelerinin belirlenmesi amacıyla sözlü ve yazılı sınavlarla uygun sınıflara yerleştirilmesi sağlanmıştır. Ayrıca, ikamet izni bulunmayan öğrenciler için yabancı tanıtma belgesiyle okullara kayıt hakkı tanınmış, barınma merkezlerinde ve Geçici Eğitim Merkezlerinde (GEM) verilen eğitimlere denklik verilmesi hedeflenmiştir. Bunun yanı sıra, öğrencilerin Türkçe öğrenebilmeleri için eğitim olanakları artırılmış; burs, barınma ve eğitim materyalleri gibi destekler sunulmuştur (Sucu ve ark., 2024). 2016 yılında ise GEM'ler aşamalı olarak kapatılarak, geçici koruma altındaki çocukların devlet okullarına geçişi kolaylaştırılmış ve 2016-2017 eğitim-öğretim yılında göçmen öğrenciler için "Kapsayıcı Eğitim" uygulamasına geçilmiştir (UNICEF, 2023). Bu kapsamda, UNICEF ile iş birliği içinde çalışan MEB, geçici koruma altındaki Suriyeli öğrencilerin Türk eğitim sistemine entegrasyonunu sağlamak için çeşitli projeler ve eğitim programları geliştirmiştir. Tüm bu çalışmalar, geçici koruma altındaki Suriyeli öğrencilerin Türk eğitim sistemine uyumunu sağlamak ve eğitimde fırsat eşitliğini desteklemek adına önemli bir adım olmuştur (Sucu ve ark., 2024).

Gelişimlerinin bir parçası olarak çocuklar çeşitli risk ve stres faktörlerine maruz kalmaktadır. Ancak mülteci çocuklar, çocukluktaki stres faktörleri ve zorunlu göçle edindikleri travmatik deneyimlerin birleşimiyle mülteci olmayan çocuklara göre daha fazla risk altında olmaktadır (Bronstein & Montgomery, 2011, s. 45). Bu bağlamda yapılan araştırmalarda, mülteci çocukların göçe bağlı olarak travma sonrası stres bozukluğu (TSSB) başta olmak üzere, majör depresif bozukluk, depresyon ve sinirlilik, huzursuzluk, uyku sorunları, bedensel belirtiler ve davranış bozuklukları gibi psikolojik sıkıntılar yaşadıkları tespit edilmiştir (Blackmore vd., 2020; Dangmann vd., 2022; Kien vd., 2019; Solberg vd., 2020). Göç sonrası uyum sürecinde de mülteci çocukların arkadaş ve akraba ortamından ayrılması, okul yaşantısının değişmesi, yeni bir dile ve çevreye uyum sağlama zorunluluğunun olması nedeniyle ruhsal ve bedensel açıdan yoğun bir baskıyla mücadele etmektedir (Keskin, 2019, s. 49). Yapılan araştırmalar, göç ettiği coğrafyada hayatını idame ettirme noktasında sıkıntı yaşayan mülteci çocukların özellikle aidiyet hissetmede zorluk yaşadığını bulgulamıştır (Yağcı, 2017, s. 31). Zira aidiyet duygusunun gelişmesinde birincil etkiye sahip olan aile yapısının sorunlu bir düzeyde olması, aile içi iletişimsizliğin olması ve aile desteğinin olmayışı çocukların daha sık uyum sorunu yaşamasına neden olmaktadır (Tunç, 2019, s. 13).

Mültecilerin çocukların deneyimledikleri zorlukların etkilerinin azaltılabilmesi amacıyla eğitime erişiminin sağlanmasına verilen önemin arttığı görülmektedir (Fu & Underwood, 2015, s. 163). Zira eğitim, çocukların savaş ve çatışmanın olumsuz sonuçlarından korunmasında ve stresle başa çıkma stratejileri geliştirmelerinde etken faktör olabilmektedir (Heltne vd., 2020, s. 1). Ayrıca eğitim, çocuk işçiliğinden, çocuğun cinsel istismarından, küçük yaşta zorla

evlendirilmekten ve silahlı gruplara zorla almaktan koruyabilmektedir (UNHCR, 2024, s. 6-7). Ancak eğitimle mülteci çocukların deneyimledikleri zorlukların önüne geçilebildiği gibi varış ülkesinde de yaşayabileceği sorunlar olabilmektedir. Özellikle varış ülkesindeki eğitime entegrasyonu sağlanırken, okul temelli pek çok sorunla yüzleşebilmektedir. Bu sorunlar arasında, iletişim bozukluğu, disiplinsizlik-kuralsızlık, başarısızlık, derse karşı ilgisizlik, sosyal anlamda grup etkinliklerinden çekinme ve sorumluluklardan kaçınma gibi durumlar yer almaktadır. Aynı zamanda sınıf içerisinde dikkat dağınıklığı, ahlaki ve davranışsal sorunlar da görülmektedir (Aslan, 2019, s. 93; Karakaya, 2020, s. 23). Davranışsal sorunların başında gelen akran zorbalığı, Türk ve mülteci öğrenciler arasında görülebildiği gibi mülteci öğrencilerin de kendi aralarında görülebilmektedir (Alptekin vd., 2018, s. 7). Akran zorbalığı ile karşı karşıya kalan öğrenciler kaygı, öfke, güçsüzlük ve depresyon gibi psikolojik sorunlar da yaşayabilmektedir. Bu tür psikolojik olgular genellikle düşük başarı düzeyine neden olmasının yanında değersizlik ve mutsuzluk, dışlanma ve yalnızlık duyguları gibi daha çeşitli psikolojik sorunların oluşumuna da zemin hazırlamaktadır (İnsani Gelişme Vakfı, 2021, s. 55). Mülteci ailelerin uyum süreci de kolay olmamaktadır. Nitekim aileler, ev sahibi ülkenin vatandaşları tarafından önyargı ile karşılanmaları ve dil sorunu yaşamaları nedeniyle sosyal hayata adapte olamamakta ve bu durum başta mülteci ailelerin istihdam sorunu yaşamasına, sosyal ilişki eksikliği ve sağlık sorunlarıyla karşı karşıya kalmalarına neden olmaktadır (Akalın, 2016, s. 60-61). Bu nedenle çocuklarda olduğu gibi mülteci ailelerde de uyum sorunları ve depresif bozukluklarla karşılaşılmaktadır (Akhtar, 2010, s. 30). Bu durumda mülteci aileler, çocuklarına gereken desteği vermekte, onların gelişimi ve refahını sağlamakta zorluk yaşamaktadır (Kaştan, 2015, s. 224; Lunneblad, 2017, s. 361).

Sosyoloji, sosyal hizmet ve sosyal antropoloji alanlarında yapılan araştırmalar, mülteci ailelerin göç ettiği ülkedeki ilk döneminde mümkün olduğunca normal bir yaşantı sürmelerinin refah açısından önemli olduğunu öngörmekte, göç öncesinde yaşanan olaylar kadar, göç sonrası ikamet ettikleri ülkedeki yaşam şartları ve fırsatlarını görebilmelerinin refah ve sağlık açısından da önem arz ettiğini göstermektedir (Alba, 2013; Lunneblad, 2017; Taylor & Sidhu, 2012). Ek olarak, mülteci aileler ve kabul eden ülkedeki okul personelleri ile arasındaki ilişki, mülteci öğrencilerin uyum sağlamasında ve dil öğrenimini etkilemektedir (Hurley vd., 2013; Kirova & Henning, 2013). Araştırmalar bu noktada, ebeveynlerin eğitim geçmişi, sosyo-ekonomik konum, göç durumları ve iletişim yeterlilik düzeyleri gibi birçok faktörün profesyonellerle olan iletişimlerini etkilediğini göstermektedir (Lunneblad & Johansson, 2012). Türkiye'de mülteci öğrencilerin yaşadıkları zorlukları ele alan çalışmalarda ülkedeki yoğun Suriyeli mülteci oranıyla doğru orantılı olarak Suriyeli mülteciler özelinde yaşadıkları eğitim ve uyum sorunları üzerinde yoğunlaşmaktadır (Aktaş, 2023; Bulut vd., 2018; Çelik & İçduygu, 2018; Sarmini vd., 2020; Kardeş & Akman, 2022; Taşkın & Erdemli, 2018; Ulutaş & Tümtaş, 2023). Bu çalışmalarda, mülteci öğrencilerin karşı karşıya kaldıkları en yaygın zorluklardan birinin dil sorunu olduğunu, Türk

eğitim sistemi ve öğretmenlerin psikososyal destek sağlama noktasında yeterli donanıma sahip olmadıklarını, sosyo-kültürel uyumun sağlanmasında ve öğrencilerin baş etme mekanizmalarının gelişmesinde zayıf olduklarını görülmektedir.

Bu araştırmada okul psikolojik danışmanların deneyim ve gözlemlerine dayanarak, mülteci öğrencilerin yaşadıkları zorlukların anlaşılması hedeflenmiştir. Eğitim kurumları, mülteci çocukların deneyimledikleri zorlukların tespit edilmesinde, başarılı bir şekilde sağlandığı sürece, travmatik izlerin silinmesinde ve baş etme mekanizması kazandırılmasında en etkili araç konumunda olduğu için, mülteci öğrencilerin yaşadıkları zorlukların okullar üzerinden araştırılması uygun görülmüştür. Bu çalışmada elde edilen bulguların mülteci çocukların eğitim alanında yaşadıkları zorlukların yanında okul dışında yaşadıkları zorluklara yönelik okul sosyal hizmeti, kapsayıcı eğitim modelleri gibi programlar tasarlanmasına ve uygulamaya geçmesine imkân vereceği düşünülmektedir.

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Bu araştırma, mülteci öğrencilerin deneyimledikleri zorlukların okul ortamına nasıl yansıdığına yönelik bir bakış sunmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda, ilkokul ve ortaokullarda görev yapan okul psikolojik danışmanlarının mesleki gözlem ve deneyimlerinden yararlanılarak mülteci öğrencilerin ne tür zorluklarla karşı karşıya kaldığının anlaşılması amaçlanmıştır. Araştırmanın amacı göz önüne alındığında, sürecin nitel araştırma yöntemi ile yürütülmesinin uygun olacağı düşünülmüştür. Zira nitel araştırma modeli, bireylerin algı, gözlem ve deneyimlerini, olay veya sosyal olguların oluştuğu doğal ortamında, gerçekçi ve çok boyutlu bir anlayışla, içerisinde bulunduğu çevreye uygun olarak, anlamlandırmasına ve yorumlamasına odaklanmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2018, s. 41). Araştırma, okul psikolojik danışmanlarının mülteci öğrencilerin aile ve okul yaşamlarına yönelik düşünce ve edindikleri deneyimler üzerinden yürütüldüğü için nitel araştırma desenlerinden biri olan fenomenolojik (olgubilim) desen kullanılmıştır. Fenomenolojik araştırma deseni, bilinen fakat hakkında yeterli bilgiye ulaşılamayan bir olay veya olgunun, bu olayın bir parçası olan veya şahitlik eden bireyler tarafından daha iyi anlaşılmasına olanak tanımaktadır (Tekindal & Uğuz Arsu, 2020, s. 160).

Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın örneklemi, 2022-2023 yılı eğitim öğretim döneminde İstanbul'da ikamet eden ve görev yaptıkları ilkokul ve ortaokul içerisinde mülteci öğrenci bulunan ve bu öğrencilerle etkileşimi olan 20 okul psikolojik danışmanından oluşmaktadır. Araştırmanın örnekleminin belirlenmesinde birden fazla örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda araştırmaya direkt olarak okul psikolojik danışmanlarının dahil edilmesi planlandığından amaçlı örnekleme

yöntemi kullanılmıştır. Amaçlı örnekleme yöntemi, genel kapsamlardan ziyade bilgi sağlaması açısından zengin durumların seçilerek derinlemesine analiz yapılmasına olanak tanımaktadır (Patton, 2018). Bunun yanında katılımcıların seçimi noktasında ölçüt örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Ölçüt örnekleme yöntemi, araştırma örnekleminin seçilmesinde bir dizi dahil etme kriteri belirleyerek araştırılan olguyu en doğru biçimde temsil edecek katılımcıların dahil edilmesini sağlamaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2018, s. 50). Bu bağlamda araştırmaya dahil edilecek katılımcıların; Psikolojik Danışma ve Rehberlik bölümü lisans mezunu olmaları ve İstanbul'da bulunan (Millî Eğitim Bakanlığına bağlı) ilkokul ve ortaokullarda en az bir yıl görev yapmış olmaları yönünde kriterler belirlenmiştir. Veri toplama sürecinin ilk aşamasında İstanbul'da mültecilerin yoğun olarak bulduğu ilçelere yönelik araştırma yapılmış ve bu bağlamda Esenyurt, Bağcılar, Sultangazi, Fatih ve Esenler'de bulunan ilkokul ve ortaokullara gidilmesi planlanmıştır (Özaslan, 2019, s. 66). Amaçlı örnekleme yöntemi ile yürütülen bu aşamada, söz konusu ilçelere gidilerek ilkokul ve ortaokullarda görev yapan okul psikolojik danışmanları ile yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiş, araştırmanın amacı ve yöntemine ilişkin bilgi verilmiştir. Araştırmaya katılmayı kabul eden on sekiz kişi ile görüşmeler gerçekleştirilmiş ve görüşme sonrasında katılımcılara çevrelerinde katılımcı profiline uygun meslek elamanlarının olup olmadığı sorulmuştur. Katılımcılardan elde edilen bilgilerle birlikte araştırma kriterlerine uyum sağlayan katılımcı profiline ulaşılmasında ve örneklem grubunu genişletilmesinde etkili bir yöntem olan kartopu örnekleme yöntemi de kullanılarak daha önce görüşme yapılan bir katılımcının referansıyla iki katılımcıya daha ulaşılmıştır (Yiğit, 2021, s. 74). Yapılan 20 görüşme neticesinde hem verilerde doygunluk noktasına erişildiği hem de hedeflenen sayıya ulaşıldığı düşünülerek görüşmelerin sonlandırılması kararlaştırılmıştır. Bu noktada örneklem boyutunun ve doyum noktasının belirlenmesinde etkili bir araç olan kuramsal örnekleme yöntemi kullanılmıştır (Gökbayrak & Karışan, 2017, s. 28).

Araştırma sonucunda 13'ü kadın 7'si erkek olmak üzere toplam 20 okul psikolojik danışmanı ile derinlemesine mülakat gerçekleştirilmiştir. Ayrıca saha sürecinde, mülakat yapmayı reddeden ve kabul edip planlama aşamasında vazgeçen katılımcılar da olmuştur. Katılımcı olmayı reddeden meslek elemanlarının sayısı 20 olmakla birlikte bu kişilerin kabul etmeme nedenleri; mülakatın yaz tatili dönemine denk gelmesi, yoğun çalışma saatleri, tayin edilmesi ve etik endişeler olmuştur.

Veri Toplama Yöntemi ve Araçları

Araştırmanın veri toplama sürecinde iki farklı veri toplama yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemlerden ilkini derinlemesine mülakat oluşturmaktadır. Derinlemesine mülakat, araştırma öznesinin insan katılımcılardan oluşan, bir dizi sorular sorularak katılımcıların bakış açısının, duygu ve düşüncelerinin detaylı bir şekilde öğrenildiği bir yöntemdir (Uslu & Demir, 2023, s. 292). Derinlemesine mülakatlarda veri toplama araçları olarak sosyodemografik soru formu ve yarı

yapılandırılmış soru formu ve olmak üzere toplam iki form kullanılmıştır. Sosyodemografik soru formunda katılımcıların, doğum yılı, cinsiyeti, eğitimi, mesleki deneyim süresi vb. gibi bilgilerine ilişkin 8 soru bulunmaktadır. Yarı yapılandırılmış soru formunda ise katılımcıların mülteci öğrencilerle ilgili deneyim ve gözlemlerine dair 34 soru yer almaktadır. Ana soruların bazılarında daha detaylı bilgiye ulaşmak için alt sorular bulunmakla birlikte aşağıda yer alan dört ana soruya yanıt aranmıştır:

S1. Mülteci öğrenciler ne tür zorluklarla karşılaşmaktadır?
S2. Mülteci öğrenciler okul içerisinde ve dışında ne tür sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır?
S3. Mülteci ve Türk öğrencilerin etkileşimleri nasıldır?
S4. Mülteci öğrencilerin aile ilişkilerine dair gözlemleriniz nelerdir?

Yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanırken ulusal ve uluslararası alanyazında mülteci öğrencilerin yaşadıkları zorlukları ele alan araştırmalar incelenerek bir soru havuzu oluşturulmuştur. Katılımcıyı yönlendirecek ve anlaşılabilirliğin esas alındığı sorular mültecilerle çalışan sosyal hizmet uzmanlarına danışılmış ve daha sonrasında akademisyenlere gönderilmiştir. Soru formu halini aldıktan sonra bir pilot görüşme gerçekleştirilmiştir. Yapılan küçük değişikliklerin ardından soru formu son halini almıştır. Araştırma kapsamında kullanılan diğer bir veri toplama yöntemi ise araştırmacının bizzat rol üstlendiği ve tüm duyuların dahil olduğu, görüşme sırasındaki olay, olgu ve davranışların incelendiği gözlem yöntemidir (Karabasar, 2020, s. 200). Özellikle gidilen ilçeler, okullar ve görüşmenin yapıldığı ortam ve okul iklimi ile ilgili notlar alınmıştır. Bu bağlamda görüşmelerin büyük bir çoğunluğu katılımcının görev yaptığı okulda yüz yüze ve bir katılımcı ile Zoom programı üzerinden online olmak üzere iki şekilde gerçekleştirilmiştir. Katılımcılar ile yaklaşık 45-60 dk. süren mülakatlara başlamadan önce onam alınması amacı ile katılımcılara gizlilik ilkesi, gönüllülük ve ses kaydı hakkında bilgi verilmiştir. Her bir görüşme ses kaydı ve araştırmacı tarafından tutulan notlar olmak üzere iki şekilde kayıt altına alınmıştır.

Verilerin Analizi

Araştırma kapsamında yürütülen görüşmelerin sonucunda toplam yaklaşık 658 dakikalık ses kaydı elde edilmiştir. Söz konusu kayıtlar bilgisayar ortamında yazıya aktarılması sonucunda 98 sayfa, iki katılımcının görüşmelerine dair yazılı verileri içeren 16 sayfa ve 2 sayfalık gözlem notları da eklenerek toplam 116 sayfa yazılı doküman elde edilmiştir. Analiz aşamasına geçmeden önce, gizlilik ilkesi sağlanarak takma adlarla görüşleri yazıya aktarılmış katılımcı bilgilerinin, makale içerisinde daha anlaşılır ve kolay okunabilir olması için etiketleme ve listeleme işlemi yapılmıştır. Etiketleme işleminde, katılımcıların liste sırası ve tanılayıcı bilgileri göz önünde bulundurularak kod ve numaralar verilmiştir. Bu işleminde katılımcıların takma isimleri liste sırasına göre (K1, K2, K3, K4,…), cinsiyetleri (K: Kadın; E: Erkek), mesleki deneyim süreleri (1 yıl, 2 yıl, 3 yıl, 4 yıl,…) şeklinde etiketlenmiştir. Örneğin; verilerin yazıya aktarılma sürecinde, Zeynep Hanım

(takma isim) olarak etiketlenen katılımcı okul psikolojik danışmanı olarak 11 yıldır görev yapmakta ve katılımcı listesinde 6. sıradadır. Verilerin yazıya aktarılma sürecinde, Zeynep Hanım olarak etiketlenen katılımcının, analiz aşamasında tanılayıcı ifadelerinin de eklenmesiyle etiketi **(K6, K, 11 yıl)** olarak yeniden tanımlanmıştır.

Analiz aşamasında, verilerin yoğunluğu ve kodların güvenliğini temin etme amacıyla Maxqda Nitel Veri Analiz Programı kullanılmıştır. Tüm yazılı dokümanlar bu analiz programı üzerinde okunmuş ve kodlama işlemi yapılmıştır. Ortak kodlar, araştırma amaçlarına uygunluğuna göre elemeler yapılarak kategorize edilmiş ve temalandırılmıştır. Tema ve kod uygunluğunun tekrardan kontrol edilerek temaların son hali belirlenmiştir. Veri analiz aşamasında ayrıca betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu süreçte araştırmacılar, verileri anlamlı, doğru ve tutarlı bir biçimde yorumlamaya odaklanmakta ve herhangi bir olgu ya da deneyimin açıklanması temel almaktadır (Turale, 2020, s. 290). Analiz aşamasında araştırma amaçlarına elemeler yapıldıktan sonra elde edilen kod ve temalara ilişkin veriler **Tablo 1**'de gösterilmektedir.

Tablo 1: Kod-Tema Tablosu

Kod Sistemi	**Frekans**
Kod Sistemi	**289**
Mülteci öğrencilerin yaşadıkları psikolojik zorluklar	50
Mülteci öğrencilerin okul ortamında yaşadıkları zorluklar	154
Mülteci öğrencilerin aile ortamında yaşadıkları zorluklar	85

Araştırmanın Sınırlılıkları

Saha araştırması süresince karşılaşılan zorluklar noktasında ilk olarak hedeflenmiş katılımcı sayısına erişmek gelmektedir. Araştırmaya yaz tatili döneminde başlanıldığı için katılımcıların büyük bir çoğunluğu okulda olmadığından katılımcı bulunmasında güçlükler yaşanmış ve saha sürecinin uzamasına neden olmuştur. Görüşmeyi kabul eden bazı katılımcılar ile online olarak görüşülmesi planlanmış fakat görüşmelerin sürekli ertelenmesi nedeniyle gerçekleştirilememiştir. Ayrıca online görüşmelerde bağlantı kopuklukları yaşanması araştırmanın diğer bir kısıtı olarak değerlendirilmiştir. Dört katılımcı ile yapılan görüşmede uygun ortam sağlanamadığı ve rehberlik odasında birden fazla okul psikolojik danışmanı bulunduğu için hem araştırmacı hem de katılımcı görüşmeye odaklanmada güçlük yaşamıştır. Bu da araştırmanın sınırlılıklarından birini oluşturmaktadır. Araştırmanın son kısıtı ise iki katılımcının ses kaydının alınmasında rızasının olmaması nedeniyle not tutma esnasında araştırmacıların görüşmeye odaklanmasında güçlük yaşaması oluşturmaktadır.

Araştırmanın Geçerlilik ve Güvenirliliği

Araştırmanın geçerlilik ve güvenirliliği sağlama noktasında, nicel araştırmalardan farklı olarak, inanılırlık, nakledilebilirlik, güvenilirlik ve doğrulanabilirlik gibi nitelikleri taşımasına dikkat edilmiştir. Zira bu nitelikler, nitel araştırmalarda gerçeğin çok boyutlu, bütünsel, sürekli olarak değişken olan yapısını çözümlemede kullanılabilecek uygun belirleyicilerdir (Merriam, 2018). Araştırmada, soru havuzunu oluşturma, veri toplama, veri analizi, raporlaştırma adımında ortaya çıkabilecek herhangi bir etik ihlalin önüne geçebilmek ve verilerin doğrulanabilirliği sağlamak amacıyla inandırıcılığı sağlama çalışmaları yapılmıştır. Soru havuzunun oluşturulmasında kapsamlı bir literatür taraması yapılmış ve elde edilen sorular, yapılan iki pilot görüşme ile sorular yeniden revize edilmiştir. Bu inandırıcılığı artıran bir unsur olmakla birlikte verilerin toplanması ve değerlendirme sürecini daha verimli kıldığı düşünülmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2018, s. 60). Araştırma sahası İstanbul'daki ilçelerin mülteci yoğunluğuna bakılarak ve mülteci öğrencisi olan öğretmen gruplarından hareketle belirlenmiştir. Veri toplama sürecinde katılımcılardan ses kaydı alınarak bağımsız uzman görüşüne de başvurulmuştur. Kodlama sürecinde ise bağımsız bir uzmana döküm ve kod anahtarları paylaşılıp, tüm dökümü revize etmesi istenmiştir. Son olarak araştırma boyunca kontrol çizelgesi kullanılmış ve mülteci öğrencilerle çalışan bir uzmandan araştırma sürecinde kontrol desteği alınmıştır. Tüm bu etmenler, araştırmanın geçerlilik ve güvenirlilik niteliklerini artıran unsurlardır.

Etik Konular

Araştırmada etik ölçütlere uygun hareket edildiğine ilişkin İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan 2022/257 sayılı ve 09.11.2023 tarihli etik kurul onayı alınmıştır. Bunun yanında araştırmacılar, görüşmelerin alınması, gerçekleştirilmesi ve görüşme sonrası katılımcı merkezli ve gönüllülük kriterlerine uygun bir yaklaşım sergilemeye özen göstermiştir. Araştırmaya başlamadan önce katılımcılara Gönüllü Onam Formu okuyarak imzalaması istenmiştir. Verilerin analizinde etik ilkelere uygun hareket edilerek ses kayıtları ve dokümanlar şifreleme yöntemi ile klasörlerde korumaya alınmıştır.

BULGULAR

Bu bölümde, araştırmanın ana ve alt problemlerine ilişkin elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Öncelikle çalışma grubunun özelliklerine dair sosyodemografik soru formundan elde edilen bulgular incelendiğinde (**Tablo 2**), katılımcıların büyük bir çoğunluğunun kadın (17 katılımcı) okul psikolojik danışmanlarından oluştuğu gözlemlenmiştir. Araştırmaya katılan okul psikolojik danışmanlarının yaş ortalaması 31 olmakla birlikte, K2 araştırma örnekleminin en yaşlı katılımcısı; K10, K18 ve K19 araştırma örnekleminin en genç katılımcıları olmaktadır. Psikolojik Danışma ve Rehberlik bölümünden mezun olan katılımcıların 6'sı lisans eğitiminin yanında yüksek lisans, 1'i ise doktora eğitimi

almıştır. Son olarak katılımcıların mesleki deneyimleri sürelerinin ortalaması 14 yıl olmakla birlikte, K2 araştırma örneklemindeki en uzun deneyim süresine sahipken K19 en az deneyim süresine sahiptir. Sosyodemografik soru formunda yer almamakla birlikte katılımcılarla yapılan sohbet esnasında ve okul ortamına yönelik yapılan gözlemlerde bazı okul psikolojik danışmanlarının oyun, sanat, travma odaklı vb. terapi eğitimleri aldıklarına dair bilgiler ulaşılmıştır. Bunun yanı sıra örneklem grubundaki 6 okul psikolojik danışmanın, mülteci çocukların Türk eğitim sistemine entegrasyonunun sağlanmasına yönelik çalışmalar yürüten PİKTES projesinde yer aldıkları öğrenilmiştir.

Tablo 2: Katılımcıların Sosyo-Demografik Özellikleri

İsim	Cinsiyet	Yaş	Medeni Durum	Eğitim	Meslek	Mesleki Deneyim
K1	Kadın	30	Bekar	Lisans	PDR	5 yıl
K2	Erkek	47	Evli	Doktora	PDR	24 yıl
K3	Kadın	30	Bekar	Y. Lisans	PDR	5.5 yıl
K4	Erkek	31	Bekar	Y. Lisans	PDR	10 yıl
K5	Kadın	33	Bekar	Lisans	PDR	9 yıl
K6	Kadın	33	Evli	Y. Lisans	PDR	11 yıl
K7	Kadın	31	Bekar	Lisans	PDR	7 yıl
K8	Erkek	28	Bekar	Lisans	PDR	6 yıl
K9	Kadın	30	Bekar	Y. Lisans	PDR	6.5 yıl
K10	Kadın	27	Evli	Lisans	PDR	4 yıl
K11	Kadın	29	Evli	Lisans	PDR	5.5 yıl
K12	Kadın	28	Evli	Lisans	PDR	5 yıl
K13	Erkek	31	Evli	Lisans	PDR	5 yıl
K14	Erkek	29	Bekar	Lisans	PDR	5.5 yıl
K15	Kadın	29	Bekar	Lisans	PDR	5 yıl
K16	Kadın	28	Bekar	Y. Lisans	PDR	4 yıl
K17	Kadın	36	Evli	Lisans	PDR	11 yıl
K18	Erkek	27	Bekar	Lisans	PDR	4 yıl
K19	Kadın	27	Bekar	Lisans	PDR	1 yıl
K20	Erkek	29	Evli	Y. Lisans	PDR	6 yıl

Mülteci öğrencilerin karşı karşıya kaldıkları zorluklara dair elde edilen bulgular "Mülteci Öğrencilerin Yaşadıkları Psikolojik Zorluklar", "Mülteci Öğrencilerin Okul Ortamında Yaşadıkları Zorluklar", "Mülteci Öğrencilerin Aile Ortamında Yaşadıkları Zorluklar" olarak üç başlık altında temalandırılmış ve ana temalar analiz edilerek 9 alt temaya ulaşılmıştır. Söz konusu tema-kod tablosu **Tablo 3**'te yer almaktadır.

Tablo 3: Mülteci Öğrencilerin Yaşadıkları Zorluklara Dair Ana ve Alt Temalar

Tema	Alt Tema	Kodlar
Mülteci Öğrencilerin Yaşadıkları Psikolojik Zorluklar	Travma kökenli olumsuz psikolojik deneyimler	Göç, savaş, ölüm, uçak, ebeveyn veya kardeş kaybı, bomba, yüksek ses.
	Olumsuz psikolojik deneyimler	İçedönüklük, çekingenlik akran şiddeti, saldırgan tutum, aidiyetsizlik, kabul görmeme, yalnızlık, özgüven düşüklüğü.
Mülteci Öğrencilerin Okul Ortamında Yaşadıkları Zorluklar	Zararlı davranışlar	Dil sorunu yaşama, kendini ifade edememe, kendi kültürünü yansıtma, dışlanma, aidiyet hissetmeme, ilgisizlik, disiplin sorunları, kurallara uyum sağlamama, oyuna almama, sosyalleşememe, akran zorbalığı, azınlık psikolojisi, gettolaşma, ırkçılık, uyum problemi, kültürel farklılıklar yaşama.
	Gruplaşma yaşanması	
	Şiddet ve saldırganlık	
	Dışlanmaya maruz kalmaları	
Mülteci Öğrencilerin Aile Ortamında Yaşadıkları Zorluklar	Kalabalık aile yapısının yarattığı zorluklar	Çok çocuklu aile yapısı, düşük ekonomik düzey, farklı ailelerin bir arada olması, ikincil ihtiyaçların karşılanmaması, iletişimsizlik, çocuk bakımına destek.
	Ailede ihmal ve istismar olgusunun varlığı	Mahremiyet eksikliği, farklı ailelerin bir arada olması, ensest, kapalı aile yapısı, ebeveyn sorumsuzluğu, çocuk işçiliği, aile içi şiddet.
	Ailelerinin okula yönelik ilgi durumları	Dil bilmeme, ilgisiz ebeveyn tutumları, veli toplantısına gelmeme, eğitimsizlik, iletişimsizlik.

Mülteci Öğrencilerin Yaşadıkları Psikolojik Zorluklar

Mülteci öğrencilerin deneyimledikleri psikolojik zorluklar, çeşitli şekillerle kendini göstermektedir. Katılımcıların büyük bir çoğunluğu, mülteci öğrencilerde gözlemledikleri psikolojik zorluklar içerisinde *göç ve savaş travması, ailesel travmalar, akran zorbalığına uğrama endişesi, kabul görmeme ve aidiyet hissetmeme* gibi travmatik ve olumsuz psikolojik olguların ön plana çıktığını ifade etmiştir. Bu olguları destekleyen bulgular *travma kökenli olumsuz deneyimler* ve *olumsuz psikolojik deneyimler* olmak üzere iki alt tema altında değerlendirilmiştir.

Travma kökenli olumsuz psikolojik deneyimler

Katılımcılardan elde edilen verilere ışığında, savaş ve göç olgusunu deneyimlemenin yaşattığı travmatik hasarların, mülteci öğrencilerin duygu ve davranışlarını önemli ölçüde etkilediği ve bu olguların günlük yaşantıda benzer deneyimlerle tetiklendiği görülmüştür. Bu duruma değinen K20 ve K15'in söylemleri şu şekildedir:

> *"Bu çocukların hepsi travmalı çocuklardı. Mesela şöyle bir anım vardı, bir tane çocukla top oynuyoruz, hiçbir şey yok yani. Bağır çağır herkes top oynuyor. Dil bilmiyorsun çünkü normal oturup da konuşma terapisi yapamazsın, birlikte oyun oynamak iyi geliyordu onlara. Sonra bir çocuk gördüm, yere yatmış ve çığlık atıyor. Elleriyle kafasını kapatıyor, korktum hemen yanına gittim. Yukarıyı gösteriyor ve bağırıyor, çığlık atıyor. Bir baktım yukarı uçak geçiyor. Hemen bağlantıyı kurdum yani onlar için uçak, bomba demek ölüm demek. İşte o an travması tetiklenmiş çocuğun."* (K20, E, 6 yıl)

> *"Mesleğe başladığım yıl gördüğüm şeyler tam böyle savaşın çocuğu oldukları çok belliydi. Savaştan gelen çocuklar olduğu davranışlarına çok yansıyordu çocukların. (...) Onlar daha farklıydı onlarda gördüğüm şey biraz savaş mağduru oldukları çok belliydi davranışlarından. Mesela, yüksek sesten çok korkuyorlardı böyle bir gözlemim olmuştu. Çok böyle yüksek bir seste işte bomba sesi zannedip korkan çocuklar vardı."* (K15, K, 5 yıl)

Mesleğinin ilk yıllarında yaşadığı bir olayı aktaran K14, mülteci öğrencilerin yaşadıkları göç ve savaş gibi travmatik olguların yanında ailede yaşanan kayıpların ve aile yapısındaki değişikliklerin, öğrencilerin psikolojik durumu daha da olumsuz etkilediğini vurgulamıştır.

> *"İlk başladığım okulda Fatih'te görev yapıyordum, bir ilkokulda.8-9 yaşlarında bir öğrencimi, sınıf öğretmeni bana yönlendirdi. Sebebi de sürekli sınıf kapısının arkasında elleriyle başını koruyacak şekilde böyle kendini koruyacak şekilde kapanıp hiç kimseyle iletişim kurmamasıydı. Daha sonra onun velisiyle yaptığım görüşmede 3 tane küçük kardeşini savaşta kaybettiğini öğrendim. Annesi yine aynı şekilde savaşta vefat etmişti. Daha sonra babası yeni biriyle evlenmiş. Yani çok acı deneyimleri olmuş çocuğun o yüzden öyle davranıyormuş."* (K14, E, 5.5 yıl)

Olumsuz psikolojik deneyimler

Katılımcıların ifadelerine göre mülteci öğrencilerin deneyimledikleri travmatik olgular nedeniyle okul içinde içe kapanık ve çekingen davranışlar sergileyebilmektedir. Özellikle bazı katılımcılar dil sorunu yaşamaları nedeniyle okul yaşamında mülteci öğrencilerin daha sakin, sessiz, çekingen ve özgüvensiz bir yaklaşım benimseyebileceklerini ifade etmiştir.

> *"Çocuk kendi iç dünyasına dönük oluyor. Benim genelde gördüğüm mülteci çocuklarda 1. ve 2. Sınıflarda kendi içlerine dönük oluyor. Suskun, sessiz oluyorlar, daha uyumlu oluyorlar çünkü burada psikolojik olarak da kendilerini tehdit altında hissettikleri için göze batmak istemiyorlar haliyle."* (K16, K, 4 yıl)

> *"Bazıları aidiyet hissetmiyor. Bunu kaosa dönüştürüyor. Siz beni kabul etmiyorsanız ben de buranın düzenini bozarım."* (K7, K, 7 yıl)

> *"Sınıfta bazen çekimser kalabiliyorlar, biraz özgüven düşüklüğü yaşıyorlardır eminim. Özellikle dil bilmeyenler çocuklar yaşıyor bunu."* (K11, K, 5.5. yıl)

Bunun yanı sıra K5 ve K14, aile ya da arkadaş ortamında yeterli ilgi, sevgi ve temas kuramayan mülteci öğrencilerin bu ihtiyaçlarını karşılayamadığı için daha çekingen olabildiklerini, ilgi görebildiği ortamlarda daha iyi bir hissiyata sahip olabileceklerine değinmiştir.

> *"Dilde iyi olmayanlar ürkek, öğretmenlere karşı çekingen. Dışa dönük olsa bile dilde yetersiz, daha ilgi istiyor. Temas kurmak, kabul edilmek, dahil olma ihtiyacını hissedenler oluyor."* (K5, K, 9 yıl)

> *"Psikolojik olarak dediğim gibi böyle çok çocuklu ailelerde sevgi ihtiyacı çok fazla var, ilgi ihtiyacı çok fazla var. Ben çocuğu karşıma alıp konuştuğum zaman çocuk, beni dinleyen bir insan var düşüncesine kapılıp, daha mutlu oluyor kendisini daha iyi hissediyor."* (K14, E, 5.5 yıl)

Mülteci Öğrencilerin Okul Ortamında Yaşadıkları Zorluklar

Yapılan görüşmelerde katılımcılar, mülteci öğrencilerin okul içinde sergiledikleri davranışlarda benzerlikler gözlemlediklerini bunun yanı sıra diğer öğrenciler tarafından ortak tutum ve davranışa da maruz kalabildiklerini ifade etmiştir. Okul ortamında deneyimledikleri bu tutum ve davranışlar arasında olumsuz birtakım davranış sergilemeleri, gruplaşmaları, şiddetle ilişki içinde olmaları, aynı zamanda dışlanmaya maruz kalmaları gibi belirgin sorunlar yer almaktadır. Bu olguları destekleyen bulgular *mülteci öğrencilerde zararlı davranışlar*, *mülteci öğrenciler arasında gruplaşma olması*, *mülteci öğrencilerin şiddet uygulaması* ve *mülteci öğrencilerin dışlanmaya maruz kalması* olmak üzere dört alt tema altında değerlendirilmiştir.

Mülteci öğrencilerde zararlı davranışlar

Katılımcıların büyük bir çoğunluğu, mülteci öğrencilerin kendi ülkelerindeki okul kültürünü, Türkiye'deki okullarda da devam ettirmeleri nedeniyle uyum sorunu yaşadıklarını dile getirmekle birlikte kendi kültürlerinde normal karşılanan davranışları, arkadaş ortamında uygulamaları nedeniyle çevreleri tarafından kabul görmediklerini ifade etmiştir. Nitekim davranışlarının arkadaşları

ve öğretmenleri tarafından kabul edilmediği bir zeminde, mülteci öğrencilerin pek çok davranışının zararlı olarak nitelendirildiği görülmüştür.

> *"Suriyeli, orada yaşayan, savaş ortamından gelen insanlar çok daha rahat ve çok daha disiplinsiz davranıyorlar. Böyle günlük hayatlarında ya da bir okul ortamında, resmi bir ortamda kurallara uymama işte ağırdan alma, her ortamda biraz kendini düşünme, keyfine düşkünlük, yani öyle bir ortamda büyüyen çocuklarda biraz daha rahat olabiliyorlar."* (K15, K, 5 yıl)

> *"Kendileri bildikleri kuralları uyguluyorlar, aldıkları eğitimi uyguluyorlar, gördüğünü uyguluyorlar… Geldikleri ülkenin kültürüne göre, geldikleri ülkede çok yüksek sesle konuşuluyor ya da orada böyle birbirlerine vurmak şey yapmak ya da ne bileyim eşyasını izinsiz almak orada problem değil ama burada problem. Sorun yaşanıyor böylelikle"* (K7, K, 7 yıl)

Mülteci öğrenciler arasında gruplaşma olması

Katılımcıların ifadelerinden, mülteci öğrencilerin okul ortamında dil noktasında benzer sorunlara sahip olmaları, iyi iletişim ağları oluşturmaları ve ortak kültürel paydalarda bulunmaları nedeniyle diğer mülteci öğrencilerle gruplaşma eğilimi içerisinde oldukları anlaşılmıştır. Öte yandan katılımcılar bu durumun mülteci öğrencilerin, Türk eğitim sistemine ve topluma uyum sağlama gerekliliklerini ortadan kaldırmasında etken görmekle birlikte hem öğrencilerin hem de ailelerinin yeni bir dil öğrenmeye ve yeni kültürel değerlere entegre olmaya dair ihtiyacı ortadan kaldırdığını dile getirmektedir.

> *"Yani arkadaş ilişkileri konusunda şu var Suriyeli çocuklar birbirleriyle daha iyi anlaşıyorlar daha yakınlar onu söyleyebilirim. Bunu net olarak görebiliyoruz yani."* (K18, E, 4 yıl)

> *"Onlarla da bir sıkıntı yaşanmıyor. Kendi aralarında da iyiler. Zaten kendi aralarında daha çok vakit geçiriyorlar"* (K19, K, 1 yıl)

> *"Şöyle bir durum var şu an göç çok fazla olduğu için kendi ülkelerinden kendi toplumlarından çok fazla insan var artık. Şunu da hissediyorlar. Benim buraya entegre olmama gerek yok. Ben burada kendi ülkemi kurdum zaten. Yani mesela şu an bizim Fatih bölgesi için bu daha çok hâkim bir durumda. Veliler Türkçeyi öğrenmeye çalışmıyor. Çünkü kendi dillerini konuşacakları bir alanları oluştu, komşuları mesela kendi dillerini konuşuyor, kendilerinin bakkalı var, kendilerinin marketi, kasabı var vs. falan."* (K7, K, 7 yıl)

Mülteci öğrencilerin şiddet uygulaması

Araştırmaya katılan katılımcıların ifadelerine göre şiddet, kendi ülkelerinde bir eğitim metodu olarak kullanılmakla birlikte aile ortamında terbiye etmek

amacıyla kullanıldığı, şiddeti okul ve aile ortamında normalleştiren mülteci öğrencilerin ise okul içinde arkadaşlarına ve akranlarına uyguladıkları belirlenmiştir.

> *"Onların kültüründen gelen bir şey bu. Onların okullarında genelde öğretmenler çok katı, sert. Direkt dayakla terbiye ediyorlarmış yani öğrencileri, o şekilde ceza veriliyormuş. Öyle olunca zaten kendi öğretmenlerinden falan baya korkuyordu… Çok fazla şiddet oluyor normal bir saldırganlık değil de hani böyle vurdukları zaman baya can acıtacak şekilde vuruyorlar. Yani biraz kendi kültürlerinden kaynaklanıyor."* (K3, K, 5.5 yıl)

> *"Aile ilişkilerinde şiddet ya da disiplin yöntemleri biraz farklı yani şiddeti daha normal görüyorlar ya da işte çocuğa karşı sert davranmak ya da bağırmak bunları biraz daha normal görüyorlar. Şiddet biraz daha fazla, onu bir disiplin yöntemi olarak görüyorlar, onun doğru olduğunu düşünüyorlar."* (K15, K, 5 yıl)

> *"Tabii zorbalık, zorbalık değil yani şiddet var. Ara sınıflarda onu görüyorum, vuruyorlar yani sert bir şekilde. Aile içinde şiddet var anladığım kadarıyla çünkü gördüklerini de sergiliyorlar biraz."* (K8, E, 6 yıl)

Katılımcıların görüşlerine istinaden kabul görmeme endişesi yaşayan mülteci öğrencilerin dil sorununun da etkisiyle birlikte kendini ifade edemedikleri bu nedenle şiddete başvurdukları anlaşılmıştır. Öğrencilerin bu nedenle daha çok öfke sorunu yaşadıkları ve agresif davranarak şiddet uygulamaya meyilli oldukları belirlenmiştir. Ayrıca görüşmelerin sonucunda, iletişimin yanı sıra şiddetin, mülteci öğrencilerin oynadıkları oyunlar içerisinde de yer aldığı anlaşılmıştır. Dolayısıyla okul psikolojik danışmanları, mülteci öğrencilerin çok fazla şiddet içeriğine maruz kalmalarının gündelik yaşantılarını etkileyerek davranışa dönüşebileceğini vurgulamaktadır.

> *"Arkadaşları onlara bir şey sorduklarında tabii ki kendini ifade edemiyorlar ya da onlardan bir şey isteyemiyorlar. Bu da diğerlerinden daha agresif davranışlar sergilemelerine ya da işte bir şey ifade ederken sıraya vurarak duvara vurarak ya da daha seslerini yükselterek ifade etmelerine neden oluyor.''* (K1, K, 5 yıl)

> *"Yeni gelmiş ve dili bilmiyor ve kendini ifade edemiyorsa ekstra böyle saldırgan, agresif bir yapısı oluyor. Çünkü çocuk dersi anlamıyor. Onu ben 7 saat burada oturtuyorum. Hiçbir şey anlamıyor. Kimseyle konuşamıyor. İster istemez kendini o şekilde ifade ediyor. O saldırgan davranışıyla ifade etmeye çalışıyor."* (K10, K, 4 yıl)

> *"Böyle bir şey oldu camdan dışarı baktım, sanki çocuklar arasında savaş çıkmış yani öyle bir oynuyorlar ki böyle kavga, tekme, yumruk*

havalarda uçuşuyor. Biri tekme biri röveşata çekiyor ötekine falan böyle inanılmaz şiddet tabanlı bir oyun var. Benim bir gidip ayırasım geldi hepsini ama sonradan fark ettim ki oyun oynuyorlar yani çocuklar, öyle alışmışlar. Kültürü o, böyle. Daha fiziksel hareketlere yönelik oyunlar koşma, vurma, kavga etme vs. ama hepsi mutlu." (K20, E, 6 yıl)

Mülteci öğrencilerin dışlanmaya maruz kalması

Görüşmelerde mülteci öğrencilerin Türk öğrenciler tarafından dışlandığı ve dışlanmadığına dair iki farklı bakış açısını olduğu görülmüştür. Katılımcılar, dışlama davranışını, yaş grupları itibariyle öğrenciler tarafından oyuna almama, iletişim kurmama olarak ifade etmekte, dışlanmaya yol açan en büyük etkeninin ise dil sorunu olduğundan söz etmektedir. Mülteciler öğrencilere karşı ötekileştirme davranışlarının olmadığını dile getiren katılımcılar ise birlikte daha fazla vakit geçirmenin etkili olduğu tezini öne sürmektedir.

"Var yani dışlanma, oyun içerisine arkadaşlarını almama, dilleri ile alakalı ifade edememe, küfür kullanan öğrenciler var. Mülteciler ettiğinde Türk öğrenciler daha çok tepki gösteriyorlar. En ufak hatada daha tahammülsüz oluyorlar." (K5, K, 9 yıl)

"Çok dışlandıklarını düşünmüyorum açıkçası Türk öğrenciler tarafından. Hatta çoğunluk Türklerle kaynaşmış durumda. Bence çok iyiler böyle Türklerle çok samimi, kaynaşmışlar bayağı. Ki Türk çocukları da gerçekten hiç dışlama görmedim. Hani aman işte mülteci onlar, görüşmeyelim, konuşmayalım. Hiç görmedim hatta çok yakınlar birbirleriyle." (K19, K, 1 yıl)

Mülteci Öğrencilerin Aile Ortamında Yaşadıkları Zorluklar

Okul psikolojik danışmanlarıyla yapılan görüşmeler sonucunda mülteci öğrencilerin sadece okul sistemi dışında değil aile sistemi içerisinde de çeşitli zorluklarla karşı karşıya kaldığı anlaşılmıştır. Katılımcılara göre mülteci öğrencilerin aile sisteminde çeşitli zorluklarla karşı karşıya kalmalarının temelinde aile yapısının kalabalık olması, ailede ihmal ve istismara açık olmaları, ailelerin çocuklarının eğitimine karşı kayıtsız davranmalarının yattığını ifade etmiştir. Bu olguları destekleyen bulgular *aile yapılarının kalabalık olmasından kaynaklanan zorluklar, mülteci öğrencilerin ailelerinde ihmal ve istismar olgusunun varlığı* ve *mülteci öğrencilerin ailelerinin okula yönelik ilgi durumları* olmak üzere üç alt tema altında değerlendirilmiştir.

Aile yapılarının kalabalık olmasından kaynaklanan zorluklar

Mülteci öğrencilerin aile ortamında yaşadıkları zorluklara bakıldığında ilk olarak aile yapısı dikkat çekmektedir. Katılımcıların büyük bir çoğunluğu, kalabalık aile yapısına sahip olan mülteci öğrencilerinin temel ihtiyaçlarını

karşılandığını ancak ikincil ihtiyaçlarının yeterince karşılanmadığını ifade edilmiştir. Bazı katılımcılar ise özellikle kalabalık aile yapısına düşük ekonomik düzeyin eşlik etmesiyle birlikte mülteci öğrenciler daha küçük evlerde yaşamakta olduğu ve mahremiyet sorununun ortaya çıktığı görülmektedir.

> *"Biraz fazla çocuk olduğu için, kardeş sayısı fazla olduğu için belki anne yetişemiyor hepsine aynı ilgiyi gösteremiyor."* (K15, K, 5 yıl)

> *"Genel olarak çok kardeş var. Baba çok yoğun çalışıyor. O nedenle babayla iletişimleri çok çok az. Anne de zaten ev işleri ve diğer kardeşlerin sorumluluğundan dolayı çok ilgilenemiyorlar. Ben mesela buraya gelen çocuklara annenle oyun oynar mısın diyorum hayır diyorlar, babanla oyun oynar mısın diye soruyorum hayır, çok geç geliyor diyorlar. İletişimleri bizim istediğimiz düzeyde yok ama bakım veriyorlar."* (K11, K, 5.5 yıl)

> *"Yani hep birlikte yaşıyorlar evet ama bir bağ var mı diye sorarsanız sağlıklı bir bağ yok."* (K6, K, 11 yıl)

> *"Bu ekonomik şartların olmayışı da ister istemez onların uyum becerilerini de zorluyor. Çünkü çocuğun evde yatacak bi yatağı yok veya ne bileyim işte kalabalık oldukları için çok çocuklu ailelerden oluşukları için mahremiyet mesela çok büyük problem."* (K7, K, 7 yıl)

Mülteci öğrencilerin ailelerinde ihmal ve istismar olgusunun varlığı

Yapılan görüşmeler sonucunda bazı katılımcılar, mülteci öğrencilerin ebeveynlerinin evlatlarına karşı ihmalkar davranabildiklerini ifade etmiştir. Bunun yanında K15, okul çıkışlarında çocukların dilenmesi ve gelişim dönemlerine uygun olmayan şartlarda gelir getirme amacıyla çalışmaları ihmal çerçevesinde ele alınabilmektedir.

> *"Küçük çocuklarda ihmalkâr davranılan çok örnek gördük işte yalın ayak sokakta dolaşan Suriyeli çocuklar veya işte okul çıkışı dilenen, bir şeyler satan çocuklar, ailenin hiç umurunda bile olamayan, yani aile bildiği halde bunu yapan çocuklar oluyor."* (K15, K, 5 yıl)

İhmalin yanı sıra K20 ve K13 aile içi ensest ilişkilerin de var olduğu ifade edilmiştir. Katılımcıların ifadelerine göre ensest ilişkinin olduğu aile içinde bilinmekte fakat çoğu zaman bu durum aile üyeleri tarafından gizlenmektedir. Dolayısıyla katılımcıların mülteci öğrencilerde fark ettikleri cinsel istismar durumuyla ilgili mesleki uygulama yürütme süreçleri daha da zorlaşmaktadır.

> *"Aile içi ilişkilerde daha farklı şeylerle de karşılaşabiliyoruz işte, mesela evde küçük dayı oluyor, mesela ya da küçük dayının bilmem nesinin bilmem nesi oluyor, uzak akrabalar da aynı evde oluyor. Hal böyle olunca işte taciz vakaları da çok karşılaşıyoruz. Böyle bu gibi*

durumlarda veya böyle şey gibi karanlık yuva gibi çok dışarı çıkan bilgi de yok." (K20, E, 6 yıl)

"Cinsel istismarlar falan olunca, sona varılamıyor. Bir şeyler yapmaya çalışsan bile üstü kapatılmaya çalışılıyor. Mesela başka okulda vardı. Birkaç kez bazı olaylar oldu, hatta gündeme falan da düştü. İlk yapılan şey direk üstünü kapatmak yani." (K13, E, 5 yıl)

Mülteci öğrencilerin ailelerinin okula yönelik ilgi durumları

Katılımcıların ifadeleri doğrultusunda bazı mülteci öğrencilerinin ailelerinin; çocuklarının eğitim yaşamına yönelik ilgili davrandıkları, çocuklarıyla ilgili herhangi bir haberi okula ilettikleri veya bu yönde çaba gösterdikleri anlaşılmıştır.

"İki tane öğrenci okula devam etmiyordu, Suriyeli. Bir sebepten dolayı, babalarıyla ilgili. Kendi gelemediği için anne başka bir komşusuyla haber yollamak için okula göndermiş. Yani böyle ilgisiz de değiller ona rağmen. Direkt geliyolar." (K19, K, 1 yıl)

Ancak bazı ailelerin ise Türkçe bilmemelerinden dolayı çocuklarıyla ilgili okul ile hiç iletişim kurmadıkları anlaşılmıştır. Öte yandan bazı ailelerin de veli toplantılarına katılma veya çocukların gelişimleriyle ilgili yapılan uygulamalarda iş birliği yapma gibi konularda ilgisiz kaldıkları ifade edilmiştir:

"Çok çekinceleri oluyor çünkü Türkçe bilmiyor orda ben nasıl konuşacağım işte kendimi nasıl anlatacağım diye gelemeyen, gelemeye çekinen veliler oluyordu." (K15, K, 5 yıl)

"Okul kurallarına uyabilir yani. İşte şiddete meyilli olma halini ortadan kaldırıyoruz yavaş yavaş ama eğer velisi iş birliğine açık değilse maalesef ilerleme kaydedemeyebiliyoruz." (K6, K, 11 yıl)

"Yani biz zor ulaşıyoruz ailelere ulaştığımızda da okula gelme durumları değişiyor. Bazıları hiç gelmiyor, hiç şey yapmıyor, bizle hiç görüşmüyor. Biz eve öğretmenler aracılığıyla da mesaj gönderiyoruz, kâğıt gönderiyoruz ama çok az sayıda veli geliyor." (K3, K, 5.5 yıl)

Benzer şekilde K7, ailelerin genellikle ev içinde verilmesi gereken ve okulu destekleyecek olan eğitimi vermediklerini dile getirmektedir. Bu durumun öğrencilerin yaşam becerilerini etkilediği anlaşılmaktadır.

"Veli burayı desteklemiyor, çünkü çocuğa okul kurallarının nasıl olması gerektiğine veya yaşamdaki beceriyi kazandırma açısından ilk eğitimini evde alıyor." (K7, K, 7 yıl)

TARTIŞMA

Bu araştırmada okul psikolojik danışmanlarının mesleki deneyim ve gözlemlerinden yararlanılarak mülteci çocukların deneyimledikleri psikolojik sorunların; okul ve aile ortamında deneyimledikleri zorlukların neler olduğuna dair kapsamlı bir bakış sunulması amaçlanmıştır. Elde edilen veriler doğrultusunda mülteci öğrencilerin okul ortamında çeşitli zorluklarla karşılaşmalarının yanında okul dışında yaşadıkları ailesel, psikolojik ve sosyal zorlukların kaliteli bir yaşam sürdürmelerinde etkili olduğu sonucuna varılmıştır. Bu kapsamda araştırmadan elde edilen bulgular, mülteci öğrencilerin yaşadıkları psikolojik zorluklar, okul sisteminde yaşadıkları zorluklar ve okul dışında aile sistemi içerisinde yaşadıkları zorluklar şekilde başlıklandırılarak tartışılmıştır.

Türk eğitim sistemi içerisinde yer alan mülteci öğrencilerin deneyimledikleri zorlukların başında göç öncesi travmatik olgular ve göç sonrasında ortaya çıkan psikolojik zorluklar gelmektedir. Araştırmaya katılan okul psikolojik danışmanlarının ifadelerine bakıldığında özellikle savaş bölgesinden gelen mülteci öğrencilerde travma sonrası stres bozukluğu (TSSB) belirtileri gözlemledikleri bulgulanmıştır. Mülteci öğrencilerin psikolojik iyi oluşları üzerine yürütülen araştırmalarda, savaşın acımasızlığı, kaçış ve yeniden yerleşme gibi travmatik yaşam deneyimlerin travma sonrası stres bozukluğu geliştirme ve sürdürülmesinde önemli bir faktör olduğu ancak varış ülkesindeki koşulların da travma sonrası stres bozukluğunun ilerleme riskini hafifletebileceğini saptamış olması, araştırma bulgularını destekler niteliktedir (Derince, 2019; Kardeş & Akman, 2022; Montero & Al Zouhouri, 2022; Kasımoğlu vd., 2024). Katılımcıların ifadelerine göre bu durum, mülteci öğrencilerin diğer öğrencilere nazaran yüksek seslere karşı daha hassas olmalarına, ani ve agresif tepkiler vermelerine ve iletişim kurma noktasında çekingen ve içe kapanık bir tutum sergilemelerine neden olmaktadır. Bunun yanında oyun değerlendirmesi yoluyla mülteci çocukların ruh sağlıklarına yönelik yapılan bir araştırmada da mülteci çocukların göç ve savaşın travmatik etkilerinden dolayı daha agresif ve travmatik semptomlar gösterdiklerini bulgulamıştır (Bernhardt vd., 2023). Nitekim yapılan bir dizi araştırmada da ruhsal travma yaşayan mülteci çocukların içe kapanma, suçluluk, duyguların aşırı kontrol edilmesi gibi durumların ortaya çıkabileceği görülmüştür (Şar, 2017; Altıntaş, 2018; Sarıer, 2020). Fazel ve Stein (2002) de çalışmalarında Birleşik Krallığa mülteci olarak gelmiş çocuklarda yerinden edilmenin ruh sağlıkları üzerindeki etkilerini ve risk faktörlerini araştırmış ve özellikle travma sonrası stres bozukluğu, depresyon ve anksiyete bozuklukları olmak üzere mülteci çocuklar arasında sürekli artan psikolojik hastalık düzeyi bulgusuna ulaşılmıştır. Hem mülteci çocuklarda hem de ebeveynlerinde psikiyatrik belirtileri üzerine yapılan bir araştırmada ise mülteci çocuklarda sıklıkla görülen sorunun akran sorunları, davranışsal sorunları ve duygusal belirliler olduğunu, ebeveynlerde ise kaygı, depresyon ve travma belirtileri gösterdiklerini bulgulanmıştır (Parviainen vd, 2023).

Mülteci öğrencilerin deneyimledikleri zorluklardan bir diğeri ise okul içi deneyimlerle ilgilidir. Öğrenci yaşantısının büyük bir kısmı okul ortamında geçtiği için mülteci çocuklarla ilgili çalışmalar da okullarda gerçekleştirilmekte ve okul temelli deneyimleri de dikkat çekmektedir. Araştırma bulgularına göre mülteci öğrencilerin okul içerisinde yaşadıkları en büyük sorunlar içerisinde dil sorunu, akran sorunları ve Türk okul kültürüne uyum sağlamada yaşanan zorluklar gelmektedir. Sarvan ve Efe'nin (2020) yürüttüğü araştırmada, mülteci öğrencilerin Türk okul yapısına uyum sağlayamadığı; öğrencilerin "okul içi düzeni bozan, disiplin kurallarına uymayan, arkadaşlarını rahatsız edecek şekilde davranan öğrenci" konumunda nitelendirilmektedir. Öte yandan mülteci öğrencilerin sergiledikleri davranışların temelinde göç ve travmatik geçmiş yaşam deneyimleri ve bu bağlamda varış ülkesinde yaşanan olumsuz deneyimlerin olabileceği düşünülmektedir. Zira çocukların yaşadıkları travmadan sonra özellikle yüksek özgüven seviyesine sahip mülteci çocuklarda agresif tutum benimseme, aşırı huysuz davranışlar sergileme, akran şiddeti ve odak sorunu yaşama ihtimalinin yüksek olabileceğine dair bulgulara ulaşılmıştır (Oflaz, 2015; Yetim, 2024). Yürütülen bir dizi araştırmada da, bu davranış bozukluklarının temelinde öğrenci ve okul personeli ile yaşadıkları dil sorununun olduğu, dil sorunu nedeniyle kendilerini ifade edemedikleri için olumsuz davranış ve şiddete başvurdukları, bu nedenle diğer öğrenciler tarafından akran zorbalığına, dışlanmaya, ırkçılığa ve ayrımcılığa maruz kaldıkları belirtilmektedir (Block vd., 2013; Hurley vd., 2011; Sarmini vd., 2020; Topaloğlu & Özdemir, 2020). Akranlar arasında yaşanan dışlanma sorunu okul yaşamında farklı şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Bu konuyu gözlemleme fırsatı yakalayan bazı okul psikolojik danışmanları, mültecilere yönelik dışlanma davranışının oyun, etkinlik veya grup faaliyetleri gibi grupsal aktivitelere dahil etmemekle kendini gösterdiğini ifade etmiştir. Nitekim bu konu özeline yürütülen araştırmalarda da, mülteci öğrencilerin aşağılanmaya, dışlanmaya, ayrımcılığa uğradıkları ve önyargıyla karşı karşıya kaldıkları belirlenmiştir (Mohamed & Thomas, 2017; Ersoy & Turan, 2019; Diker & Karan, 2021). Okula uyum ve başarı düzeyine ilişkin yürütülen bir araştırmada ise mülteci öğrencilerin diğer öğrenciler tarafından dışlanma ve ayrımcılığa maruz kalmasının, akademik başarı düzeylerini doğrudan etkilediği ve öğrencilerde düşük akademik başarı düzeyine sahip olduğu gözlemlenmiş ve derslere karşı ilgisiz tutum içerisinde oldukları bulgulanmıştır (Dinler & Hacıfazlıoğlu, 2020).

Araştırmada yer alan katılımcıların büyük bir çoğunluğu, dışlanma, ayrımcılık veya gruplaşma gibi olgular nedeniyle mülteci öğrencilerin ve Türk öğrencilerin birbiriyle yeterince vakit geçiremediğini ve bu durumun mülteci öğrencilerin sosyalleşmesinde de bir engel oluşturduğunu belirtmiştir. Katılımcılara göre yaşanan bu durum, benzer sorunlarla yüzleşen ve ortak kültürlere sahip olan mülteci öğrencilerin birbirleriyle daha yakın bir etkileşim kurmasına ve kendilerini daha rahat ifade edebilmelerine olanak tanımıştır. Ayrıca katılımcılar diğer öğrencilerle sosyalleşememenin, mülteci öğrencilerin kendi aralarında gruplaşmalarına, mülteci olmayan öğrencilerle iletişim kurma gerekliliği

hissetmemelerine ve sıklıkla kendi aralarında oyun oynamalarına neden olduğunu da belirtmiştir. Nitekim, Günek'in (2020) çalışmasında mülteci çocukların kendi aralarında daha fazla etkileşim halinde oldukları ve Türk çocuklarla çok fazla iletişim halinde olmadıkları bulgulanmıştır. Benzer olarak Yiğit ve arkadaşları (2021) da Suriyeli öğrencilerin arkadaşlık kurmakta zorlandığını, az sayıda öğrenci ile sınırlı düzeyde arkadaşlık kurduğunu ifade etmekte ve kendi sosyal alanlarını oluşturmaları sebebiyle çok fazla sosyalleşme olanağına sahip olmadıklarını gözlemlemektedir. Özden (2021) ise çalışmasında okul ikliminin niteliğini vurgulayarak, okulun gruplaşma için uygun bir zemin olduğunu, arkadaşları tarafından kabul görmeyen ve Türkçe bilmeyen mülteci öğrencilerin, Türk öğrencilerin bulunduğu gruplara dâhil olamadıklarını veya kendilerinin de bu gruplara dâhil olmak için herhangi bir girişimde bulunmadıkları sonucuna varmıştır. Dil probleminin sosyalleşmede en etkili faktör olarak niteleyen katılımcılar ise dil bilen bazı mülteci öğrencilerin sosyalleşme sıkıntısı yaşamadıklarını ifade etmiş, bazı katılımcılar ise dil sorunun önüne geçebilmek adına Arapça öğrenmeye ve kültürlerini tanımaya yönelik çaba içerisinde olduğunu dile getirmiştir. Mülteci öğrencilerin okul sistemine entegrasyonu özelinde yürütülen bir çalışmada da, çeşitli sosyal ve kültürel aktiviteler ve dil sorununa yönelik kurslarla mülteci öğrencilerin daha sosyal ve özgüvenli davrandıklarını, bu sayede diğer öğrencilerle daha çok etkileşim kurabildiklerini bulgulanmıştır (Guo vd., 2019).

Mülteci öğrencilerin okul içinde yaşadıkları bir diğer zorluk ise şiddettir. Okul psikolojik danışmanlarının ifadelerine göre, mülteci öğrenciler okul içinde şiddete dayalı davranış, agresif tutum sergileyebilmekte ve saldırgan davranabilmektedir. Katılımcılar, mülteci öğrencilerin şiddet içerikli davranışlar sergilemesinde, öğrencilerin kendi ülkelerinde aldıkları eğitimin veya aile içerisindeki davranış biçimlerinin önemli rol oynadığını ifade etmiş, bazı öğretmenlerinin şiddeti eğitim metodu olarak benimsemesi ve şiddetin ailelerinde yaygın ve normal bir davranış olarak görülmesi nedeniyle mülteci öğrencilerin şiddet içerikli davranışları normalleştirip pekiştirdiğini belirtmiştir. Nitekim yürütülen bir dizi araştırmada da, mülteci çocukların aile içi şiddet de dahil olmak üzere pek çok risk unsuru ile karşı karşıya kaldıkları tespit edilmiştir (Uğurlu, 2018; Sarıer, 2020). Haider (2010), şiddete veya herhangi bir saldırıya uğrayan çocukların şiddeti normalleştirme ve tolere etme ihtimalinin daha yüksek olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte araştırmada, öğrencilerin yaşadıkları dil problemi nedeniyle kendilerini sözel bir ifade edemedikleri için bunun agresyon şeklinde yansıttıkları görülmektedir. Benzer olarak bir başka çalışmada da mülteci öğrencilerin dil sorunu yaşadıkları için şiddete başvurdukları ve bunların oyunlarına da sıklıkla kullandıkları görülmektedir (Kardeş & Akman, 2018, 2022). Sever (2020) ise mülteci öğrencilerin çok fazla dil sorunu yaşadıklarını fakat ilerleyen zamanla birlikte Türk dilini yeterli düzeyde konuşabildiklerinde daha az dil ve sosyal sorunla karşılaştıklarını tespit etmiştir. Bazı katılımcılara göre mülteci öğrencilerde şiddet ifadesinin bir diğer temel kaynağı ise akran zorbalığına maruz

kalmasıdır. Mülteci öğrencilerin, okul içinde akran zorbalığına maruz kaldıkları için bu zorbalığa karşılık verme noktasında şiddete başvurdukları bulgulanmıştır (Kaya Bağdaş & Demir, 2018; Karataştan & Akcan, 2023). Mülteci öğrencilerde akran zorbalığı ve travma sonrası stres belirtileri arasındaki ilişkiyi inceleyen bir başka araştırmada da, şiddet gibi fiziksel akran zorbalığına maruz kalan mülteci öğrencilerin TSSB yaşama riskini artırdığına dair veriler elde edilmiştir (Damra vd., 2023). Akran zorbalığı nedeniyle şiddete maruz kalmalarının yanında yürütülen bazı çalışmalar da disiplini sağlama amacıyla öğretmenler tarafından şiddet görebildiği hatta bazı mülteci öğrencilerin depresyon belirtileri gösterdiği bulgulanmıştır (Altıntaş, 2018; Fabbri vd., 2022). Araştırmada ise özellikle kendi ülkelerindeki eğitim sistemi içerisinde şiddetin var olduğu ve öğretmenlerin disiplini sağlamada bunu kullandıklarına dair bilgiler elde edilirken Türk eğitim sisteminde öğretmen şiddeti gördüklerine dair bir bulguya rastlanmamıştır.

Mülteci öğrencilerin yaşadıkları zorluklar arasındaki son başlık ise aile sistemi içerisinde yaşanan zorluklardır. Katılımcıların büyük bir çoğunluğu mülteci öğrencilerin geniş ve kalabalık aile yapısına sahip olduğunu ve bazı ailelerde birden fazla ailenin aynı hane içerisinde yaşayabildiğini ifade etmiştir. Bu durumda mülteci aileler, çocuklarının ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kalabilmektedir. Benzer olarak Sarıer (2020) çalışmasında mültecilerde kalabalık aile yapısının hakim olduğunu ve kabalık aile yapısından dolayı ebeveynlerin çocukların bazı ihtiyaçlarına ve eğitim yaşamlarına karşı ilgisiz oldukları sonucuna ulaşmıştır. Özellikle ilgisiz ve başa çıkma becerileri zayıf ebeveynlere sahip olan mülteci çocukların içe kapanıklık, kaygı bozukluğu, uyku bozukluğu ve saldırganlık gibi psikolojik ve davranışsal sorunlar ile karşılaştıkları belirlenmiştir (Ajdukoviç & Ajdukoviç, 1998). Yapılan bir dizi araştırma sonucunda da kalabalık aile yapısı ile karşılaşılmış ve bundan dolayı giderler arttığı için zaman zaman mülteci çocuklarında çalıştıkları hatta bazı ailelerin çocuklarının okulu bırakıp çalışmaya başlaması yönünde baskı yaptıkları tespit edilmiştir (Taylor, 2004; Gül vd., 2019; Dayıoğlu vd, 2023). Öte yandan bu araştırma dizisinde mülteci ailelerin genellikle düşük sosyoekonomik düzeye sahip olduğu ve bu nedenle görece daha küçük evlerde yaşamlarını sürdürdükleri, bunun da mahremiyet sorununa yol açtığı anlaşılmıştır. Benzer olarak bu çalışmada da bazı okul psikolojik danışmanları bu durumun varlığını gözlemlemiş hatta bazı ailelerde ihmal ve cinsel istismar olgularına rastladıklarını ifade etmiştir. Karataş ve arkadaşları (2020) tarafından yürütülen araştırmanın sonucuna göre mülteci çocuklar %3,9 oranında ensest mağduru olma riski ensest taşımakla birlikte Türk çocuklarının ensest mağduru olmasının %96,1 oranında olduğu tespit edilmiş, ailelerin genel tavrının ise olayı gizleme ve örtbas etme şeklinde olduğu, bu nedenle çocukla herhangi bir iyileştirici çalışma yapılamadığı yahut kolluk kuvvetlerine haber verilemediği ifade edilmiştir.

Mülteci öğrencilerin aile temelli yaşadıkları zorlukların bir diğeri ise aile-okul iletişiminin olmamasıdır. Zira bazı katılımcılar bazı mülteci ailelerin okula

karşı ilgili davrandıklarını ve çocuklarıyla ilgili bazı bilgileri vaktinde okul psikolojik danışmanlarına yahut okul içindeki diğer öğretmenlere ilettiklerini ifade etseler de katılımcıların büyük bir kısmı, ailelerinin, evlatlarının eğitim hayatına karşılık ilgisiz kaldıklarını dile getirmiştir. Bu noktada aile üyelerinin de yerel dili bilmemesi etkili olmakla birlikte, aileler çocuklarının asimile olmasından ve kendi kültürlerini terk etme endişesi de aileleri oldukça etkilemektedir. Akdeniz'in (2018) yaptığı araştırmada bu durum ailelerin, çocuklarının asimile olması konusunda tedirgin olmaları sebebi ile Türk öğrencilerin eğitim gördükleri kurumlara sıcak bakmadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Öte yandan ailelerin, mülteci öğrencilere ev içinde de gerekli eğitim desteğini sunamadıkları tespit edilmiştir. Buna yönelik bir araştırmada mülteci ailelerin sağlayamadığı desteğin, mülteci öğrenciler üzerindeki sosyal desteği azalttığı ve yeterince iyi bir Türkçe konuşamama veya kavramların karşılığını tam olarak anlayamama gibi birtakım sorunlara sebep olduğu görülmüştür (Başar vd., 2018). Ziaian ve arkadaşlarının (2018) çalışmasında da mülteci öğrencilerin yetersiz eğitim desteği gibi sorunların psikolojik iyi olma durumlarını olumsuz yönde etkilediğini tespit edilmiştir.

SONUÇ

Bu araştırmada mülteci öğrencilerin deneyimledikleri zorluklar, okul psikolojik danışmanlarının profesyonel mesleki bakış açısı ve gözlemleri doğrultusunda incelenmiştir. Mülteci öğrencilerin, psikolojik zorluklar bağlamında travma kökenli ve olumsuz psikolojik yaşam deneyimlerine sahip olduğu ve bu deneyimlerin içe dönüklük, çekingenlik, aidiyet hissetmeme ve kabul görmeme gibi çıktılarla okul yaşantısına yansıdığı; okul ortamında dışlanma, akran zorbalığı, şiddet ve saldırganlık gibi zorluklarla karşı karşıya kaldığı; aile ortamında ise aile yapısı, maddi zorluklar ve ebeveyn tutumları nedeniyle ihmal, istismar ve şiddete maruz kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda, mülteci öğrencilerle yapılacak çalışmalarda bu sorunların göz ardı edilmemesi ve uygulamaya dönük uzun süreli çalışmaların desteklenmesi beklenmektedir. Bunun yanında mülteci öğrencilerde gözlemlenen travmatik bulguların en aza indirgenmesi için oyun terapisi, sanat terapisi vb. çeşitli terapilere katılımının desteklenmesi, terapi eğitimi almış okul psikolojik danışmanı sayısının artırılması ve çocukların yaşantılarının büyük bir bölümü okulda geçtiği için okul psikolojik danışmanlarına bu yönde ücretsiz eğitimler verilmesi gerektiği düşünülmektedir. Mülteci öğrencilerin kaliteli bir eğitim hayatına sahip olabilmeleri için ise kapsayıcı eğitim modellerinin kullanılması ve akran etkileşimini teşvik eden faaliyetlerin yaygınlaştırılması büyük önem arz etmektedir. Ayrıca, araştırma bulgularında ve literatüründe de bahsedildiği üzere, toplumsal ayrışmayı engelleyemeye yönelik hem ebeveynlere hem de öğrencilere topluma uyum sağlamasına ve dil becerilerinin geliştirilmesine yönelik eğitim verilmelidir. Zira ailelerin okula katılımının sağlanmasıyla çocuklarının eğitimi noktasında daha bilinçli rol üstlenebilecekleri düşünülmektedir. Bunun yanında, savaş, göç, doğal afetler gibi olayların travmatik olguları deneyimleyen ailelerin, okul ortamı aracılığıyla gözlemlenebileceği

düşünülmekle birlikte bu sorunun çözümünde sivil toplum örgütleri, sosyal hizmet merkezleri, belediyeler ve bakanlık projeleriyle iş birliği sağlanabileceği düşünülmektedir.

Yazar Katkı Oranı ve Çıkar Çatışması Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit katkı vermiştir ve herhangi bir çıkar çatışmaması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Ajdukoviç, M. & Ajdukoviç, D. (1998). Impact of displacement on the psychological well-being of refugee children. *International Review of Psychiatry, 10* (3), 186-195. https://psycnet.apa.org/doi/10.1080/09540269874763.

Akalın, T. A. (2016). *Türkiye'ye gelen Suriyeli göçmen çocukların eğitim sorunları* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Akdeniz, Y. (2018). *Türkiye'de yaşayan suriyeli mülteci öğrencilerin uyum sorunları: Şanlıurfa ili örneği* (Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Şanlıurfa.

Akhtar, S. (2010). *Göç ve kimlik, kargaşa, sağaltım ve dönüşüm*. İstanbul: Odağ Yayınları.

Aktaş, O. (2023). Suriyeli öğrencilerin bakışıyla göç: Bir metafor analizi. Uygulamada *Eğitim ve Yönetim Bilimleri Dergisi, 3* (1), 1-16. https://dergipark.org.tr/tr/pub/ueybid/issue/77751/1189962.

Alba, R. D. (2013). *Children of immigrants at school: A comparative look at integration in the United States and Western Europe*. New York: University Press.

Alptekin, K., Akarçay Ulutaş, D. & Ustabaşı Gündüz, D. (2018). Konya'da geçici koruma altında yaşayan Suriyeliler üzerine bir çalışma. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi, 1* (1), 87-114. https://dergipark.org.tr/tr/pub/spcd/issue/39974/446349.

Altıntaş, M. E. (2018). DKAB öğretmenlerine göre Suriyeli çocukların devlet okullarında karşılaştıkları sorunlar: Nitel bir araştırma. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi, 18 (*2). 469-499. https://doi.org/10.33420/marife.460366.

Aslan, F. (2019). *İlkokul ve ortaokula devam eden göçmen çocukların eğitim sorunlarına yönelik okul yöneticilerinin görüşleri* (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Bakioğlu, B. & Karamustafaoğlu, O. (2023). Fen bilimleri öğretmenlerinin mülteci öğrencilerle yaşadıkları zorluklar ve çözüm önerileri. *Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi, 5* (2), 454-473. https://doi.org/10.38151/akef.2023.64.

Başar, M., Akan, D. & Çiftçi, M. (2018). Mülteci öğrencilerin bulunduğu sınıflarda öğrenme sürecinde karşılaşılan sorunlar. *Kastamonu Eğitim Dergisi, 26* (5), 1571-1578. https://doi.org/10.24106/kefdergi.427432.

Bernhardt, K., Le Beherec, S., Uppendahl, J., Baur, M. A., Klosinski, M., Mall, V. & Hahnefled, A. (2023). Exploring mental health and development in refugee children through systematic play assessment. *Child Psychiatry & Human Development, 1* (1), 1-11. https://doi.org/10.1007/s10578-023-01584-z.

Blackmore, R., Gray K. M., Boyle, J. A., Fazel, M., Ranasinha, S., Fitzgerald, G., Misso, M. & Gibson-Helm, M. (2020). Systematic review and meta-analysis: The prevalence of mental illness in child and adolescent refugees and asylum seekers. T*he Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry's*, *59* (6), 705-714. https://doi.org/10.1016/j.jaac.2019.11.011.

Block, K., Warr, D., Gibbs, L. & Riggs, E. (2013). Addressing ethical and methodological challenges in research with refugee-background young people: Reflections from the field. *Journal of Refugee Studies*, *26* (1), 69-87. https://doi.org/10.1093/jrs/fes002.

Boyraz, Z. (2015). Türkiye'de göçmen sorununa örnek Suriyeli mülteciler. *Journal of World of Turks, 7* (2), 35-58. https://doi.org/10.33723/rs.437435.

Bronstein, I., & Montgomery, P. (2011). Psychological distress in refugee children: A Systematic review. *Clinical Child and Family Psychology Review*, *14* (1), 44-56. https://doi.org/10.1007/s10567-010-0081-0.

Bulut, Y., Akın, S. & Karakaya, S. (2018). Türkiye'nin mülteci politikaları: Suriyeli mültecilerin durumuna ilişkin bir inceleme. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 39* (1), 207-222. https://dergipark.org.tr/tr/pub/yyusbed/issue/43786/537730.

Çelik, Ç. & İçduygu, A. (2018). Schools and refugee children: the case of Syrians in Turkey. *International Migration, 57* (2), 253-267. https://doi.org/10.1111/imig.12488.

Damra, J. K., Akour, M. M. & Ghbari, T. A. (2023). The relationship between peer bullying and PTSS in refugee schoolchildren. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy, 15* (7), 1128-1135. https://doi.org/10.1037/tra0001321.

Dangmann, C., Dybdahl, R. & Solberg, Ø. (2022). Mental health in refugee children. *Current Opinion in Psychology, 48* (1), 1-7. https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2022.101460.

Dayıoğlu, M., Kırdar, M. G. & Koç, İ. (2023). The making of a "lost generation": Child labor among Syrian refugees in Turkey. *International Migration Review, 0* (0), 1-39. https://doi.org/10.1177/01979183231171551.

Derince, D. (2019). Suriyeli mülteci çocuklar özelinde: Savaş mağduru çocuklar ve çocuk sağlığı sorunları. *Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi Sağlık Bilimleri ve Araştırmaları Dergisi, 1* (1), 57-70. https://dergipark.org.tr/tr/pub/boneyusbad/issue/46421/556633.

Diker, N. P. & Karan, O. (2021). Suriyeli mültecilerin karşılaştıkları sosyal dışlanma ve geliştirdikleri direniş taktikleri: Ankara örneği. *Journal of Ankara Studies*, *9* (2), 281-321. http://dx.doi.org/10.5505/jas.2021.44366.

Dinler, C. & Hacıhafızoğlu, Ö. (2020). Mülteci çocukların ilköğretime uyum süreçleri: Tekirdağ ilinin bir okulundaki öğretmenlerin ve yöneticilerin deneyimleri. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8* (6), 1717-1728. https://doi.org/10.18506/anemon.671367.

Ersoy, A. F. & Turan, N. (2019). Sığınmacı ve göçmen öğrencilerde sosyal dışlanma ve çeteleşme. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi, 54* (2), 828-840. http://doi.org/10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.19.05.1103.

Fabbri, C., Powell-Jackson, T., Leurent, B., Rodrigues, K., Shayo, E., Barongo, V. & Devries K. M. (2022). School violence, depression symptoms, and school climate: a cross-sectional study of Congolese and Burundian refugee children. *Confict and Health, 16* (42), 1-11. https://doi.org/10.1186/s13031-022-00475-9.

Fazel, M. & Stein, A. (2002). The mental health of refugee children. *Archives of Disease in Childhood, 87* (5), 366-370. https://doi.org/10.1136/adc.87.5.366.

Fu, C. & Underwood, C. (2015). A meta-review of school-based disaster interventions for child and adolescent survivors. *Journal of Child & Adolescent Mental Health*, *27* (3), 161–171. https://doi.org/10.2989/17280583.2015.1117978.

Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. (2024). *Düzensiz göç istatistikleri*. https://www.goc.gov.tr/duzensiz-goc-istatistikler. (Erişim Tarihi:03.01.2025).

Gökbayrak, S. & Karışan, D. (2017). Altıncı sınıf öğrencilerinin FeTeMM temelli etkinlikler hakkındaki görüşlerinin incelenmesi. *Alan Eğitimi Araştırmaları Dergisi, 3* (1), 25-40. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/267842.

Guo, Y., Maitra, S. & Guo, S. (2019) I belong to nowhere: Syrian refugee children's perspectives on school integration. *Journal of Contemporary Issues in Education, 14* (1), 89-105. https://eprints.gla.ac.uk/186384/.

Gül, S. S., Türkmen, E. & Kahya Nizam, Ö. (2019). Türkiye'de emeğin en savunmasız hali: Şanlıurfa'da Suriyeli mülteci çocuk işçi olmak. *Çalışma ve Toplum, 2* (61), 917-940. https://dergipark.org.tr/tr/pub/ct/issue/71777/1155014.

Günek, F. (2020). *Mülteci çocuklarla çalışan okul öncesi öğretmenlerinin yaşadığı güçlüklerin çeşitli değişkenler üzerinden incelenmesi* (Yüksek Lisans

Tezi). Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çanakkale.

Haider, M. (2010). *Emotional and behavioural problems among Pakistani children* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). McGill University, Department of Educational and Counselling Psychology, Montreal.

Heltne, U. M., Dybdahl, R., Elkhalifa, S. & Breidlid, A. (2020). Psychosocial support and emergency education: An explorative study of perceptions among adult stakeholders in Sudan and South Sudan. *Sustainability*, *12* (4), 1-19. https://doi.org/10.3390/su12041410.

Hurley, J. J., Medici, A., Stewart, E. & Cohen, Z. (2011). Supporting preschoolers and their families who are recently resettled refugees. *Multicultural Perspectives*, *13* (3), 160-166.https://doi.org/10.1080/15210960.2011.594400.

Hurley, J. J., Saini, S., Warren, R. A. & Carberry, A. J. (2013). Use of the pyramid model for supporting preschool refugees. *Early Child Development and Care*, *183* (1), 75-91. https://doi.org/10.1080/03004430.2012.655242.

İnsani Gelişme Vakfı. (2021). *Analysis of barriers to education and profile of out-of school refugee children in Southeast Turkey*. https://ingev.org/reports/Barriers_to_Education_Profile_of_Out_of_School_Children_in_SE_Turkey.pdf (Erişim Tarihi:07.12.2023).

Karabasar, N. (2020). *Bilimsel araştırma yöntemi: Kavramlar ilkeler teknikler*. Ankara: Nobel Yayınları.

Karakaya, Ş. (2020). *Türkiye'deki Suriyeli çocukların yaşadıkları sorunların okullaşma süreçlerine etkisi ve okul sosyal hizmeti bağlamında çözüm önerileri* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

Karataş, K., Aslan, H., Öztürk, A. B. & Albayrak, H. (2020). Cinsel istismara maruz kalan Türk vatandaşı ve mülteci çocukların durumu. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 20* (4), 107-132. https://doi.org/10.18037/ausbd.845746.

Karataştan, A. & Akcan, E. (2023). Sınıf öğretmenlerinin perspektifinden akran zorbalığı ve göçmen/mülteci çocuklar. *Cumhuriyet International Journal of Education, 12* (1), 1-15. https://doi.org/10.30703/cije.1061680.

Kardeş, S. & Akman, B. (2018). Suriyeli mültecilerin eğitimine yönelik öğretmen görüşleri. *İlköğretim Online*, *17* (3), 1224-1237. https://doi.org/10.17051/ilkonline.2018.466333.

Kardeş, S. & Akman, B. (2022). Türkiye'de mültecilerin eğitiminde karşılaşılan sorunlar. *Uluslararası Psikoloji ve Eğitim Çalışmaları Dergisi*, *9* (1), 153-164. https://dergipark.org.tr/en/pub/pes/issue/68410/1067439.

Kasımoğlu, N., Gürol, A. & Oluç, T. (2024). Mülteci çocukların benlik saygısı ve umut düzeyleri arasındaki ilişki. *Bingöl Üniversitesi Sağlık Dergisi, 5* (2), 141-149. https://doi.org/10.58605/bingolsaglik.1508936.

Kaştan, Y. (2015). Türkiye'de göç yaşamış çocukların eğitim sürecinde karşılaşılan problemler, *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi, 2* (4), 216-229. http://dx.doi.org/10.20860/ijoses.22228.

Kaya Bağdaş, Ç. & Demir, E. (2018). Mülteci çocukların şiddet yaşantıları ve yaşadıkları sosyal travmalar. *Uluslararası Şiddet ve Sosyal Travmalar Kongresi, 1* (1), 68-82. https://avesis.ebyu.edu.tr/yayin/67c7c0be-ef3f-475f-ac12-c9fd401b2a70/multeci-cocuklarin-siddet-yasantilari-ve-yasadiklari-sosyal-travmalar.

Keskin, A. (2019). *Ortaokullardaki mülteci öğrencilere yönelik öğretmen ve öğrencilerin tutumlarının incelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi). Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Siirt.

Kien, C., Sommer, I., Faustmann, A., Gibson, L., Schneider, M., Krczal, E., Jank, R., Klerings, I., Szelag, M., Kerschner, B., Brattström, P. & Gartlehner, G. (2019). Prevalence of mental disorders in young refugees and asylum seekers in European Countries: a systematic review. *European Child & Adolescent Psychiatry, 28*(1), 1295-1310. https://doi.org/10.1007/s00787-018-1215-z.

Kirova, A. & Hennig, K. (2013). Culturally responsive assessment practices: Examples from an intercultural multilingual early learning program for newcomer children. *Power and Education*, *5* (2), 106-119. https://doi.org/10.2304/power.2013.5.2.106.

Levent, F. & Çayak, S. (2017). Türkiye'de Suriyeli öğrencilerin eğitimine yönelik okul yöneticilerinin görüşleri. *HAYEF Journal of Education, 14* (1) , 21-46. https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuhayefd/issue/30378/328099.

Lunneblad, J. & Johansson, T. (2012). Learning from each other? Multicultural pedagogy, parental education and governance. *Race Ethnicity and Education*, *15* (5), 705-723. https://doi.org/10.1080/13613324.2011.624508.

Lunneblad, J. (2017). Integration of refugee children and their families in the Swedish preschool: Strategies, objectives and standards. *European Early Childhood Education Research Journal, 25* (3), 359-369. https://doi.org/10.1080/1350293X.2017.1308162.

Macey, H. (2022). "Safe zones": A protective alternative to flight or a tool of refugee containment? Clarifying the international legal framework governing access to refugee protection against the backdrop of "safe zones" in conflictaffected contexts. *International Review of the Red Cross, 104* (919), 1455-1475. https://doi.org/10.1017/S1816383122000078.

MEB. (2014). *Yabancılara yönelik eğitim öğretim hizmetleri*. https://mevzuat.meb.gov.tr/dosyalar/1715.pdf. (Erişim Tarihi:02.01.2025).

Merriam, S. B. (2018). *Nitel araştırma: Desen ve uygulama için bir rehber.* S. Turan (Çev. Ed.), 3. Baskı, Ankara: Nobel Yayınları.

Mohamed, S. & Thomas, M. (2017). The mental health and psychological well-being of refugee children and young people: An exploration of risk, resilience and protective factors. *Educational Psychology in Practice, 33* (3), 249-263. https://doi.org/10.1080/02667363.2017.1300769.

Montero, M. K. & Al Zouhouri, A. (2022). *Fear not the trauma story: A trauma-ınformed perspective to supporting war-affected refugees in schools and classrooms.* In: Pentón Herrera, L.J. (eds), English and Students with Limited or Interrupted Formal Education. Educational Linguistics, vol 54. Canada: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-86963-2_6.

Nacar, D. & Ünsal, S. (2022). Okul yöneticilerinin Suriyeli mülteci velilerle yaşadıkları sorunlar sorunların nedenleri ve çözüm önerileri. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19* (3), 1243-1256. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2166634.

Oflaz, F. (2015). Travma yaşamış çocuk ve gençlerin ele alınmasında çocuk-ergen ruh sağlığı ve psikiyatri hemşireliği uygulamaları. *Türkiye Klinikleri Dergisi*, *1* (2), 46-51. http://psikiyatridizini.net/articles.aspx?journalid=76&year=2015&volume=1&number=2.

Özaslan, K. (2019). Geçici koruma statüsündeki Suriyelilerin kent tercihlerini etkileyen faktörler: İstanbul örneği. *Uluslararası Beşeri ve Sosyal Bilimler İnceleme Dergisi, 3* (2), 59-72. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/913083.

Özden, F. (2021). *Mülteci öğrencilerin okula uyum süreçlerine yönelik gerçekleştirilen eğitsel etkinliklerin incelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

Parviainen, H., Kiviruusu, O., Lämsä, R., Skogberg, N., Castaneda, A. E. & Santalahti, P. (2023). Psychiatric symptoms and the association with parents' psychiatric symptoms among recently arrived asylum-seeking children in Finland. *Child Psychiatry & Human Development*, *54* (1), 1699-1709. https://doi.org/10.1007/s10578-022-01371-2ç.

Patton, M. Q. (2018). *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri*. M. Bütün, S. B. Demir (Çev. Ed.). 3. Baskı. Ankara: Pegem Akademi.

Sarıer, Y. (2020). Türkiye'de mülteci öğrencilerin eğitimi üzerine bir meta-sentez çalışması: Sorunlar ve çözüm önerileri. *Eğitimde Yeni Yaklaşımlar Dergisi, 3* (1), 80-111. https://dergipark.org.tr/tr/pub/eyyad/issue/56239/718723.

Sarmini, I., Topçu, E. & Scharbrodt, O. (2020). Integrating Syrian refugee children in Turkey: The role of Turkish language skills (A case study in Gaziantep). *International Journal of Educational Research Open*, *1* (1), 1-8. https://doi.org/10.1016/j.ijedro.2020.100007.

Sarvan, S. & Efe, E. (2020). Mülteci çocuklar ve sorunları. *Balıkesir Sağlık Bilimleri Dergisi, 9* (1), 55-62. https://dergipark.org.tr/tr/pub/balikesirsbd/issue/54282/591253.

Sever, M. B. (2020). *Suriyeli mülteci çocukların eğitim durumu ve sosyal uyum örneklemi* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Solberg, Ø., Nissen, A., Vaez, M., Cauley, P., Eriksson, A. K. & Saboonchi, F. (2020). Children at risk: A nation-wide, cross-sectional study examining post-traumatic stress symptoms in refugee minors from Syria, Iraq and Afghanistan resettled in Sweden between 2014 and 2018. *Conflict and Health*, *14* (67), 1-12. https://doi.org/10.1186/s13031-020-00311-y.

Sucu, F., Sucu, K., Diker, M.S., Doğan, B. & Demir, Ç. (2024). Mülteci öğrencilerin Türk eğitim sistemine entegrasyonunda yaşadığı problemler. *International Journal of Original Educational Research, 2* (1), 431-444. https://www.ijoedu.com/index.php/pub/article/view/71.

Şar, V. (2017). Savaş ve terör yaşantılarında travma sonrası stres. *Okmeydanı Tıp Dergisi*, *33* (1), 114-120. https://dx.doi.org/10.5222/otd.2017.114.

Tanrıkulu, F. (2018). Suriye krizi sonrası Türkiye'deki sığınmacıların ve göçmenlerin eğitimi: Geçmiş, bugün ve gelecek perspektifleri. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11* (3), 2585-2604. https://doi.org/10.17218/hititsosbil.450208.

Taşkın, P., & Erdemli, O. (2018). Suriyeli mültecilerin eğitimi: Türkiye'deki öğretmenlerin karşılaştığı sorunlar. *Avrasya Eğitim Araştırmaları Dergisi, 18 (*75), 155-178. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/625906.

Taylor, J. (2004). Refugees and social exclusion: What the literature says. *Migration Action, 26* (2), 16-31. https://library.bsl.org.au/bsljspui/bitstream/1/5990/1/Taylor_Migration_Action_refugees_and_social_exclusion_article.pdf.

Taylor, S. & Sidhu, R. K. (2012). Supporting refugee students in schools: What constitutes inclusive education?. *International Journal of Inclusive Education, 16* (1), 39-56. https://doi.org/10.1080/13603110903560085.

Tekindal, M. & Uğuz Arsu, Ş. (2020). Nitel araştırma yöntemi olarak fenomenolojik yaklaşımın kapsamı ve sürecine yönelik bir derleme. *Ufkun Ötesi*

Bilim Dergisi, 20(1), 153-182. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1355632.

Topaloğlu, H. & Özdemir, M. (2020). Problems the refugees face during access to education and their social inclusion expectations. *Turkish Studies, 15* (3), 2033-2059. http://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.42697.

Tunç, B. (2019). *Türkiye'de okul sosyal hizmetinin hayata geçirilmesinin önemi üzerine bir araştırma* (Yüksek Lisans Tezi). Üsküdar Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sosyal Hizmet Anabilim Dalı, İstanbul.

Turale, S. (2020). A brief introduction to qualitative description: A research design worth using. *Pacific Rim International Journal of Nursing Research*, *24* (3), 289-291. https://he02.tci-thaijo.org/index.php/PRIJNR/article/view/243180.

Uğurlu, Z. (2018). *Zorunlu göçler ve doğurduğu sosyal travmalar*. Suriyeli sığınmacı öğrencilerin okula uyum sorunlarının çözülmesi ve desteklenmesinde öğretmen etkisi (185-248) içinde. Ankara: Pegem Yayınları.

Ulutaş, M. Y. & Tümtaş, M. S. (2023). PİKTES projesinin Türkiye'deki Suriyelilerin entegrasyonuna etkisi: Antalya örneği. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 7* (3), 481-496. https://doi.org/10.30692/sisad.1358917.

UNHCR. (1951). *Convention relating to the status of refugees*. Geneva: United Nations.https://www.unhcr.org/about-unhcr/who-we-are/1951-refugee-convention. (Erişim Tarihi:02.01.2025).

UNHCR. (2023). *Refugee population statistics database*. https://www.unhcr.org/refugee-statistics/. (Erişim Tarihi:02.01.2025).

UNHCR. (2024). *Refugee education: Fıve years on from the launch of the 2030 refugee education strategy*. https://www.unhcr.org/sites/default/files/2024-09/refugee-education-report-2024.pdf. (Erişim Tarihi:02.01.2025).

UNICEF. (2023). *Türkiye'de geçici koruma altında olan Suriyeli çocuklara yönelik eğitim müdahalesinin belgelendirilmesi- Nihai rapor.* UNICEF Türkiye, 1-104. https://www.unicef.org/turkiye/raporlar/t%C3%BCrkiyede-ge%C3%A7ici-koruma-alt%C4%B1nda-olan-suriyeli-%C3%A7ocuklara-y%C3%B6nelik-e%C4%9Fitim-m%C3%BCdahalesi-raporu (Erişim Tarihi:02.01.2025).

Uslu, F. & Demir, E. (2023). Nitel bir veri toplama tekniği: Derinlemesine görüşme. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 40*(1), 289-299. https://doi.org/10.32600/huefd.1184085.

Yağcı, H. (2017). *Zorunlu göç yaşamış 12-18 yaş çocuklarının göç yaşamamış çocuklara göre sosyal anksiyete açısından değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Yalçın, R. (2024). Türk eğitimindeki geçici koruma altındaki Suriyeli çocukların yaşadıkları sorunları inceleyen araştırmaların incelenmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 12* (15), 71-109. https://dergipark.org.tr/en/pub/ebed/issue/89470/1551984.

Yetim, O. (2024). Effects of acculturation and ethnic identity on immigrant adolescents' mental health. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar - Current Approaches in Psychiatry, 16* (4), 628-643. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3614942.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yıldız, S. (2017). Sosyal bilimlerde örnekleme sorunu: Nicel ve nitel paradigmalardan örnekleme kuramına bütüncül bir bakış. *Kesit Akademi Dergisi, 3* (11), 421-442. http://dx.doi.org/10.18020/kesit.1279.

Yiğit, A., Şanlı, E. & Gökalp, M. (2021). Türkiye'deki Suriyeli öğrencilerin okula uyumlarına yönelik öğretmen, okul yöneticileri ve öğrencilerin görüşleri. *On dokuz Mayıs University Journal of Education Faculty, 40* (1), 471-49. http://dx.doi.org/10.7822/omuefd.856750.

Yiğit, E. (2021). *Suriyeli göçmenler ve sosyal uyum: İstanbul Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa öğrencileri örneği* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

Ziaian, T., De Anstiss, H., Puvimanasinghe, T. & Miller, E. (2018). Refugee students' psychological wellbeing and experiences in the Australian education system: A mixed-methods investigation. *Australian Psychoologist, 53* (4), 345-354. https://doi.org/10.1111/ap.12301.

Yayın Geliş Tarihi: 29.07.2024
Yayına Kabul Tarihi: 13.02.2025
Online Yayın Tarihi: 15.06.2025
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1524069

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 27, Sayı: 2, Yıl: 2025, Sayfa: 581-604
E-ISSN: 1308-0911

Derleme Makalesi

REDDEDİLME DUYARLILIĞI İLE SOSYAL KAYGI ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE BİR DERLEME

Gaye ÖZDEMİR ÖNDER[*]

Elif ÜNAL[**]

Öz

İnsanın sosyal bir varlık olmasından ötürü kabul görme, sevilme ve beğenilme temel motivasyonlarındandır. Dolayısıyla birey, reddedilmeye yönelik deneyimlerden hoşlanmamakta ve kaçınma eğiliminde olmaktadır. İnsanın yaşamında her daim kabul göreceğine yönelik bir durum ütopik olacağından reddedilmeye ilişkin deneyimlere verilen tepkiler kişiden kişiye farklılık gösterebilmektedir. Bazıları daha esnek davranıp bu durumu normal, kabul edilebilir karşılarken bazılarında ise bu durum yoğun şekilde olumsuz tepkilere ve yoğun kaygı ile kaçınma gibi davranışlara yol açmaktadır. Bu bağlamda bireyin yaşantılarında reddedilmeye yönelik aşırı uyarılmışlık hali, beklentide olma, reddedilme durumlarını kolaylıkla algılama ve orantısız biçimde verilen tepkileri içeren 'reddedilme duyarlılığı' kişilerin hem bireysel hem de sosyal anlamda işlevselliğini bozabilmektedir. Reddedilme duyarlılığı kavramı farklı teorilerle açıklansa da temelde hepsi erken dönem çocukluk yaşantısındaki etkileşimlere, reddedilme deneyimlerine ve olumsuz yaşantılara odaklanmaktadır. Başka bir deyişle önemli diğerleri ile olan ilişkilerin niteliği kişinin mevcut ilişkilerinde reddedilme duyarlılığının mirasçısı konumundadır. Kişiler reddedilme beklentilerinden ötürü sosyal ortamlarda veya ilişkilerde yaşadığı kaygıdan kurtulabilmek amacıyla kaçınma davranışı sergilemekte ve reddedilme olasılığını elemine etmeye çabalamaktadır. Dolayısıyla diğerlerinin düşüncelerine, duygularına ve eylemlerine yönelik çarpıtılmış şekilde algılamalarda ve yorumlamalarda bulunma ve bu duruma maruz kalmama için çabalama hem sosyal kaygının hem de reddedilme duyarlılığının temelini oluşturan unsurlardandır. Tüm bunların sonucunda yalnızlık duygusunun artması, ilişki doyumunun ve kalitesinin azalması kaçınılmaz bir gerçek haline dönüşmektedir. Yapılan bu derleme çalışmasıyla reddedilme duyarlılığını farklı teorilere dayandırarak açıklayabilmek ve reddedilme duyarlılığı ile sosyal kaygı arasındaki ilişkiyi kişilerarası etkileşimi içeren

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Özdemir Önder, G., & Ünal, E. (2025). Reddedilme duyarlılığı ile sosyal kaygı arasındaki ilişki üzerine bir derleme. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 27* (2), X-X.

[*]Ondokuz Mayıs Üniversitesi, ORCID NO: 0009-0004-4723-7328, gayeozdemir0@gmail.com

[**]Ondokuz Mayıs Üniversitesi, ORCID NO: 0000-0002-2237-4105, elif.unal@omu.edu.tr,

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

farklı terimleri dahil ederek incelemek amaçlanmıştır. Literatürde ulaşılan araştırma sonuçları birbiri ile ilişkilendirilerek tartışılmış ve önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Reddedilme, Reddedilme Duyarlılığı, Sosyal Kaygı, Kişilerarası İlişkiler.*

A REVIEW ON THE RELATIONSHIP BETWEEN REJECTION SENSITIVITY AND SOCIAL ANXIETY

Abstract

Since humans are social beings, being accepted, loved and admired are among their basic motivations. Therefore, the individual dislikes and tends to avoid experiences of rejection. Since it would be utopian to assume that people will always be accepted in their lives, reactions to experiences of rejection may differ from person to person. While some act more flexibly and consider this situation normal and acceptable, in others, this situation leads to intensely negative reactions and behaviors such as intense anxiety and avoidance. In this context, 'rejection sensitivity', which includes over-arousal, expeccy, easy perception of rejection situations and disproportionate reactions to rejection in the individual's experiences, can disrupt both individual and social functionality of individuals. Although the concept of rejection sensitivity is explained by different theories, basically all of them focus on interactions, rejection experiences and negative experiences in early childhood. In other words, the quality of relationships with significant others is the inheritor of rejection sensitivity in one's current relationships. In order to get rid of the anxiety experienced in social environments or relationships due to rejection expectations, people exhibit avoidance behavior and try to eliminate the possibility of rejection. Therefore, making distorted perceptions and interpretations of others' thoughts, feelings and actions and striving not to be exposed to this situation are among the elements that form the basis of both social anxiety and rejection sensitivity. As a result of all these, it becomes an inevitable fact that the feeling of loneliness increases and relationship satisfaction and quality decrease. With this review study, it is aimed to explain rejection sensitivity based on different theories and to examine the relationship between rejection sensitivity and social anxiety by including different terms including interpersonal interaction. The research results obtained in the literature were discussed in relation to each other and recommendations were made.

Keywords: *Rejection, Rejection Sensitivity, Social Anxiety, Interpersonal Relationships.*

GİRİŞ

Birey yaşamı boyunca barınma, beslenme, güvenlik gibi temel ihtiyaçlarının yanı sıra diğerleriyle ilişki kurma, kabul görme, sevilme gibi ikincil ihtiyaçlarının da karşılanmasına gereksinim duyar. Doğumundan itibaren öncelikli olarak ailesiyle giderdiği bu gereksinimleri sonraki gelişim dönemlerinde başkalarıyla etkileşime girerek karşılar. Özellikle erken çocukluk çağındaki ilişkiler ve deneyimler sonucunda geliştirdiği inançlar ileriki yaşamında diğerleri ile olan kişilerarası ilişkilerini şekillendirir (Beck, 2021, s.32-40).

İnsanın sosyal bir varlık olmasından ötürü ait olma ve kabul görme hem psikolojik bir ihtiyaç hem de temel motivasyon kaynağıdır (Maslow, 1943). Önemli diğerleri tarafından sevilmek, kabul görmek kişinin psikolojik iyilik halini ve kişisel eylemliliğini artırırken diğerleri tarafından sürekli reddedilmek veya algılanan koşullu kabul kişinin olumsuz inanç ve beklentilerin gelişmesine, iyilik halinin bozulmasına ve kişisel eylemliliğinin azalmasına yol açmaktadır (Bernstein, Rafaeli & Young, 2019). Dolayısıyla birey, kurduğu ilişkilerde reddedilmekten kaçınma eğiliminde olmaktadır.

İnsanın kabul edilme, onaylanma güdüsü ne kadar olağansa bazı durum veya koşullarda reddedilmesi de olağan bir süreçtir. Ancak insanların reddedildiği durum veya koşulları algılamaları ve sergiledikleri tepki biçimleri birbirinden farklılaşabilmektedir (Bintaş Zörer, 2015). Bazıları reddedildiklerinde daha işlevsel ve ılımlı tepkiler verebilirken bazıları ise hayali veya küçük bir reddedilmeyi aşırı olarak algılayabilir, iyilik hallerini ve işlevselliklerini yüksek düzeyde etkileyecek şekillerde tepki verebilirler (Bozkuş, 2014). Bu bağlamda bireyin reddedilme ipuçlarına yönelik beklentisi ve aşırı duyarlı olması, reddedilmeyi kolaylıkla algılaması ve reddedilmeye ilişkin yoğun tepkiler vermesi *Downey ve Feldman* tarafından '*reddedilme duyarlılığı'* kavramı ile açıklanmıştır (Downey & Feldman, 1996). Reddedilme duyarlılığı bir nevi bireyin duygusal ve davranışsal uyumunu bozabilecek önyargı niteliğindedir.

Bireylerin reddedilmeye ilişkin hassasiyetlerini incelemek amacıyla 1996 yılında Downey ve Feldman tarafından geliştirilen ve 18 maddeden oluşan 'Reddedilme Duyarlılığı Anketi'nin Türkçeye uyarlaması Özen ve diğerleri (2011) tarafından yapılmıştır. Reddedilme duyarlılığının düşük düzeyde olması kişiyi sosyal ilişkilere yönlendirici bir etken olabilirken yüksek düzeydeki reddedilme duyarlılığı kişinin sosyal ortamlardan ve ilişkilerden kaçınmasına yol açmaktadır (Downey & Feldman, 1996). Ayrıca reddedilme duyarlılığı olası reddedilme deneyimlerinden kendini korumak amacıyla geliştirilen bir savunma biçimi olarak da ele alınmaktadır (Downey vd., 2004). Yüksek reddedilme duyarlılığına sahip kişilerin düşük reddedilme duyarlılığına sahip kişilerden temel farklılıkları ise erken çocukluk döneminde kurmuş olduğu ilişki biçimleri ve önemli diğerleri ile yaşantılar, tekrarlanan olumsuz sosyal deneyimler, olayları algılama ve yorumlama biçimleri şeklindedir (Erözkan, 2004).

Literatür incelendiğinde sosyodemografik özellikler bakımından bazı çalışmalarda reddedilme duyarlılığı düzeyinin cinsiyete göre farklılaşmadığı bulunurken (Kandemir, 2021; Turan Çatık, 2021) bazı çalışmalarda erkeklerin kadınlardan daha az düzeyde reddedilme duyarlılığına sahip olduğu bulunmuştur (Çağlayaner, 2020; Erözkan, 2004; Erözkan, 2007; Erözkan, 2009; Ibrahim vd., 2015). Bazı çalışmalarda ise hem cinsiyete hem de yaş gruplarına göre reddedilme duyarlılığı düzeylerinde anlamlı bir farklılık saptanmamıştır (Atan, Ünver & İslamoğlu, 2019; İlhan, 2018). Bu durum kızların daha naif, kırılgan olmalarına

yönelik toplumsal rollerinden ötürü ebeveynlerin korumacı ve kontrolcü tavırlarına daha fazla maruz kalmaları ve kaygılı şekilde reddedilme beklentisi geliştirmeleri ile açıklanabilir. Yapılan bazı çalışmalarda düşük sosyoekonomik düzeyin bireylerde reddedilme duyarlılığını artırdığı bulunmuştur (Erözkan, 2007; Sarıçam, 2011). Başka araştırmalara bakıldığında ise sosyoekonomik açıdan farklılığa rastlanılmaması ekonomik düzeyden ziyade erken çocukluk dönemi yaşantılarının reddedilme duyarlılığı üzerinde daha etkili olduğu ile açıklanabilir. Yaşanılan yer bağlamında da reddedilme duyarlılığı düzeyi arasında herhangi bir farklılığın görülmediği çalışmalar mevcuttur (Erözkan, 2005; Yüksel, 2015). Aslında sosyodemografik özellikler ile ilişkili çalışmalara bakıldığında oldukça az olduğundan bu değişkenleri ele alan çalışmalara ihtiyaç duyulduğu aşikardır.

Sosyal kaygı düzeyi yüksek olan kişiler, başkaları tarafından nasıl algılandığına ve değerlendirildiğine oldukça duyarlıdır ve çoğunlukla olumsuz, aşağılık, kötü görüldüklerine dair çarpıtılmış inançları mevcuttur (Feldman & Rivas-Vazquez, 2003). Yoğun kaygı ve korkuyu içeren değerlendirilme durumlarına maruz kaldıklarında ise içsel süreçlere daha fazla odaklanmakta, sosyal kaygı düzeyleri daha da artmakta ve süreğen bir hale dönüşmektedir (Koç vd., 2018). Tüm bunların sonucunda birey kişilerarası ilişkilerden kendini soyutlamakta veya yoğun kaygı ile buna katlanmaya çalışmakta ve beğenilmeyeceğine, küçük düşeceğine, reddedileceğine ilişkin inançları daha katı hale gelebilmektedir (Erözkan, 2007). Günlük yaşamda topluluk önünde konuşamama, kalabalıkta yemek yiyememe, sunumlara veya toplantılara katılamama gibi durumlar sosyal kaygı yaşayan bir bireyde görülebilmektedir.

İnsanın diğerleri ile etkileşim içerisinde olmasını sınırlandıran sosyal kaygı bireyin benliğini, iyilik halini ve psikolojik sağlamlılığını olumsuz yönde etkilemektedir (Kurtyılmaz vd., 2017). Kişinin evrimsel açıdan toplumda uyum seviyesini yüksek tutmak için kaygılanması, erken dönemde önemli diğerleri ile olan etkileşimin ve kurulan güvensiz bağlanma biçiminin sonraki ilişkilerde yansıması ve gelişmiş işlevsiz inançların doğrulanmasına yol açabilecek davranışlar sergilemesi sosyal kaygının hem temelinde hem de sürdürülmesinde önemli sayılabilecek etmenlerdendir (Bintaş Zörer, 2015). Bahsedilen durumlar reddedilme duyarlılığına sahip bireylerin duygu ve davranış örüntülerinde de mevcuttur.

Bireyin psikolojik iyi oluşu ve kazandığı beceriler ile sosyal açıdan diğerleri ile kurduğu ilişkiler karşılıklı etkileşim içerisinde varlığını sürdürmektedir. Dolayısıyla bu derleme çalışmasının amacı bireysel ve sosyal anlamda olumsuz etkilere yol açan reddedilme duyarlılığı ile sosyal kaygı arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktır. Bu sayede kişinin bireysel ve sosyal yaşamındaki işlevselliğini bozan ilgili kavramlara açıklık getirilmesi, ilişkili kavramların ortaya konması, bahsedilen çalışma sonuçlarının hem akademik hem de uygulamalı alanlarda ön ayak olması amaçlanmaktadır.

Reddedilme duyarlılığının gelişiminde ve sürdürülmesindeki etmenleri içeren ve birçok farklı kuramın gelişimine öncülük ettiğinden temel kuram

niteliğinde olan bağlanma kuramı, ebeveyn kabul- red kuramı, şema kuramı, nesne ilişkileri kuramı ve bilişsel- duygusal işleme modelinden bahsedilerek reddedilme duyarlılığı tartışılacaktır. Alanyazında karşılaşılan ve reddedilme duyarlılığını açıklayan birkaç kuram da bu makalede bahsedilecek kuramlara atıfta bulunduğundan tekrara düşmemek adına onlara yer verilmemesi uygun görülmüştür. Ardından reddedilme duyarlılığı ve sosyal kaygının ilişkisi çalışmalarla ilişkilendirilerek sunulacak ve önerilerde bulunulacaktır.

Bağlanma Kuramı Kapsamında Reddedilme Duyarlılığı

Bireyin fiziksel, psikolojik ve sosyal açıdan gelişebilmesinde en küçük toplumsal birim olan ailenin önemli bir yeri vardır. Birey, doğumundan itibaren ebeveynleri ile kurduğu etkileşimlerle çevresini tanımakta, diğerlerine yönelmekte ve kimliğini kazanmaktadır. Ebeveyn- çocuk ilişkilerinin temel oluşturduğu önemli bir alan da reddedilme duyarlılığının gelişimidir.

Bowlby'nin geliştirmiş olduğu 'Bağlanma Kuramı' ebeveyn çocuk ilişkileri ile reddedilme duyarlılığı bağlamında öncelikli yer alan bir kuramdır (Bowbly, 1979). Erken dönemde bakım veren kişinin bebeğin ihtiyaçlarına karşı duyarlı olması, gereksinimlerini yeterli düzeyde karşılayabilmesi, tutarlı davranması, sıcaklık ve ilgi göstermesi kabullenilmeye ilişkin bilişsel temsillerin (içsel çalışan modeller) gelişmesini sağlarken bunların yeteri düzeyde sergilenmemesi bebeğin reddedilmeye ilişkin bilişsel temsiller geliştirmesine yol açmaktadır (Hazan & Shaver, 1994). Tüm yaşamı etkileme potansiyelinde olan bilişsel temsiller, bebeğin önemli diğerlerine yani bakım verenine bağlanma biçiminden ve süreçten etkilenmektedir (Erözkan, 2004). İçsel çalışan modeller kişisel farklılıkları vurgulamakta, bakım veren tarafından sevgiyi veya tutarsızlığı içeren 'benlik modeli'ni ve bakım verenin ulaşılabilmeyi veya ulaşılamamayı içeren 'diğerlerine ilişkin modeli' içermektedir (Bowbly, 1979).

Bağlanma teorisyenlerinden olan Ainsworth ise yaptığı çalışmalar üzerine 'kaçıngan', 'kaygılı' ve 'güvenli' olmak üzere üç tane bağlanma stili tanımlamıştır (Blehar, Lieberman & Ainsworth, 1977). Güvenli bağlanma stilinde bakım veren bireyin gereksinimlerine duyarlı olmakta ve yeterli düzeyde gereksinimlerini karşıladığından birey güven ilişkisini içeren sağlıklı bir ilişki kurabilmektedir (Ainsworth, Blehar, Waters & Wall, 2015). Bakım verenin tutarsız davranış ve tutumları sonucunda gelişen kaygılı bağlanma stiline sahip bireyler ilişkilerden kaçınmakta, yaşamlarında hep bir belirsizlik ve kaygı yer almaktadır (Blehar, Lieberman & Ainsworth, 1977). Kaçıngan bağlanma stiline sahip bireylerde ise bakım veren gereksinimlere karşı duyarsız ve mesafeli olduğundan ötürü başkalarına karşı güvensizlik ve yetersiz ilişki kurabilme becerisi söz konusudur (Ainsworth, Blehar, Waters & Wall, 2015). Erken çocukluk döneminde gelişen bağlanma stili, ileri yaşlarda kurulan ilişkiler için bir temel oluşturmaktadır.

Bağlanma stilleri ile yapılan çalışmalarda kaygılı bağlanma stili ile reddedilme duyarlılığı arasında aynı yönde bir ilişki bulunmuştur (Bintaş Zörer, 2015; İlhan, 2018; Kandemir, 2021; Khoskham vd., 2012; Kotan, 2016; Köksal, 2019). Yapılan diğer çalışmalarda ise kaçınmacı ve kaygılı bağlanma stiline sahip bireylerin reddedilme duyarlılığı ile pozitif yönde bir ilişki olduğu görülmüştür (Kaçmaz, 2020; Özen vd., 2011). Tarhan'ın (2023) üniversite öğrencileri ile yaptığı bir çalışmada duygu regülasyonunun reddedilme duyarlılığı ile kaçıngan bağlanma arasındaki ilişkide aracı rolü olduğu bulunmuştur. Bahsedilen bu çalışmalar birincil bakımverenlerle oluşan bağlanma stilinin ileriki yaşlarda diğerleri ile kurulan ilişkilerin niteliğini etkileyebildiğini net bir biçimde göstermektedir. Yapılan diğer çalışmalarda ise güvenli bağlanma stili ile reddedilme duyarlılığı arasında negatif yönde bir ilişki bulunduğu (İlhan, 2018) ve reddedilme duyarlılığı ile güvenli bağlanma stili arasındaki ilişkide duygu regülasyonunun aracı etkisi olduğu saptanmıştır (Zebil, 2023). Tüm bunlarla beraber Turan Çatık (2021) tarafından yapılan bir çalışmada reddedilme duyarlılığı ile bağlanma stilleri arasında herhangi bir ilişki saptanmamıştır.

Bağlanma kuramında olduğu gibi reddedilme duyarlılığı modeli de erken çocukluk döneminde bakım veren tarafından sergilenmeyen sıcaklık ve kabul görme davranışlarının çocuğun ileriki yaşantılarında reddedilmeye ilişkin daha duyarlı olmasına yol açtığını savunmaktadır (Bintaş Zörer, 2015). Bu anlamda bireyin kurmuş olduğu ilişkilerde reddedilmeye yönelik beklenti içerisinde olması ilişkiyi zedeleyebilmekte ve kişinin sosyal ilişkilerden kaçınmasına sebep olabilmektedir (Erözkan, 2004). Sosyal kaygı yaşayan bireylerin başkaları tarafından onaylanma ve kabul görme arayışında olması ve sosyal ortam içerisinde ipuçlarına odaklanarak hatalı algılamalarda bulunmasından hareketle -reddedilme duyarlılığında olduğu gibi- kişilerarası etkileşimlerden kaçınması muhtemel olmaktadır (Sapmaz, 2011).

Ebeveyn Kabul- Red Kuramı Kapsamında Reddedilme Duyarlılığı

Yenidoğan bir bebek, temel ihtiyaçlarını giderebilme ve yabancı olduğu bir ortama alışabilme gereksinimlerini bakım verenleri ile karşılamaktadır. Kendini koruma güdüsüyle ebeveynleri ile kurduğu ilişkilerde reddedilme duyarlılığı geliştirse de ebeveyn reddinin yoğun düzeyde ve kabulün koşullu veya az düzeyde olması bireyin ileriki yaşantılarında reddedilmeye ilişkin yüksek hassasiyet geliştirmesine yol açmaktadır (Ibrahim vd., 2015). Bu bağlamda Rohner (2004) tarafından ortaya atılan 'Ebeveyn Kabul-Red Kuramı' ebeveyn veya önemli diğerlerinin kabulünün veya reddinin öncüllerine, çocuk üzerindeki olası etkilerine ve yaşam boyu yansımalarına odaklanmaktadır. Başka bir deyişle erken çocukluk döneminde kabule, sıcaklığa veya reddedilmeye yönelik deneyimler bakım verenlerle olan ilişkinin kalitesini belirlemekte ve bireyin başkalarıyla olan ilişkilerinin niteliğini etkilemektedir (Önürme, 2023). Diğerleri ile kurulan sosyal ilişkilerde reddedilmeye ilişkin beklentilerin kişide saldırgan tavırlara yol açabilecek öfke duygusuna veya sosyal ortamlardan kaçınmasına yol açabilecek kaygı duygusuna neden olduğu bilinmektedir (Zimmer-Gembeck & Nesdale, 2013).

Yapılan bir çalışmada kadınların reddedilmeye yönelik aşırı duyarlı olmalarından ötürü yüksek düzeyde olumsuz tepkiler verdikleri bulunmuştur (Downey vd., 1998a).

Yoğun düzeyde ebeveyn reddinin veya reddedilmeyi anımsatan olumsuz yaşantıların ileriki dönemlerde reddedilme hassasiyeti ve beklentisini yordadığını gösteren çalışmalar mevcuttur (Downey vd., 1998b; Erözkan, 2009; İnce, 2020; Kolcheva, 2022; Kökdemir, 2016; Önürme, 2023). Üniversite öğrencileri ile yapılan bir çalışmada çocukluk çağı travmaları, algılanan anne ve baba reddi ile reddedilme duyarlılığı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur (Barış Şahbudak, 2016). Yapılan bir başka çalışmada ise algılanan baba reddinin hem kız hem erkek çocuklarda reddedilmeye yönelik hassasiyeti artırdığı görülmüştür (Khaleque vd., 2019). Bahsedilen bu çalışmalar ışığında ebeveynlerle olan kabul görme veya reddedilme deneyimlerinin diğerleri ile kurulan etkileşimde varlığını sürdürebildiği yorumu yapılabilmektedir.

Şema Kuramı Kapsamında Reddedilme Duyarlılığı

Erken çocukluk dönemindeki deneyimler, kişinin tüm yaşamı boyunca karşılaştığı olay veya durumlara yansıyan ve anlam kazandıran şemaların oluşmasına yol açmaktadır. Başka bir deyişle ileriki gelişim dönemlerinde yaşanan olayları algılama, anlamlandırma, yorumlama ve kategorilendirme işlevleri erken çocukluk döneminde oluşmuş şemalardan etkilenmektedir (Beck, 2021, s.32-40). Amerikalı psikolog Jeffrey E. Young (1990) tarafından geliştirilen Şema kuramı'nda ise şemalar, özellikle birincil bakım verenlerle olan etkileşimler ve deneyimler sonucunda genelleştirilmiş bilişsel temsillerin gelişmesini, bilgi işlemlemeyi ve eyleme geçmeyi etkileyen soyut bilişsel yapı olarak ele alınmıştır.

Bireyin yaşamında bir nevi iskelet görevi gören şemalar, adaptasyon süreci ve psikolojik iyi oluş açısından önem arz etmektedir. Ancak şemalar, erken çocukluk çağında öz-denetim, özerklik, diğerlerine güvenli ve istikrarlı bağlanma, gerçekçi sınırlar, ihtiyaçların ve duyguların ifade edilmesi, kendiliğindenlik (spontan olma) ve oyun gibi temel duygusal ihtiyaçların karşılanamaması ve erken dönem olumsuz deneyimlerin yaşanması sonucunda uyum bozucu nitelikte olabilmektedir (Young vd., 2003). Bir başka deyişle erken çocukluk çağında çekirdek duygusal ihtiyaçların karşılanamaması, olumsuz yaşam deneyimleri (aşırı veya çok az biçimde ihtiyaçların giderilmesi, travmatik yaşantı, diğerleriyle olan etkileşim ve özdeşleşme) ve çocuğun mizacı uyum bozucu şemaların gelişiminde rol oynamaktadır (Farrell vd., 2015). Erken dönem uyum bozucu şemalar, bireyin kendiliğine ve diğerlerine yönelik algısını oluşturmakta ve bireyin bilinçli farkındalığı dışında varlığını sürdürerek zamanla katı bir hale dönüşmektedir (Jovey & Jackson, 2004).

Young, "*ayrılma, kopukluk ve reddedilme, diğerine yönelimli olma, zayıf sınırlar, zedelenmiş özerklik ve pratik olma becerisi, aşırı uyarılma ve baskılama"* şeklinde 5 adet temel şema alanı ve bunlara bağlı olarak toplam 18 tane şema

belirtmiştir (Young & Klosko, 2011). Erken dönem uyumsuz şemalar, karşılaşılan olumsuz deneyimlerle tetiklenerek aktifleşmekte ve farklı şiddetlerde açığa çıkarak bireyin olumsuz duygusal ve davranışsal tepki vermesine yol açabilmektedir (Young vd., 2017). Bu bağlamda bireyin geliştirmiş olduğu erken dönem uyumsuz şemalarının kişilerarası etkileşimlerde düşük benlik saygısına ve özgüvene sahip olma, koşullu sevgi ve onay arayışı, sağlıksız ilişkiler kurma, güvensizlik, yakın ilişkilerden kaçınma, duygusal açıdan aşırı uyarılma ve tetikte olma gibi işlevsel olmayan yansımalarından ötürü reddedilme duyarlılıkları yüksek olmaktadır. Yapılan bir metaanaliz çalışmasında erken dönemde gelişen uyum bozucu şemaların kişilerarası ilişkilerde yaşanan sorunlarla ilişkili olduğu ortaya konmuştur (Janovsky vd., 2020). Bu doğrultuda Akdik'in (2023) yetişkinlerle yapmış olduğu bir çalışmada erken dönem uyumsuz şemaları ile reddedilme duyarlılığı arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu ve özellikle "kusurluluk" şemasının ilişki gücünü artırdığı görülmüştür. Şemalarla bağlantılı olarak gerçekleşen bilişsel çarpıtmalar ile reddedilme duyarlılığı arasında aynı yönde bir ilişki olduğu bulunmuştur (Küyük, 2021).

Olumsuz sosyal deneyimlerin yer aldığı erken dönem uyum bozucu şemalar çerçevesinde gelişen reddedilme duyarlılığı, bireyin sosyal kaygı düzeyini artırıcı bir rol oynamakta ve kişilerarası etkileşimi bozmaktadır. Üniversite öğrencileri ile yapılmış bir çalışmada sosyal kaygı belirti düzeyleri ile ayrılma ve reddedilme, zayıf sınırlar, zedelenmiş özerklik ve performans şema alanları arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki saptanmıştır (Eldoğan, 2012). Mairet ve diğerlerinin (2014) üniversite öğrencileri ile yaptığı çalışmasında ise ayrılma, kopukluk ve reddedilme şema alanı ile sosyal fobi düzeyi arasında anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Ergenlerle yapılan boylamsal çalışmalarda diğerlerine yönelimli olma şema alanı ile sosyal kaygı düzeyinin arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu ortaya konmuştur (Calvete, 2014; Calvete vd., 2013). Bu çalışmalardan hareketle erken çocukluk döneminde olumsuz yaşamsal deneyimler sonucunda oluşan uyum bozucu şemaların sonraki gelişim dönemlerinde kişilerarası ilişkiler bağlamında reddedilme hassasiyetini yordadığı söylenebilmektedir.

Nesne İlişkileri Kuramı Kapsamında Reddedilme Duyarlılığı

Bireyin doğduktan sonra ilk etkileşime geçtiği bakım vereni onun için *'nesne'* konumundadır (Klein, 2011). Melanie Klein tarafından açıklanan *'Nesne İlişkileri Kuramı'* özellikle ilk altı ayda bebeğin bakım vereni ile kurduğu yoğun duygusal bağlar sonucunda geliştirdiği ve içselleştirdiği 'iyi' ve/veya 'kötü' soyut nesne temsillerini içermektedir (Safran, 2019, s.71-107). Kişilerin benliğini algılamada ve sağlıklı ilişki kurabilmede ilk nesnelerle kurulan ilişkilerin niteliği önemlidir (Klein, 2011). Bir başka deyişle öznel olan ve içselleştirilen nesne ilişkileri sonraki kurulan ilişkilerde temsillerini bulmakta ve bireyin kendini o ilişki içerisinde nasıl algıladığını ve ilişkiyi nasıl değerlendirdiğini etkilemektedir (Safran, 2019, s.71-107).

Erken çocukluk döneminde kabul edilmeme, sevilmeme, ihtiyaçların yeterince karşılanmaması, örselenme gibi yaşantılar nesne ilişkilerini ve benlik

gelişimini olumsuz etkilemekte ve bireyin kurduğu kişilerarası etkileşimlerde değersiz hissetmesine, sevilmemeye ve reddedilmeye ilişkin hassasiyet geliştirmesine yol açmaktadır (Sucu, 2022). Bireyin güvenli bir bağlanmayı içermeyen nesne ilişkisine sahip olması sonraki kurduğu ilişkilerde uyum problemlerine, içe veya dışa atılan olumsuz duygulanımlara ve yüksek düzeyde yalnızlık duygusuna yol açabilmektedir (Kışlak & Çavuşoğlu, 2006). Bu bağlamda Atılgan (2020) tarafından yapılan bir çalışmada ilişki doyumunun ilk nesne ilişkileri tarafından yordandığı görülmüştür. Benzer şekilde yetişkinlerle yapılan bir çalışmada nesne ilişkilerinin reddedilme duyarlılığını yordadığı aynı zamanda reddedilme duyarlılığının nesne ilişkileri ile yakın ilişkiler arasında aracı rol oynadığı saptanmıştır (Sucu, 2022). Faraji ve Sucu'nun (2023) yapmış olduğu bir çalışmada ise reddedilme duyarlılığı ile nesne ilişkileri arasında aynı yönde bir ilişki saptanmıştır. Bu veriler ışığında, bireyin erken dönemde kurduğu nesne ilişkilerindeki reddedilme deneyimlerinden kaçınmak için başkalarıyla ilişki kurarken kaygılandığı ve sosyal ortamlardan kaçındığı yorumu yapılabilmektedir.

Bilişsel Duygusal İşleme Sistemi Kapsamında Reddedilme Duyarlılığı

Reddedilme duyarlılığı kavramının gelişiminde ve sürdürülmesinde bilişsel ve duygusal süreçlerin önemi büyüktür. Bu bağlamda Mischel ve Shoda (1995) tarafından geliştirilmiş olan 'Bilişsel Duygusal İşleme Sistemi' modelinde inanç, değer, kodlama, yetenekler ve duyguları barındıran bilişsel duygusal özellikler ve çevresel etmenlerle kişiliğin ve ilişki kurma biçimlerinin şekillendiği belirtilmektedir. Belirtilen sistemdeki tüm değişkenler ve sürecin kişiden kişiye farklılık göstermesi reddedilme duyarlılığın düzeyini ve dolayısıyla ilişkinin niteliğini etkileyen önemli hususlardır (Mischel & Shoda, 1995). Bu noktada her reddedilme deneyimi yaşayan bireyin benzer düzeyde reddedilme hassasiyeti geliştirmeyeceği ifadesi değerlidir. Sonuç olarak reddedilme duyarlılığına sahip bireyler, karşılaştıkları olay veya durumun tehditkâr biçimde olduğuna yönelik bilişsel değerlendirmelerde bulunmakta ve duygu odaklı olumsuz baş etme becerileri sergilemektedirler (Erözkan, 2004).

Reddedilme Duyarlılığı ile Baş Etme Yolları

Reddedilmeye ilişkin verilen tepkiler kişiden kişiye değişkenlik gösterebilmektedir. Bu bağlamda bireyin öz düzenleme becerilerinin gelişimi erken çocukluk döneminde kazanmış olduğu hazza ulaşma durumunu erteleyebilme ve dürtüsel davranışların kontrolünü sağlayabilme becerisi ile ilişkilidir (Safran, 2019, s.71-107). Hazzı erteleyebilme ve öz düzenleme becerilerine sahip olan bireyler duygu, düşünce ve davranış kontrolünü sağlayabilmekte ve istenmeyen davranışları sergilemeyerek sosyal ilişkilerini düzenleyebilmektedir (Ayduk vd., 2000). Böylelikle reddedilmeye ilişkin deneyimlerinde istendik tepkiler verebilmekte, sosyal ilişkilerde davranışlarını düzenleyebilmekte ve daha olumlu kendilik algısına sahip olabilmektedirler (Özen & Güneri, 2018).

İnsanın en temel motivasyonlarından biri kabul görme ihtiyacıdır. Dolayısıyla reddedilme durumları kişi için çoğunlukla nahoş niteliktedir. Çoğu birey böylesi durumlara ılımlı tepkiler verebilirken çoğu ise ya öfke ve saldırgan düzeyde ya da kaçınmacı düzeyde tepkiler verebilmektedir (Yıldız, 2021). Yaşanabilecek olası reddedilme durumlarına yönelik kaçınmacı düzeyde verilen tepkiler sayesinde kişi var olan kaygısını azaltma yöneliminde olmaktadır. Bu durum literatürde dürtüsel yönelimleri içeren düzenleyici odaklar kuramının kaçınmacı düzenleyici odak kavramı ile açıklanmaktadır (Çolak vd., 2021). Kaçınmacı düzenleyici odakta kişi, yaşadığı kayıpları en düşük düzeyde tutarak istemediği durum veya olayları elemine edebilmekte ve kaçınabilmektedir (Higgins, 1997). Yapılan bir araştırmada reddedilme hassasiyeti yüksek düzeyde olan bireylerin kaçınmacı düzenleyici odaklı strateji ile negatif sonuçlarla karşılaşmamak için olumsuz duygulanımlarını göstermekten kaçındığı bunun yerine mesafeli ve soğuk tutum sergiledikleri görülmüştür (Ayduk vd., 2003).

Reddedilmeye ilişkin hassasiyet ve reddedilme deneyimlerinde verilen tepkiler oldukça özneldir. Yüksek düzeyde reddedilme duyarlılığı gösteren bireylerde ise yeterli düzeyde gelişmiş öz düzenleme becerisinin varlığı ve kaçınmacı düzenleyici odağa ilişkin stratejilerin kullanımı olumsuz sonuçların azaltılmasında etkilidir.

REDDEDİLME DUYARLILIĞI İLE SOSYAL KAYGI ARASINDAKİ İLİŞKİ

Reddedilme hassasiyeti olan bireyler, reddedilme deneyiminden kaçınmak için sosyal ilişkilerden olabildiğince uzak durmakta, yalnızlaşmakta ve bu durum benlik saygılarının ve yeterlilik düzeylerinin düşmesine sebep olmaktadır (Watson & Nesdale, 2012). Örneğin internette oyun oynama bozukluğuna sahip bireylerde saptanan yüksek düzeydeki reddedilme hassasiyetinin varlığı (Weinstein vd., 2016) bireyin sosyal ortamlardan kaçınabilmek adına olumsuz davranışlar sergilemesine yol açtığını düşündürmektedir. Bahsi geçen durum sosyal kaygı düzeyi yüksek olan kişilerde de mevcudiyet göstermektedir. Bu bağlamda reddedileceğine, kabul görmeyeceğine, eleştirileceğine yönelik olası durumlardan kaçınma eğilimi ve yaşanan orantısız kaygı durumu kişilerarası iletişimin niteliğini bozabilmektedir (Erözkan, 2007).

Sosyal kaygı ve reddedilme duyarlılığına yönelik ilgili literatür incelendiğinde anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Yapılan çalışmalarda reddedilme hassasiyeti ile sosyal kaygı arasında aynı yönde anlamlı bir ilişki saptanmıştır (Bintaş Zörer, 2015; Erözkan, 2007; Harb vd., 2002). Ayrıca hem kadınların hem de erkeklerin reddedilme duyarlılıkları ile sosyal kaygı düzeyleri arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu görülmüştür (Erözkan, 2004; Erözkan, 2007). Üniversite öğrencileri ile yapılan bir çalışmada ise reddedilme duyarlılığı ile sosyal kaygı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunurken (Zaid vd., 2023) bir başka

çalışmada reddedilme duyarlılığının hem olay sonrası işleme hem de sosyal kaygı ile pozitif yönde anlamlı bir ilişkisi olduğu saptanmıştır (Sevin, 2023).

Alan yazında ergenlik dönemini kapsayan çalışmalara da rastlanılmıştır. Liseye giden erkek öğrencilerle yapılan bir çalışmada ebeveynlerin psikolojik açıdan kötü muamelesi ile sosyal kaygı arasında reddedilme duyarlılığının aracı rolü olduğu bulunmuştur (Edwards, 2014). Benzer şekilde 9-13 yaş aralığındaki ergen grubu ile yapılan bir başka çalışmada olumsuz ebeveynlik uygulamaları ile reddedilme duyarlılığı, geri çekilme, sosyal kaygı ve depresyon belirtilerinin pozitif yönde anlamlı bir ilişkisi olduğu saptanmıştır (Rudolph & Zimmer- Gembeck, 2014). Ebeveynlerle olduğu kadar akranlarla kurulan ilişkilerde de reddedilme deneyimlenebilmekte ve öğrenilebilmektedir. 150 ortaokul öğrencisi ile yapılan bir boylamsal çalışmada alınan iki ölçümde sadece erkek öğrencilerde bulunan akran reddinin, endişeli ve öfkeli reddedilme duyarlılığını artırdığı hem erkek hem kız öğrenciler açısından akran tarafından seviliyor olmanın endişeli reddedilme duyarlılığını azalttığı ve endişeli reddedilme beklentisinin sosyal kaygıyı ve geri çekilmeyi artırdığı görülmüştür (Asher & Paquette, 2003). Ayrıca öğretmenler ve arkadaşlar tarafından reddedilmeye yönelik deneyimlerin okul başarısını düşürme, saldırgan davranışlar, okuldan uzaklaşma gibi akademik ve sosyal yaşamda bozulmalara yol açabileceği görülmektedir (Downey vd., 1998b).

Sosyal ilişkilerde ve sosyal kaygıda önemli bir belirleyici olan yalnızlık düzeyinin reddedilme duyarlılığı ile arasında aynı yönde anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür (Eren Gümüş, 2006; Yıldız, 2021). Başka bir çalışmada da reddedilme duyarlılığı ile yalnızlık arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu saptanmıştır (Çağlayaner, 2020; Gao vd., 2017). Uncu'nun (2021) yapmış olduğu bir çalışmada ise reddedilme duyarlılığı ile yalnızlık arasındaki pozitif yönde ilişki sadece kadınlarda anlamlı olarak görülmüştür.

Çin'de 618 üniversite öğrencisi ile yapılan bir çalışmada sosyal kaygı ve reddedilme duyarlılığı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunurken benlik saygısı ve yalnızlığın anlamlı düzeyde aracı rolünün olduğu saptanmıştır (Lin & Fan, 2023). Benzer şekilde yalnızlık düzeyi ile reddedilme duyarlılığı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunurken benlik saygısı ve reddedilme duyarlılığı arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki saptanmıştır (Sarıçam, 2011). Yapılan bir başka çalışmada ise reddedilme duyarlılığı ile yalnızlık arasında benlik saygısı ve narsizmin aracı rolü ile pozitif yönde ilişki bulunmuştur (Çağlayaner & Çoklar Okutkan, 2021). Bu veriler ışığında benlik değerine ilişkin öznel değerlendirmelerinin kişilerarası etkileşimi etkilediği yorumu yapılabilmektedir.

Bireyin reddedilmeye ilişkin hassasiyeti sosyal ortamlarda yoğun kaygıyı açığa çıkardığından kişilerarası ilişkilerin niteliğini bozabilmekte ve ilişki doyumunu azaltabilmektedir. Yapılan çalışmalarda reddedilme hassasiyeti ile ilişki doyumu arasında ters yönde bir ilişki elde edilmiştir (Kaçmaz, 2020; Özkan, 2016). Kişilerarası ilişkiler bağlamında yapılan bir başka çalışmada reddedilme duyarlılığı

artıkça ilişki doyumunun azaldığı ve romantik ilişkilerde duyguların yoğun düzeyde yaşanmasından ötürü reddedilme hassasiyetinin fazla düzeyde olduğu görülmüştür (Özen & Güneri, 2018). Romantik ilişkiler bağlamında reddedilme duyarlılığının evlilik uyumunu da olumsuz yönde etkilediği bulunmuştur (Bozkuş, 2014).

Reddedilme duyarlılığı depresyon, yeme bozukluğu, sınırda kişilik bozukluğu gibi olumsuz değerlendirme ve duygulanımın yer aldığı birçok psikopatolojik bozuklukla ilişkilendirilmekte ve en temelde kişilerarası etkileşimin kalitesini ve uyumunu bozucu etkiye sahiptir (Çolak vd., 2021; Gao vd., 2017). Sosyal Anksiyete Bozukluğu tanısı almış hastalarla yapılan bir çalışmada reddedilme duyarlılığının semptomların düzeyleri ile pozitif yönde ilişki saptanmıştır (Kartal, 2022). Koç ve diğerlerinin (2018) çalışmasında sosyal fobinin alt düzeyleri olan reddedilme duyarlılığı ve kaçınmanın psikolojik belirtiler ile ilişkili olduğu bulunmuştur. Klinik açıdan yapılan bir çalışmada ise reddedilme duyarlılığının Borderline Kişilik Bozukluğu olan kişilerde Sosyal Kaygı Bozukluğu olan kişilere göre daha yüksek düzeyde olduğu saptanmıştır (Staebler vd., 2011).

Avustralya'da üniversiteli öğrencilerle yapılan bir çalışmada fiziksel görünüme dayalı reddedilme duyarlılığı, sosyal kaygı ve görünüşe dayalı mağduriyet ile beden dismorfik belirtileri arasında aracı rol oynadığı bulunmuştur (Lavell vd., 2014). Bu bağlamda yapılan bir başka çalışmada da reddedilme duyarlılığının sosyal kaygı ve beden dismorfik belirtileri arasında aracı rol oynadığı görülmüştür (Fang vd., 2011).

18 yaş üstü ayakta tedavi gören Japon hastalarla yapılan bir çalışmada reddedilme duyarlılığı, ruminasyon, sosyal kaygı ve depresif belirtilerin Anksiyete-Depresif Atak (ADA) ile ilişkisi incelenmiş ve reddedilme duyarlılığının hem doğrudan hem de ruminasyon, sosyal kaygı ve depresif belirtileri tetikleyerek ADA' nın gelişmesine yol açtığı bulgulanmıştır (Noda vd., 2022).

Gençlerin reddedilmeye karşı olumsuz tepkilerinin daha yüksek düzeyde reddedilme beklentisi ile ilişki olduğu ve reddedilme kaygısının geri çekilmeyi pozitif yönde yordadığı bulunmuştur (Zimmer-Gembeck & Nesdale, 2013). Bu bağlamda beş yıllık boylamsal bir çalışmada ergenlerin reddedilme duyarlılığının sosyal kaygıyı pozitif yönde yordadığı, duygu düzensizliğinin ve olumsuz duygulanımın kızlarda erkeklere oranla daha fazla görüldüğü ve risk faktörü olduğu bulunmuştur (Zimmer- Gemberck vd., 2021). Ergenlerle yapılan bir başka çalışmada ise üç yıl boyunca reddedilme duyarlılığı ile depresif ve kaygı belirtileri ile ilişkili bulunduğu özellikle 16-17 yaş erkek ergenlerde kızlara göre daha fazla görüldüğü saptanmıştır (Marston vd., 2010).

İnsan sosyal bir varlık olduğundan her durumda olduğu gibi reddedilmeye yönelik hassasiyeti ve sosyal kaygısı bulunsa da algıladığı sosyal destek, semptomları iyileştirici nitelikte olabilmektedir. Bu bağlamda 14-26 yaş aralığındaki gençlerle yapılan bir çalışmada reddedilme duyarlılığı ile sosyal kaygı pozitif yönde, sosyal destek ve benlik saygısı sosyal kaygı ile negatif yönde ilişkili bulunmuştur

(Li, 2011). Etnik köken farklılıklarını ele alan ve gençlerle yapılan bir başka çalışmada ise arkadaşlardan algılanan desteğin, reddedilme duyarlılığı ve sosyal kaygı arasında anlamlı düzeyde aracı rol oynadığı görülmüştür (McDonald vd., 2010).

Üniversite öğrencilerinde reddedilme duyarlılığı ve sosyal kaygı düzeyini azaltabilmek amacıyla etkili baş etme stratejilerini içeren eğitim sonrasında katılımcıların reddedilme duyarlılığı ve sosyal kaygı düzeylerinin azaldığı görülmüştür (Khaled, 2021). Bu çalışma, etkili baş etme becerilerinin uygulayıcılar tarafından öğretilmesinin önemini vurgular niteliktedir. Üniversite öğrencileri ile yapılan bir başka çalışmada, reddedilme duyarlılığı ve sosyal kaygı üzerine uygulanan Kabul ve Kararlılık Terapisi sonunda kontrol grubuna göre reddedilme duyarlılığının ve sosyal kaygı düzeyinin azaldığı, kabulün ise arttığı gözlemlenmiştir (Kim & Son, 2016). Bu bağlamda grupla yapılan bir müdahale çalışmasında ise bilişsel davranışçı terapi uygulamasının ardından iki ölçüm arasında sosyal kaygı ve reddedilme duyarlılığı düzeyinin azaldığı belirgin bir şekilde görülmüştür (Sapmaz, 2011).

Toplumda tabu olarak görülebilen veya azınlık durumda olmak da reddedilme duyarlılığını ve sosyal kaygıyı artıran etmenlerden olabilmektedir. Eşcinsel erkeklerle yapılan bir çalışmada eşcinsellikle ilişkili reddedilme duyarlılığının sosyal kaygıyı artırdığını ve cinsel kimlik rolünün aracı rol oynadığını saptanmıştır (Maiolatesi vd., 2023). Reddedilme duyarlılığına sahip kişilerin reddedilmekten kaçınabilmek için korunmasız cinsel ilişkide bulunma, kendi kabul ettirebilmek için yoğun gayret gösterme gibi yakın ilişki kurabilmek için olumsuz davranışlar sergiledikleri de görülmüştür (Besikci vd., 2016). Bu araştırma sonucundan hareketle kişinin kabul görme ve sevilme motivasyonunun önemi daha net anlaşılabilmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bebek doğduğunda ihtiyaçlarını giderebilmek ve uyum sağlayabilmek için bakım verenine tutunma ihtiyacı duyar. Dolayısıyla ebeveynlerle kurulan bağın temel anahtarı koşulsuz kabul görebileceği ve sevilebileceği güvenli bir ilişkide bulunabilmektir. Erken çocukluk döneminde kurmuş oldukları bu derin bağın niteliği gelişimin tüm dönemlerini etkilemekte ve sosyal deneyimlerine yönelik inanç ve beklentilerini şekillendirmektedir. Bakım verenlerle olan etkileşimler reddedilme duyarlılığını doğrudan yordadığından sosyodemografik değişkenlerle olan ilişkisini ele alan çalışmalar nispeten daha azdır. Cinsiyet açısından bazı çalışmalarda kadınların erkeklere oranla daha fazla düzeyde reddedilme duyarlılığına sahip olması toplumsal rollerin getirilerinden kaynaklanabileceğini düşündürmektedir. Yaşa veya yaşanılan yere göre hiçbir farklılığa rastlanılmazken birkaç çalışmada düşük sosyoekonomik düzeyin reddedilme duyarlılığını yordadığı görülmüştür. Bu

durum ise sahip olunan imkanların getireceği kişisel ve sosyal açıdan refah düzeyi ile ilişkilendirilebilir. Tüm bunlarla beraber alanyazında reddedilme duyarlılığına ilişkin sosyodemografik özelliklerin ele alındığı çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Erken çocukluk döneminde önemli diğerleri ile olumsuz yaşantılar ve reddedilme deneyimleri kişinin psikososyal açıdan sağlıklı gelişimini engelleyebilmekte ve güvenli bir ilişki kurulamadığında yaşanan kaygı varlığını sonraki gelişim dönemlerinde sürdürebilmektedir. Dolayısıyla olumlu bir benlik kazanımının yanı sıra bireyin toplumda sağlıklı bir biçimde var olması ve pozitif yöndeki sosyal algısı zedelenebilmektedir. Alanyazındaki çalışmalara bakıldığında erken dönemde kurulan ilişkilerin niteliğinin kişinin sosyal yaşantılarında varlığını sürdürdüğünü ve etkilediğini göstermektedir. Kişinin tüm yaşamına yön verebilme potansiyeline sahip olan reddedilme duyarlılığını açıklayan tüm modeller, erken çocukluk dönemine odaklansa da bireyin sonraki yaşantılarında karşılaştığı reddedilme deneyimlerinin var olan hassasiyeti kemikleştirdiği göz önünde bulundurmaktadır.

İnsanlar yaşamını sürdürebilmek için diğerlerinin varlığına ihtiyaç duymaktadır. Ancak kişilerarası ilişkilerdeki problemlerin temel belirleyicilerinden olan reddedilme duyarlılığı bireyin sosyal açıdan işlevselliğini bozabilmekte ve kaçınmasına sebep olmaktadır. Aynı zamanda reddedilme beklentisine yönelik kaygılı ve duyarlı olma hali kişinin yoğun düzeyde öfkelenmesine veya zararlı davranışlar sergilemesine yol açarak reddedilmesine ve beklentisinin doğrulanmasına yol açabilmektedir. Yaşanan bu durum kendi kendini gerçekleştiren kehanet senaryosuna dönüşmekte ve olumsuz beklentiler daha katı hale gelebilmektedir. Literatürdeki çalışma sonuçlarından da hareketle bireyin sosyal kaygı yaşaması kaçınılmaz bir son olmaktadır.

Sosyal kaygısı olan bireyler için aidiyetlik, onay alma ve kabul görme benlik değerini biçimlendiren unsurlardır. Bununla birlikte reddedilme duyarlılığının varlığı da benlik saygısını düşürmekte, ilişkinin kalitesini ve niteliğini bozabilmektedir. Alanyazına bakıldığında reddedilme duyarlılığı ile sosyal kaygı arasında pozititf yönde ilişkiye rastanılırken bazı çalışmalarda benlik saygısının aracı rol oynadığı görülmüştür.

Erken dönemde önemli diğerleri ile olan yaşantılar reddedilme duyarlılığı ve sosyal kaygı ile ilişkili bulunsa da bazı çalışmalarda akran etkisinin de yordayıcı etkisi olduğu görülmüştür. Ayrıca kişilerarası ilişkilerde önemli konuma sahip olan geri çekilme, yalnızlık, ilişki doyumu, duygu düzensizliği, sosyal destek gibi kavramların reddedilme duyarlılığı ve sosyal kaygı ile ilişkisi bulunmuştur. Bununla birlikte azınlık olma durumu gibi değişkenlerin de ilgili değişkenlerde yordayıcı etkisi olduğu saptanmıştır.

Bireyin öznel yaşantısı ve deneyimleri ne denli biricik ve önemli olsa da ancak diğerlerinin varlığında anlamını bulabilmektedir. Dolayısıyla geçmişten günümüze hatta geleceğe bir insanın yaşamı boyunca tek başına varlığını

sürdürebileceği düşüncesi oldukça ütopik görünmektedir. Bireyin diğerleri ile olan etkileşimleri kişisel, psikolojik, sosyal açıdan ihtiyaçlarının karşılanmasına olanak sağlamakta ve işlevsel yaşam deneyimlerine sahip olabilmesinde gerekli motivasyon kaynağı olabilmektedir. Önemi vurgulanan bu durumların ışığında yapılan bu derleme çalışmasının toplumsal açıdan ruhsal sağlığın iyileştirilmesi ve korunması için farkındalık oluşturduğu ve ilgili kavramların derinlemesine incelenmesinin akademik ve uygulamalı alanlara katkı sağladığı düşünülmektedir.

Bu derleme çalışması, reddedilme duyarlılığı ile sosyal kaygı arasındaki ilişkiyi ortaya koyar niteliktedir. Alanyazında daha önce böyle bir derleme çalışmasına rastlanılmamış olması, hem araştırmacılara hem de uygulayıcılara yardımcı olabileceğinin düşünülmesi makalenin önemini göstermektedir. Makalede yer alan araştırma sonuçları ile geliştirilebilecek olan nitel, nicel veya deneysel çalışmalara, klinik çalışmalara (verilen psikoterapi hizmetlerinin geliştirilmesi), psikoeğitim ve müdahale programlarına ışık tutabileceği öngörülmektedir. Bununla birlikte bu derleme makalesi, herhangi bir dahil etme veya dışlama kriteri belirlenmeden ilgili değişkenlere yönelik oluşturulmuştur. Ayrıca reddedilme duyarlılığını açıklamada şuanda mevcut ilişkilerin ve etkileşimin niteliğini belirleyen ve sürdürülmesinde önemli etkisi olduğu düşünülen erken çocukluk dönemindeki etkileşimlerin varlığından yola çıkılarak diğer makalelerde olduğu gibi ilgili kuramsal yaklaşımlardan sadece ana kuramlar tercih edilerek ilgili kavram açıklanmaya çalışılmıştır. Ele alınan kuramlar temelde erken çocukluk dönemindeki reddedilme deneyimlerine odaklansa da farklı perspektiflerden açıklamalar sunmaktadır. Bu sayede ilgili kavramın bahsedilen kuramsal yaklaşımlar altında öncüllerinin ve nasıl bir gelişim seyrettiğinin anlaşılabilmesinde katkı sağladığı düşünülmektedir. Sonraki yapılacak çalışmalarda sadece belirli değişkenlerle sınırı çizilen (örneğin psikolojik rahatsızlıklar, romantik ilişkiler vb.) veya farklı kuramsal yaklaşımları ele alan daha detaylı derleme çalışmaları yürütülebilir. Ayrıca reddedilme duyarlılığı kavramına ilişkin bu makalede bahsedilen kuramsal yaklaşımlardan güncel olarak ele alınan kavramlarla (örneğin bağlanma kuramı veya nesne ilişkileri kuramı kapsamında vurgulanan erken çocukluk dönemi yaşantılarına ek olarak 'helikopter ebeveynlik' gibi yeni nesil ebeveynlik stillerinin, ebeveyn pratiklerini önemli ölçüde etkilediği bilinen ebeveynin psikolojik ve davranışsal kontrolü, birlikte ebeveynlik gibi kavramların ele alındığı çalışmalar, şema kuramında şema eylemlerinin ele alındığı çalışmalar vb.) olan ilişkisini ortaya koyan çalışmalara rastlanılmamıştır. Bu bağlamda yapılacak olan çalışmaların güncel bilgiler ışığında yenilenme ve ilerleme kaydedilmesi açısından hem alanyazını zenginleştirebileceği hem de geliştirilecek olan uygulamalara katkı sağlayabileceği öngörülmektedir.

Literatürdeki çalışma sonuçlarından ve günlük yaşam tecrübelerinden hareketle reddedilme duyarlılığı ve sosyal kaygının temel öncülünün erken dönem yaşantıları olduğu görülmektedir. Başka bir deyişle erken dönemde kurulan ilişkilerin dinamiği yaşamın tümünde kendini göstermektedir. Dolayısıyla sosyal bir

varlık olan insanın psikososyal açıdan sağlıklı gelişebilmesi adına uygulayıcılar tarafından etkililiği saptanmış hem ebeveynlere hem de bireylere yönelik müdahale çalışmalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda ulaşılabilirliğin artması açısından devlet destekli okul, halk eğitim merkezi, toplum ruh sağlığı merkezleri gibi resmi dairelerde ilgili uzmanlar tarafından hem var olan durumun tespiti hem de iyileştirilmesi adına çeşitli programlar veya eğitimler düzenlenebilir. Reddedilme duyarlılığı ve sosyal kaygının bireysel ve sosyal yaşamın yanı sıra okul başarısını da etkileme potansiyeli bulunduğundan aile, okul ve öğretmen birliğinin sağlanması ve nitelikli rehberlik hizmetinin verilmesi gerekmektedir. Ayrıca yüksek düzeyde reddedilme hassasiyeti ve sosyal kaygısı bulunan bireylere sosyal destek çalışması adı altında psikoterapi hizmeti verilebilir. Literatürde birkaç çalışmada klinik anlamda yapılan müdahalelerin olumlu sonuç vermiş olması müdahale çalışmalarının önemini gösterir niteliktedir.

Yabancı literatürdeki çalışmalara nispeten ülkemizde daha az çalışma mevcuttur. Dolayısıyla kompleks bir yapıyı içeren kavramların farklı öncüllerinin varlığı veya farklı değişkenlerle ilişkisi araştırılmalıdır. Bununla birlikte alanyazında herhangi bir nitel çalışmaya rastlanılamamıştır. Kişiden kişiye etkileri farklılaşan bu değişkenlere yönelik öznel kavrayışların ortaya konması için ivedi bir biçimde nitel çalışmalara ağırlık verilmelidir. Ayrıca akademik açıdan ilgili kavramlara getirilen kuramsal yaklaşımların belirleyiciliğinin daha net ortaya konulması ve gelişimsel açıdan sireyetinin belirlenmesi adına birebir ilişkisel, kesitsel ve boylamsal çalışmaların üzerinde durulabilir.

Yazar Katkı Oranı ve Çıkar Çatışması Beyanı: Yazarların çalışmaya katkısı birinci yazar %80, ikinci yazar %20 şeklindedir ve yazarlar herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan etmektedir.

KAYNAKÇA

Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. N. (2015). *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*. Psychology press.

Akdik, A. (2023). *Anneden algılanan narsisistik özellikler, reddedilme duyarlılığı ve erken dönem uyum bozucu şemalar arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yüksek lisans tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü).

Asher, S. R. & Paquette, J. (2003). Loneliness and peer relations in childhood. *CurrentDirections in Psychological Science*, *12* (3), 75–78.

Atan, T., Ünver, Ş. & İslamoğlu, İ. (2019). Analysis of Rejection Sensitivity Levels of Students Studying at University. *Toplum Bilimleri Dergisi*, *27*, 529-538.

Atılgan, I. (2020). *Üniversite öğrencilerinin romantik ilişkiler ile ilgili akılcı olmayan inançlarının nesne ilişkileri gerçeği değerlendirme boyutları ve ilişki doyumu arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 642311)

Ayduk, O., May, D., Downey, G. & Higgins, E. T. (2003). Tactical differences in coping with rejection sensitivity: The role of prevention pride. *Personality and social psychology bulletin*, *29* (4), 435-448.

Ayduk, O., Mendoza-Denton, R., Mischel, W., Downey, G., Peake, P. K. & Rodriguez, M. (2000). Regulating the interpersonal self: strategic self regulation for coping with rejection sensitivity. *Journal of personality and social psychology, 79* (5), 776.

Barış Şahbudak, S. (2016). *Üniversite öğrencilerinin reddedilme hassasiyetinin hatırlanan anne baba kabul reddi ve çocukluk çağı ruhsal travma deneyimleri ile açıklanması* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 435149)

Beck, J. S. (2021). Bilişsel davranışçı terapi (2. Baskı). (I. T. Cömert ve M. Şahin, Çev.) Ankara: Nobel yayın (Orjinal çalışma basım tarihi 2018).

Bernstein, D. P., Rafaeli, E. ve Young, J. (2019). *Şema terapi-ayırıcı özellikler*. İstanbul: Psikonet Yayıncılık.

Besikci E., Agnew C. R. & Yildirim A. (2016). It's my partner, deal with it: Rejection sensitivity, normative beliefs, and commitment. *Personal Relationships, 23* (3), 384- 395. doi: https://doi.org/10.1111/pere.12131

Bintaş Zörer, P. (2015). *Bağlanma kuramı perspektifinden sosyal kaygı: Erken dönem uyumsuz şemalar ve reddedilme duyarlılığının rolü* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 427332)

Blehar, M. C., Lieberman, A. F. & Ainsworth, M. D. S. (1977). Early face-to-face interaction and its relation to later infant-mother attachment. *Child development,* 182-194.

Bowlby, J. (1979). The Bowlby-Ainsworth attachment theory. *Behavioral and Brain Sciences, 2* (4), 637-638.

Bozkuş, O. (2014). *Evlilik uyumunun yordayıcıları olarak olumlu yanılsama, reddedilme duyarlılığı ve narsisizm* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 363155)

Çağlayaner, A. (2020). *Üniversite öğrencilerinde reddedilme duyarlılığının; yaşam doyumu, narsisizm, benlik saygısı ve yalnızlık ile ilişkisi* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 641034)

Çağlayaner, A. & Çoklar Okutkan, I. (2021). Reddedilme duyarlılığı ile yalnızlık arasındaki ilişki: Kırılgan narsisizm, büyüklenmeci narsisizm ve benlik saygısının aracı rolü. *Klinik Psikoloji Dergisi*, *5* (2), 160-182.

Calvete E. (2014). Emotional Abuse as a Predictor of Early Maladaptive Schemas in Adolescents: Contributions to the Development of Depressive and Social Anxiety Symptoms. *Child Abuse and Neglect*, *38* (4), 735-746.

Calvete, E., Orue I. & Hankın, B. L. (2013). Early Maladaptive Schemas and Social Anxiety in Adolescents: The Mediating Role of Anxious Automatic Thoughts. *Journal of Anxiety Disorders, 27* (3), 278-288.

Çolak, G. V., Koç, A. E. & Hocaoğlu, C. (2021). Reddedilmek; içsel korkumuz. *Yaşam Becerileri Psikoloji Dergisi*, *5* (9), 45-56.

Downey, G. & Feldman, S. (1996). Implications of rejection sensitivity for intimate relationships. *Journal of Personality and Social Psychology, 70* (6), 1327-1343.

Downey, G., Freitas, A. L., Michaelis, B. & Khouri, H. (1998a). The self-fulfilling prophecy in close relationships: rejection sensitivity and rejection by romantic partners. *Journal of Personality and Social Psychology, 75* (2), 545-560. doi:https://doi.org/10.1037/0022 3514.75.2.545.

Downey, G., Lebolt, A., Rincon, C. & Freitas, A. L. (1998b). Rejection sensitivity and children's interpersonal difficulties. *Child Development, 69* (4), 1074-1091.

Downey, G., Mougious, V., Ayduk, O., London, B.E. & Shoda, Y. (2004). Rejection sensitivity and the defensive motivational system: Insights from the startle response to rejection cues. *Psychol Sci, 15* (10), 668-673.

Edwards, A. A. R. (2014). *Youth reports of psychological maltreatment, social anxiety, and aggression: Evaluating rejection sensitivity as a mediator*. Columbia University: Proguest

Eldoğan D. (2012). *Üniversite öğrencilerindeki erken dönem uyumsuz şemalar ve sosyal fobi belirtileri ilişkisinde duygu düzenleme güçlüğünün aracı rolünün incelenmesi* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 314995)

Eren Gümüş. A. (2006). *Sosyal kaygı ile başa çıkma*. Ankara: Nobel Yayınları.

Erözkan, A. (2004). Üniversite öğrencilerinin kişilerarası duyarlılıkları ile reddedilme duyarlılıklarının bazı değişkenlere göre incelenmesi. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, *5* (2), 85-98.

Erözkan, A. (2005). Üniversite öğrencilerinin kişilerarası duyarlılık ve depresyon düzeylerinin bazı değişkenlere göre incelenmesi. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (14), 129-155.

Erözkan, A. (2007). Üniversite öğrencilerinin reddedilme duyarlılıkları ile sosyal kaygı düzeylerinin bazı değişkenlere göre incelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* (17), 225-240

Erözkan, A. (2009). Rejection sensitivity levels with respect to attachment styles, gender, and parenting styles: A study with Turkish students. *Social Behavior and Personality: an international journal*, *37* (1), 1-14.

Fang, A., Asnaani, A., Gutner, C., Cook, C., Wilhelm, S. & Hofmann, S. G. (2011). Rejection sensitivity mediates the relationship between social anxiety and body dysmorphic concerns. *Journal of anxiety disorders*, *25* (7), 946-949.

Faraji, H. & Sucu, Ö. (2023). Yetişkinlerde İlk Nesne İlişkileri ve Reddedilme Duyarlılığı ile Yakın İlişkiler Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Humanistic Perspective*, *5* (3), 967995.

Farrell, J. M., Reiss, N. & Shaw I. A. (2015). *Şema terapi klinisyenin rehberi.* İstanbul: Psikonet Yayıncılık.

Feldman, L. B. & Rivas-Vazquez, R. A. (2003). Assessment and treatment of social anxiety disorder. *Professional Psychology: Research and Practice, 34* (4), 396–405. https://doi.org/10.1037/0735-7028.34.4.396

Gao, S., Assink, M., Cipriani, A. & Lin, K. (2017). Associations between rejection sensitivity and mental health outcomes: A meta-analytic review. Clinical Psychology Review, *57*, 59-74.

Harb, G. C., Heimberg, R. G., Fresco, D. M., Schneier, F. R., & Liebowitz, M. R. (2002). The psychometric properties of the Interpersonal Sensitivity Measure in social anxiety disorder. *Behaviour research and therapy*, *40* (8), 961-979.

Hazan, C. ve Shaver, P. R. (1994). Deeper into attachment theory. Psychological Inquiry, *5* (1), 68–79.

Higgins, E. T. (1997). Beyond pleasure and pain. *American Psychologist, 52* (12), 1280–1300.

Ibrahim, D. M., Rohner, R. P., Smith, R. L. & Flannery, K. M. (2015). Adults' remembrances of parental acceptance- rejection in childhood predict current rejection sensitivity in adulthood. *Family and Consumer Sciences Research Journal, 44* (1), 51.

İlhan, G. (2018). İlişki stillerinin reddedilme duyarlılığı ve ilişkide güven üzerindeki etkisi (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 514393)

İnce, Ş. İ. (2020). *Üniversite öğrencilerinde algılanan ebeveyn kabul- reddi ile psikolojik belirtiler arasındaki ilişkide reddedilme duyarlılığı ve duygu düzenleme güçlüğünün aracı rolünün incelenmesi* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 628930)

Janovsky, T., Rock, A. J., Thorsteinsson, E. B., Clark, G. I. & Murray, C. V. (2020). The relationship between early maladaptive schemas and interpersonal problems: A meta-analytic review. *Clinical Psychology & Psychotherapy*, *27* (3), 408-447.

Jovey, M. & Jackson, H. J. (2004). Early maladaptive schemas in personality disordered individuals. *Journal of Personalitiy Disorders, 18* (5), 467-478.

Kaçmaz, Ö. (2020). *Boşanmış aileye sahip bireylerde bağlanma stillerinin ilişki doyumu ve reddedilme duyarlılığı ile ilişkisi* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 646353)

Kandemir, H. (2021). *Üniversite öğrencilerinde bağlanma stillerine göre reddedilme duyarlılığı ve şiddet eğiliminin incelenmesi* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 702479)

Kartal, P. (2022). *Sosyal anksiyete bozukluğu tanılı hastalarda reddedilme duyarlılığı, narsistik kırılganlık, duygu düzenleme güçlüğünün işlevsellikle ilişkisi* (Tıpta uzmanlık tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 747058)

Khaled, E. A. (2021). Effectiveness of coping strategies program in reducing the rejection sensitivity and social anxiety with college students. *Universal Journal of Educational Research*, *9* (5), 901-910.

Khaleque, A., Uddin, M. K., Hossain, K. N., Siddique, M. & Shirin, A. (2019). Perceived parental acceptance–rejection in childhood predict psychological adjustment and rejection sensitivity in adulthood. *Psychological Studies, 64* (4), 447-454.

Khoshkam, S., Bahrami, F., Ahmadi, S. A., Fatehizade, M., & Etemadi, O. (2012). Attachment style and rejection sensitivity: The mediating effect of self-esteem and worry among Iranian college students. *Europe's Journal of Psychology*, *8* (3), 363-374.

Kışlak, Ş. T. & Çavuşoğlu, P. Ş. (2006). Evlilik uyumu, bağlanma biçimleri, yüklemeler ve benlik saygısı arasındaki ilişkiler. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi, 9* (9), 61-66.

Kim, D. & Son, C. (2016). Effects of acceptance and commitment therapy (ACT) on social anxiety, rejection sensitivity and acceptance of social anxiety disorder prone college students. *The Korean journal of clinical psychology*, *35* (35), 101-119.

Klein, M. (2011). Haset ve şükran (3. Baskı). (Koçak O. & Erten, Y. Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Koç, M., Uğur, E., Çolak, Ç. H. &Yolcu, M. N. (2018). Sosyal anksiyete-reddedilme duyarlılığı ve psikolojik belirtilerin yapısal eşitlik modeliyle incelenmesi. In *ERPA 2018: International Congresses on Education* (pp. 281-286). Educational Researches and Publications Associations.

Kolcheva, N. (2022). Rejection sensitivity in adulthood and ıts relationship with perceived parental acceptance–rejection in childhood. *Diogenes, 30* (1), 99-115.

Kotan, T. Ş. (2016). *Boşanmış ve boşanmamış ailelere sahip üniversite öğrencilerinde reddedilme duyarlılığının bağlanma stilleriyle ilişkisinin incelenmesi* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 454299)

Kökdemir, G. Y. (2016). *Anne-babadan algılanan kabul-red ile yetişkin duygusal bağlanma boyutlarının ilişkisi: Reddedilme duyarlılığının aracı rolü* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 449885)

Köksal, H. (2019). *Evli bireylerin bağlanma stilleri ve reddedilme duyarlılığının evlilik uyumunu yordama gücü* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 587077)

Kurtyılmaz, Y., Can, G. & Ceyhan, A. A. (2017). Üniversite öğrencilerinin ilişkisel saldırganlık ile benlik saygısı, sosyal bağlılık ve sosyal kaygı düzeyleri arasındaki ilişkiler. *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal*, *7* (47), 33-52.

Küyük, S. (2021). *Romantik ilişkiler bağlamında bilişsel çarpıtmalar ve reddedilme duyarlılığı arasındaki ilişkide bilinçli farkındalığın aracı rolü* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 692740)

Lavell, C. H., Zimmer-Gembeck, M. J., Farrell, L. J. & Webb, H. (2014). Victimization, social anxiety, and body dysmorphic concerns: Appearance based rejection sensitivity as a mediator. *Body Image*, *11* (4), 391-395.

Li, X. (2011). The relative research on rejection sensitivity, self-esteem, social support and social anxiety of teenagers. *In Education and Management: International Symposium, ISAEBD 2011, Dalian, China, August 6-7, 2011, Proceedings, Part III* (pp. 54-60). Springer Berlin Heidelberg.

Lin, Y. & Fan, Z. (2023). The relationship between rejection sensitivity and social anxiety among Chinese college students: The mediating roles of loneliness and self esteem. *Curr Psychol, 42* (15), 12439–12448. doi: https://doi.org/10.1007/s12144-02102443-7

Maiolatesi, A. J., Wang, K., Burton, C. L., Harkness, A., Esserman, D. A., Safren, S. A. & Pachankis, E. (2023). Rejection sensitivity and sexual minority men's social anxiety disorder: The moderating role of sexual identity strength. *Self and identity*, *22* (4), 563- 591.

Mairet, K., Boag, S. & Warburton W. (2014). How Important is Temperement? The Relationship between Coping Styles, Early Maladaptive Schemas and Social Anxiety. *Interpersonal Journal of Psychology and Psychological Therapy, 14* (2), 171-190.

Marston, E. G., Hare, A. & Allen, J. P. (2010). Rejection sensitivity in late adolescence: Social and emotional sequelae. *Journal of research on adolescence*, *20* (4), 959-982.

Maslow, A. H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review google schola*, *2*, 21-28.

McDonald, K. L., Bowker, J. C., Rubin, K. H., Laursen, B. & Duchene, M. S. (2010). Interactions between rejection sensitivity and supportive relationships in the prediction of adolescents' internalizing difficulties. *Journal of youth and adolescence*, *39*, 563- 574.

Mischel, W. & Shoda, Y. (1995). A cognitive-affective system theory of personality: Reconceptualizing situations, dispositions, dynamics, and invariance in personality structure. *Psychological Review, 102* (2), 246–268.

Noda, S., Masaki, M., Kishimoto, T. & Kaiya, H. (2022). Effect of rejection sensitivity on the development of anxious-depressive attack in Japanese outpatients: the mediating roles of rumination, social anxiety, and depressive symptoms. *Frontiers in psychology*, *13*, 1016879.

Önürme, G. B. (2023). *Algılanan ebeveyn reddi ve borderline kişilik bozukluğu inançları arasındaki ilişkide reddedilme duyarlılığı ve öfkenin aracı rolü* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Işık Üniversitesi, İstanbul.

Özen, A., Sümer, N. & Demir, M. (2011). Predicting Friendship Quality with Rejection Sensitivity and Attachment Security. *Journal of Social and Personal Relationships, 28* (2), 163-181.

Özen, D. Ş. & Güneri, F. K. (2018). Basic determinant of success of interpersonal relationship: rejection sensitivity. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, *10* (4), 444-459.

Özkan, B. (2016). *Reddedilme duyarlılığı ve iyimserliğin, rasyonel olmayan ilişki inançları ile romantik ilişki doyumu arasındaki ilişkilerde aracı rolü* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 446917)

Rohner, R. P. (2004). The parental "Acceptance-rejection syndrome": Universal correlates of perceived rejection. *American Psychologist, 59* (8), 830–840.

Rudolph, J. & Zimmer-Gembeck, M. J. (2014). Parent relationships and adolescents' depression and social anxiety: Indirect associations via emotional sensitivity to rejection threat. *Australian Journal of Psychology*, *66* (2), 110-121.

Safran, J. D. (2019). Psikanaliz ve psikanalitik terapiler (2. Baskı). (G. Akkaya, Çev.) İstanbul: Okuyan Us yayınları.

Sapmaz, F. (2011). *Bilişsel davranışçı yaklaşıma dayalı grupla psikolojik danışmanın sosyal anksiyete, reddedilme duyarlılığı ve kişilerarası duyarlılık üzerine etkisi* (Doktora tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 328089)

Sarıçam, H. (2011). *Üniversite öğrencilerinin reddedilme duyarlılıkları ile benlik saygıları ve yalnızlık düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 288259)

Sevin, G. (2023). *The relationship between rejection sensitivity and social anxiety: Mediator role of post-event processing and moderator role of difficulties in emotion regulation* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 840050)

Staebler, K., Helbing, E., Rosenbach, C. & Renneberg, B. (2011). Rejection sensitivity and borderline personality disorder. *Clinical psychology & psychotherapy*, *18* (4), 275-283.

Sucu, Ö. (2022). *Yetişkin bireylerde ilk nesne ilişkileri ve reddedilme duyarlılığı ile yakın ilişkiler arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 792873)

Tarhan, B. (2023). *The association between attachment styles and rejection sensitivity in romantic relationships: Roles of emotion regulation and intolerance of uncertainty* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ekonomi Üniversitesi, İzmir.

Turan Çatık, B. (2021). *Bağlanma stillerinin romantik ilişkilerde reddedilme duyarlılığı, kıskançlık nedenleri ve öfke ifade tarzıyla ilişkisinin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Okan Üniversitesi, İstanbul.

Uncu, O. (2021). *Reddedilme duyarlılığı, hissedilen yalnızlık ve aleksitimik özellikler arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 693460)

Watson, J. & Nesdale, D. (2012). Rejection sensitivity, social withdrawal, and loneliness in young adults. *Journal of Applied Social Psychology, 42* (8), 1984-2005. https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.2012.00927.x

Weinstein, A., Abu, H.B., Timor, A. & Mama, Y. (2016). Delay discounting, risk-taking, and rejection sensitivity among individuals with internet and video gaming disorders. Journal of Behavioral Addictions, *5* (4), 674-682.

Yıldız, S. A. (2021). *Beliren yetişkinlerde yalnızlığın yordayıcıları olarak bağlanma stilleri, reddedilme duyarlılığı ve mükemmeliyetçiliğin incelenmesi* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 683557)

Young, J. E. (1990). *Cognitive therapy for personality disorders: A schema-focused approach.* Florida: Professional Resource Press.

Young, J. E. & Klosko, J. S. (2011). *Hayatı yeniden keşfedin.* (S. Kohen ve D. Güler, Çev.). İstanbul: Psikonet Yayınları.

Young, J. E., Klosko, J. S. & Weishaar, M. E. (2003). *Schema therapy: A practitioner's guide.*New York: Guilford Publications.

Young, J. S., Klosko, J.S. & Weishaar M. E. (2017). *Şema terapi*. İstanbul: Litera Yayıncılık.

Yüksel, R. (2015). *Hemşirelik öğrencilerinde yalnızlık ile reddedilme duyarlılığı ve sosyal kaygı arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 390219)

Zaid, S. M., Taresh, S. M. & Aljumaili, M. H. (2023). Rejection Sensitivity and Social Anxiety among University Students in Yemen. *International Journal of Emerging Issues in Social Science, Arts and Humanities (IJEISSAH)*, *2* (1), 31- 41.

Zebil, B. (2023). *The relation between emerging adults' attachment styler and rejection sensitivity: the intervening role of emotion regulation* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ekonomi Üniversitesi, İzmir.

Zimmer-Gembeck, M. J., Gardner, A. A., Hawes, T., Masters, M. R., Waters, A. M. & Farrell, L. J. (2021). Rejection sensitivity and the development of social anxiety symptoms during adolescence: A five-year longitudinal study. *International Journal of Behavioral Development*, *45* (3), 204-215.

Zimmer-Gembeck, M. J. & Nesdale, D. (2013). Anxious and angry rejection sensitivity, social withdrawal, and retribution in high and low ambiguous situations. *Journal of personality*, *81* (1), 29-38.

Yayın Geliş Tarihi: 08.07.2024
Yayına Kabul Tarihi: 27.02.2025
Online Yayın Tarihi: 15.06.2025
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1512579

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 27, Sayı: 2, Yıl: 2025, Sayfa: 605-632
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

SEX-TYPING OF GENDER IDENTITY: A CULTURAL PERSPECTIVE TO K-POP IDOLS' PORTRAYALS OF PERCEIVED MASCULINITY

Melisa PİROL[*]

Cansu ARISOY GEDİK[**]

Abstract[1]

This study[2] *aims to investigate how individuals living in Turkey perceive masculinity through the external appearances of K-pop idols from a cultural perspective. A mixed-method approach was used for the research; qualitative and quantitative data were obtained. Initially, a survey was conducted to determine the participants' perspectives on gender roles. Lastly in-depth interviews were conducted with two different groups selected from the survey participants to evaluate K-pop idols from a masculinity perspective and to understand the reflections of media discourses on society. Using Sandra Lipsitz Bem's schema theory for determining gender roles, the participants' approaches to gender roles were comparatively evaluated. As a result, contrary to media discourse, it was understood that the participants were not disturbed by the way K-pop idols reflected masculinity and did not think that they were dangerous to society. It was revealed that familiarity with K-pop music did not significantly affect the perception of gender identity compared to those who were not familiar with it. However, although the participants stated that they adopted an egalitarian gender*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Pirol, M., & Arısoy Gedik, C. (2025). Sex-typing of gender identity: A cultural perspective to K-pop idols' portrayals of perceived masculinity. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 27* (2), 605-632.

[*] Research Assistant, Haliç University, Faculty of Business Administration, Department of Public Relations and Publicity, ORCID: 0000-0002-0343-5451, melisapirol@halic.edu.tr

[**] Assistant Professor, Istanbul Kent University, Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences, Department of Public Relations and Advertising, ORCID: 0000-0001-7231-8139, cansu.arisoy@kent.edu.tr

[1] Ethical approval for the research was granted by the Istanbul Kent University Ethics Committee (Decision No. 08, dated 08.08.2022) and the Haliç University Ethics Committee (Decision No. 07, dated 27.10.2023).

[2] Some of the findings from this study were presented at the "World Association for Hallyu Studies (WAHS) 2022: The 9th World Congress for Hallyu, New Momentum for Hallyu 5.0," held in South Korea from October 20 to 21, 2022.

approach, it was found that masculinity was evaluated within the framework of traditional roles.

Keywords: *K-pop, Hallyu, Gender Roles, Masculinity, Identity.*

CİNSİYET KİMLİĞİNİN TİPLEŞTİRİLMESİ: K-POP İDOLLERİNİN ALGILANAN ERKEKLİK TASVİRLERİNE KÜLTÜREL BİR BAKIŞ

Öz

Bu çalışma, Türkiye'de yaşayan bireylerin, erkekliği K-pop idollerinin dış görünüşleri aracılığıyla nasıl algıladıklarını kültürel bir perspektifle incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma için karma yöntem kullanılmış, nitel ve nicel veriler elde edilmiştir. Öncelikli olarak katılımcıların toplumsal cinsiyet rollerine yönelik bakış açılarının belirlenmesi amacıyla anket uygulanmıştır. Sonrasında ise K-pop idollerinin erkeklik bakış açısıyla değerlendirilmesi ve medya söylemlerinin toplum üzerindeki yansımalarının anlaşılması için anket katılımcıları içerisinden seçilen iki farklı grup ile derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Sandra Lipsitz Bem'in toplumsal cinsiyet rollerinin belirlenmesi amacıyla geliştirdiği şema kuramından yararlanılarak, katılımcıların toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin yaklaşımları karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Sonuç olarak medya söylemlerinin aksine, K-pop idollerinin erkekliği yansıtma biçiminden rahatsızlık duyulmadığı ve toplum için tehlikeli olduğunun düşünülmediği anlaşılmıştır. K-pop müziğe yönelik aşinalığın, aşina olmayanlara kıyasla cinsiyet kimliğini algılamada etkili olmadığı ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte katılımcılar eşitlikçi cinsiyet yaklaşımını benimsediklerini ifade etseler de erkekliğin geleneksel roller çerçevesinde değerlendirildiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *K-pop, Hallyu, Toplumsal Cinsiyet, Erkeklik, Cinsiyet Kimliği.*

INTRODUCTION

Gender activities arise from and support claims of membership in a gender category (West & Zimmerman, 1987). Gender now includes not only physical differences but also roles in society. The distinction between feminine and masculine roles is highly significant and sharply defined within societies. An individual is either considered female or male, thus expected to exhibit behaviors attributed to their biological sex. Factors such as occupation, physical traits, and outward appearance influence individuals' perception of gender identity (Kachel et al., 2016). In a sense, it is individuals who enact gender within society. Gender is seen not as an attribute of individuals but as a characteristic of societies. In this context, it is defined as "both a result and a legitimizing tool of various social arrangements, as well as one of the most fundamental distinctions of society" (West & Zimmerman, 1987, p. 127).

Gender roles are perceived as natural by individuals because they are a phenomenon shaped by the culture of societies. Many factors are cited as reasons why gender is defined as a cultural structure. These are based on the individual's upbringing, cultural norms, and ideas rather than focusing on their biological causes (Mascia-Lees & Black, 2016). For this reason, ideas about sex/gender were included in feminist research in the 1960s. By revitalizing the feminist movement, it aimed to distinguish these two concepts and to reveal the gender problem (Shapiro, 1981, p. 446). Feminist thinkers, who state that gender roles are shaped around patriarchal political thought, argue that the difference between men and women is small and that both genders have characteristics (Heywood, 2021).

Men and women shape their behavior and socialize according to the gender roles brought about by social roles shaped around culture. Since gender-appropriate behaviors are created by culture, these behaviors may vary from culture to culture and over time. Anthropology of gender and feminist anthropology studies have revealed contemporary gender identity approaches by examining the intersections of women, men, and cross-cultural gender. In the early stages of gender studies, research on women was conducted due to women's demand for a place in society, considering the conditions of the time. Gender studies, which began with a focus on singularity (Svendby, 2022), later incorporated research on men and masculinity.

K-pop, which has gained international popularity, has begun to form a fan base in Turkey. However, K-pop male idols are criticized in the Turkish media for not carrying traditional gender identities and creating an image different from the dominant portrayal of masculinity. The way the news media in Turkey represents K-pop male idols is of decisive importance in understanding their perception in society. In this context, the research is important in that it aims to reveal how the gender identities of K-pop boy groups are perceived and evaluated in a different culture, based on the news headlines in the media, and shows whether the news headlines in the media affect the mentality of the society. In this context, how individuals living in Turkey perceive the concept of masculinity through the appearance of K-pop members will be examined from a cultural perspective. It is aimed to contribute to the field by revealing the approaches of individuals living in Turkey regarding gender roles within the framework of the K-pop movement, which has recently influenced the whole world.

MASCULINITY STUDIES AND THE METAMORPHOSIS OF IDENTITY

Herdt (1981), Kimmel (1987), Hearn (1993), Connell (1995) and Gutmann's (1996) research on gender identity, differences between gender-based behaviors, myth and culture make significant contributions to today's masculinity studies internationally. Research on men and masculinity studies, which were neglected in

anthropology, began to be carried out as a separate discipline in the 1980s. These studies often corresponded to the gender role theory of the male gender. Therefore, the man's role is uniform, stable, and normative behavior (Connell, 1995; Gutmann, 1996; Hearn, 1993; Herdt, 1981; Kimmel, 1987; Reeser, 2020).

The studies carried out on men in Turkey also started very late and the literature is quite limited even today. Studies on men in Türkiye, gender stereotypes shown in Turkish television commercials (Uray & Burnaz, 2003), the social construction of masculinity in Turkey (Sancar, 2011) and the role of the male gender in Turkish modernization (Sancar, 2014), hegemonic masculinity in Turkey (Özbay, 2013; Şimşek & Öner, 2015), the formation of the concept of fatherhood in Türkiye (Bozok, 2018), the areas where masculinity has undergone transformation in Turkey (Şahin, 2018), Young Turkish men's perspectives on the concept of masculinity (Tekkas Kerman & Betrus, 2019), contribute to the field every day.

On the other hand, Pleck provided a critical perspective on a series of ideological paradigms concerning gender roles, particularly the male role, shaped by culture since the 1930s. Pleck (1981) noted that he ultimately saw the male gender role paradigm as "ultimately a product of culture" and developed the alternative paradigm of gender role strain. According to the alternative paradigm, current male gender roles are contradictory and inconsistent; the proportion of individuals violating gender roles is high; violating gender roles leads to social condemnation and negative psychological consequences. Social roles imposed on men put pressure on them, causing them to experience various mental and physical health problems more often (Brod, 2018). It is important for men to be a part of gender discussions; studies show that (Bareket & Fiske, 2025; Rice et al., 2021; Moss-Racusin, 2014; Fleming et al., 2014) norms harm individuals.

Sandra Lipsitz Bem (1981), who evaluates femininity and masculinity as binary categories, developed the schema theory to determine gender roles. Schema theory is essentially defined as a constructive process in which perception is a product of the interaction between incoming information and the pre-existing schema or cognitive structure of the perceiver. The process by which society turns female and male into feminine and masculine is termed gender typing. From a young age, individuals construct their codes based on the culture of the society in which they are raised and tend to behave according to these codes. In the early stages of this coding process, children gradually learn the content of the gender schema accepted by society and begin to make sense of the qualities of their biological sex. Even if judgments about the characteristics that genders should possess, such as men being strong and women being weak, are not verbally expressed, they are conveyed and encoded by society. By observing adults, children see their behavior as correct and make a mental note of it. Applying similar schematic selectivity to themselves, children learn to select only those subgroups defined as appropriate to their gender and within which they can organize themselves, despite the countless dimensions of human personality they may have. Thus, while self-concepts become gender-based,

genders are positioned differently not only in degree but also in kind (Bem, 1981). As a result, the gender schema is created by the current cultural practices and can be considered as a standard guide that regulates the behavior of individuals in society.

For a long time, behaviors of women and men have been attempted to be explained by associating them with gender differences. However, globalization, popular culture, and the emerging postmodern thought have shown that there could be different approaches to traditional gender identities (Chodorow, 2005). With postmodernism, the idea that the behaviors exhibited by individuals determine who they are has come to the fore. This idea moves femininity and masculinity away from a binary categorization and brings them closer to a field outside the artificial behavioral patterns created according to the biological sex of the individual (Cameron, 1997). Postmodern gender approaches focus on differences between individuals. It advocates a multi-gender structure that assumes that numerous identities can be created in society by criticizing the perception of binary gender identity (Kara, 2012).

Postmodernism, which Lyotard (1984), defines as disbelief in meta-narratives, essentially brings a critical consciousness by questioning traditional concepts and rejecting the taught social rules. According to Lyotard (1984), narrative information such as freedom, pleasure and happiness have lost their power in the postmodern period societies. Therefore, within the social transformations created by popular culture, differentiation in the perception and construction of gender identities comes with it. In the postmodern societies of the 21st century, identities beyond the culturally accepted binary gender identity have begun to gain visibility (Thorne et al., 2019). In today's world, the transformation in gender identities is carried to different societies through media. Digital and traditional media tools accelerate the structural transformation of perceived identities and make them more visible on a global scale (Hammack & Manago, 2024). In this way, individuals become able to separate themselves from the behavioral characteristics of their biological identities naturally presented by society.

K-POP IN POPULAR CULTURE

Popular culture encompasses a broad array of cultural expressions—from music and television to social media. It is not just a reflection of societal norms but also an active agent in their construction and transformation. As Arısoy (2016, p. 133) observes,

"Culture is defined as all sorts of learned and internalized human behaviour manners. In some cases, a culture might be suppressed by other cultures which are more popular than the previous one. Popular culture consists of arts, food and beverage, etiquettes and even ethics. These features of the popular culture penetrate to other cultures, therefore local ones get weaker."

This perspective underscores the dynamic and sometimes hegemonic role that popular culture can play in shaping identity and social values. Gender identity is a socially and culturally constructed concept that is continuously produced, consumed, and represented within popular culture. Media, as a central component of popular culture, shapes and reinforces societal perceptions of masculinity and femininity, which are internalized and adopted as behavioral norms. Popular culture perpetuates dominant masculine norms, imposing rigid gender roles and expectations on men, who are expected to conform to and uphold these socially constructed stereotypes (Tiwari, 2019). Horkheimer and Adorno (2002) critiqued mass culture in Dialectic of Enlightenment, arguing that cultural products are commodified and serve to reinforce dominant ideologies. Although their analysis emerged in the context of mid-20th century industrial society, it remains a useful starting point for questioning the production and consumption of global cultural phenomena like K-pop.

In the phenomenon of popular culture, viral trends that have dominated television screens and social media over the past decade can be observed within K-pop culture. Korean popular culture is a carefully crafted and widely recognized phenomenon. Elements such as performing arts, music, theatre, and film have been integrated with global cultural influences and Korean cultural identity, collectively shaping the distinct aesthetic of K-pop. The industrialization of the entertainment sector has further enhanced the global popularity of Korean culture (Jayanti et al., 2022). Hall's encoding/decoding model (1980) is especially important to understand K-pop studies. Hall suggests that media producers "encode" texts with cultural meanings, which are then "decoded" by audiences based on their own social and cultural contexts. This model helps explain why a single K-pop video such as, BTS's "IDOL" might have multiple interpretations depending on whether the audience is domestic, international, or influenced by different gender norms.

Postmodern theories further emphasize that identities are fluid and continually reshaped through cultural texts. Scholars like Lie (2015) argue that K-pop's global rise is partly due to its ability to challenge traditional narratives by blending local cultural symbols with transnational influences. In this sense, Lie (2015, p. 157) suggests that: "The obvious humour of Gangnam Style, its cheekiness and even its cheesiness, merely add to the charm of Psy, the scrutable Other". Moreover, Williams (1983), and Fiske (1987) add to this discussion by emphasizing how cultural forms both reflect and contest social structures, including those related to gender. K-pop's evolution from a local trend to a global force is marked by its high production quality, innovative choreography, and stylistic nature. For example, BTS's music video for "IDOL" integrates traditional Korean art and symbolism with contemporary pop visuals. This blend of cultural references challenges established norms of authenticity and modernity while promoting a hybrid aesthetic.

Jin (2016) notes that such cultural combinations are central to K-pop's appeal, as they disrupt conventional divides between the local and the global. As Jin

cites (2016, p. 64) "Korean culture is popular overseas, because it is transnational and hybrid and involve[s] combinations of local and foreign elements at multiple levels." Moreover, K-pop offers a ground for exploring how popular culture can transform gender identity. For instance, male idols are on a complex area where masculine manners are blended with softer, more androgynous features. In BTS's "Blood, Sweat & Tears," the choreography and styling blur rigid gender boundaries, illustrating that strength and vulnerability are not mutually exclusive. This hybrid form of masculinity challenges traditional gender binaries, reminding Hall's emphasis on multiple layers of meaning in cultural texts.

To conclude, popular culture and K-pop in particular serves as a dynamic arena where gender identities are constructed, contested, and reimagined. The interplay between high-production aesthetics, hybrid cultural symbols, active audience participation especially through social media, creates a multidimensional and complex landscape for gender expression. Real-world examples such as BTS supported by theoretical insights from Adorno and Horkheimer, Hall, Lie, and others, demonstrate how K-pop disrupts traditional gender binaries. As K-pop continues to evolve and capture global attention, its influence on the discourse surrounding gender identity promises to offer new insights into the intersection of culture, media, and social transformation.

BEYOND BOUNDARIES: K-POP AND GENDER IDENTITY

South Korea has started popular culture export activities called Korean Wave (Hallyu) to increase its international awareness and change its ethnic image. Hallyu, in short, covers the creation and consumption of Korean drama (K-drama), Korean pop music (K-pop), Korean cinema and Korean stars in the global market with a certain fan base (Binark, 2019). Although Hollywood and American culture are at the center of the culture industry, Hallyu provides great financial gains on a global scale (Oh, 2009).

For instance, BTS, the first Korean music group to be nominated for a Grammy, provides an economic contribution of 5 billion dollars to its country annually and attracts more than 800 thousand tourists to South Korea (Smith, 2021). Considering the economic contributions they provide, K-pop groups become both one of the important investments for South Korea and the face of the country reflected in the global arena. For this reason, the government created cultural policies and had entertainment companies provide various training for young singer candidates from an early age and ensured that idols were created (Vargas Meza & Park, 2015). However (Kim, 2017), states that the creation process of the K-pop groups in question is a hybrid commodity production of East and West, stylized not only in a cultural sense but also for profit, appealing to global consumers. K-pop

idols are positioned as objects of display that appeal to every consumer with their stage performances, costumes, and physical attractiveness (Leung, 2012).

In terms of gender identities, which are the focus of this study, in Asian societies, the androgynous appearance of K-pop male idols does not give individuals feminine identities and is not associated with homosexuality as in Western societies. Asians describe having a beautiful and well-groomed appearance as masculine attractiveness. In South Korea, which attaches importance to appearance and physical attractiveness, it is an accepted behavior for men to add make-up to their daily routine. Named as the "Flower Boy," this phenomenon reflects the perception that men with feminine characteristics are perceived as more attractive and deserving of prominence in popular culture (Globalist, 2007). Considering South Korea's long-standing cultural structure, the accepted ideal male image has traditionally been one of strength, toughness, and dominance. However, with the spread of digital culture, it has been observed that gender identities have been rapidly changing for some time. Asian men are increasingly rejecting the gender behaviors imposed on them and embracing the notion that looking good is not exclusive to women.

Figure 1: K-pop Group BTS

Figure 2: K-pop Group Stray Kids & TXT

While spreading Korean culture to various parts of the world, K-pop boy groups are also reshaping gender norms on a global scale. K-pop, offering a synthesis

of both Eastern and Western cultures, stands at a hybrid point in terms of identity development. Given that most global K-pop fans are women, it is observed that K-pop male idols' identities reflect a departure from binary gender norms (Oh, 2015; Fuhr, 2016). While fundamentally creating a heteronormative identity, queer images are showcased. Male idols, who mostly have a slim body structure and a cute face, prefer sparkly clothes, wear make-up, and act physically affectionate towards other male idols (Kuo et al., 2022). K-pop male idols, who reconstruct male gender identity in a versatile way, create an ideal male profile that has both masculine and feminine characteristics and can appeal to everyone, which fans cannot have in their own countries (Oh, 2015). K-pop boy groups' gender identities are described by Jung (2011), "multifaceted masculinity", Jung (2013) "transnational masculinity"; Oh (2015), "alternative masculinity"; Anderson (2014) defined it as "overlapping masculinity" (Song & Velding, 2020, p. 5). In this context, an androgynous identity structure can be observed in K-pop male idols, as they incorporate feminine characteristics into traditionally masculine behaviors. This is exemplified by practices such as the use of cosmetic products and the selection of pastel-toned clothing.

RESEARCH METHOD

Various criticisms have been brought to K-pop groups, which have a significant fan base in Turkey and whose numbers are increasing day by day, in the Turkish media. Especially due to their failure to exhibit traditional gender behaviors, more than 20 news headlines such as "The 'K-Pop threat' spreading from the Far East" (Paksoy, 2019), "Children are innocent, danger is big" (Akbaş, 2019), "The great danger dragging young people into genderlessness: K-Pop!" (Sabah, 2021), and "What is K-Pop, why is it so dangerous? Experts warn..." (Dengiz, 2022) have appeared in mainstream media. It is stated in the content of the news that the images and lifestyles of K-pop boy groups have a negative impact on young people and create the perception of genderlessness. It has been stated that K-pop should be banned because it is thought to negatively affect young people and pose a danger to society.

When we look at the news headlines and contents of the mainstream media, it is seen that opposition to K-pop is created based on men's body perception. Keskin and Binark (Keskin & Binark, 2021) state that the reason why individuals with androgynous identity structures are marginalized by society is a threat to perceived hegemonic masculine roles and the fear that feminine images will foster homosexuality and queer identities. In this regard, it is thought that the fact that K-pop male idols do not comply with the traditional gender identities adopted by society results in the inappropriate transfer of identities other than binary gender roles. In the continuation of their research, Keskin and Binark stated that the feminized body images of male individuals are labeled as immoral by the media

industry because they contradict traditional cultural norms, thus trying to create moral panic in society.

RESEARCH QUESTIONS

This research follows Song and Velding's (Song & Velding, 2020) study and examines individuals' perceptions of K-pop masculinity at the local level. Based on the news headlines in the media, it aims to reveal how the gender identities of K-pop boy groups are perceived and evaluated in different cultures. The study is important in terms of showing whether news headlines in the media affect the mentality of the society. For this reason, the first question of the research was determined as

Q1: Do the discourses in the media negatively affect individuals' opinions towards K-pop boy music bands? The study also examines whether familiarity with the K-pop music genre has any effect on the perception of gender identity. Therefore, the second question of the research is

Q2: Do the approaches to gender identities of individuals who listen to K-pop differ compared to those who do not?

At this point, Bem's gender schema theory is taken as the theoretical basis. According to this theory, individuals have various schemes in their minds and any new information they encounter is organized according to the existing schemes. Information that does not comply with the schemas shaped by culture is often not accepted by the individual or is distorted.

When we look at Turkey's gender schema, although traditional gender roles are active, femininity and masculinity are evaluated as a binary category. In Turkey, an individual's behavior is regulated according to his/her biological gender since childhood. The individual reaches manhood by going through various stages to be accepted in society and gain authority. The child begins to internalize the male behavioral codes determined by society by taking his father and those of his own gender as role models. In this regard, men are excluded by others if they do not have the values in question (Barutçu, 2013). Considering the patriarchal structure of Turkey; it is seen that it is in line with Bem's (1981) gender schema theory that the schemas shaped by culture form a framework for determining gender roles. At this point, the research tests whether the way male K-pop idols reflect masculinity is consistent with the participant's perception of gender roles prevalent in Turkey. Thus, the third and last question of the research is

Q3: Does the cultural structure of the country affect the individuals' gender roles?

SAMPLING

To obtain research data, the Gender Roles Attitude Scale was initially administered to 412 individuals aged 18-40 residing in Istanbul using a simple random sampling method. For the pilot study, data were collected from 207 participants in November-December 2022 and from 205 participants in October-November 2023. At the end of the survey, participants were asked to indicate their familiarity with the K-pop music genre and to share their e-mail addresses if they wanted to participate in the second part of the research. This research necessitated ethical approval due to its inclusion of human subjects. Accordingly, an application was submitted to the relevant ethics committee, resulting in ethical approval decision number 08 for the pilot study and 07 for the main study. Written informed consent was obtained from all participants prior to their involvement in the survey and in-depth interviews. The survey data, which included sensitive personal information such as participants' email addresses, were securely stored on the researchers' personal computers. An in-depth interview using qualitative research methods was conducted in two different groups with 16 people selected by systematic sampling from the participants who shared their e-mail addresses. The groups were created in two different types, depending on whether the participants were familiar or not familiar with the K-pop music genre, and how the gender identities of K-pop male idols were perceived were comparatively revealed. The survey mainly covers questions regarding the position of women in society. In-depth interview questions contain elements about masculinity. At the end of the research, the participants' perspectives towards both genders were compared.

MEASUREMENTS

For the survey questions, Bem's "Bem Sex-Role Inventory (BSRI)", which forms the theoretical basis of the study, was first considered. However, when the literature was examined, it was seen that the form of the scale adapted to Turkey was controversial (Dökmen, 1999). For this reason, The Gender Roles Attitude Scale (GRAS) developed by Zeyneloğlu (Zeyneloğlu, 2008) was used. The scale is a five-point Likert type with the options "strongly disagree, disagree, undecided, agree, completely agree". The highest score that participants can get from the scale is 190 and the lowest score is 38. Participants with the highest scores from the scale are considered to have egalitarian attitudes in gender roles, while participants with the lowest scores are considered to have traditional attitudes. Egalitarian role means that women share responsibilities equally with men in family, marriage, education, professional and social life. While the traditional role is determined by the male-dominated system, the positions of masculinity and femininity are also kept under control. Individuals in society are expected to adopt female-feminine and male-

masculine roles and exhibit behaviors appropriate to their gender identities (Gülseven, 2017). A 15-item interview form was created for the second part of the research. For 8 items of the interview form, the questions in Song and Velding's (Song & Velding, 2020) study were used. Research data were recorded and collected face-to-face and online through the Zoom application, with the knowledge and consent of the participants. Each interview lasted approximately 15 minutes and was conducted in daily spoken language. Mixed method was used for the research and qualitative and quantitative data were obtained. Quantitative data were analyzed with the SPSS 24 statistical program, and qualitative data were analyzed with the MAXQDA 24 package program.

DATA ANALYSIS

Findings Regarding Quantitative Data

A new study was conducted by Zeyneloğlu and Terzioğlu (Zeyneloğlu & Terzioğlu, 2011) to develop the scale. Statistically significant differences were determined between the items of the scale, which consists of 38 items and 5 dimensions ($p<0.01$), and the total Cronbach's alpha internal consistency coefficient was found to be 0.92. It has been understood that the scale items are valid and reliable tools in determining participants' attitudes towards gender roles.

In the research, primarily a pilot study was conducted a survey was administered to 207 participants in order to determine the attitudes of participants between the ages of 18-40 residing in Istanbul, regarding gender roles. Afterwards, the study continued and a total of 412 participants were reached.

Table 1: Sample Descriptive Statistics (N = 412).

		N	**%**
Sex	Female	272	66
	Male	140	34
	Gender Not Specified	-	-
Age	18-20	54	13.1
	21-25	104	25.2
	26-30	93	22.6
	31-35	76	18.4
	36-40	85	20.6
Marital Status	Married	121	29.4
	Single	291	70.6

Education Level	Primary Education	-	-
	High school	28	6.8
	University	274	66.5
	Postgraduate	110	26.7
Job	Student	114	27.7
	Public Sector Employee	50	12.1
	Private Sector Employee	218	52.9
	Not Working	30	7.3
Familiarity with Korean Pop	Yes	88	21.4
	No	324	78.6
	Total:	**412**	**100**

The "Household Monthly Income" item from the scale was removed due to the unpredictability of the inflation difference that occurred during the study. When the table is examined, it is seen that most of the participants are educated single women between the ages of 21-25. Although the K-pop music genre does not discriminate against gender, its fan groups generally consist of female listeners. Considering the global recognition of K-pop; it is understood that most participants do not have the knowledge of the music genre in question. The fact that the participants are not familiar with the music genre reveals that K-pop is not yet fully known by middle-aged people living in Istanbul.

Firstly, the results of the GRAS applied to the participants were evaluated. Thus, it was tried to understand how the participants perceived gender roles and to what extent they adopted general norms.

Table 2: Sample Attitudes Towards Gender Roles.

Sub-Dimensions of the Scale	**Mean**	**Median**	**Std. Deviation**	**Minimum**	**Maximum**
Egalitarian Gender Role	38,2	40	3,32	8	40
Female Gender Role	34,8	36	5,84	13	40
Gender Role in Marriage	37,7	39	3,31	17	40
Traditional Gender Role	33,6	35	6,84	8	40
Male Gender Role	27,1	28	3,91	11	30
			Total:	**57**	**190**

Table 2 shows the distribution of the scores the participants received from the sub-dimensions of the GRAS. It was determined that the participants received a minimum of 57 points and a maximum of 190 points from the scale. The maximum score that can be obtained from the scale is 190, and this value shows that the participants have an egalitarian attitude toward gender roles. Considering Turkey's cultural values; it is known that it has a traditional and patriarchal social structure. However, it is noteworthy that the participants adopted the egalitarian gender role, which is the belief that women and men should have equal rights in society. The greater adoption of egalitarian roles may be attributable to the participant sample being predominantly female. Egalitarian gender roles posit the principle that individuals, irrespective of their gender, should possess equitable access to rights and opportunities in all domains and be subject to treatment consistent with the same principles, norms, and standards (Walby, 2005). In the next part of the research, the participants' answers to the interview questions will be evaluated together with their attitudes towards gender roles.

Findings Regarding Qualitative Data

In the second part of the research, qualitative data obtained through in-depth interview technique were examined, interpreted, and visualized with the MAXQDA program. Direct quotes from the participants are included to support the findings. The first 5 questions measure the participants' perceptions on masculinity. Questions 6-15 are aimed at understanding how participants evaluate the portrayal of masculinity reflected by male K-pop idols. Participants were divided into two separate groups of 8 people: familiar with K-pop and unfamiliar with K-pop.[3]

The interviews were held between with a total of 16 people, 10 women and 6 men, between the ages of 24 and 39. It is understood that the in-depth interview participants were on average 30 years old, had middle income, and had a postgraduate education level. The interview questions of the research cover how individuals perceive masculinity, attitudes towards gender roles, and how the gender identities of K-pop idols are defined, based on news headlines published in the mainstream media. In this regard, 15 themes were determined by the researchers, and 101 sub-themes emerged in line with the participants' responses.

[3] To ensure confidentiality, the names of the participants were coded by the researchers from KPA1 to KPA8 and from KPAD1 to KPAD8. The encodings were created considering the participants' familiarity with K-pop. Participants who were familiar with K-pop were identified as KPA1 - KPA8, and participants who were not familiar with K-pop were identified as KPAD1 - KPAD8.

Figure 3: Themes Relating to the Perception of Masculinity towards K-Pop Idols.

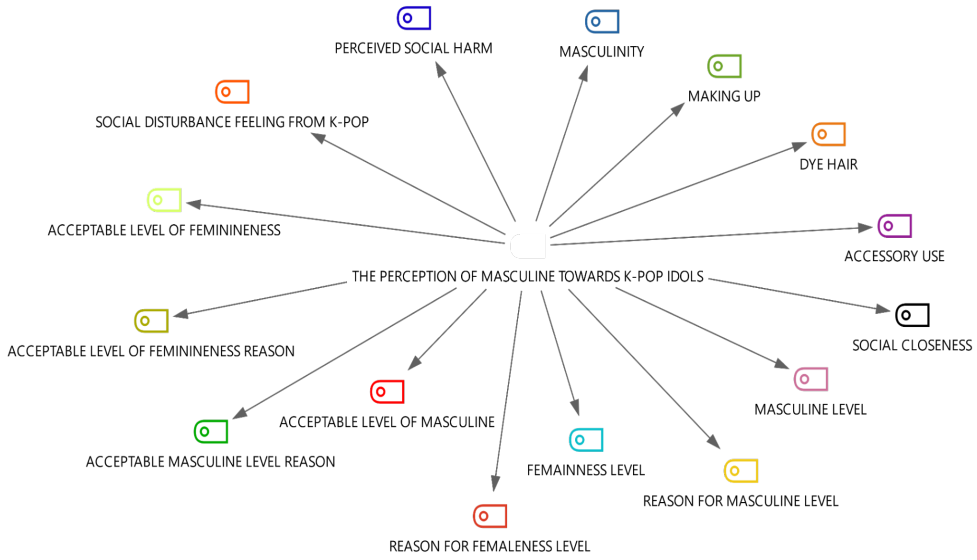

Figure 4: Sub-Themes Related to the Perception of Masculinity Towards K-Pop Idols.

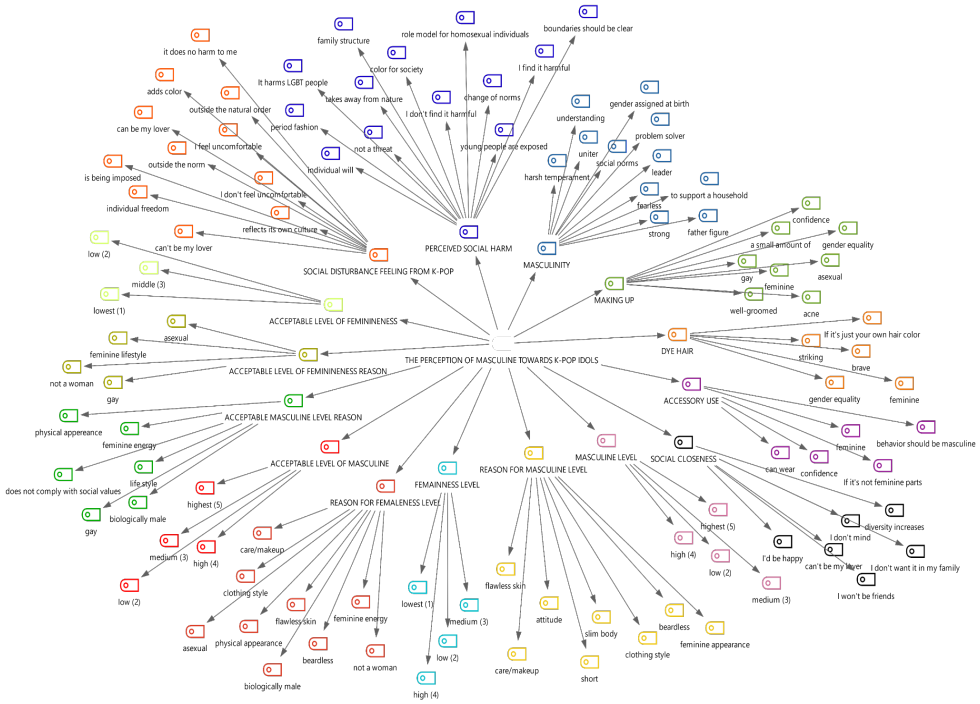

Defining masculinity

In the theme of masculinity, participants were asked "how do you define masculinity?". This question was posed regarding how the male gender role is perceived. Half of the participants who are familiar with the K-pop music genre stated that they see masculinity as an individual assigned to a gender and social behavior patterns assigned at birth depending on the reproductive organ, while the other half responded as a dominant character, macho and the opposite of a woman. Participants who were not familiar with the K-pop music genre similarly evaluated masculinity through traditional gender stereotypes that were ascribed norms by society, with the expressions of being physically and emotionally strong, earning money, being the pillar of the house, being a leader and being a father. Considering that the participants have an egalitarian social attitude, the roles assigned to men are mostly traditional and patriarchal. "The father in the family, the authority of the house. If there is no father, the son takes his place and the role of managing the family will remain with the eldest child (KPAD7)". It is noteworthy that the last participant evaluated masculinity in a monarchical structure passed from father to son. In this regard, in accordance with Bem's gender schema, although the participants say that they attribute equal roles to men and women, they differentiate masculine roles from women in the schemas they create in their minds and position

them as being in control, powerful and managerial.

On the theme of make-up, participants were asked "how do you evaluate if a man is wearing make-up?". Participants who are familiar with the K-pop music genre mostly stated that men can wear make-up just like women and that it shows a well-groomed appearance. However, half of the participants also underlined that despite their positive perspective towards make-up, cosmetics are perceived as something feminine. "At first, I find it strange, but then I think it does not concern me. Make-up gives feminine features to a man (KPA4)".

On the other hand, two results were obtained for participants who were not familiar with the K-pop music genre. The first of these is that men can only use cosmetic products when necessary. Participants think that cosmetic products like skin colour can be used to cover skin imperfections such as dark circles or acne; however, he does not find it appropriate to use anything other than these because they are perceived as feminine. "Unless it is obvious, it is not a problem. If it is noticeable, then I would categorize that person, indicating that their inclination towards the same sex is stronger. If a man is wearing lipstick, it means his feminine hormones are dominant, but of course, if a man gets a pimple, he may want to cover it up with concealer (KPAD1)".

The second answer is that cosmetic products should never be used by men, whether they have acne or not. In this context, it has been determined that cosmetic care is seen as a practice for women. "I don't find it reasonable; I'm not very keen on the idea of a man doing makeup visually. He can apply sunscreen, use moisturizer, but the idea of makeup is off-putting to me (KPAD8)".

The answers generally show that men should not use colored cosmetics, and if they do, their sexual orientation is thought to be different. Considering this view and Bem's theory, it can be inferred that masculinity is perceived as different from women in the mental schema and that any behavior coded as feminine reduces the masculinity.

On the theme of hair dye, participants were asked how you would rate a man dyeing his hair?" Both groups stated that this could be done by citing gender equality. "I don't find it strange; I don't think it's something feminine (KPAD4)". In this regard, the fact that hair dyeing, which can be assumed as personal care, is not considered as feminine a practice as applying make-up, reveals the reason for this answer.

"Men can dye their hair because we are used to it from football players (KPAD6)". It is seen that football, which is more common and perceived as a masculine sport in traditional societies, is also perceived as masculine in its players. For this reason, the fact that football players dye their hair has over time made the act of hair dyeing available to men as well as women, making it independent of

gender. Therefore, the masculine image of male football players is reflected in the act of hair dyeing, making it no longer a feminine feature.

Regarding the theme of accessories, participants were asked, "how do you evaluate a man using accessories and bags?" Participants familiar with the K-pop music genre stated that people assign genders to materials, and therefore, men can use any accessory they want. The majority of participants who are not familiar with the K-pop music genre expressed that accessories could be used if they are not feminine pieces. "Only a ring would be acceptable. It seems culturally normal. A watch could also be acceptable, but other than that, they seem feminine (KPAD3)". Participants emphasized again that objects attributed to women within a non-egalitarian attitude would not be suitable for men's use, and those men who use them must have dominant feminine hormones.

The social closeness theme was created to determine participants' attitudes and social acceptance towards individuals exhibiting the characteristics (makeup, hair dye, accessories) mentioned in the last three questions. In this context, the question "how does it affect you to have someone around who exhibits these traits?" was asked. In both groups, participants stated that such a thing is not a problem, and it could even be beneficial in terms of providing diversity. "Different people and different types of relationships attract people's attention because we do not see them often around us (KPA4)". However, participants' perception of male individuals with these traits as diversity reveals that they see them as a different third category outside of the traditional binary gender of male and female.

Especially female participants stated that they would not prefer to have an emotional relationship with a man who has these elements. Male participants emphasized that such male roles are not desired in male-to-male social environments.

In short, while the participants say that they see and accept the individuals around them with these characteristics as diversity, it turns out that social acceptance is not actually internalized. Therefore, although it is thought that the participants, whose mental schemas are formed according to traditional and patriarchal cultural codes in Turkey, have an egalitarian understanding of gender, it is understood that this understanding is not fully adopted, and there are schemas containing the traditional roles of men and women in the lower layers of the mind.

A look at K-pop male idols

In the next part of the study, participants were shown photos of male K-pop idols BTS, Stray Kids and Seventeen and were asked to answer questions based on

these images.[4] In the theme of masculinity level, the participants were asked "how would you rate the general masculinity levels between 1-5 points, based on the visuals of the groups?". 1 represents the lowest level of masculinity and 5 indicates the highest level of masculinity. Both groups gave 2 and 3 points to the masculinity level of mostly male K-pop idols, rating the perception of the groups' masculinity from neutral to feminine. Participants' predominantly feminine-leaning neutral understanding is due to K-pop male idols not conforming to Turkey's societal gender schema. The presentation of male images to participants with clothing styles and accessories labeled as feminine resulted in no definitive judgment on how their genders were perceived. The depiction of K-pop male idols as gender-neutral in Turkish news media supports participants' neutral responses to perceptions of masculinity.

When the participants were asked "why they gave this score to the level of masculinity", the participants stated that the male images had a thin body, no beard, flawless skin appearance, clothing style, colored hair, well-groomed/make-up, posture, and poses were not considered masculine enough. "The Asian community is generally not of a masculine type. They are not muscular; they look feminine. None of them have beards, and they are not tall or robust (KPAD1)".

On the theme of femininity level, the participants were asked "how would you rate their general femininity level between 1-5 points, based on the visuals of the groups?" to determine how feminine male K-pop idols are perceived as. The answers given by the participants of both groups indicate an average level of femininity, between 1 and 3 points. In this case, it turns out that male K-pop groups have fewer masculine characteristics, but this does not indicate the individuals as women.

They were asked "why they gave this score to the level of femininity". The reason was given as the fact that they are biologically male and do not look like women. "I can't say they're women because they don't appear to be so. But I also can't say they're not women because they use items associated with women's fashion (KPA1)". Although they have a low-masculine appearance, it has been stated that it would not be appropriate for them to be perceived as women because they are biologically male.

After determining the extent to which participants perceive male K-pop idols as male and female, the level of acceptable masculinity was assessed. Participants

[4] The groups were selected from the idols that ranked in the top 5 of the lists of the most listened to K-pop groups worldwide published by Spotify for the year 2022. Photos taken from stage performances or magazine shoots include idols with accessories, colorful clothes and intimate poses.

were asked to evaluate on a scale of 1-5 how acceptable the overall masculinity levels of the groups are based on their images. Participants from both groups provided responses ranging from 3 to 5 points, indicating that the perceived masculinity levels were higher. Even though participants found the masculinity levels of K-pop male idols to be low, they still acknowledge them as male.

They were asked "why they gave this answer to the acceptable level of masculinity". Participants stated that these people were men, that they looked like men, and that having feminine parts did not make them women. For this reason, they accept them as men. "They are men, that's not the issue, but their lifestyle isn't masculine. Their appearance and lifestyle don't fit our definitions of masculinity, our values, and our society. I don't think they fit into Korean society either (KPAD6)".

It has been stated that both according to Bem's theory and traditional theories of gender, the perception of gender identity is shaped and accepted based on the influence of the current culture in the society one lives in. At the same time, it was stated by the participants that the idols contradict Korea's gender identity norms, since the cultural norms of South Korea follow a similar line with Turkey.

In the theme of acceptable femininity, the participants were asked "how would you rate, between 1-5 points, how acceptable the general femininity levels are based on the visuals of the groups?" to determine the acceptability of the femininity levels of K-pop male idols. In this regard, participants of both groups evaluated the level of perceived femininity on a scale between 1 and 3 points, from neutral to low.

Then they were asked "why they gave this score to the acceptable level of femininity". Like the previous answers, it was stated that these people are biologically male, they do not look like women, feminine accessories do not play a determining role in gender perception, and therefore they are perceived and accepted as men. "I don't see them as women, they are not in the general male type we are used to in society, but I can't say they are women either (KPA4)".

Media discourses

On the theme of social discomfort with K-pop, to evaluate the way male K-pop groups are featured in the Turkish media; the participants were asked: "How do you evaluate the way K-pop male groups are reflected in the media? Do you feel uncomfortable with this way of being reflected?" Most of both groups stated that they did not feel uncomfortable. "They are all referred to as very famous male groups. Their masculinity is accepted. They show that men can be beyond the norm (KPA1)".

It has been noted that due to South Korea's beauty standards, everyone is expected to look perfect. However, only one participant from each group expressed discomfort with the way masculinity is portrayed.

Regarding the perceived societal harm theme, participants were asked the question, "what impact might the portrayal of K-pop male groups in the media have on society? Do you find this portrayal harmful to society?" to determine the acceptance of statements made in the Turkish media regarding the negative influence and harm of K-pop male groups on young people. In this regard, like the previous answers, none of the participants except KPA2 and KPAD3 stated that, they did not find it harmful or encouraging. "You cannot force someone to accept something if they do not have a predisposition for it. You cannot force it upon me either. They watch, listen, and observe, but if there is truly such a predisposition within their souls, they can see it within themselves. Otherwise, no one can force anything on anyone (KPA2)"; "I do not find it harmful; I do not believe it is something one can do just by imitating others (KPAD4)". Participants stated that K-pop does not have a structural transformation on gender identity and does not pose a harm to society.

DISCUSSION AND CONCLUSIONS

In this study, based on Bem's gender schema theory, it was tried to determine how individuals evaluate gender roles in different cultures in the light of the schemas created by the existing cultural structure in Turkey. In this context, the criticisms frequently made in the Turkish media on the gender of South Korean male music groups constitute the starting point of the study.

A survey was conducted to determine participants' attitudes towards gender roles. The results of the survey indicate that all participants adhere to highly egalitarian gender roles. The predominance of female participants may have influenced the observed support for egalitarian roles, which is acknowledged as a limitation of the study. Egalitarian roles, view women and men as equals in society, unlike traditional roles, and do not place individuals within specific behavioral patterns. The report prepared by Kızılırmak et al. (2022) for the years 2000-2019 shows that Turkey's Gender Development Index is below the average of the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) countries. In particular, gender inequality in income, employment, political representation, and education continues to be a significant issue. As of 2024, Turkey remains among the lowest-ranking countries in terms of closing the gender inequality gap (Pal et al., 2024). Based on the responses provided by the participants, their adherence to egalitarian gender roles and the gender schema theory were evaluated. Despite participants having egalitarian gender attitudes, it is observed that they still endorse the traditional perspective that perceives men as strong, dominant, and authoritative, placing them above women in society. In this regard, in line with Bem's gender schema theory, it can be concluded that Turkey's existing patriarchal and traditional societal structure shapes individuals' schemas, leading to the internal acceptance of binary gender roles (Q3).

It is understood that using accessories, cosmetics, and grooming products labeled as feminine is not deemed acceptable for masculinity to be accepted by society. This attitude reinforces traditional gender roles, leading to men appearing less masculine in society or giving the impression that they are attracted to their own gender. Men who are perceived as less masculine in social life tend to adhere to masculine roles to avoid being excluded by both their peers and the opposite gender. Individuals with these characteristics are seen as diversity by society. Although this approach may be perceived optimistically, it indicates that individuals are positioned differently in social life at a subconscious level. This is because they are labeled differently from traditional binary gender behaviors, and men of this type are marginalized for not conforming to gender schemas.

Gender roles are adopted not only by men but also by women in society. Women, just like men, pay attention to these characteristics when choosing a partner because they think that the appearance defined as feminine brings men closer to women in terms of gender. While men are not disturbed by the presence of individuals with these characteristics in society, on the other hand, they do not want them in friendship relations. Apart from this, it is not preferred for individuals within the family to have these characteristics, which are considered as a weakness and an element of criticism. In this case, while behaviors in line with Turkey's gender schema emerge, seeing the use of women's phenomenons (feminine phenomena) by men as a degrading situation does not comply with egalitarian gender roles.

The fact that K-pop male idols, who are thought to have an androgynous gender identity, do not comply with the current patriarchal gender roles in Turkey is often featured in the media as corrupting society, setting a bad example, and suggesting that families should be careful to keep young people away. It was understood that the participants were not disturbed by the way K-pop idols reflected masculinity and were not considered dangerous to society, contrary to the discourse in the mainstream Turkish media (Q1).

In a society where traditional gender roles dominate, it is thought that gender identity will not change depending on other factors and is an individual choice, in line with the egalitarian role. For this reason, K-pop music is not seen as harmful to society as stated in the media. K-pop male idols are not the sole representation of a gender, nor do they have the power to direct individuals to engage in a certain gender behavior. These people are considered pop artists and the stage, costume, and show, which are a part of their work, are considered as a whole. Although there is no discomfort with the way K-pop idols reflect masculinity, the gender identity in question is not considered normal and is marginalized. The participants' approaches to gender identities did not differ whether they were familiar with Korean culture and K-pop music genre or not (Q2).

K-pop male idols are considered male because they have an innate biological sex. Idols with androgynous characteristics were considered genderless because they were thought to represent both male and female binary behavioral patterns in the

traditional sense. This situation reveals that, in line with Bem's gender schema theory, traditional male and female dual roles are adopted in Turkey and gender identities are thought to be formed within the framework of these roles. Group members who do not carry patriarchal behavioral codes due to their clothing style, stance and behavior are perceived as more feminine but are accepted as men due to their biological sex. This approach also contradicts egalitarian gender roles. As a result, in Turkey, where binary gender roles are valid, gender identity structures are expected to include behavioral patterns accepted as appropriate to biological sex.

In future studies, demographically diverse sample groups should be created to fully analyse the society's perspective. Additionally, it would be beneficial to work with a high sample number to make better inferences. Researchers should develop new scales and research questions to determine the variables that will shape the current gender schemas of individuals and the perception of gender identities of individuals in other cultures.

Author Contribution Statement and Conflict of Interest Declaration: The authors have contributed equally to the study, and there is no conflict of interest.

REFERENCES

Akbaş, M. (2019). Çocuklar masum tehlike büyük. *Yeni Şafak*. Retrieved May 21 from https://www.yenisafak.com/hayat/cocuklar-masum-tehlike-buyuk-3448089

Anderson, C. S. (2014). That's my man! Overlapping masculinities in Korean popular music. In *The Korean wave: Korean popular culture in global context* (pp. 117-131). Palgrave Macmillan US.

Arısoy, C., (2016). Turkish series: Products of popular culture and tools for inclusive globalization. *Online Journal of Communication and Media Technologies. 6* (1), 130-142.

Bareket, O., & Fiske, S. T. (2025). Lost opportunities: How gendered arrangements harm men. *Proceedings of the National Academy of Sciences, 122* (5), e2320788122.

Barutçu, A. (2013). *Türkiye'de erkeklik inşasının bedensel ve toplumsal aşamaları*. (Master's thesis). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Türkiye.

Bem, S. L. (1981). Gender schema theory: A cognitive account of sex typing. *Psychological review, 88* (4), 354.

Binark, M. (2019). *Kültürel diplomasi ve Kore dalgası "Hallyu"*. Ankara: Siyasal Kitapevi.

Bozok, M. (2018). Türkiye'de ataerkillik, kapitalizm ve erkeklik ilişkilerinde biçimlenen babalık. *Fe Dergi, 10* (2), 30-42.

Brod, H. (2018). *The making of masculinities (Routledge Revivals): The New Men's Studies.* Routledge.

Cameron, D. (1997). Performing gender identity: Young men's talk. In S. Johnson & U. H. Meinhof (Eds.), *Language and Masculinity* (pp. 8-26). Oxford: Blackwell.

Chodorow, N. J. (2005). Gender on the modern-postmodern and classical-relational divide: Untangling history and epistemology. *Journal of the American Psychoanalytic Association, 53* (4), 1097-1118.

Connell, R. W. (1995). *Masculinities* (Vol. 2). University of California Press.

Dengiz, R. (2022). K-Pop nedir, neden bu kadar tehlikeli? Uzmanlar uyarıyor... *Haber 7*. Retrieved April 20 from https://www.haber7.com/yasam/haber/3223363-k-pop-nedir-neden-bu-kadar-tehlikeli-uzmanlar-uyariyor

Dökmen, Z. Y. (1999). Bem cinsiyet rolü envanteri kadınsılık ve erkeksilik ölçekleri Türkçe formunun psikometrik özellikleri. *Kriz Dergisi, 7*(1), 27-40.

Fiske, J. (1987). *Television Culture*. Routledge.

Fleming, P. J., Lee, J. G., & Dworkin, S. L. (2014). "Real men don't": Constructions of masculinity and inadvertent harm in public health interventions. *American Journal of Public Health, 104* (6), 1029-1035.

Fuhr, M. (2016). K-Pop music and transnationalism. In Y. (Kim) (Ed.), *Routledge handbook of Korean culture and society* (pp. 283-296). Routledge.

Globalist, T. Y. (2007). The androgyny revolution. *The Yale Globalist*. Retrieved May 18 from https://globalist.yale.edu/in-the-magazine/theme/the-androgyny-revolution/

Gutmann, M. C. (1996). *The meanings of macho: Being a man in Mexico City*. University of California Press.

Gülseven, A. S. (2017). Türk aile hukukunda toplumsal cinsiyet rolleri. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi,* (132), 183-230.

Hall, S. (1980). *Encoding/Decoding*. In S. Hall, D. Hobson, A. Love, and P. Willis (Ed.), *Culture, Media, Language*, (pp. 117-127). London: Hutchinson.

Hammack, P. L., & Manago, A. M. (2024). The psychology of sexual and gender diversity in the 21st century: Social technologies and stories of authenticity. *American Psychologist*. Advance online publication. https://doi.org/10.1037/amp0001366.

Hearn, J. (1993). *Men in the public eye*. Taylor & Francis.

Herdt, G. H. (1981). *Guardians of the flutes. Idioms of masculinity*. The University of Chicago Press.

Heywood, A. (2021). *Political ideologies: An introduction*. Bloomsbury Publishing.

Horkheimer, M., & Adorno, T. (2002). *Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments*. Standford University Press.

Jayanti, I. G. N., Wirawan, I. K. A., Susanthi, N. L., & Sujayanthi, N. W. M. (2022). Korean pop (K-pop) culture phenomenon on the behavior of Indonesian society. *Journal of Art, Film, Television, Animation, Games and Technology*, *1* (1), 44-50.

Jin, D. Y. (2016). *New Korean Wave: Transnational Cultural Power in the Age of Social Media*. University of Illinois Press.

Jung, S. (2011). *Korean masculinities and transcultural consumption: Yonsama, Rain, Oldboy, K-pop idols*. Hong Kong University Press.

Jung, S. (2013). K-pop beyond Asia: Performing trans-nationality, trans-sexuality, and trans-textuality. In *Asian popular culture in transition* (pp. 108-130). Routledge.

Kachel, S., Steffens, M. C., & Niedlich, C. (2016). Traditional masculinity and femininity: Validation of a new scale assessing gender roles. *Frontiers in Psychology, 7*. https://doi.org/ARTN95610.3389/fpsyg.2016.00956

Kara, Z. (2012). Küresel cinsiyet yapılanmasından postmodern feminizme. *Turgut Özal Ekonomi ve Siyaset Kongresi II*, 1377-1390.

Keskin, A., & Binark, M. (2021). Türkiye'de k-pop karşıtı söylem ve k-pop hayranlarının taktiksel mücadelesi. *Moment Dergi, 8* (1), 144-167.

Kızılırmak, B., Memiş, E., & Toksöz, G. (Mart 2022). Turkey's gender equality performance from 2000 to 2019: A rights-based analysis via undp human development and gender development indices. *CEİD Association for Gender Equality & UNDP Turkey*, 1-92.

Kim, G. (2017). Korean Wave| Between hybridity and hegemony in k-pop's global popularity: A case of "girls' generation's" American debut. *International Journal of Communication, 11*, 20.

Kimmel, M. S. (1987). *Changing men: New directions in research on men and masculinity*. Sage Publications, Inc.

Kuo, L., Perez-Garcia, S., Burke, L., Yamasaki, V., & Le, T. (2022). Performance, fantasy, or narrative: LGBTQ+ Asian American identity through Kpop media and fandom. *Journal of Homosexuality, 69* (1), 145-168.

Leung, S. (2012). Catching the k-pop wave: Globality in the production, distribution, and consumption of South Korean popular music. *Senior Capstone Projects, 149*, 1-85.

Lie, J. (2015). *K-pop: Popular music, cultural amnesia, and economic innovation in South Korea.* Duke University Press.

Lyotard, J. F. (1984). *The postmodern condition: A report on knowledge* (Vol. 10). Manchester University Press.

Mascia-Lees, F. E., & Black, N. J. (2016). *Gender and anthropology*. Waveland Press.

Moss-Racusin, C. A. (2014). Male backlash: Penalties for men who violate gender stereotypes. In *Gender in organizations* (pp. 247-269). Edward Elgar Publishing.

Oh, C. (2015). Queering spectatorship in k-pop: The androgynous male dancing body and western female fandom. *Journal of Fandom Studies, 3* (1), 59-78.

Oh, I. (2009). Hallyu: The rise of transnational cultural consumers in China and Japan. *Korea Observer, 40* (3), 425-459.

Özbay, C. (2013). *Türkiye'de hegemonik erkekliği aramak*. Doğu Batı Yayınları.

Paksoy, M. (2019). Uzak Doğu'dan yayılan 'K-Pop tehlikesi'. *Anadolu Ajansı.* Retrieved April 20 from https://www.aa.com.tr/tr/yasam/uzak-dogudan-yayilan-k-pop-tehlikesi/1392110

Pal, K. K., Piaget, K., Zahidi, S., & Baller, S. (2024, June 11). Global Gender Gap 2024. *World Economic Forum,* 1-384.

Pleck, J. (1981). *The myth of masculinity*. The MIT Press.

Reeser, T. W. (2020). Concepts of masculinity and masculinity studies. In *Configuring masculinity in theory and literary practice* (pp. 11-38). Brill.

Rice, S., Oliffe, J., Seidler, Z., Borschmann, R., Pirkis, J., Reavley, N., & Patton, G. (2021). Gender norms and the mental health of boys and young men. *The Lancet Public Health, 6*(8), e541-e542.

Sabah. (2021). Gençleri cinsiyetsizliğe sürükleyen büyük tehlike: K-Pop! *Sabah.* Retrieved April 20 from https://www.sabah.com.tr/gundem/2021/09/14/gencleri-cinsiyetsizlige-surukleyen-tehlike-k-pop

Sancar, S. (2011). *Erkeklik: İmkansız iktidar: Ailede, piyasada ve sokakta erkekler.* Metis.

Sancar, S. (2014). *Türk modernleşmesinin cinsiyeti: Erkekler devlet, kadınlar aile kurar.* İletişim Yayınları.

Shapiro, J. (1981). Anthropology and the study of gender. *Soundings: An Interdisciplinary Journal, 64* (4), 446-465.

Smith, S. V. (2021). BTS: The band that moves the economy. *NPR*. Retrieved May 15 from https://www.npr.org/2021/07/28/1021968141/bts-the-band-that-moves-the-economy

Song, K. Y., & Velding, V. (2020). Transnational masculinity in the eyes of local beholders? Young Americans' perception of K-pop masculinities. *The Journal of Men's Studies, 28*(1), 3-21.

Svendby, R. (2022). Mannsforskning. *Store norske leksikon*. Retrieved April 5 from https://snl.no/mannsforskning

Şahin, M. (2018). *Türkiye'de erkekliğin dönüşümü: Eğitim, kültür, etkileşim*. Siyasal Kitabevi.

Şimşek, A., & Öner, R. V. (2015). Türkiye'de hegemonik erkeklik: Medyada ve hukukta izler, dönüşümler ve olasılıklar. *Global Media Journal, 6* (11), 447-477.

Tekkas Kerman, K., & Betrus, P. (2019). What makes a man a "real man"?: Perspectives regarding masculinities and gender roles among young men in Turkey. *Asian Journal of Women's Studies, 25* (4), 491-514.

Thorne, N., Yip, A. K. T., Bouman, W. P., Marshall, E., & Arcelus, J. (2019). The terminology of identities between, outside and beyond the gender binary–A systematic review. *International Journal of Transgenderism, 20*(2-3), 138-154.

Tiwari, K. (2019). *Gender and popular culture: Identity constructions and representations.* Cambridge Scholars Publishing.

Uray, N., & Burnaz, S. (2003). An analysis of the portrayal of gender roles in Turkish television advertisements. *Sex roles, 48*, 77-87.

Vargas Meza, X., & Park, H. W. (2015). Globalization of cultural products: a webometric analysis of Kpop in Spanish-speaking countries. *Quality & Quantity, 49*, 1345-1360.

Walby, S. (2005). Gender mainstreaming: Productive tensions in theory and practice. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society, 12* (3), 321-343.

West, C., & Zimmerman, D. H. (1987). Doing gender. *Gender & Society, 1*(2), 125-151. https://doi.org/10.1177/0891243287001002002

Williams, R. (1983). *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. Oxford University Press.

Zeyneloğlu, S. (2008). *Ankara'da hemşirelik öğrenimi gören üniversite öğrencilerinin toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin tutumları.* (PhD thesis). Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara, Türkiye

Zeyneloğlu, S., & Terzioğlu, F. (2011). Development and psychometric properties gender roles attitude scale. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 40* (40), 409-420.

Yayın Geliş Tarihi: 09.01.2025
Yayına Kabul Tarihi: 04.03.2025
Online Yayın Tarihi: 15.06.2025
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1616205

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 27, Sayı: 2, Yıl: 2025, Sayfa: 633-675
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

TÜRK SİYASAL HAYATINDA TURHAN FEYZİOĞLU

Arda GÖBEL[*]

Öz[1]

Bu çalışmanın temel amacı, Turhan Feyzioğlu'nun Türk siyasal hayatındaki yerini tespit etmektir. Feyzioğlu, 1950'li yılların sonlarında üniversitedeki görevinden ayrılarak Cumhuriyet Halk Partisi'nden (CHP) politikaya atılmış, 1957'den 1980'e kadar milletvekilliği yapmıştır. Bu dönem içerisinde Devlet Bakanlığı ve Başbakan Yardımcılığı gibi görevlerde bulunmuştur. Feyzioğlu, Kemalizm'in Sağ eğilimli bir yorumunun tipik temsilcisi olarak tanınmıştır. CHP'nin 1960'lı yılların ilk yarısında yöneldiği Ortanın Solu hareketine karşı parti-içi muhalefetin başını çeken Feyzioğlu, 1967'de bir grup CHP'liyle birlikte partiden ayrılıp Güven Partisi'ni kurmuş ve 1980'e kadar bu partinin (ismi önce Millî Güven Partisi, sonrasında Cumhuriyetçi Güven Partisi olmuştur) genel başkanlığını yürütmüştür. Soğuk Savaş Türkiye'sinin önde gelen anti-komünist devlet adamlarından biri olan Feyzioğlu, Kemalizm'in Sol ya da Sağ fark etmeksizin hiçbir ideolojiyle sınırlandırılamayacağını öne sürmüş, fakat bilhassa Sol ideolojilerle Kemalizm'in telif edilmesini şiddetle reddetmiştir. Kemalizm'in özgünlüğüne yaptığı vurgularla, onun tek-parti devrindeki algılanış biçimine sâdık kalmıştır. Toplumda sınıfsal, mezhepsel ve etnik açılardan ayrımlar yaratabilecek her türden düşünceye karşı çıkmış; devletin, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütünlük arz ettiğini savunmuştur. Bu vesileyle, Kemalizm'in devlete ve topluma dair klâsik düşüncelerinin 1980'li yıllara kadar taşınmasında önemli rol oynamıştır. Kemalizm'i -ya da kendisinin tercih ettiği şekliyle- Atatürkçülüğü, milliyetçilikle özdeş görmüş; fakat bunun sıradan bir milliyetçilik değil, Türkiye'nin kendine has şartlarından doğmuş olan "Atatürk milliyetçiliği" olduğunun altını çizmiştir. Anılan bu özellikleriyle asker-sivil bürokrat devlet elitleri nezdinde Kemalizm'in en "resmî" yorumunun temsilcisi görülmüş, siyasî kariyerindeki üç askerî müdahale döneminde de yönetime el koyan kadrolar tarafından itibar görmüştür. Askerî darbeleri takiben, devletin ve toplumun Kemalist anlayışla yeniden yapılandırıldığı süreçlerde siyasî ve hukukî

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Göbel, A. (2025). Türk siyasal hayatında Turhan Feyzioğlu. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 27* (2), 633-675.

[*] Dr., Bağımsız Araştırmacı, ORCID ID: 0000-0003-4596-5079, ardagobel@hotmail.com

[1] Bu çalışma, etik kurul onayı gerektirmemektedir.

zeminin oluşturulmasında hem bir politikacı hem de bir hukuk profesörü olarak kritik roller üstlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Türk Siyasal Hayatı, Turhan Feyzioğlu, Kemalizm, Anti-komünizm, Milliyetçilik.*

TURHAN FEYZİOĞLU IN TURKISH POLITICAL LIFE

Abstract

This study's main purpose is to determine Turhan Feyzioğlu's place in Turkish political life. Feyzioğlu, who left his university position in the late 1950s and entered politics from the Republican People's Party (CHP), served as an MP from 1957 to 1980. He served as Minister of State and Deputy Prime Minister during this period. Feyzioğlu was recognized as a typical representative of a right-leaning interpretation of Kemalism. Leading the intra-party opposition to the CHP's Left of Center movement in the first half of the 1960s, Feyzioğlu left the party in 1967 with a group of CHP members to found the Güven Party, which he led until 1980 (first as the National Trust Party and later as the Republican Trust Party). As one of the leading anti-communist statesmen of Cold War Turkey, Feyzioğlu argued that Kemalism could not be limited to any ideology, left or right, but he strongly rejected the conflation of Kemalism with leftist ideologies. With his emphasis on the originality of Kemalism, he remained faithful to the way it was perceived during the single-party era. He opposed any ideas that could create class, sectarian and ethnic divisions in society and argued that the state was indivisible with its country and nation. In this way, he played an important role in carrying Kemalism's classical ideas on the state and society until the 1980s. He saw Kemalism, or Ataturkism as he preferred to call it, as identical to nationalism; however, he emphasized that this was not an ordinary nationalism but "Ataturk's nationalism" that emerged from Turkey's unique circumstances. With these characteristics, he was seen as the representative of the most "official" interpretation of Kemalism in the eyes of the military-civilian bureaucrat state elites, and he was respected by the cadres who seized power during the three military interventions in his political career. Following the military coups, he played a critical role as a politician and law professor in establishing the political and legal basis for the restructuring of the state and society with a Kemalist approach.

Keywords: *Turkish Political Life, Turhan Feyzioğlu, Kemalism, Anti-communism, Nationalism.*

GİRİŞ

Turhan Feyzioğlu, 1957 Milletvekili Seçimleri'nden başlayıp, 27 Mayıs 1960 Darbesi sonrasında kesintiye uğrayan parlamenter sistemde dahi Kurucu Meclis üyesi olarak yer almış, 1957'den 1980'e kadar aralıksız yirmi üç yıl milletvekilliği yapmıştır. Feyzioğlu, 1957'den 1967'ye kadar mensubu olduğu

Cumhuriyet Halk Partisi'nde (CHP) parti politikasına yön veren isimlerin başını çekmiştir. CHP'de 1965 Milletvekili Seçimleri sonrasında partinin resmî politikasını teşkil eden Ortanın Solu hareketine karşı bir parti-içi muhalefet kendisini göstermiştir. Bu muhalif hareketin sözcülerinden biri olan Feyzioğlu, kendisi gibi Ortanın Solu hareketini eleştiren bir grup arkadaşıyla birlikte 1967'de CHP'den ayrılarak Güven Partisi'ni kurmuştur. Kurucusu olduğu partinin (ismi önce Millî Güven Partisi, sonrasında Cumhuriyetçi Güven Partisi olmuştur) 1967-1980 yılları arasında genel başkanlığını yürütmüştür (Bozkır, 1996a; 1996b; Ören, 2005).

Feyzioğlu, 27 Mayıs 1960 ile 12 Eylül 1980 askerî müdahaleleri arasındaki dönem içerisinde Türkiye'nin önde gelen siyasî şahsiyetlerinden biri olmuş, anılan dönemde Devlet Bakanlığı ve Başbakan Yardımcılığı dâhil olmak üzere çeşitli siyasî görevlerde bulunmuştur. Feyzioğlu, Kemalist ya da kendisinin çoğunlukla tercih ettiği şekliyle Atatürkçü düşüncenin çok-partili Türk siyasal hayatı içerisindeki baş temsilcilerinden biri olarak tanınmıştır. Kemalizm'i algılama biçimiyse kendisinin daha ziyade Sağ ideolojiye eğilimli bir Kemalizm çizgisi takip ettiği şeklinde değerlendirilmiştir. Bu itibarla, Turhan Feyzioğlu ismi çoğunlukla Sağ-Kemalist siyasal düşünce bağlamında anılmıştır. Aydın ve Taşkın, Sağ-Kemalist betimlemesinin üç ana unsur barındırdığından bahsetmektedirler. İlk unsur, "Atatürk'ün sağlığında yakın çevresini oluşturdukları hâlde, İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı sırasında tasfiye edilen gruba hâkim olan İsmet Paşa karşıtlığı" üzerine kuruludur. İkinci unsur, "İsmet İnönü ile çalıştıkları hâlde, zaman içinde çeşitli nedenlerle ona küsmüş olmak gibi öznel bir hassasiyeti temsil" etmektedir. Üçüncü unsursa "Atatürk devrim ve ilkelerine tam bağlılık içinde bulunmak ve Batılılaşma konusunda herhangi bir tereddüt olmamakla birlikte, Kemalizm'in sol ittifaklara, sendikalar gibi işçi örgütlerine ve sol jargona kapalı bir versiyonu" biçimindedir. Nitekim, Aydın ve Taşkın da Sağ-Kemalist düşünce bağlamında ortaya koydukları bu üçlü tasnifteki son unsurun tipik temsilcisi olarak Feyzioğlu ve kurucusu olduğu Güven Partisi'ni görmektedirler (Aydın & Taşkın, 2014, s. 84).

Kemalizm'in daha tek-parti devrinde ortaya çıkan Sol ve Sağ kanat biçimlerindeki yorumlarından bahsetmek mümkünse de (Hanioğlu, 2013, s. 31), Sağ-Kemalist düşüncenin bir parti programı ve örgütü etrafında vücut bulması 1960'ların sonunda mümkün olmuş, Atatürkçülüğün ana-akım mecrasını teşkil eden CHP'den zikredilen dönemde başlayan kopuş, Feyzioğlu'nun liderliğinde Güven Partisi'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Gerçekten de Feyzioğlu'nun CHP'den ayrıldıktan sonraki siyasî kariyeri, yukarıdaki üçlü tasnifin üçüncüsünde bahsedilen özelliklerin tecessüm etmiş hâli olarak özetlenebilir. Feyzioğlu,

yukarıdaki tarifi doğrular mahiyette olarak, ömrü boyunca Atatürk ilkelerine sadakatten bahsetmiş; Genel Başkanlığını yaptığı Cumhuriyetçi Güven Partisi'nin siyasî felsefesini "Atatürkçü Yol" biçiminde tarif etmiştir. Bu arada, hangi bağlamda olursa olsun Kemalizm'le Sol ideolojilerin yan yana getirilmesine cevaz vermemiş olan Feyzioğlu, sınıf temelli her türlü politikayı reddetmiş ve bilhassa sendikal hareketleri daima şüpheyle karşılamıştır. Soğuk Savaş devri Türkiye'sinde anti-komünist görüşleriyle temayüz etmiş isimlerin başında gelen Feyzioğlu, Türkiye'nin komünizme karşı mücadelesini bir "varlık-yokluk mücadelesi" biçiminde tanımlamıştır (Feyzioğlu, 1972, s. 9; 1975a, s. 139).

Feyzioğlu ve temsil ettiği Sağ-Kemalist siyaset, 1960'lı yılların sonlarından itibaren -Türkiye'deki Merkez-Sağ siyasetle benzer olarak- keskin bir reaksiyoner tavır eşliğinde, Türkiye'nin devleti ve milletiyle birlikte tetikte olunması gereken kritik zamanlar geçirdiği temasını işleyen bir söylem inşa etmiş; "tam bir huzur ve istikrar içinde gelişme fırsatı bulursa artık millet olarak içten ve dıştan gelecek yıkıcı faaliyetlere karşı çok daha güçlü bir bünyeye sahip olacağını" bilen yabancı ülkeler tarafından Türkiye'nin kalkınma ve gelişme hamlelerinin baltalandığı görüşünü öne sürmüştür (Feyzioğlu, 1972, s. 39). Türkiye'nin, dünyanın en "hassas" coğrafyasında bulunduğu görüşüne istinaden her daim gündeme gelen "devletin bekası" meselesi, Soğuk Savaş döneminde daha da işlevsel hâle gelmiş, Türkiye, Sovyet "kızıl emperyalizminin" pençesindeki bir ülke gibi tasvir edilmiştir. Sovyet emperyalizminin yayılmacılığında sıranın Türkiye'ye gelmekte olduğu, Sovyetlerin Türkiye'deki yandaşları marifetiyle giriştiği tahrikler ve provokasyonlarla karışıklık çıkararak Türkiye'de bir sosyalist ihtilâle zemin hazırladığı iddiası gündemden düşmemiştir (Feyzioğlu, 1970a, ss. 15-16). Feyzioğlu'nun düşüncesinde Sol eğilimli partiler, sendikalar ve dernekler, bu iddianın önemli bir dayanağı olarak gösterilmiş; bunlar, Sovyet Rusya'nın ve savunduğu komünist ideolojinin menfaatlerine uygun olarak Türkiye'de kritik mevkilere sızmak sûretiyle bir "halk ayaklanması" için gerekli koşulları temin etmekle itham edilmişlerdir (Feyzioğlu, 1969a, s. 93; 1969b, s. 10; 1970a, s. 19; 1975a, ss. 76, 153).

Feyzioğlu, bütün bu görüşleri daima Atatürk'e referansla, Atatürkçü bir çizgide dile getirmiştir. Atatürkçülüğün tüm ideolojik sapmalara karşı olduğunu ifade etmekle birlikte, özellikle Sol bir sapmaya kesinlikle kapalı olduğunu öne süren Feyzioğlu, Atatürkçülük ile Sol ideolojilerin telif edilmesinin her türlü siyasal ve tarihsel gerçekliğe aykırı düştüğünü savunmuştur. Feyzioğlu'nun, MGP Genel Başkanı olarak, CHP'li milletvekillerinin yoğun tepkileri altında yapmış olduğu bir meclis konuşması bu vesileyle zikredilmelidir: "…Sola açık Atatürkçülük ne demek? Atatürkçülük vardır veya yoktur! Atatürkçülük her türlü

sapmaya, her istikametten sapmaya kapalı, milliyetçi ve millî hâkimiyetçi bir harekettir…" (Erim, 2018, s. 579).

1930'lu yıllar Türkiye'sinde Kemalizm'in gerek siyasî gerek iktisadî yönden "özgün" olduğuna yönelik bir tez işlenmiştir. Feyzioğlu, Kemalizm'i algılama biçimi bağlamında 1930'lu yılların bu klâsik tezini 1980'li yıllara taşımıştır. Nitekim, Feyzioğlu'nun tasavvurunda Kemalizm/Atatürkçülük, hiçbir ideolojinin/-izm'in etkisine kapılmadan şekillenmiş olması hasebiyle Türkiye'nin kendine has tecrübesinin bir eseri şeklinde takdim edilmiştir. Öyle ki, kendisinin nazarında Kemalizm "siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel görüşleri diğer bütün sistemlerden farklı [olması bakımından] Türk milletinin ihtiyaçlarına en uygun görüş" olarak kabul edilmiştir (Karadoğan, 2023, s. 233).

Feyzioğlu, Kemalizm'in muhtelif ideolojiler tarafından kirletilmemiş, en "saf" ya da başka bir ifadeyle en "resmî" hâlinin temsilcisi olarak resmedilebilir. Her türlü ideolojiye/-izm'e şüpheyle yaklaşan, Kemalizm'in birtakım teorilerden değil, bizatihi hayatın somut icaplarından neşet etmiş olduğuna inanan bu "anti-ideolojik" tutumda Atatürkçülüğün niteliklerini ortaya koymak üzere onun herhangi bir ideolojiyle tanımlanması gerekirse bu ancak milliyetçilik olacaktır (Feyzioğlu, 1996). Fakat bu sıradan bir milliyetçilik değil, Feyzioğlu'nun sıkça tekrarladığı bir kavram olarak "Atatürk milliyetçiliğidir" ki; özünde Millî Mücadele'nin ve Kuvayı Millîye ruhunun yansımaları olması bakımından diğer milletlerin milliyetçi ideolojilerinden daha özgün ve sarih bir niteliğe sahiptir.

Feyzioğlu, vefatından kısa süre önce Gazeteci Emin Çölaşan'a verdiği bir röportajında "…Benim için eğer bir kimse Marksçı, Leninci, komünist, faşist dikta taraflısı değilse, Türkiye'nin bölünüp parçalanmasına çalışmıyorsa, teokratik devletten değil, çağdaş ve lâik devletten yana ise, o kimse Atatürkçü'dür…" demiştir (Çölaşan, 1987, s. 110). Feyzioğlu, bahsedilen cümlesiyle Atatürkçülüğü neleri içerdiği üzerinden değil, dışladığı unsurlara dikkat çeken bir dizi karşıtlık üzerinden tanımlamıştır. Bu itibarla, Atatürkçülüğü "dar" bir yoruma hapsetmekle itham edilmiştir. Zikredilen bu tanım -belki istisna olarak kabul edilebilecek bir grup haricinde- herkesi Atatürkçülük kümesinin doğal bir elemanı olarak kabul etmesi vesilesiyle, bir bakıma Atatürkçülüğün Türk toplumundaki kapsayıcılığına bir işaret olarak okunabilecekken, tam aksine, onun sıradanlaştırılması olarak da okunabilir. Nitekim, Cemal Süreya'nın, Feyzioğlu hakkındaki eleştirisi ikinci ihtimali kuvvetlice seslendirmektedir: "…Bir kişi belli bir düşünceye, bir hayat görüşüne bağlanmıyorsa, Atatürkçüdür. Atatürkçülüğün belirleyici ögeleri yoktur; tek tek neleri kapsamadığını sayarsınız, sonuçta elinizde kalan şey Atatürkçülüktür işte" (Süreya, 2023, s. 41).

Turhan Feyzioğlu, Cumhuriyet devri Türk siyasal hayatının 1957 ile 1980 arasındaki döneminde isminden sıkça bahsettirmiş bir siyasetçidir. Zikredilen dönem, II. Dünya Savaşı sonrasındaki yeni uluslararası düzende Türkiye'nin yerinin kesin olarak Amerika merkezli Batı bloğundan yana tescillendiği bir dönemdir. Bunun bir neticesi olarak, 1950'li yılların ortalarından itibaren Türkiye'de yoğun bir anti-komünist söylem inşa edilmiş; Feyzioğlu da bu söylemin en canlı temsilcilerinden biri olmuştur. Yine bahsedilen bu dönem, siyasal ideolojilerin Türk toplumu nezdinde daha önce hiç olmadığı kadar belirginlik kazandığı bir dönem olmuş; ideolojik pozisyonların tespiti ve bunun üzerinden üretilen siyasal söylem, Türk siyasal hayatında hiç olmadığı kadar önem arz etmeye başlamıştır. CHP'nin de 1960'lı yılların başından itibaren bu türden bir ideolojik pozisyon alma ve siyasal söylem geliştirme çabası, Feyzioğlu'nun CHP'den ayrılarak yeni bir siyasî parti kurmasına giden süreci tetiklemiştir. Türkiye'deki politik atmosferin çoğunlukla gergin olduğu, sosyal karışıklıklar ve iktisadî sıkıntıların yoğun olarak hissedildiği bu dönemde silâhlı kuvvetler üç kez yönetime el koymuştur. Feyzioğlu ise bu üç askerî müdahale döneminde de asker tarafından itibar görmüştür. Çalışma, anılan dönem içerisinde kimi zaman iktidarda kimi zaman da muhalefette olmak kaydıyla Türkiye siyasetinde söz sahibi bir sima olan Turhan Feyzioğlu'nu temel siyasî hassasiyetleri üzerinden değerlendirme amacındadır. Bu meyanda, Feyzioğlu'nun politik kariyeri, Türk siyasal hayatının karakteristik özellikleri de akılda tutularak siyaset bilimi perspektifinden değerlendirilecektir. Feyzioğlu'yla ilgili mevcut literatürün daha ziyade biyografi türündeki eserlerle[2], kendisinin parlamentodaki yasama faaliyetlerini ele alan bir çalışmadan[3] müteşekkil olduğu düşünüldüğünde, doğrudan doğruya Feyzioğlu'nun düşünce dünyasına odaklanan bu çalışma vesilesiyle ilgili literatüre bir katkı sunulması umulmaktadır.

Çalışmada ilk olarak Turhan Feyzioğlu'nun hayatı hakkında bilgi verilecektir. Ardından, Feyzioğlu'nun siyasî yaşamındaki en temel hassasiyeti yansıtması bakımından komünist ideolojiye dair eleştirel görüşleri aktarılacaktır. Yine Feyzioğlu'ndaki anti-komünist düşünce bağlamında Atatürkçülüğün bir icabı

[2] Bkz. Gürcan Bozkır, "Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu'nun Siyasî Kişiliği", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2(6), ss. 227-262 (1996); Ezgi Ören, "Turhan Feyzioğlu (1922-1988): Dönemi, Yaşamı ve Düşünceleri", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi (2005); Nihat Karakaya, "Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu: Demokrasi, Laiklik ve Cumhuriyete Adanmış Bir Ömür", Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını (2008).

[3] Bkz. Ebru Erdinç, "Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu'nun Yasama Faaliyetine Katkıları", Kapadokya Üniversitesi Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi (2023).

gibi telâkki ettiği her türlü sınıf mücadelesinin reddedilmesi hususundaki görüşlerinin aktarılmasının ardından, kendisinin CHP'den ayrılmasıyla sonuçlanacak olan Ortanın Solu hareketine karşı gösterdiği tepkinin fikrî zemininde de söz konusu bu görüşün olduğu ortaya konmaya çalışılacaktır. "Türkiye'nin Kurtuluşu: 'Kökü Dışarıda İdeolojiler' Yerine Atatürk Milliyetçiliği" başlığı altında Feyzioğlu'nun, Türkiye'yi tehdit ettiğini düşündüğü komünist ve faşist ideolojilere karşı çözüm önerisi olarak takdim ettiği "Atatürk milliyetçiliği" hakkındaki düşünceleri incelenecektir. Bu vesileyle, kendisinin tek-parti devrinden miras kalan Kemalist milliyetçilikle ne ölçüde benzeştiği sorusu da cevaplanmış olacaktır. Son olarak ise Türkiye'de Sağ siyasetin demirbaşlarından olan "millî iradecilik" düşüncesinin Feyzioğlu'nun siyasî kariyerinde aldığı karmaşık hâlin çözümlemesi yapılmaya çalışılacaktır. Bu meyanda, yazılarında ve konuşmalarında millî iradeye ve sandığa hürmet edilmesini salık veren Feyzioğlu'nun, niçin her askerî müdahale döneminin aranılan ismi olduğu ve silâhlı kuvvetler nezdindeki itibarının kaynağı tartışılacaktır.

TURHAN FEYZİOĞLU'NUN HAYATI

Turhan Feyzioğlu, 1922 yılında Kayseri'de dünyaya gelmiş, ilkokul eğitimini aynı şehirde tamamlamıştır. Ardından, Saint Joseph Fransız Lisesi'ne devam etmiş, buradan ayrılarak geçtiği Galatasaray Lisesi'ni 1941 yılında birincilikle bitirmiştir. Yüksek öğretimine Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde başlamış, fakat bir hocasıyla yaşadığı tartışma sebebiyle buradan ayrılıp İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne geçmiştir. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden her yıl sınıf birincisi ve 1945 yılında fakülte birincisi olarak mezun olmuştur (Feyzioğlu, 1975a, ss. 7-8; Karakaya, 2008, s. 22). Feyzioğlu, 1946 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin (AÜSBF) açmış olduğu İktisat ve Maliye Kürsüsü asistanlığı sınavını kazanarak akademisyenliğe adım atmış, akabinde Amme Hukuku Kürsüsüne geçmiştir. 1947 yılında sunmuş olduğu "İdare Hukukunda Emprevizyon Nazariyesi: Beklenmeyen Hâller Meselesi" isimli teziyle AÜSBF'nin doçentlik sınavını kazanmış, çalışması AÜSBF Yayınları tarafından aynı yıl yayımlanmıştır. Feyzioğlu, doçent olduktan sonra Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde doktoraya başlamıştır.[4] 1947

[4] Anılan yıllarda doktora yapmadan da doçent olma imkânının mevcut olduğu anlaşılmaktadır. AÜSBF'de Turhan Feyzioğlu'nun öğrencilerinden biri olan Prof. Dr. Bülent Daver, Feyzioğlu hakkında şu anekdotu kaydetmiştir: "…O zaman 1947 yılı, daha fakülte olmamıştık. Okul içinde yapılan bir sınav ile doçent unvanını aldı. Sonra Hoca, Ankara Hukuk Fakültesi'nde doktoraya başladı. 'Kanunların Anayasa'ya Uygunluğunun Kazaî Murakabesi' adlı çok nefis bir eser yazdı. Bu eser doktora tezi olarak kabul edildi. Yani doçent olduktan sonra doktora yaptı.

yılında tamamladığı "Türkiye'de ve Başka Ülkelerde Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Kazaî Murakabesi" isimli doktora çalışması, 1951 yılında AÜSBF Yayınları tarafından yayımlanmıştır (Feyzioğlu, 1975a, s. 8).

1953-1954 yılları arasında Ankara Üniversitesi'nin görevlendirmesiyle gittiği Fransa ve İngiltere'de araştırma ve incelemelerde bulunmuştur. 1954 yılında bir grup arkadaşıyla birlikte Forum Dergisi'ni kuran ve burada yazılar yazan Feyzioğlu, 1955 yılında profesörlüğe terfi etmiş, 1956 yılı başlarındaysa fakültedeki meslektaşları tarafından henüz otuz dört yaşında AÜSBF Dekanlığına seçilmiştir (Feyzioğlu, 1975a, ss. 8-9). Ancak, Feyzioğlu'nun akademik kariyerindeki bu hızlı yükseliş, dekan seçildiği yıl aniden sona ermiştir. Feyzioğlu, bir süreden beri AÜSBF öğretim üyelerinden Doç. Aydın Yalçın'ın profesörlüğünün hükûmet tarafından onaylanmamasını eleştirmekteydi. Bu ortam içerisinde, 1956-1957 ders yılının açılış töreninde dekan olarak yaptığı konuşmadaki bir bölüm gerekçe gösterilerek Millî Eğitim Bakanlığı emrine alınmış, hakkında verilecek kararı beklemeden aynı gün hem dekanlık görevinden hem de öğretim üyeliğinden istifa etmiştir (Feyzioğlu, 1975a, s. 9). Feyzioğlu'nun akademik kariyerinin sona ermesine sebep olan konuşmasının ilgili kısmı şöyledir:

> …Bir şairimiz, 'Bizim millet söylenmez, söylenir' demiş. Bu acı hitam, açık ve tok sözlü olan Türk milleti için asla doğru değildir; sadece menfaat hesabı yapan yarı münevver için doğru olabilir. Türk milleti 'Söylenen' değil, 'Söyleyen' münevverlere muhtaçtır ve emin olunuz ki böyle münevverlere de lâyıktır. İstersek Türk vergi kanunlarını, para banka notlarını, haczi caiz olmayan malların veya iptidaî itirazların tam listesini ezbere bilmeyelim; fakat asla nabza göre şerbet sunan; kötüye, zararlıya fetva veren sözde münevver hâline gelmeyelim (Feyzioğlu, 1975a, s. 347).

Feyzioğlu, hem ilgili konuşmasının "…siyasî polemiğe vesile teşkil ettiği…" iddiası, hem de daha sonrasındaki beyanları gerekçe gösterilerek bakanlık emrine alınmıştır (Karakaya, 2008, s. 47). Feyzioğlu'nun yukarıda alıntı yapılan cümleleri arasındaki bilhassa "nabza göre şerbet sunmayın" sözü etrafında büyük tartışmalar yaşanmıştır. Dönemin iktidar çevrelerinde Feyzioğlu'nun bu sözü meslektaşı Yalçın'ın profesörlüğe terfi ettirilmemesine istinaden söylediği iddia

---

Hâlbuki akademik kariyerde evvela doktora yapılır. Sonra doçent olunur. Nitekim o zaman içerisinde hocaların birçoğu doktora yapmadan doçent oldular. Fakülte sınavıyla aldıkları doçentlik, profesörlük unvanıyla devam ettiler. Fakat Turhan Hoca içine sindiremedi ve gitti Ankara Hukuk Fakültesi'nde doçentlik ve doktora sınavına girdi…" (Karakaya, 2008, ss. 33-34).

edilmiştir. Ne olursa olsun, "nabza göre şerbet sunmayın" sözü, siyasî kariyeri boyunca Feyzioğlu ile anılmıştır. Feyzioğlu'nun dekanlık görevinden istifa ederek üniversiteden ayrılması, 1956 yılının son günlerinde Türkiye'nin en önemli gündem maddelerinden biri olmuştur. Böylece Feyzioğlu, Demokrat Parti (DP) iktidarına karşı yükselen muhalefetin sözcülerinden biri hâline gelmiştir. 1957 yılı başlarında CHP'ye katılan Feyzioğlu, kısa süre içerisinde CHP'nin Parti Meclisi ve Merkez Yönetim Kurulu üyeliğine de seçilmiştir. Feyzioğlu, 1957 Milletvekili Seçimleri'ne -o günkü kanuna göre iki farklı ilden milletvekili adayı olunabilmesi mümkündü- Ankara ve Sivas'tan aday olarak girmiş, iki ilden de milletvekili seçilmiş, ancak tercihini Sivas'tan yana kullanmıştır (Feyzioğlu, 1975a, s. 9).[5]

27 Mayıs 1960 Darbesi'ne kadar milletvekilliği görevini sürdüren Feyzioğlu, askerî müdahalenin ardından siyasî hayattan çekilerek tekrar üniversiteye dönme kararı almıştır (Karakaya, 2008, s. 271). Feyzioğlu, 1960 yazında Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) Rektörü olarak görevlendirilmiş, ancak üniversitedeki kariyeri -tıpkı birkaç sene önce olduğu gibi yine benzer bir hâdise sebebiyle- çok kısa sürmüştür. Zira, 27 Mayıs 1960 Darbesi sonrasında ülke yönetimine el koyan Millî Birlik Komitesi (MBK) tarafından Feyzioğlu'nun ODTÜ Rektörü olarak görev yaptığı sırada bir kanun çıkarılarak, Türkiye'nin muhtelif üniversitelerinde görev yapan yüz kırk yedi üniversite öğretim elemanının işine son verilmiştir (Ahmad, 1996, s. 169; Ataay, 2020, s. 184; Aydın & Taşkın, 2014, s. 73; Zürcher, 2019, s. 281). Tarihimize "147'ler Olayı" olarak geçen bu kararın yarattığı geniş çaplı tasfiye hareketine kamuoyundan ve bilhassa üniversite çevresinden büyük tepki gelmiş, aralarında Feyzioğlu'nun da olduğu dört rektör söz konusu karar sebebiyle istifa etmiştir (Keskin, 2017, ss. 885-886; Özdemir, 1997, s. 200).

Feyzioğlu'nun rektörlük görevinden istifa ettiği dönemde, Türkiye'de yeniden sivil siyasete geçiş yönünde önemli adımlar atılmak üzereydi. MBK'nın denetiminde, yasama yetkilerinin sınırlandırılması ve bu arada Anayasa ve Seçim Kanunu'nun hazırlanması sûretiyle Türkiye'de demokratik rejimin yeniden tesis edilmesi amaçlanıyordu. İşte bu amaçla bir Kurucu Meclis kurulması fikri

[5] 16 Şubat 1950'de kabul edilen 5545 sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanunu'nun 36. Maddesi, bir kimsenin en çok iki seçim çevresinde adaylığını koymasına müsaade ediyordu. Bir adayın iki seçim çevresinde de milletvekili seçilmesi durumunda TBMM Başkanı, adaydan tercih ettiği seçim çevresini sormakta ve aday tercih ettiği seçim çevresinin milletvekili olmaktaydı. Bkz. (https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc032/kanuntbmmc032/kanuntbmmc03205545.pdf).

gündeme gelmiş; bu konudaki tasarının hazırlanması görevi Feyzioğlu'nun başkanlığındaki bir komisyona verilmiştir (Ahmad, 1996, s. 169). Feyzioğlu'nun başkanlığındaki komisyonun hazırlamış olduğu Kurucu Meclis ön tasarısı, bazı değişikliklerle birlikte MBK tarafından 13 Aralık 1960'ta kabul edilerek yasalaşmıştır (Ataay, 2020, s. 185; Atabay, 2015, s. 183). Teşkil edilecek olan Kurucu Meclis'in en geç 1961 yılı Cumhuriyet Bayramı'ndan önce yapılacak seçimler neticesinde görevinin biteceği öngörülmüştür (Feyzioğlu, 1975a, s. 10).

Hukukî altyapısını Feyzioğlu ve arkadaşlarının hazırladığı Kurucu Meclis, 6 Ocak 1961'de göreve başlamıştır (Ataay, 2020, s. 185; Atabay, 2015, s. 185). Feyzioğlu, Kurucu Meclis'in alt kanadı olarak faaliyetlerini sürdüren Temsilciler Meclisi'nde üniversiteler temsilcisi olarak görev yapmıştır. Feyzioğlu, yine bu dönemde Temsilciler Meclisi üyeleri arasından yeni anayasayı hazırlamakla görevli 20 kişiden oluşan Anayasa Komisyonu'na Prof. E. Ziya Karal ile başkanlık etmiş, komisyon 1961 Anayasası'nı hazırlamıştır (Zürcher, 2019, s. 283).

Feyzioğlu, Kurucu Meclis'in göreve başladığı 6 Ocak 1961 tarihinde yine önemli bir göreve getirilmiştir. Yukarıda da bahsedildiği üzere, 1960 yılının Ekim ayında çıkartılan bir kanunla gündeme gelen "147'ler Olayı" neticesinde rektörlerin istifa etmeleri sonrasında Türkiye'de iyiden iyiye gerilen ortamdan rahatsız olan MBK, dönemin Millî Eğitim Bakanı'nı görevden almış ve yeni bakan olarak Feyzioğlu isminde karar kılmıştır. Yüz kırk yedi üniversite öğretim elemanının görevine son veren kanunun yürütülmesinden Millî Eğitim Bakanı sorumlu tutulmuştu. Feyzioğlu, yüz kırk yedi akademisyenin yeniden kürsülerine dönebileceği düşüncesiyle bakanlık görevini kabul etmiştir. MBK ise eski DP iktidarına karşı giriştiği cesur muhalefetiyle halk nezdinde itibarlı bir siyasetçi olan Feyzioğlu sayesinde yeniden güven tazelemek istemiştir. Nitekim Feyzioğlu, MBK'nın isteğiyle Kurucu Meclis tasarısını da hazırlamış olması bakımından askerle nispeten iyi ilişkiler içindeydi. Ayrıca istifa eden diğer rektörler gibi tasfiye kanununu protesto etmemiş; daha ılımlı bir istifa mektubu yazmıştı (Makal, 1987, ss. 92-93). Böylece Feyzioğlu, siyasî hayatındaki ilk bakanlık vazifesiyle yeniden siyasete dönmüştür. Feyzioğlu, bakan olduktan sonra kamuoyunda 147'ler olarak isimlendirilen akademisyenlerin üniversiteye dönüşü için elinden gelen çabayı göstermiş, ancak 147'ler Kanunu'nu değiştirmek üzere hazırladığı tasarının Bakanlar Kurulu tarafından reddedilmesi üzerine sadece bir aydır sürdürdüğü bakanlık görevinden Şubat 1961'de istifa etmiştir (Feyzioğlu, 1975a, s. 10).

Hazırlanmasında Turhan Feyzioğlu'nun da büyük pay sahibi olduğu 1961 Anayasası ve yeni Seçim Kanunu, 27 Mayıs 1961 tarihinde Temsilciler Meclisi'nde beraberce kabul edilmiş ve anayasa halkoyuna sunulmuştur (Aydın & Taşkın, 2014, s. 82). 9 Temmuz 1961'de yapılan halkoylaması neticesinde 1961 Anayasası kabul

edilerek yürürlüğe girmiş, milletvekili seçimlerininse 15 Ekim 1961'de yapılmasına karar verilmiştir. Böylece, kuruluş amaçlarını gerçekleştiren Kurucu Meclis 4 Eylül 1961'de feshedilmiştir (Aydın & Taşkın, 2014, s. 87).

Feyzioğlu, 15 Ekim 1961 tarihinde yapılan Milletvekili Seçimleri'nde memleketi Kayseri'den CHP Milletvekili seçilmiştir. Seçimlerde hiçbir parti parlamentoda çoğunluğu sağlayamamış ve böylece CHP ile Adalet Partisi (AP) arasında Cumhuriyet tarihinin ilk koalisyon hükûmeti kurulmuş, Yeni Türkiye Partisi (YTP) ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) ise hükûmete güvenoyu vermiştir (Aydın & Taşkın, 2014, ss. 99-104). Feyzioğlu, CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'nün Başbakanlığında 20 Kasım 1961'de iş başına gelen CHP-AP Koalisyon Hükûmeti'nde Devlet Bakanı olarak görev yapmıştır (Neziroğlu ve Yılmaz, 2015a, s. 2; Sanal, 1997, s. 142).[6] CHP-AP Koalisyon Hükûmeti, Başbakan İnönü'yle koalisyon ortaklarının çeşitli konulardaki anlaşmazlıkları sebebiyle sona ermiş, ancak Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel Hükûmeti kurma görevini yine İnönü'ye vermiştir. AP'nin yer almadığı CHP-YTP-CKMP Koalisyon Hükûmeti 25 Haziran 1962'de göreve başlarken (Ataay, 2020, s. 192; Aydın & Taşkın, 2014, ss. 117-119), Feyzioğlu bu hükûmette de Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı olarak görev almıştır (Neziroğlu ve Yılmaz, 2015a, s. 158; Sanal, 1997, s. 143). Cumhuriyet tarihinin bu ikinci koalisyon hükûmeti de uzun ömürlü olmamış, Kasım 1963'te gerçekleştirilen Belediye Seçimleri'nde büyük oy kaybına uğrayan YTP ve CKMP'nin koalisyondan çekilmesi üzerine hükûmet dağılmıştır (Ahmad, 1996, ss. 187-188; Aydın & Taşkın, 2014, s. 121; Zürcher, 2019, s. 287).

CHP'de 1960'lı yılların başından itibaren giderek güçlenen "Ortanın Solu" hareketi 1965 Milletvekili Seçimleri'yle partinin resmî politikası hâline gelmiştir. Feyzioğlu, bu seçimlerde yine Kayseri'den CHP Milletvekili seçilmiştir. Ancak seçimleri takiben Ortanın Solu hareketine karşı parti-içi muhalefet sesini yükseltmiş, Feyzioğlu ise bu muhalif hareketin önde gelen isimlerinden biri olmuştur. Parti içinde devam eden sert tartışmalar, CHP'nin 28 Nisan 1967'de toplanan 4. Olağanüstü Kurultayı sonrasında iyice belirginleşmiş, aralarında Feyzioğlu'nun da olduğu kırk sekiz milletvekili ve senatör, "CHP'nin parti programından ve demokratik usûllerden ayrılarak sosyalizm yoluna saptırıldığı" eleştirisiyle beraber kurultayın ardından partiden ayrılmışlardır (Bilâ, 1999, s. 229;

[6] 147'ler olarak isimlendirilen akademisyenler -Turhan Feyzioğlu'nun Devlet Bakanı olduğu- bu hükûmet döneminde 28 Mart 1962'de çıkartılan bir kanunla görevlerine dönmüşlerdir (Keskin, 2017, s. 886; Özdemir, 1997, s. 200).

Kili, 1976, s. 240; Özdemir, 1997, s. 241).[7] Feyzioğlu ve beraberindekiler 12 Mayıs 1967 tarihinde Güven Partisi'ni kurmuşlardır (Ahmad, 1996, s. 253; Bozkır, 1996a, s. 63; Kaynar vd., 2007, s. 147). Partinin Genel Başkanlığına seçilen Feyzioğlu, yeni partisiyle girmiş olduğu 1969 Milletvekili Seçimleri'nde Kayseri'den milletvekili seçilmiştir. Parti, Ocak 1971'de ismini Millî Güven Partisi (MGP) olarak değiştirmiş, ardından CHP'den ayrılan başka bir grubun kurmuş olduğu Cumhuriyetçi Parti'nin Millî Güven Partisi'yle birleşmesiyle 4 Mart 1973'te Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) ismini almıştır (Bozkır, 1996a, ss. 137, 169; Kaynar vd., 2007, s. 148). Feyzioğlu'nun Genel Başkanlığındaki MGP-CGP, 12 Mart 1971 Muhtırası[8] sonrasındaki askerî ara rejim döneminde (Mart 1971-Ocak 1974) kurulan tüm hükûmetlere ortaklık etmesi bakımından dönemin öne çıkan partisi olmuş, Feyzioğlu ise bu süreçte herhangi bir bakanlık görevinde bulunmamıştır.

Feyzioğlu, 1973 ve 1977 Milletvekili Seçimleri'nde kurucusu olduğu CGP'den arka arkaya Kayseri Milletvekili seçilmiştir. CGP, Mart 1975'te AP Genel Başkanı Süleyman Demirel'in kurmuş olduğu I. Milliyetçi Cephe Hükûmeti'nde Millî Selamet Partisi (MSP) ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ile koalisyon

[7] Turhan Feyzioğlu ve Ortanın Solu hareketine ilerleyen sayfalarda ayrı bir başlık altında yer verilecektir.

[8] 12 Mart 1971 Muhtırası, dönemin yüksek komuta kademesini teşkil eden Genelkurmay Başkanı Org. Memduh Tağmaç, Kara Kuvvetleri Komutanı Org. Faruk Gürler, Hava Kuvvetleri Komutanı Org. Muhsin Batur, Deniz Kuvvetleri Komutanı Ora. Celâl Eyiceoğlu tarafından AP Genel Başkanı Süleyman Demirel'in Başbakanlığındaki AP Hükûmeti ile TBMM'ye hitaben verilmiş bir uyarı metnidir. Türk Silâhlı Kuvvetleri (TSK), 12 Mart Muhtırası'yla Demirel Hükûmeti yerine "…mevcut anarşik durumu giderecek ve Anayasa'nın öngördüğü reformları Atatürk'çü bir görüşle ele alacak ve inkılâp kanunlarını uygulayacak kuvvetli ve inandırıcı bir hükûmetin demokratik kurallar içinde teşkil…" edilmesinin zorunlu olduğunu ilân etmiştir. Aksi takdirde, "Türk Silâhlı Kuvvetleri'nin kanunların kendisine vermiş olduğu Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve kollamak görevini yerine getirerek idareyi doğrudan doğruya üzerine almaya kararlı olduğu" ifade edilmiştir (Aydın & Taşkın, 2014, s. 205). Muhtıranın verilmesini takiben Demirel Hükûmeti istifa etmiş, CHP'den ayrılan Bağımsız Milletvekili Nihat Erim'in Başbakanlığında askerin güdümünde yeni bir hükûmet kurulmuştur. 12 Mart 1971 Muhtırası sonrasında ordunun siyasetteki belirleyiciliği ciddî derecede artmıştır. 12 Mart 1971'den, 1973 Milletvekili Seçimleri'ni takiben kurulan CHP-MSP Hükûmeti'nin işbaşına geldiği 1974 yılı Ocak ayına kadarki yaklaşık üç yılda Türk siyasal hayatının baş aktörü TSK olmuştur. 12 Mart Muhtırası ve sonrasında yaşananlar için bkz. Cüneyt Arcayürek, "Demirel Dönemi, 12 Mart Darbesi: 1965-1971", Ankara: Bilgi Yayınevi, (1985); İsmail Cem, "Tarih Açısından 12 Mart: Nedenleri, Yapısı, Sonuçları", İstanbul: Cem Yayınları (1980); Davut Dursun, "12 Mart Darbesi: Hatıralar, Gözlemler, Düşünceler", İstanbul: Şehir Yayınları (2003); Nihat Erim, "12 Mart Anıları", İstanbul: Yapı Kredi Yayınları (2018).

ortağı olmuş, Feyzioğlu ise hükûmette Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı olarak görev yapmıştır (Neziroğlu ve Yılmaz, 2015b, s. 978; Sanal, 1997, s. 167). Feyzioğlu ve CGP, I. Milliyetçi Cephe Hükûmeti dönemindeki iş birliğine rağmen, Süleyman Demirel'in 21 Temmuz 1977'de kurmuş olduğu II. Milliyetçi Cephe Hükûmeti'ne destek vermemiştir. II. Milliyetçi Cephe Hükûmeti'nin gensoruyla düşürülmesinin ardından, 5 Ocak 1978'de CHP lideri Bülent Ecevit'in kurmuş olduğu hükûmeti destekleyen Feyzioğlu, bu hükûmette Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcılığı yapmıştır. Ancak Feyzioğlu ve partisi, bilhassa terör ve anarşinin önlenmesi amacıyla hem Sol hem de Sağ yasadışı örgütlerle mücadele edilmesini ısrarla savunmasına karşın, CHP'nin daha ziyade Sağ örgütlerle mücadeleye yönelmesini bir "çifte standart" olarak görmüş ve 1978'in Eylül ayında hükûmetten çekilmiştir (Bozkır, 1996a, s. 247 vd.; Sanal, 1997, s. 173).[9]

Türkiye'de 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren etkisini her geçen gün arttıran terör ve anarşi eylemleri, bozulan ekonomiyle birlikte ülkenin siyasî, iktisadî ve sosyal bünyesini derinden sarsmış ve nihayetinde TSK, 12 Eylül 1980'de yönetime el koymuştur. 12 Eylül 1980 Askerî Darbesi[10] sonrasında yönetimi devralan Kenan Evren başkanlığındaki Millî Güvenlik Konseyi (MGK), Turhan Feyzioğlu'nu Başbakan olarak görevlendirmek istemişse de yapılan görüşmeler başarısız olmuştur.[11] 12 Eylül 1980 öncesinin parti liderleri arasında yer alan Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş'e 1982 Anayasası'na geçici olarak konan bir maddeyle siyaset yasağı getirilirken (Aydın & Taşkın, 2014, s. 338), Feyzioğlu ise siyaset yapmasına engel olacak herhangi bir yasak olmamasına rağmen kendi isteğiyle siyasetten çekilmiştir (Makal, 1987, ss. 28-29). Feyzioğlu, 1980 sonrasında daha ziyade ilmî çalışmalara ağırlık vermiştir. Bu arada, 1950'li yıllardan beri yakın ilgi gösterdiği Kıbrıs meselesini[12] aktif siyasetten çekildiği 1980 sonrasında da sahiplenmeye devam

[9] Ecevit Hükûmeti'ndeki bakanlık görevi Turhan Feyzioğlu'nun siyasî yaşamındaki son görevi olmuştur.

[10] 12 Eylül 1980 Askerî Darbesi hakkında bkz. M. Ali Birand, "12 Eylül Saat: 04.00", İstanbul: Karacan Yayınları (1985); H. Emrah Beriş, "Demokrasiye Kara Bir Leke: 12 Eylül 1980 Darbesi", Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları (2022).

[11] Turhan Feyzioğlu'nun 12 Eylül 1980 Askerî Darbesi sonrasında almış olduğu başbakanlık teklifine ve sonrasında yaşanan sürece ilerleyen sayfalarda temas edilecektir.

[12] Turhan Feyzioğlu, TBMM'ye girdiği 1957 yılından itibaren Kıbrıs meselesine özel bir önem atfetmiştir. Kıbrıs meselesinin uluslararası arenada ciddî biçimde tartışılmaya başlandığı bir dönemde parlamentoya giren Feyzioğlu, 1957-1960 yılları arasındaki meclis konuşmalarında söz konusu meseleye de temas etmiştir. Bkz. (Erdinç, 2023, ss. 59-60, 66-67). Feyzioğlu, 1960'lı yılların ilk yarısındaki Devlet Bakanlığı ve Başbakan Yardımcılığı görevleri sırasında da

etmiştir. Feyzioğlu, hayatının son yıllarında KKTC Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş'a müşavir olarak hizmet etmiş (Makal, 1987, s. 29), bu görevi sürdürdüğü sırada 1988 yılında vefat etmiştir.

Feyzioğlu, 1957'den 1980'e kadar yirmi üç yıl aralıksız milletvekilliği yapması bakımından önemli bir siyasî kariyeri arkasında bırakmıştır. 1961 Anayasası'nın hazırlayıcılarından olan Feyzioğlu, ilk kez bu anayasada yer verilen Anayasa Mahkemesi ve Devlet Plânlama Teşkilatı (DPT) gibi anayasal kurum ve kuruluşların ihdasında önemli rol oynamıştır. Yine, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) ile -2006 yılında Türkiye İstatistik Kurumu adını alan- Devlet İstatistik Enstitüsü'nün (DİE) kuruluş kanunlarını Feyzioğlu hazırlamış (Makal, 1987, s. 33), Erciyes Üniversitesi'nin kuruluşunda da önemli görevler üstlenmiştir (Karakaya, 2008, ss. 348-366).

TURHAN FEYZİOĞLU ve ANTİ-KOMÜNİZM DÜŞÜNCESİ

Turhan Feyzioğlu, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkiye'nin önde gelen anti-komünistleri arasında yer almıştır. Atagenç'in de vurguladığı üzere, "Feyzioğlu'nun siyasal anlatısının her bir noktasında 'komünizmle mücadele' fikrinin oldukça baskın olduğu görülecektir" (Atagenç, 2019, s. 122). Feyzioğlu'na göre "Komünizm, hürriyetin sonu, zulmün teşkilâtlanmış şeklidir. Komünizm, insan tabiatına ve insan haysiyetine aykırıdır. Komünizm, Allah'ın ve mukaddesatın inkârı, milliyetçi ülkülerin reddidir. Komünizmin girdiği yerden hürriyet ve saadet çıkar; herkesin şeref ve haysiyeti birkaç zalimin oyuncağı olur" (Feyzioğlu, 1969a, ss. 6-7; 1975a, s. 61). İnsan fıtratına aykırı bir ideoloji olan komünizm, "felsefe, ahlâk, hukuk ve din alanlarında temelinden hatalı bir düşünceye saplanması" bakımından çürük bir temel üzerine inşa edilmiştir (Feyzioğlu, 1969a, s. 11).

Kıbrıs meselesi hususunda TBMM'de konuşmalar yapmıştır. Bunlar içerisinde bilhassa 2 Ekim 1963 tarihindeki meclis konuşması zikredilmeye değerdir. Feyzioğlu, anılan konuşmasında Kıbrıs'taki Rum idarecilerin Kıbrıs Anayasası ile Londra ve Zürih Antlaşmalarını ihlâl ettiklerine dikkat çekmiştir. Feyzioğlu, Türkiye Cumhuriyeti'nin "hükûmetiyle, parlamentosuyla ve milletiyle" beraber, Kıbrıs Türklerinin "meşrû hak ve menfaatlerinden mahrum edilmelerine" yönelik her türlü düşüncenin karşısında olduğunun altını çizmiştir (Millet Meclisi, 02.10.1963, Birleşim: 147, ss. 136-137). Feyzioğlu, Kıbrıs meselesi konusundaki hassasiyetini yapmış olduğu yayın vesilesiyle de göstermiştir. Feyzioğlu, 1984 yılında Fransızca yayımlanan "Chypre, Mythes et Réalités" [Kıbrıs, Mitler ve Gerçekler] kitabında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin (KKTC) uluslararası camiada tanınması amacına yönelik olarak meselenin hukukî boyutunu ele almıştır (Erdinç, 2023, s. 31).

Feyzioğlu'na göre komünizm, bir "ilericilik" yaftası altında insanlığın binlerce yıldır uğrunda büyük mücadeleler ve fedakârlıklar vermiş olduğu her türlü özgürlüğün düşmanı kesilmiş, "hürriyet düşmanı, haysiyet düşmanı, mülkiyet ve şahsî teşebbüs düşmanı, din düşmanı…" bir teoridir (Feyzioğlu, 1969b, s. 10). Komünist ideoloji uyarınca felsefe, ahlâk, hukuk ve din alanlarında insan tabiatına dayanan hiçbir evrensel gerçek olmadığı gibi "…din, ahlâk, felsefe, siyasî rejimler, hürriyet inancı, hukukun temel kuralları sadece üst yapıdan ibarettir" (Feyzioğlu, 1969a, s. 11). Feyzioğlu'nun düşüncesinde, insanlığın binlerce yıllık tecrübesinden süzülüp gelen bu değerlerin Marksist terminolojideki alt yapı-üst yapı tasnifinde üst yapının basit birer değişkeni gibi gösterilerek, üretim araçlarının mülkiyeti üzerinden izah edilmesi komünizmin en büyük zaafı olarak görülmüştür (Feyzioğlu, 1969a). Feyzioğlu'na göre her meselenin salt ekonomik bir perspektife indirgenerek üretim araçlarının mülkiyeti üzerinden izah edilmesi, komünizmin temelindeki teorik yanılgıyı teşkil etmektedir. Bütün insanlık tarihini "sınıf savaşlarından" ibaret gören Marx büyük bir yanılgıya düşmüş; tarih boyunca dinî inançların, coğrafyanın ve iklimin, teknolojik gelişmelerin, siyasî önderlerin davranışlarının, kanun yapıcıların, büyük komutanların ve savaşların etkisini hiç hesaba katmamıştır. Ekonominin insan hayatındaki rolünü inkâr etmek elbette mümkün değildir; ancak tarih boyunca insanlığın kaderi ekonominin yanında, yukarıda zikredilen tüm faktörlerin bileşiminin bir eseri olarak şekillenmiştir. Oysa komünizm, her şeyi iktisadî faktörle açıklamak bakımından insanın yalnızca maddî cephesini esas tutmak bakımından, onu tek boyutlu bir varlık olarak tasavvur etmiştir (Feyzioğlu, 1969a, s. 12; 1975a, ss. 64-65; 1996, s. 73). Komünizm, her türlü manevî duygularından tecrit ederek birer robot farz ettiği insanı tarihinden soyutlamış, kendi tarihinin âdeta nesnesi hâline getirmiştir.

Komünizme dair genel değerlendirmesi özetlenen Feyzioğlu, komünizmin yanılgılarının tarihî tecrübeyle sabit hâle geldiğini iddia etmiş ve bu iddiasını bazı örneklerle temellendirmiştir. Feyzioğlu'nun düşüncesinde Marx, sanayileşme ilerledikçe işçilerin artan bir sefalete sürükleneceğini öngörmesine rağmen, bilhassa II. Dünya Harbi sonrasında aksi yönde olarak işçi sefaleti adım adım gerilemiştir (Feyzioğlu, 1969a, ss. 14-15; 1975a, ss. 66-67; 1996, s. 74). Yine Feyzioğlu'nun tasavvurunda, Marx'ın komünist ihtilâlin evvelâ en ileri sanayi ülkelerinde ortaya çıkacağı öngörüsü de gerçekleşmemiş, Marx'ın bahsettiği komünist ihtilâl henüz sanayileşme aşamasındaki geniş bir tarım ülkesi olan Rusya'da patlak vermiştir (Feyzioğlu, 1969a, s. 16; 1975a, ss. 67-68; 1996, s. 75). Marx ve takipçileri, yaşadıkları devirde başlamış olan demokratik gelişmeleri lâyıkıyla değerlendirememiş; hiçbir ekonomik ve sosyal sistemin barışçı yoldan yerini başka bir sisteme bırakamayacağından hareketle "neticeye ancak mevcut

sosyal düzenin zorla devrilmesi sûretiyle varılabileceği" tezini savunmuşlardır. Fakat bilhassa İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) gibi sanayileşmenin zirvesindeki ülkelerde daha Marx hayattayken sosyal düzenin demokratik mücadele yoluyla iyileştirilmesi yolunda büyük adımlar atılmıştır (Feyzioğlu, 1969a, ss. 16-17).

Böylece komünizm, -Marx'ın yukarıdaki kehanetinin tersine- en ileri sanayi memleketlerinde giderek zayıflama yolunu tutmuştur. Bu arada işçi sınıfı -Marx düşüncesindeki büyük bir paradoks örneği olarak- komünizmin zayıfladığı ileri sanayi memleketlerinde daha geniş haklara kavuşurken, komünist rejimin hâkim olduğu ülkelerdeyse tam tersine işçi sınıfının özgürlüğü kısıtlanmıştır. İşçi sınıfının menfaatleri lehine hareket ettiği varsayılan "proletarya diktatörlüğü" altında herkes gibi işçiler de özgürlüklerini kaybetmişlerdir. Demokratik memleketlerdeki sendika seçme özgürlüğünü kaybeden işçiler, çalışma ve ücret şartlarının tartışılması sürecinden dışlandıkları gibi, işyeri seçmek hakkını da kaybederek, neresi emredilirse orada çalışmaya mecbur bırakılmışlardır (Feyzioğlu, 1970a, s. 9). Bu bakımdan komünizm, "herkes gibi işçiler için de bir esaret düzenidir" (Feyzioğlu, 1970a, s. 10; 1970b, s. 6).[13]

İnsanlığın en temel sorunu olarak özel mülkiyeti gören komünizm, bunun ortadan kaldırılmasının ardından burjuvaziyle birlikte tüm sınıfların da ortadan kalkacağını ve böylece varlık sebebi burjuvazinin çıkarlarını korumak olan devlete, hukuk düzenine, yasaklara ve mahkemelere, bürokrasiye ve emniyet teşkilâtına ihtiyaç kalmayacağını savunmuştur. Hâlbuki komünist rejim tecrübesi göstermiştir ki; "sınıflar ortadan kalkmamış, yeni ayrıcalıklı sınıflar türemiştir", "devlet yok olmamış, devletin karşısında ferdin her türlü teminatı yok olmuştur", "yasaklar yok olmamış, hukuk devleti denilen büyük nimet yok edilmiştir", "mahkeme yok olmamış, fakat mahkemelerin tarafsızlığı ve bağımsızlığı yok olmuştur", "bürokrasi yok olmamış, bürokrasi insanların özel hayatına kadar giren korkunç bir kuvvet hâlini almıştır", "polis kaldırılmamış, astığı astık, kestiği kestik bir gizli polis mekanizması kurulmuştur" (Feyzioğlu, 1969a, ss. 28-29; 1975a, ss. 79-80; 1996, s. 76). Komünizm, millet yerine proletaryayı koymuş; fakat proletarya adına parti, parti adına merkez komitesi, merkez komitesi içinde de bir şahıs ya da grup her şeye hâkim olmuştur. Neticede, insanın insana tahakkümüne son vermeyi amaçlayan komünist rejimin kendisi bir diktatörlüğe dönüşmüştür (Feyzioğlu, 1969a, s. 35).

[13] Komünizmi "esaretle" özdeş gören Turhan Feyzioğlu'nun, Friedrich Hayek'in "The Road to Serfdom" kitabını henüz gençlik dönemine rastgelen 1940'ların sonlarında "Esaret Yolu" ismiyle Türkçeye çevirmesi mânidardır (Taşkın, 2009, s. 536).

Feyzioğlu'nun komünizm eleştirisinde "sınıf" ve "sınıf kavgası" kavramları merkezî bir yer işgal etmiş, komünizmin Türkiye'yi bölmek ve parçalamak maksadıyla "sunî" ayrılıklar yaratığı ve içerdeki işbirlikçileri marifetiyle bu sunî ayrılıkları Sol jargonun "kışkırtıcı" söylemiyle politize ettiği iddia edilmiştir.

Komünizmin Türkiye'yi Parçalama Aracı Olarak "Sınıf Kavgası"

Turhan Feyzioğlu'nun sınıf kavramına dair olumsuz bakış açısı, Kemalizm'in sınıf kavramına olumsuz bir görüş atfeden solidarist karakterli halkçılığıyla birebir aynıdır. Dahası Feyzioğlu, sınıf kavgasının önlenmesini "temel bir Atatürkçü norm olarak" vurgulamıştır (Bora, 2017, s. 169). Kemalizm'in "sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir kitle" düsturundan ilham alan "sınıfsız toplum" anlayışı Feyzioğlu'nda da görülmektedir. Feyzioğlu'nun aşağıya alınan satırlarına bakılmalıdır:

> …Atatürk, Türk toplumunu teşkil eden köylü, çiftçi, esnaf, san'atkâr, işçi, sanayici, tüccar, serbest meslek mensubu, memur gibi her çeşit meslek ve zümrelerin aynı millî toplumun birer unsuru olarak, sosyal adalet esasları içinde, âhenkli bir tarzda işbirliği yapmalarını; bunlar arasında çıkabilecek uyuşmazlıkların, millet yararını her şeyin üstünde tutarak uzlaştırılmasını ve bağdaştırılmasını öngören bir temel düşünceye dayanmıştır (Feyzioğlu, 1975a, s. 177).

Feyzioğlu'nun bizzat Atatürk'e referans vererek çizdiği bu tasvir, Kemalizm'in solidarist/tesanütçü mahiyete sahip halkçılık ilkesinin özeti niteliğindedir. Atatürkçü milliyetçiliğin "sınıf kavgasını değil sosyal dayanışmayı (içtimaî tesanüdü) hedef tuttuğunu" ifade eden Feyzioğlu, ideolojisinin merkezine sınıf çatışmasını konumlandırmış olan komünizmin Türkiye'yi bölüp parçalamaktan başka netice vermeyeceğini öne sürmüştür (Feyzioğlu, 1996, s. 51). Yukarıda yapılan alıntıdaki "âhenk" vurgusu kritiktir. Kemalizm nezdinde Türkiye toplumunda "çıkarları birbirinden farklı sınıflar olmadığı" tezinden hareket edilmiş; bu bakımdan, Türkiye'de komünizmin savunduğu şekliyle bir "sınıf çatışmasının" mümkün olmadığı, tam aksine sınıflar arasında bir "âhenk" olduğu düşüncesi savunulmuştur. Kemalizm'in halkçılık anlayışı, pozitivizmin şiarı denebilecek "toplumsal âhenk" fikrinin yoğun etkisiyle teşekkül etmiş; zira hem Comte hem de Durkheim'ın zihnindeki pozitivist toplum, Kemalist seçkinleri etkilemesi bakımından Kemalist halkçılık ilkesine ilham kaynağı olmuştur. Kemalizm, Comte pozitivizminin toplumu "üyeleri arasında âhenk olan organik bir bütün" olarak ele alan görüşüyle, Durkheim'ın "iş bölümü" ve "kolektif bilinç" kavramları etrafında toplumu "bir saatin çarkları gibi âhenk" içinde ele alan

tutumundan ciddî olarak etkilenmiştir (Oran, 1999, ss. 182-184; Timur, 1997, s. 109). Bu etkinin sonucundaysa, "sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir kitle" düsturu üzerinden Türkiye'de çıkarları birbirinden farklı sosyal sınıfların olmadığına vurgu yapan "homojen toplum" düşüncesi savunulmuştur. Nitekim, CHP'nin 1931 ve 1935 Programları, zikredilen bu görüşe dair argümanlarla doludur (Parla, 1995, ss. 41-44). Organizmacı görüşün etkisinde toplumu âdeta bir "makineye" benzeten Kemalizm, "homojen toplum" düşüncesi bağlamında başta sınıfsal ve etnik ayrılıklar olmak üzere her türlü ayrılığı reddetmiştir.

Kemalizm'in tek-parti devrinde şekillenen bu tesanütçü/dayanışmacı toplum tasavvuru, Feyzioğlu tarafından 1960 sonrasında da katı bir şekilde müdafaa edilmiş, Türkiye'nin geleceği komünizmin "sınıf kavgası kışkırtmalarına" dayanan "yıkıcı propagandalarında" değil, "Atatürkçü, sınıf kavgasından uzak, millî dayanışma" içerisindeki tutumlarda görülmüştür (Feyzioğlu, 1977, s. 37). Feyzioğlu, Kemalizm'in 1930'lu yıllarda makine metaforundan ilhamla tasvir edilen sınıfsız ve organik toplum düsturunu 1970'li yıllarda "parmak" metaforu üzerinden ihya ederken, komünizme karşı mücadeleyi de ihmâl etmemiştir:

> …Partileri tanıtan bayraklar ayrı olabilir. Ay yıldızlı bayrağımız birdir. Partilerimiz ayrı da olsa, bir elin parmakları gibiyiz. Parmaklar ayrı da olsa, çıktıkları kol birdir. Partiler ayrı da olsa, vatan birdir, millet birdir. Parmaklar birbirine düşman olursa, o elden hayır gelmez. Parmaklar âhenkli çalışırsa, kazmayı, küreği, kalemi, silâhı beraber tutar!.. Ayrı duran parmaklar, gerektiğinde düşman karşısında yumruk olur, kolun bütün kuvvetiyle düşmana vurur. Yeter ki parmakların arasına diken yerleştiren millet düşmanlarına, bölücülere, iç kavga kışkırtıcılarına fırsat vermeyelim. Milletimizin dış düşmanları karşısında ve başlıca iç düşmanı olan komünizm karşısında, milletçe birliğe, beraberliğe muhtacız. Sınıf kavgası, ırk kavgası, mezhep kavgasıyla milletimizi bölüp parçalamak isteyenler var!.. Bunlara fırsat vermeyeceğiz… (Feyzioğlu, 1975a, s. 244).

Feyzioğlu, muhtelif konuşmalarında ve yazılarında da söz konusu "parmak" metaforunu sıkça kullanmış, Türkiye'de gerek etnik gerekse sınıfsal bakımdan hiçbir ayrılık olmadığı görüşünü tekrarlamıştır (Feyzioğlu, 1976, ss. 12-14; 1977, s. 45; 1996, s. 51). Türkiye'deki kimi parti, sendika ve derneklerin bu toplumsal birlik ve beraberliği bozma amacına yönelik etnik ve mezhepsel ayrılıkları körükledikleri, bunlara sınıf savaşını da ekleyip Türkiye'yi bölmeye ve parçalamaya çalıştıkları fikrini savunan Feyzioğlu, daha 1970 yılında Türkiye'nin "gerilla savaşı" adı altında adım adım bir iç savaşa sürüklendiği görüşünü ortaya atmıştır (Feyzioğlu, 1970a, s. 26). Türkiye İşçi Partisi (TİP), Devrimci İşçi

Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) ve Tüm Öğretmenler Birleşme ve Dayanışma Derneği (TÖB-DER) gibi parti, sendika ve derneklerin bu amaca matuf olarak faaliyet gösterdiklerini öne sürmüş (Feyzioğlu, 1970a, s. 4 vd.; 1975b, ss. 20-24), fakat eleştirileri esasen DİSK üzerinde toplanmıştır.

Sağ-Kemalist düşüncenin özelliklerinden biri de "sendikalar gibi işçi örgütlerine" karşı olumsuz bir tutuma sahip olmasıdır (Aydın & Taşkın, 2014, s. 84). Sağ-Kemalizm, -örneğin grev ve lokavtın yasaklanması derecesinde- bir anti-sendikalizme varmasa bile, sınıfsız toplum düşüncesine zarar verebileceği endişesiyle, işçi sınıfının hareketlerinin daima kontrol altında tutulmasının önemi üzerinde durmuştur. Bu bakımdan Sağ-Kemalist yaklaşım, devletin tek-parti devrinde olduğu gibi işçi-işveren arası ilişkilerde "hakem" rolünün devamından yana olmuştur.

"Her cemiyet meselesine, her iktisadî ve sosyal konuya 'sınıf kavgası' açısından bakan çarpık görüşleri reddediyoruz" diyen Feyzioğlu, sendikal hareketleri de bu nokta dâhilinde ele almış, Türkiye'de sendikacılığın "komünist ihtilâlin vasıtası" hâline getirildiği görüşünü öne sürmüştür (Feyzioğlu, 1970c, s. 7; 1975a, s. 245; 1976, s. 5). Atatürk'ün de "ihtilâlci siyasî sendikalizmi" reddettiğini ifade eden Feyzioğlu, toplumsal bütünlüğe zarar vermeyecek tarzda bir çeşit "millî sendikalizmi" savunmuş, 1960 sonrasında DİSK etrafında şekillenen Sol eğilimli sendikal hareketleri kıyasıya eleştirmiştir (Feyzioğlu, 1996, s. 89).

Feyzioğlu, DİSK ve onun çizgisindeki sendikaları, Sovyet "kızıl emperyalizminin" faaliyetleriyle ilişkilendirmiştir. Sözü edilen sendikaları, Sovyet işgaline uğrayan diğer memleketlerde olduğu gibi Türkiye'nin de çeşitli ayrılıklar bahanesiyle içerden çökertilip bir sosyalist halk ayaklanmasının zeminini hazırlayan örgütler olarak nitelemiştir. Feyzioğlu'na göre, DİSK gibi "kökü dışarda ideolojilerin" sözcülüğünü yapan sendikalar, Sovyetlerin Marksist-Leninist ideolojisinin işbirlikçisi olarak Türkiye'de bir sınıf savaşına zemin hazırlamak sûretiyle, Türkiye'yi olası bir Sovyet işgali için elverişli hâle getirmektedirler (Feyzioğlu, 1970a, ss. 4-25).

Feyzioğlu, bu iddiasını desteklemek amacıyla 15-16 Haziran 1970 Olaylarını misal göstermiştir. 15-16 Haziran 1970 Olayları, Türkiye'nin o güne kadarki en büyük işçi eylemlerine sahne olmuştur. Dönemin AP Hükûmeti'nin Sendikalar Kanunu'nda yapmak istediği bir değişiklik bilhassa DİSK tarafından tepkiyle karşılanmış, yoğun bir işçi katılımıyla 15 Haziran'da İstanbul'da başlayan işçi yürüyüşü bir süre sonra işçilerle emniyet kuvvetleri arasında bir çatışmaya dönüşmüştür. 15-16 Haziran tarihlerindeki olaylar neticesinde İstanbul'da sıkıyönetim ilân edilmiştir (Aydın & Taşkın, 2014, ss. 191-193; Kabacalı, 1992, s.

232). Feyzioğlu'nun şahsında 15-16 Haziran Olayları, "Markscı, Leninci, komünist idarecilerin yönettiği bir örgüt olan" DİSK'in, Sovyet Rusya'nın menfaatlerine hizmet edecek "komünist bir düzen kurma çabasının" bir tertibi, olayları tetikleyen sendika yöneticileri de "milletlerarası komünist fesat merkezlerinin direktifleriyle, Türkiye'de akıllarınca bir proletarya ihtilâlinin provasını yapmaya kalkışan bir avuç maceracı" kişiler olarak değerlendirilmiştir (Feyzioğlu, 1970a, s. 7; 1970b, ss. 1-2, 4).

Nitekim, yine Feyzioğlu'na göre, Türk Ceza Kanunu'nun komünist faaliyetleri yasaklayan 141 ve 142. maddelerinin kaldırılmasını isteyen, bunun yanında "Türk vatanının ve milletinin bütünlüğünü etnik esaslar üzerinden parçalama sonucunu doğurabilecek" taleplere çalışma raporunda açıkça yer veren DİSK, Türkiye'nin çıkarlarına değil, Sovyet Rusya'nın çıkarlarına hizmet eden bir örgüttür (Feyzioğlu, 1970a, s. 20). DİSK, bu amaçlar uğrunda çalışırken, siyasî bakımdan da yalnız değildir. DİSK'i, "komünist ideolojinin savunucusu olan bir siyasî kuruluşa bağlı" olarak gören Feyzioğlu, TİP ile DİSK'i amaçları bakımından birbirine bağlamış; DİSK'in 1969 Milletvekili Seçimleri'nde TİP'in desteklenmesi yönündeki talimatına vurgu yapmıştır (Feyzioğlu, 1970a, ss. 14, 25; 1970c, s. 5).

Feyzioğlu, sendikal meseleleri Sol propagandanın bir malzemesi hâline getirerek Türkiye'de bir sınıf kavgasına meydan verecek türden her hareketi eleştirmiş, Türkiye'nin toplumsal bütünlüğüne halel getirmeyecek bir millî sendikalizme/hür sendikalizme sahip çıkmıştır. Bu görüş paralelinde DİSK'i sert şekilde eleştirmiş, Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu'na (TÜRK-İŞ) ise övgülerde bulunmuştur.[14]

Feyzioğlu, sınıf esaslı olarak geliştirilen her türlü siyasal hareketin karşısında olmuştur. Nitekim, CHP'den kopmasına neden olan süreci tetikleyen "Ortanın Solu" hareketine de esasen bu yönüyle itiraz etmiş, Atatürk'ten devralınan "sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir kitle" anlayışının aksine, Türkiye'de bir sınıf mücadelesine CHP eliyle zemin hazırlandığı savını ortaya atmıştır.

Turhan Feyzioğlu ve Ortanın Solu Hareketi

[14] DİSK'in temsil ettiği zihniyetin Türkiye'de çalışma düzenini "kanla ve kaba kuvvetle" yıkarak, komünizmin zulüm sistemini Türkiye'ye getirme çabalarına karşın "…en azimli mücadeleyi, hür demokratik rejimin değerini bilen milliyetçi işçilerimiz, TÜRK-İŞ adlı büyük işçi kuruluşumuz vermektedir" (Feyzioğlu, 1970a, s. 14; 1970c, ss. 5-6). "Türk işçilerinin pek büyük çoğunluğunu sinesinde toplamış" olan TÜRK-İŞ, "işgal, tahrip, sabotaj, yangın çıkarma vs. gibi kanun dışı olayların her biri karşısında, vatansever bir şuurla, sorumlu sendikacılık anlayışıyla… bu gibi kanunsuz hareketleri kınamaktadır" (Feyzioğlu, 1970c, ss. 4-5). Bu bakımdan, "…milliyetçi ve hürriyetçi TÜRK-İŞ doğru yoldadır; Türk işçisinin gerçek ve kudretli temsilcisidir…" (Feyzioğlu, 1970a, s. 11; 1970b, s. 7).

Sağ-Kemalist tasavvurda, Kemalizm'in her türden ideolojik sapmaya -hele ki Sol bir sapmaya- kapalı olduğundan bahsedilmişti. Turhan Feyzioğlu'nun CHP'den ayrılmasına kadar varan sürecin temelinde de CHP'nin Ortanın Solu hareketiyle bu türden bir "Sol sapma" içine girdiği iddiası yatmaktadır.

Ortanın Solu kavramı, 1965 Milletvekili Seçimleri öncesinde CHP'nin "partiler yelpazesindeki yerini belirlemek amacıyla söylenen" bir deyim olarak ortaya çıkmıştır (Kili, 1976, s. 211). Ortanın Solu söylemi, "temel olarak, üreten ve üretmeden tüketen sınıfların karşıtlığı üzerine bina edilmiş", "sanayi burjuvazisi", "işçi sınıfı" ve "köylüler" üreten sınıflar olarak vasıflandırılmıştır. Buna mukabil, "toprak ağaları, tefeciler, aracılar, arsa spekülatörleri, lüks konut müteahhitleri" gibi "katma değer üretmeyen faaliyetlerle" iştigal eden toplumsal kesimlerse karşı cephede konumlandırılmıştır (Uçkan, 2017, s. 453). CHP, 1965 Milletvekili Seçimleri'ne Ortanın Solu sloganı etrafında petrolün devletleştirilmesi, yabancı sermaye, dış ticaret, devletçilik, işçi hakları, toprak reformu gibi somut konular üzerindeki önerilerle girmiş, ancak seçimlerden istediği sonucu alamamış, hattâ 1961 Milletvekili Seçimleri'ndeki oy oranının da gerisine düşmüştür (Bilâ, 1999, ss. 213-217).

1965 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları parti içinde farklı şekillerde yorumlanmış, kimi isimler mağlubiyetin sebebini Ortanın Solu'na yüklemişlerdir. Buna rağmen CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, Ortanın Solu'ndan taviz verilmeyeceğini ifade etmiştir. Fakat İnönü'nün Ortanın Solu hareketinden yana olan tavrına karşı, seçimlerin ardından CHP'nin en önemli gündem maddesi Ortanın Solu olmaya devam etmiştir (Bilâ, 1999, ss. 218-220). İnönü'nün seçimler sonrasında "…Biz, doğru düşündüğümüze inananlar üstünüz. Yanlış diyenleri doğru olduğuna inandırmaya çalışırız. Olmazsa, bizden ayrılırlar" sözü yakın gelecekte olacakları büyük bir kesinlikle öngörmüştür (Bilâ, 1999, s. 218). Zira, CHP içerisinde 1965 Milletvekili Seçimleri sonrasında Ortanın Solu etrafında cereyan eden tartışmalar, bu harekete karşı başını Feyzioğlu'nun çektiği muhalif bir grubu ortaya çıkarmış; 1966 yılı başlarından 1967 yılının Nisan'ına kadarki yaklaşık bir buçuk yıl boyunca ciddî tartışmalar yaşanmıştır. Nihayetinde, CHP'nin 28 Nisan 1967'de toplanan 4. Olağanüstü Kurultayı, Ortanın Solu'na muhalif olanların partiden tasfiyesi amacına yönelmiş; İnönü'nün kurultayda Feyzioğlu ve destekçilerini "meşruiyet dışı organ" olarak açıkça itham etmesine kadar varan sözleri sonrasında partiden kopmalar başlamıştır (Kili, 1976, s. 239). Kurultayın bitimini takiben aralarında Feyzioğlu'nun da olduğu otuz üç milletvekilinin yanı sıra, on beş senatörden oluşan toplam kırk sekiz CHP'li partiden ayrılmıştır (Aydın & Taşkın, 2014, s. 154; Bilâ, 1999, s. 229; Bozkır, 1996b, s. 241; Kili, 1976, s. 240; Koloğlu, 2000, s. 79).

Feyzioğlu, CHP'nin 1965 Milletvekili Seçim Bildirgesi'nin hazırlanmasında Bülent Ecevit'le birlikte büyük rol oynamıştır. Bu seçimlerde Ortanın Solu -yukarıda değinildiği gibi- ideolojik bir mahiyetten ziyade CHP'nin partiler yelpazesindeki yerini işaret etmek amacıyla kullanılmış, sosyalist vurgulara değinilmeden sosyal adalete ve sosyal güvenliğe ağırlık verilmiştir (Koloğlu, 2000, s. 75; Zürcher, 2019, s. 290). Feyzioğlu, bu bakımdan Ortanın Solu hareketine temelden karşı çıkmamış, ancak başını Bülent Ecevit'in çektiği bazı CHP'lilerin 1965 Milletvekili Seçimleri'nden sonra Ortanın Solu'na giderek sosyalizme varan ideolojik bir içerik yüklemelerine itiraz etmiştir. Feyzioğlu, CHP'deki son günlerinde partinin büyük bir hızla sosyalizme kaydığına dikkat çekmiş, "Cumhuriyet Halk Partisi'nin büyük kütlesi, sosyalist Cumhuriyet Halk Partisi'ne değil; Kemalist Cumhuriyet Halk Partisi'ne inanmaktadır" şeklinde bir çıkış yapmıştır (Alpaslan vd., 1967, s. 49). Feyzioğlu, yine aynı minvalde, "bizim devletçiliğimiz, halkçılığımız solculuk değildir, Atatürkçülüktür" (Alpaslan vd., 1967, s. 20) bağlamında CHP'nin halkçılığının -yukarıda işaret edildiği gibi- "sosyalist ve sınıfçı bir görüş değil, tesanütçü (solidariste) bir görüş" olduğunu vurgulamış, ancak Atatürk'ten devralınan bu düşüncenin CHP'yi sosyalist yapma niyetinde olanlar tarafından tahrif edilmeye çalışıldığını iddia etmiş ve eklemiştir: "CHP, sınıf mücadelesinden değil, düşmana karşı Millî Mücadeleden doğmuş partidir…" (Alpaslan vd., 1967, s. 23).

Feyzioğlu, CHP'deki son günlerinde sarf ettiği bu eleştirileri, CHP'den ayrıldıktan sonra da tekrarlamış, bu dönemde Bülent Ecevit'le aralarındaki görüş farklılıkları da belirginlik kazanmıştır. Söylemleriyle ve uygulamalarıyla Atatürk'ün ilkelerini "deforme" ettiğini öne sürdüğü Ecevit'i "Atatürkçülüğün içini boşaltmakla" suçlamıştır (Karadoğan, 2023, s. 234). Başından bu yana Ortanın Solu hareketinin sözcüsü konumunda olan Ecevit, 1966 yılında CHP Genel Sekreteri, 1972 yılındaysa Genel Başkan seçilmiştir. Ecevit, Feyzioğlu ve arkadaşlarının ayrılmasından sonra Ortanın Solu'nu teorik hâle getirmek için uğraşmış, 1968'de yayımladığı "Bu Düzen Değişmelidir" kitabıyla hareketin iktisadî boyutunu açıklamıştır. CHP'nin 1969 Milletvekili Seçimleri öncesinde kabul ettiği "Düzen Değişikliği Programı" da büyük oranda Ecevit'in eseridir. Programda yer verilen meşhur "toprak işleyenin, su kullananın" sloganının yanında, Türkiye'de bir "altyapı devrimi" yapılmasının gerekliliğinden bahsedilmiştir (Çolak, 2016, s. 122; Koloğlu, 2000, s. 81).

Yine Ecevit'in, 10 Kasım 1969'da düzenlenen Atatürk'ü anma gününde yaptığı bir konuşma büyük yankı uyandırmış, bu konuşma kimi ilavelerle "Atatürk ve Devrimcilik" isimli bir kitap hâline gelmiştir. Kitapta öne sürülen bazı düşünceler, CHP içinde ve bu arada Feyzioğlu nezdinde eleştirilere konu olmuştur. Ecevit, söz konusu kitabında, Atatürk'ün ve devrimciliğinin günümüz koşullarına

göre değil, Atatürk'ün yaşadığı koşullara göre değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiş, Atatürk'ü "tabulaştırmaktan" kaçınılması gerektiğini dile getirmiştir (Ecevit, 1973, ss. 11-12). Ecevit, Atatürk devrimciliğini iki yönlü olarak ele almıştır: Birinci yönünü, kendisinin "somut" devrimleri olarak "sağlığında yapmış olduğu devrimler" biçiminde telâkki etmiş, ikinci yön olarak ise Atatürk devrimciliğinin "soyut" yönüne işaret eden "sürekli devrimcilik" anlayışı bağlamında Atatürk'ün sağlığında hayata geçirmek istediği hâlde zamane şartlarının elvermemesi nedeniyle yapamamış olduğu devrimleri göstermiştir (Ecevit, 1973, ss. 17-18). Atatürk'ün sağlığında yapılan devrimler "siyasal, yönetsel ve tüzel kurumları, örgütleri, davranış ve töreleri ilgilendiren, kapsayan devrimler" şeklinde birer "üstyapı" devrimi olarak kalmış, bunlar, "gerçek devrim" olan "altyapı devrimine", yâni "üretim ilişkilerini yeniden düzenleyen ve ekonomik güce el değiştirten" devrime dönüşememiş, örneğin, altyapı devriminin temeli olan "toprak reformu" yapılamamıştır (Ecevit, 1973, ss. 61-62, 82). Buna göre; siyasî, hukukî, dinî ve kültürel alanları kapsayan Atatürk devrimleri, üstyapıda yaratmış olduğu tüm değişikliklere karşın, "…Halkı ezilmekten, sömürülmekten kurtarıcı devrimler değildi. Halkı daha çok refaha, daha çok ekonomik özgürlüğe, imkân eşitliğine ve sosyal adalete… kavuşturucu devrimler değildi" diyen Ecevit, şu sonuca varmıştır: "Bir insanın başına fes yerine şapka giydirilmekle, giyim kuşam ya da yazı değiştirilmekle, kadınlar peçe altından çıkarılmakla, hele lâiklikle, toplumda pek çok şey değişebilir ve değişmiştir. Ama Türk halkı, bu gibi devrimlerin yapılmasıyla birlikte sömürüden, yoksulluktan kurtulabilmiş değildir" (Ecevit, 1973, s. 69). Öte yandan Ecevit, Atatürk devrinde bir altyapı devrimini gerçekleştirmenin şartlar sebebiyle mümkün olmadığını da söylemiş, üstelik, Türkiye'nin ihtiyacı olan altyapı devrimleri için "bir üstyapı devrimciliği aşamasından geçmek gerekliliğine" vurgu yaparak, Atatürk'ün sağlığında gerçekleştirilemeyen altyapı devrimi için şartların ancak şimdi, bilhassa 1961 Anayasası'nın bir altyapı devrimini öngörmesi sebebiyle uygun hâle gelebildiğini ifade etmiştir (Ecevit, 1973, ss. 63, 90 vd.).

CHP'nin Ortanın Solu'nu benimsedikten sonra sınıf temelli politikalar takip ettiğinden yakınan Feyzioğlu, CHP'den ayrıldıktan sonra kurduğu Güven Partisi'ni "…sınıf kavgası yerine millî şuuru… isteyenlerin partisi" biçiminde tarif etmiştir (Feyzioğlu, 1969b, s. 18). -Ecevit ve destekçilerini kastederek- "CHP'nin sosyalist idarecileri, bu partiyi Atatürk'ten her gün biraz daha uzaklaştırıyorlar" diyen Feyzioğlu, "Atatürk, 'sınıf kavgasının' değil, 'millî tesanüdün' lideridir" sözüyle de CHP'den ayrılmadan önceki eleştirilerini tekrar etmiştir (Feyzioğlu, 1970a, s. 36). Bu itibarla, Feyzioğlu ve CGP'nin tarihsel işlevi, "Kemalizm'in,

zamanın ruhuna uygun olarak radikal solu meşrûlaştırmasına, ona geçiş sağlamasına karşı durmak" olmuştur (Bora, 2017, s. 168).

Ortanın Solu'nun argümanlarına istinaden CHP'yi ve Ecevit'i ilerleyen yıllarda da eleştirmeye devam eden Feyzioğlu, söz gelimi "toprak reformu" hususunda CHP ve Sol akımların tutumunu bir "sınıf kışkırtması" üzerinden milleti bölüp parçalamaya kadar götürebilecek bir sürecin parçası olarak görmüştür. Feyzioğlu, CHP ve Sol akımların savunduğu toprak reformunu "anayasa ve hukuk dışı zorbalıklar" olarak nitelemiş, başarılı bir toprak reformunun "…özel mülkiyet ve tapu tanımayan bir yağma teşvikçiliği tarzında değil, 'özel mülkiyete saygı' prensibine dayanılarak ve hukukî çerçeve içinde" yapılabileceğini söylemiştir. Feyzioğlu, "…toprak işleyenin diye başlayıp, toprak devletindir diye bitiren sosyalist ve kollektivist rejimler… başarıya ulaşamamışlardır…" diyerek, CHP'nin 1969 ve 1973 Milletvekili Seçimleri'ndeki önemli sloganlarından biri olan ve büyük oranda Ecevit'in imzasını taşıyan "toprak işleyenin, su kullananın" sloganına göndermede bulunmuştur (Feyzioğlu, 1975a, s. 223).[15]

Feyzioğlu, yine Ortanın Solu'nun yöneldiği önemli amaçlardan biri olan "yoksullukla mücadele" konusunda eski partisine âdeta nazire yaparcasına Türkiye'deki çeşitli toplumsal kesimleri birbirine düşürmeden ve bir sınıf kavgasına meydan vermeden de yoksullukla mücadele edilebileceğini ve sosyal adaletin sağlanabileceğini savunmuştur. Feyzioğlu, CHP'den ayrıldıktan sonra başına geçtiği CGP'nin sosyal adalet görüşünü "sosyalist maceraya sapmadan, sosyal adaletçi ve sosyal güvenlikçiyiz" şeklinde izah etmiştir (Feyzioğlu, 1977, s. 45). Üstelik Feyzioğlu, bu hususa daha 1961 Anayasası'nın hazırlanışında dikkat çekmiştir. 1961 Anayasası'nın hazırlayıcılarından biri olan Feyzioğlu, yeni anayasanın sosyal adaleti temel alan bir anayasa olduğuna dikkat çekmiş, "hürriyet nizamı içinde, demokratik esaslara ve hukuk devletine bağlı kalarak gerçekleştirilecek sosyal adalet, komünizm yolunda atılmış bir adım değil, komünizmi başlıca silâhından mahrum eden, komünizmi mânen, fikren ve fiilen iflasa mahkûm eden başlıca tedbirdir" fikrini öne sürmüştür (Feyzioğlu, 1961, s. 6).

[15] CHP, 1960'lı yılların sonlarında gerek parti içinde Ortanın Solu'na muhalif olan kesimden, gerekse diğer partiler tarafından Türkiye'de yaşanan toprak işgalleri sebebiyle eleştiriye uğramıştır. Nitekim, anılan yıllarda "Anadolu'nun bazı yerlerinde meydana gelen toprak işgallerinden CHP'nin 'toprak işleyenin su kullananın' sloganı sorumlu tutuluyordu" (Çolak, 2016, s. 126). CHP içerisinde -Feyzioğlu ayrıldıktan sonra- Ortanın Solu'na karşı muhalefetin başını çeken Kemal Satır ve Nihat Erim gibi partililer "toprak işleyenin, su kullananın" sloganının "yasalara aykırı olduğunu, mülkiyet hakkına saldırılara, eylemlere yol açacağını, mülkiyet hakkını temelinden sarsacağını" ileri sürmüşlerdir (Kili, 1976, s. 252).

Feyzioğlu, CHP'den ayrıldıktan sonra da benzer görüşü savunmuş, Türkiye'de yoksulluğun ortadan kaldırılarak halkın refah seviyesinin yükseltilmesine "Ne yıkıcı propaganda ile ne komünist birtakım sloganların şablonculuğu ile… ne yıkıcı sınıf kavgası kışkırtmaları ile ulaşılamaz… Biz Atatürkçü, sınıf kavgasından uzak, millî dayanışmayı ön plânda tutan bir sosyal güvenlik ve sosyal adalet görüşünün temsilcisiyiz" demiştir (Feyzioğlu, 1977, s. 37). Feyzioğlu'nun tasavvurunda anayasanın öngördüğü şekilde sosyal devletin tüm imkânlarının seferber edilerek sosyal adaletin sağlanması komünizmin bir nevi panzehri gibi görülmüş; böylece, Sol ideolojilerin toplumdaki her türlü eşitsizliği kendi kışkırtıcı propagandalarına payanda yapmalarının önüne geçilebileceği umulmuştur.

Soğuk Savaş döneminde Feyzioğlu ve partisi etrafında örgütlenen Sağ-Kemalizm, lâiklik vurgusunu ihmâl etmeden, fakat komünizme karşı esaslı bir halk desteği alabilmek amacıyla İslâm'a yüksek düzeyde teveccüh gösteren bir yaklaşım sergilemiştir. "Sosyal güvenlik ve sosyal adaleti gerçekleştirmeye çalışmak hem Anayasamızın emridir; hem medenî bir toplumun gereğidir; hem yüce dinimizin esaslarına uygundur" diyen Feyzioğlu, Türkiye'de Sol ideolojilerin sesini iyice yükselttiği 1970'li yılların ikinci yarısında sosyal adaletin önemini dinî bakımdan da vurgulamıştır (Feyzioğlu, 1977, s. 23). Yine bu meyanda, "her türlü mukaddesatı ve ebedî gerçekleri reddedenler [komünistler] değil, Allah'a inananlar doğru yolu bulacaklardır" gibi kitleleri anti-komünist blokta toplayabilecek vecizelere başvurulmuştur (Feyzioğlu, 1969a, s. 7; 1975a, s. 62). Feyzioğlu, Soğuk Savaş Türkiye'sinde anti-komünist söylemin tahkim edilmesinde -lâiklikten taviz verilmeksizin- İslâm'ın bir araç olarak kullanıldığı retoriğin önde gelen isimlerinden biri olmuştur (Feyzioğlu, 1975a, ss. 289-290; 1976, ss. 8-12; 1977, ss. 38-41).

Feyzioğlu'nun, Ortanın Solu ve CHP eleştirisi bağlamında son tahlilde şunlar söylenmelidir. Feyzioğlu'nun şahsında, Ecevit'in CHP'deki etkisi ve yetkisi genişledikçe CHP'nin Kemalizm'e bakışı Marksist bir perspektife göre yeniden şekillenmiştir. Buna göre, Ecevit'in başını çektiği kimi CHP'liler, Atatürk inkılâplarını "altyapı" ve "üstyapı" devrimleri şeklinde Marksist bir tasnife tâbi tutmuşlar; Atatürk'ü bir burjuva devriminin lideri biçiminde görmek bakımından yaptıklarını yalnızca sınıfsal bakımdan değerlendirmişlerdir. CHP, Ortanın Solu'nun giderek sosyalizme meyletmesiyle Atatürk'ün "sınıfsız toplum" düşüncesini bir kenara atmış; "altyapı devrimi" adı altında Türkiye'yi sınıf kavgalarına sürükleyebilecek bir zemin inşa etmiş; bu arada Atatürk'ün milliyetçi yönü de gözlerden uzak tutulmuştur. Atatürk milliyetçiliği, "komünizmle ve sınıf kavgası kışkırtmacılığı ile bağdaşmaz" diyen Feyzioğlu, Türkiye Cumhuriyeti'nin

kurulduğu günden itibaren almış olduğu sosyal adalet ve sosyal güvenlik tedbirlerinin "sınıf kavgası ve kanlı çatışmalar yoluyla elde edilmiş sonuçlar" değil, Atatürk'ten ilham alan milliyetçi ve halkçı tutumun "…Türk milletini kaynaşmış ve bağdaşmış hâle getirme yolundaki bilinçli çabalarından doğmuş" sonuçlar olduğunu savunmuştur (Feyzioğlu, 1996, s. 78). Fakat CHP, sınıf kavramına dair tek-parti devrinden miras kalan geleneksel düşünceleri Ortanın Solu hareketiyle radikal bir biçimde terk etmiştir.

TÜRKİYE'NİN KURTULUŞU: "KÖKÜ DIŞARIDA İDEOLOJİLER" YERİNE "ATATÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ"

Turhan Feyzioğlu, komünizme yönelttiği bütün bu eleştirilerin ışığında komünist ideolojiyi "kökü dışarıda bir aşırı akım" olarak tanımlamıştır (Feyzioğlu, 1970a, s. 16; 1970c, s. 7). Fakat Feyzioğlu, yalnızca komünizmi değil, faşizmi de aynı zaviyeden değerlendirmiş, komünizme yönelik eleştirileriyle aynı ağırlıkta olmasa bile, faşizmi de eleştirmiş, Türk'ün millî ve manevî değerlerine aykırı bulduğunu ifade ettiği komünizm ve faşizm gibi "hürriyet düşmanı" ideolojilerle devletin tüm kurum ve kuruluşları vasıtasıyla mücadele etmesinin zorunlu olduğunu savunmuştur (Feyzioğlu, 1957, s. 50; 1970a, s. 7; 1971, s. 13; 1972, s. 13; 1976, s. 4; 1988, ss. 51, 62-64).

Feyzioğlu, Türkiye'nin tetikte olması gerektiğini düşündüğü bir tehlikeye ve tehdide 1960'lı yılların sonlarından itibaren sık sık dikkat çekmiştir. Türkiye'nin komünist ideolojinin pençesine düşürülmek istenilen bir ülke olduğunun altını çizen Feyzioğlu, buna mukabil, komünizmle mücadele eden siyasal iktidarların Türkiye'de faşist bir idarenin temellerini atmaktan kaçınmaları gerektiğini de söylemiştir. Buna göre, komünizmle mücadele etmek isteyen iktidarların anayasa ve kanunlar marifetiyle aşırı otoriter önlemler alarak bir "dikta rejimi" kurma yoluna sapmasına izin verilmemesi üzerinde durmuştur. Feyzioğlu, dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi Türkiye'de de komünist kışkırtmalarının yayılmasına bir tepki olarak "otoriter nizam ve sertlik heveslerinin" arttığından dem vurmuştur (Feyzioğlu, 1969b, s. 10).

Feyzioğlu, bu görüşüne tarihten örnekler de getirmiş, tarih boyunca Sol ve Sağ aşırı uçların birbirlerini davet ettiklerini ve beslediklerini kaydetmiştir. Örneğin, "İtalya'ya faşizm kendi kendine gelmemiş", komünistlerin toplumu neredeyse yıkma noktasına getirdikleri bir anda İtalyan milleti, Mussolini'nin "nizam ve otorite vaad eden hareketine katılmıştır" (Feyzioğlu, 1970c, s. 8). Keza, I. Dünya Savaşı sonrasındaki Weimar Almanya'sında da sivri uçların kanlı mücadelesi devam ederken, Alman milleti Hitler'in diktasına bir "can simidi" gibi sarılmış, komünizm tehlikesi Hitler istibdadını doğurmuştur (Feyzioğlu, 1970c, s. 8). Yine, İspanya ve Yunanistan'da da benzer şekilde "faşizmi doğuran sebep,

daima, komünizm karşısında duyulan nefret ve korku olmuştur" (Feyzioğlu, 1975a, s. 154).

Feyzioğlu'nun değerlendirmelerinde dikkat çeken nokta, faşizmin hep komünizm tehlikesinin olduğu zamanlarda, bir anlamda komünizme karşı bir reaksiyon olarak ortaya çıkmış olmasına yapılan vurgudur. Nitekim, Feyzioğlu'nun bu hususta görüşü nettir: "Komünizm tehlikesinin durdurulmadığı her yerde, faşizm tehlikesi vardır" (Feyzioğlu, 1970c, s. 9). Komünizmi yalnızca kendi başına bir "tehlike" olarak değil, ondan pek farkı olmayan faşizmi de peşinden sürüklemesi sebebiyle âdeta bir "çifte tehlike" olarak tasavvur eden Feyzioğlu, komünizme karşı mücadelenin daima "hukuk devleti" çizgisinde sürdürülmesinin önemini vurgulamıştır. "Faşizmin veya komünizmin, hiç kimse için, hiçbir millî müessese için, imrenilecek bir tarafı olmadığını bilmeliyiz" diyen Feyzioğlu, her iki ideolojinin de hürriyet düşmanı olduğunu ifade etmiştir (Feyzioğlu, 1970c, s. 9).

Feyzioğlu; Almanya, İtalya, İspanya ve Yunanistan gibi komünizmden kaçarken faşizme yakalanan ülkelerin uğradığı akıbetin Türkiye için bir ders olması gerektiğinden bahisle, komünizmle ve diğer aşırı Sağ akımlarla mücadelenin daima anayasa ve kanunlar çerçevesinde olması gerektiğini savunmuştur. Kaldı ki, Türkiye'nin önünde ne komünizme ne de faşizme sapmadan Türk milletinin kurtuluşunu temin edecek olan "Atatürk milliyetçiliği" gibi bir anahtar mevcuttur. Komünizmi ve faşizmi "kökü dışarıda ideolojiler" olarak gören Feyzioğlu, bunlar yerine Atatürk milliyetçiliğinin hâkim kılınmasını savunmuştur. Buna göre, Türkiye'nin komünizm ve faşizm gibi totaliter ideolojilerin tehlikesinden kurtulmasının "bir tek yolu vardır": "Atatürk'ün bütün vatandaşları millet potasında kaynaştıran, sınıf kavgasını reddeden milliyetçi ve ıslahatçı tutumu" (Feyzioğlu, 1975a, s. 178). Atatürk'ün fikirleriyle şekillenen Cumhuriyet Türkiye'si, "Marksçı-Leninci sınıf diktasının" yanında, Hitler ve Mussolini'nin temsil ettikleri "demokrasi düşmanı, millet egemenliği ile bağdaşmaz, totaliter devlet anlayışlarını da… temelinden yanlış bulmuş ve reddetmiştir" (Feyzioğlu, 1996, s. 88). Nitekim, "aşırı sağ ve sol kölelik rejimlerini reddetmiş" olan Atatürk'ün gerek Mussolini Faşizmi gerekse de Hitler Nazizmi ve Sovyet Sosyalizmi hakkındaki olumsuz kanaatleri bunun ispatıdır (Feyzioğlu, 1988, s. 74; 1996, s. 77).

Feyzioğlu'nun şahsında "basma kalıp doktrinlere" itibar etmemiş olan Atatürk, daha Millî Mücadele yıllarında komünizme ve emperyalizmin her türlüsüne karşı koymuştur. Feyzioğlu, özellikle komünizm eleştirisi bağlamında Atatürk'e yoğun olarak referans vermiş, kendi anti-komünist temayüllerine Atatürk'ün görüşlerine istinaden meşrûluk kazandırmak istemiştir. Sivas Kongresi

günlerinde "Bolşevizm'e gelince, yurdumuzda bu doktrin için herhâlde bir zemin mevcut değildir. Çünkü gerek dinimiz ve âdetlerimiz, gerekse sosyal teşkilatımız, onun bize mâl edilmesine tamamıyla elverişsizdir" demiştir. Cumhuriyet devrinde de -Rusya'yla dostluğu bozmaksızın- "Türkiye'de Bolşeviklik olmayacaktır" görüşünü açıklıkla ortaya koyarken, "Bolşeviklerin yalnız Avrupa'yı değil, bütün Asya'yı tehdit eden başlıca kuvvet hâlini aldıklarını" beyan etmiştir (Feyzioğlu, 1963, ss. 6, 12; 1970a, s. 18; 1996, s. 77). "Atatürk büyük bir milliyetçiydi. Ateşli bir milliyetçiydi" diyen Feyzioğlu'nun şahsında millet ve milliyetçilik gibi çağımızın en büyük gerçeklerini reddeden komünizmin Atatürk'ün nezdinde hiçbir değeri yoktur (Feyzioğlu, 1963, s. 13). Kaldı ki, Marx'ın "yeterince değerlendirmediği" millet ve milliyet fikrinin "bütün öteki akımlardan daha güçlü çıkması" da Atatürk'ün haklılığını ispat etmiştir (Feyzioğlu, 1996, s. 75). Son tahlilde, emperyalizmin her türlü biçimini reddeden, "akılcı, çağdaş, medenî, ileriye dönük, demokratik, toplayıcı, birleştirici, yüceltici, insanî ve barışçı" özelliklere sahip olan Atatürk milliyetçiliği, "milliyetçilikle taban tabana zıt olan komünizmle yan yana gelemeyeceği gibi, ırkçılıkla, totaliter faşizmle, şovenizmle, teokratik düzen savunuculuğuyla da bağdaşmaz" (Feyzioğlu, 1996, s. 44).

Türkiye'nin birliğini tesis edecek tek düşünce "Atatürk'ün gösterdiği toplayıcı, birleştirici, bütünleştirici milliyetçilik yoludur" (Feyzioğlu, 1976, s. 14). Faşizmin ve bilhassa da komünizmin panzehri olan Atatürk milliyetçiliği, Türkiye'nin hakikî kurtuluşunun reçetesidir: "…Biz, Mustafa Kemal Atatürk'ün ışıklı yolunda yürümeyi vazife sayan ve bu yolun mutlaka, mutlaka zafere gideceğine inanan bir topluluğuz" (Feyzioğlu, 1977, s. 46). Feyzioğlu, sadece Sol ve Sağ aşırı akımlar karşısında değil, esasen her türlü doktrin ya da ideoloji karşısında Atatürk milliyetçiliğini ve tabiî onun asıl kaynağı olan Atatürkçülüğü üstün tutmuş, Atatürkçülük dışındaki tüm alternatifleri Türkiye'yi "darmadağınık eden…, iç kavgaları, ırk-mezhep-sınıf kavgalarını alabildiğine körükleyen yollar" biçiminde tasvir etmiştir (Feyzioğlu, 1976, s. 14). Feyzioğlu'nun Genel Başkanlığını yaptığı CGP'nin temel sloganlarından birinin "ne aşırı sağ ne aşırı sol, Atatürkçü yol" olması bu minvalde şaşırtıcı değildir (Karadoğan, 2023, s. 236). Feyzioğlu'nun milliyetçiliği bir ideolojiden ziyade, hayatın temel icaplarından biri ya da insanlığın bir rüknü gibi gördüğü söylenmelidir. Milliyetçilik; "Milletini sevmek, ailesini sevmek kadar tabiî ve asil bir duygudur. Mensup olduğu milletin her alanda yücelmesine, ilerlemesine, güçlenmesine hizmet etmek hem yurttaşlık hem insanlık görevidir…" (Feyzioğlu, 1996, s. 8). "Yüce bir düşünce, asil bir inanç" olan Türk/Atatürk milliyetçiliği, herhangi bir ideolojiyle kıyaslanamaz (Feyzioğlu, 1996, s. 12).

Feyzioğlu'nun, -yukarıdaki satırlarda kimi ipuçları verildiği üzere- millet kavramına bakışı ve milliyetçiliğe dair tutumu, Kemalizm'in ve Atatürk'ün millet

ve milliyetçilik nosyonuna dair bakış ve tutumuyla oldukça benzerdir. Zira, Kemalist Türk milliyetçiliği "bir yanda basit bir coğrafî ve kültürel çerçeve" diğer yanda ise "etnik bir yönü" bulunan bir terkibin ürünü olarak değerlendirildiğinde (Koçak, 2013, s. 188), bu çift başlı tasavvurun Feyzioğlu için de geçerli olduğu görülmektedir. Hakikaten, Cumhuriyet'in kuruluşunda millet kavramının "ırkî" özellikler bakımından değil, daha ziyade "kültürel karabet [yakınlık]" üzerinden ele alınmasının[16] yanında, "…kültürel-hukukî geniş millet ve yurttaşlık tanımını içten içe zorlayan bir etnik türdeşlik ve egemenlik motifi [de] kendini hissettirmiştir" (Parla, 1995, ss. 207-208). Parla, Koçak'ın yukarıdaki tarifini destekler mahiyette olarak, Kemalist Türk milliyetçiliğinin "…cumhuriyetin kuruluşunda benimsenmiş bir etnik-kültürel çoğulculuk ve defansif milliyetçilik" ile "ikinci ve hiç de munis olmayan etnik-egemenlikli iç siyaset yüzünü" kapsadığından bahsetmektedir (Parla, 1995, s. 209). Türk milletini, "aynı tarihten gelen, aynı millî kültüre sahip, ortak ülkü ve kader birliği içinde bölünmez ve ebedî bir varlık" olarak tanımlayan Feyzioğlu, Kemalist milliyetçiliğin "basit bir coğrafî ve kültürel çerçeve" ya da "kültürel-hukukî geniş millet ve yurttaşlık tanımını" merkeze almaktadır (Feyzioğlu, 1975a, s. 243).

Fakat Feyzioğlu'nda "etnik bir yönü" ağır basan ya da "etnik türdeşlik ve egemenlik motifi" temelinde şekillenen bir milliyetçi söylem de mevcuttur. Zira, Feyzioğlu pek çok konuşmasında ve yazısında Türkiye'deki etnik çoğulculuğu reddetmiş, "Türkiye'de halklar yok, Türk milleti vardır" görüşünden taviz vermemiştir (Feyzioğlu, 1975a, s. 248). Bu itibarla, Kemalizm'in etnik bakımdan "homojen toplum" tasavvuru Feyzioğlu'nda da görülmektedir. Feyzioğlu'nun, "bölünmez, parçalanmaz Türk milleti", "hepimiz aynı milletin mensuplarıyız" (Feyzioğlu, 1976, s. 13) gibi ya da "devletin, ülkesi ve milletiyle bölünmezliği" (Feyzioğlu, 1977, s. 38) gibi sıkça tekrarladığı bu türden cümleler ve ifadeler, kültürel-hukukî bağların yanında etnik bir referansa da işaret eden tek-parti devrinin homojen toplum tasavvurunun birebir yansımasıdır.

Feyzioğlu'nun konuşmalarında ve yazılarında yer bulan "Türkiye'de başka başka halkların yaşadığı teorisi" ifadesi ile (Feyzioğlu, 1975b, s. 19), yine aynı minvalde zikretmiş olduğu "Türkiye'de 'Türkiye halkları' değil, bir millet vardır"

[16] Atatürk'ün Âfet İnan'a dikte ettirmesiyle hazırlanması bakımından Atatürk'ün şahsî fikirlerini barındıran "Medenî Bilgiler" kitabında milletleri oluşturan en önemli unsurlar arasında "müşterek millî fikir, ahlâk, his, heyecan, hatıra ve an'ane ile müşterek mazi, birlikte yapılmış tarih, müşterek dil" gibi unsurlara yer verilmesi (İnan, 1998, s. 23), Kemalist milliyetçiliğin milleti tanımlama noktasında -dil hâriç olmak üzere- Renancı sübjektif millet anlayışına yakın olduğunu göstermektedir.

sözü de (Feyzioğlu, 1996, s. 52) dikkat çekicidir. Nitekim, bu türden söylemler, bilhassa 1930'lu yılların Türkiye'sinde revaç kazanmış olan etnik bakımdan homojen toplum düşüncesinin yansıması olarak değerlendirilmelidir. Feyzioğlu'nun "Türkiye'de başka başka halkların yaşadığı teorisi" şeklindeki ifadesinde bu görüşün "ispata muhtaç" olduğuna dikkat çekmek amacıyla "teori" ifadesinin kullanılması, CHP Genel Sekreteri Recep Peker'in 1931'deki bir konuşmasını çağrıştırmaktadır. Peker, anılan konuşmasında "Bugünkü Türk milleti siyasî ve içtimaî camiası içinde kendilerine kürtlük, çerkezlik ve hattâ lazlık ve pomaklık[17] gibi fikirler telkin edilmiş olan vatandaşlarımızı kendimizden sayarız. Mazinin karanlık istibdat devirlerinden kalma bir miras olan ve uzun tarihî tekallübatın [değişmelerin] mahsulü bulunan bu yanlış telakkileri hulusla ve samimiyetle düzeltmek vazifedir…" demektedir (Parla, 1995, s. 110). Feyzioğlu'nun, Türkiye'de Türklerden gayrı insanların da yaşadığı görüşünü bir "teori" gibi sunarak geçersiz kılma çabasıyla, Peker'in yukarıda sayılan etnik aidiyetleri "telkin edilmiş bir fikir" gibi sunarak yok sayması arasında herhangi bir fark yoktur. Feyzioğlu'nun, aradan geçen neredeyse yarım asırlık süreye rağmen, Kemalizm'in 1930'lu yıllardaki "etnik-egemenlikli iç siyaset yüzüne" sırtını çevirmediği görülmektedir.[18]

Üstelik meselenin, Feyzioğlu'ndaki anti-komünist düşünceyi ilgilendiren bir yönü de vardır. Türk tarihi içerisinde "Türklük bilinci etrafında millî birlik ve beraberliğin" ilk defa Atatürk Türkiye'sinde sağlandığını ifade eden Feyzioğlu, komünizmin bu millî birlik ve beraberliği, "sınıf kavgası" yoluyla tahrip ederek, Türklük bilincinin yerine tüm dünyadaki işçi sınıfının menfaatlerini kollamaya yönelen enternasyonal bir bilinci geçirmek istediğinden hareket etmiştir (Feyzioğlu, 1980, s. 41). Feyzioğlu, "Türkiye'de başka başka halkların yaşadığı" görüşünü de komünizmle ilişkilendirmiş, yukarıda işaret edildiği üzere, Türkiye'yi bölmek ve parçalamak isteyen uluslararası komünizmin TİP ve DİSK gibi içerdeki işbirlikçileri marifetiyle bu sunî ayrılıkları gündeme getirdiğini iddia etmiştir. Feyzioğlu, TİP'i; "Türk Devletinin ülke ve millet bütünlüğünü parçalamaya çalışan… Moskova çizgisindeki bir aşırı sol örgüt" olarak tanımlamıştır (Feyzioğlu, 1972, s. 10). Nitekim, Anayasa Mahkemesi de "gecikmiş bir kararla" TİP'i kapatırken bu gerçeği fark etmiş, kapatma gerekçesi olarak TİP'in

[17] Etnik mensubiyeti ifade eden bu kavramlar, Peker'in konuşmasını içeren orijinal metinde de bu şekilde geçmektedir. Bkz. (Parla, 1995, s. 110).

[18] Buna mukabil, Turhan Feyzioğlu'ndaki milliyetçilik, ırkçı bir çizgiye de kaymamıştır. Bkz. (Feyzioğlu, 1996, ss. 56-57). Dahası, Feyzioğlu, tek-parti devrinin Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi gibi tamamen etnosentrik bir perspektifle Türk milletini dünya tarihinin merkezine konumlandıran bilim-dışı teorilerine de itibar etmemiştir.

"Türkiye'nin doğusunda bir başka milletin [Kürtler] yaşamakta olduğunu iddia etmesini" göstermiştir (Feyzioğlu, 1975b, ss. 18-21).

"DÖNGÜSEL RESTORASYONCULUK" DÜŞÜNCESİ: MİLLÎ İRADECİLİKLE İHTİLÂLCİLİK ARASINDA TURHAN FEYZİOĞLU

Turhan Feyzioğlu'nun, 1950'li yıllardan itibaren yazılarında ve konuşmalarında en çok itibar ettiği kavramlardan biri "millî irade" olmuş; Atatürkçü düşüncenin ve bu arada Cumhuriyet'in temel taşlarından saydığı "millet egemenliği" kavramına büyük önem atfetmiştir. Ancak, Feyzioğlu'ndaki millî irade övgüsü, Bora'nın, "çoğunluğu alan her şeyi yapar şiarıyla… anti-demokratik, otoriter bir üslûba meyyal [bir] millî iradecilik" şeklinde tasvir ettiği (Bora, 2014, s. 26) Türk Merkez-Sağına has millî irade anlayışından farklılık arz etmektedir. Zira, Feyzioğlu'nun tasavvurunda millî iradeye ve ondan hasıl olacak her türden neticeye hürmet edilmesini salık veren bir eğilimin yanında, daima iktidarların anayasal sorumluluğuna referans veren bir taraf da vardır.

Bütün bunların ötesinde, Feyzioğlu'nun askerle olan ilişkisi ve askerî müdahaleler karşısındaki tutumu ayrıca incelenmeye değerdir. Öyle ki, Feyzioğlu'nun siyasî kariyeri, milletin ve sandığın hakemliğine razı olunması gereğinden bahseden bir millî iradeci söylemin yanında, askerî müdahalelere ses çıkarmamak bir tarafa, bunları âdeta "meşrûlaştırma" gayretleri içinde olan bir söylemle iç içe geçmiştir. Bu girift hâlin yansıması, kendisinin 27 Mayıs 1960 Darbesi sonrasındaki bir konuşmasında takip edilebilir. 27 Mayıs 1960 Darbesi için "her bakımdan, dünya tarihindeki ihtilâller içinde kendine has bir asaleti ve temizliği olan 27 Mayıs Devrimi" ifadesini kullanan Feyzioğlu, bu devrimle beraber, "iktidarın, egemenliğin gerçek ve tek sahibi olan milletin hür iradesine devredildiği" düşüncesindedir (Feyzioğlu, 1961, s. 3). Bu anlamda 27 Mayıs 1960, Cumhuriyet'in kurucu değerlerine ve Atatürk ilkelerine bir dönüşü ifade etmektedir. Nitekim, Feyzioğlu'nun tasavvurunda bu dönüşün "en büyük saadet, en haklı iftihar payı… Türk milletine yeni ve demokratik bir Anayasa kazandırmak kararını vererek bu yolda harekete geçen Millî Birlik Komitesine, Silâhlı Kuvvetlerimizin bu güzide temsilcilerine ait[tir]" (Feyzioğlu, 1961, s. 4).

Feyzioğlu'nun nazarında Türkiye'deki askerî müdahaleler, anti-demokratik karakterdeki aşırı ideolojilerin etkisiyle Cumhuriyet'in kurucu değerlerinden ve Atatürk ilkelerinden uzaklaşılmasının âdeta doğal bir neticesidir. Örneğin, 27 Mayıs 1960 Darbesi, mecliste çoğunluğa sahip olduğu gerekçesiyle anti-demokratik kanunlar çıkarmaktan çekinmeyerek faşist bir dikta rejimine meyleden DP'ye karşı yapılmıştır. Feyzioğlu, birkaç yıl sonra 27 Mayıs 1960 Darbesi'ne de zemin teşkil edecek bir argümanı daha 1955 yılında Forum Dergisi'ndeki bir

yazısında dile getirmiştir. "Serbest seçim, hürriyetler için şüphesiz bir teminat teşkil eder; fakat asla kâfi değildir…" diyen Feyzioğlu, iktidarın bilhassa yargı gibi başka bir kuvvet tarafından sınırlandırılması üzerinde durmuş, millî iradenin tecellisiyle iktidara gelen bir yönetimin çoğunluk diktasına dönüşmesi tehlikesine dikkat çekmiştir (Feyzioğlu, 1957, ss. 143-144). Feyzioğlu'nun 1947'de yazdığı doktora tezi, Türkiye'de kanunların anayasa uygunluğunun denetlenmesi maksadıyla bir Anayasa Mahkemesi'nin kurulmasının önerildiği ilk çalışmalardan biridir. Milletin temsilcileri olmaları bakımından millî iradeyi temsil eden milletvekillerinin yasama faaliyetlerini yargısal denetime tâbi tutacak bir kurum olarak Anayasa Mahkemesi'nin kurulmasının önerilmesi kritiktir.

Feyzioğlu, 12 Mart 1971 Muhtırası öncesinde de millî irade kavramını öne çıkarmış, MGP adına yaptığı meclis konuşmasında "Büyük milletimizin iradesine, hürriyete, demokratik rejime muhalif değiliz. İktidarla, seçim minderinde ve meşrû yollardan mücadele edeceğiz. Milletin hakemliğine razı olacağız" demiştir (Feyzioğlu, 1969b, s. 9). Feyzioğlu'nun 1969 yılının başlarında yapmış olduğu bu konuşmadan yaklaşık iki yıl sonra TSK'nın vermiş olduğu 12 Mart 1971 Muhtırası sonrasında dönemin Demirel Hükûmeti istifa etmek zorunda kalmıştır. Feyzioğlu'na göre 12 Mart Muhtırası, aşırı Sol kışkırtıcılığın doğuracağı bir halk ayaklanmasının sonunda Türkiye'yi Sovyetlerin güdümüne sokacak bir sosyalist ihtilale âdeta ramak kalmışken verilmiş; bu süreci engellemekte geciken iktidarın yerine silâhlı kuvvetler duruma hâkim olmuştur. Feyzioğlu, 12 Mart Muhtırası'ndan hemen önce Şubat 1971'deki bir konuşmasında, "hükûmetin tehlikeleri görmekte ve teşhis etmekte geç kalışı, tedbirsizliği ve gevşekliği" sebebiyle "Türkiye'de komünizm propagandası, hattâ komünist bir zulüm idaresi kurma hedefini güden hareketlerin… yaygınlaştığından" bahisle yaklaşan müdahaleyi haber vermiştir (Feyzioğlu, 1972, s. 7). Feyzioğlu, muhtıranın ardından "Türkiye, uçurumun kenarına kadar gelmişti. 12 Mart hareketi, Türkiye'yi uçurumun kenarından alıp kurtarmak için yapıldı" demiştir (Feyzioğlu, 1971, s. 21).

Feyzioğlu, bir başka konuşmasında da "Komünizm tehlikesi Türkiye'de 12 Mart'tan sonra veya 12 Mart günü öğleden sonra doğmadı. 12 Mart'ı komünizm tehlikesi getirdi. 12 Mart'ı, devleti yıkmakta olan birtakım cereyanların çeşitli uçlardaki sivri akımlarının tehlikeleri getirdi" demiş; 12 Mart'ın "Atatürkçü ve milliyetçi [bir] hedef" güttüğüne vurgu yapmıştır (Erim, 2018, s. 577). Bu bakımdan, Feyzioğlu'nun zihin dünyasında askerî müdahaleler, Cumhuriyet'in bir nevi fabrika ayarlarına dönüşü biçiminde tasavvur edilmiştir. Müdahalelerin sivil siyaseti sekteye uğratan olumsuz yönüyse, iktidarların ve ülkedeki genel politik yapının kusurları yüzünden Atatürkçülük çizgisinden uzaklaşılmasının doğurduğu mecburî bir netice gibi görülmüştür. Nitekim, Feyzioğlu'nun şahsında 12 Mart

Muhtırası da "…bir kısım memleket evlâtlarının Atatürkçü ve milliyetçi çizgiden maalesef uzaklaştırılmalarının" acı bir neticesi gibi telâkki edilmiştir (Feyzioğlu, 1971, s. 12).

Feyzioğlu'nun düşüncesinde silâhlı kuvvetler, Atatürkçülüğün sinir uçlarıyla oynandığı anda sivil siyasete "ayar" veren bir mekanizma işlevi görmüştür. Anılan bakış açısının sonucunda silâhlı kuvvetler, Türk siyasal hayatının doğal bir unsuru hâline gelmekte, her türlü siyasal meselede ordunun da hesaba katılması gerektiği kabul edilmiş olmaktadır. Feyzioğlu, 12 Mart 1971 Muhtırası'ndan önceki bir başka konuşmasında geçen "…büyük Türk milletiyle birlikte, Mustafa Kemal'in ordusu, komünizmi ezecektir, mutlaka ezecektir…" şeklindeki cümlesiyle (Feyzioğlu, 1970a, ss. 19-20), bir siyasal ideolojinin başka bir siyasal ideoloji ya da partinin vereceği mücadeleye dayalı olarak değil, ordunun siyasete davet edilip onun silâhlı gücüne dayanılarak bastırılmasına vurgu yapmıştır.

Feyzioğlu, muhtıra sonrasında askerin siyasetteki artan etkinliğini de fazlaca dikkate almamış, muhtıra sonrası dönemde kendisi ve partisi "12 Mart hareketini" sonuna kadar desteklemiştir. Nitekim Feyzioğlu, askerin 12 Mart Muhtırası sonrasında siyasette giderek artan etkinliğini eleştiri konusu hâline getirenlere karşı askerin iç ve dış tehlikeler karşısındaki görevini hatırlatmış; 25 Mayıs 1971 tarihinde TBMM'de yapmış olduğu bir konuşmasında "Atatürkçü ve milliyetçi Türk Silâhlı Kuvvetleri'nin hukuk düzeni içinde aldığı ve alacağı tedbirler, Hükûmetin, Parlâmentonun ve diğer Anayasa kuruluşlarının kararları ve uygulamaları ile tam bir destek görmelidir" demiştir (Feyzioğlu, 1971, s. 14). Zikredilen bu konuşma bağlamında TSK emredici, diğer devlet organları da askerin almış olduğu kararların icracısı gibi görülmektedir. Böylece, 12 Mart Muhtırası özelinde anayasal düzen ters yüz edilmiş; cumhurbaşkanının, parlâmentonun ve onun içinden çıkan hükûmetin emir ve talimatlarına tâbi olması gereken TSK, tam aksi bir düzenin tesis edilmesiyle tüm devlet kurumlarının en tepesine konumlandırılmıştır.

Esasen Kemalizm, Türkiye'deki tüm darbelerin temel meşrûluk kaynağı olmuş; tüm müdahaleler, "ulu önder Atatürk'ün kurduğu Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve kollamak ve/veya onun hedef gösterdiği çağdaş uygarlık ve demokrasi" ülkülerine erişmek için gerçekleştirilmiştir. Bu sayede askerî müdahaleler, siyasal tartışmalar içerisinde bir "taraf" olmaktan kurtarılmış; bunlara "partiler ve ideolojiler-üstü" bir referans verilmek sûretiyle, darbelerin aslında "sistemin aslına, olması gereken şekline, altın çağına" bir dönüşü simgelediği vurgulanmıştır (Kaynar, 2009, s. 1116). Feyzioğlu'nun askerî müdahaleler

karşısındaki tutumu bağlamında kendisinin millî irade tasavvuru da askerî müdahaleleri bir "millî irade gaspı" olarak değil, ülkedeki politik atmosferin Atatürkçülüğün sınırlarını zorladığı anlarda ortaya çıkan ve millî iradenin tahakkuk etmesinin önündeki engelleri ortadan kaldıran bir mecburî tedbir şeklinde gören çelişkili bir millî irade tasavvurudur.

Feyzioğlu'nun bahsedilen bu tavrını izah etmek noktasında Taşkın'ın, "Cumhuriyet dönemi siyasî tarihinin anlaşılmasında… önemli bir ipucu" olarak gördüğü ve "döngüsel restorasyonculuk" adı verdiği bir eğilime işaret etmek gerekmektedir. Taşkın'a göre, "[asker]-sivil ve bürokratik seçkinlerin, Cumhuriyet'in kurucu rasyonelleri tehlikeye girdiğinde müdahale ederek siyaset alanını temizlemeleri ve yeni bir oyun alanını müstakbel oyunculara açmaları şeklinde beliren 'vesayetçilik', sivil kadrolar içinden destekçileri olmaksızın bu denli döngüsel olamayabilirdi" (Taşkın, 2009, s. 534). Nitekim, Taşkın da 12 Mart'tan sonra kurulan hükûmetlere bakanlar veren, 12 Eylül sonrasında Kenan Evren'in başbakan adayı olan Turhan Feyzioğlu ve çevresinin etkisinin "partilerinin zayıf kitle desteğinden çok 'döngüsel restorasyonculuğun' sivil desteğini sağlamalarından ve bu süreçlerin ideolojik meşrûlaştırımını üstlenmelerinden kaynaklandığı" görüşündedir (Taşkın, 2009, s. 538).

Gerçekten de Türkiye'deki askerî müdahaleleri takip eden geçiş dönemlerinde, ya da Taşkın'ın ifadesiyle, "siyaset alanının müstakbel oyuncular için temizlenmesi" öncesinde Feyzioğlu'nun ve/veya partisinin her daim öne çıkması tesadüf değildir. Feyzioğlu, 27 Mayıs 1960 Darbesi öncesinde CHP ile ihtilâlci subayların bir kısmı arasında köprü vazifesi görmüş[19], müdahale sonrasındaysa hem Kurucu Meclis'in kanununu hazırlamış hem de yeni anayasayı hazırlayacak komisyona başkanlık etmiştir. Yine ihtilâlin hüküm sürdüğü bu dönemde önce ODTÜ Rektörlüğü, sonrasındaysa Millî Eğitim Bakanlığı yapmıştır. Feyzioğlu'nun genel başkanı olduğu MGP-CGP, 12 Mart 1971 Muhtırası sonrasında askerin güdümündeki ara rejim döneminde (Mart 1971-Ocak 1974)

[19] 27 Mayıs 1960 Darbesi öncesinde Millî Savunma Bakanı'nın emir subayı olarak darbenin arka plânındaki ihtilâlci subaylardan biri olan Adnan Çelikoğlu, anılarında "ihtilâle hazırlanan subayların bazılarının, CHP üst kademeleriyle temas içinde" olduklarından ve İsmet İnönü'nün gelişmeleri "adım adım takip ettiğinden" bahsetmekte ve CHP içinde bu işin koordinasyonunu Turhan Feyzioğlu'nun yaptığını kaydetmektedir. Bkz. (Çelikoğlu, 2010, s. 121). Bu itibarla, Feyzioğlu'nun 27 Mayıs 1960 Darbesi'nden haberdar olduğu anlamı çıkartılabilir. 12 Eylül 1980 Darbesi sırasında İçişleri Bakanı olan Orhan Eren, 12 Eylül 1980 Darbesi için de benzer bir görüş paylaşmakta ve "…Bakanların habersiz olmasına rağmen Turhan Feyzioğlu harekattan haberliydi" demektedir. Eren'in, her ihtilâl döneminde "ihtilâl habercisi siviller vardır" görüşünü örneklendirmek amacıyla Feyzioğlu'ndan bahsetmesi de mânidardır. Bkz. (Makal, 1987, s. 102).

kurulan tüm hükûmetlerde temsil edilmiş, söz konusu dönemde MGP Milletvekili Ferit Melen yaklaşık bir yıl başbakanlık yapmıştır. Keza, 1975 Mart'ında kurulan I. Milliyetçi Cephe Hükûmeti içerisinde yer alan MSP'ye karşı askerin soğuk tutumu da silâhlı kuvvetler nezdinde en büyük teminatı teşkil eden Feyzioğlu ve partisi sayesinde kırılabilmiştir.[20] Nihayet, Feyzioğlu'nun, 12 Eylül 1980 Darbesi sonrasında, Kenan Evren'in ifadesiyle "Atatürk İlkelerinden sapmayan, taviz vermeyen bir kişi olarak" kendisinin gönlündeki başbakan adayı olması da şaşırtıcı değildir.[21] Makal'ın değerlendirmesiyle, her ihtilâl kendisine yaramış, "her hükûmet darbesi birçok kişiyi mağdur ederken, Feyzioğlu, hareketi gerçekleştirenler tarafından âdeta ödüllendirilmiştir" (Makal, 1987, s. 8).

Askerî müdahalelere Atatürk ve Atatürkçülük/Kemalizm üzerinden meşrûiyet devşirilmesiyle, bunların arkasındaki siyasî, iktisadî ve stratejik arka plân da ustaca kamufle edilebilmiştir. 27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 tarihli üç askerî müdahale de Türkiye'nin Soğuk Savaş'ta kendisine biçilen rolünü pekiştirmiş; Sovyet komünizmine karşı NATO ve Amerikan güdümlü bir dış

[20] Komünizme karşı tüm milliyetçi partilerin birleşmesi gayesini güden "Milliyetçi Cephe" fikrinin mimarı olan Aydınlar Ocağı, hükûmetin kuruluş sürecinde "millî iradeyi hiçe sayabilecek zor tekeline sahip tek kurum olan silâhlı kuvvetlere…" karşı -bilhassa MSP'nin hükûmetteki varlığı karşısında- bir teminat olarak "…devletin sağlam kuvvetleri nezdindeki itibarlı mevkii… dolayısıyla…" aralarına Feyzioğlu ve partisini almalarını önermiştir. Bkz. (Cizre, 2002, s. 132).

[21] 12 Eylül 1980 Darbesi'nin lideri Kenan Evren, müdahale sonrasında başbakanlık görevi için ilk olarak Turhan Feyzioğlu'nu düşünmüştür. Evren, anılarında 13 Eylül günü Millî Güvenlik Konseyi'ndeki arkadaşlarıyla yaptıkları toplantıda Feyzioğlu'nun başbakanlığı hususunda mutabakata vardıklarından bahsetmektedir. "Başbakanın sivil ve aynı zamanda Atatürk İlkelerine bağlı, devlet tecrübesi olan bir kişi olmasını arzu ediyordum" diyen Evren, bu niteliklerin Feyzioğlu'nda toplandığı görüşünde olduğunu kaydetmiştir. Buna göre, Feyzioğlu'nun başbakanlığında, AP ve CHP'den ikişer bakanın görev alacağı, geri kalan bakanlıklarınsa partili olmayan kişilerden oluşacağı bir hükûmet kurulması düşünülmüştür. Feyzioğlu, kendisine teklif edilen başbakanlık görevini "pek hevesli görünmemesine" karşılık, ısrar karşısında kabul etmiştir. Fakat, AP ve CHP'den bakan olarak alınması düşünülen kişilerin, bu teklifi genel başkanları olan Demirel ve Ecevit'e danışmaları, Evren'in zihninde "iki partiden alınacak bakanlarla koalisyon şeklinde kurulacak hükûmette işlerin yürütülemeyeceği, her önemli kararda liderlere başvuracakları" şeklinde bir izlenim uyandırmış ve böylece Feyzioğlu'nun başbakanlığında kurulacak bir hükûmet fikrinden vazgeçilmiştir. Evren ayrıca Feyzioğlu isminin kamuoyunda tutmamış olduğunu da ifade etmektedir. Bkz. (Evren, 1994, ss. 236-240). Feyzioğlu, ölümünden kısa süre önce verdiği röportajda Evren'in anlattıklarını doğrulamakla birlikte, "bir askerî yönetim döneminde hükûmet görevi almamış olduğum için mutluyum" demiştir (Makal, 1987, s. 27).

politika anlayışının iç politikadan kaynaklı pürüzleri temizlenmiştir. Feyzioğlu da bu minvalde, Türkiye'nin geleceğini ABD ve NATO eksenli bir ittifakın parçası olmakta görmüştür. ABD ile yapılan ikili anlaşmalarda Türkiye aleyhine olan hükümlerin değiştirilmesi şerhi düşülmekle birlikte, NATO'nun -ve tabiî olarak ABD'nin- yalnızca Türkiye'yi değil, tüm hür dünyayı Sovyet emperyalizmine karşı müdafaa ettiği görüşü savunulmuştur (Feyzioğlu, 1969b, ss. 95-99). Feyzioğlu'nun, "…Soğuk Savaş sonrası ABD tarafından inşa edilen sistemin Türkiye içindeki uygulayıcılarından biri olmaya aday" olarak gösterilmesi, iddialı fakat gerçekçi bir önermedir (Atagenç, 2019, s. 123).

SONUÇ

Kemalizm'in -gerek siyasî gerek iktisadî veçheden- tek-parti devrindeki algılanışı onun "orijinalitesine" yapılan vurgularla doludur. Kemalizm'in, "memleket realitesinin benzersizliği" iddiasına istinaden Türkiye'nin özel şartlarından doğan kendine özgü bir tecrübe olduğu, onu liberalizm ve sosyalizm gibi başka tecrübelerle kıyaslamanın yersizliği üzerinde sıkça durulmuştur (Bora & Taşkın, 2009, s. 532). Sağ-Kemalist perspektif, anılan bu bakış açısını sahiplenmiş, Feyzioğlu da bu "orijinalite" iddiasını 1980'li yıllara kadar daima savunmuştur. Bu itibarla, Feyzioğlu, Cumhuriyet'in asker-sivil bürokrat kurucu kadrolarının nezdinde Atatürkçülüğün -tıpkı Atatürk devrinde olduğu gibi- hiçbir ideolojiye bulaştırılmamış en "saf" ve "resmî" yorumunun temsilcisi olarak görülmüş, Süreya'nın ifadesiyle bir nevi "Atatürkçülüğün noteri ve genel yazmanı" gibi telâkki edilmiştir (Süreya, 2023, s. 40).

Feyzioğlu'nun, bir meclis konuşmasındaki "Atatürkçülük Atatürkçülüktür" vecizesine yansıdığı gibi (Erim, 2018, s. 580), Sağ-Kemalist bakış açısı bağlamında Atatürkçülüğün her türlü -fakat hassaten Sola dönük- ideolojik sapmaya kapalı olduğu iddia edilmiştir. Feyzioğlu da CHP'den ayrılmasındaki temel saik olarak, CHP'nin Atatürk'ten ve Atatürkçülükten uzaklaşarak Sola kaymasını göstermiştir. Atatürkçülük illâ ideolojik referanslara dayalı bir sıfatla takviye edilecekse bu ancak ve ancak "milliyetçilik" olabilir. Fakat, Feyzioğlu'nun -çalışmada da değinildiği üzere- sık sık atıf yaptığı kavramın "Atatürk milliyetçiliği" olduğu düşünülürse, bu milliyetçilik de alelade bir milliyetçilik değil, yine Türkiye'ye has biçimde ve Atatürk'ün fikirlerine referansla şekillenen, ona asıl rengini yine Atatürkçülüğün verdiği bir milliyetçilik olacaktır. Bu minvalde şaşılacak bir nokta da yoktur; zira "Sağ-Kemalizm'in taşıyıcı ögesi Atatürkçülüğü esasen milliyetçilik olarak vaz'etmesidir" (Bora & Taşkın, 2009, s. 537). Feyzioğlu'nun, CHP'deki son günlerinde "CHP, Müdafaa-i Hukuk'tan, Misak-ı Millî'den gelen milliyetçi

partidir" görüşünü dile getirmesinde de aynı hassasiyetin etkisini görmek mümkündür (Alpaslan vd., 1967, s. 20).

Giriş bölümünde de vurgulandığı gibi, Atatürkçülüğü neleri içerdiği üzerinden değil, neleri dışladığı üzerinden tanımlayan Feyzioğlu, Atatürkçülüğü "bayağılaşması" pahasına kitlelere mâl etmek çabasını gütmüş; ne var ki, Atatürkçülüğün "dinamik" karakterini göz ardı etmek bakımından "durağan" bir Atatürkçülük, bir çeşit "dondurulmuş Atatürkçülük" ortaya çıkarmıştır. Bu sebeple, "kurulu düzeni sürdürmeye yarayacak şekilde… tutucu bir Kemalizm yorumu" yapmakla itham edilmiş (Özdemir, 1997, s. 241), Feyzioğlu ismi "statükoyla" anılmıştır: "Tutuculuk diye bir şey varsa, Feyzioğlu odur. Metternich gibidir, statükonun iyiye doğru kaymasını bile istemez… Atatürk'ü tutuverdi; tutucu yaptı" (Süreya, 2023, s. 40).

Öte yandan, Feyzioğlu'nun Sol ve Sağ aşırı ideolojileri reddeden, toplumu her türlü etnik ve sınıfsal ayrılıklardan soyutlayarak Atatürkçü ülküler uğrunda tek potada eriten, daima millî birlik ve beraberliği vurgulayan, fazlaca taviz verilmeden geniş halk yığınlarının rızasını da alabilecek ılımlı bir lâiklik anlayışı üzerinden şekillendirdiği Atatürkçülük görüşü devletin üst kademelerinde kendisine itibarlı bir konum kazandırmıştır. Feyzioğlu'nun her askerî müdahale döneminde bir şekilde iktidardan pay almayı başarmasında, asker-sivil bürokrat devlet elitlerinin nazarında Kemalizm'in tek-parti devrinden artakalan en saf ve resmî yorumunun muteber savunucusu görülmesinin büyük etkisi olmuştur. Türkiye'de daha ziyade askerî müdahale dönemlerinde gündeme geldiği şekliyle Türkiye'nin sorunlarının ancak "partiler-üstü" ve "Atatürkçü" bir tutumla çözülebileceği düşüncesinin, akıllara Atatürkçülüğü bir parti politikası olarak değil, bir "devlet politikası" olarak öneren Feyzioğlu'nu getirmesi şaşırtıcı değildir. Feyzioğlu, Atatürkçülüğün devlet katındaki makbul temsilcisi olarak görülmesi sebebiyle, "Cumhuriyet'in kurucu rasyonellerinin tehlikeye girdiği" dönemlerde gerçekleşen askerî müdahaleleri takiben yeniden sivil siyasete geçiş süreçlerinde silâhlı kuvvetlerin hatırına gelen ilk isimlerden biri olmuştur.

Feyzioğlu'nun CHP'den ayrıldığı 1960'lı yılların ikinci yarısı itibariyle kendi düşünce dünyasında "Cumhuriyet'in kurucu rasyonellerini" tehdit eden temel düşmansa komünizmdir. 1960'lı yılların sonlarında yayımlanan bir kitabının başlığında da görülebileceği gibi komünizmi "büyük düşman" olarak tanımlayan Feyzioğlu, CHP'den ayrıldıktan sonraki yaklaşık on yıl boyunca Türk siyasal hayatında anti-komünist cenahın neredeyse baş rolünü oynamıştır. Feyzioğlu'nun kurucusu olduğu Güven Partisi'nin "halka, Marksizm fobisine karşı güven sunan bir parti rolü" oynadığını söyleyen Tekil'in görüşü isabetlidir (Tekil, 1973, s. 83).

Ancak, Feyzioğlu'ndaki anti-komünist düşünce öylesine şiddetli bir hâl almıştır ki -diğer yanları ihmâl edilen- Atatürkçülük bir çeşit "anti-komünist öğreti" durumuna getirilmiş; Atatürkçülük ile anti-komünist düşünce neredeyse özdeş kılınmıştır. Bu tutum, CHP'den ayrılmasını takiben Atatürkçülüğün hakikî temsilcisi olarak kurmuş olduğu Güven Partisi nezdinde de rahatsızlık yaratmıştır. Güven Partisi'nin kuruluşundan sadece beş ay sonra, partinin, "Komünizmle Mücadele Derneği'ne dönüştüğü" gerekçesiyle peş peşe istifalarla karşı karşıya kalması da bunu doğrulamaktadır (Koloğlu, 2000, s. 80). Feyzioğlu'nun komünizme karşı vermiş olduğu mücadele, Uğur Mumcu'nun -kendine has mizahî üslûbuyla- "eğer komünizm ülkemize elini kolunu sallayarak gelmedi ise… bunu… Turhan Feyzioğlu'na borçluyuz" şeklinde dile getirilmiştir (Mumcu, 1994, s. 69). 1975 sonrasındaysa, Feyzioğlu ve partisine oranla her bakımdan daha örgütlü bir anti-komünist teşekkül hâline gelen MHP ve Alparslan Türkeş, anti-komünizm yarışında bayrağı Feyzioğlu'ndan devralmıştır.

Feyzioğlu, çalışmada da dikkat çekildiği üzere, aşırı Sol ve Sağ ideolojilere olumsuz bakışının etkisiyle, bunlardan uzakta bir siyasetten yana olmuş, ancak 1970'li yılların sonlarındaki siyasal kariyeri bu tutumuyla açıkça çelişen bir dizi "tutarsızlığı" beraberinde getirmiştir. Feyzioğlu ve partisi CGP, Ecevit'le beraber Atatürk'ten uzaklaşarak sosyalist bir çizgiye kaydığı gerekçesiyle eleştirdiği CHP'ye karşı 1975 Mart'ında AP-MSP-MHP tarafından kurulan I. Milliyetçi Cephe Hükûmeti'ne destek vermiş, kendisi de bu hükûmette Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı olarak görev almıştır. Haziran 1977 Milletvekili Seçimleri öncesindeki son propaganda konuşmasında CHP'yi ve Ecevit'i kıyasıya eleştiren Feyzioğlu, CHP'nin "komünizmi serbest bırakacağını" iddia etmiştir (Makal, 1987, s. 212). Ne var ki, Ocak 1978'de Ecevit'in kurmuş olduğu hükûmete destek vermiş ve bu hükûmette Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcılığı yapmış, yalnızca beş ay sonra partisi hükûmetten çekilmiş, kendisi de görevinden ayrılmıştır. Feyzioğlu, yine 1977 Milletvekili Seçimleri öncesindeki konuşmasında iki yıldan uzun süredir hükûmet ortağı olduğu MSP'yi "yüce dinimizi haramcı, haraççı, yalancı ve ciddiyetsiz bir tutumun basamağı hâline getirmeye çalışan sömürücüler" şeklinde tahkir etmiş, MHP'den ise "şiddeti ve vur-kır usullerini siyasî mücadele aracı hâline getirenler" şeklinde bahsetmiştir (Makal, 1987, s. 212). Feyzioğlu'nun ve CGP'nin, içerisinde Feyzioğlu'nun sert şekilde eleştirdiği MSP ve MHP'nin de olduğu I. Milliyetçi Cephe Hükûmeti'ne destek vermesi, CHP'ye karşı bir "anti-komünist ittifak" olarak anlaşılabilir bir durumdur. Ancak, Haziran 1977'deki konuşmasında CHP'nin "komünizmi serbest bırakacağını" iddia eden Feyzioğlu'nun, yalnızca yedi ay sonra CHP'nin kurmuş olduğu hükûmete destek vermesini herhangi bir fikrî-ideolojik saikle izah etmek mümkün görünmemektedir. Keza, yukarıda zikredilen bir açıklaması vesilesiyle, bir askerî yönetim döneminde

hükûmet görevi almayı doğru bulmadığı izlenimi veren Feyzioğlu'nun bu tutumu da 27 Mayıs 1960'ta kendisinin, 12 Mart 1971'de ise partisinin almış olduğu hükûmet görevleri düşünüldüğünde büyük çelişki arz etmektedir. Öğrencilerine "nabza göre şerbet sunmayın" nasihatinde bulunan Feyzioğlu'nun siyasî kariyerindeki çelişkiler göz önüne alındığında, yıllar önce bir bilim insanı olarak vermiş olduğu bu nasihate bir politikacı olarak ne ölçüde sâdık kaldığı da tartışma konusudur.

Yazar Katkı Oranı ve Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma tek yazarlı olup katkı oranı %100'dür ve herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Ahmad, F. (1996). *Demokrasi sürecinde Türkiye: 1945-1980*. (Çev. A. Fethi). İstanbul: Hil Yayın.

Alpaslan, F. & Melen, F. & Feyzioğlu, T. vd. (1967). *C.H.P.'deki tartışmaların iç yüzü: Belgeler*. Ankara: Balkanoğlu Matbaacılık.

Ataay, F. (2020). *Türkiye demokrasi tarihi (1789'dan günümüze)*. Ankara: Nika Yayınevi.

Atabay, M. (2015). *Partiler, seçimler, iktidarlar ve müdahalelerle Türk demokrasi tarihi*. Edirne: Paradigma Akademi Yayınları.

Atagenç, İ. Ö. (2019). *Kemalizmin Soğuk Savaş tecrübesi: Sağ Kemalizm üzerine bir deneme*. İstanbul: Kriter Yayınevi.

Aydın, S. & Taşkın, Y. (2014). *1960'tan günümüze Türkiye tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Bilâ, H. (1999). *CHP: 1919-1999*. İstanbul: Doğan Kitapçılık.

Bora, T. (2014). Türk Sağı: Siyasal düşünce tarihi açısından bir çerçeve denemesi. İ. Ö. Kerestecioğlu & G. G. Öztan (Der.), *Türk Sağı: Mitler, fetişler, düşman imgeleri* içinde (ss. 9-28). İstanbul: İletişim Yayınları.

Bora, T. (2017). *Cereyanlar: Türkiye'de siyasî ideolojiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Bora, T. & Taşkın, Y. (2009). Sağ Kemalizm. A. İnsel (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasî düşünce (2): Kemalizm* içinde (ss. 529-545). İstanbul: İletişim Yayınları.

Bozkır, G. (1996a). *Türk siyasal hayatında Güven Partisi-Millî Güven Partisi-Cumhuriyetçi Güven Partisi (1967-1980)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir.

Bozkır, G. (1996b). Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu'nun siyasî kişiliği. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(6), 227-262.

Cizre, Ü. (2002). *AP-ordu ilişkileri: Bir ikilemin anatomisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Çelikoğlu, A. (2010). *Bir darbeci subayın anıları: 27 Mayıs öncesi ve sonrası*. E. Konuksever (Yay. Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Çolak, M. (2016). *Bülent Ecevit: Karaoğlan*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Çölaşan, E. (1987). *Biz kırk kişiyiz birbirimizi biliriz*. İstanbul: Milliyet Yayınları.

Ecevit, B. (1973). *Atatürk ve devrimcilik*. İstanbul: Tekin Yayınevi.

Erdinç, E. (2023). *Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu'nun yasama faaliyetine katkıları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kapadokya Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü, Nevşehir.

Erim, N. (2018). *12 Mart anıları.* R. Çavaş (Yay. Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Evren, K. (1994). *Zorlu yıllarım (1)*. İstanbul: Milliyet Yayınları.

Feyzioğlu, T. (1957). *Demokrasiye ve diktatörlüğe dair: Memleket meseleleri hakkında düşünceler*. İstanbul: İstanbul Matbaacılık.

Feyzioğlu, T. (1961). *Yeni anayasa hakkında: (Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu'nun Anayasa'nın tümü üzerinde Temsilciler Meclisindeki konuşması)*. Ankara: C.H.P. Araştırma ve Yayın Bürosu.

Feyzioğlu, T. (1963). *Devlet adamı Atatürk*. Ankara: Millî Eğitim Basımevi.

Feyzioğlu, T. (1969a). *Büyük tehlike komünizm*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Feyzioğlu (1969b). *Güven Partisi diyor ki: Prof. Turhan Feyzioğlu'nun 1969 bütçe konuşması*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Feyzioğlu, T. (1970a). *İşte gerçek*. İstanbul: M. Çevik Matbaası.

Feyzioğlu, T. (1970b). *Profesör Turhan Feyzioğlu'nun işçi meseleleri konusunda T.B.M.M.'de yaptığı önemli konuşma*. İstanbul: Uludal Ofset.

Feyzioğlu, T. (1970c). *Millet Meclisi kürsüsünden bir uyarma: Prof. Turhan Feyzioğlu'nun 14 Nisan 1970 günü yaptığı gündem dışı konuşma*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Feyzioğlu, T. (1971). *Sıkı yönetim ve sonrası: Millî Güven Partisi Genel Başkanı Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu'nun 25 Mayıs 1971 günü Sıkıyönetimin uzatılması ile ilgili olarak TBMM'de yaptığı konuşma- 28.4.1971 tarihli Sıkıyönetimle ilgili ilk konuşmadan parçalar*. Ankara: Ajans-Türk Matbaacılık.

Feyzioğlu, T. (1972). *Atatürk'çü ve milliyetçi yolda ileri: Millî Güven Partisi Genel Başkanı Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu'nun 16 Şubat 1972 günü Millet Meclisinde yaptığı bütçe konuşması*. Ankara: Ajans-Türk Matbaacılık.

Feyzioğlu, T. (1975a). *Millet yolunda*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Feyzioğlu, T. (1975b). *Liderler konuşuyor: Dış politikada, ekonomide, iç güvenlik alanında önemli gelişmeler ve güçlü hükûmet ihtiyacı*. İstanbul: Aydınlar Ocağı Yayını.

Feyzioğlu, T. (1976). *Türkiye Tekstil Örme ve Giyim Sanayii İşçileri Sendikasının 7. Genel Kurulunda C.G.P. Genel Başkanı, Devlet Bakanı-Başbakan Yardımcısı Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu'nun konuşması*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Feyzioğlu, T. (1977). *Doğru yol: Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu'nun televizyon konuşması*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Feyzioğlu, T. (1980). *Atatürk'ün akılcı, bilimci, gerçekçi yaklaşımı*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Feyzioğlu, T. (1988). *Türk Millî Mücadelesinin ve Atatürkçülüğün temel ilkelerinden biri olarak millet egemenliği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Feyzioğlu, T. (1996). *Atatürk ve milliyetçilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Hanioğlu, M. Ş. (2013). Kemalizm'in tarihî kökenleri. A. T. Kuru & A. Stepan (Der.), (Çev. H. Tatoğlu), *Türkiye'de demokrasi, İslâm ve lâiklik* içinde (ss. 31-57). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

İnan, A. Â. (1998). *Medenî bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün el yazıları*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kabacalı, A. (1992). *Türkiye'de gençlik hareketleri*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

Karadoğan, U. C. (2023). Cumhuriyetçi Güven Partisi'nin yayın organı olan Atayolu Dergisi üzerinden Turhan Feyzioğlu'nun Atatürkçülüğünün analizi.

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, *73*, 219-240.

Karakaya, N. (2008). *Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu: Demokrasi, laiklik ve Cumhuriyete adanmış bir ömür*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını.

Kaynar, M. K. & Özsel, D. & Çavdar, O. vd. (2007). *Cumhuriyet dönemi siyasî partileri (1923-2006)*. M. K. Kaynar (Der.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Kaynar, M. K. (2009). Totem, tabu, Mustafa Kemal ve Atatürkçülük. Ö. Laçiner (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasî düşünce (9): Dönemler ve zihniyetler* içinde (ss. 1089-1120). İstanbul: İletişim Yayınları.

Keskin, N. (2017). Altmışlı yıllarda kamu yönetimi. M. K. Kaynar (Haz.), *Türkiye'nin 1960'lı yılları* içinde (ss. 865-893). İstanbul: İletişim Yayınları.

Kili, S. (1976). *1960-1975 döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde gelişmeler: Siyaset bilimi açısından bir inceleme*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Koçak, C. (2013). *Tarihin buğulu aynası: Efsaneler çökerken*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Koloğlu, O. (2000). *Ecevit ile CHP: Bir aşk ve nefret öyküsü*. İstanbul: Büke Yayınları.

Makal, T. K. (1987). *Siyaset sahnesinden çehreler: "Benim benim o benim…"*. İstanbul: İnanç Yayınları.

Mumcu, U. (1994). *Büyüklerimiz*. İstanbul: Tekin Yayınevi.

Neziroğlu, İ. & Yılmaz, T. (2015a). *Koalisyon hükümetleri, koalisyon protokolleri, hükümet programları ve genel kurul görüşmeleri (1)*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları.

Neziroğlu, İ. & Yılmaz, T. (2015b). *Koalisyon hükümetleri, koalisyon protokolleri, hükümet programları ve genel kurul görüşmeleri (2)*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları.

Oran, B. (1999). *Atatürk milliyetçiliği: Resmî ideoloji dışı bir inceleme*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Ören, E. (2005). *Turhan Feyzioğlu (1922-1988): Dönemi, yaşamı ve düşünceleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Özdemir, H. (1997). Siyasal tarih (1960-1980). S. Akşin (Yay. Yön.), *Türkiye tarihi (4): Çağdaş Türkiye 1908-1980* içinde (ss. 191-261). İstanbul: Cem Yayınevi.

Parla, T. (1995). *Türkiye'de siyasal kültürün resmî kaynakları (3): Kemalist tek-parti ideolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Sanal, T. (1997). *Türkiye'nin hükümetleri: Muvakkat Encümen'den 55. Hükümete*. Ankara: Sim Matbaacılık.

Süreya, C. (2023). *99 yüz: İzdüşümler/söz senaryosu*. İstanbul: Can Yayınları.

Taşkın, Y. (2009). Turhan Feyzioğlu. A. İnsel (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasî düşünce (2): Kemalizm* içinde (ss. 534-539). İstanbul: İletişim Yayınları.

Tekil, F. (1973). *Politika asları*. İstanbul: Geçit Yayınları.

Timur, T. (1997). *Türk Devrimi ve sonrası*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), (https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc032/kanuntbmmc032/kanuntbmmc03205545.pdf) (Erişim Tarihi: 16.02.2025).

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), (https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM__/d01/c022/mm__01022147.pdf) (Erişim Tarihi: 16.02.2025).

Uçkan, R. (2017). Altmışlı yıllarda Cumhuriyet Halk Partisi ve Ortanın Solu. M. K. Kaynar (Haz.), *Türkiye'nin 1960'lı yılları* içinde (ss. 453-472). İstanbul: İletişim Yayınları.

Zürcher, E. J. (2019). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi*. (Çev. Y. Saner). İstanbul: İletişim Yayınları.

Yayın Geliş Tarihi: 12.02.2025
Yayına Kabul Tarihi: 03.03.2025
Online Yayın Tarihi: 15.06.2025
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1638631

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 27, Sayı: 2, Yıl: 2025, Sayfa: 676-695
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

ON SLEEPLESSNESS: NIETZSCHE'S ZARATHUSTRA

Engin YURT[*]

Abstract[1]

Here, we aim to examine the notion of sleeplessness in Nietzsche's thought, especially focusing on his famous character, Zarathustra. By following the narrative in Thus Spoke Zarathustra (Z), we present how the sleeplessness is a productively crucial element in Zarathustra's journey. Throughout this journey, it becomes obvious that for him, his sleeplessness is not a problem that he needs to solve, but on the contrary, it enables him in his path to overcome himself and self-actualization. First, we shape a framework for the meaning of sleeplessness to present it as a medium that makes it possible to experience some elements of reality which are otherwise unattainable. Then we make a detailed reading of the subsection titled On the Teachers of Virtue which is the part of Z that deals with the notion of sleep and sleeplessness in extent. Here, we examine the remarks of the character, wise man, regarding the sleep and its connotations. In this section, we make a comparative reading between the wise man's advocation of sleep and Zarathustra's critique of this advocation. Later, we continue towards explaining how this element of sleeplessness can be considered as the source for a specific sense of lucidity which is not reachable by sleep or being awake. In conclusion, sleeplessness (and the notion of insomnia as taken not medically but philosophically) can be thought as an inseparable part of Zarathustra's character which enables him in overcoming himself. Zarathustra is becoming who he is becoming on his path, through his sleeplessness.

Keywords*: Lucidity, Sleep, Overcoming, Thus Spoke Zarathustra, Wakefulness.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Yurt, E. (2025). On sleeplessness: Nietzsche's Zarathustra. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 27* (2), 676-695.

[*] ORCID: 0000-0002-1687-1068, engyu88@gmail.com.

[1] Ethics committee approval is not required for this study.

UYKUSUZLUK ÜZERİNE: NIETZSCHE'NİN ZERDÜŞT'Ü

Öz

Bu makalede, özellikle ünlü Zerdüşt karakterine odaklanılarak, Nietzsche düşüncesinde uykusuzluk kavramının incelenmesi amaçlanmıştır. Böyle Buyurdu Zerdüşt eserindeki anlatı takip edilerek, Zerdüşt'ün yolculuğunda uykusuzluğun nasıl üretken ve kritik bir öğe olduğu sunulmuştur. Bu yolculuk boyunca onun için yaşadığı uykusuzluğun çözülmesi gereken bir sorun değil ama tam tersine kendisini aşma ve kendisini gerçekleştirme patikasında ona olanak sağlayan bir öğe olduğu açık hâle gelir. Makale boyunca ilk olarak uykusuzluğu, uykusuzluk olmadan erişilmesi olanaksız olan gerçeklik öğelerini deneyimlemeyi olanaklı kılan olası bir ortam olarak sunmak için uykusuzluğun anlamına dair bir çerçeve çizilmiştir. Sonra, Böyle Buyurdu Zerdüşt içinde uyku ve uykusuzluk ile etraflı bir şekilde uğraşılan kısım olarak Erdem Kürsüleri Üzerine başlıklı alt kısmın detaylı bir okuması gerçekleştirilmiştir. Burada bilge karakterinin uyku ve uykuya ilişkin çağrışımlar hakkındaki sözleri incelenmiştir. Bu kısımda bilgenin uykuyu savunan görüşleri ile Zerdüşt'ün bu savunuya dair açık ve üstü kapalı eleştirisi karşılıklı bir şekilde ele alınmıştır. Daha sonra, uykusuzluk öğesinin uyku ya da uyanıklık ile erişilebilir olmayan spesifik bir berraklık için nasıl kaynak olarak düşünülebileceğine yönelinmiştir. Sonuç olarak uykusuzluk (ve tıbbi olarak değil ama felsefi olarak ele alınan insomnia kavramı) Zerdüşt karakterinin, kendisini aşmasını olanaklı kılan ayrılmaz bir parçası olarak düşünülebileceği ortaya koyulmuştur. Zerdüşt'ün, kendi patikasında dönüşmekte olduğu kişiye dönüşmesi, uykusuzluğu sayesindedir.

***Anahtar Kelimeler**: Berraklık, Uyku, Aşma, Böyle Buyurdu Zerdüşt, Uyanıklık*

INTRODUCTION

I can remember when I first realized

Dreams were the only place to see them

The lyrics above are from a song titled "The Great Disappointment" by the band A.F.I. This line, when it is taken for its surface value, successfully reminds about the special relation between perception and reality. It is true that some elements of reality are only perceivable in their own environments, only through suitable and conditional mediums. If the right conditions are not met, or the necessary instruments are not used, then it would be impossible to experience some things or events in some specific manner. One can remember how William Herschel accidentally discovered in his experiment with prism and thermometer, that there exists an invisible light (which called infrared radiation today) beyond the visible ones, because of the heat that invisible light produces. As an experience that one can try at home, one might see the infrared light that the remote control of the television produces when a button is pushed, by looking at the front of the remote control through the camera function of a cell phone. This means, some things are

experienceable, only with the right environment and right instrumental settings. That is also valid for the lyrics above, as it might be true that there are some things which can be seen only in dreams. Through following the same premise, is it possible to say that maybe there are some elements of reality that one can experience only when in a severe state of sleeplessness? Is there a truth that can only be uncovered when within the state of insomnia where senses and mental faculties of a human are working, rather differently?

It goes without saying that, since insomnia can be a life-threatening situation, better half of this questioning belongs to scientific and medical studies on sleep (see, Gillespie, 2002, pp. 201–204). Here, the article will deal with this notion of sleeplessness through a hermeneutical examination, especially focusing on how it was depicted in Nietzsche's *Thus Spoke Zarathustra* (Z). This is mainly because the relation between sleep and Zarathustra in Z is particularly problematic and dilemmatic on different layers. This situation between sleep and Zarathustra might provide us a path that deals with the relation between sleeplessness and sense of truth. Can it be said that Zarathustra is who he is, because throughout his whole journey, he always suffers from some level of sleeplessness? Is Zarathustra able to think the way he thinks because he is in some state of insomnia? Is he always a little bit sleepless because he is an awakened one? Moreover, does he seek his own down-going, to finally be able to sleep? Or does he seek his own down-going to finally not need sleep at all?

FRAMEWORK OF SLEEPLESSNESS

When one talks about sleeplessness, it is also necessary to talk about being awake. If Zarathustra is awakened one, then the question is this: What was he awakened from? Awakened from sleep? What kind of sleep did Zarathustra have to awaken to be the Zarathustra? What is meant here is not directly the physiological and biological slumber that most of the living creatures have daily or from time to time. The awakening here might be understood as wakefulness that ends an unawareness of reality itself, or the reality of human life, of being human. But alongside this metaphorical sense, can these "gaining awareness" and "wakefulness" be thought in relation to physiological sleeplessness, in the central meaning of this word, meaning lacking sleep? Does Zarathustra have a deeper awareness of reality itself, because he is always in the state of needing some amount of sleep? To answer this, one also must examine the narrative of *sleeplessness* in relation to this kind of *wakefulness* and *awareness*.

Here, what one needs to ask first is clear now: What does sleeplessness mean? Does it refer to the state where one is always in need of some sleep, like a state of drowsiness where one is lethargic and apathetic? Does it refer to a mental state of torpor that is lacking alertness and perceptual, cognitive activeness? Does it refer to a state where one is enervated, weary, somnolent, and suffering fatigue? Or

does it refer to a mental state where one was able to bypass this need for sleep one way or another? A highly stimulated state (which comes only after not sleeping for a long period of time) where one is hyper-sensitive and overly energetic? The mental state where it is impossible for one to sleep, with being hyper-perceptive towards everything around? The mental state where even though there has not been any sleep for a time, there is not any sense of lacking sleep? Or does sleeplessness cover both these mental states? Can there be other mental states (other than these two) which are covered only by some further durations of sleeplessness? Is it possible that one cannot experience the inner truth of reality, just because one cannot stay sleepless enough to reach it?

It is a well-known fact that, for living beings, not needing any sleep at all is impossible after some time. Maybe one can go two or three days without any sleep, but then, that is it. The more one exists, the more one's need for sleep enhances. The more one is alive, the more one cannot escape sleep. The more one survives, the more sleep is settling in them. There are some animals who can get by with non-conventional forms of sleep, such as unihemispheric slow-wave sleep, microsleeps, or state of dormancy where there is no cycle of sleep and wake, but a continuous resting condition in between. And it can be said that there are beings such as sea sponges, sea urchins, and jellyfish which do not sleep, but that is unrelated context here, because the notion of sleeplessness dialectically necessitates the possibility of sleep. Since those animals do not have the brain or nervous system that produce the state of sleep, they can never be sleepless, even though they never sleep. Therefore, it is not like those animals are overcoming the urge to sleep, because that urge to sleep is not there to begin with. One cannot be deprived of something that is impossible for one to have in the first place. But, that state of dormancy where sleep and wake are intertwined with each other reminds that sleeplessness as a phenomenon can be also considered like a state of ecstatic trance where one is half conscious and half sleep. One can remember the medical practice of ἐγκοίμησις [enkoimesis] in Ancient Greece here and how it can be considered as a way opening to the meditative and deeper state of consciousness which goes beyond waking, dreaming, and sleeping.

> If you look at the old accounts of incubation you can still read the amazement as people discovered that the state they'd entered continued regardless of whether they were asleep or awake, whether they opened their eyes or shut them. Often you find the mention of a state that's like being awake but different from being awake, that's like sleep but not sleep: that's neither sleep nor waking. It's not the waking state, it's not an ordinary dream and it's not dreamless sleep. It's something else, something in between [..] And there the state glimpsed or experienced by Greeks—the state that could be called a dream but isn't an ordinary dream, that's like being awake but isn't being awake, that's like being asleep but isn't (Kingsley, 1999, pp. 110 and 115).

Now the question is this: Can there be some deeper state of consciousness which can occur only through and within sleeplessness? And a second question: Can Zarathustra in Z be considered in this context?

ZARATHUSTRA'S SLEEP

Throughout the work, sleeping is periodically encountered several times under different contexts in Z. Even at the beginning, Zarathustra's *going under* begins with an awakening. To be more precise, his going under begins with him being awakened and going among the sleepers (Nietzsche, 2006, p. 2). With Zarathustra pounding on the door of a lonely house, he interrupts an old man's sleep (or more correctly, Zarathustra comes to this old man's sleep). He loves to look at the faces of sleepers in nights (Nietzsche, 2006, p. 13), he walks with a young man who is sleep-deprived and over-awake (Zarathustra thinks this young man is not free, because he still seeks his freedom) (Nietzsche, 2006, p. 30). Zarathustra sometimes sleeps at noon and when the weather is hot. At one time, he did not drink or eat for three days and without any rest, he lost his speech before he fell into a deep sleep (Nietzsche, 2006, p. 106). Sometimes his sleeping resembles the sleeping of a sick person (Nietzsche, 2006, pp. 124–125) and so on.

Furthermore, sleeping in Z is not just related to Zarathustra himself. There are numerous other elements which are mentioned alongside the concept of sleeping. A sea sleeps, a worm is sleepy, a sleeping shepherd is bitten by a snake which crawled into his throat (Nietzsche, 2006, p. 127). Some people talk and think about good and bad before going to bed in order to have a good sleep (Nietzsche, 2006, p. 157). In a context that also covers these details, the focus now is on the fact that Zarathustra often falls asleep and thinks about sleep. Once, he falls asleep somewhere, he wakes up, and he sleeps again. When he wakes up and realizes that he is (was) sleeping, he tries to get himself up from sleep one way or another.

> Still – (and here Zarathustra stretched and felt that he was sleeping). 'Get up!' he said to himself, you sleeper! You noon sleeper! Well then, well now, you old legs! It's time and overtime, many a good piece of road is still waiting for you – Now you've slept yourself out, for how long? Half an eternity! Well then, well now, my old heart! How long after such a sleep will it take you to wake yourself out?' (But then he fell asleep anew, and his soul spoke against him and resisted and laid itself down again)" (Nietzsche, 2006, pp. 224–225).

The relation between Zarathustra and sleeping is obviously problematic and this problem shows itself periodically throughout the text again and again. It seems like he does not like sleeping. Nevertheless, he still cannot help himself but to fall asleep at every convenient chance. Is it because he is old or tired? But even the young and energetic ones might not be able to resist falling asleep when they are really asleep. What is known here is that there is a special subsection in this work which

specifically tells Zarathustra's opinions about sleep and sleeplessness. It is crucial to examine this subsection to understand why Zarathustra does not like himself when he finds himself sleeping.

In the subsection titled *On the Teachers of Virtue,* one can find one aspect of Zarathustra's take on sleeping, even though this subsection is hardly about sleeping itself. By only according to the title itself, one can reason that this subsection would probably include a criticism towards the mainstream understanding of virtues and morality during his (Nietzsche's) era. Ones who are familiar with Nietzsche's works, are already aware that this criticism towards Western understanding of morality is characteristic and fundamental for most of his works.

> This task follows necessarily from the insight that humanity has *not* put itself on the correct path, that it has absolutely *no* divine, that instead, the instinct of negation, of corruption, the decadence-instinct, has been seductively at work, and precisely under humanity's holiest value concepts. The question of the origin of moral values is a question of the *first rank* for me because it determines the future of humanity (Nietzsche, 2005, p. 121).

For the ones who are familiar with Nietzsche's critical and satiric expressions, what this subjection will include is predictable by its title. Nietzsche, through Zarathustra, criticizes an understanding of morality and virtue which was dominant in the Western world during his lifetime (Bittner, 1994, p. 134). Nietzsche criticizes the ones who preach and defend that kind of *rotten* understanding.

But, in this subsection, there is a trick, just like there are plenty of them in other subsections. This is a sad and disturbing trick for some. It is that Zarathustra does not talk until the very end of the subsection. The readers who are waiting to read Zarathustra's thoughts here first need to sit through the discourse of another person, namely, *the wise man*. In this subsection, the wise man talks, Zarathustra listens. And as all the readers of the work expected from him, he listens skilfully. So, since Zarathustra himself chooses to listen this wise man, one can also pay attention to what this wise man has to say, if it is related to sleep in some way or another.

The beginning of the subsection says that the wise man was praised regarding his speaking well about sleeping and virtue. Now, this is the first problematic that the reader encounters. What does sleeping have to do with the notion of virtue? Are they somehow related to each other on a basis that one is expected to know already? Or is there virtually no relation between them but sleeping and virtue are the only two things that the wise man is able to speak well of? It remains to be seen. The wise man says: "Have honour and bashfulness for sleep! That is the first thing! And avoid all who sleep badly and remain awake nights!" (Nietzsche, 2006, p. 18). Now, the wise man hints his approach towards interrelation between sleeping and virtue. The ones who stay awake at nights (i.e., in the times

that one *should be* sleeping instead) should be avoided as if they carry a sense of negativity and malignancy.

Now, one might remember the famous epic of Gilgamesh and the connection between his insomnia and his negative, disruptive energy. Gilgamesh, as being *la salilu*, literally means *not sleeping day and night*. And his insomnia is directly related to his destruction of the environment. And his involvement with Enkidu is precisely what transforms the character of this disruptive energy (Summers-Bremner, 2008, pp. 19–26). Before Enkidu, Gilgamesh is the one who is *not sleeping* and who is *not having any virtue*. And these two are deeply connected to each other in Gilgamesh's temperament. In the sense which belongs to the beginning of Epic of Gilgamesh, insomnia or sleeplessness is associated with what is primitive, uncivilized, barbaric, savage, uneducated, untamed, inhuman, bestial, wild, etc. And the wise man in Z uses this sense of association all the way through. In his mind, the one who has virtues is also the one who sleeps, especially the one who sleeps well and who sleeps at nights.

But there is an important point in the text which should not be overlooked. The point where Zarathustra goes to the wise man and sits at his feet. Now, this is a problematic scenery to imagine. It is an ironic touch which otherwise would not suit the character of Zarathustra. Young people sit at the wise man's feet and the wise man talks. Is Zarathustra a young person who can blend in with the rest of the group? Surely, he is not. Moreover, who is this person now talking and with people sitting at his feet? He is the one who *preaches.* He is the one who *sermonizes*. The wise man does not just talk, chat, speak, converse, but he preaches. Now, as Nietzsche readers already know, this preaching, or any preaching for that matter, is something that Zarathustra does not or would not like. Maybe, it is even something he detests. This is not only because Zarathustra thinks the content of what is preached is sickening, corrupting, and degrading the potentiality of humanity and preventing humanity from becoming something more essential, more above, and better than what humanity already is. For Zarathustra, the content of what is preached is indeed not suitable for the social, individual, cultural etc. improvement of humanity. This is what Nietzsche hints by *décadence.* But besides that, Zarathustra also does not like the form or model of preaching itself. Even in the hypothetical case where something good for humanity is preached, Zarathustra would still find it problematic, since the preaching passivates the singular and peculiar characteristics in humans. Preaching is not like advising and that is why it has the potential power to destroy the sense of individuality in the person. Preaching is the model of the deed that puts humans into a herd morality and mentality. Because a preacher is a preacher only when he is a shepherd or herder. For Zarathustra, the notions like "being responsible in making decisions by oneself" and "autonomy" are important, therefore he does not like the formative structure of preaching, at all.

> You say you believe in Zarathustra? But what matters Zarathustra! You are my believers, but what matter all believers! You had not yet sought

> yourselves, then you found me. All believers do this; that's why all faith amounts to so little. Now I bid you lose me and find yourselves; and only when you have all denied me will I return to you (Nietzsche, 2006, p. 59).

Zarathustra wants every single human to find their own paths by themselves, that is why preaching and following a preacher without any individual questioning are harmful for humanity. Therefore, it is not welcomed in the eye of Zarathustra. But nevertheless, Zarathustra sits at the wise man's feet as an ironic act. He sits at the wise man's feet, but he actually has already lost interest in what the wise man has to say, just because the wise man chooses to say it through preaching. But Zarathustra plays along and chooses to listen.

THE WISE MAN'S SLEEP

The wise man warns about the ones who sleep badly and who remain awake nights. In myths and folk tales, there are already monsters, evil creatures and demons who emerge at night and hurt sleeping people who are unable to protect themselves. The most famous ones are *incubus* and *succubus* who rape, hunt, and eat people during their sleep. Alongside the possible harm that can come from living, ordinary people (like thieves, murderers etc.), the night is dangerous for sleeping people, because what is dangerous in the night precisely never sleeps. Being awake during sleeping time is a problem.

> Medieval Europeans did have other nocturnal foes to worry about [..] Perhaps the most feared of all at night, though, were the Devil and his minions. Demonic appearances were associated with liminal regions and atmospheres: moonlight, twilight, fields, and forests. Unexplained wakefulness, when not for the purposes of prayer or a by-product of other activities, was, like these environments, morally suspect" (Summers-Bremner, 2008, p. 38).

The wise man denigrates and discredits the ones who are awake during the nights, because they are more likely to cause harm and damage to the sleeping people who are vulnerable. Now, one does not know Zarathustra's main approach to all this discussion of *being awake at nights*, but one knows that he does not like sleeping too much. He sleeps on different occasions, but he does not like himself about his sleeping. As said before, he loves to look at the faces of sleepers at night, and he is a practiced nightwalker. He walks at night as long as he is able to. Moreover, he does not like sleeping during daylight either. Once he thanked an adder for biting him in the neck, because the pain of that biting awakened him. He likes to be awake as much as possible. He likes it not just because he has a long way to go, but rather he prefers to be *awake* as long as it is possible. If Zarathustra were able to be *la salilu*, he would definitely choose to be that. But he is not. He falls asleep from time to time like any other normal human being. But let's move slower and go back to the wise man for a while.

For the wise man, Zarathustra might fall into the category of dangerous people, because Zarathustra chooses to be awake in the nights, when it is possible for him. Zarathustra, from the perspective of the wise man, might not or does not have any honour or bashfulness for sleep. The wise man continues his talking: "Even the thief is bashful toward sleep; he constantly steals through the night, silently. But the watchman of the night is shameless, and shamelessly he carries his horn" (Nietzsche, 2006, p. 18). Now, this is probably the trickiest part of the subsection because the metaphorical discourse in this remark is definitely something that Zarathustra *can* and *cannot* agree with, at the same time. On one side, Zarathustra can indeed agree with the idea that watchman is shameless, but on the other side, he cannot agree with the thought that this shamelessness is something bad and negative. Because Zarathustra might see something worthy of human in the personality traits which are condemned by the decaying social authority, church or moral powers which constitute rotting dynamics and mechanism in society. That is why in elsewhere Zarathustra says: "Instead their faith commands: 'Up the stairs on your knees, you sinners!' Indeed, I would rather see the shameless than the rolled back eyes of their shame and devotion!" (Nietzsche, 2006, p. 70).

This is mainly related to his (both Zarathustra's and Nietzsche's) bigger project, famously known as *revaluation of all values* or *transvaluation*. For Nietzsche, Christianity, not merely as a religion, but also as the predominant moral system of the Western world during his era, inverts nature and values upside down. In this predominant moral system, what is (or should be) natural is deemed unnatural; what is worthy for human life is considered valueless. Moreover, this system is *hostile* to life itself and everything worthy of living. That is why the shamelessness which is condemned by the decadent might be celebrated by Zarathustra. This is in part related with Nietzsche's understanding of perspectivism where he openly criticizes any type of substantialism and foundationalism (Cartwright, 1984, pp. 85–89). Concerning with the first part of wise man's words, the part about the thief stealing, Zarathustra's stance is again dilemmatic. Zarathustra does not just disagree with the *even* in the beginning of the sentence *even the thief is bashful toward sleep*, but he also glorifies the act of stealing when it is considered in a specific context.

> And be blissful for your gift of light. But I live in my own light, I drink back into myself the flames that break out of me. I do not the know the happiness of receiving; and often I dreamed that stealing must be more blessed than receiving. This is my poverty, that my hand never rests from bestowing" (Nietzsche, 2006, pp. 81–82).

For Zarathustra, stealing might be something more blessed when it is considered as the disruption of the hierarchic positioning between the giver and the receiver. When the giver creates a sense of superiority over the receiver, by giving, then the giver has the power over the receiver. Therefore, when stealing happens, this domination and hierarchy between the parts (giver and receiver) are ruptured, and this is something that Zarathustra might wish to see, as this rupture might bring

the destruction of the process of decadence. Surely, it is better to think of this stealing as more of a metaphorical and philosophical discourse to break the power relations between different societal roles, and less of an actual act of stealing. Even though Nietzsche is for the revaluation of all values, he is not an advocator of an anarchy where the lack of societal order causes what is civil in society to collapse onto itself.

Let's go back to the quote including watchman. This reminds a fragment of Heraclitus, namely the DK B63: ἔνθα δ' ἐόντι ἐπανίστασθαι καὶ φύλακας γίνεσθαι ἐγερτὶ ζώντων καὶ νεκρῶν [éntha d' eónti epanístasthai kaì fúlakas gínesthai egertì zónton kaì nekrôn] [... that they rise up and become the wakeful guardians of the living and the dead]. Even though the fragment is problematic in a grammatical way (in the ἔνθα δ' ἐόντι, there is a linguistic mistake or a lack), this article is not interested in the interpretation of this fragment, but rather, the only interest is in the fact that the guardians are *wakeful*. There is a high chance that these guardians are the Erinyes, helpers of the goddess of justice, Dike. Therefore, just like these wakeful and shameless guardians are not negative elements for Heraclitus; the wakeful and shameless watchman is also not someone negative for Zarathustra. The fact that the watchman is shameless and without bashfulness for the night is precisely a matter of honour by itself. Because when the situation may require, one might want the watchman to break the silence of the night. For Zarathustra, a good watchman is the watchman who wakes up everyone from their sleep when the situation has called for it. For Zarathustra, the watchman is the one who is not ashamed to wake people up with loud noises in the middle of the night, to protect them from the possible harm. So, while for the wise man, honour goes hand in hand with bashfulness; for Zarathustra, it is the opposite. Zarathustra sees the honour in the lack of bashfulness of the watchman.

The next line seems easy to interpret, but it is still important, because it precisely completes the opinion of the wise man towards the sleeping. He says: "Sleeping is no mean art; it is necessary to remain awake the entire day for it" (Nietzsche, 2006, p. 18). For the wise man, a proper person should sleep at nights and be awake during the days. This calling for being awake during the days, at first glance, seems like something that Zarathustra can also defend. Since, in every single time, Zarathustra likes himself more when he is not sleeping, regardless of the time being daytime or nighttime. But with a more comprehensive and detail-oriented glance, this parallelism might be shattered, because *the wakefulness that the wise man preaches* and *the wakefulness that Zarathustra likes* are *different from each other*. For the wise man, being awake serves the sleeping. If it does not bring a wellness into sleeping, then there is no significance of being awake during days. For the wise man, the passivity of humans during the sleep is the main projection which being awake during the days should accord itself towards. For the wise man, being awake is something collateral and secondary to the sleeping. But, for Zarathustra, it is the opposite. Zarathustra falls asleep here and there, *but only to wake up and continue being awake*. The wise man wakes up and keeps himself awake only to sleep well during nights. Zarathustra wakes up and keeps himself awake to be awake

and he tries to stay away from sleeping as much as he can. The wise man cherishes the sleeping well. If there were a chance for him to sleep all the time, he would definitely choose it. On the contrary, Zarathustra cherishes being awake. If there were a chance for him to be awake all the time, he would definitely choose it. And this difference between the wise man the Zarathustra concerning the sleeping comes by itself in the end of the subsection, by the very words of Zarathustra himself: "The meaning of his wisdom is: wake in order to sleep well. And truly, if life had no meaning and if I had to choose nonsense, then to me too this would be the worthiest nonsense I could choose" (Nietzsche, 2006, p. 19).

In continuing sentences, the wise man keeps saying the number ten in different contexts and occasions (ten times, ten truths). He also talks about bearing false witness, committing adultery, coveting neighbour's maid. These are probably direct references to the Ten Commandments or Decalogue (especially the seventh, ninth and tenth). So, is the wise man a symbolization of Moses? Or is the wise man a symbolic advocator of Judeo-Christian tradition that shapes the moral and spiritual essence of the western world? Answer to both these questions can be a simple yes. But that answering would be something which both Zarathustra and Nietzsche dislike. Zarathustra is after something else, something above and different than criticizing the wise man. It seems like the wise man wants to save the humanity as a good servant (servant to God, to state, to government, to society etc.) with obeying to what has been put forward as rules and prohibitions.

But Zarathustra wants humans to save themselves by themselves and as themselves, through being pro-life. This is one of the most characteristic themes for Zarathustra's story throughout the whole text: The affirmation of life. Zarathustra affirms the life. He wants humans to experience and live the life they have, to the fullest sense. According to Zarathustra, Judeo-Christian tradition in western world impedes people to fulfil their own individuality. This tradition blocks them from living their own life in a way which is more peculiar and singular for each of them. This tradition gathers people in crowds (herds) and then annuls the sense of subjectivity and individuality in the person, rendering them all similar and same to each other. For Zarathustra this is one of the most hostile damages that there is to life itself and people. The remark concerning ten truths being sought by night might also refer to the historical times of Ancient Greek and Hellenistic era where there was no dominant monotheistic structure in social religions and where polytheism was still intact. In these polytheistic religions and believes, truth is more associated with the darkness and night, contrary to monotheistic religions where truth is more associated with light and brightness. And the wise man might be condemning these pagan rituals and understanding (Summers-Bremner, 2008, pp. 24–25).

In the end of these passage which focuses on the number of ten and references to the *Decalogue,* the wise man says "And even when one has all the virtues, one must understand one more thing: how to send the virtues to sleep at the right time. So that they do not quarrel with each other, the good little women! And

quarrel over you, wretch!" (Nietzsche 2006, 18). Now, it is indeed possible that virtues can contradict with each other from time to time, depending on the context. So, the ability to choose rightfully and wisely between two contradicting virtues is indeed important. This is mainly related to the idea of *phronesis* [φρόνησῐς] which has always been cherished in the western mentality, even from the times of Plato and before. Therefore, knowing when to suspend virtues is also something of a virtue. But this remark can also be read within the context of pride, as one of the seven deadly sins within the Christian tradition. Having all the virtues all the time can cause pride in one's character and which is problematic from the Christian perspective. Therefore, this narrative of *sending virtues to sleep at the right time* perfectly suits to the Judeo-Christian tradition (Avcı, 2021, p. 269).

WHAT IS SLEEPING FOR?

The next line points toward an understanding where the parts of that traditions differ from each other. The wise man says: "At peace with God and neighbor, thus good sleep demands. And at peace too with the neighbor's devil! Otherwise, he will be at your house at night." (Nietzsche, 2006, p. 18). The remark of *being at peace with the neighbor's devil* is probably a reference to the famous Christian thought of *turning the other cheek* which is best described in Matthew 5: 38–42: "You have heard that it was said, 'An eye for an eye and a tooth for a tooth.' But I say to you, Do not resist the one who is evil. But if anyone slaps you on the right cheek, turn to him the other also [..]." The principle of eye for an eye (or law of retaliation) is generally related to the Old Testament, but, as an alternative for that, the Christ brings the *turning the other cheek*. This makes Judeo-Christian tradition more Christian and less Judaic. This type of transformation is also traceable within linguistic field, namely in the first translation of the bible into English and other European languages. One can clearly see this kind of shift in the hermeneutical sense of the word *witch* in the bible. Throughout this historical transitioning from Judaic sense of mentality to a Christian one, there happens a change within the connotations and associations of the word. While it once had also meant *poisoner* (the Greek term *pharmakeia* has also its connotations with preparing, harmful or not, drugs or poisons using herbs etc.) alongside *sorceress*, which makes it related with legality and civil or criminal laws (although the sense of *sorceress* is still dominantly traceable in Aramic *charasha* and Hebrew *m'khashepah* or *m'khaseph*, depending on the gender). Then with the changing of the cultural and religious backgrounds and sensitivities, it started to have more of a sense of *witch*, related to magical, cultic and religious applications and regulations which are against the established social morality, belief system and order (Adu-Gyamfi, 2016, pp. 19–26; Bretherton, 2005, pp. 146–150). With these etymological and terminological traces, the sentence *you shall not suffer a witch to live* can mean: (1) You shall not keep a poisoner (alive) who had poisoned and killed someone; (2) You shall kill someone who practices witchcraft against the Judaism or Christianity; (3) You shall not support a witch

(which means more or less, do not support financially and socially the livelihood of a witch who falsely claims to have supernatural powers and lives in your village or town, and do not believe in those claims); (4) You should not live off from witchcraft (which means more or less, do not put witchcraft at the centre of your life, livelihood and financial income). These four interpretations all have their own merits and ground with changing the linguistic emphasize and inclinations accordingly.

Then, the preach of the wise man says that, to have a good sleep, one needs to be a good Christian, a good Christian who has the approval of the Catholic Church as being a *decent* person. Seeing the virtues as *good little women* and seeing the human as a *wretch* fit perfectly to the general approach of Christianity, or at least to the way Nietzsche criticizes it as such. From this point on, the difference between Zarathustra and the wise man becomes obvious. All the affirmative and validating remarks of the wise man regarding honouring the authorities (even when the authorities are crooked), obedience, obeying them as they are the best shepherd, a Christian reference to Christ again (*The Holy Bible*, Psalms 23: 1–2) are definitely not acceptable or suitable within Zarathustra's conception of human, or to be more precise, of overman. For Zarathustra, the wise man is just another preacher, another priest who degrades the life and everything in it.

The wise man is someone who renders life secondary and insignificant in comparison to the idea of an afterlife. He lies to the poor people that they can already rest their hearts and heads because having great treasures in life is already not important in the eye of what is most essential and true (meaning, afterlife). He lies to the ordinary people that they can already rest their hearts and heads because having many honours is already not important in the eye of what is most essential and true. Or maybe he actually believes what he preaches. In any way, the wise man preaches the characteristics of a decent Christian through the discourse of good sleep. And Zarathustra does not like this sense of sleep. For the wise man, disrupting sleep means disrupting being a proper believer, a proper citizen, a proper human etc. Contrary, for Zarathustra, these are the very elements that need to be disrupted when there is a decadence. One continues to encounter with the opinions of the wise man, until the Zarathustra laughs inwardly in his heart, which is the tipping point of this passage. This is where Zarathustra actively breaks away from the narrative of the wise man.

> That wise man there with his forty thoughts is just a fool to me, but I believe that he well understands sleep. Happy the one who lives even near this wise man! Such a sleep is infectious, and it infects even through a thick wall. In this teacher nothing less than magic resides, and not in vain did youths sit at the feet of this preacher of virtue. The meaning of his wisdom is: wake in order to sleep well. And truly, if life had no meaning and if I had to choose nonsense, then to me too this would be the worthiest nonsense I could choose (Nietzsche, 2006, p. 19).

Zarathustra does not like the hierarchy between being awake and sleeping whereas for the wise man, the main aim of being awake is to sleep well. In here, Zarathustra wants to remind the reader all the negative passivity that is associated with the sleep. Zarathustra does not find any meaningful insight for the non-decided human nature in glorifying being passive. The negativity of this kind of passiveness reminds Zarathustra the slave mentality. A kind of negative passivity that the old saint had warned Zarathustra a little while ago. "Zarathustra is transformed, Zarathustra has become a child, an awakened one is Zarathustra. What do you want now among the sleepers?" (Nietzsche, 2006, p. 2). This is the strongest emphasize that Zarathustra overcame sleeping, metaphorically. And again, metaphorically, this means that he belongs to the realm of sleeplessness. Zarathustra is awake and he brings the choice of being awaken to the sleepers, at least he means to. But the wise man who is powerful and influencing enough to gather the youths around praises the sleep, praises not being awaken. The youth disappoint Zarathustra because they choose to listen to that praise of sleep. For them, being awake is only important when it serves to a sound sleep. For Zarathustra, this is not acceptable. Because for Zarathustra, there is a better meaning of life which is possible.

> Now I understand clearly what was once sought before all else when teachers of virtue were sought. Good sleep was sought and poppy-blossomed virtues to boot! For all these highly praised wise men and teachers' wisdom was the sleep without dreams: they knew no better meaning of life. And still today there are a few like this preacher of virtue, and some not so honest. But their time is up, not for long will they be standing, and soon they'll be lying. Blessed are these sleepy ones, for they shall soon nod off" (Nietzsche, 2006, p. 19).

If the reader is to create and follow a chiasmus, then the equation is simple: Being awake should not be for a sound sleep, but quite the opposite: A sound sleep should be for being awake, in every sense of these words. Or maybe, the reader is to destruct the imperative relation between these two. Then, it should be that being awake and having a sound sleep have really nothing to do with each other. One should *not be for* the other, at all. Therefore, in short, there are two other alternatives: (I) Sleep should be for awakening and (II) Sleep and awakening have nothing to do with each other. Zarathustra probably means both arguments. Regarding this, it can be said that, for Zarathustra, being awake is not only related to an inner enlightenment about the better meaning of life; but it is also related to all the sociological, political, ideological, and cultural aspects of life belong to. For Zarathustra, being awake necessarily brings the state of being an independent subject with a sense of agency. By being awake, one steps away from herd morality and mentality. By being awake, one realizes oneself as an individual and earns a personal, singular autonomy over their own lives. By being awake, the person starts to define oneself on their own merits, and value of that person is finally being determined (again and again) accordingly to that process. The ones who are awake are the ones who are (succeeded to become) themselves and nothing / no one else. As in sleep,

everyone is the same; but in being awake, everyone is different from each other. In being awake, everyone is just themselves, they are who they can personally be. But this is not the agenda of the wise man. The wise man *infects* like the sleep he talks about. The more he talks, more everyone around becomes sleepy. The more he talks, more everyone around becomes someone like him. The wise man is on a mission of creating himself in everyone, creating the same person and personality in everyone. But Zarathustra is quite the opposite. Zarathustra wants everyone to be individually who they are, as different from each other.

This is the reason why it is important to lose Zarathustra, why it is critically important that they deny him (to find themselves as they truly are). The wise man's wisdom is not suitable for Zarathustra. Surely, it can be assumed and suggested that the *sleep* which the wise man talks about and the sleep that Zarathustra talks about are not always the same. They (the wise man and Zarathustra) do not necessarily have to be talking about the same sleep. And moreover, even though Zarathustra does not like the sleep in the context the wise man talks, there might be another context where Zarathustra might advocate sleep. But still, it is obvious that Zarathustra loathes sleep when sleep is lack of mindfulness, awareness, personal illuminations, autonomy, intellectual enrichments, mental liberations, individual takes on life and self-realizations. Because that kind of sleep also has a role in the emergence of the last man (or the happiness of the last man) which is the antithesis of the *Übermensch*. Sleeping brings about the last man. This means that, overman also probably does not like sleeping much.

LEAVING SLEEPING AND BEING AWAKE BOTH BEHIND

Through the section with the wise man, especially at the quoted passage above about "sleep without dreams", Zarathustra hints that there can be a context in which he can take sleep as something positive. And this is through dreams. Even though he does not like sleep, it is hinted that he prefers "sleep wherein one dreams" over "sleep without dreams", as dreamless sleep is his greatest evil (Nietzsche, 2019, p. 188). This is not only because there is a sense of activity in dreams (compared to the passivity in dreamless sleep), but also because sleep with dreams has a meditative effect on him.

> And Zarathustra values the dreams that come to him during his sleep, because sleep itself does something to him — it compels him to 'stretch out' his soul. In 'On the Great Yearning,' Nietzsche clarifies that stretching out the soul is an extraordinary ecstatic event, the release of the past and the future within the body in the present, or the kinetic enactment of the eternal return, which is an instant of gaining power over time. Thus, it should be clear that, even if a specific praxis such as 'stretching out the soul' is not explicitly delineated in such moments, sleep is a deeply meditative activity — whenever Zarathustra is 'sleeping,'

> it is imperative to remember that part of him remains active and alert [..]" (Hanshe, 2013, p. 145).

Now, with this context, one can start to understand the character of the relation between Zarathustra and sleep. Maybe it is true that Zarathustra always tries to stay away from sleeping, and he also does not like the dreamless sleep that the wise man describes (Lampert, 1986, p. 36), but these do not mean that he is not aware of the transformative power of dreams and sleep on him. Zarathustra welcomes sleep only when and if sleep enables him. The idea that sleep being the medium for the revelation of truth already has its place in Western world, as it was mentioned before about practice of mystic, ecstatic and oneiric incubation in Ancient Greek culture. And Nietzsche is aware of this tradition (Nietzsche, 2005, p. 282). For Zarathustra, this sleep (which brings truth) is also dangerous, because under the sense of the *unio mystica*, especially within the context of seeking redemption, this sleep would lead to a "collective hypnotizing and stillness", which might cause passive nihilism in people (Braak, 2011, p. 111). Therefore, how Zarathustra takes sleep is fundamentally related to what sleep does to the person it comes to. But one might ask: why then does not Zarathustra just sleep and wake up in a normal cycle, like everyone else in a society? Why does Zarathustra try to stay away from sleep this much, if there is stretching out his soul in sleep? Why does Zarathustra walk around sleepless? Maybe it is because even at its peak sense of enabling, sleep can only do so much.

Throughout the Z, one encounters that as long as sleeplessness enables Zarathustra in one way or another, he deliberately chooses to stay awake, until the point he no longer can. This means that Zarathustra would find something worthy of human and life in some sense of sleeplessness. Then, in what ways can sleeplessness enable him?

Even though one might cherish the importance of dreamless sleep (Anton, 2006, pp. 190–195), for Zarathustra, if the dreamless sleep symbolizes the lack of the struggle against oneself for improvement and independence, and if it is also not for sure that every sleep would come with a dream manifesting some sense of truth (Higgins, 1987, p. 91), then it is understandable that if Zarathustra had any way to not sleep at all, then he would not sleep at all. That is the reason why he almost always falls asleep. He does not go to sleep; he precisely falls asleep, almost against his will. And for one to fall asleep, one must be already sleepless. But this "falling asleep against his will" should not be understood as Zarathustra is man of being awake. Because he is not.

Zarathustra does not choose sleep, and Zarathustra does not choose being awake. Because choosing being awake would necessitate some amount of sleep there. It is only possible to be fully awake, not only when the presence of sleep is not there, but also, when the lack of sleep is not there. If one is sleepy (from sleeping too much and being just woken up; or from not sleeping for a long time and being on the edge of falling to sleep), one cannot be considered fully awake. The one who wants to be

fully awake needs to know perfectly when to sleep and when to wake up (see, Nietzsche, 2019, p. 561). And Zarathustra is not that person. For most of the day, Zarathustra walks around sleepless, and he does not seem to find any problem with this. It is because even at its peak sense of enabling, being awake can only do so much. This is probably because Zarathustra values the state of immense lucidity that which might come through sleeplessness.

This sleeplessness is not a sleep deprivation or insomnia. Because sleep deprivation is about wanting to sleep but not getting any. Zarathustra does not want to sleep. Therefore, in this sleeplessness, falling asleep only occurs when there is the lack of conscious and voluntary choice of it. It is true that, sleeping is always something that happens without a full conscious control over it. None of the living beings can enter the sleep with a full control over the process of entering the sleep. Even when people go to sleep and want to sleep, they passively wait for the sleep to come and take them. So, when one talks about falling asleep, one needs to talk about not the conscious and voluntary going towards sleep, but the very opposite. Falling asleep might be more related to the impossibility of not sleeping. Zarathustra falls asleep because it is impossible for him to not sleep any longer, which means to not be awake any longer. He stays in sleeplessness, because he wants to stay away from the sleep and being awake at the same distance. He does not prefer a night of sound sleep without dreams, at all. This might seem like a reference to Socrates (Loeb, 2010, p. 42), and he does not want to be fully awake. Zarathustra is himself only when he dwells in sleeplessness.

Therefore, one can say that Zarathustra is always on the edge of falling asleep, he is always sleepless. Zarathustra does not sleep, but when the inevitability of the sleep comes, he no longer manages to not sleep, therefore, he falls asleep. This is his stance against not only to sleep, but also to being awake. This is his voluntary and preferred stance in sleeplessness. The main source of his enlightening and lucidity is not sleep or being awake, but it is sleeplessness. When Zarathustra says "You are still not free, you seek freedom. Your seeking made you sleep-deprived and over-awake" (Nietzsche, 2006, p. 30), he openly hints that he is not on either side of these two. It seems like he falls asleep in a way that he wants to be awaken again as soon as it is possible, because he does not want his sleeplessness to disappear completely. Zarathustra's sleeplessness is what he asks for, what he chooses, what he prefers. When one talks about the sleeplessness of Zarathustra, there is not any sound reason to talk about this sleeplessness as if it is something that Zarathustra is trying to get rid of, or something that he does not want. It is closer to that he just does not like sleeping and being fully awake, and he tries to stay away from both on every chance he has. Or it might be that, Zarathustra's sleeplessness is directly related with his cyclical illness (that is caused by his teaching, eternal return of the same), and his impossible recovery from it. Zarathustra is walking around sleepless, because his illness does not allow him to sleep most of the time.

In any way, sleeplessness is the path that shapes Zarathustra's wending. That is where his lucidity comes from. On one side, sleep is ascetic; on other side, being awake is the enslaving attachment to things. One side, sleep is the giving up desires and conditioning the self into not wanting; other side, being awake is losing the self under the fake sense of agency which disables the chance of overcoming oneself. Sleeping is the life-denigrating, self-negating, life-denying mentality and morality (*entselbstungsmoral*, he calls it, "unselving morals"); being awake is the decadence of the last human being who is the passive nihilist (Nietzsche, 2006, pp. 9–10). Sleep is for the herd mentality, being awake is for the ones who are lost in the oblivion of a false sense of awareness. According to Zarathustra, both are unable to build a self-actualization. Both are unable to overcome themselves. What happens in sleep, continues in being awake (Nietzsche, 2002, pp. 68 and 82–83). In sleep, there is the impossibility of building a self; in being awake, there is the enslavement to the self; in sleeplessness, there is the overcoming of the self. This is the liberating path of sleeplessness. Moreover, if life can be understood under the terms of will to power (Heidegger, 1991, pp. 213–217), then this liberating path of sleeplessness becomes also crucial for the life itself.

CONCLUSION

Sleeplessness, as the alternative for both sleep and being awake, can be seen as cherishing the value of life by being in a meaningful interaction with it. There is the possibility of a sense of self-realization and overcoming oneself. This is a personalized and individualizing path. In sleep and in being awake, people are more or less same. But in sleeplessness, people are inclined to be who they are. On the path shaped by sleeplessness, people can find the chance to build their personal and individual selves. This is because the lucidity and wakefulness that comes only with sleeplessness are impossible to be gained with sleep or being awake. Sleep and being awake can also have some sense liberation (Hulin, 1999, pp. 67–70), but not on the level of sleeplessness. This is the reason why sleeplessness is not ritualistic for Zarathustra, sleeplessness (as contemplating) is embedded in his existence and everyday life. Zarathustra does not really feel the need to organize his chores, time and day, in order to create a suitable space and time interval for a focused and atomized meditation, but he just lives his life in a mindful way, and contemplation (as sleeplessness) comes to him more naturally. Sleepless is what and who Zarathustra is, even without being the focal point of his life. Sleeplessness is the way Zarathustra overcomes himself.

Through Zarathustra, now it is more possible to claim that, there is a deeper sense of lucidity which is intrinsic and autochthonic to sleeplessness. This deeper sense of lucidity cannot be reached through deep sleep or being awake and fully conscious. Therefore, there is this sense of enlightenment in sleeplessness. Zarathustra knows about this and acts accordingly. If there will be a cultural and social revolution against decadence, then this can happen only through every single

person overcoming themselves by themselves, probably through embracing this sense of sleeplessness which brings lucidity. There is a sense of wakefulness that only comes through the lucidity of sleeplessness. And being fully awake can only experience a dim and dull version of this wakefulness and lucidity. The last human beings are awake, but they are not wakeful. This is why there is also a sense of cognitive and spiritual enlightening in Zarathustra's sleeplessness which brings a holistic awareness of all reality and existence. In the lucidity of sleeplessness, there is a deeper sense of mindfulness, wakefulness, intuitive awareness, cognitive illumination, spiritual enrichment, mental liberation, and self-realization.

This self-realization is at the heart of overcoming oneself for Zarathustra, and for the self-realization, the lucidity that comes from sleeplessness is the crucial element. So, the presence of this essential relation between lucidity and sleeplessness means there can be a specific truth which manifests itself only in sleeplessness. There is a sense of self-realization and overcoming of the self only through sleeplessness. That is the reason why Zarathustra always walks around sleepless.

Conflict of Interest and Contribution Rate: The author does not declare any conflict of interest. The article has one author and the author's contribution rate is 100%.

REFERENCES

(2001). *Holy Bible: New international version*. London: Hodder And Stoughton.

Anton, C. (2006). Dreamless sleep and the whole of human life: An ontological exposition. *Human Studies, 29* (2), 181–202.

Avcı, N. (2021). Nietzsche'de estetik kurtuluş. *Felsefe Dünyası Dergisi, (73),* 267–293.

Bittner, Rüdiger (1994). Ressentiment. In Richard Schacht (Ed.), *Nietzsche, genealogy, morality: Essays on Nietzsche's Genealogy of Morals* (127–138). Berkeley: University of California Press.

Braak, André Van Der (2011). *Nietzsche and Zen: Self-overcoming without a self*. New York: Lexington Books.

Bretherton, Donald J. (2005). An invitation to murder? A re-interpretation of Exodus 22:18 "you shall not suffer a witch to live". *The Expository Times, 116* (5), 145–152.

Cartwright, D. E. (1984). Kant, Schopenhauer, and Nietzsche on the morality of pity. *Journal of the History of Ideas, 45* (1), 83–98

Gillespie, G. (2002). Dreams and dreamless sleep. *Dream, 12*, 199–207.

Hanshe, R. J. (2013). Zarathustra's stillness: Dreaming and the art of incubation. In Horst Hutter, Eli Friedland (Eds.), *Nietzsche's therapeutic teaching: For individuals and culture* (pp. 141–156). New York: Bloomsbury.

Heidegger, M. (1991). *Nietzsche II.* David Farrell Krell (Trans.). New York: Harper Collins Publishers.

Higgins, K. M. (1987). *Nietzsche's Zarathustra*. Philadelphia: Temple University Press.

Hulin, M. (1999). Nietzsche and the suffering of the Indian ascetic. In Graham Parkes (Ed.), *Nietzsche and Asian thought* (pp. 64–75) Chicago: The University of Chicago Press.

Kingsley, P (1999). *In the dark places of wisdom*. California: The Golden Sufi Center.

Lampert, L. (1986). *Nietzsche's teaching: An interpretation of Thus Spoke Zarathustra*. London: Yale University Press.

Loeb, P. S. (2010). *The death of Nietzsche's Zarathustra*. New York: Cambridge University Press.

Nietzsche, F. (2002). *Beyond good and evil*. Judith Norman (Trans.). New York: Cambridge University Press.

Nietzsche, F. (2005). *The Anti-Christ, Ecce Homo, twilight of the idols, and other writings*. Judith Norman (Trans.). New York: Cambridge University Press.

Nietzsche, F. (2006). *Thus spoke Zarathustra*. Adrian Del Caro (Trans.). New York: Cambridge University Press.

Nietzsche, F. (2019). *Unpublished fragments from the period of Thus Spoke Zarathustra (Summer 1882 – Winter 1883/84)*. Paul S. Loeb & David F. Tinsley (Trans.). California: Stanford University Press.

Summers-Bremner, E. (2008). *Insomnia: A cultural history*. London: Reaktion Books.

Yaw, Adu-Gyamfi (2016). "Thou shalt not suffer a witch to live" (Exod 22:18) and contemporary Akan Christian belief and practice: A translational and hermeneutical problem. *Old Testament Essays, 29* (1),11–32

Yayın Geliş Tarihi: 03.01.2025
Yayına Kabul Tarihi: 15.03.2025
Online Yayın Tarihi: 15.06.2025
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1612744

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 27, Sayı: 2, Yıl: 2025, Sayfa: 696-719
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

AKRAN ZORBALIĞININ SOSYOLOJİK BOYUTU: TOPLUMSAL CİNSİYET, OKUL KÜLTÜRÜ VE AİLE ÖZELLİKLERİ BAĞLAMINDA AKRAN ZORBALIĞI

Erdal ÇETİN[*]

Öz[1]

Bu çalışmada, toplumsal cinsiyet, okul kültürü ve aile özelliklerinin akran zorbalığı ile ilişkisi ele alınmıştır. Karma yöntemin uygulandığı araştırmada nicel veriler için akran zorbalığı belirleme ölçeği ergen formu, nitel veriler için de yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Anket çalışmasına Batman ilinde ikamet eden ve 14-18 yaş aralığında bulunan 165'i kadın 199'u erkek olmak üzere 364 kişi katılmıştır. Nitel araştırmada ise 6'sı erkek, 6'sı kadın 12 kişi ile görüşülmüştür. Çalışmada elde edilen nicel verilerde hem akran zorbalığı hem de akran zorbalığı mağduriyetinde cinsiyetin anlamlı bir değişken olduğu görülmüş ve erkeklerin daha fazla zorbalık davranışında bulunup daha fazla zorbalık mağduru olduğu belirlenmiştir. Yine katılımcıların lise türleri ve akran zorbalığı ile akran zorbalığı mağduriyeti arasındaki ilişki incelenmiş ve anlamlı farklılıların olduğu belirlenmiştir. Meslek lisesi öğrencilerinin ortalama puanlarının diğer lise öğrencilerine göre yüksek olduğu ve meslek lisesi öğrencilerinin daha fazla zorba ve zorbalık mağduru oldukları ortaya çıkmıştır. Son olarak aile ile ilişkili değişkenlere bakıldığında, düşük sosyo-ekonomik koşulların ve anne-baba eğitim düzeyinin güçlü birer faktör olduğu dikkat çekmiştir. Alt gelir grubunda olduğunu beyan eden öğrencilerinin ortalama puanlarının üst gelir grubunda olduklarını beyan eden öğrencilere göre yüksek olduğu; yine alt gelir grubunun hem orta gelir hem de üst gelir grubuna göre daha fazla zorbalık davranışında bulunup daha fazla akran zorbalığına maruz kaldıkları belirlenmiştir. Nitel araştırma bulgularında ise toplumsal cinsiyet, okul kültürü ve aile özelliklerinin önemli olduğu

---

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Çetin, E. (2025). Akran zorbalığının sosyolojik boyutu: Toplumsal cinsiyet, okul kültürü ve aile özellikleri bağlamında akran zorbalığı**.** *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 27* (2), 696-719.

[*] Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, Çocuk Bakımı ve Gençlik Hizmetleri Bölümü, ORCİD: 0000-0003-4258-123X, erdal.cetin@batman.edu.tr

[1] Çalışma için Batman Üniversitesi Etik Kurulu'ndan (2024/06 toplantı sayısı, 32 nolu karar) izin alınmıştır.

görülmüştür. Tüm bu veriler akran zorbalığı ve mağduriyetinin eşitsizliklerin yeniden ortaya çıktığı toplumsal bir davranış olduğunu gösterebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Akran Zorbalığı, Ergenlik, Eşitsizlikler, Okul, Toplumsal Cinsiyet.*

THE SOCIOLOGICAL DIMENSION OF PEER BULLYING: PEER BULLYING IN THE CONTEXT OF GENDER, SCHOOL CULTURE, AND FAMILY CHARACTERISTIC

Abstract

In this study, the relationship between gender, school culture and family characteristics and peer bullying was discussed. In the study where mixed method was applied, peer bullying scale adolescent form was used for quantitative data and semi-structured interview form was used for qualitative data. The survey was conducted with 364 participants residing in the Batman province, aged 14-18, including 165 females and 199 males. In the qualitative research, 12 individuals were interviewed, 6 of whom were male and 6 female. The findings from the quantitative data revealed that gender was a significant variable in both peer bullying and victimization. It was determined that males engaged in more bullying behaviors and were more likely to be victims of bullying. Additionally, the relationship between the type of high school attended and peer bullying as well as victimization was explored, with significant differences found. Students attending vocational high schools had higher average scores compared to those attending other types of high schools, and vocational high school students were more likely to both bully others and be victims of bullying. Lastly, when examining family-related variables, it was highlighted that low socioeconomic status and parental education level were strong factors. Students from lower-income backgrounds had higher average scores compared to those from higher-income backgrounds. Furthermore, students from lower-income groups exhibited more bullying behaviors and were more likely to be victims of peer bullying compared to students from middle- and upper-income groups. In the qualitative research findings, it was seen that gender, school culture and family characteristics were important. These data collectively suggest that peer bullying and victimization are social behaviors that reflect the reproduction of inequalities.

Keywords: *Adolescence, Gender, Inequalities, Peer Bullying, School.*

GİRİŞ

Akran zorbalığı son yıllarda yapılan tüm akademik araştırmalar ve bu araştırmalar ile geliştirilen önleyici ve müdahale edici çalışmalara rağmen hala güncel bir problemdir. Gelişmiş eğitim sistemlerine sahip devletlerden, daha zor

eğitim koşullarına sahip devletlere kadar bu problem görünür olmaya devam etmektedir. Özelikle teknolojik ilerlemeler ile birlikte sorunun niteliğinde değişmeler meydana gelmekte ve zaman zaman kontrol edilmesi güç bazı durumlar yaşanmaktadır. Nitekim medyaya yansıyan haberler bu durumun bazı bireylerde intihara kadar uzanan tepkiler oluşturabildiğini göstermektedir.

Olweus'a (1993;1996) göre akran zorbalığı, bir bireyin başka bir birey ya da grup üzerinde güç sahibi olduğu koşullarla gerçekleştirdiği bilinçli ve süreklilik arz eden saldırgan eylemlerdir. Bu anlamda akran zorbalığı temel olarak güç ilişkisi, kasıtlılık ve tekrar/süreklilik olacak şekilde üç ana hususta beslenmektedir. Yine zorbalık bir kişi veya grubun daha güçsüz ve savunmasız bir kişi veya gruba psikolojik, sosyal veya fiziksel üstünlük kurması, zarar vermesi ve bu yönde çabalaması olarak açıklanabilir (Volk vd., 2014).

Akran zorbalığının sosyal bilimlere yansıması genellikle psikoloji disiplinin yaptığı çalışmalar ile olmuştur. Psikoloji disiplininin akran zorbalığına ilişkin güçlü hâkimiyeti ve bu konuda yapılan çalışmalar akla sorunun diğer bir bağlamını ilgilendiren sosyolojinin konuya nasıl yaklaştığına dair bir soru getirmektedir. Donoghue ve Pascoe (2023), her ne kadar sosyoloji biliminde akran zorbalığı şeklinde ifade edilmese de gençlik çalışmalarında şiddet ve saldırganlık ile ilgili güçlü bir alt yapının olduğunu vurgulamaktadır. Onlara göre güç ilişkileri ve eşitsizlikler üzerinden değerlendirilen akran zorbalığının arkasında yatan toplumsal ilişkilere dikkat çekmek önem arz etmektedir. Akranlar arası ilişkilerde cinsiyet, etnik köken, ekonomik eşitsizlikler, statü ve okul kültürü gibi akran zorbalığına neden olan faktörler, toplumsal eşitsizliğin bir biçimi olmakta ve sosyolojinin eşitsizliklere ilişkin zengin alt yapısının zorbalığı toplumsal açıdan ele alınmasını gerekli hale getirmektedir (Migliaccio & Raskauskas, 2016; Peguero ,2012).

Akran zorbalığının eşitsizlikler ile ilişkisini yorumlayan Pascoe'ya (2013) göre zorbalık, toplumsal eşitsizliğin etkileşimsel bir yeniden üretimidir ve bu şekilde yorumlanması durumunda, gençlerin eşitsizliği yeniden üreterek birbirlerine kabul ettirmeye teşvik ettiklerini göstermektedir. Ona göre akran zorbalığı tarafsız, rastgele, izole edilmiş veya istenmeyen davranış biçimleri olarak alay etme, baskı kurma veya fiziksel müdahalede bulunma olayından çok daha karmaşık ve ciddi bir sorundur. Bu şekilde ele alındığında bu saldırganca davranışları patolojik davranış olarak görmekten ziyade normatif davranışlar olarak çerçevelemek gerekmektedir. Yani toplumsal olarak inşa edilen bu davranışlar sosyolojide sorunun patolojiye indirgeyen modellerin açıklamalarından çok büyük ve bir o kadar karmaşıktır (Pascoe, 2013).

Akran zorbalığının sosyolojik boyutu zorbalığın bireysel bir eylem kadar toplumsal bir yönünün olduğuna işaret eder. Migliaccio ve Raskauskas (2016) zorbalığı başlatan ve sürdüren gücün sadece bireysel bir güç değil grup içinde anlam bulan özelliğinde yattığını ifade etmektedir. Üstelik bu durum hem zorba davranışları hem de mağdur davranışları için geçerli olabilmektedir. Yine mağdurlar açısından şiddet ve zorbalığın bildirimini sosyal bağlamdan koparmak oldukça güçtür (Lai & Kao, 2018). Böylece farklı sosyal özelliklere (sınıf, cinsiyet, etnik köken, yönelim) yönelen ve bu gruplar içinde şekillenen saldırganlığı incelemek için sosyolojik teorilere ihtiyaç bulunmaktadır (Donoghue vd., 2023). Nitekim aynı zamanda birer suç kuramları olan rutin aktivite, sosyal kontrol ve damgalanma gibi teorilerin sapma ve suç davranışlarına ilişkin görüşleri (Kızmaz, 2005) okul içinde gelişen akran zorbalığı motivasyonu için kullanmak mümkün olabilmektedir. Bu yönüyle aile veya okul kültürü/iklimi, bireylerin eşitsizliklere ilişkin deneyimleri, bu eşitsizlikleri nasıl algıladıklarını ve hangi davranışları göstermeleri gerektiğini ya da maruz kaldıkları davranışlar karşısındaki tepkilerini de belirleyebilmektedir.

Akran zorbalığında bireyin diğer bireylerle ilişkisi ve bu ilişkinin toplumsal koşullarla şekillenmesi sosyolojik yaklaşımın güçlü vurgusudur. Yine zorbalığının yapısal bir sorun olarak incelenmesi oldukça önemlidir (Yoneyana & Naito, 2003). Yaygın söylem olan eşitsiz ilişkiler, sadece bireylerin kendi başına oluşturabileceği bir arka plana sahip olmayabilmektedir. Aynı zamanda toplumsal, kültürel ve sınıfsal özellikler, hem mağdur hem de failin eylemlerini yönlendiren bir mekanizma üretmektedir (Genç Hayat Vakfı, 2015). Örneğin hangi cinsiyet, sınıfsal özellik ya da kültürel yapıdan çocukların veya gençlerin mağdur edildikleri sorusu gündeme gelmektedir. Aynı şekilde söz konusu hangi bireyler bu eylemlere yönelmekte veya hangi toplumsal faktörlerin bu bireyleri zorbalıkta bulunmaya zorladıkları hususu sosyolojinin temel soruları olabilmektedir.

Yukarıda ifade edildiği gibi akran zorbalığının toplumsal ilişkileri gösteren bir özelliğinin olduğu söylenebilir. Bu yönüyle her toplumsal yapının özellikleri içinde farklı gelişebilmektedir. Gruplaşma biçimleri, siyasal tercihler ile oluşan kutuplaşmalar, eşitsizlikler vb. birçok özellik hangi toplumlarda baskı kurmanın ya da baskıya ve şiddete maruz kalmanın bir biçimi olarak gelişip algılanıyorsa akran zorbalıkları için de aynı şekilde yeniden üretilebilmektedir. Akran zorbalığının sosyolojik bağlamı ile ele alındığı bu çalışmada, etnik ve dini olarak nispeten benzeşen ancak ekonomik eşitsizlikler, toplumsal cinsiyet, güç ilişkileri, okul ortamı ve kültürü gibi hususlarda farklılaşan gruplara yansıması ele alınmaktadır. Okul ortamında gelişen akran zorbalığı konusu hem fail hem de mağdur açısından incelenmiş ve iki farklı yöntem (nitel ve nicel) ile konunun farklı bağlamları değerlendirilmiştir.

YÖNTEM

Araştırma için karma yöntem ve karma araştırma desenlerinden sıralı açıklayıcı tasarım tercih edilmiştir. Sıralı açıklayıcı tasarımda nicel verilere öncelik verilir. Nitel veriler ise nicel verileri desteklemek için kullanılır (Creswell, 2003).

Veri Toplama Araçları

Nicel veriler için araştırmacı tarafından hazırlanan soru formunun yanında Ayas ve Pişkin (2015) tarafından geliştirilen Akran Zorbalığı Belirleme Ergen Formu kullanılmıştır. Soru formunda katılımcıların demografik bilgilerinin yanı sıra akran zorbalığı davranışları sergilemelerine veya uğramalarına etki eden hususlara yönelik bazı sorular yer almıştır. Toplam 53 madde ve altı alt boyuttan oluşan ölçekte Cronbach Alfa güvenirlik katsayısı toplam zorbalık ölçeği için 0,92; mağduriyet ölçeği için de 0,93 olarak hesaplanmıştır. Ölçekte puan artıkça akran zorbalığı veya mağduriyetinin artmakta ve her bir katılımcı için 5'li likert ile hesaplandığında an az 53, en fazla 265 puan ortaya çıkmaktadır.

Nitel verilerde bireysel görüşmeler tercih edilmiştir. Yarı yapılandırılmış formlar ile gerçekleşen görüşmelerde akran zorbalığının nedenlerine ve nasıl geliştiğine ilişkin sorular sorulmuştur. Bu şekilde daha derinlemesine bilgi toplanarak zorbalığın arka planında yer alan hususların ortaya çıkarılması hedeflenmiştir.

Çalışma Grubu

Çalışma Batman ilinde ikamet eden ve 14-18 yaş aralığında bulunan gençleri kapsamaktadır. Nicel verilerin elde edilmesi için rasgele örneklem yöntemi seçilmiş, bir kısmı yüz yüze ve bir kısmı Google Formlar aracılığıyla çevrimiçi şekilde toplanmıştır. Tablo 1'de nicel araştırma kapsamında çalışmaya katılan örneklemin özellikleri gösterilmiştir.

Tablo 1. Nicel araştırma kapsamında ankete katılım gösteren bireylerin özellikleri

Katılımcıların özellikleri		Sayı	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	165	45,3
	Erkek	199	54,7
Okul	Meslek Liseleri	141	38,7
	Mahalli Anadolu Liseleri	141	38,7
	Fen ve Sınavlı Anadolu Liseleri	82	22,5
Yaş	13	18	4,9
	14	157	43,1
	15	96	26,4
	16	66	18,1

	17	23	6,3
	18	4	1,1
Gelir Grubu	Alt Gelir Grubu	123	33,8
	Orta Gelir Grubu	130	35,7
	Üst Gelir Grubu	111	30,5
Anne Eğitim Düzeyi	İlkokul ve altı	193	53,0
	Ortaokul	77	21,2
	Lise	55	15,1
	Üniversite	39	10,7
Baba Eğitim Düzeyi	İlkokul ve altı	88	24,2
	Ortaokul	84	23,1
	Lise	110	30,2
	Üniversite	82	22,5
	Toplam	364	100,0

İki aylık veri toplama sürecinden sonra çalışmaya 382 kişi katılmıştır. Eksik doldurulmuş ya da çalışmanın güvenirliği ve geçerliliğini etkileyen formlar çıkarıldığında 165'i kadın 199'u erkek olmak üzere 364 kişi üzerinden analizler yapılmıştır. Nicel araştırma kapasında görüşülen grubun %38,7 si Meslek Lisesi öğrencileri, %38,7'si Mahalli Anadolu Lisesi, %22,5'i ise Fen veya Sınavlı Anadolu Lisesi öğrencileri olmuştur.

Tablo 2. Nitel araştırma kapsamında derinlemesine görüşme yapılan kişilerin özellikleri

Kod adı	**Cinsiyet**	**Yaş**	**Okul türü**
Seda	Kadın	17	Meslek Lisesi
Mustafa	Erkek	16	Mahalli Anadolu Lisesi
Salih	Erkek	16	Mahalli Anadolu Lisesi
Kadir	Erkek	15	Fen veya S. Anadolu
Belma	Kadın	15	Fen veya S. Anadolu
Ayşe	Kadın	16	Fen veya S. Anadolu
Ömer	Erkek	16	Mahalli Meslek Lisesi
Yeliz	Kadın	17	Mahalli Anadolu Lisesi
Ali	Erkek	16	Meslek Lisesi
Orhan	Erkek	16	Mahalli Anadolu Lisesi
Zeynep	Kadın	16	Mahalli Anadolu Lisesi
Yeşim	Kadın	15	Fen veya S. Anadolu

Nitel araştırmaya 12 kişi katılmıştır.15-17 yaş aralığında, altısı erkek, altısı kadın ve üç farklı okul türünde okuyan bireylerin oluşturduğu katılımcı grubu ile yarı yapılandırılmış form aracılığıyla görüşülmüştür. Amaçlı örneklem yöntemi ile seçilen öğrencilerin kendilerini iyi ifade etmeleri ve akran zorbalığı konusunda deneyime sahip olmalarına dikkat edilmiştir. Nitel çalışma kapsamında görüşme yapılan bireylerin özellikleri tablo 2'de verilmiştir.

Veri Analizi

Nicel veriler, IBM SPSS Statistics yazılımı kullanılarak analiz edilmiştir. Buna göre katılımcıların demografik özelliklerini ve diğer temel değişkenleri tanımlamak için ortalama, standart sapma, frekans ve yüzde dağılımları hesaplanmıştır. Yine katılımcı grubuna "Akran Zorbalığı Belirleme Ölçeği Ergen Formu" kullanılarak farklı gruplar arasındaki ortalamaların karşılaştırılması için "Bağımsız Örneklem T-Testi (iki gurubun ortalamaları karşılaştırılırken) ve ANOVA (ikiden fazla grubun ortalamalarını karşılaştırırken)" testi uygulanmıştır. Ayrıca bazı sorular arasında Ki-kare ile anlamlılık düzeyleri belirlenmiştir.

Nitel çalışmada ise ilk adım, yapılan bireysel görüşmeler ile elde edilen verilerin toplanması olmuştur. Toplanan verilerde önemli bulgular veya temaların belirlenmesi için kodlama işlemi yapılmıştır. Kodlama, verilerdeki belirli kelimeler, cümleler veya paragrafların etiketlenmesi işlemidir. Bu kodlar, veri kümeleri arasındaki benzerliklere ve farklılıklara dayanarak oluşturulmuş ve analiz sürecinin temelini oluşturmuştur. Katılımcılardan elde edilen veriler sonucunda yapılan kodlar gözden geçirilmiş ve benzer kodlar gruplandırılarak ana temalar oluşturulmuştur. Oluşturulan temalar arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Tematik analizden elde edilen bulgular, araştırmanın genel amacı ve hedefleri doğrultusunda yorumlanmıştır. Bu süreçte, elde edilen tematik bulgular, üç ana tema altında birleştirilmiştir. Temalar toplumsal cinsiyet, okul kültürü ve aile özellikleri olarak belirlenmiştir.

Güvenirlik ve Geçerlilik

Nicel araştırma kapsamında ölçeğin güvenirliği, iç tutarlılığı üzerinden değerlendirilmiş ve Cronbach's Alpha katsayısı ile ölçülmüştür. Genellikle, 0.70 ve üzeri Cronbach's Alpha değeri, kabul edilebilir iç tutarlılığı gösterir (Tavakol & Dennick, 2011). Çalışmada hem akran zorbalığı hem akran zorbalığı mağduriyeti için ayrı ayrı değerlendirilmiş ve akran zorbalığı 0,917; akran zorbalığı mağduriyeti ise 0,913 olarak ölçülmüştür. Yine tüm ölçek puanlarının ve alt boyut puanlarının çarpıklık ve basıklık değerleri hesaplanmış ve değerlerin +1.5 ile-1.5 aralığında olup olmadığına bakılmıştır (Tabachnick & Fidell, 2020). Hem akran zorbalığı (çarpıklık değerleri 1,202-0,128; basıklık değerleri 0,977-0,255) hem akran zorbalığı mağduriyetinin (çarpıklık değerleri 1,132-0,128; basıklık değerleri 0,887-0,255) uygun aralıkta olduğu belirlenmiştir.

Nitel araştırmada bireysel görüşmelerdeki yarı yapılandırılmış soru setleri, literatürden yararlanarak hazırlanmıştır. Ayrıca uzman görüşleri ile pilot çalışma doğrultusunda revize edilmiştir. Yine kodlama ve temalandırma sürecinde araştırmacının yanında ikinci bir kodlayıcıdan faydalanılmıştır. Uyum yüzdesi

hesaplanarak kodlama işleminin güvenirliği sağlanmıştır. Ayrıca çalışmanın başında hem nicel hem de nitel veri toplama süreci için pilot çalışma yapılmış, sonrasında elde edilen bulgular ile revize edilerek güvenirlik ve geçerliliğine katkı sunulması hedeflenmiştir.

Etik Konular

Çalışma için öncelikle Batman Üniversitesi Etik Kurulu'ndan izin alınmıştır. Alınan etik kurul izninden sonra gönüllü onam formları ile veli izin formları çıkarılmıştır. Yüz yüze yapılan çalışmalarda veli izni ve katılımcı onam formu imzalatılmıştır. Ayrıca çevrimiçi anket çalışmasına katılmadan önce hem katılımcılar hem de veliler için onam formları üzerinden onay vermeleri istenmiştir. Çalışmanın tüm aşamasında katılımcılara katılımın gönüllü olduğu, istemedikleri sorulara cevap vermeme ve istemeleri halinde formları dolduramayabilecekleri hatırlatılmıştır. Yine bireysel görüşmelerde hem araştırmanın güvenirliği ve geçerliliği hem de bireyin temel hakları gözetilerek yapılmaya çalışılmıştır.

BULGULAR VE TARTIŞMA

Şiddet ve saldırganlığın özel bir boyutu olan akran zorbalığı tek bir nedene indirgenmeyecek kadar karmaşık bir olgudur. Şiddetin kişisel özellikleri ve ilişkilerinden başlayarak toplumsal ve kültürel bağlamlara uzanan çok yönlü özelliğine dikkat çeken ekolojik modelin önermelerini (Heise, 1998) akran zorbalığı için de genellemek yanlış olmayacaktır. Bu anlamda akran zorbalığının bireyin cinsiyeti, aile özellikleri ve okul kültürü ile bu faktörlerin toplumsal ve kültürel olarak ortaya çıkardığı eşitsiz ilişki ve inşa süreçlerinin etkisi altında geliştiği görülebilmektedir.

Toplumsal Cinsiyet ile İlişki Bulgular

Tablo 3'e bakıldığında akran zorbalığı ve onun alt boyutu olana fiziksel zorbalık, sözel zorbalık, izolasyon, söylenti yayma, eşyalara zarar verme ve cinsel zorbalık ile cinsiyet arasında anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir.

Tablo 3. Akran zorbalığı ile cinsiyet arasındaki ilişki

	Cinsiyet	Sayı	Ortalama	SS	t değeri	P
Akran zorbalığı (Toplam)	Kadın	165	93,56	19,	-5,09	0,000
	Erkek	199	106,36	27,		
Fiziksel zorbalık	Kadın	165	39,70	4,5	-5,50	0,000
	Erkek	199	42,72	5,7		
Sözel zorbalık	Kadın	165	11,18	4,9	-4,35	0,000
	Erkek	199	13,76	6,1		

İzolasyon	Kadın	165	8,43	3,1	-4,44	0,000
	Erkek	199	10,36	4,7		
Söylenti yayma	Kadın	165	7,86	3,8	-2,39	0,017
	Erkek	199	8,87	4,2		
Eşyalara zarar verme	Kadın	165	13,82	4,8	-2,64	0,009
	Erkek	199	15,51	6,9		
Cinsel zorbalık	Kadın	165	12,58	3,7	-4,32	0,000
	Erkek	199	15,14	6,8		

Erkek katılımcılar genel akran zorbalığı (ort= 106,36; p=0,000) ve fiziksel zorbalık (ort=42,72; p=0,000), sözel zorbalık (ort=13,76; p=0,000), İzolasyon (ort= 10,36; p= 0,000), söylenti yayma (ort=8,87, p=0,017), eşyalara zarar verme (ort=15,51; p=0,009), cinsel zorbalık (ort= 15,14, p=0,000) alt boyutlarında kadınlara göre daha fazla akran zorbalığı davranışları göstermiştir.

Tablo 4. Akran zorbalığı mağduriyeti ile cinsiyet arasındaki ilişki

	Cinsiyet	**Sayı**	**Ortalama**	**SS**	**t değeri**	**P**
Akran zorbalığı mağduriyeti (Toplam)	Kadın	165	80,92	21,84	-3,47	0,001
	Erkek	199	91,08	31,91		
Fiziksel zorbalık mağduriyeti	Kadın	165	24,19	8,25	-5,30	0,000
	Erkek	199	29,64	10,88		
Sözel zorbalık mağduriyeti	Kadın	165	11,25	4,98	-3,51	0,000
	Erkek	199	13,35	6,16		
İzolasyon mağduriyeti	Kadın	165	8,88	3,93	-1,81	0,070
	Erkek	199	9,71	4,60		
Söylenti yayma mağduriyeti	Kadın	165	6,89	2,82	-2,77	0,006
	Erkek	199	7,91	3,99		
Eşyalara zarar verme mağduriyeti	Kadın	165	12,78	4,06	-3,68	0,000
	Erkek	199	15,05	6,98		
Cinsel zorbalık mağduriyeti	Kadın	165	16,92	5,75	2,27	0,024
	Erkek	199	15,42	6,79		

Tablo 4'e bakıldığında akran zorbalığında olduğu gibi akran zorbalığı mağduriyeti ile cinsiyet arasında da anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir. Erkek katılımcılar genel akran zorbalığı mağduriyeti puanının (ort= 90,08) kadınlara göre (ort=80,92) daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Yine fiziksel zorbalık (ort=29,64; p=0,000), sözel zorbalık (ort=13,35; p=0,000), söylenti yayma (ort=7,91, p=0,006), eşyalara zarar verme (ort=15,05; p=0,000) alt boyutlarında erkek katılımcılarında daha fazla mağdur olduğu ortaya çıkmıştır. Bu verilerde dikkat çekici husus ise cinsel zorbalık durumun değiştiği ve kadın katılımcıların (ort= 16,92, p=0,024) daha

fazla cinsel zorbalığa maruz kaldıklarıdır. İzolasyon alt boyutunda ise akran zorbalığı mağduriyeti ile cinsiyet arasında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır (p= 0,070).

Tablo 5. Akran zorbalığına maruz kalmalarında cinsiyetlerinin etkisi olduğunu belirten kişilerin cinsiyete göre dağılımı

			Maruz kalmamda cinsiyetim etkisi vardır	
			Evet	**Hayır**
Cinsiyet	Kadın	Sayı	82	78
		Yüzde	51,3	48,8%
	Erkek	Sayı	33	166
		Yüzde	16,6	83,4%
Toplam		Sayı	115	244
		Yüzde	32,0	68,0%

P<0,05

Tablo 5'te herhangi bir akran zorbalığını deneyimlemiş kişilere akran zorbalığına maruz kalmalarında cinsiyetin bir etkisinin olup olmadığı sorulmuş ve bu soruya verilen yanıtların anlamlılığı ki-kare ile test edilmiştir. Katılımcıların % 32'si maruz kalmalarından cinsiyetinin etkisi olduğunu ifade ederken, bu oran kadın katılımcılarda %51,3, erkek katılımcılarda ise %16,6 olarak tespit edilmiştir. Görüldüğü gibi kadın katılımcılar akran zorbalığında maruz kalmada cinsiyetlerinin etkili olduğunu daha fazla beyan etmişlerdir.

Araştırma kapsamında ilk dikkat edilen faktör, akran zorbalığının cinsiyet ile ilişkisi ve bunun toplumsal olarak nasıl değerlendirildiğidir. Elde edilen nicel verilerde hem akran zorbalığı hem de akran zorbalığı mağduriyetinde cinsiyetin anlamlı bir değişken olduğu görülmüştür. Çalışmanın bu verileri erkeklerin zorba davranışlara daha yatkın olduğuna ilişkin çalışmalar ile benzerlik göstermektedir (Ateş & Yağmurlu, 2010; Atik vd., 2012; Gökkaya & Tekinsav-Sütcü, 2018; Öztürk vd., 2019; Sarı & Demirbağ, 2019; Whitney & Smith, 1993). Araştırmada ayrıca erkeklerin zorbalık davranışlarının yanında, zorbalık mağduriyetinde de ön plana çıktığı belirlenmiştir. Alt boyutları bakıldığında ise cinsel zorbalıkta kadınların, fiziksel zorbalık, sözel zorbalık, söylenti yayma, eşyalara zarar verme davranışlarında ise erkeklerin daha fazla mağdur olduğu ortaya çıkmıştır. Daha önce Ayas ve Pişkin (2011) tarafından yapılan çalışmada da benzer bulgular elde edilmiştir. Onların çalışmasında genel olarak erkeklerin kadınlara göre hem daha fazla zorbalık yaptıkları hem de daha fazla zorbalığa uğradıkları görülmektedir. Ancak mevcut çalışmada farklılaşan husus cinsel zorbalıkta oluşmuş ve kadınlar, erkeklere oranla cinsel zorbalığa daha fazla maruz kalmışlardır.

Ortaya çıkan sonuçlara göre; toplumsal ve kültürel olarak erkeklerin zorbalık davranışlarının hoşgörü ile karşılanması etkili olduğu ve bu durumun onların daha fazla zorbalığa karışmasına yol açtığı düşünülmektedir (Walden & Beran, 2010). Bazı çalışmalar (Crick vd., 2006; Rys & Bear, 1997) kadınların ilişkisel zorbalığa daha fazla yatkın olduğuna dair bulgulara ulaşsa da, cinsiyet dayalı sosyalleşme deneyimlerinin fazla olduğu topluluklarda hem zorba davranışı sergilemenin hem de maruz kalmalarının önemli bir faktör olduğunu göstermektedir. Bu deneyimler aynı zamanda kadınlara zorbalık yapmaması gerektiğine ilişkin yoğun bir alt yapı hazırlayabilmektedir (Cecen-Celik & Keith, 2019; Ringrose & Renold, 2010).

Benzer durum nitel araştırma kapsamında elde edilen verilerle desteklenmiş ve zorbalığın hegemonik erkeklik ile ilişkili olduğunu gösteren ifadeler yaygın olarak kullanılmıştır. Bilindiği gibi Connell (2019), hegemonik erkekliğin toplumsal cinsiyet hiyerarşisi ile ilişkili olduğunu ve erkeklerin bu hiyerarşi içinde üstün konumlarını sürdürmelerini sağlayan kültürel yapılar, idealler ve pratikler bütünü olduğunu ifade etmektedir. Statik olmayan hegemonik erkeklik, erkeklerin iktidarını koruyacak şekilde tarihsel ve toplumsal koşullara göre dönüşebilmektedir. Toplumsal ilişkilerin içine yerleşen bu durum gençler arasında akran zorbalığı şeklinde ortaya çıkabilmektedir (Hong vd., 2011).

Görüşmelerde kadınlar, cinsiyetlerinden dolayı eşit olmayan bir ilişkinin geliştiğini, maruz kaldıkları bazı eylemlerde kendilerinin suçlandığını beyan etmiştir. Bazı katılımcılar kadın olmanın bazı eylemlere maruz kalmadaki ilişkisini şu şekilde ifade etmiştir:

> "Bence kız olmamızın etkisi var. Bir kere maruz kaldığımızda kimseye söyleme cesaretimiz olmuyor. Özellikle cinsel laflar ve hareketler yaptıklarında sanki suçlu bizmişiz gibi utanan, korkan ve başkasına söylemekten utanan yine biziz. Biz sessiz kaldıkça bu hareketleri yapan kişiler daha fazla yapmaya başlıyor. Bir süre sonra herkes yapıyor. Biz de alışıyoruz." (Ayşe)

> "Zorba davranışları kızlar da yapıyor, erkekler de. Tabii erkekler daha fazla yapıyor. Bazen laf atıyorlar, bazen baskı kuruyorlar, bazen dalga geçiyorlar. Bazen taciz falan gibi davranışlar da oluyor. Böyle durumlarda kendimizi korumamız dışında başka seçenek yok. Biraz müdahale edip geçiyoruz… Bitiyor mu, asla! Biz de alıştık işte. Neticede söylesek ne olacak? Bazen 'sen de öyle yapmasıydın' diye suçlanıyoruz. Bir erkek size laf atıyor. Çevremizdekiler bize 'Eteğin kısa olmasın, Makyaj yapma' diyor." (Yeşim)

Cinsiyet eşitsizliğinin diğer bir boyutu da zorbalık sonucunda oluşabilecek tepkileri ve akran zorbalığının bildirimini engellemesidir. Çünkü cinsiyet eşitsizliği toplumsal olarak inşa edilmekte ve farklı alanlarda eşitsiz iktidar ilişkileri üzerinde şekillenebilmektedir. Bu eşitsizlik kadın ve erkeğin farklı konumlarını ifade ettiği gibi güç, prestij, kaynak vb. bir çok dağılımı da etkilemektedir (Günindi-Ersöz, 2016).

Çoğu kadın katılımcı zorbalık durumunda yasabilecekleri olası sonuçları düşünerek bildirim yapma konusunda daha isteksiz davranmaktır.

> "Bir keresinde bir arkadaşımızı tehdit etti bir çocuk. Kız korkusundan ailesine söyleyemedi. Eğer söylerse okuldan alınabileceğinden bile korkuyordu. Sadece bir öğretmenine söyledi. O da biraz müdahale etti ve konu kapandı." (Belma)

Belma'nın ifade ettiği ve arkadaşının yaşadığı okuldan alınma korkusu ile Yeşim'in maruz kaldıkları deneyimlerde eylemleri yapan kişilere karşı maruz kalan kadınların suçlanması, genel olarak kadınların toplumsal alanda yaşadıklarının okul ortamındaki zorbalığa yansıması olarak görmek mümkündür. Koca ve diğerleri (2024), söz konusu erkek şiddeti ve bunun karşısındaki kadının kaçının eğiliminin şiddetin araçsallaştırıldığı erkeklik ideolojisi ile ilgili olduğu belirtir. Aynı durum kadınların daha fazla cinsel zorbalık mağduru olmasının temel nedeni olarak gösterilebilir. Bazı katılımcıların cinsiyetlerinden dolayı söz konusu maruz kaldıkları davranışları bildirmede isteksiz olmaları, onların savunmasız hedefler olarak görülmeleri etkili olabilmektedir (Popp & Peguero, 2011). Yine bu bildirim eksikliği hâkim erkeklik ideolojisinin beslenebildiği durumlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Eroğlu (2009), bu durumu erkeklerin yetişme kültürüne ve bu davranışların erkekliğin göstergesi olmasına bağlamaktadır. Yine erkeklerde şiddet ve saldırganlığı etraflarındaki insanlarla bir iletişim biçimi haline gelmesi (Morkan-Şahin & Aral, 2023), buna karşın kadınlarda saldırgan davranışlarının bastırması ve kadınların itaatkârlığa zorlanması önemli rol oynayabilmektedir.

Okul Kültürü ile İlişkili Bulgular

Katılımcıların devam ettikleri okulun özellikleri ve kültürü sorunun diğer önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Katılımcıların lise türleri ile akran zorbalığı ve mağduriyeti arasındaki ilişki incelenmiş ve anlamlı farklıların olduğu belirlenmiştir

Tablo 6. Lise türlerine göre akran zorbalığı ve mağduriyeti

		Sa	Ortala	SS	F	P	Fark
Akran Zorbalığı	Meslek Liseleri	14	105,09	31,	4,76	0,009	3<1
	Mahalli Anadolu Liseleri	14	99,27	20,			
	Fen ve Sınavlı Anadolu	82	94,98	11,			
Akran Zorbalığı Mağduriyeti	Meslek Liseleri	14	94,11	36,	11,14	0,000	3<1
	Mahalli Anadolu Liseleri	14	84,60	22,			2<1
	Fen ve Sınavlı Anadolu	82	76,55	13,			

Hangi liseler arasında anlamlı farklılıkların olduğuna ilişkin anova testi sonuçlarına göre Meslek Lisesi öğrencilerinin ortalama puanlarının (ort=105,09) Fen ve Sınavlı Anadolu Lisesi öğrencilerine göre (ort=94,98) yüksek olduğu ve iki lise arasında anlamlı farklılık olduğu görülmüştür. Akran zorbalığı mağduriyetine bakıldığında ise Meslek Lisesi öğrencilerinin (ort=94,11) Mahalli Anadolu Lisesi (ort=84,60) ve Fen ve Sınavlı Anadolu Lisesi (ort=76,55) öğrencilerine göre daha fazla akran zorbalığı deneyimledikleri tespit edilmiştir.

Türkiye'de merkezi sınavlarda başarılı öğrencilerin Fen ve Sınavlı Anadolu Liselerine, başarısız olan öğrencilerin ise Meslek Liseleri'ne yerleştiği görülmektedir. Bu durum dikkate alındığında akademik başarı ile akran zorbalığı arasında ilişki olduğu dikkat çekecektir. Bu konuda Ayas ve Pişkin (2011) okul türleri ile zorbalık ve zorbalığa maruz kalmada anlamlı farklıkların olduğunu belirlemiştir. Çalışmalarında zorbalığa en fazla maruz kalan okul türünün, Endüstri Meslek Lisesi, en az maruz kalan okul türünün ise Anadolu Lisesi öğrencileri olduğu ve en az zorbalığı ise Anadolu Lisesi öğrencilerinin yaptığını ortaya çıkarmıştır. Benzer bulgular Genç (2007) ve Kyriakides ve diğerlerinin (2013) çalışmasında da görülmektedir. Yine Morkan-Şahin ve Aral (2023), akademik başarılarını düşük olarak algılayan ergenlerin, zorbalık yapma ve mağdur olma durumlarının daha yüksek olduğunu gözlemlemiştir. Bunun yanında ilişkiyi farklı okumanın da mümkün olabileceğini, akran zorbalığında bulunmanın veya akran zorbalığına maruz kalmanın da akademik başarıyı etkileyebileceğini ifade etmişlerdir.

Çalışmada elde edilen nitel veriler ise yarattığı kültür anlamında okul iklimi ve bunun mekân ile ilişkisinin önemli olduğunu göstermiştir. Okul kültürü, bir bütün olarak inşa edilen, öğrenci, öğretmen ve idarecilerin davranışlarını yönlendiren önemli bir olgudur. Ömer ve Ali, Meslek Liselerine bakış açısını, öğretmenlerin/idarecilerin tutumlarını ve öğrencilerin davranışlarını akran zorbalığı olgusu üzerinden anlatan iki önemli örnek olmuştur.

> "Okulumuz iyi bir okul değil. Zaten başarılı olsaydık bu okula gelmezdik. Çoğu diploma almaya çalışıyor. Bizde de eğitim yok. Öğretmenler de öyle

> bakıyor. Meslek Lisesi olunca herkes her şeyi yapabiliyor. Bir de bizim okulumuzda çeteleşme çok. Gruplar var. Sen onlara bir şey yapamıyorsun. İtiraz etsen kalabalıktırlar. Onların baskısı oluyor." (Ömer)

> "Öğretmenlere söylüyoruz. Bir-iki uyarı etki etmiyor işte. Öğretmenler engel olmuyor. Okul müdürü çağırıp bağırıyor ama sınıfa geldi mi aynı şey. Meslek lisesi olunca her şeyi bekleyeceksin… Bazen biz de yapıyoruz." (Ali)

Orhan ise okullarının bulunduğu çevre ve bunun okul içine yansımasını şu şekilde beyan etmiştir.

> "Okulumuz Anadolu Lisesi. Ama başarılı bir okul değil. Okulumuzun olduğu mahallede tehlikeli. Etrafta çeteler var. Okullara bile giriyorlar. Okulda disiplin yok. Öğretmen ve idareciler iyi ama onlar da çaresiz. Düzelmiyor işte. Baskı da var, tehdit de var. Bazen dövüyorlar da... Kızlara laf atma zaten çok fazla. Onlar da alıştılar. Onlar da aynı küfürleri yapıyor. "(Orhan)

Son olarak Seda, fırsat eşitliğinin sadece eğitime erişmede değil aynı zamanda huzurlu ve rahat bir ortam için de etkili olduğunu ifade etmiştir. Çünkü okulların belirli yönleri öğrenciler arasında zorbalığa yol açma olasılığını artırabilmektedir. Okulun sosyal bağlamının etkili olduğu okul iklimi, kuralları ve ahlaki değerleri yıkıcı davranışları azaltmada tüm aktörler için (idareci, öğretmen, öğrenci) etkilidir (Yoneyana & Naito, 2003).

> "Duyuyoruz işte. İyi okullarda daha az sorun oluyor. İyi okullarda da var. Ama bu kadar değil. Mahalleri iyi, öğretmenler ilgili, öğrenci de başarılı ve efendi olunca daha az oluyor." (Seda)

Eğitim kalitesini artırma, öğrencileri akademik ve mesleki olarak ayrıştırıp daha iyi bir eğitim ortamı yaratma fikri üzerinden inşa edilen reel durum, okullar arasında eşitsizliği artırdığı görülmekte ve bu durumun akran zorbalığı bağlamında kendisini gösterdiği dikkat çekmektedir. Verilerde okulun akademik başarısı ile başarının/başarısızlığın öğrenci-öğretmen/idare ilişkisinde yarattığı şiddet iklimi ve bu iklimin normalleşmesi veya kabullenme biçiminin rol oynadığı ifade edilmiştir. Meslek liselerinde zorbalığın önüne geçmeye dönük bir sınıf ve okul ikliminin olmaması, bu konuda akademik başarı üzerinden çözüm arayışlarının gelişmemesi ve bunun öğrenci üzerinde bıraktığı etki akran zorbalığının yerleşmesini kolaylaştırmaktadır (Doğan & Keleş 2023). Nitekim bu konuda Yurtal ve Yaşar (2018), sınıf yönetimin önemli olduğunu, takdir edilen sınıflarda akran zorbalığının düşük; başıboş, aldırmaz sınıf yönetiminin ise zorbalığın yüksek olduğunu belirlemiştir. Yine özellikle akran zorbalığına maruz kalmaları açısından öğretmen

ile iletişim ve öğretmene bildirildikten sonra öğretmenin zorbalığı yönetme biçimi oldukça önemidir. Bu konuda öğrencilerin bildirim ile ilgili yaşayabilecekleri endişe veya korku kurban olma durumunu artırabilmektedir. (Barboza vd., 2009; Richard vd. 2012; Şen & Doğan, 2021). Hem sınıf iklimi hem de öğretmen ile iletişimi okul yönetimi açısından da ifade etmenin mümkün olduğu söylemek yanıltıcı olmayacaktır.

Eğitim kurumunun yaratabildiği fırsat eşitsizliğine dair diğer bir durum ise mekân ile ilişkisi olarak, okulların dezavantajlı bir bölgede bulunması ya da dezavantajlı gruplarca tercih edilmesidir. Katılımcılarla vurgulanan bu husus Koca ve diğerlerinin (2024) çalışmasında da ortaya çıkmıştır. Onlara göre dezavantajlı bölgede bulunan okullarda öğrenim gören öğrencilerde zorba kişilik eğilimlerinin yüksek iken; avantajlı bölgede bulunan okullarda öğrenim gören öğrencilerin ise zorbalık eğilimi düşük olmuştur. Bu durumun altında yatan temel faktör ise okulun bulunduğu bölgenin koşulları içinde bir kültürün gelişmesine engel olamamasıdır. Bu anlamda okulların bir bütün olarak ürettiği değer, norm ve okul ikliminin okuldaki şiddet yönelimi üzerinde etkili olduğu söylenebilir (Kocaşahan, 2012). Welsh ve diğerleri (2000), bu durumun okulun bulunduğu çevrenin özellikleri ile ilişkili davranışları güçlendirerek, idareciler, öğretmenler ve öğrenciler arasındaki günlük etkileşimleri yapılandıran okul kültürü içinde çeşitli normlar, beklentiler, ödüller ve yaptırımlar sisteminin oluşmasına katkıda bulunduğunu ifade etmektedir.

Aile Özellikleri

Son olarak aile özellikleri incelenmiştir. Tablo 7'de katılımcıların aile gelir grubu ile akran zorbalığı ve akran zorbalığı mağduriyeti arasındaki ilişki incelenmiş ve aralarında anlamlı farklıların olduğu belirlenmiştir.

Tablo 7. Akran zorbalığı ve mağduriyetin aile gelir grubu ile ilişkisi

		Sa	Ortala	SS	F değe	P	Fark
Akran Zorbalığı	Alt Gelir Grubu	12	104,29	30,	3,61	0,028	3<1
	Orta Gelir	13	101,19	19,			
	Üst Gelir Grubu	11	95,74	22,			
Akran Zorbalığı Mağduriyeti	Alt Gelir Grubu	12	94,53	32,	10,37	0,000	3<1
	Orta Gelir	13	85,95	22,			2<1
	Üst Gelir Grubu	11	78,15	27,			

Hangi gelir grubunu ile akran zorbalığı ve mağduriyeti arasında anlamlı farklılıkların olduğuna ilişkin anova testi sonuçlarına göre; alt gelir grubunda olduğunu beyan eden öğrencilerinin ortalama puanlarının (ort=104,29) üst gelir grubunda olduklarını beyan eden öğrencilere göre (ort=95,74) yüksek olduğu ve iki gelir grubu arasında anlamlı farklılık olduğu görülmüştür.

Akran zorbalığı mağduriyetine bakıldığında ise alt gelir grubuna mensubu olduklarını beyan eden öğrencilerinin (ort=94,53) orta gelir grubu (ort=85,95) ve üst gelir grubu (ort=78,15) öğrencilerine göre daha fazla akran zorbalığı deneyimledikleri ortaya çıkmıştır.

Tablo 8. Akran zorbalığı ve baba eğitim düzeyi arasındaki ilişki

		Sa	Ortala	SS	F değe	P	Fa
Akran Zorbalığı	İlkokul ve	88	98,95	26,	0,71	0,5 47	
	Ortaokul	84	101,85	27,			
	Lise	11	102,63	24,			
	Üniversite	82	98,18	18,			
Akran Zorbalığı Mağduriyeti	İlkokul ve	88	87,85	29,	2,86	0,0 37	4< 2
	Ortaokul	84	90,17	31,			
	Lise	11	88,37	28,			
	Üniversite	82	78,66	21,			

Tablo 8'de katılımcıların babalarının eğitim düzeyi ile akran zorbalığı ve mağduriyeti arasındaki ilişki gösterilmiştir. Baba eğitim düzeyi ile akran zorbalığı davranışı arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır (p=0,547). Buna karşı akran zorbalığı mağduriyetinde bazı eğitim düzeyleri arasında anlamlı ilişki olduğu görülmüştür (p=0,037). Hangi eğitim düzeylerinde anlamlı farklılıklar olduğuna ilişkin analizde, babaları üniversite eğitim düzeyinde olan çocukların babaları ortaokul düzeyinde eğitime sahip çocuklara oranla daha az akran zorbalığına maruz kaldıkları belirlenmiştir.

Tablo 9. Akran zorbalığı ve anne eğitim düzeyi arasındaki ilişki

		Sa	Orta lama	SS	F değe	P	Fa
Akran Zorbalığı	İlkokul ve	19	101,5	27,	3,75	0,0 11	3,4 <2
	Ortaokul	77	106,0	25,			
	Lise	55	93,75	17,			
	Üniversite	39	94,15	12,			
Akran Zorbalığı Mağduriyeti	İlkokul ve	19	90,05	30,	8,53	0,0 00	3< 1,2 4< 1,2
	Ortaokul	77	92,39	28,			
	Lise	55	75,00	19,			
	Üniversite	39	73,28	14,			

Anne eğitim düzeyi ile akran zorbalığı ve mağduriyeti arasındaki ilişkiye bakıldığında; baba eğitim düzeyindeki ilişkiden farklı olarak, hem akran zorbalığı davranışında (p=0,011) hem akran zorbalığı mağduriyetinde (p=0,000) anlamlı farklılıklar gösterdiği belirlenmiştir. Akran zorbalığı davranışında anneleri lise ve üniversitesi eğitimine sahip çocuklar, anneleri ortaokul eğitimine sahip çocuklara oranla daha az akran zorbalığı davranışı göstermektedir. Yine anneleri üniversite ve lise düzeyinde eğitime sahip çocukların, anneleri ilkokul ve altı ile ortaokul

düzeyinde eğitime sahip annelerin çocuklarına göre akran zorbalığından daha az mağdur oldukları ortaya çıkmıştır.

Nicel verilere bakıldığında gelir durumu ve ebeveyn eğitim düzeyinde anlamlı farklılıklar gözlemlenmiş ve akran zorbalığında düşük sosyoekonomik koşulların etkili olduğunu gösteren çalışmalar (Çarkıt & Bacanlı, 2020; Danacı & Çetin, 2016; Özkan & Çifci, 2010) ile paralellik gösterdiği belirlenmiştir. Ebeveyn nitelikleri ile ilgili olarak anne baba eğitim düzeyinin artması ile zorbalık ve zorbalık mağduriyetinin azaldığına dair farklı çalışmalarda da ortaya çıkmıştır (İşsever, 2020; Jansen vd., 2012; Keskin, 2010; Semiz, 2018). Ebeveyn eğitim düzeyi zorbalığı açıklamaya tek başına yeterli olmamakla beraber, daha iyi eğitim düzeyinin farkındalık, iletişim, rol model olma, disiplin yöntemleri gibi doğru ebeveynlik yaklaşımlarını beslemesi ve bu hususlarda üzerinden akran zorbalığını etkilemesi muhtemeldir (Espelage & Swearer, 2010).

Aile ve ebeveynler akran zorbalığı konusunda önemli bir grubu oluşturmaktadır. Ebeveynlerin nitelikleri ve çocukları ile ilişkilerinin bu konuda belirleyici olduğu yapılan çalışmalarda görülmektedir. Bireysel görüşmelerde Kadir ve Seda ebeveynlerin okul ile kurdukları zayıf ilişkiyi ve bunun akran zorbalığındaki etkisini şu şekilde açıklamıştır.

> "Ailem çok bilinçli değil. Beni koruyamaz zaten. Söylesem belki aşırı büyük bir şey olursa karışır. O zaman kavga olacak. Yoksa 'biri bana laf söyledi, dalga geçti' dersem, 'sen de yap' derler." (Kadir)

> "Anne babam okul okumamış. Okula hiç gelmez zaten… Bana cinsel laflar söylediklerinde, taciz yaptıkların anne babam ya da abime söylesem büyük kavga çıkar. Belki beni okuldan alırlar… Şimdi düşüyorum üç yıldır bir-iki kere gelmiş babam okula."(Seda)

Ali ise ailenin eğitim ve maddi durumlarından dolayı okulu önemsemediğini ve bunun hem zorbalık yapma hem de maruz kalmada etkili olabileceğini vurgulamıştır.

> "Annem okuma yazması yok. Okula gelmezler zaten. Babam da işçi, sürekli çalışıyor. Okulda yaşananlardan hiç haberi yok. Bana yapılan bir şeyden haberi olmaz. Belki yüzüm gözüm şişerse, kanarsa haberi oluyor. O da 'konu kapandı' diyorum, bitiyor. Açıkçası bende kavgaya karıştım. Ben de dövdüm. Hocalar kızıyor. Dışarı da devam ediyoruz. Ben de çok fazla dövdüm açıkçası… Ailem biraz okula gelseydi, ilgilenseydi belki bu olaylar daha az olurdu" (Ali)

Çalışmanın nitel verilerinde ailelerin eğitim düzeylerine, ilgisizliklerine, güçlü bir destek sistemi oluşturmanın ötesinde koruyucu veya olumsuz davranışlardan alıkoyacak donanıma sahip olmadıkları vurgulanmaktadır. Ebeveynlerin okula ilgisizlikleri aynı zamanda katılımcıların okul ile ilişkisine yansımakta ve okulda daha fazla zorbalık yapmalarına ya da zorbalığa maruz kalmalarına yol açabilmektedir (Nansel vd., 2001). Bu anlamda aileden alınmayan sosyal desteğin okulda devam etmesi söz konusu davranışların gelişmesine vesile olmakta ve bu davranışlar için önlem alınmasını zorlaştırmaktadır (Coyle vd., 2017; Çetin, 2024; Yaban vd., 2013).

Okul tercihleri ile ilişkili olarak aile özelliklerinde dikkat çeken husus, sınıf eşitsizliklerinin etkili olduğudur. Toplumsal olarak sınıf eşitsizliği, ekonomik boyutunun yanında sosyal ve kültürel kaynaklara ulaşabilmeyi ifade eder. Nitekim Bourdieu (2010), bireyin toplumsal hareketliliğinde ve eşitsizliklerde kültürel, sosyal ve ekonomik sermayenin önemli rol oynadığını ifade eder. Yine mekânsal farklılaşma ayrımcılık pratiklerini ve dolayısıyla eşitsizlikleri besleyebilmektedir (Alpman, 2019). Bu şekilde ortaya çıkan koşullar çocuk ve gençlerin şiddet ile ilişkisini belirlemektedir.

SONUÇ

Akran zorbalığının bireyler arasındaki güç eşitsizlikleri ile ortaya çıktığı ve bu şekilde sürdürüldüğüne dair yaygın kanaat söz konusudur. Gerçekten de eşitsizliklerin farklı bir yöntem ile şiddet/saldırganlık ve bunun özel boyutu olan akran zorbalığında görünür olmasının arkasında yatan sosyolojik gerçekliğe dikkat çekmek önemli olmaktadır. Bu durumda akla şu soru gelmektedir: "Eğer akran zorbalığı güçlü olanın güçsüz olan üzerinde yarattığı bir baskı ve şiddet biçimi ise bu eşitsizliğin arka planında yatan faktörler nelerdir?" Bu noktada aslında toplumda yaygın eşitsizliğin zorbalık ile akranlar arasında yeniden inşa edildiği, sürdürüldüğünü ve bunun kabul ettirilmeye çalışıldığını göstermektedir. Cinsiyet, okul ve ailenin zorbalık ile ilişkisine dair yoğun çalışmalar yapılmış ve bu konuda zengin bir literatür bırakmaktadır. Ancak sosyolojik olarak vurgulanması gereken husus bu zorbalığın bir anda ortaya çıkan bir özellik değil, sosyo-kültürel arka plana sahip olduğu gerçekliğidir. Genel olarak bakıldığında katılımcıların cinsiyet, okul kültürü ve aile özelliklerine vurgu yaptıkları, bu durumun bir sosyal destek sistemi olmasının ötesinde, sıkıntı yaşamalarına neden olan sosyal çelişkiler olduğuna dikkat çekmişlerdir.

Bu çalışmada sorunun sosyal ve kültürel yönü analiz edilmiş ve akran zorbalığına maruz kalanlar ya da akran zorbalığı faillerinin olayı

anlamlandırmalarında toplumsal dinamiklerin rolü üzerinde durulmuştur. Özellikle zorbalığın bireyler arasındaki sıradan ya da genel saldırganlıklar olarak değil, toplumsal süreçler ve eşitsizlikler şeklinde şekillenmiş normatif davranışlar olarak ele alınabildiği görülmektedir. Cinsiyet, ekonomik durum, aile özellikleri ve okul kültürü gibi faktörler akran zorbalığı ile anlamlı ilişkisi sorunun toplumsal bağlam içinde incelenmesini önemli hale getirmektedir. Bundan dolayı akran zorbalığını sadece görünür boyutu üzerinden değil aynı zamanda arkasında yatan gerçekleri anlayacak perspektifle ele alınması gerekmektedir.

Sonuç olarak, dezavantajlı bölgelerde, okullarda ve dezavantajlı ailelerde mensup dezavantajlı bireylerin daha fazla zorbalık yapıp daha fazla mağdur edildikleri bir durum ortaya çıkmaktadır. Bu durum sorunun kültürel boyutunu göstermesinin yanında daha geniş bir şekilde ele alınmasına ve kurumsal müdahaleler gerektirebildiğine dair bir kanaat oluşturabilmektedir. Yine toplumsal cinsiyet, sosyo-ekonomik faktörler, okul iklimi ve kültürü, akran zorbalığının görünmezliğine katkı veren özelliğe sahiptir. Bu durum akran zorbalığında sosyolojinin konuyu ele alabileceğini, kalıcı ve etkili çözümlere destek olabileceğini göstermektedir.

Yazar Katkı Oranı ve Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma tek yazarlı olup katkı oranı %100'dür ve herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Alpman, P. (2019). Mekân, kimlik, sınıf: Farklar neden bir arada barınamazlar? *İdealkent, 10* (26), 373-401.

Ateş, A. D. & Yağmurlu, B. (2010). Examining victimization in Turkish schools. *European Journal of Educational Studies, 2* (1), 31-37.

Atik, G., Özmen, O. & Kemer, G. (2012). Bullying and submissive behaviour. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences, 45*, 191-208.

Ayas, T. & Pişkin, M. (2011). Lise öğrencileri arasındaki zorbalık olaylarının cinsiyet, sınıf düzeyi ve okul türü bakımından incelenmesi. *İlköğretim Online, 10* (2), 550-568.

Ayas, T. & Pişkin, M. (2015). Akran zorbalığı belirleme ölçeği ergen formu. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, 50*, 316-324.

Barboza, G.E., Schıamberg, L.B., Oehmke, J., Korzenıewski, S.J., Post, L.A. & Heraux, C.G. (2009). Individual characteristics and the multiple contexts of adolescent bullying: An ecological perspective. *J. Youth and Adolesc, 38*, 101-121.

Bourdieu, P. (2010). Sermaye biçimleri. M.M. Şahin & A. Z. Ünal (Der), *Sosyal sermaye* içinde (45-75). İstanbul: Değişim Yayınları.

Cecen-Celik, H. & Keith, S. (2019). Analyzing predictors of bullying victimization with routine activity and social bond perspectives. *Journal of Interpersonal Violence, 34* (18), 3807-3832.

Connell, R. W. (2019). *Toplumsal cinsiyet ve iktidar.* İstanbul: Ayrıntı Yayınları

Coyle, S., Demaray, M. K., Malecki, C. K., Tennant, J. E. & Klossing, J. (2017). The associations among sibling and peer-bullying, social support and internalizing behaviors. *Child & Youth Care Forum* (46), 895- 922.

Creswell, J. W. (2003). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Crick, N. R., Ostrov, J. M., Burr, J. E., Cullerton-Sen, C., Jansen-Yeh, E. & Ralston, P. (2006). A longitudinal study of relational and physical aggression in preschool. *Journal of Applied Developmental Psychology, 27* (3), 254-268.

Çarkıt, E. & Bacanlı, F. (2020). Okullarda akran zorbalığı: Öğretmen görüşlerine göre nitel bir çalışma. *OPUS International Journal of Society Researches, 15* (24), 2545-2583.

Çetin, E. (2024). Algılanan Sosyal desteğin akran zorbalığı mağduriyeti etkisinde boyun eğici davranışların aracı rolü. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22* (3), 262-276.

Danacı, M. Ö. & Çetin, Z. (2016). Erken çocukluk döneminde görülen okul zorbalığı davranış eğilimlerinin çocukların kişisel/sosyal–dil–motor gelişimleri ile olan ilişkisi. *Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi, 3* (2).53-72.

Doğan, S. & Keleş, O. (2023). Nedenleri sonuçları ve çözüm önerileri bağlamında akran zorbalığı: Bir olgubilim çalışması. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *59*, 1-24.

Donoghue, C. & Pascoe, C. J. (2023). A sociology of bullying: Placing youth aggression in social context. *Sociology compass, 17* (4), e13071.

Donoghue, C., Raia-Hawrylak, A., Harger, B., Ohanian, N., Shahin, S. & Steimle, A. (2023). Using the sociological perspective to reduce bullying in schools: The case for a school sociologist. *International Journal of Bullying Prevention*, 1-8.

Eroğlu, S. E. (2009). Saldırganlık davranışının boyutları ve ilişkili olduğu faktörler: Lise ve üniversite öğrencileri üzerine karşılaştırmalı bir çalışma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *21*, 205-221.

Espelage, D.L. & Swearer, S.M. (2010). *Bullying in North American schools*. London and New York: Routledge.

Genç Hayat Vakfı (2015). *Liseli gençler ve akran Zorbalığı: İstanbul örneği*. http://genchayat.org/wp-ontent/uploads/2015/11/AkranZorbaligiRapor.09.10.15.pdf. (Erişim Tarihi: 12.12.2024).

Genç, G. (2007). *Genel liselerde akran zorbalığı ve yönetimi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

Gökkaya, F. & Tekinsav-Sütçü, S. (2018). Ortaokul öğrencilerinin zorbalık eğilimi ile empati düzeyleri arasındaki ilişkide aleksitiminin aracı rolü. *Gençlik Araştırmaları Dergisi, 6 (*15), 43–70.

Günindi-Ersöz, A. (2016). *Toplumsal cinsiyet sosyolojisi*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Heise, T. (1998) Violence against women, an ıntegrated ecological framework. *Violence* 4, 267-290.

Hong, J. S., Cho, H., Allen-Meares, P. & Espelage, D. L. (2011). The social ecology of the Columbine High School shootings. *Children and Youth Services Review, 33*, 861-868.

İşsever, G. (2020*). Lise öğrencilerinde akran zorbalığı ile aile aidiyet duygusu arasındaki ilişkinin incelenmesi.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Gelişim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

Jansen, P. W., Verlinden, M., Berkel, A. D., Mieloo, C., van der Ende, J., Veenstra, R., … Tiemeier, H. (2012). Prevalence of bullying and victimization among children in early elementary school: Do family and school neighbourhood socioeconomic status matter? *BMC Public Health, 12* (1).

Keskin, T. (2010). *İlköğretim okullarındaki öğrencilerin akran zorbalığının benlik saygısıyla ilişkisi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kızmaz, Z. (2005). Sosyolojik suç kuramlarının suç olgusunu açıklama potansiyelleri üzerine bir değerlendirme. *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 29* (2), 149-174.

Koca, S., Direk, F., Işım, A. T., Can, H. C. & Taştan, Z. (2024). Avantajlı ve dezavantajlı okullarda öğrenim gören öğrencilerin akran zorbalık düzeyleri. *Sports Science, 14* (1), 26-34.

Kocaşahan, N. (2012). *Lise ve üniversite öğrencilerinde akran zorbalığı ve sanal zorbalık* (Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.

Kyriakides, L. Creemers, B.P.M., Papastylianou, D. & PapadatouPastou, M. (2013). Improving the school learning environment to reduce bullying: An experimental study. *Scandinavian Journal of Educational Research, 58* (4), 453–78.

Lai, T. & Kao, G. (2018). Hit, robbed, and put down (but not bullied):Underreporting of bullying by minority and male students. *Journal of Youth & Adolescence, 47*, 619–635.

Migliaccio, T. & Raskauskas, J. (2016). *Bullying as a social experience: Social factors, prevention and intervention*. London: Routledge.

Morkan-Şahin, M. & Aral, N. (2023). Ergenlerin Akran zorbalığı algıları ile öğretmenlerin akran zorbalığına ilişkin tutumlarının incelenmesi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, 12* (3), 1106-1122.

Nansel, T. R., Overpeck, M., Pilla, R. S., Ruan, W. J., Simons-Morton, B. & Scheidt, P. (2001). Bullying behaviors among us youth. *JAMA, 285* (16), 2094–2100.

Olweus, D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do.* Oxford: Blackwell Publishers.

Olweus, D. (1996). *The revised olweus bully/victim questionnaire. Research center for health promotion (HEMIL Center),* University of Bergen.

Özkan, Y., & Çifci, E., G. (2010). Düşük sosyo-ekonomik düzeydeki ilköğretim okullarında akran zorbalığı. *İlköğretim Online, 9* (2), 576-586.

Öztürk, A., Tezel, A. & Öztürk, F. Ö. (2019). Bir ortaöğretim kurumunda akran zorbalığının değerlendirilmesi. *Konuralp Tıp Dergisi, 11* (1), 82-88.

Pascoe, C. J. (2013). Notes on a sociology of bullying: Young men's homophobia as gender socialization. *QED: A Journal in GLBTQ Worldmaking,* (1), 87-104.

Peguero, A. A. (2012). Schools, bullying, and ınequality: ıntersecting factors and complexities with the stratification of youth victimization at school*. Sociology Compass, 6* (5), 402–412.

Popp, A. M. & Peguero, A. A. (2011). Routine activities and victimization at school: The significance of gender*. Journal of Interpersonal Violence, 26*, 2413-2436.

Richard, J. F., Schneider, B. H. & Mallet, P. (2012). Revisiting the whole-school approach to bullying: Really looking at the whole school. *School Psychology International, 33*, 263-284.

Ringrose, J. & Renold, E. (2010). Normative cruelties and gender deviants: The performative effects of bully discourses for girls and boys in school. *British Educational Research Journal, 36*, 573-596.

Rys, G. S. & Bear, G. G. (1997). Relational aggression and peer relations: Gender and developmental issues. *Merrill-Palmer Quarterly 43* (1), 87-106.

Sarı, C. & Demirbağ, B. C. (2019). İlk ve ortaokul öğrencilerinde akran zorbalığının sosyodemografik değişkenler açısından değerlendirilmesi: İlçe örneği. *Halk Sağlığı Hemşireliği Dergisi, 1* (3), 119–131.

Semiz, S. (2018*). Erken çocukluk döneminde görülen akran zorbalığının duygusal zekâ ve aile değişkenleri temelinde incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu.

Şen, Z. & Doğan, A. (2021). Öğretmenlerin akran zorbalığına ilişkin tutumlarının, akran zorbalığı ile baş etme stratejilerinin ve algıladıkları okul ikliminin incelenmesi. *Eğitim ve Bilim, 46*, 43-62.

Tabachnick, B. G. & Fidell, L. S. (2020). *Çok değişkenli istatistiklerin kullanımı*. M. Baloğlu (Ed.) (6. basımdan çeviri) Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık

Tavakol, M. & Dennick, R. (2011). Making sense of Cronbach's alpha. *International Journal of Medical Education*, *2*, 53.

Volk, A. A., Dane, A. V. & Marini, Z. A. (2014). What is bullying? A theoretical redefinition. *Developmental Review, 34* (4), 327–343.

Walden, L. M. & Beran, T. N. (2010). Attachment quality and bullying behavior in school-aged youth. Canadian *Journal of School Psychology, 25* (1), 5–18.

Welsh, W. N., Stokes, R. & Greene, J. R. (2000). A macro-level model of school disorder. *Journal of Research in Crime and Delinquency, 37*, 243–83.

Whitney, I. & Smith, P.K. (1993). A survey of the nature and extent of bullying in junior, middle and secondary Schools. *Educational Research 35*, 3-25.

Yaban, E. H., Sayil, M. & Tepe, Y. K. (2013). Erkek ergenlerde anne babadan algılanan destek ile akran zorbalığı arasındaki ilişkide arkadaşlık niteliğinin rolü. *Türk Psikoloji Dergisi, 28* (71), 20.

Yoneyama, S. & Naito, A. (2003). Problems with the paradigm: The school as a factor in understanding bullying (with special reference to Japan). *British Journal of Sociology of Education, 24* (3), 315-330.

Yurtal, F. & Yaşar, M. (2018). Öğretmenlerin sınıf yönetimi profillerine göre sınıflarında görülen akran zorbalığı. *SDÜ Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi, 5* (2), 64-75.

Yayın Geliş Tarihi: 11.02.2025
Yayına Kabul Tarihi: 13.03.2025
Online Yayın Tarihi: 15.06.2025
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1637487

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 27, Sayı: 2, Yıl: 2025, Sayfa: 720-735
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

İHVÂN-I SAFÂ'YA GÖRE YERYÜZÜ HAYATININ METAFİZİK KÖKENİ: FERDÎ RUHUN DÜŞÜŞÜ VE İLK GÜNAH

Büşra BİLGİN[*]

Öz[1]

İhvân-ı Safâ'nın düşüncelerinin oluştuğu dönem, İslâm itikadında dinî akidelere bâtıl fikirlerin karıştığına dair meselelerin yoğun olarak tartışıldığı bir dönemdir. Bu nedenle onlar, dinî akideleri bâtıl inançlardan temizlemek için felsefeye başvurmuşlardır. Birçok hususta bu yöntemi izleyen İhvân-ı Safâ'nın ferdî ruhların teşekkülü ve yeryüzüne düşüşüne sebep olan ilk günahla, felsefî literatürdeki sudûr nazariyesi arasında bir uzlaşı kurma denemesi seleflerinden ve çağdaşlarından farklı olarak özgün bir bakışa sahiptir. Bu çalışma, İhvân-ı Safâ'nın bu özgün yönünü ele alarak felsefe-din uzlaşısını sağlamak isteyen İslâm felsefe geleneğine yeni bir katkı yapmayı amaçlamaktadır. İhvân-ı Safâ'nın Risaleler'ini temele alan bu araştırma, bu konudaki yorumcular ve kutsal kitaplardaki ifadelerle zenginleştirilmiştir. Sonuçta, bireysel ruhların yaratılışı ve yeryüzüne inişi, hem felsefî hem de dinî argümanlarla ortak bir zeminde aklîleştirilerek açıklanmıştır. Çalışma, ulaştığı bu sonuç ile insana sorumlusu olduğu suçun günahından arınması ve nefsini tasfiye etme yoluyla, özünün ait olduğu âleme yeniden kavuşması için entelektüel ve dinî bir olgunlaşma yolu önermektedir. Bu öneriye göre, kişi bedensel isteklerinden kurtulup nefsini olgunlaştırarak onu akıl seviyesine yükseltebilirse aslî varlığını hatırlar ve tövbe, ahlâki eylemler ile ibadetlerle birlikte ebedî kurtuluşa erebilir.

Anahtar Kelimeler: *İslâm Felsefesi, İhvan-ı Safâ, Yaratma, Ruhların Düşüşü, İlk Günah.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Bilgin, B. (2025). İhvân-ı Safâ'ya göre yeryüzü hayatının metafizik kökeni: Ferdî ruhun düşüşü ve ilk günah. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 27* (2), 720-735.

[*]Dr. Öğretim Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, ORCID: 0000-0002-2918-6131, busracosanay@artvin.edu.tr

[1] Araştırma için etik kurul onayına gerek bulunmamaktadır.

THE METAPHYSICAL ORIGIN OF EARTHLIFE ACCORDING TO THE IKHWANU-S SAFÂ: THE FALL OF THE INDIVIDUAL SOUL AND THE FIRST SIN

Abstract

The period in which the thoughts of the İkhwan al-Safa were formed is a period in which issues regarding the mixing of false ideas into religious beliefs in Islamic belief were discussed intensively. For this reason, they turned to philosophy to purify religious beliefs from superstitions. Unlike his predecessors and contemporaries, the attempt to establish a consensus between the first sin that caused the formation and fall of individual souls and the theory of sudation in the philosophical literature, which follows this method in many respects, has an original perspective. This study aims to make a new contribution to the philosophical tradition based on the philosophy-religion reconciliation by addressing this original aspect of the Ikhwanu-s Safâ. This research, based on the Treatises of the İkhwan al-Safa, is enriched with the comments of commentators on this subject and the expressions in the holy books. As a result, the creation and descent of individual souls to the earth were explained by rationalizing them on a common ground with both philosophical and religious arguments. With this result, the study suggests an intellectual and religious path of maturation for the person to purify himself from the sin of the crime he is responsible for and to regain his belonging to the world through the purification of his soul. According to this suggestion, if a person gets rid of his bodily desires and raises his soul to the level of reason, he remembers his essential existence and can achieve eternal salvation through repentance, moral actions and worship.

Keywords: *Islamic Philosophy, İkhwan al-Safa, Creation, Fall of Souls, First Sin.*

GİRİŞ

İhvân-ı Safâ, "10. yüzyılda Basra'da, Abbasi Devleti'nin son zamanlarında, siyasi çekişmelerin yoğunlaşarak devlet hayatının zaafa uğradığı bir dönemde felsefî, ilmî ve dinî içerikli bir proje geliştirerek İslâm dünyasında gizli bir örgüt şeklinde ortaya çıkmıştır" (Kaya, 2003, s. 211). İbnü'l-Kıftî'ye göre "bu grup, bir araya gelerek arkadaşlıkla kurulmuş ve kutsiyet, temizlik ve nasihat üzere toplanmıştır. Onlar aralarında bir mezhep ihdas etmişler, bununla da Allah'ın rızasını kazanma yoluna yakınlaşmayı iddia etmişlerdir" (İbnü'l-Kıftî, 2024, s. 123). Amaçları, cehaletle kirlenen dini, felsefe ile temizlemektir; bunun için felsefeyi bâtınî bir akide gibi yaymaya çalışmışlardır. Onlara göre, İslâm Şeriatı Yunan felsefesi ile uzlaştırılırsa, felsefîleşmiş din ile insanlar huzur ve mutluluğa erişeceklerdir. Corbin'e göre, "bu irşad edici felsefe, peygamberlik ve vahiy temeline dayanan felsefe çizgisi üzerindedir" (Corbin, 2020, s. 248). Din ile felsefeyi uzlaştırmak İslâm düşünürleri tarafından daima dile getirilmiştir, ancak bu çabalar İhvân-ı Safâ topluluğunun ortaya çıkışıyla zirveye ulaşmıştır (Dînânî, 2020, s. 257). Topluluğun eserleri, *Resail-ü İhvani's-Safa* adı altında toplanmıştır.

İhvân-ı Safâ'ya göre felsefenin başı, ilimleri sevmek, ortası insanın gücü ölçüsünde varlıkların hakikatlerini bilmek, sonu ise bu bilgiye uygun söz ve fiillerdir. Onlar felsefî görüşünü ortaya koyarken birçok düşünceden, din ve kültürden beslenmişlerdir. "İhvân-ı Safâ'nın gerçekten kastettikleri ve toplayabildikleri her bir İslâmî ve gayri İslâmî öğretiyi kullanarak ulaşmak istedikleri hedef, bu hayatta başarılacak tasfiye yoluyla felaha (kurtuluşa) ermektir" (Netton, 2007, s. 274). Onlar için Kur'an ne kadar önemliyse Tevrat ve İncil de o kadar önemlidir (Uysal, 2000, s. 2). İhvân-ı Safâ, bizzat kendisi eklektik bir sistemleri olduğunu kabul etmektedir. Onlar, bütün milletlerin ve dinlerin hikmetini bir arada toplamak istediler (Boer, 2004, s. 109-110). Felsefî bakımdan, metafizik, psikoloji ve kelam gibi görüşlerini Pisagorculuktan ve Yeni Platonculuk'tan etkilenerek şekillendirmişlerdir. Yaratılış hususunda Yeni Platonculuğun sudûr teorisine sadık kalmışlardır ve İslâm inancını bu çerçevede temellendirmeye gayret etmişlerdir. Onlara göre, "Allah bütün bilginin ve insan düşüncesinin bütün kategorilerinin üstündedir; Allah'tan tamamen ruhî olarak bizatihi her şeyin şeklini ihtiva eden *akıl sudûr* eder; akıldan *evrensel nefs* sâdır olur ve bu nefsten *ilk madde* hâsıl olur. Bu madde buutları kabul etmeye başlayınca ikinci madde hâline gelir ve bundan da âlem neşet eder" (O'leary, 2023, s. 142). Âlemin ortaya çıkışı yaratılışın son bulması anlamına gelmez. Âlemde her an, her şey birbiriyle ilişkili ve topyekûn olarak da Allah'la ilişkilidir. Yaratılışın başında bulunan akıl, madde âlemine düzen ve gaye verir böylelikle, insan çıkarıldığı cennete ve sahip olduğu Hakikat'in bilgisine yeniden ulaşma imkânı elde eder. Şöyle ki; akıldan sonra ortaya çıkan, "evrensel nefs, bütün maddeye nüfuz eder ve kendisi akıl tarafından sürekli olarak desteklenir. Bu evrensel nefs teker teker bütün eşyaya nüfuz etmekle beraber, her ferdî şeyin de kuvvet ve enerjisinin kaynağı olan bir kısmî nefsi vardır. Bu kısmî nefs, akıl melekelerinin çeşitli derecelerini ihtiva eder… Nefs, maddi bağından kurtulup serbest kalmaya, dolayısıyla da esas ruh veya akla kavuşmaya mütemayildir. Hayatın asıl gayesi nefsin maddeden kurtulması ve esas ruh tarafından massedilmesidir ki, böylece Allah'a daha çok yaklaşmış olur" (O'leary, 2023, s. 143). Dolayısıyla İhvân-ı Safâ için felsefenin asıl gayesi olan varlıkları tanıma ve Allah'a ulaşma yolu, insan için nefisten arınma ve ruhunu aklın yoluna adama imkânı ile açık görünür. Bireysel (ferdî) nefisler, sahip olduğu akıl derecelerini bir takım itikat, akıl ve ahlâki fiillerle tamamlayarak Küllî (Faal) Akl'a yükselir ve böylece ebedi saadet olarak tanımlanan Allah'ın bilgisine (marifetullah) ulaşma zevkini tadar.

İnsanoğlu yaratılışın nerede ve ne zaman gerçekleştiği hususunda oldukça meraklı bir geçmişe sahip olduğundan bu konuda yalnızca dinî metinlerle anlatılanların dışında birçok mit de ortaya çıkmıştır. Ancak bu anlatıların birçoğunun ortak kanısı, bu dünyadaki yaşamın insanın yanılgısıyla sebep olduğu ve istemediği bir vaziyette bulunmasıyla başladığı yönündedir. Bu kanı, elbette ruhun bedene hapsedilmesi ve daima bedenden kurtulma isteği duyması gibi Helenistik inançtan doğan ve insanın yaratıcısına duyduğu özlemle O'na ulaşma isteğini ortaya koyan mistik inançların bir sonucudur. Öte yandan kutsal metinlerin de yaratılışı bu yönde açıklaması, insanı bu dünyada çektiği ızdıraba sebep olduğu bir suçla baş başa

bırakır. Bu suç, insanın ilk defa yaratıcısına karşı geldiği ve sonucunda ölümlülüğü ve cennetten düşüşü tattığı bir başkaldırıdır. İnsan, bu suçu ile cennetten çıkarılıp bu dünya hayatına gönderilmiş ve insanlığın ortaya çıkışı ile imtihan serüveni bu olay neticesinde vuku bulmuştur. Bu hususta birçok inanış, farklı fikirler ortaya koymuştur. İhvân-ı Safâ, bu konuda çoğunlukla Kur'ân'ı referans gösterir ancak ilk günah konusunda başka inançların etkisinde kalır ve bu olayın lafzî boyutundan ziyade bâtınî yönüyle ilgilenir. Âlemi yaratılmadan önce ve yaratıldıktan sonra Allah'ın arzu ettiği ve belirli devirlere göre yaratmayı planladığı bir proje olarak görür. Yeryüzü hayatını basitçe ilk insan olan Hz. Âdem'in hatası yüzünden ortaya çıkmış bir ceza meskeni olarak görmez. Bu hayat Allah'ın iradesiyle zaten var kılınacaktı. Öte yandan İslâm inancında, insanlığın atası işlediği suçtan utanç duyup af dilediğinde Allah onu affetmiştir ve ona yine kendisine ulaşma ve kovulduğu cennete dönme fırsatı vermiştir. Dolayısıyla İslâm inancında, insanoğlu bu dünyaya acı ve günahlarının bedelini çekmeye gönderilmemiştir. Bu husus, Hz. Âdem için geçerli denebilir çünkü o, sahip olduğu şeyi kaybetmiştir. Ancak insanoğlu Hz. Âdem'in kaybettiğine sahip değildi bu, onun çabasına bağlı kılınmıştır.

İslâm inancında bu durum, Hıristiyanlığın erken dönemlerinde Aziz Pavlus ile ortaya çıkan ve Augustinus'la[2] teorileştirilen kalıtsal (ilk) günah öğretisinden çok farklı bir durumdur. Nitekim Yeni Ahit'te geçen bu öğretiye göre, günah ve ölüm, dünyaya Âdem vasıtasıyla girmiştir. Âdem'den Musa'ya dek gelen her insan Âdem'in suçuna benzer bir günah işlememiş de olsa bu günahtan bir miktar taşımakta ve bu suç nesilden nesile geçmektedir. İnsanlığı bu suçtan kurtaran ise Tanrı'nın lütfuyla verilen İsa Mesih'tir. Tek bir suç tüm insanlarda nasıl egemenlik sürdüyse, tek bir bağışlanma da İsa Mesih sayesinde yaşamda egemen olacaktır (Pavlus'tan Romalılar'a Mektup, 5/12-18; Tümer, 1991, s. 496). Pavlus'un teorisine dayanan Hıristiyan gnostiklerin görüşüne göre, bu suçun bedeli tüm kozmosa yayılır; "kozmos, insanın gökten kovulmasından sonra kötülüğün egemenliğine girmiştir, ama kefaret ödenerek sağlanan kurtuluş ikinci bir yaratılışla eşdeğerlidir ve dünya ilk baştaki mükemmelliğine yeniden kavuşacaktır" (Eliade, 2024, s. 451). Oysa İslâm inancında böyle bir günah öğretisi bulunmaz. Bauer'in de işaret ettiği üzere; "İlk günah öğretisi, İslâmîyet'te yoktur… Latin Hıristiyanlığı, bir kişiyi henüz (ilk günah anlamında) eyleme geçmediği zamanlarda ya da (cinsel bir varlık olarak) başka türlü hareket edemeyeceği zamanlarda bile bir günahkâr olarak damgalıyorken, İslâm kaçınılması mümkün olmayan günahlar uydurmamıştır" (Bauer, 2021, s. 42-43). Söz konusu Âdem'in yaratılışı ve cennetten kovulması hadisesi, yeryüzü hayatının metafizik kökeni olarak semâvi dinler tarafından bize bildirilmiştir. İhvân-ı Safâ, bu hâdiseyi felsefî ve dinî yorumla harmanlayarak mâkul bir izah ortaya koymaya çalışmıştır. Ferdî ruhların âlem ruhundan taşması yaratılışa, asli günah ise bedensel arınmaya bir vesile olarak gösterilir. Bu çalışma da özellikle,

[2] Augustinus, yeryüzünde hiçbir ölümlünün günahsız olduğunu kabul etmez hatta bir günlük bebeğin bile. Bkz. Aurelius Augustinus, *İtiraflar,* Çev. Çiğdem Dürüşken, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2010, s. 43.

Hz. Âdem'in cennetten kovulma hadisesini inanca dayalı bir hikâyeden öte, felsefî bir zemine bağlamaya çalışan İhvân-ı Safâ'nın bu konudaki fikirlerini ele almayı amaçlamaktadır. Felsefe ve din arasındaki uzlaşıyı İhvân-ı Safâ'ya dek birçok İslâm düşünürü dile getirmiştir; ancak onların yeryüzü hayatının yaratılışını açıklamak için Hz. Âdem kıssası ve sudûr teorisi ile başlayan yaratılış arasında benzetme kurmaları çok orijinal bir yaklaşımdır. İhvân-ı Safâ bu konudaki düşünceleri ile birçok İslâm düşünüründen farklı olarak Allah âlemi (cismânî) yaratmadan önce ne yapıyordu ve neden bu âlemi yaratma gereği duydu sorularını da bu kıssanın açıklamasıyla cevaplamış olmaktadır.

Âlemin Yaratılışı: İnsan Bedeninin Oluşumu ve Ferdî Ruhların Teşekkülü

İhvân-ı Safâ'nın genelde metafizik özelde yaratılış hususunda Yeni Platonculuğun öncüsü Plotinos'un sudûr teorisinden etkilendiğini daha önce de belirtmiştik. Söz konusu sudûr teorisine göre, saf İyi olan Bir'den onun cömertliği ve basit düşünme kudreti vasıtasıyla Nous/Külli Akıl ve bu Akıl'dan da yine onun Bir'i ve kendini düşünmesi aracılığıyla Evrensel Ruh, sonunda ise yine düşünme eylemiyle Madde taşmıştır (Ploltinos, 2008, s. 112). Plotinos felsefesinde her üretim, her eylem bir düşünceyi gerektirir. Örneğin; "üretebilmek için, Doğa, Evrensel Ruh'da bulunan tohumsal akılları temâşa eder, Evrensel Ruh Zekâ'nın idealarını temâşa eder ve Zekâ da Bir'in kudretini temâşa eder" (Plotinos, 2008, s. 79). İhvân-ı Safâ, Plotinos'un sudûr nazariyesinden farklı olarak Evrensel Ruh ile Zekâ/Akıl arasına tedrici biçimde sembolik olarak dokuz feleğe denk gelen dokuz akıl koyar. Böylece aklın insan özelinde derece derece katedilen bir kemal unsuru olduğunu belirtmek ister. Bu bakımdan âlem, akıllar/felekler âlemi ve maddi âlem olarak iki kısımda incelenir.

İhvân-ı Safâ'nın, küreler âlemi ve dört unsurun yer aldığı oluş ve bozuluş âlemi olarak iki kısma ayırdığı âlemin arasındaki sınır Ay küresidir. "Ay küresinden kuşatıcı yüzeyin en yüksek noktasına kadar olan kısım ulvî âlem, Ay küresinin en alçak noktasından yere kadar olan kısma suflî âlem denir ve ulvî âlem kuşatıcı, suflî âlem merkez konumundadır. En yukarıda yani kuşatıcı kürenin üstünde ise Tanrının izniyle, güçleri her iki âleme de yayan küllî nefsin mertebesidir. Küllî nefsten âleme doğru yayılan ilk güç sabit yıldızlara nüfuz eder. Daha sonra gezegenlere, bunun ardından da onların altında kalan ve dört unsurdan oluşan fertlere, yani maden, bitki ve hayvanlara yayılır" (İhvân-ı Safâ, 2017, s. 104). İhvân-ı Safâ yine Plotinos'un benzetmesini kullanarak Külli nefsin güçlerinin tümel ve tikel cisimlere yayılmasını, Güneş ışığının havada yayılmasına ve Yer'in merkezine doğru yönelmesine benzetir. Böylelikle tıpkı Güneş'in ışınlarını yayarken kendinden bir şey eksilmemesi gibi Külli nefs de kendinden bir şey kaybetmez.

İhvân-ı Safâ, sudûru Güneş benzetmesiyle şöyle açıklar: "Hikmetin gereği olarak tıpkı Güneş'in kaynağından nurun ve ışığın taşması gibi kendinden cömertlik ve faziletleri taşırdığı ve bu taşma sürekli, art arda ve kesintisiz devam ettiği zaman ilk taşan şey Faal Akıl olarak adlandırılır. O, son derece tamam, yetkin ve üstün olan basit bir ruhani cevher ve mutlak ışıktır. Tıpkı âlimin aklında bilinenlerin suretlerinin

olması gibi onda da bütün şeylerin suretleri vardır. Faal Akıl'dan mertebesi ondan düşük olan edilgen akıl adlı başka bir feyz (güç) taştı. Bu, külli (tümel) nefis olup tıpkı öğrencinin öğretmenden ilim alması gibi Faal Akıl'dan gelen suret ve faziletleri sıralı ve düzenli olarak alabilen basit bir ruhani cevherdir. Aynı şekilde mertebesi ondan aşağı olan ve ilk madde olarak adlandırılan başka bir feyz taştı. O, ruhani ve nefisten suret ve şekilleri zamanla art arda alan basit bir cevherdir. Maddeyi kabul eden ilk suret en, boy ve derinliktir. Bununla o, ikinci madde denilen mutlak cisim olur. Cismin varlığıyla birlikte taşma durdu ve mertebesinin ruhani cevherlerden düşük olması, cevherinin katılığı ve ilk nedene uzaklığı sebebiyle ondan, başka bir cevher taşmadı. Yüce Allah'tan akla, akıldan nefse taşma devam edince nefis cisme yöneldi ve onu cismin kabul edebilme ve cevherinin saflık imkânı ölçüsünde tamamlamak için onda suretler, şekiller ve renkler meydana getirdi. Nefsin cisimde yaptığı ilk suret, bütün şekillerin en üstünü olan küre şekli ve onun en üstün hareketi olan dairevi hareketidir. Çevreleyen felekten yerin merkezine kadar onların bazısını bazısının içinde sıraladı. Onlar on bir küredir. Tamamı tek bir âlem ve düzenli olan bir tek tümel sistem oldu" (İhvân-ı Safâ, 2014, s. 158). İhvân-ı Safâ'ya göre, bütün mevcutlar, sadece iki çeşittir: Tümeller ve tikeller (İhvân-ı Safâ, 2014, s. 165).

İhvân-ı Safâ, küreler âleminin yeryüzü ile olan ilişkisini düzenleyen hareketliliğin kaynağını felsefi terminolojide nefs olarak adlandırırken dini terminolojide melek olarak adlandırır. Onlara göre, her küreyi hareket ettiren ve âlemin düzenli devamını sağlayan güçler feleklerin nefsleri başka bir deyişle Allah'ın melekleridir: "Küredeki gezegenler Tanrının melekleri ve göklerin hükümdarlarıdır. Yüce Tanrı onları, âleminin imarı, halk ettiklerinin idaresi ve yarattıklarının yönetilmesi için yaratmıştır. Onlar Tanrının, kürelerindeki halifeleridir. Bu, Yer'deki hükümdarların Tanrının yeryüzündeki halifeleri olmalarına benzer. Nitekim onları, ülkelerini imar etmeleri ve kullarını yönetmeleri için, yine hükümlerini kullarına tatbik etmek; gelebilecekleri en iyi durum, varabilecekleri en mükemmel amaç ve ister dünyada isterse de ahirette ulaşacakları en faziletli son bakımdan düzenlerini muhafaza etmek suretiyle peygamberlerinin şeriatlarını korumaları için kendi ülkelerinde birer halife ve hükümdarlar olarak bırakmış, kullarına vali tayin etmiştir" (İhvân-ı Safâ, 2017, s. 103). Her gezegen yeryüzü âlemi ile tedrici bir alâka içerisindedir. Ancak her iki âlem arasındaki asıl köprü Ay küresidir. Ay küresi sahip olduğu manevi gücü kendinden önce gelen akıllı kürelerden alır ve yeryüzü âlemine taşırır. İhvân-ı Safâ'ya göre; "Ay'dan âlemin bütün cismine ve onun cüzlerine nüfuz eden ruhani bir güç yayılır ve bu güç, bazen ay başından itibaren felekler âleminden oluş ve bozuluş âlemine doğru, bazen de ay sonundan itibaren oluş ve bozuluş âleminden felekler âlemine doğru, her iki âlemde de var olanların nefsini oluşturur. O, beka ve sürekliliğin kaynağı olan felekler âlemi ile oluş ve bozuluşun kaynağı olan unsurlar âlemi arasında aracı güçtür" (İhvân-ı Safâ, 2013, s. 115). Ay küresinden âleme yayılan bu feyizler, âlemin merkezine doğru aktığında, gökyüzünden yeryüzüne doğru 'rızık, rahmet, vahiy, teyit ve yardım' demek olan bereketler iner (İhvân-ı Safâ, 2013, s. 107). Yeryüzü hayatının yaratılışı ve canlılığı da bu feyizler sayesindedir.

İhvân-ı Safâ'ya göre, Kutsal kitaplarda da belirtildiği gibi, "yeryüzünde yaratılışı başlayan ilk şey maden, sonra bitkinin sûretidir. Bütün hayvani şeylerin sureti bitkisel surette Yüce Allah'ın onu bitkiden sonra oluşan her hayvanın besini olarak takdir etmesi sebebiyle bilkuvve olarak mevcuttur. O, bitkiyi hayvanın kendisine ihtiyaç duyması ve ihtiyaçsızlık gösterememesi nedeniyle hayvandan önce var etmiştir. Bitkinin sureti de aynı gerekçeyle hayvanın sûretinden önce mevcuttur. Hayvan ve insanın sûreti bitkinin sûretinde toplanmıştır. Sonra hayvanın yaratılışı başladı… İnsan, kendisi için taşıdıkları yarar ve maslahat sebebiyle ulaştığı gayedeki varlığıyla maden, bitki ve hayvandan sonra ortaya çıktı. Eğer cismânî yaratılışta başlangıç madeni bitki ve hayvandan önce insan ile olsaydı onun yaratılışı abes olurdu. Çünkü ayakta kalamaz ve kolay yaşayamazdı… Çünkü o, bedeninin şeklini, yaşama ve devamlılık sebebini borçlu olduğu besin ve maddeye muhtaç ve mecburdur. Bundan dolayı cismânî yaratılış, ruhânî yaratılışın aksinedir. Çünkü ruhânî olanda en üstün ile başlanır, sonra en düşük yaratılır; cismânî olanda ise, en düşük olan ile başlanır, sonra en üstün yaratılır" (İhvân-ı Safâ, 2016, s. 79-80).

İhvân-ı Safâ'ya göre insan, maddi bir beden ve ruhani bir nefisten oluştuğundan dolayı, filozoflar onun bedeninin yapısında cismani âlemde bulunan varlıkların tamamına ait örnekler bulmuşlardır. Gezegenlerin, burçlarının kısımlarına, yıldızlarının hareketlerine, madenlerin cevherlerine, bitki çeşitliliğine ve hayvan yapılarına dair durumlar bu benzerliklerdendir. Yine filozoflar, melek, cin, insan, şeytan gibi varlık çeşitlerinde, hem diğer hayvanların nefislerinde hem de insan nefsinde benzerlikler gördüler. İnsana ait bu durumları görünce, insanı *küçük âlem* olarak isimlendirdiler (İhvân-ı Safâ, 2013, s. 319). Dolayısıyla insan hem cismen hem de nefsine ait özellikler bakımından âlemin küçük bir örneği/mikrokozmos olarak yaratılmıştır.

Kur'ân'da da belirtildiği üzere (Secde, 32/9), "Allah, bedeni yaratıp ona şekil vermiş ve Kendi ruhundan ona üfleyip canlı hâline getirmiş, sonra nefsi bedene yerleştirip bedenin sorumluluğunu ona yüklemiştir" (İhvân-ı Safâ, 2013, s. 262). İhvân-ı Safâ'ya göre, "Allah bedeni oluşturmak istediğinde önce bir kısmı diğerine üstün gelmesi sebebiyle güçleri birbirine karşıt dört tekil tabiat (sıcaklık, soğukluk, kuruluk, yaşlık) yarattı. Sonra her ikisini birbiriyle uyumlu kıldı. Daha sonra birbiri ile birleşebilen, uyumlu, diğer elementlerin güçleri ile orantılı olan dört element (ateş, hava, su, toprak) yarattı. Bu bedenin kuruluşunu bu dört elementten oluşturdu. Ardından bedenin kuruluşuna tabiatı birbirine zıt, güçleri birbiriyle orantılı dört karışımla (safra, balgam, kan, siyah safra) devam etti. Bu dört karışımdan şekilleri farklı dokuz cevher (kemik, beyin, sinir, damarlar, kan, et, deri, tırnak, saç) meydana getirdi ki bunlar bedenin yapısının sahipleridir. Sonra onları birbiri ile uyumlu, birbirine bağlı on tabaka (baş, omuz, göğüs, karın, karın içi, böğür, iki kalça, iki baldır, iki bacak, iki ayak) üzerine oturttu. Sonra onları, boyları denk olan iki yüz kırk sekiz direğe (kemikler) dayadı ve onlar üzerinde ayağa kaldırdı. Onları birbirine yapıştırdı ve iplerini uzattı, birbirine girmiş, uzatılmış yedi yüz elli bağ (sinirler) ile eklemleri birbirine tutturdu. Sonra onların evlerini belirledi ve on bir hazine (beyin, omurilik, akciğer, kalp, karaciğer, dalak, öd, mide, bağırsaklar, iki böbrek, testisler)

ile dolu bir mamur oluşturdu. Atardamarları ve toplardamarları belirledi ve yollarını yaptı on iki menfez (iki göz, iki kulak, iki burun deliği, ön ve arka boşaltım yolları, ağız, göbek) açtı. Bedeni yedi sanatkâr (çekici, tutucu, hazmedici, savunucu, geliştirici, besleyici, şekillendirici güç) ile sağlamlaştırdı ve korunması için beş muhafız (işitme, görme, koklama, tatma, dokunma) görevlendirdi. Sonra bedeni iki sütun (ayaklar) üzerinde havaya kaldırdı. İki kanat (eller) ile altı yöne (ön, arka, sağ, sol, üst, alt) hareket ettirdi. Sonra orada üç kabile (nefsin üç gücü: şehvani, hayvani, natıka) iskân ettirdi. Sonra onların başına bir meleği (akıl) tayin ettirdi ve her şeyin ismini ona öğretti" (İhvân-ı Safâ, 2013, s. 263-264). Allah, insan bedenini yaratıp ona Kendi ruhundan üflediği zaman, emredildiği üzere göksel âlemde bulunan Evrensel Ruh/Külli Nefs, ferdî ruhlara feyz vererek bedenle birleşmesini sağladı. Evrensel Ruh'un feyzi her an ayrı bir şen'de (Rahmân, 55/29) olan Yüce Allah'tan aldığı feyz ile ferdî ruhlarla beraber cismani âlemdeki bedenleri yaşatır. Ferdî ruhlar, tıpkı Evrensel Ruh gibi, bedenler yaratılmadan önce mevcuttular dolayısıyla bedenlere göre yaratılmadılar. İhvân-ı Safâ, bu düşüncesi ile Plotinos'la benzerlik gösterir.

Plotinos'a göre, "Evrensel Ruh, akılla kavranabilir âlemin temaşasından ayrılmaksızın hayatı evrenin bedenine iletir. Özel (bireysel) ruh ise tam tersine, bir bedene girdiği zaman ilkesinden ayrılmaktadır" (Plotinos, 2008, s. 82). Dolayısıyla, "Evrensel Ruh ile bizim ruhumuz arasında büyük farklar mevcuttur. Bizim ruhumuz bedene elinde olmadan bağlanmıştır ve onunla kurmuş olduğu bu birlikten ötürü ıstırap çekmektedir; hâlbuki Evrensel Ruh, tam tersine olarak, hissedilir âlemi yönetmek ve ona kendi kusursuzluklarından bir şeyler iletmek için akılla kavranabilir âlemin temaşasından vazgeçmek ihtiyacında değildir" (Plotinos, 2008, s. 45). İhvân-ı Safâ'ya göre, "cüz'i (tek tek) nefisler, cüz'i cisimlerden ibaret olan bedenleriyle erdemlerinin tamamlanması, kendilerinde potansiyel olarak ve imkân hâlinde bulunan fazilet ve hayırları fiile çıkarmak için ilişkilendirilmiştir" (İhvân-ı Safâ, 2017, s. 217). Çünkü tek tek nefisler felekler âleminin melekleridir ve yeryüzüne indikten sonra tekrar oraya dönebilmek için kendisinde bulunan kuvveleri açığa çıkarmalı ve bedenin bu kuvveleri etkisi almasından kurtulmalıdırlar. Böylelikle yeryüzü hayatında bir beden içinde çektiği ıstırap son bulur ve ebedi mutluluğa erişir.

İhvân-ı Safâ'ya göre, ferdî ruhların yeryüzüne inişi, onların kendilerinden kaynaklanan hata ve gökler âleminde işledikleri suçlardan dolayı aldıkları bir cezadır (İhvân-ı Safâ, 2016, s. 88). İhvân-ı Safâ, bu suç hakkında net bir bilgi vermemekle beraber yalnızca daha önce kanuni şeriattan ayrıldıklarını belirtir. Şerif, bu durumu şu şekilde özetler; "Âlem ruhunun feleklerden başlayarak ferdî varlıklara yönelmesi emredilir emredilmez, bu ruhun sayısız güçleri farklılaşıp bağımsızlaştı fakat ayrışmadı; zira ayrışma maddenin bir özelliğidir. İşte bir anlamda, âlem ruhunun sonsuz güçlerini temsil eden ferdî ruhlar, teşekkül etmeye başladı. Uzun bir zamanın geçmesiyle bu ruhlar felekler âlemini doldurdu ve gök cisimlerine canlılık veren melekleri oluşturdular. Her şeyden önce onlar aklın âlem ruhuna bahşettiği feyz ve inayetin farkına vardılar; onlar bu ruhun güçleriydiler; bunu bildiler. Aklı müşahede

ettiler ve Allah'a ibadet ettiler. Zamanla bu ferdî ruhlardan bazıları asıllarını ve görevlerini enikonu unuttular. Bu günah onları Allah'tan gittikçe uzaklaştırdı (tabiatıyla bir zaman ve mekân anlamında değil). Bunun cezası, günahkâr ruhların arzımıza düşüşü idi; yani, ferdî ruhların göklerde işledikleri günahın cezasını çekmek üzere zorluklara, acılara ve kederlere katlanmak suretiyle kefaret ödemek için yeryüzü hayatına bağlanmalarıydı. İşte yeryüzü hayatının metafizik kökeni buydu" (Şerif, 2017, s. 146-147). Bu ifadeye dayanarak, âlemin önce ulvî âlem diye adlandırılan kısmının yaratıldığı ve daha sonra suflî âlem denilen kısmının yaratıldığı söylenebilir. Dahası, ferdî ruhlar, gökler âleminde yaşamak üzere yaratılmışken işledikleri suç sebebiyle yeryüzü hayatına gönderilmişlerdir. Bir bedenle olan birliktelikleri ise, onların geldikleri yere dönmelerine engel olduğundan, o bedenden kurtulana değin bir ceza ve kefaret ödemektedirler. O hâlde, İhvân-ı Safâ için bu dünya hayatı ruhlarımız için bir bedel ödeme ve günahlarından arınma yeridir ve kurtuluşa ermek isteyen insanın amacı ise, Evrensel Ruh'a ulaşma ve geldiği âleme geri dönmektir. Bunun yolu ise, bedenin isteklerine göre değil akla ve itikada dayalı dini ve entelektüel bir yaşama biçimidir

İhvân-ı Safâ'nın, fikir hocası Plotinos'tan ayrıldığı bu ferdî ruhların günahı meselesi, Kutsal kitaplardaki yaratılış ve ilk günah mitoslarını açıklamak için açılmış bir pencere gibi görünmektedir. Nitekim Plotinos'un ferdî ruhların yeryüzüne inişini açıkladığı kısımda, bedenle birleşmeden önce onlara ait bir günah veya kötülükten bahsedilmemektedir. Aksine bedenle birliktelik kurduktan sonra bir günah veya kötülükten bahsedilmektedir. İlgili kısım Enneadlar'da şu şekildedir: "Bireysel ruhların yeryüzüne inişi evrensel yasalardan biridir… Her kudretin bizzat kendi yetkinliği ve doğurtkanlığı ölçüsünde üretebilmesi evrensel bir yasadır… Ruhun beden içine inişi ne kendiliğinden ne de irade dışı değildir; bu, özgürlüğü asla ortadan kaldırmayan semavi bir yasadan doğmaktadır; bu, bizzat kendiliğinden bir kötülük de değildir, çünkü ruhlara melekelerini geliştirme fırsatını tanımakta, onları kudret hâlinden eylem hâline geçirmektedir. O, ancak bedene sımsıkı sarılanlar ve semavi kökenlerini unutanlar için bir kötülüktür. Bu durumda, böyle ruhlar bir yargıya ve bir cezaya tabi kılınırlar ki bunun da amacı onların arındırılmalarıdır" (Plotinos, 2008, s. 104-105). İhvân-ı Safâ için elbette bu arınma ve saadet için beden tamamen gereksiz değildir. Nitekim "tikel/cüz'i nefisler, duyular yoluyla ilim ve irfandan istifade ederek potansiyel durumundan fiil durumuna çıkmak suretiyle varlıklarını tamamladıklarında, akledilir şeyler, tecrübe ve riyazet yoluyla faziletler kazanmak suretiyle geçim işlerini orta yol üzere yoluna koymaya, doğruya ileten kanunlara göre ahiret için hazırlanmaya, güzel ahlâk, doğru görüş ve iyi ameller ile nefsi terbiye etmeye ilişkin bir yol tutup bu dünya hayatını idare etmekle sûretlerini yetkinleştirdiklerinde ahiret hayatının nimetlerinden istifade ederler. İşte bütün bunlar kan ve etten oluşan beden aracılığıyla gerçekleşir" (İhvân-ı Safâ, 2014, s. 11).

İhvân-ı Safâ, insanın bilmeye her şeyden evvel kendisinden başlaması gerektiğini düşünür. Onlara göre, kendi nefsini bilmeyen insan, herkesi yedirip kendi aç kalan, herkesi tedavi edip kendi hasta olan, herkese yol gösterip kendi evinin yolunu şaşıran kimseye benzer (İhvân-ı Safâ, 2013, s. 261). Nefis ise kendine ancak

akıl ışığı ile bakar. Varlıkların gerçek mahiyetlerini de ancak akılla kavrar (İhvân-ı Safâ, 2013, s. 288). İnsanların en faziletlisi, hem cismani olan üzerine hem de akledilenler üzerine özellikle de dinle ilgili kısımlar üzerine düşünen ve onları inceleyendir (İhvân-ı Safâ, 2014, s. 402). Bunu yapabilmek insan için kolay bir mesele değildir; çünkü insan ancak nefsi ile akıl seviyesine yükselir ve varlıkların mahiyetleri üzerine ancak o zaman düşünebilir. Bu sebeple nefsini arındırmalı ve tedrici olarak akıl hâline gelmelidir. "Bu gayeye ulaşan nefste birçok kuvvetler hâsıl olur ki bunların en üstünü müfekkire (düşünme melekesi)'dir, çünkü bununla bilgi elde edilir ve bilgi de nefsin esasıdır" (Boer, 2004, s. 117-118). Böylelikle "nefs, akıl seviyesine ulaştığında sükûnet bulur, hareket ortadan kalkar, ulaşabileceği son noktaya varır" (İhvân-ı Safâ, 2016, s. 35). Başka bir ifadeyle, "cüz'i nefs, küllî aklın derecesine ulaştığında küllî nefsin mutluluğuna erişir, ruhânî amellerde bulunur, cisimsel dünyadan koptuğunda ve keşif döneminin ortaya çıkıp perdelerin ortadan kalkmasıyla teklifi ve zorlayıcı amellerden kurtulur, cennette ebedi olarak kalır, yücelik ve cömertlik sahibi olan Rahman'a yakın olur, derecesi yükselir ve nihai mutluluğa erişir" (İhvân-ı Safâ, 2016, s. 36).

İhvân-ı Safâ'nın ferdî ruhların yeryüzüne düşüşünü bir günah eylemine bağlaması ve bu günahtan arınmayı ise yeryüzündeki amellerine bağlı göstermesi, kutsal kitaplardaki ilk günahı işleyen Hz. Âdem ile onun yeryüzüne inişini temellendirme denemesi gibi görünmektedir. Nitekim bu anlatıya uygun olarak ferdî ruhlar yaratıldıktan sonra yeryüzüne inişi başlatan ilk insan olan Âdem'dir. O hâlde, İhvân-ı Safâ'ya göre Âdem, ferdî ruhlar arasında ilk günahı işleyen ve yeryüzü hayatının bir arınma yeri olmasına yol açan ilk kişidir.

İlk Günah ve Düşüş

İhvân-ı Safâ'da yeryüzü âleminin metafizik kökeni, Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın yaradılışı ve işledikleri ilk günahtan ötürü cennetten yeryüzüne indirilişi/düşüşü olayına bağlıdır. İhvân-ı Safâ, bu olayı Kur'an'da anlatıldığı şekliyle anlatır ancak ferdî ruhların yeryüzüne inişi ve yeryüzünde ilk günahın cezasını çekmeleri konusundaki fikirleri, yer yer İslâm inancı dışında Hıristiyanlığın kalıtsal günah inancından da etkilenmiştir.

İhvân-ı Safâ, cennetten düşüşü sembolik olarak betimler ve düşüşten önce bir birinci keşif dönemi (devri'l-keşfi'l-evvel) tasvir edilir ardından Âdem'in yetkili olduğu kapalılık dönemi (devri's-setr) vakti gelir (İhvân-ı Safâ, 2016, s. 43). Birinci keşif dönemi, henüz cismani varlıkların Âdem de dâhil olmak üzere, yaratılmadığı ve ruhâni varlıkların, meleklerin Allah'a sürekli ibadet ettikleri ve bu varlıklara hakikatin aşikâr olduğu bir dönemdir. Kapalılık dönemi ise, birinci keşif dönemi gibi hakikatin aşikâr olacağı ikinci keşif dönemi gelinceye kadar ki ara dönemdir. Bu ara dönem, insanoğluna sorumluluğun yüklendiği ve imtihanın gerçekleştiği bir zaman dilimidir. Bu dönemin varlıkları hakikati ayan beyan göremez; bunun için nefsini arındırması, tefekkür ve teemmül etmesi gerekir (İhvân-ı Safâ, 2016, s. 43). Bu dönemin ardından ise insanın kendi ameli ile ulaşabileceği ikinci keşif döneminin geleceğine inanılır.

İhvân-ı Safâ, Âdem'in ilk günahını Kur'ân'daki açıklamaya benzer şekilde anlatır ancak burada sözünü ettiğimiz devirlerden bahsederek anlatıma bâtınî bir yorum ekler: "Yüce Allah Âdem'i yarattığında, onu kendisine yakın meleklere komşu olan cennete yerleştirmiştir. (Âdem cennette cismânî olarak yaratılmıştır nitekim Havva'nın onun kaburgasından yaratılması[3], avret yerlerinin görünmesi ve onları kapatmaları[4] bir bedene sahip olduklarına işaret eder). Âdem, Allah'ın kendisine meyvesinden yemesini yasakladığı ağaca yaklaşmama konusunda O'na söz vermiştir. Ağaç, birinci keşif döneminden geriye kalmış varlıklardan biriydi ve Yüce Allah'ın takdir ettiği ve ilk olarak Âdem'i yetkili kıldığı kapalılık döneminin vakti olmuştu. Allah, Âdem'i bu konuda yetkili, bu konuya muttali kılmış ve bu ağaçtan yemenin henüz vakti gelmediğini, zamanının kendisi için hazır olmadığını bildirmiştir. Âdem'e ve diğer bilgisi olanlara bu ağaç[5] dışındaki ağaçların meyvelerinden yemeyi ise helal kılmıştır. Şeytan, Âdem'e kötü amelini süslü göstermiş, kendisine yasaklanmış olan meyveden yemeye ve kendisi için helal olmayanı almaya onu sevk etmiştir. Böylece Âdem de kendisi için yasak olanı yemiştir. Şeytanın bunu yapması, ancak hile yoluyla ve Âdem ile eşine şirin görünerek mümkün olmuştur. Âdem, bu meyveyi yediğinde keşif devri ehlinden olacağını, ikinci keşif döneminde arınmış nefsin derecesini ve hakikatin bilgisini nasıl hak ettiğini öğreneceğini düşündü. Sonunda kendisine yasaklanmış olanı aşikâr etti. Böylece düşman zafer kazanmış oldu; cennet ehli onu terk etmeye başladı" (İhvân-ı Safâ, 2016, s. 43-44). Âdem'in isyan ve günahlarına sebep olan şey onun hırsı ve kendisine ait olmayan bir şeyi istemedeki ve onu elde etmeye girişmekteki acelesi, onu vaktinden ve hak etmesinden önce almasıdır. Nitekim Âdem bu acelesi sonucu onu tadınca avret yeri açıldı, derecesi düştü ve düşmanları onunla alay etti (İhvân-ı Safâ, 2014, s. 368).

Bu esnada Allah ikisine şöyle seslendi: 'Ben size bu ağacı yasaklamadım mı ve şeytanın size apaçık bir düşman olduğunu söylemedim mi?' (A'râf, 7/22) Bunun üzerine onlar şöyle dedi: 'Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz' (A'râf, 7/23). Bunun üzerine Allah şöyle dedi: 'Birbirinize düşman olarak hepiniz oradan inin' (Tâha, 20/123). "Böylece Allah onları, içinde meleklerin bulunduğu diyardan aşağıya indirdi ve oradan çıkardı. Böylece Âdem'in düşmanı zafer kazanmış oldu. Bunun üzerine Âdem ile eşi, cennetten çıkarıldı ve Allah'ın memleketlerinden hangisine yöneleceklerini bilmeden yeryüzünde dolaşıp durdular" (İhvân-ı Safâ, 2016, s. 44-45). Melekler onları hiç meyve ve yaprak olmayan bir yere yerleştirdiler. Uzun bir süre boyunca keder ve üzüntü içinde durmadan ağladılar ve

[3] Eski Ahit, Yaratılış (2/21-23); Kur'ân'da Nisâ Sûresi 1. ayette bu ifade, Havva'nın Âdem'in nefsinden yaratılmış olduğu şeklinde belirtilir bu ifade, elbette kaburgasından yaratıldığı anlamına gelmemektedir.

[4] Eski Ahit, Yaratılış (3/7); Kur'ân, Tâhâ (20/121).

[5] Eski Ahit'te bu ağaçtan, iyiyle kötüyü bilme ağacı şeklinde söz edilir. Bkz. Eski Ahit, Yaratılış (2/17); Kur'ân'da ise yalnızca yasak ağaç şeklinde bir ifade mevcuttur. Bkz. Kur'ân, Bakara (2/35).

davranışlarından büyük utanç duydular. Bu üzüntü ve pişmanlık içinde uzun bir süre geçirdikten sonra, Yüce Allah onlara merhamet etti (İkhwanu-s Safâ, 1869, s. 39).

Kur'ân'da Allah onlara şöyle seslendi: "Size benden bir hidayet geldiğinde bilesiniz ki hidayetime uyan artık ne sapar ne de bedbaht olur. Kim de beni anmaktan yüz çevirirse mutlaka sıkıntılı bir hayatı olacaktır ve onu kıyamet günü kör olarak haşrederiz. O der ki: Ey rabbim! Beni niçin kör olarak haşrettin? Hâlbuki daha önce gören biriydim. Allah buyurur: İşte böyle! Sana âyetlerimiz geldiğinde onları unutmuştun, bugün de aynı şekilde sen unutuluyorsun! Haktan sapan ve rabbinin âyetlerine inanmayanları işte böyle cezalandırırız" (Tâha, 20/123-127). Âdem, bunun üzerine en yetkin kelimelerle Allah'a yalvardı O'na sığındı ve tövbe etti. Allah ise, onların tövbesini kabul edip onları bağışladı ve yeryüzü hayatını onlara kolaylaştırdı.

İhvân-ı Safâ, ulvî âlemden suflî âleme yayılan gücün tikel eserlerle ilişkili olduğunu belirtir. Ulvî âlemin şekil ve sûretlerinin bulunduğu yer cennet, huzur ve mutluluk yurdudur. Yeryüzünde bulunan şekil ve sûretler ise, cennetten düşen ferdî ruhlardır. İhvân'a göre, "onlar, kendilerinden kaynaklanan hata ve işledikleri suç sebebiyle düşmüş olan ruhlardır. Bu hata onları cennetten çıkarmış, iyilik yurdundan uzaklaştırmıştır. Onlar hissî tabiatla ve kanuni şeriatlarda kendilerine lazım olan yükümlülüklerle ilişkili bir şekilde daha önce yaptıklarına karşılık azap çekerek kalırlar. Israr ve kibirlenme olmaksızın yakınlık, yöneliş, arınma ve yardım isteme amacıyla şeriatın emirlerini kabul ettikleri, en iyi şekilde aldıkları ve Rablerine itaate koştukları zaman bu onlar için bir yakınlık olur. O zaman kendi nûranî mahâllerine ve hayvanî karargâhlarına dönmüş olurlar. Gaflet gösterdikleri zaman, daha önce yaptıkları şeyler nedeniyle ve yaratıcılarını ikrardan yüz çevirmeleri, imtihan dünyasında ve mutsuzluk mahâllinde onların âlemine katılmaktan uzak durmaları sebebiyle üzerlerindeki azap hafifletilmez… Nitekim Âdem ve eşini de tövbe ettikleri zaman rahmetine döndürmüş ve İblis'i hatada ısrar etmesi, büyüklenmesi ve öğüt almaması sebebiyle kıyamet gününe kadar ebedi olarak alçaltıcı ceza ve acıklı azapta bırakmıştır" (İhvân-ı Safâ, 2016, s. 88-89). İhvân-ı Safâ'ya göre, Âdem ile Havva'nın ve diğer ferdî ruhların yeryüzüne inişleri aslında onların olgunlaşması ve kemâle ermesi için gerekli görülmüştür. Bu düşünce, yukarıda değinildiği üzere Plotinos'ta ve İslâm inancında olduğu gibi Hıristiyanlıkta da mevcuttur. Minns'in bu konudaki yorumuna göre, Âdem ile Havva henüz olgunlaşmadıkları için şeytan tarafından kolayca yanıltıldılar ve Tanrı'ya benzeyerek ölümsüz olabileceklerini düşündüler. Ancak Tanrı, Âdem ve Havva'nın umdukları ölümsüzlüğe kendi başlarına ulaşmalarına izin vermiş olsaydı, ölümsüz bir şekilde olgunlaşmamış olacaklardı. Bu nedenle, ölümün dünyaya gelmesine izin verildi (Minns, 2008, s. 271). Böylece onlar da yeryüzünde kendi çabalarına bağlı olarak kemâli elde etme imkânına sahip oldular. Bunun imkânı da yine diğer inanç ve düşüncelerde olduğu gibi nefsin bedensel etkilerden arınmasına bağlıdır. Bu arınma, insanın kaybettiğine kavuşması ve İhvân-ı Safâ'nın ikinci keşif devri dediği zaman geldiğinde hakikati ayan beyan görebilmesi için bu dünyadaki imtihanıdır. İhvân-ı Safâ'ya göre Âdem, insanoğlunun kendi çabasıyla eriştiği bu mertebeyi merak ettiği için şeytanın

aldatmasına uymuştur. Dolayısıyla Allah'ın vadettiği bu cennet makamı tüm makamların üstündedir.

Ferdî ruhun arınması için onun, felekler âleminde tümel nefisten taşan ilahi irade ve inayetle desteklenmesi gerekir. "Onlara bekâ mahâllini hatırlatırlar, büyük günahın ve kendilerine yerleşen büyük suçun üzerlerindeki izlerini siler, onları maddenin esaretinden kurtarır, tabiat zincirlerinden ayırır ve onları gökler âlemine ve akıl âleminde bulunan melekût yurduna döndürür" (İhvân-ı Safâ, 2016, s. 89). İhvân-ı Safâ için insanın kemâle ermesi bir yandan külli akıllarla temasa/ittisale geçişle mümkün iken diğer yandan nefis tezkiyesi, riyazet vb. sufiyâne metotlarla mümkün görünür. Dolayısıyla ferdî ruhlar Evrensel Ruh'tan gelen feyzleri bir defada kabul etme istidadına sahip olmadıklarından onları belli merhalelerden, olgunlaşma sürecinden geçtikten sonra hazır bulunmuşluk anında alabilirler. Ferdî ruhların veya tikel (cüz'i) nefislerin bu feyzleri tek seferde alamamasının sebebi onun bedene/maddeye olan eğilimi ve dalmışlığından kaynaklanır. İhvân-ı Safâ'ya göre nefs, "ne zaman ki gaflet uykusunu sonlandırır, ilim ve irfanda yol almaya başlarsa o zaman külli nefse ulaşır. Böylece akli nurları müşahede edebilir ebedi mutluluklara erişebilir ki bunların her biri bulunduğu konumda en yüce ve en üstün olanlardır" (İhvân-ı Safâ, 2013, s. 15). Külli Nefs'in taşırdığı feyz ve ilham, tövbe eden, ona yönelen nefisleri aşama aşama akıllar âlemine yükseltir ve ona varlığın hakikatini keşfetme istidadı kazandırır. Bu ancak cehalet ve azgınlığında uzun süre devam etmeyen mutmain nefislerin kazanabileceği bir mertebedir.

İhvân-ı Safâ, insan nefsinin kendini bilme vasıtasıyla Evrensel Ruh'tan taşan feyzleri alarak Âdem'in düştüğü günahtan ve bu dünyanın esaretinden kurtulma bahtını elde edebileceğini ifade eder: "Bil ki senin nefsin ilahi suretlerden biridir. Onun bilgisini elde etmeye çalış ki senin nefsin, babamız Âdem'in işlediği suçtan dolayı içine düştüğümüz maddenin derinliklerinden, cismin girdabından ve tabiatın esaretinden kurtulsun" (İhvân-ı Safâ, 2013, s. 22). Burada, insanın özü olan nefsini yani kendini bilmesi önerilmektedir. İnsan ruhani suretlerden olan nefsini bilirse o zaman bu dünyanın cismani zevklerinin geçici olduğunu bilir ve asıl olan ebediyete ulaşmayı arzular. Dolayısıyla, "duyusal cisimlere dalmış olan tikel nefisler uyarıcılar ile ilişki kurdukları, peygamberlere tabi oldukları, tövbe ederek ve yönelerek günah kirinden arındıkları zaman kendi nûrânî mahâllerine ve ruhânî karargâhlarına yerleşirler" (İhvân-ı Safâ, 2016, s. 104). Burada İhvân-ı Safâ, saf entelektüel çabanın insanı işlenen bu ilk günahın kirinden arındırmayacağına vurgu yaparak, felsefi eylemin yani akletmenin/tefekkür etmenin beraberinde tövbe ve ibadet etmenin gerekliliğini belirtir.

İhvân-ı Safâ, başka bir yerde Âdem'den gelen hatayla içine düşülen bu dünyanın sıkıntı ve âfetlerinden tek başına kurtulmanın mümkün olmadığını belirterek kardeşlerin yardımının gerekli olduğunu ifade eder. Çünkü oluş ve bozuluş âleminde şeytanın hilelerinden kurtulmak ve gökler âlemine, meleklere ulaşmak kolay değildir. Onlara göre, bu yardımlar, babamız Âdem'in hatasıyla hepimizin içine düştüğü sıkıntıdan kurtulmak için gereklidir (İhvân-ı Safâ, 2017, s. 69). Burada kardeşlerden kasıt elbette kendi topluluklarından olan kişilerdir ancak biz bunu

bilgili ve uyanık nefisler olarak genelleştirebiliriz. Örneğin tasavvufta da, insanın nefis tezkiyesinde bir mürşidinin olması onun için büyük bir kolaylık olarak görülür. İnsan nefsinin tedrici olarak eğitilmesi gerekir bunun için de, bu yolu daha önce kat etmiş bir bilgin veya mürşit ile yola çıkmak gerekir. İhvân-ı Safâ'ya göre, "tikel nefislerin varlıkları hikmetle gelişir, sûretleri derin bilgi ile nurlanır, zihinleri eğitim ile aydınlanır, sırf ruhâni sûretleri kabul etmek için akılları genişler. Gayreti ebedi şeyleri arzulama derecesine yükselir" (İhvân-ı Safâ, 2014, s. 14). Bu nedenle nefsin gaflet ve cehalet uykusundan uyandırılması, tabii alışkanlıklardan ve kötü ahlâktan kurtarılması gerekir ancak bu şekilde temizlendiği zaman kurtuluşa erer. Böylece onun zâtı nurlanır, bilinci/basireti kuvvetlenir. İşte bu durumda ruhâni sûretleri ve nûrâni cevherleri bizzat görür (İhvân-ı Safâ, 2014, s. 14). Nihayetinde insanoğlunu "Allah, kendisine ibadet etmeye ve ilâhlığını ikrar etmeye çağırmıştır. O, kendisi uğrunda koşan ve itaatine boyun eğen kimseyi günahına tövbe edip hatasını itiraf etmesi hâlinde yücelik makamına eriştirir ve cennetine yerleştirir" (İhvân-ı Safâ, 2016, s. 91). Âdem kıssasında da görüldüğü üzere, Allah, arınmış nefislerin "hata kirini gidermiş ve onları isyan günahından arındırmıştır" (İhvân-ı Safâ, 2016, s. 94).

İhvân-ı Safâ'nın Âdem kıssasını konu edişi, çağının entelektüel olgunlaşma ile kurtuluşu mümkün gören idealist felsefî anlayışına dinî kurtuluş yolunu ekleme amacını taşır. Onlar, doğru bilgiyi her nerede olursa olsun almışlar ve felsefelerinin dayanağı yapmışlardır. Bu sebeple, dinî meseleleri felsefe ile anlamak ne kadar önemli ise felsefî argümanları da dinî meselelerle desteklemek onlar için o kadar önemlidir.

SONUÇ

İhvân-ı Safâ, döneminin Yeni Platoncu sudûr nazariyesinden oldukça etkilenmiş, İslâm dininin yaratılış inancı ile bu nazariye arasında bir uzlaşı sağlayarak felsefe ile temellendirilmiş bir inanç inşa etmeye çalışmışlardır.

İhvân-ı Safâ'nın ferdî ruhların yaratılışını basit bir biçimde sudûr (taşma) nazariyesine dayandırması onları öteki Yeni Platoncu düşünürlerden farklı kılmazdı. Ancak ferdî ruhların âlem ruhundan teşekkülü ve yeryüzüne inişinin sebebini bireysel günahlara dayandırmış olmaları ile İslâm düşüncesinde ilk defa Hz. Âdem'in cennetten kovulma hadisesi felsefi zeminde tartışılmıştır. Onlara göre, ferdî ruhlar, Evrensel Ruh'tan taştığı vakit göksel âlemde melekler olarak bulundular ancak onlar Âdem'in ve eşinin işledikleri suçtan dolayı bedenlere yerleştirildiler. Böylelikle yeryüzü âlemi onlar için bu hatanın bedelini ödeme ve bu günahtan arınma yeri kılındı. Ancak İhvân-ı Safâ'nın bu fikri, İslâm inancından çok Hıristiyan inancından etkilenmiş görünmektedir. Nitekim İslâm, insanları Âdem'in işlediği suçtan sorumlu tutmaz yani kalıtsal günah fikrine karşıdır. Öte yandan İslâm, ferdî ruhları yalnızca "elest bezmi"nde verdikleri sözü unutmalarından dolayı sorumlu tutar (A'râf, 7/172-173) ve yeryüzü hayatında unuttukları bu sorumluluğu üstlenmelerini ister. İnsanın yeryüzüne inişi ise, Allah'ın yarattığı âleme onun

halifesi olarak düzen ve nizam getirme amacıyladır. Allah, insanları yeryüzünde bir başlarına çaresiz bırakmamıştır. Onlara birçok nimet bahşetmiş ve verdikleri sözü hatırlamaları için onlara elçilerini göndermiştir. Böylelikle insanlık hem tarih boyunca hem de her insan kendi tarihi (ömrü) içinde aşama aşama olgunlaşmış ve kemâl derecesine ulaşmayı başarmıştır. Allah'ın tüm ferdî nefislerden beklentisi de bu kemâl derecesidir; O'nu hakkıyla bilmek ve şükretmektir.

İhvân-ı Safâ'ya göre Allah, nefislerin O'na yönelmesi için her an Evrensel Ruh'tan ferdî ruhlara ilham feyz eder. Yalnızca elçileriyle değil ruhsal olarak da nefisleri daima destekler ve yol gösterir. Bu yol, insan için yalnızca kendi özüne dönmesi ve onun asli varlığını keşfetmesi neticesinde kat edilebilir. Çünkü âlemi bilmek, âlemin her örneğini kendinde taşıyan insanı (mikrokozmos) bilmekten geçer. Allah'ı bilmek ise, hem âlemde hem de insanda bulunan ilahi kısmı bilmek ile mümkün görünür. İnsan kendinde ilahi olan kısmı bilmek için, nefsini bedenin ve maddenin etkilerinden kurtarması gerekir. Nefsi ancak arındırılarak geldiği yere yani göksel âleme yükselebilir. İhvân-ı Safâ için bu hem dini/tasavvufi hem de felsefi/entelektüel bir çabanın sonucu olabilir. Böylelikle insan, işlenen ilk suçun günahından sıyrılarak kurtuluşa erer ve ebedi mutluluk demek olan Hakikat'e yakın bir makamda bulunabilir.

Yazar Katkı Oranı ve Çıkar Çatışması Beyanı: Bu çalışma tek yazarlı olup katkı oranı %100'dür ve herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

(1991). *Kur'an-ı Kerîm*, Diyanet Vakfı Meali.

(2016). *Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil)*, Kitabı Mukaddes Şirketi - Yeni Yaşam Yayınları.

Augustinus, A. (2010). *İtiraflar.* (Çev. Çiğdem Dürüşken). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Bauer, T. (2021). *Neden İslâm'ın Orta Çağ'ı Yoktu?: Antik Çağ'ın Mirası ve Doğu*. (Çev. Hülya Yavuz Akçay). İstanbul: Runik Yayınları.

Boer, T. J. De. (2004). *İslâm'da Felsefe Tarihi*. (Çev. Yaşar Kutluay). İstanbul: Anka Yayınları.

Corbin, H. (2020). *İslâm Felsefesi Tarihi: Başlangıçtan İbni Rüşd'ün Ölümüne*. C. 1. (Çev. Hüseyin Hatemî). İstanbul: İletişim Yayınları.

Dînânî, Ğ. İ. (2020). *İslâm Dünyasında Felsefî Düşüncenin Serüveni*. C. 3. (Çev. Tahir Uluç). İstanbul: Ketebe Yayınları.

Eliade, M. (2024). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Gotama Budha'dan Hıristiyanlığın Doğuşuna*. C. 2. (Çev. Ali Berktay). İstanbul: Alfa Yayınları.

İhvân-ı Safâ. (2017). *Risaleler*. C. 1. (Çev. Ali Durusoy vd.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

İhvân-ı Safâ. (2013). *Risaleler*. C. 2. (Çev. Abdullah Kahraman vd.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

İhvân-ı Safâ. (2014). *Risaleler*. C. 3. (Çev. Abdullah Kahraman vd.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

İhvân-ı Safâ. (2016). *Risaleler*. C. 5. (Çev. Abdullah Kahraman vd.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

İbnü'l-Kıftî, V. C. (2024). *İhbâru'l-Ulemâ*. (Çev. Abdulhalik Bakır). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

İkhwanu-s Safâ. (1869). (Çev. John Dowson). London: Trübner Co.

Kaya, M. (2003). *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*. İstanbul: Klasik Yayınları.

Minns, D. (2008). Truth and Tradition: Irenaeus. *The Cambridge History of Christianity: Origins to Constantine* içinde (pp. 261-273). C. 1. Margaret M. Mitchell ve Frances M. Young (ed.). New York: Cambridge University Press.

Netton, l. R. (2007). İhvân-ı Safâ. *İslâm Felsefesi Tarihi* içinde (ss. 267-275). C. 1. Seyyid Hüseyin Nasr ve Oliver Leaman (ed.). (Çev. Şamil Öçal ve Hasan Tuncay Başoğlu). İstanbul: Açılım Kitap.

O'leary, De L. (2023). *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*. (Çev. Yaşar Kutluay ve Hüseyin Yurdaydın). İstanbul: Pınar Yayınları.

Plotinos. (2008). *Enneadlar*. (Çev. Haluk Özden). İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları.

Şerif, M. M. (2017). *Klasik İslâm Filozofları ve Düşünceleri*. İstanbul: İnsan Yayınları.

Tümer, G. (1991). Asli Günah. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (ss. 496-497). C. 3. İstanbul.

Uysal, E. (2000). İhvân-ı Safâ. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (ss. 1-6). C. 22. İstanbul.

Yayın Geliş Tarihi: 17.02.2025.
Yayına Kabul Tarihi: 17.03.20225
Online Yayın Tarihi: 15.06.2025
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1641794

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 27, Sayı: 2, Yıl: 2025, Sayfa: 736-754
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

TÜRK RESİM SANATINDA MANZARA GELENEĞİNİN TEMSİLCİLERİ "PRİMİTİFLER" : BİÇİMSEL BİR ÇÖZÜMLEME

Muteber BURUNSUZ[*]

Öz[1]

Türk resminde 19. yüzyılın ikinci yarısında, manzara geleneğinin temsilcileri primitif ressamlar, foto-yorumcular ve Darüşşafakalılar olarak bilinmektedir. Primitif ressamlar Türk resminin temellerinin atılması açısından önem taşımaktadır. Batılılaşma Dönemi Osmanlı Sanatında, manzara resmiyle birlikte mimari yapıları büyük bir titizlikle aktaran primitifler, eserlerinde Yıldız Sarayı, Yıldız Camii, Kâğıthane, köşk, park, bahçe, yapay göl ve sebillere yer vermişlerdir. Araştırmada primitif ressamlar kuşağı temsilcilerinin üslup özelliklerine değinilerek, primitif eserlerin konu ve teknik analizleri yapılacaktır. Konu ve teknik analizler Hüseyin Giritli, Vidinli Osman Nuri Paşa, Mustafa, Fahri Kaptan, Bedri Kulları ve Ahmet Şekur'ün eserleri ile sınırlandırılmıştır. Araştırmada üslup birlikteliği ile hareket eden primitif ressamların, dış mekân ögelerini çalışırken genellikle figüre yer vermedikleri görülmektedir. Fotoğraftan kareleme yöntemiyle aktarılan eserlerin, dekoratif ve şematik olmadığı, sade bir anlatımla aktarıldığı tespit edilmiştir. Yağlıboya tekniği kullanılarak oluşturulan eserler, hareketlilikten uzak ve statik olarak resmedilmiştir. Fotoğraflardan aktarılarak oluşturulan eserler titizlikle detaylandırılmıştır. Eserlerde ışık-gölge ve perspektif etkilerine dair izlere rastlanmakla birlikte ön ve arka düzlemler arasında net bir ayrım görülmemektedir. Realist bir üslupla oluşturulan eserler kahve, yeşil, gri ve mavilerin tonları ile renklendirilmiştir. Yapılan inceleme ve değerlendirmeler neticesinde, eserlerde kompozisyon, mekân ve renk açısından birliktelikler oluştuğu sonucuna varılmıştır. Primitif ressamlar, konu ve plastik yaklaşımları açısından Türk resminde belirgin bir üslup

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Burunsuz, M. (2025). Türk resim sanatında manzara geleneğinin temsilcileri "Primitifler" : Biçimsel bir çözümleme. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 27* (2), 736-754.

[*]Doçent, Hitit Üniversitesi, Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Resim Bölümü, ORCID:0000-0002-8987-0058, muteberburunsuz@hitit.edu.tr

[1]Araştırma için etik kurul onayına gerek bulunmamaktadır.

anlayışıyla hareket etmişler, yaşanılan zamanı ve dönemi sosyolojik olarak yansıtan eserler üretmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: *Türk Resmi, Türk Primitif Ressamları, Darüşşafakalı Ressamlar, Manzara Resmi, Realizm.*

REPRESENTATIVES OF THE LANDSCAPE TRADITION IN TURKISH PAINTING: "PRIMITIVES": A FORMAL ANALYSIS

Abstract

In Turkish painting, in the second half of the 19th century, representatives of the landscape tradition are known as primitive painters, photo-commentators and Darüşşafaka students. Primitive painters are important in laying the foundations of Turkish painting. In the Ottoman Art of the Westernization Period, the primitives, who meticulously conveyed architectural structures along with landscape painting, included Yıldız Palace, Yıldız Mosque, Kâğıthane, mansions, parks, gardens, artificial lakes and public fountains in their works. In the research, the stylistic characteristics of the representatives of the generation of primitive painters will be touched upon, and the subject and technical analysis of the primitive works will be made. Subject and technical analyzes are limited to the works of Hüseyin Giritli, Vidinli Osman Nuri Pasha, Mustafa, Fahri Kaptan, Bedri Kulları and Ahmet Şekur. In the research, it is seen that primitive painters, who act with stylistic unity, generally do not include figures when working on outdoor elements. It has been determined that the works transferred from photographs by the squaring method are not decorative or schematic, but are conveyed with a simple expression. The works created using the oil painting technique are depicted as static and devoid of movement. The works created from photographs are meticulously detailed. Although there are traces of light-shadow and perspective effects in the works, there is no clear distinction between the front and back planes. The works, created in a realistic style, are colored with shades of brown, green, gray and blue. As a result of the examination and evaluations, it was concluded that there were unity in the works in terms of composition, space and color. Primitive painters acted with a distinct sense of style in Turkish painting in terms of their subject and plastic approaches, and produced works that sociologically reflected the time and period in which they lived.

Keywords: *Turkish Painting, Turkish Primitive Painters, Darüşşafaka Painters, Landscape Painting, Realism.*

GİRİŞ

19. yy. Türk resminde doğaya bağlı kalan Türk primitifleri figürsüz manzara geleneğini oluşturmuşlardır. Üslupları birbirinden ayırt edilemeyen Türk primitif ressamları, fotoğrafları geleneksel bir dille yorumlayarak, eserlerinde ışık-gölge ve perspektif etkilerine yer vermişlerdir. Doğayı etüd ederek inceleyip kavrayan ressamlar, Abdullah Biraderlerin fotoğraflarından faydalanmışlardır. Fotoğrafın icadı ve Türkiye'ye gelişi, bu görsellerden eserler üretilmesine ve fotografik bir anlatımın aktarımına neden olmuştur.

"Türkiye'de resim sanatının başlangıcı 19'uncu yüzyıl Osmanlı Batılılaşmasına dayanıyor. Daha erken dönemde, 18'inci yüzyılda, 28 Çelebi Mehmet'in Paris'e elçi olarak gittiği Fransa'dan döndükten sonra, özellikle saray mimarisi bağlamında perspektifli ve gerçek mekâna işaret eden Batılı anlamda resim sanatı örneklerine rastlamak mümkün. Batılı anlamda Osmanlı resminin kökeni eğitim alanındaki reformlara dayanır (Erden, 2012)."

Türk primitif ressamları peyzaj, mimari yapı ve deniz görünümlerinden oluşan eserler oluşturmuşlardır. Ağırlıklı olarak mimari ögeler içeren eserler detaylı bir şekilde resmedilmiştir. Eserlerde genellikle durgun ve açık olan gökyüzü saray bahçeleri ile buluşmaktadır.

"Aralarında Fransız eleştirmen Renée Huygue'ün de bulunduğu bazı yazarlar, adı geçen foto-yorumcu ressamları pek haklı bir nedene dayanmadan "Primitifler" diye adlandırmışlardır. Ancak bu sanatçıların tümüyle fotoğraftan yararlandıklarını bilmiyorlar ve "Neyin, hangi gelecek üslubun" primitifi olduğunu da açıklayamıyorlardı. Primitifler deyimi, Renée Huygue'den önce, Arapça karşılığı olan "iptidai'ler" şeklinde Türk yazarlar tarafından da kullanılmıştır (Tansuğ, 2003)."

Çoğunluğu asker ressam olan primitifler, dış mekânla sınırlandırılan konularda realist bir bakış açısıyla yola çıkarak fotoğrafları olduğu gibi aktarmışlardır. Sanatçıların eserlerinde renk ve fırça kullanımı açısından birliktelikler görülmektedir.

Ülkemize Batı tarzındaki resim anlayışını getiren ressamların çoğu asker kökenlidir. Daha çok dış mekândan görünümleri aktaran ressamların eserlerinde ortak bir birliktelik görülmektedir. Eserlerde insan figürü görülmemekle birlikte ışık ve gölgenin etkilerine dikkat edilmemiştir (Sözen & Tanyeli, 2001). Primitif eserler fotoğraftan bakılarak resmedildiği için fotoğrafın verdiği detayların birebir aktarılmasına olanak sağlamıştır. Eserlerde renk çeşitliliği açısından daha sınırlı bir palet sunulmuştur. Eserlere yansıyan titiz işçilik, mimari yapıların detaylarında dikkat çekmektedir.

"Mektepteki Hünkâr dairesinin büyük salonu resme ayrılmış olup, Zadegan sınıfı öğrencileri, Şeker Ahmet Paşa ve o zaman kolağası olan Hoca Ali Rıza'nın denetiminde fotoğraftan ve röprodüksiyonlardan yararlanarak, büyük ölçekli tuvallere, insan figürünün yer almadığı, detaycı bir anlayışla betimlenen manzara resimleri ile çiçek ve meyvelerden oluşan natürmortlar çalışmışlardır. Manzara konuları olarak Göksu, Kâğıthane, Kız Kulesi, Beylerbeyi Sarayı ve orman görünümleri tüm detayların işlenmesi ile resimleniyor, hocaların düzelttiği bu resimlerden yılsonunda seçilenler, armalı ve yaldızlı çerçevelere koyularak "kulları" imzası ile padişaha sunuluyordu. Resimlerin sahiplerine İhsan-ı Şahane olarak para ödülü veriliyordu (Olcay, 2014)."

Manzara teması Türk resminde önde gelen temalar arasındadır. Özellikle İstanbul ve görünümleri sıkça Türk ressamların eserlerine yansımaktadır. Türk

izlenimci ressamları da renkçi ve ışıklı paletleriyle zengin bir anlatım dili sunmuşlardır. Özellikle bugün bile gündemde olan manzara eserler resimde ilk olarak düşünülen temalar arasındadır (Özsezgin, 1999). Primitif ressamların manzara eserlerindeki içerikler zengin ve süsleyici olmasına karşın, sanatçıların eserleri teknik ve renk kullanımı açısından sade bir dil taşımaktadır. Eserlerde kullanılan ışık-gölge ve perspektif etkileri bu eserlerde üç boyutlu etkilerin oluşmasını sağlamıştır.

18. yüzyılda batı sanatına duyulan ilgi ve yenileşme çabaları minyatürü de etkilemiştir. 19. yüzyılda minyatür sanatı yerini batılı resim anlayışına ve yağlı boya eserlere bırakmıştır. Türk resminde minyatür geleneğinden kopuşla gerçekçi tasvirlerde ışık etkileri uygulanırken yağlıboya kullanılmıştır. Yağlıboya tekniği ise inceltilerek, bir tür suluboyaya dönüşerek tek seferli katman halinde uygulanmıştır. Fotoğraftan yararlanan ve doğayı yansıtan ressamlar için renk ana öge olmaktan çok yardımcı öge durumundadır. Renk formu biçimlendirerek eserin bütünlüğüne katkıda bulunmaktadır.

Primitif ressamların manzara eserleri doğayı naif ve saf bir anlatım diliyle ifade etmektedir. Manzara eserlerdeki titiz işçilik, üç boyutluluk, hacimlendirme ve derinlikle eserler minyatürlerden ayrılmaktadır (Öndin, 2000). Türk primitiflerinin çalıştıkları yerler arasında Yıldız Sarayı, Yıldız Cami, Kâğıthane, köşk ve bahçeler yer almaktadır. Ortak bir üslupla hareket eden ressamların eserlerine kendi üslup özellikleri yansımamaktadır. Eserlerin plastik açıdan daha sınırlı ve katı çerçevede şekillendiği görülmektedir.

Büyük bir çoğunluğu Harbiye, Darüşşafaka ve Mühendishane-i Berri Humayun'da eğitim alan Primitif ressamların eserlerini oluştururken fotoğraftan üretimde bulundukları görülmektedir. Bu eserlerin büyük bir bölümünün ise Yıldız Sarayı'nda yer alan albümlerde bulunduğu bilinmektedir (Olcay, 2014). 19. yüzyılda çoğu imzasız ve kimliği belirsiz olan bu eserler, geneli İstanbul'da yer alan manzaralar ve mimari yapıları içermektedir. İmza ve isim belirtilmeyen eserlerin fotoğraflardan faydalanılarak birliktelik içeren bir üslupla oluşturulduğu görülmektedir.

Osmanlı Sanatında batılılaşma adımları ilk olarak orduda başlamıştır. Batı anlayışında resim eğitimi veren Mühendishane-i Berri Hümayun ve Mekteb-i Harbiye'de teknik anlamda ilk resim dersleri verilmeye başlanmıştır. Ordunun yenilenme adımlarında topografik ve arazi tanıtım amaçlı Yıldız Sarayı bahçesinde eserler üretilir. Bu sebeple ilk Türk ressamlarının çoğu asker ressamlardır. Asker ressamlar daha çok manzara ve natürmort alanında eserler vermişlerdir. Askeri okullarda öncelikle teknik resim ve haritacılık dersleri verilirken, ilerleyen yıllarda resim dersleri verilmiştir.

Osmanlı kimliğinin temsili anıtsal yapılar arasında cami, türbe ve sebilleri resmeden ressamlar İstanbul ve çevresini izleyerek, gözlem yaparak izlenimlerini eserlerine aktarmışlardır. Elde edilen birikimin aktarıldığı eserler imzasızdır ve bu

nedenle çoğunun kimlikleri saptanamamıştır (Giray, t.y.). İslam felsefesi ve geleneksel estetik anlayışına göre ahlak ve tevazu sahibi olma görüşüyle, imzasız olan bu eserleri üreten ressamların doğum ve yaşam öyküleri pek bilinmemektedir. Türk resim tarihinde bir yaklaşım olarak, birer sembol haline gelen primitifler teknik ve içerik olarak sonraki kuşaklara ilham olmuşlardır.

YÖNTEM

Araştırma kapsamında seçilen eserlerin içerik ve teknik analizleri yapılmıştır. Eserlerde ortak bir anlayışla hareket edildiği ve bu ortak anlayışın içerik ve renk aktarımlarına yansıdığı görülmektedir. Araştırmada nitel araştırma yöntemiyle ilgili literatür taranmıştır. Nitel verilere dayalı doküman analizi yapılarak araştırmaya veriler dahil edilmiştir. Elde edilen verilere göre primitif ressamların üslup ve içerikleri hakkında tespitler yapılmıştır. Araştırma kapsamında yorumlanan eserler Hüseyin Giritli, Vidinli Osman Nuri Paşa, Mustafa, Fahri Kaptan, Bedri Kulları ve Ahmet Şekur'un eserleri ile sınırlandırılmıştır.

Primitif Eserlerde Görülen Teknik Özellikler

Primitif ressamların eserlerinde içerikte olduğu gibi teknik olarak da birliktelik söz konusudur. Manzarayı temel alan eserlerde fotografik görünümlerde doğa birinci plandadır. Eserlerde renk ve fırça kullanımı açısından benzerlikler görülmektedir. Ressamların eserlerinde özgün aktarımlarla karşılaşılmamaktadır. Primitif eserlerin figürsüz aktarımı, statik manzara anlayışı ve renklerdeki sınırlılık eserlerde teknik olarak birbirine yakın etkiler bırakmıştır. Avrupa resminde görülen hareketli doğa ve atmosferler yerine, daha sakin ve durağan manzaralar oluşmuştur. Bu tür görünümler oluşmasının nedeni ise fotoğraftan bakılarak üretim yapılmasıdır. Fotoğrafik anlatım ışık ve gölgenin, perspektif ilişkilerinin, eserin ön ve arka yapıları arasındaki çözümlemelerin yapılmasını sınırlandırmıştır. Öte yandan henüz doğayı birebir izleyerek resim yapılacak bir ortam bulunmamaktadır. Bu sebeple benimsenen fotografik estetik teknik olarak da sınırlılıklar oluşturmuştur. Ressamlar bireyselliklerini ön plana çıkaracak herhangi bir eğilim içerisinde bulunmadan sadece gördüklerini aktarmışlardır.

Primitif ressamların biyografilerine ulaşılamamakta, kimlikleri belirlenememektedir. Sadece kimlik bilgileri değil birçoğu farklı işlerle meşgul olmalarından dolayı, sanatları ile ilgilide bilgilere ulaşılamamaktadır (Başkan, 2014).

"Primitiflerin resimlerinde durağan, zamansız bir dünya yani bir nevi tasavufi dünya tasviri söz konusu iken, bu resimlerde hiçbir insanın bulunmayışı ya da bulunsa dahi çok küçük ölçekte yer alması dikkat çekicidir" (Adalı, 2014). Primitif eserlerde figürlerin yer almayışı ya da nadiren yer verilişiyle, zamanı belli olmayan daha statik mekân tasvirleri görülmektedir. Eserlerdeki atmosfer teknik ve

içerik bakımdan döneme ait ipuçları içermektedir. Saray, köşk, sebil ve çeşmelerin mimari yapıları 19. yüzyıl sanatı ve yaşamı hakkında ipuçları içermektedir. Benzerlikler içeren eserlerin ortak bir bakış açısıyla üretildiği görülmektedir. Çekilmiş fotoğraflardan aktarılan eserlerde teknik olarak yağlıboya kullanılmış, tüm detaylar yorumlanmadan olduğu gibi betimlenmiştir.

Konuları arasında Yıldız Sarayı ve kompleksine yer verilen eserler ortak bir bakış açısı ve temayla şekillenmiştir. Özellikle manzara temasına ağırlıklı olarak yer verilmesi, primitiflerin aynı mekânlarda bir araya gelerek çalıştıklarını göstermektedir. Öte yandan plastik olarak tekniğin uygulanmasında, renklerin tonal geçişleri ve boyayı kullanma konusunda üslup dili açısından birliktelikler görülmektedir (Giray, t. y.). Işık, renk ve perspektif özellikleri açısından ortak bir paydada buluşan primitif ressamlar büyük bir titizlik ve işçilikle fotoğraflardaki içeriği aktarmışlardır. Primitifler natüralist dünya görüşlerini ayrıntılı uygulamalarla birleştirmişlerdir. Avrupa'ya gönderilen ilk ressamlar Fransa'ya giderek Fransız Klasizmini incelemişlerdir. Gerome ve Boulanger atölyelerinde eğitim alan ressamlar, konu seçimi ve plastik unsurlar bakımından gerçekçi ve doğal yaklaşımdan etkilenmişlerdir.

Görsel 1. Théodore Rousseau, *Ağaçlarla Çevrili Bir Çayır*, ahşap üzerine yağlıboya, 41,6 x 61,9 cm

Görsel 2. Charles-François Daubigny, 1874, *Seine: Sabah*, ahşap üzerine yağlıboya, 38,7 x 69,2 cm

Fransız Klasizmi, manzara resmi geleneği açısından Avrupa'ya gönderilen öğrencilere ilham vermiştir. Barbizon Okulu temsilcilerinden Théodore Rousseau ve Charles-François Daubigny eserleri Fransız manzara resmi ve Realizme katkı sağlamıştır. Romantik dönemde ikonikleşmiş ve düşsel manzara anlayışları yerine yükselen ağaçlar ayrıntılı betimleme ve saf bir manzara anlayışıyla aktarılmıştır. Natüralizmin öncüsü olan eserlerde tonalite ve yumuşak ifade dili manzaranın birebir detaylandırılmasıyla oluşmuştur. Rousseau'nun eserinde uzak görünümler birbirine paralel uzanan şeritler halinde resmedilmiştir. Saf manzara anlayışıyla yola çıkılan eserlerde, durgun ve belirli tonlarda resmedilmiş bir gökyüzü, yeşilin

çeşitlendirilmiş tonlarıyla büyük bir titizlikle detaylandırılmıştır. Türk resminde ise Batılılaşma Döneminde Avrupa'ya gönderilen asker ressamlardan Hoca Ali Rıza ve Süleyman Seyyit eserlerinde Fransız Klasizminin etkilerini görmek mümkündür.

Benzer temalarla bir araya gelen primitifler, renk, ışık ve kompozisyon kurgularıyla eserlerini tuvallere aktarmışlardır. Açık ve mavi gökyüzünde üretilen eserler Türk resminde natüralizmin temsilcisi olarak tarihte yerini almıştır. Detaylı anlatım diliyle birbirine yakın ölçülerle üretilen tuvallerde doğa özümsenmeye çalışılmış ve ortak bir görüşle hareket edilmiştir (Giray, t. y.). Bir geçiş dönemi içerisinde yer alan primitif ressamlar daha naif bir anlatımla manzara geleneğini sürdürmüşlerdir. Eserlerdeki ışık ve gölge etkileri incelendiğinde her eserde benzer etkiler gözlenmektedir. Koyu ve açık tonların oluşturduğu kontrast etkiler, naif anlatımları daha hacimsel ve görünür kılmaktadır. Genellikle koyu renk tonları, kahve ve yeşiller açık mavi tonlarla dengelenmiştir. Açık mavi tonların kullanıldığı gökyüzü açık ve aydınlıktır. Denize yansıyan açık mavi tonları arasındaki geçişlerle durgun dalgalar belirtilmiştir. Batı sanatındaki resimsel anlayıştan farklı olarak yönlendirilmiş ressamlar, düş ve gerçeklik arasında statik bir görünüm sunarlar.

Batılı sanat anlayış ve üsluplarından farklı olarak Türk resminde manzara ifade şekli farklı bir biçimde şekilde aktarılmıştır. 19. yüzyılda manzara aktarımlarında fotoğraflar ile direk gözlemler sonucu anlatımlar yapılarak natüralist bir yaklaşım benimsenmiştir (Sevinç Kaya & Kılınç, 2023). Kompozisyonlarda perspektif etkileri, ön ve arka planlar genellikle benzer yapıdadır. Manzara eserler, daha çok romantik dönem manzaralarını anımsatan eserleri çağrıştırmaktadır. Doğanın özünün güçlü bir biçimde vurgulandığı romantik dönem manzaralarında yüceltilmiş statik manzara görünürlüğü ön plandadır. Doğanın ve mevsimlerin her türlü değişimini farklı ışık etkileriyle yansıtan romantik eserler, açık ve koyu tonlarda kontrast etkiler sunmaktadır. Primitif ressamlar ise sınırlı manzara içeriklerini, titiz anlatımlarını, ışık ve gölge etkileri ile buluşturmuşlardır.

Primitifler kompozisyonlarını oluştururken çoğunlukla dingin bir ortamı resmetmişlerdir. Kompozisyonda perspektif açısından net farklılıklar görülmemekle birlikte derinlik ışık ve gölgelerle hissettirilmiştir (Tansuğ, 2003). 19. yüzyıl ilk yağlıboya ressamları olarak bilinen primitiflerde henüz doğadan gözlem yaparak çalışma yaygın değildir. Fotoğraftan çalışma sonucunda renk ve tonlama açısından resimlerde ön ve arka düzlemler arası çok belirgin değildir.

Çoğu asker kökenli olan primitif ressamların, İstanbul'da yer alan mekân, mimari yapı, park ve bahçeleri resmederek Osmanlı Dönemi kültürünü temsil ettiği görülmektedir. Temsil edilen yapıların ve görünümlerinin yer aldığı bu eserler, fotoğrafta yer alan ögelerin birebir yansıtılmasıyla oluşmuştur. Sanatçı tavrından uzak bir biçimde doğaya ait olan titizlikle aktarılmıştır (Giray, 2020).

Türk resminde belirli bir yaklaşımla hareket eden ve manzara türünde zengin örnekler ortaya koyan primitifler, belirli hedeflerle yola çıkmış ve eserlerinde fotoğrafın kısıtlılığı nedeniyle daha tek düze bir atmosfer oluşturmuşlardır. Tek tip anlatım şekli teknik özelliklere de yansımış, renk ve perspektif etkilerde sınırlı ve düz görünümler elde edilmiştir.

Primitif Ressamların Eser İncelemeleri

Mimarinin ağırlıklı olarak yer aldığı primitif eserlerde ortak bir bakış açısıyla hareket eden foto-yorumcuların, eserlerinde koyu mat olan renklerle, boyayı ince bir biçimde sürerek kaynaştırdıkları, boyanın pentürel olarak kalın uygulamalarına yer verilmediği görülmektedir. Koyu olan renk tonlarında geçiş ve tonlama ile hacimlendirme etkisi verilmiştir. Eserlerde perspektif etkiler görülse de netlik açısından ön plan ve arka plan arasında farklılıklar yoktur. Başaran'ın da belirttiği gibi bu eserler daha çok fotoğraf içeriğine sahiptir.

"Şeker Ahmet Paşa ve o zaman kolağası olan Üsküdar'lı Ali Rıza Bey gibi tanınmış hocaların nezareti altında çalışan bu talebeler artık yalnız büyük kıtada yağlıboya tablolar yapıyorlardı. Fakat insan resimleri yapmazlar ve canlı modelden çalışmazlardı. Fotografilerden büyültmek ya da basma resimlerden kopya etmek suretiyle yapılan bu resimler Göksu, Kâğıthane, Kızkulesi, Beylerbeyi Sarayı, ormanlar gibi figürsüz, sırf manzara, meyve ve çiçek resimleri idi. İnsan resimleri ile kompozisyonlar yapılmazdı. En uzak tafsilatına kadar işlenen bu resimler, bir sanat eserinden ziyade, basılmış birer fotoğraf mahiyetinde idiler (Başaran, 2007)."

Resim derslerinin ilk olarak verilmeye başlandığı Mühendishane-i Berr-i Hümayun'da perspektif, ışık-gölge ve üç boyutlu aktarım ile ilgili dersler verilmiştir. Perspektif derslerinin etkisi primitif eserlerdeki mimari yapılara yansımıştır. Mimari yapılar tüm detaylarıyla birlikte aktarılmıştır. Ayrıca, Barok ve Neo-Klasik özellikler taşıyan Yıldız Sarayı ve kompleksi resmedilerek, tüm detay ve ögeler öne çıkarılmıştır. Saray içerisindeki tüm yapılar, yapılarla birlikte bahçe ve peyzaj görünümleri aktarılmış ve bu eserler 19. yy. Osmanlı kimliği ile ilgili bir arşiv oluşturmuştur.

"Mühendislik ve Tıp Mektepleri'ni de kapsayan askeri okullarda ve Darüşşafaka'da eğitim gören ve daha sonrasında Primitifler diye adlandırılan ilk Türkiye ressamları Yıldız Sarayı, Ihlamur Kasrı, Kâğıthane gibi mekânları ve daha çok da dönemin en ünlü fotoğrafçılarından Abdullah Biraderler'in çektikleri fotoğraflara bakarak bu fotoğraflardaki manzaraları resmetmişlerdir. Bu sanatçıların resimlerine imza atmaması, bunun yerine "kulları" yazmaları onların sanatçı kimliğine karşı aldığı mesafeyi ve paralelinde dinsel ahlaka olan bağlılıklarını göstermektedir (Adalı, 2014)."

Görsel 3. Vidinli Osman Nuri Paşa, Yıldız Sarayı Bahçesi'nden

Vidinli Osman Nuri Paşa'nın 'Yıldız Sarayı Bahçesi'nden' adlı eseri gerçekçi bir üslupla aktarılmıştır. Eser bir fotoğraf kadrajı görünümündedir. Kompozisyonda tüm ögelerde detaylandırmalar dikkat çekmektedir. Bitki ve ağaçlarda yeşilin birkaç tonu çeşitlendirilerek kullanılmış ve derinlik etkisi verilmiştir. Gökyüzü açık mavi tonlarda resmedilmiştir. Eserde ışık ve gölge etkisi tüm ögeler üzerinde hissettirilmiştir. Işık ve gölgenin tonlandırılmasıyla peyzajda hacimlendirme sağlanmıştır. Açık ve koyu renkler bahçe detayları ve mimari yapıda kontrast etki oluşturmuştur. Osman Nuri Paşa, eserin ön ve arka yapılarını ayırarak perspektif ilkelerine göre biçimlendirmiştir (Görsel 3).

Eserlerde çizgisel ya da lekesel olarak hareket yoktur. Aynı biçimde ağaç, dal, yaprak ve denizlerde hareket unsuru görülmez. Eser içeriğindeki tüm ögeler statiktir. Fotoğraflardaki gibi zamanın durduğu etkiler eserler incelendiğinde görülmektedir. Kullanılan renk tonlarının da birbirine yakın olması daha mat ve durağan bir etki oluşturmuştur.

Detaylı aktarımlarda Yıldız Sarayı'na yer verilmiştir. Titiz bir işçilikle hareketsiz betimlenen eserlerde ince ince fırça tuşlarına yer verilmiştir. Ağaç, göl, saray, köşk ve çeşmelerde kullanılan renkler aynı tonları içermekle birlikte canlı olmayan donuk renklere yer verilmiştir. Kullanılan boya ise daha düz bir biçimde uygulanmıştır (Şahin Tekinalp, 2004).

Görsel 4. Mustafa, *Yıldız Sarayı Bahçesinden*

Yıldız Sarayı bahçesinden bir kesit sunulan eserde açık ve koyu tonların kontrastlığı dikkat çekmektedir. Oldukça net ve keskin ışıkların birbirinden ayrıldığı eserde bahçeden ögeler detaylı bir biçimde aktarılmıştır. Süs havuzunun mimari olarak işçiliği açık tonlarla verilmiştir. Eserin tam olarak merkezinde yer alan süs havuzu açık ve koyu tonların birlikteliği ile resmedilmiştir. Gökyüzünde açık mavi ve krem tonları ile aydınlık bir gökyüzü oluşturulurken, ağaçların tamamında koyu tonlar izlenmektedir. Koyu tonlar tonal geçişleri, ışık ve gölgenin algılanmasını güçleştirmektedir. Gerçekçi detaylar resmin geneline hakimdir (Görsel 4).

Doğaya ait olan ögelerle mimariye ait olan eserler bir arada bütünlük içinde anlatılmıştır. 19. yüzyıla ait olan ögelerin, yapıların, manzara anlayışı ve taş işçiliğinin mekanla birlikte kavranması söz konusudur. Fotoğrafın kısıtlı görünürlüğünü sanatçılar daha resimsel ve organik bir bütünlükle anlatmışlardır. Bu nedenle fotoğrafta yer alan öge ve figürler derinliğe katkı sağlayacak bir biçimde renklerin tonalitesiyle uyumlu bir biçimde aktarılmıştır (Tansuğ, 2003).

Görsel 5. Fahri Kaptan, Kız Kulesi, tuval üzerine yağlıboya, 68 x 104 cm.

Fahri Kaptan'ın 'Kız Kulesi' adlı eseri gerçekçi bir üslupla aktarılmıştır. Ön planda yer alan Kız Kulesi ve kayık daha detaylı, parlak ve canlı renklerle betimlenirken, arka planda yer alan İstanbul silueti daha flu tonlarda resmedilmiştir. Denizin renkleri mavinin tonal geçişleriyle aktarılmıştır. Ön planda yer alan mavinin koyu nüansları ile denize derinlik etkisi kazandırılmıştır. Dalgalardaki kıvrımların statik görüntüsü ise açık ve koyu nüanslarla hareketli hale gelmiştir. Kız Kulesi'nin mimari çizimi geometrik yapısı belirgindir. Beyaz, kırmızı ve gri renklerle aktarılan yapıdaki şematik mimari ögeler gölgelerin aktarılmasıyla daha resimsel anlatıma kavuşmuştur. Gökyüzü ise primitif eserlerden aşina olduğumuz açık mavi gökyüzüdür (Görsel 5)

Görsel 6. Fahri Kaptan, *Göksu Çeşmesi*, tuval üzerine yağlıboya, 54x83 cm.

Görsel 7. Abdullah Freres, *Küçüksu Çeşmesi*

Fahri Kaptan'ın 'Göksu Çeşmesi' adlı eseri gerçekçi bir üslupla resmedilmiştir. Sanatçının 'Göksu Çeşmesi' adlı eseri 'Kız Kulesi' adlı eserine göre daha belirgin resimsel değerler taşımaktadır. 'Mihrişah Çeşmesi' olarak da bilinen Göksu Çeşmesi İstanbul Beykoz'da yer almaktadır. Eserde renklerin tonalitesi ile teknik olarak daha belirgin resimsel değerler görülmektedir. Çeşmenin geometrik yapısı ve detayları özenle işlenilmiş olmakla birlikte renk geçişleri flu değerler aracılığıyla verilmiştir. Flu değer ve geçişlerle eser şematik ve biçimci yapıdan kurtulmuştur. Eserde açık mavi, gri ve açık kahve tonları ile kırmızı tonları kullanılmıştır. Çeşmenin üzerindeki yazılar ise belli belirsiz olarak algılanmaktadır. Yazıların resmedilmesinde resimsel bir anlatım söz konusudur. 'Göksu Çeşmesi' resmin ana merkezinde konumlanmıştır. Resmi iki eşit parçaya ayıran çeşmenin sağında ve solunda ağaç toplulukları yer almaktadır. Ağaçların birbiri içerisine geçtiği dal ve yaprakları yeşilin açık ve koyu tonlarıyla resmedilmiştir. Çeşmenin sağında ve solunda iki adet 'Kıble Taşı' yer almaktadır. Sol taraftaki kıble taşı daha koyu tonlarla belirtilmiştir. Eserde açık mavi gökyüzü ve deniz arka planda belirtilmiştir. Açık mavi tonlarla belirtilen deniz ve gökyüzü resmin açık ve koyu dengesine katkıda bulunarak resimdeki kontrast etkilerin algılanmasına da yardımcı olmaktadır. Arka planda resmedilen İstanbul silueti ise dekoratif anlayıştan uzak olarak daha flu bir biçimde aktarılmıştır (Görsel 6). Sultan III. Selim Han tarafından annesi Mihrişah Sultan adına yaptırılan çeşmenin Abdullah Freres tarafından çekilmiş fotoğrafı çeşmenin görünümü ile ilgili detaylı bir bakış açısı sunmaktadır. Çeşme ilerleyen yıllarda birçok Türk ressamın tuvaline yansımıştır (Görsel 7). İstanbul'da çok özel bir yere sahip olan Küçüksu Mihrişah Sultan Çeşmesi, barok ve ampir üslupları geçiş dönemini yansıtan eserlerdendir. Göksu ve Küçüksu derelerinde yer alması nedeniyle ismi Küçüksu Çeşmesi olarak da bilinmektedir. Küçüksu Çeşmesi birçok kez resmedilmiştir (URL 1).

Görsel 8. Hüseyin Giritli, Yıldız Camii ve Yıldız Sarayı Büyük Mâbeyn Köşkü

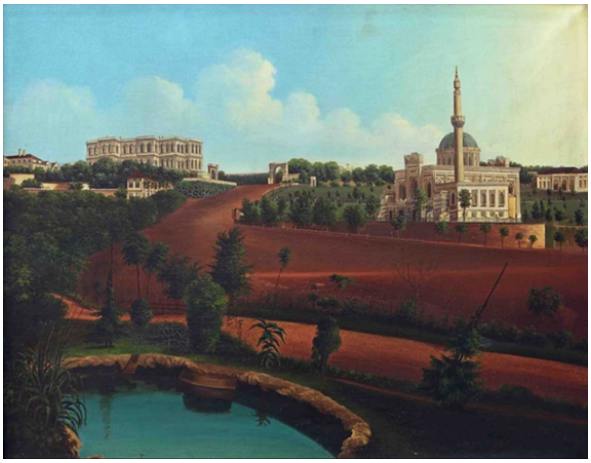

"Giritli Hüseyin'in, Yıldız Camii ve Yıldız Sarayı Büyük Mâbeyn Köşkü resmi bu tarihi gerçeği yansıtmaktadır. Resim, aynı zamanda resim sanatı tarihimizin bir dönemine de açıklık getirdiği için önem taşır. Türk resim sanatı tarihi içinde Yıldız Sarayı ve Kâğıthane Kasırları resimleri özel bir yere sahiptir. Bu nedenle de Ankara Resim ve Heykel Müzesi Koleksiyonu'nda yer alan Giritli Hüseyin'in, Yıldız Camii ve Yıldız Sarayı Büyük Mâbeyn Köşkü adlı resmi, müzenin koleksiyonun önemli eserleri arasında döneminin başyapıtıdır (Giray, 2020)."

Hüseyin Giritli'nin 'Yıldız Camii ve Yıldız Sarayı Büyük Mabeyn Köşkü' adlı eseri Türk resminde primitif eserleri gösteren en belirgin eserlerdendir. Fotoğraf gibi gerçekçi anlayışla aktarılan eserde Yıldız Sarayı, Yıldız Camii ve bahçesi görülmektedir. Yıldız Sarayı ve Yıldız Camii'nin tüm mimari detayları ve yapısı eserde belirtilmiştir. Bahçe içerisinde yer alan peyzaj görünümünde yeşilin koyu ve açık tonlarına yer verilmekle birlikte açık tonlar ağırlıklı olarak arka planda yer almaktadır. Eserde koyu ve orta nüanslar daha çok resmin ön düzleminde yer almaktadır. Açık tonlara ise gökyüzü ve arka planda mimari yapılar üzerinde yer verilmiştir. Bahçede toprak kısmında yer alan kırmızı kahve tonları resimde ağırlıklı orta ton olarak yerini almıştır. Kompozisyon açısından yatay ve dikeyleri asimetrik toprak görünümleri dengelemektedir (Görsel 8).

Primitif eserler, realist fırça sürüşleri içermelerine rağmen, dış dünya gerçekliğini yansıtan eserler değildir. Özellikle belirli alanlarla sınırlı kalan bu eserler, figür ya da toplumun yaşayışına dair ögeler içermemektedir. Bu sebeple tam olarak bir gerçekliğe sahip değildirler. Dış dünyaya ait değişim ve dönüşümleri yansıtmazlar. Örneğin izlenimci eserlerde günün farklı saatlerine ait etkiler ışık ve renkler aracılığıyla resimlere yansımaktadır. Primitif ressamlarda ise yansıtılan gerçeklikte ışık ve renkler fotoğrafın sınırlandırdığı bir bakış açısıyla sunulmuştur.

"Türk resminin öncüleri primitifler, saray ve çevreleri, köşkler, deniz ve manzara temalarıyla sınırlı kalan eser içeriklerinde figüre nadiren yer vermişlerdir. Yağlıboya tekniğini kullanan "primitif" olarak nitelendirilen ilk kuşak ressamlar çoklukla İstanbul'daki sarayların bahçelerinde çalışmışlar ve resimleri saray tarafından satın alınmıştır. Bu dönemin ressamlarının resimlerinde saray ve köşk görünümlerine yoğunlaşmalarının, ekonomik zorunluluktan olduğu savlanabilir (Germeç, 2018)."

Görsel 9. *Hüseyin Giritli, Yıldız Sarayı Bahçesi*

Primitif ressamların eserlerinde sıkça gördüğümüz Yıldız Sarayı tasvirlerinden bir tanesi de Hüseyin Giritli'ye aittir. Giritli'nin eserinde merkeze konumlandırılmış Yıldız Sarayı detaylı bir biçimde aktarılmıştır. Eserde açık krem tonları, maviler, yeşil tonları ve kahve tonları kullanılmıştır. Birbirine yakın renk tonlarının kullanıldığı primitif eserlerde çoğunlukla yer verilen açık gökyüzü bu eserde de aynı biçimde betimlenmiştir. Sarayda kullanılan renklerle resmin genel renkleri uyum içerisindedir. Açık mavi tonların krem rengiyle buluşması sonucu açık ve güneşli bir gökyüzü görünmektedir. Ayrıca açık tonlardan meydana gelen gökyüzü resmin açık-koyu dengesine de katkı sağlamaktadır. Sarayın mimari yapısı titizlikle incelenmiştir. Kapıdan izleyiciye doğru açılan kırmızı toprak yol ise perspektifle aktarılmıştır. Türk resminde primitif eserlerde perspektife yer verilen eserlerden bir tanesi Yıldız Sarayı Bahçesi'dir. Kırmızı toprak yolun kenarındaki yeşil alanda ağaçlar yer almaktadır. Ağaçlar genellikle koyu yeşil tonlarda resmedilmiştir. Dip kısımlarda ise yeşilin içerisinde yer alan koyu tonlarla birlikte gölgeler yer almaktadır. Hüseyin Giritli eseri de fotoğraf gibi yansıtılarak sanatçıya ait herhangi bir yorum içermemektedir (Görsel 9).

Abdullah Biraderlerin fotoğraflarından faydalanan ressamların eserleri Yıldız Sarayı'na dahil olmuştur. Çoğu renksiz olan fotoğrafları eserlerinde renklendiren ressamları mekâna dair çalışmalar yönlendirmiştir (Giray, t. y.).

Görsel 10. Bedri Kulları, *Alman Çeşmesi*, 1899, tuval üzerine yağlıboya, 84,5x111cm.

Mimari yapıların merkeze alındığı primitif eserlerde, yapının etrafında şekillenen kompozisyon biçimleri ile karşılaşılmaktadır. Görsel 10'da merkezde yer alan 'Alman Çeşmesi' Sultanahmet Meydanında yer almaktadır. Basamaklı temel üzerine oturtulan çeşme mozaiklerle süslenmiştir. Tüm detay ve işlemelere yer verilen çeşme krem, yeşil ve sarılarla resmedilmiş, çeşmede kullanılan sütunlar ise siyaha boyanmıştır. Tüm detaylara ve işçiliğe rağmen çeşmenin resimsel bir dille izleyiciye aktarıldığı görülmektedir. Şematik olmayan ve renk geçişleriyle vurgulanan çeşme açık ve koyu tonlar aracılığıyla hacimlendirilerek üç boyut kazanmıştır. 'Alman Çeşmesi'nin etrafında sıralanmış olarak izlenen figürler görülmektedir. Figür ögesine az ya da hiç rastlamadığımız primitif eserlerin aksine Görsel 10'da figürler izlenmektedir. Perspektif açısından oranların giderek küçüldüğü figürlerde detaylar da giderek azalmaktadır. Ön düzlemde yer alan figürlerin renkleri ve kıyafetleri daha belirgin olarak betimlenmiştir. 'Alman Çeşmesi'nin sağ ve sol tarafında aydınlatma direkleri yer almaktadır.

"Alman Çeşmesi, İstanbul'daki Sultanahmet Meydanı'nda, Sultan I. Ahmed Türbesi'nin karşısında yer alan çeşme. Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Sultan II. Abdülhamid'e ve İstanbul'a hediyesidir. Almanya'da yapılıp İstanbul'daki yerine monte edilmiştir. Neo-Bizanten üslubunda bir çeşmedir; içeriden altın mozaikle

süslüdür. Alman Çeşmesi, Dersaadet'in kalbi Sultanahmet Meydanı gibi çok merkezi bir konumda 1900 yılında inşa edilerek 1901'de Alman yetkililerin de katılımıyla açılışı yapılan, farklı mimarisiyle gözleri üzerine çeken bir meydan çeşmesidir (URL 2)."

Eserin genelinde sıcak toprak tonları kullanılmıştır. Açık mavi gökyüzü sıcak toprak tonlarını dengelemektedir. Resmin ön düzleminde koyu kahveden açık kahveye geçiş görülmektedir. Taşların ışık ve gölgelerle daha belirgin hale geldiği izlenmektedir. Primitif eserlerde sıkça karşılaştığımız ağaç görünümlerine bu eserde de yer verilmiştir. Açık ve koyu yeşil tonları ile resmedilen ağaçlar gözden uzaklaştıkça boyut olarak da küçülmektedir. Resmin sağ arka tarafında ise açık pembe ve beyaz tonları ile daha flu resmedilmiş olan Ayasofya Camii yer almaktadır (Görsel 10).

Görsel 11. Ahmet Şekür, *Bursa'dan Çekirge.*

Ahmet Şekür'ün 'Bursa'dan Çekirge' adlı eserinde görülen Bursa manzarası realist bir anlayışla aktarılmıştır. Hakim bir tepeden sunulan görünümde ön planda çeşitli ev ve mimari yapılar yer almaktadır. Arka planda ise vadi ve tarlalar gökyüzüyle birleşmiştir. Yeşil ve mavinin farklı tonlarının yer aldığı eserde yeryüzü ve gökyüzü renklerin birleşmesiyle bütünlük kazanmıştır. Açık gökyüzü ve dağlar daha flu renklerle aktarılmıştır. Ön düzlemde yer alan ögeler ise birebir kendi renklerinde aktarılarak renk ve biçim açısından yorumlanmamıştır. Primitif eserlerde görülen klasik manzara anlayışının özelliklerini barındıran eser, fotoğraf gibi aktarılarak manzara ile ilgili bilgi vermektedir (Görsel 11).

SONUÇ

Türk resminde belirli bir tavır içerisinde eserlerini izlediğimiz primitifler, Türk resminin gelişimi için önemli değerler oluşturmuşlardır. Renk, kompozisyon, ışık-gölge ve perspektif açısından yeniliklerin görüldüğü bu dönemde primitif ressamlar kültürel etkileşimin temsili haline gelmişlerdir.

Belirli bir üslup anlayışıyla hareket ederek genellikle figürsüz manzara tasvirler için doğadan gözlemin çok yaygın olmadığı dönemde fotoğrafın olanaklarından faydalanmışlardır. Birçoğu imzasız olan eserlerde "Kulları" ifadesi yer almaktadır. Birçok eser Batılılaşma Dönemi Türk resminin ilk örnekleri olması açısından dönemi belgeler niteliktedir. Eserlerde ortak bir üslup, ortak bir teknik duyarlılığı da beraberinde getirmiştir. Minyatür ve duvar resimlerinden sonra ilk kez tuval üzerine uygulanan yağlıboya eserler olması açısından primitif eserler önemlidir. Birçoğu Mühendishane-i Berr-i Humayun ve Darüşşafaka'da eğitim almış olan primitifler, teknik olarak desen, perspektif ve hacimlendirme konusunda donanımlıdır.

Türk resminde manzara resim türünde eserler üreten primitifler, manzara temasıyla çalışan birçok ressama ilham vermişlerdir. Fırçayı düz ve net şekilde kullanan primitifler boyayı da ince bir biçimde incelterek kullanmışlardır. Işık, renk ve kompozisyon açısından dingin bir atmosferi yansıtan eserlerde daha resimsel ve yumuşak geçişlerin var olduğu görülmektedir. Daha nesnel bir aktarımın hakim olduğu eserlerde ise duygusal ve ritmik hiçbir etkiye yer verilmez. Katı geometri ve biçimsellik sade bir atmosferde betimlenmiştir. Gerçeğine birebir uygun mimari yapılar kurgu ve oranlarıyla net bir biçimde aktarılmıştır. Batı sanatında renk kullanımı daha bireysel ve özgür anlatıma sahipken, Türk resim sanatında renk primitif eserlerde formun belirleyicisi konumunda işlev kazanmıştır. Renk kullanımında kiremit rengi ve kahveler, açık gri ve mavi tonları, soğuk ve pastel tonlarda yeşiller kullanılarak uzak yakın ilişkileri çözümlenmeye çalışılmıştır. Realizmin etkisiyle gerçekliğe bağlı kalarak manzara eserler üretmenin nihai amaçlarından bir tanesi belgeleme çabasından kaynaklanmaktadır. Batılılaşma Dönemi Türk resmi hakkında arşiv niteliğinde değerler sunan primitif eserler dönemin mimari yapısı ve sosyolojik konumu ile ilgili ipuçları içerirken, plastik olarak da Türk resim sanatına katkılar sağlamıştır.

Yazar Katkı Oranı ve Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma tek yazarlı olup katkı oranı %100'dür ve herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Adalı, Z. (2014). Resmi yeniden hatırlamak. *Genç Sanat Güzel Sanatlar Dergisi*, 42-47.

Başaran, S. (2007). Türk primitif resmi ve Fahri Kaptan hakkında yazılanlar üzerine bazı düşünceler. *Artist Sanat Dergisi*, 20-27.

Başkan, S. (2014). *Başlangıcından Cumhuriyet dönemine kadar Türklerde resim*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

Erden, O. (2012). *19'uncu yüzyıldan 1960'a kadar Türk resim sanatı hakkında bilmeniz gereken her şey.* İstanbul: Tempo Yayıncılık.

Germeç, U. (2018). Batılılaşma yönünde Türk resim sanatının estetik bağlam sorunu. *Ulakbilge*, *6* (29), 1363-1387.

Giray, K. *Ziraat bankası sanat koleksiyonu*. Ankara, C. 1.

Giray, K. (2020). *Ankara resim ve heykel müzesi başyapıtlar- I.* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Olcay, S. (2014). *Hoca Ali Rıza 1858-1930.* İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat.

Öndin, N. (2000). Türk manzara resmi. *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi,* 1 (2), 1-13.

Özsezgin, K. (1999). *Cumhuriyetin 75. yılında Türk resmi.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Sevinç Kaya, G., & Kılınç, Ü. (2023). Millî saraylar resim müzesi yaver ressamlar Osman Nuri Paşa, Halil Paşa, Şeker Ahmed Ali Paşa ve Hüseyin Zekâi Paşa koleksiyonları. *Millî Saraylar*, *24*, 150-191.

Sözen, M., & Tanyeli, U. (2001). *Sanat kavram ve terimleri sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Şahin Tekinalp, P. (2004). Tuvallerde yıldız sarayı. *Hacettepe Üniversitesi Dergisi, 21* (2), 143-158.

Tansuğ, S. (2003). *Çağdaş Türk sanatı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Görsel Kaynakça

Görsel 1. Rousseau, T. (). Ağaçlarla Çevrili Bir Çayır

https://www.metmuseum.org/art/collection/search/437515 Son Erişim Tarihi: 09.03.2025.

Görsel 2. Daubigny, C. F. (1874). Seine: Sabah

https://www.metmuseum.org/art/collection/search/436086 Son Erişim Tarihi: 09.03.2025.

Görsel 3. Vidinli, O. N. P.().Yıldız Sarayı Bahçesi'nden https://thearthistoryjournal.blogspot.com/2011/02/ilk-turk-ressamlar-primitifler.html

Son Erişim Tarihi: 01.06.2024.

Görsel 4. Mustafa (). Yıldız Sarayı Bahçesinden https://thearthistoryjournal.blogspot.com/2011/02/ilk-turk-ressamlar-primitifler.html,

Son Erişim Tarihi: 01.06.2024.

Görsel 5. Kaptan, F.(). Kız Kulesi https://www.istanbulsanatevi.com/sanatcilar/soyadi-f/fahri-kaptan/fahri-kaptan-kiz-kulesi-6532/ Son Erişim Tarihi: 01.06.2024.

Görsel 6. Kaptan, F. (). Göksu Çeşmesi

https://artam.com/muzayede/256-degerli-tablolar-ve-antikalar/fahri-kaptan-1857-1917-goksu-cesmesi, Son Erişim Tarihi: 01.06.2024.

Görsel 7. Freres, A. (). Küçüksu Çeşmesi

https://kulturenvanteri.com/tr/yer/kucuksu-cesmesi/#17.1/41.078918/29.065298, Son Erişim Tarihi:01.06.2024.

Görsel 8. Giritli, H. (). Yıldız Camii ve Yıldız Sarayı Büyük Mâbeyn Köşkü.

https://www.kulturportali.gov.tr/portal/giritli-huseyin, Son Erişim Tarihi: 01.06.2024.

Görsel 9. Giritli, H. (). Yıldız Sarayı Bahçesi.

https://www.kulturportali.gov.tr/portal/giritli-huseyin, Son Erişim Tarihi: 01.06.2024.

Görsel 10. Kulları, B. (1899). Alman Çeşmesi.

https://arhm.ktb.gov.tr/artworks/detail/1331/alman-cesmesi, Son Erişim Tarihi: 01.06.2024.

Görsel 11. Şekur, A. (). Bursa'dan Çekirge.

https://thearthistoryjournal.blogspot.com/2011/02/ilk-turk-ressamlar-primitifler.html, Son Erişim Tarihi: 01.06.2024.

İnternet Kaynakçası

URL 1. http://www.beykoz.gov.tr/kucuksu-mihrisah-sultan-cesmesi, son erişim tarihi: 01.06.2024.

URL 2. https://kulturenvanteri.com/tr/yer/alman-cesmesi-sultanahmet/#17.1/41.007099/28.976692, son erişim tarihi: 01.06.2024.

Yayın Geliş Tarihi: 12.02.2025.
Yayına Kabul Tarihi: 19.03.2025
Online Yayın Tarihi: 15.06.2025
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1638697

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 27, Sayı: 2, Yıl: 2025, Sayfa: 755-772
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

İLETİŞİM KURAMLARININ İŞLEVSELLİK AÇISINDAN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Nurgül ERGÜL[*]

Öz[1]

Bu çalışma, iletişim kuramlarının işlevselliğini işlevselcilik bağlamında ve medyanın dört temel işlevi çerçevesinde analiz etmeyi amaçlamaktadır. Medyanın bilgilendirme, eğlendirme, sosyalleştirme ve kamuoyu oluşturma işlevleri doğrultusunda, farklı iletişim kuramlarının toplumsal etkileri karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Bulgular, her kuramın medyanın farklı işlevlerine özgün katkılar sunduğunu ortaya koymaktadır. Göstergebilim ve Yapısalcılık, anlam üretimi ve semboller aracılığıyla toplumsal yapıları şekillendirirken, Sihirli Mermi Kuramı, medya mesajlarının doğrudan ve kısa vadeli etkilerini vurgulamaktadır. Frankfurt Okulu ve Eleştirel Kuram, medya aracılığıyla ideolojik hegemoninin nasıl sürdürüldüğünü ele alırken, Gündem Belirleme Kuramı medyanın toplumsal öncelikleri yönlendirme gücünü incelemektedir. Kültürel Çalışmalar ve Teknolojik Belirleyicilik Kuramı ise medyanın bireysel ve toplumsal sosyalleşme süreçlerine etkisini analiz etmektedir. Literatürde bu kuramların işlevlerine yönelik karşılaştırmalı bir analize rastlanmamıştır. Çalışma, iletişim kuramları ve medyanın işlevleri arasındaki ilişkiyi kapsamlı bir şekilde ve karşılaştırmalı değerlendirerek disipline katkı sunmaktadır. Gelecekteki araştırmalar, bu kuramların dijital medya bağlamında nasıl yeniden yapılandığını inceleyerek iletişim süreçlerindeki dönüşümlere yönelik yeni teorik açılımlar sağlayabilir.

Anahtar Kelimeler: *İletişim Çalışmaları, İletişim Kuramları, İletişim Sosyolojisi, İşlevsellik.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Ergül, N. (2025). İletişim kuramlarının işlevsellik açısından karşılaştırmalı analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *27* (2), 755-772.

[*]Öğr. Gör. Dr. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Yıldızeli MYO, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Programı, ORCID ID: 0000-0002-9473-1474, nurgulergul@gmail.com

[1]Bu makale için etik kurul raporu gerekmemektedir ve çalışmada herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

COMPARATIVE ANALYSIS OF COMMUNICATION THEORIES IN TERMS OF FUNCTIONALIT

Abstract

This study aims to analyze the functionality of communication theories within the framework of functionalism and the four fundamental functions of the media. The societal impacts of different communication theories have been comparatively evaluated in relation to the media's functions of information dissemination, entertainment, socialization, and public opinion formation. The findings indicate that each theory contributes uniquely to different media functions. Semiotics and Structuralism shape social structures through meaning production and symbols, while the Hypodermic Needle Theory emphasizes the direct and short-term effects of media messages. The Frankfurt School and Critical Theory examine how ideological hegemony is maintained through media, whereas the Agenda-Setting Theory explores the media's power in shaping societal priorities. Cultural Studies and Technological Determinism analyze the role of media in individual and societal socialization processes. A comparative analysis of these theories' functions has not been previously identified in the literature. This study provides a comprehensive and comparative assessment of the relationship between communication theories and media functions, contributing to the discipline. Future research may examine how these theories are restructured in the context of digital media and propose new theoretical perspectives on the transformation of communication processes.

***Keywords**: Communication Studies, Communication Theories, Communication Sociology, Functionality.*

GİRİŞ

İletişim kuramları, bireyler, gruplar ve toplumlar arasındaki etkileşim süreçlerini anlamlandırmada temel bir rol oynar. Bu kuramlar, iletişim süreçlerinin işlevlerini açıklamakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal, kültürel ve teknolojik dönüşümler bağlamında iletişim araçlarının nasıl işlediğini de analiz eder. İletişim kuramları tarihsel süreç içerisinde farklı paradigmalar etrafında şekillenmiş ve her biri iletişim olgusunu farklı açılardan ele almıştır. Örneğin, Göstergebilim Kuramı (Saussure, 1916), anlam üretim süreçlerini "gösteren" (şekil) ve "gösterilen" (anlam) arasındaki ilişki üzerinden inceleyerek modern iletişim çalışmalarına teorik bir çerçeve sunmuştur. Teknolojik Belirleyicilik Kuramı (McLuhan, 1964) ise iletişim teknolojilerinin bireysel ve toplumsal yapılar üzerindeki dönüştürücü etkisini vurgulamış ve "Araç mesajdır" kavramıyla bu etkilerin iletişim süreçlerinde belirleyici olduğunu öne sürmüştür. Medyanın birey ve toplum üzerindeki etkileri, özellikle 20. yüzyıl boyunca geliştirilen çeşitli iletişim kuramları aracılığıyla açıklanmıştır. Sihirli Mermi Kuramı (Lasswell, 1927), medya mesajlarının

izleyiciler üzerinde doğrudan ve güçlü etkileri olduğunu savunurken, Frankfurt Okulu'nun Eleştirel Kuramı (Horkheimer & Adorno, 1944), medyanın kapitalist sistemde toplumsal kontrol aracı olarak nasıl işlev gördüğünü eleştirel bir bakış açısıyla analiz etmiştir. İki Aşamalı Akış Kuramı (Katz & Lazarsfeld, 1955), medya etkilerinin kanaat önderleri aracılığıyla topluma yayıldığını ve sosyal bağların medya üzerindeki etkilerini nasıl şekillendirdiğini ortaya koymuştur. Bununla birlikte, medya içeriklerinin nasıl seçildiğini ve topluma sunulduğunu açıklayan Eşik Bekçiliği Kuramı (White, 1950), medya profesyonellerinin haber ve bilgi akışını nasıl yönlendirdiğini analiz etmiştir. Kültürel Göstergeler Kuramı (Gerbner, 1972) ise medya içeriğinin uzun vadede bireylerin dünya görüşü üzerindeki etkisini incelemiştir. Gündem Belirleme Kuramı (McCombs & Shaw, 1972), medyanın toplumsal öncelikleri belirlemedeki rolünü vurgulamış, Suskunluk Sarmalı Kuramı (Noelle-Neumann, 1974) ise bireylerin toplumsal baskılar nedeniyle görüşlerini açıklamaktan çekinmelerini incelemiştir. Diğer taraftan, Kullanımlar ve Doyumlar Kuramı (Blumler & Katz, 1974), bireylerin medya kullanımlarını aktif bir süreç olarak ele alarak, kişisel ve toplumsal ihtiyaçlarını karşılamak için medyayı nasıl kullandığını araştırmıştır. Kültürel Çalışmalar (Hall, 1980) kuramı ise medya içeriğinin alıcılar tarafından aktif olarak yorumlandığını ve anlam üretim sürecinin kültürel faktörlerle şekillendiğini savunmaktadır. Medyanın temel işlevleri: Bilgilendirme, eğlendirme, sosyalleştirme ve kamuoyu oluşturma bağlamında iletişim kuramları işlevsel bir çerçeve sunmaktadır. Örneğin, Laswell'in İletişim Modeli (Laswell, 1948), "Kim, neyi, hangi kanal aracılığıyla, kime, hangi etkiyle iletiyor?" soruları üzerinden iletişim süreçlerinin temel yapı taşlarını analiz ederken, Schramm'ın İletişim Modeli (Schramm, 1954), geri bildirim süreçlerine dikkat çekerek iletişimin döngüsel doğasını vurgulamıştır. Günümüzde ise dijitalleşme ve küreselleşme ile iletişim kuramları yeni teorik çerçevelerle yeniden şekillenmektedir. Dijitalleşmenin etkileri, bireylerin medya kullanım biçimlerini değiştirerek, geleneksel iletişim kuramlarının genişletilmesini ve güncellenmesini zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda, Dijital Medya Ekosistemi ve Yeni Medya Kuramları, bireylerin dijital platformlar üzerindeki etkileşimlerini inceleyerek iletişimin doğasına dair yeni açılımlar sunmaktadır (Jenkins, 2006). Bu çalışma, iletişim kuramlarının işlevsellik açısından değerlendirilmesini hedeflemektedir. Literatürde, iletişim kuramlarının toplumsal işlevleri ve medyanın temel işlevleri bağlamında detaylı bir karşılaştırmaya yeterince yer verilmediği gözlemlenmiştir. Bu bağlamda, çalışma, iletişim kuramlarının bireyler ve toplum üzerindeki pratik etkilerini analiz ederek literatüre özgün bir katkı sunmayı amaçlamaktadır. Araştırma, iletişim kuramlarının hem teorik çerçevelerini hem de dijitalleşme ve küreselleşme çağındaki yeniden yorumlanma potansiyellerini inceleyerek, bu kuramların medya işlevleri bağlamındaki katkılarını derinlemesine tartışacaktır. Araştırma aşağıdaki sorular etrafında şekillendirilmiştir:

1. İletişim kuramları, bireyler ve toplumlar üzerindeki işlevlerini nasıl yerine getirmektedir?

2. İletişim kuramlarının işlevselliği, medyanın temel işlevleri bağlamında nasıl değerlendirilebilir?

3. Dijitalleşme ve küreselleşme çağında iletişim kuramları nasıl yeniden yorumlanabilir?

Bu sorulara yanıt arayan çalışma, teorik ve metodolojik yaklaşımları bir araya getirerek iletişim çalışmalarına yeni bir perspektif sunmayı hedeflemektedir.

KAVRAMSAL ARKA PLAN

İşlevselcilik, toplumsal yapıları ve bu yapıların işleyişini anlamlandırmak için hem sosyoloji hem de iletişim çalışmaları alanında kullanılan önemli bir teorik çerçevedir. Bu yaklaşım, toplumun bir sistem olarak işlediğini ve her bir bileşenin bu sistemin bütününe katkı sağladığını öne sürer (Parsons, 1951). İşlevselciliğin temel amacı, toplumsal düzenin nasıl korunduğunu, normların ve değerlerin nasıl aktarıldığını ve bireylerin topluma nasıl entegre edildiğini açıklamaktır. Medya da bu süreçte, toplumsal normların aktarılması ve toplumun bütünleşmesi gibi kritik işlevler üstlenir (Lasswell, 1948; Wright, 1960). İşlevselcilik, toplumu bir sistem olarak görür ve bu sistemin çeşitli parçalarının (örneğin aile, eğitim, din) belirli işlevler üstlendiğini savunur. Bu yaklaşıma göre, toplumsal düzen, normlar, değerler ve gelenekler aracılığıyla korunur (Durkheim, 1895). Talcott Parsons (1951), toplumsal sistemin sürdürülebilirliğini sağlamak için dört temel işlevi tanımlamıştır:

1. Adaptasyon: Çevresel kaynakların kullanımı ve yönetimi.
2. Hedeflere Ulaşım: Toplumun ortak hedefler belirlemesi ve bu hedeflere ulaşması.
3. Bütünleşme: Toplumsal sistemin parçalarının bir arada çalışmasını sağlayan süreçler.
4. Latent Fonksiyonlar: Toplumsal norm ve değerlerin sürekliliğini sağlayan işlevler.

Robert K. Merton (1968), bu yaklaşımı genişleterek işlevleri “açık” (manifeste) ve “gizli” (latent) işlevler olarak ikiye ayırmıştır. Merton ayrıca, toplumsal yapıların sistem için zararlı olabileceğini ifade eden "disfonksiyon" kavramını tanıtmış ve işlevselciliğin toplumsal yapıların karmaşıklığını daha iyi anlamasına olanak sağlamıştır. İletişim alanında işlevselcilik, medyanın toplumsal sistemdeki rolünü anlamaya yönelik bir çerçeve sunar. Medyanın işlevleri genellikle şu başlıklar altında incelenir (Lasswell, 1948; Wright, 1960):

1. Bilgilendirme: Medya, bireyleri çevresel olaylar ve toplumsal gelişmeler hakkında bilgilendirir.
2. Eğlendirme: Medya, bireylerin boş zamanlarını değerlendirmelerini ve rahatlamalarını sağlar.

3. Sosyalleştirme: Toplumsal normlar ve değerler medya aracılığıyla bireylere aktarılır.
4. Kamuoyu Oluşturma: Medya, bireylerin toplumsal konular hakkında bilinçlenmesine ve görüş geliştirmesine katkıda bulunur.

George Gerbner'ın Kültürel Göstergeler Kuramı (1972), medyanın uzun vadede toplumsal algılar ve kültürel normlar üzerindeki etkisini analiz eder. Medya, toplumsal gerçeklik algısını biçimlendirir ve bireyler arasında bir bütünlük sağlayarak toplumsal dayanışmaya katkıda bulunur. İşlevselcilik, toplumu genellikle statik bir sistem olarak ele aldığı için eleştirilmiştir. Çatışma teorisyenleri, bu yaklaşımın toplumsal eşitsizlikleri görmezden geldiğini ve mevcut egemen ideolojileri meşrulaştırdığını ileri sürer (Habermas, 1984; Dahrendorf, 1959). Ayrıca, eleştirel iletişim teorisyenleri, işlevselciliğin medya içeriklerinin ideolojik işlevlerini yeterince dikkate almadığını belirtmişlerdir. Örneğin, Frankfurt Okulu düşünürleri, medyanın kapitalist sistemin sürdürülmesinde nasıl bir kontrol aracı olarak işlev gördüğünü açıklamıştır (Horkheimer & Adorno, 1944). İşlevselcilik üzerine yapılan çalışmalar, genellikle toplumsal düzenin korunmasına odaklanmış; ancak bu yaklaşım, dijitalleşme ve küreselleşme bağlamında medya ve iletişim süreçlerinde ortaya çıkan yeni işlevleri yeterince incelememiştir. Medyanın toplumsal normların yeniden inşasındaki rolü ve bireyler arası iletişimdeki dönüşümler, işlevselcilik çerçevesinde daha kapsamlı bir şekilde ele alınmayı bekleyen konular arasında yer almaktadır. Bu çalışma, işlevselciliğin hem teorik temellerini hem de medya ve iletişim süreçlerindeki uygulamalarını yeniden değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışma, iletişim kuramlarının işlevsellik açısından bir karşılaştırmasını sunarak literatürdeki boşlukları doldurmayı ve dijitalleşme çağında kuramların yeniden yorumlanmasına katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda, araştırma, iletişim kuramlarının hem toplumsal yapılar üzerindeki pratik etkilerini hem de kuramsal çerçevelerini detaylı bir şekilde analiz etmektedir.

İŞLEVSELCİLİK KURAMI İLE İLETİŞİM KURAMLARI İLİŞKİSİ

İşlevselcilik kuramı, toplumun bir bütün olarak düzen içinde işlemesini sağlayan yapılar ve bu yapıların işlevleri üzerine odaklanır. Emile Durkheim ve Talcott Parsons gibi düşünürlerin geliştirdiği işlevselcilik, toplumu bir sistem olarak ele alır ve her bir bileşenin (medya, eğitim, aile, din vb.) toplumsal düzenin devamı için belirli roller üstlendiğini savunur. İletişim kuramları açısından bakıldığında işlevselcilik kuramı, medyanın toplumda yerine getirdiği işlevleri analiz eder. Lasswell ve Wright tarafından geliştirilen medya işlevleri modeli, medyanın bilgilendirme, eğlendirme, sosyalleştirme ve kamuoyu oluşturma gibi temel işlevlerini tanımlar. İşlevselcilik, iletişim kuramlarını bu dört temel medya işlevi bağlamında analiz ederek toplumsal düzen ve denge üzerindeki etkilerini inceler. Bilgilendirme işlevi açısından Gündem Belirleme Kuramı, Kültürel Göstergeler

Kuramı ve Eşik Bekçiliği Kuramı ele alınmaktadır. İşlevselcilik, medyanın toplumun bilgilendirilmesi sürecinde oynadığı rolü vurgular. Gündem Belirleme Kuramı, medyanın hangi bilgileri ön plana çıkararak kamuoyunu yönlendirdiğini analiz eder. Kültürel Göstergeler Kuramı, medyanın uzun vadede nasıl bir dünya görüşü oluşturduğunu ele alır. Eşik Bekçiliği Kuramı, medyada hangi haberlerin yayımlandığını ve nasıl filtrelendiğini değerlendirir. Eğlendirme işlevi açısından Kullanımlar ve Doyumlar Kuramı ve Kültürel Çalışmalar önemli görülmektedir. İşlevselcilik, medyanın insanlara boş zamanlarını değerlendirme, rahatlama ve eğlenme gibi işlevler sunduğunu belirtir. Kullanımlar ve Doyumlar Kuramı, bireylerin medya tüketiminde aktif roller oynadığını ve medyadan çeşitli tatminler sağladığını ortaya koyar. Kültürel Çalışmalar, medya içeriklerinin nasıl farklı kültürel bağlamlarda farklı anlamlar kazandığını analiz eder. Sosyalleştirme işlevi açısından Frankfurt Okulu, Göstergebilim ve Teknolojik Belirleyicilik öne çıkmaktadır. İşlevselcilik, medyanın bireylere toplumsal normları, değerleri ve kimlikleri aktarmada önemli bir rol oynadığını savunur. Frankfurt Okulu, medyanın bu süreci nasıl ideolojik hegemonya yaratmak için kullandığını eleştirir. Göstergebilim, medyanın anlam üretimi süreçlerinde semboller ve gösteren-gösterilen ilişkisi ile nasıl sosyalleşmeyi sağladığını analiz eder. Teknolojik Belirleyicilik, iletişim teknolojilerinin sosyalleşme sürecini nasıl şekillendirdiğini açıklar. Kamuoyu oluşturma işlevi açısından Suskunluk Sarmalı, Gündem Belirleme ve İki Aşamalı Akış Kuramı değerlendirilmektedir. İşlevselcilik, medyanın kamuoyu oluşturarak toplumsal uzlaşı veya baskı oluşturabileceğini ifade eder. Suskunluk Sarmalı Kuramı, bireylerin toplumdaki baskın görüşlere uyum sağlamaya nasıl zorlandığını analiz eder. Gündem Belirleme Kuramı, medyanın hangi konuların önemli olduğunu belirleyerek kamuoyunu nasıl yönlendirdiğini açıklar. İki Aşamalı Akış Kuramı, medyanın kanaat önderleri aracılığıyla nasıl kamuoyu oluşturduğunu değerlendirir. İşlevselcilik, iletişim araştırmalarında genellikle nitel ve nicel araştırma yöntemlerini birlikte kullanır. İşlevselci analizler, medya ve iletişim süreçlerinin toplumsal düzen üzerindeki etkisini anlamak için sistematik veri toplama, içerik analizi ve deneysel yöntemler kullanır. İçerik analizi özellikle Gündem Belirleme ve Eşik Bekçiliği Kuramları ile haber içeriklerinde hangi konuların ön planda olduğunu belirlemek için kullanılır. Kültürel Göstergeler Kuramı, uzun vadede medya mesajlarının nasıl bir dünya görüşü oluşturduğunu analiz etmek için içerik analizinden faydalanır. Anket ve deneysel yöntemler de işlevselcilik ile ilişkilidir. Kullanımlar ve Doyumlar Kuramı, bireylerin medya kullanım alışkanlıklarını anlamak için anket yöntemini kullanır. Sihirli Mermi Kuramı ve Suskunluk Sarmalı Kuramı, bireylerin medya mesajlarına verdikleri tepkileri deneysel araştırmalarla test eder. Görsel ve söylem analizi açısından Göstergebilim ve Kültürel Çalışmalar, medya içeriklerinde kullanılan semboller ve anlamlar üzerine derinlemesine söylem analizi yapar. Frankfurt Okulu, medyanın ideolojik yönlendirmelerini incelemek için eleştirel söylem analizi kullanır. Ağ analizi ve dijital medya çalışmaları da günümüzde işlevselcilik ile ilişkilendirilmektedir. Dijital medya kuramları, sosyal medya platformlarında etkileşimleri incelemek için ağ analizi ve büyük veri yöntemlerini kullanır.

Teknolojik Belirleyicilik Kuramı, iletişim teknolojilerinin toplumsal yapı üzerindeki etkisini analiz etmek için dijital medya verilerini kullanır. İşlevselcilik, iletişim kuramlarını medyanın toplumsal işlevleri bağlamında analiz ederek medya etkilerini anlamlandırmaya yardımcı olur. Medyanın bilgilendirme, eğlendirme, sosyalleştirme ve kamuoyu oluşturma işlevleri çerçevesinde iletişim kuramlarını kategorize eder ve bu kuramların toplum üzerindeki etkilerini değerlendirir. İşlevselcilik yöntemsel olarak içerik analizi, söylem analizi, anket ve deneysel çalışmalar gibi çeşitli araştırma tekniklerini kullanarak medya süreçlerini inceler. Bu bağlamda işlevselcilik, iletişim kuramlarının medya üzerindeki etkisini değerlendirmek için güçlü bir teorik çerçeve sağlar. Özellikle medya-sistem ilişkisini açıklamada ve iletişim süreçlerinin toplumsal düzen üzerindeki rollerini anlamada önemli bir yaklaşım olarak öne çıkmaktadır.

YÖNTEM

Bu çalışma, iletişim kuramlarının işlevselliğini değerlendirmek amacıyla betimsel ve karşılaştırmalı bir araştırma tasarımı benimsemiştir. Çalışma, nitel araştırma yöntemleri çerçevesinde ele alınmış olup, literatür taraması, içerik analizi ve tematik kodlama yöntemleri bir arada kullanılmıştır (Creswell, 2014; Yıldırım & Şimşek, 2018).

Veri Toplama Süreci

Araştırmanın veri toplama süreci, sistematik bir literatür taraması ile başlamış ve iletişim kuramlarıyla ilgili ulusal ve uluslararası akademik kaynaklar incelenmiştir. Bu süreçte, Web of Science, Scopus, Google Scholar ve YÖK Ulusal Tez Merkezi gibi veri tabanlarından hakemli dergilerde yayımlanmış makaleler, akademik kitaplar ve tezler taranmıştır. Özellikle Saussure (1916), McLuhan (1964), Noelle-Neumann (1974), McCombs & Shaw (1972), Gerbner (1972), Hall (1980) ve Katz & Lazarsfeld (1955) gibi klasikleşmiş iletişim kuramlarını ele alan eserler analiz edilmiştir. Literatür taraması sırasında, belirlenen iletişim kuramlarının medyanın temel işlevleriyle (bilgilendirme, eğlendirme, sosyalleştirme, kamuoyu oluşturma) nasıl ilişkilendirildiğini anlamaya yönelik çalışmalar incelenmiştir.

Veri Analizi Süreci: İçerik Analizi ve Tematik Kodlama

Araştırma verileri, nitel veri analizi kapsamında içerik analizi ve tematik kodlama yöntemleriyle işlenmiştir. İçerik analizi, elde edilen verilerde tekrar eden temaların belirlenmesi ve bu temaların teorik çerçeveyle ilişkilendirilmesini amaçlamıştır (Krippendorff, 2013). İçerik analizi sürecinde aşağıdaki aşamalar takip edilmiştir:

1. Veri Organizasyonu: Literatür taraması sonucu elde edilen kaynaklar, iletişim kuramları, medya işlevleri, toplumsal etkiler ve eleştirel yaklaşımlar gibi ana kategorilere ayrılmıştır.

Kodlama Süreci: Çalışma kapsamında Taguette yazılımı kullanılarak, iletişim kuramlarına ilişkin temel kavramlar ve anahtar kelimeler üzerinden açık kodlama (open coding) yapılmıştır. Taguette, açık kaynaklı ve ücretsiz bir nitel veri analizi yazılımı olup, metin belgeleri üzerinde manuel kodlama yapmaya olanak tanımaktadır.

Kodlama süreci şu aşamalardan oluşmuştur:

1. Veri Hazırlığı: Literatür taraması sonucunda elde edilen metin belgeleri, Taguette yazılımına aktarılmıştır.

2. Kod Tanımlama: Çalışma kapsamında belirlenen iletişim kuramlarıyla ilişkili anahtar kelimeler ve temel kavramlar çıkarılarak etiketleme (tagging) işlemi yapılmıştır.

3. Açık Kodlama (Open Coding): Metin içeriği üzerinde anlam üretimi, medya gücü, ideolojik hegemonya, ifade özgürlüğü, dijitalleşme gibi temel temalar belirlenmiş ve ilişkilendirilmiştir.

4. Kodların Kategorilere Ayrılması: Kodlanan veriler bilgilendirme, eğlendirme, sosyalleştirme, kamuoyu oluşturma gibi medyanın temel işlevleri çerçevesinde sınıflandırılmıştır.

5.Kodlama Güvenirliği: Kodlama sürecinin tutarlılığını sağlamak için kodlanan içerikler tekrar gözden geçirilmiş, benzer kodlar birleştirilmiş ve analiz süreci güçlendirilmiştir. Taguette, çevrimdışı ve güvenilir bir yazılım olduğu için tüm kodlama süreci veri gizliliği korunarak gerçekleştirilmiştir. Kodlama sonuçları, nitel veri analizi sürecinin tematik yapısını daha iyi anlamak için grafikler ve tematik matrisler kullanılarak desteklenmiştir.

6. Bağlamsal Analiz: Kodlanan veriler, medya işlevleri ile iletişim kuramları arasındaki ilişkileri ortaya koyacak şekilde analiz edilmiştir.

Tematik kodlama sürecinde şu kategoriler ön plana çıkmıştır:

Bilgilendirme işlevi ile ilişkili kuramlar: Gündem Belirleme Kuramı, Kültürel Göstergeler Kuramı, Teknolojik Belirleyicilik.

Eğlendirme işlevi ile ilişkili kuramlar: Kullanımlar ve Doyumlar Kuramı, Kültürel Çalışmalar, Teknolojik Belirleyicilik.

Sosyalleştirme işlevi ile ilişkili kuramlar: Frankfurt Okulu ve Eleştirel Kuram, Kültürel Çalışmalar, Göstergebilim.

Kamuoyu oluşturma işlevi ile ilişkili kuramlar: Suskunluk Sarmalı Kuramı, Gündem Belirleme Kuramı, İki Aşamalı Akış Kuramı.

Bu tematik gruplandırma sayesinde, her bir kuramın medyanın temel işlevleriyle olan ilişkisi sistematik bir çerçeveye oturtulmuş ve kuramlar arasındaki benzerlikler ile farklılıklar belirlenmiştir.

Karşılaştırmalı Analiz Yöntemi

Karşılaştırmalı analiz, çalışmanın temel yöntemlerinden biri olup, farklı iletişim kuramlarının işlevsellik açısından nasıl farklılaştığını ve medyanın dört temel işlevi bağlamında nasıl bir etki yarattığını analiz etmek amacıyla kullanılmıştır. Karşılaştırmalı analizde şu adımlar takip edilmiştir:

1. Kuramların Sınıflandırılması: İletişim kuramları, medyanın bilgilendirme, eğlendirme, sosyalleştirme ve kamuoyu oluşturma işlevleri ile olan ilişkilerine göre kategorize edilmiştir.

2. Etkileşim Sürelerinin Belirlenmesi: Kuramların birey ve toplum üzerindeki kısa vadeli veya uzun vadeli etkileri analiz edilmiştir. Örneğin, Sihirli Mermi Kuramı kısa vadeli etkileri vurgularken, Kültürel Göstergeler Kuramı uzun vadeli etkileri ele almaktadır.

3. Etkileme Güçlerinin Karşılaştırılması: Her bir kuramın medyanın farklı işlevleri üzerindeki etkisi yüksek, orta ve düşük olmak üzere sınıflandırılmıştır. Örneğin, Gündem Belirleme Kuramı kamuoyu oluşturma işlevinde yüksek etkiye sahipken, Schramm'ın İletişim Modeli eğlendirme işlevinde düşük etkiye sahiptir.

4. Sonuçların Görselleştirilmesi: Bulgular, tablolar ile desteklenerek okuyucunun kuramlar arası ilişkileri ve karşılaştırmaları daha net görebilmesi sağlanmıştır. Bu karşılaştırmalı analiz süreci, iletişim kuramlarının toplumsal etkilerini detaylı bir şekilde değerlendirerek, hangi kuramların hangi medya işlevleriyle daha güçlü bağlantılar kurduğunu ortaya koymuştur.

Geçerlik ve Güvenirlik

Araştırmada geçerlik ve güvenirlik, farklı kaynakların birbirleriyle karşılaştırılması, sistematik bir literatür taraması yapılması ve verilerin tematik kodlama ile işlenmesi yoluyla sağlanmıştır (Creswell, 2014).

Üçgenleme (Triangulation): İçerik analizi, tematik kodlama ve karşılaştırmalı analiz gibi birden fazla yöntemin kullanılmasıyla araştırmanın geçerliği artırılmıştır.

Ancak çalışmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Araştırma, yalnızca belirli iletişim kuramlarını (medya işlevleri ile ilişkili kuramlar) kapsamaktadır ve ampirik veriler yerine teorik çerçeveye dayanmaktadır. Bu durum, gelecekteki çalışmaların deneysel ve saha araştırmalarıyla desteklenmesi gerektiğini göstermektedir. Bu yöntemsel çerçeve, iletişim kuramlarının işlevsel yönlerini teorik olarak analiz etmeye olanak sağlamış ve alana özgün bir katkı sunmuştur. Özellikle tematik kodlama ve karşılaştırmalı analiz yöntemlerinin sistematik bir şekilde uygulanması, iletişim kuramlarının medyanın işlevleriyle olan ilişkisini daha derinlemesine değerlendirmeye yardımcı olmuştur.

BULGULAR VE ANALİZ

Tablo 1: İletişim Kuramlarının İşlevselcilik Açısından Karşılaştırmalı Analizi

Kuramlar	Temel İşlevler	Etkilediği Toplumsal Yapılar	Etkileme Süresi	Etkileme Oranı
Göstergebilim (Saussure, 1916)	Anlam üretimi ve semboller üzerinden toplumsal yapıların incelenmesi	Kültürel ve toplumsal normlar	Uzun vadeli	Yüksek
Sihirli Mermi Kuramı (1920'ler)	Doğrudan bireylerin tutum ve davranışlarının şekillendirilmesi	Kitle iletişim araçları ve bireysel davranışlar	Kısa ve orta vadeli	Orta
Şema Kuramı (Bartlett, 1932)	Bilişsel süreçlerin mevcut şemalar üzerinden çalışması	Bireysel bilişsel yapılar	Orta vadeli	Orta
Frankfurt Okulu ve Eleştirel Kuram (1930'lar)	Toplumsal kontrol ve ideolojik etkilerin analizi	Kapitalist toplum ve ideolojik yapılar	Uzun vadeli	Yüksek
Laswell'in İletişim Modeli (1948)	İletişim süreçlerinin temel yapısını anlamak	Kitle iletişimi ve toplumsal bilgi aktarımı	Kısa vadeli	Orta
İki Aşamalı Akış Kuramı (Katz & Lazarsfeld, 1955)	Sosyal bağlar üzerinden mesajın yayılması	Sosyal gruplar ve kanaat önderleri	Kısa vadeli	Orta
Schramm İletişim Modeli (1954)	Geri bildirim ve döngüsel iletişim yapısı	Kaynak-alıcı iletişim ilişkileri	Kısa vadeli	Düşük
Eşik Bekçiliği Kuramı (White, 1950)	Medya içeriği seçiminde rol oynayan süreçlerin kontrolü	Medya kuruluşları ve gazetecilik	Kısa vadeli	Orta
Kültürel Göstergeler Kuramı (Gerbner, 1972)	Kültürel normlar üzerindeki medya etkilerinin analizi	Toplumun uzun vadeli kültürel algıları	Uzun vadeli	Yüksek
Gündem Belirleme Kuramı (McCombs & Shaw, 1972)	Toplumsal gündemi belirleme	Toplumsal öncelikler ve dikkat	Orta vadeli	Yüksek
Suskunluk Sarmalı Kuramı (Noelle-Neumann, 1974)	Toplumsal baskı nedeniyle fikirlerin ifade edilmemesi	Bireylerin ifade özgürlüğü ve toplumsal baskılar	Uzun vadeli	Orta
Kültürel Çalışmalar (Hall, 1980)	Medya içeriğinin aktif yorumlanması	Kültürel anlam üretim süreçleri	Orta vadeli	Yüksek
Teknolojik Belirleyicilik Kuramı (McLuhan, 1964)	Teknolojinin toplumsal yapıları dönüştürmesi	Toplumsal ilişkiler ve teknolojik etkileşimler	Uzun vadeli	Yüksek
Göstergebilim ve Yapısalcılık (Barthes & Baudrillard, 1960'lar-1970'ler)	Gerçeklik algısının medya ve tüketim kültürü üzerinden dönüşümü	Tüketim alışkanlıkları ve medya etkileri	Uzun vadeli	Yüksek
Kullanımlar ve Doyumlar Kuramı (Blumler & Katz, 1974)	Medya kullanım motivasyonlarının incelenmesi ve aktif kullanıcı rolü	Bireylerin medya kullanım alışkanlıkları	Orta vadeli	Orta
Dijital Medya ve Yeni Medya Kuramları (Jenkins, 2006)	Dijital medya platformlarında etkileşim ve katılım süreçleri	Dijital topluluklar ve online ağlar	Orta ve uzun vadeli	Yüksek

Kaynak: Araştırmacı tarafından hazırlanmıştır.

Tablo 1'e göre, iletişim kuramları medya işlevleri açısından farklı özellikler göstermektedir. Göstergebilim Kuramı anlam üretimi ve semboller üzerinden toplumsal yapıların incelenmesine odaklanmaktadır. Kültürel ve toplumsal normlar üzerinde etkili olup uzun vadeli ve yüksek etkiye sahiptir. Sihirli Mermi Kuramı bireylerin tutum ve davranışlarını doğrudan şekillendirdiğini savunur. Kitle iletişim araçları ve bireysel davranışlar üzerinde etkili olup kısa ve orta vadede etkilidir. Etkileme oranı orta seviyededir. Şema Kuramı bilişsel süreçlerin mevcut şemalar üzerinden çalıştığını belirtir. Bireysel bilişsel yapılar üzerinde etkili olup orta vadeli ve orta düzeyde etkiye sahiptir. Frankfurt Okulu ve Eleştirel Kuram medya aracılığıyla toplumsal kontrol ve ideolojik etkileri analiz eder. Kapitalist toplum ve ideolojik yapılar üzerinde uzun vadeli ve yüksek etkisi bulunmaktadır. Laswell'in İletişim Modeli iletişim süreçlerinin temel yapısını anlamaya yöneliktir. Kitle iletişimi ve toplumsal bilgi aktarımı açısından kısa vadeli ve orta etkiye sahiptir. İki Aşamalı Akış Kuramı sosyal bağlar üzerinden mesajın yayılmasına odaklanmaktadır. Sosyal gruplar ve kanaat önderleri üzerinde kısa vadeli ve orta düzeyde etkilidir. Schramm İletişim Modeli geri bildirim ve döngüsel iletişim yapısına dikkat çeker. Kaynak-alıcı iletişim ilişkileri üzerinde kısa vadeli ve düşük etkilidir. Eşik Bekçiliği Kuramı medya içeriği seçiminde rol oynayan süreçlerin kontrolünü analiz eder. Medya kuruluşları ve gazetecilik üzerinde kısa vadeli ve orta düzeyde etkili olmaktadır. Kültürel Göstergeler Kuramı medyanın kültürel normlar üzerindeki etkilerini uzun vadeli olarak değerlendirir. Toplumun uzun vadeli kültürel algıları üzerinde yüksek etkilidir. Gündem Belirleme Kuramı toplumsal gündemin belirlenmesi sürecinde medyanın rolünü ele almaktadır. Toplumsal öncelikler ve dikkat mekanizmaları üzerinde orta vadeli ve yüksek etkisi bulunmaktadır. Suskunluk Sarmalı Kuramı bireylerin toplumsal baskılar nedeniyle fikirlerini ifade etmemeleri sürecini analiz eder. Bireylerin ifade özgürlüğü ve toplumsal baskılar üzerinde uzun vadeli ve orta düzeyde etkisi bulunmaktadır. Kültürel Çalışmalar medya içeriğinin aktif yorumlanmasını ele alır. Kültürel anlam üretim süreçleri üzerinde orta vadeli ve yüksek etkili olmaktadır. Teknolojik Belirleyicilik Kuramı teknolojinin toplumsal yapıları nasıl dönüştürdüğünü analiz etmektedir. Toplumsal ilişkiler ve teknolojik etkileşimler üzerinde uzun vadeli ve yüksek etkilidir. Göstergebilim ve Yapısalcılık gerçeklik algısının medya ve tüketim kültürü üzerinden nasıl değiştiğini incelemektedir. Tüketim alışkanlıkları ve medya etkileri üzerinde uzun vadeli ve yüksek etkisi bulunmaktadır. Kullanımlar ve Doyumlar Kuramı medya kullanım motivasyonlarını ve bireylerin aktif kullanıcı rolünü ele alır. Bireylerin medya kullanım alışkanlıkları üzerinde orta vadeli ve orta düzeyde etkilidir. Dijital Medya ve Yeni Medya Kuramları dijital medya platformlarında etkileşim ve katılım süreçlerini analiz etmektedir. Dijital topluluklar ve online ağlar üzerinde orta ve uzun vadeli olup yüksek etkilidir**.**

Tablo 2: İletişim Kuramlarının Medyanın Temel İşlevleri Açısından Karşılaştırmalı Analizi

Kuramlar	Bilgilendirme İşlevi	Eğlendirme İşlevi	Sosyalleştirme İşlevi	Kamuoyu Oluşturma İşlevi	Etkileme Süresi	Etkileme Oranı
Göstergebilim (Saussure, 1916)	Yüksek	Düşük	Yüksek	Orta	Uzun Vadeli	Yüksek
Sihirli Mermi Kuramı (1920'ler)	Orta	Düşük	Orta	Yüksek	Kısa Vadeli	Orta
Şema Kuramı (Bartlett, 1932)	Orta	Düşük	Yüksek	Düşük	Orta Vadeli	Orta
Frankfurt Okulu ve Eleştirel Kuram (1930'lar)	Orta	Düşük	Yüksek	Yüksek	Uzun Vadeli	Yüksek
Laswell'in İletişim Modeli (1948)	Yüksek	Düşük	Orta	Orta	Kısa Vadeli	Orta
İki Aşamalı Akış Kuramı (Katz & Lazarsfeld, 1955)	Orta	Düşük	Yüksek	Yüksek	Kısa Vadeli	Orta
Schramm İletişim Modeli (1954)	Orta	Düşük	Orta	Düşük	Kısa Vadeli	Düşük
Eşik Bekçiliği Kuramı (White, 1950)	Orta	Düşük	Orta	Orta	Kısa Vadeli	Orta
Kültürel Göstergeler Kuramı (Gerbner, 1972)	Yüksek	Düşük	Yüksek	Orta	Uzun Vadeli	Yüksek
Gündem Belirleme Kuramı (McCombs & Shaw, 1972)	Orta	Düşük	Orta	Yüksek	Orta Vadeli	Yüksek
Suskunluk Sarmalı Kuramı (Noelle-Neumann, 1974)	Orta	Düşük	Orta	Yüksek	Uzun Vadeli	Orta
Kültürel Çalışmalar (Hall, 1980)	Orta	Düşük	Yüksek	Orta	Orta Vadeli	Yüksek
Teknolojik Belirleyicilik Kuramı (McLuhan, 1964)	Yüksek	Orta	Yüksek	Orta	Uzun Vadeli	Yüksek
Göstergebilim	Orta	Düşük	Yüksek	Yüksek	Uzun	Yüksek

ve Yapısalcılık (Barthes & Baudrillard, 1960'lar-1970'ler)					Vadeli	
Kullanımlar ve Doyumlar Kuramı (Blumler & Katz, 1974)	Orta	Yüksek	Orta	Düşük	Orta Vadeli	Orta
Dijital Medya ve Yeni Medya Kuramları (Jenkins, 2006)	Yükse	Yüksek	Yüksek	Orta	Orta ve Uzun Vadeli	Yüksek

Kaynak: Tablo Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tablo 2'ye göre, iletişim kuramları bilgilendirme, eğlendirme, sosyalleştirme ve kamuoyu oluşturma işlevleri bağlamında analiz edilmiştir. Her kuramın medya işlevleri üzerindeki etkisi ve etkileme süresi/etkileme oranı detaylı olarak aşağıda açıklanmıştır.

Göstergebilim Kuramı (Saussure, 1916)

Tablo 2'ye göre Göstergebilim Kuramı, bilgilendirme ve sosyalleştirme işlevleri açısından yüksek etkiye sahiptir. Medya aracılığıyla toplumda semboller ve anlamlar üretilerek toplumsal yapı şekillendirilir. Ancak, eğlendirme işlevi düşük olup, kamuoyu oluşturma işlevi orta düzeydedir. Uzun vadeli ve yüksek etkilidir, çünkü kültürel ve toplumsal normlar üzerinde derin bir etkisi vardır.

Sihirli Mermi Kuramı (1920'ler)

Bu kuram, kamuoyu oluşturma işlevinde yüksek bir etkiye sahiptir. Medyanın bireyler üzerinde doğrudan ve güçlü bir etkiye sahip olduğunu savunur. Ancak, bilgilendirme ve sosyalleştirme işlevleri orta seviyede, eğlendirme işlevi ise düşüktür. Medya propagandalarının kısa vadede bireyleri manipüle edebileceği fikri öne çıkmaktadır. Etkileme süresi kısa vadelidir ve etkisi orta seviyededir.

Şema Kuramı (Bartlett, 1932)

Tablo 2'ye göre Şema Kuramı, sosyalleştirme işlevi açısından yüksek ancak, kamuoyu oluşturma işlevi düşük bir etkiye sahiptir. Medya mesajları bireylerin bilişsel şemalarıyla etkileşime girerek anlam kazanır. Bilgilendirme işlevi orta seviyede olup, eğlendirme işlevi düşüktür. Etkileme süresi orta vadelidir ve etkisi orta seviyededir.

Frankfurt Okulu ve Eleştirel Kuram (1930'lar)

Tablo 2'ye göre Frankfurt Okulu ve Eleştirel Kuram, medya içeriğinin toplumu sosyalleştirme ve kamuoyu oluşturma üzerindeki etkisini eleştirel bir bakış açısıyla

değerlendirir. Bu kuramın bilgilendirme işlevi orta düzeyde, eğlendirme işlevi ise düşüktür. Uzun vadeli ve yüksek etkilidir, çünkü medya aracılığıyla ideolojik hegemonya oluşturularak toplumsal yapı kontrol edilir.

Laswell'in İletişim Modeli (1948)

Bu model, bilgilendirme işlevinde yüksek etkiye sahiptir. Kitle iletişim süreçlerini analiz ederken, medya mesajlarının nasıl iletildiğini ve hangi sonuçlara yol açtığını inceler. Eğlendirme işlevi düşüktür, sosyalleştirme ve kamuoyu oluşturma işlevleri ise orta seviyededir. Kısa vadeli ve orta etkilidir.

İki Aşamalı Akış Kuramı (Katz & Lazarsfeld, 1955)

Tablo 2'ye göre bu kuram, sosyalleştirme ve kamuoyu oluşturma işlevlerinde yüksektir. Medya mesajlarının, önce kanaat önderleri tarafından alınıp yorumlanarak halka iletildiğini savunur. Bilgilendirme işlevi orta, eğlendirme işlevi ise düşük seviyededir. Etkileme süresi kısa vadeli olup, etkisi orta seviyededir.

Schramm İletişim Modeli (1954)

Tablo 2'ye göre geri bildirim mekanizmasını içeren bu model, bilgilendirme ve sosyalleştirme işlevlerinde orta düzeyde etkilidir. Medya etkileşimli bir süreç olarak ele alınmaktadır. Eğlendirme ve kamuoyu oluşturma işlevleri düşüktür. Kısa vadeli ve düşük etkilidir.

Eşik Bekçiliği Kuramı (White, 1950)

Bu kuramın bilgilendirme, sosyalleştirme ve kamuoyu oluşturma işlevleri orta düzeydedir. Medya içeriklerinin seçilmesi ve halka sunulması süreçlerini açıklar. Eğlendirme işlevi düşüktür. Kısa vadeli ve orta etkilidir.

Kültürel Göstergeler Kuramı (Gerbner, 1972)

Tablo 2'ye göre bu kuram bilgilendirme ve sosyalleştirme işlevlerinde yüksek etkilidir. Medya, bireylerin uzun vadede kültürel algılarını şekillendirir. Kamuoyu oluşturma işlevi orta düzeyde, eğlendirme işlevi ise düşüktür. Uzun vadeli ve yüksek etkilidir.

Gündem Belirleme Kuramı (McCombs & Shaw, 1972)

Bu kuram, kamuoyu oluşturma işlevinde yüksek etkiye sahiptir. Medyanın, hangi konuların önemli olduğuna karar vererek gündemi belirlediğini savunur. Bilgilendirme işlevi orta, eğlendirme işlevi düşük, sosyalleştirme işlevi orta düzeydedir. Orta vadeli ve yüksek etkilidir.

Suskunluk Sarmalı Kuramı (Noelle-Neumann, 1974)

Kamuoyu oluşturma işlevi açısından yüksek etkiye sahiptir. Bireylerin toplumsal baskılar nedeniyle düşüncelerini açıklamaktan kaçınmalarını analiz eder. Bilgilendirme, eğlendirme ve sosyalleştirme işlevleri orta seviyededir. Uzun vadeli ve orta etkilidir.

Kültürel Çalışmalar (Hall, 1980)

Sosyalleştirme işlevi açısından yüksek etkilidir. Medya içeriklerinin farklı bağlamlarda nasıl anlam kazandığını analiz eder. Bilgilendirme ve kamuoyu oluşturma işlevleri orta düzeyde, eğlendirme işlevi düşüktür. Orta vadeli ve yüksek etkilidir.

Teknolojik Belirleyicilik Kuramı (McLuhan, 1964)

Bilgilendirme, eğlendirme ve sosyalleştirme işlevlerinde yüksek etkiye sahiptir. Teknolojik değişimlerin toplumsal yapıları nasıl dönüştürdüğünü açıklar. Kamuoyu oluşturma işlevi orta seviyededir. Uzun vadeli ve yüksek etkilidir.

Kullanımlar ve Doyumlar Kuramı (Blumler & Katz, 1974)

Eğlendirme işlevinde yüksek etkiye sahiptir. Bireylerin medya kullanma motivasyonlarını ele alır. Bilgilendirme ve sosyalleştirme işlevleri orta düzeyde, kamuoyu oluşturma işlevi düşük seviyededir. Orta vadeli ve orta etkilidir.

Dijital Medya ve Yeni Medya Kuramları (Jenkins, 2006)

Bilgilendirme, eğlendirme ve sosyalleştirme işlevlerinde yüksek etkiye sahiptir. Dijital medya platformlarının bireyleri nasıl etkilediğini açıklar. Kamuoyu oluşturma işlevi orta seviyededir. Orta ve uzun vadeli etkili olup, yüksek etkiye sahiptir.

Tablo 2'ye göre, Göstergebilim, Frankfurt Okulu, Teknolojik Belirleyicilik ve Dijital Medya Kuramları en yüksek etkiye sahip kuramlar olarak öne çıkmaktadır. Kamuoyu oluşturma işlevinde Gündem Belirleme Kuramı ve Suskunluk Sarmalı Kuramı güçlüdür. Eğlendirme işlevinde Kullanımlar ve Doyumlar Kuramı ve Dijital Medya Kuramları öne çıkmaktadır.

SONUÇ

Bu çalışma, iletişim kuramlarının hem teorik çerçevelerini hem de dijitalleşme ve küreselleşme çağındaki yeniden yorumlanma potansiyellerini inceleyerek, bu kuramların medya işlevleri bağlamındaki katkılarını derinlemesine tartışmayı amaçlamıştır. Araştırmada, iletişim kuramlarının bireyler ve toplumlar üzerindeki işlevlerini nasıl yerine getirdiği, medyanın temel işlevleri bağlamında nasıl değerlendirilebileceği ve dijitalleşme ile küreselleşme çağında nasıl yeniden yorumlanabileceği sorularına yanıt aranmıştır. Çalışmanın bulguları, iletişim kuramlarının toplumsal işlevleri bağlamında farklı yaklaşımlar sunduğunu göstermektedir. Geleneksel iletişim kuramları, bireylerin medya ile etkileşimini açıklamak için belirli çerçeveler sunarken, günümüz dijital medya ortamında bu kuramların bazı yönlerden yeniden ele alınması gerektiği ortaya çıkmıştır. Göstergebilim ve Yapısalcılık gibi kuramlar, anlam üretimi ve semboller üzerinden toplumsal yapıların nasıl şekillendiğini incelerken, Frankfurt Okulu ve Eleştirel Kuram medya aracılığıyla hegemonik yapıların nasıl sürdürüldüğünü açıklamaktadır.

Gündem Belirleme ve Suskunluk Sarmalı kuramları, medya aracılığıyla kamuoyunun nasıl oluşturulduğunu ve bireylerin bu süreçlere nasıl dahil olduğunu ele almaktadır. Bu bağlamda, araştırma iletişim kuramlarının işlevselliğini medyanın temel işlevleri çerçevesinde değerlendirerek kuramsal bir çerçeve sunmuştur. Medyanın bilgilendirme, eğlendirme, sosyalleştirme ve kamuoyu oluşturma işlevleri ile iletişim kuramlarının ilişkisi incelenmiş ve her kuramın bu işlevlerden farklı yönlerde etkilendiği ve bu işlevlere farklı açılardan katkı sunduğu belirlenmiştir. Örneğin, Kullanımlar ve Doyumlar Kuramı, medya kullanımında bireylerin aktif roller üstlendiğini ortaya koyarken, Teknolojik Belirleyicilik Kuramı medya teknolojilerinin bireylerin algıları ve toplumsal yapılar üzerindeki etkisini açıklamaktadır. Araştırmanın en önemli katkılarından biri, iletişim kuramlarının dijitalleşme ve küreselleşme bağlamında nasıl yeniden yorumlanabileceğini ortaya koymasıdır. Dijital medya ortamlarında geleneksel iletişim süreçlerinin dönüşüme uğradığı, bireylerin medya tüketiminde daha etkileşimli hale geldiği ve medya üretim sürecinin merkezi aktörlerden bireylere doğru kaydığı gözlemlenmiştir. Özellikle sosyal medya platformlarının yaygınlaşmasıyla birlikte, Gündem Belirleme ve Eşik Bekçiliği gibi kuramların yeni medya ortamında nasıl işlemesi gerektiği konusunda yeni teorik açılımlara ihtiyaç duyulduğu belirlenmiştir. Ayrıca, Teknolojik Belirleyicilik Kuramı'nın günümüz yapay zekâ ve algoritmik medya çağında nasıl yeniden yorumlanabileceği önemli bir tartışma konusu olarak öne çıkmaktadır.

Gelecekteki çalışmalar, bu kuramların dijital medya bağlamında nasıl yeniden yapılandığını, özellikle küreselleşen medya ortamında nasıl değişime uğradığını daha ayrıntılı şekilde ele alabilir. Sosyal medya, yapay zekâ destekli içerik üretimi ve kullanıcı merkezli medya ekosistemleri, iletişim kuramlarının yeniden şekillenmesini gerektiren yeni alanlar olarak dikkat çekmektedir. Bu nedenle, iletişim kuramlarının geleneksel bağlamlarının ötesine geçerek, günümüz medya ekosisteminde nasıl uygulanabileceği ve yeni medya teknolojileriyle nasıl bir dönüşüm geçirdiği, ilerleyen araştırmaların merkezinde yer almalıdır.

Sonuç olarak, bu araştırma iletişim kuramlarının işlevselliğini, medya işlevleri bağlamında değerlendirerek alana bütüncül bir katkı sunmuştur. İletişim kuramlarının bireyler ve toplumlar üzerindeki işlevlerini yerine getirme biçimleri, medyanın temel işlevleriyle nasıl örtüştüğü ve dijitalleşme çağında nasıl yeniden ele alınması gerektiği konularında yeni bir perspektif ortaya koymuştur. Bu çerçevede, çalışma hem teorik hem de metodolojik olarak iletişim çalışmaları alanına değerli bir katkı sağlamış ve gelecekteki araştırmalar için önemli bir referans noktası oluşturmuştur. Son olarak iletişim kuramlarının geleneksel bağlamlarının ötesine geçerek, günümüz medya ekosisteminde nasıl uygulanabileceği ve yeni medya teknolojileriyle nasıl bir dönüşüm geçirdiği, araştırılması gereken önemli bir konu olarak öne çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Barthes, R. (1964). *Éléments de sémiologie.* Hill and Wang.

Bartlett, F. C. (1932). *Remembering: A study in experimental and social psychology.* Cambridge University Press.

Baudrillard, J. (1981). *Simulacres et simulation.* University of Michigan Press.

Blumler, J. G., & Katz, E. (1974). *The uses of mass communications: Current perspectives on gratifications research.* Sage.

Creswell, J. W. (2014). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (4th ed.). Sage Publications.

Dahrendorf, R. (1959). *Class and class conflict in industrial society.* Stanford University Press.

Durkheim, É. (1895). *The rules of sociological method.* Free Press.

Gerbner, G. (1972). Violence in television drama: Trends and symbolic functions. In G. A. Comstock & E. A. Rubinstein (Eds.), *Television and social behavior* (pp. 28–187). U.S. Government Printing Office.

Habermas, J. (1984). *The theory of communicative action* (Vol. 1). Beacon Press.

Hall, S. (1980). Encoding/decoding. In S. Hall, D. Hobson, A. Lowe, & P. Willis (Eds.), *Culture, media, language* (pp. 128–138). Routledge.

Horkheimer, M., & Adorno, T. W. (1944). *Dialectic of enlightenment.* Stanford University Press.

Jenkins, H. (2006). *Convergence culture: Where old and new media collide.* NYU Press.

Katz, E., & Lazarsfeld, P. F. (1955). *Personal influence: The part played by people in the flow of mass communications.* Free Press.

Krippendorff, K. (2013). *Content analysis: An introduction to its methodology* (3rd ed.). Sage Publications.

Lasswell, H. D. (1927). *Propaganda technique in the World War.* MIT Press.

Lasswell, H. D. (1948). The structure and function of communication in society. In L. Bryson (Ed.), *The communication of ideas* (pp. 37–51). Harper.

McCombs, M. E., & Shaw, D. L. (1972). The agenda-setting function of mass media. *Public Opinion Quarterly, 36* (2), 176–187.

McLuhan, M. (1964). *Understanding media: The extensions of man.* MIT Press.

Merton, R. K. (1968). *Social theory and social structure.* Free Press.

Noelle-Neumann, E. (1974). The spiral of silence: A theory of public opinion. *Journal of Communication, 24* (2), 43–51.

Parsons, T. (1951). *The social system.* Routledge.

Saussure, F. de. (1916). *Cours de linguistique générale* (C. Bally & A. Sechehaye, Eds.; W. Baskin, Trans.). McGraw-Hill.

Schramm, W. (1954). *The process and effects of mass communication.* University of Illinois Press.

Taguette. (n.d.). *Taguette: Open-source qualitative data analysis software.* Retrieved from https://www.taguette.org/

White, D. M. (1950). The "gatekeeper": A case study in the selection of news. *Journalism Quarterly, 27* (3), 383–390.

Wright, C. R. (1960). Functional analysis and mass communication. *Public Opinion Quarterly, 24* (4), 605–620.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (11. baskı). Seçkin Yayıncılık.

Yayın Geliş Tarihi: 17.02.2025.
Yayına Kabul Tarihi: 02.04.20225
Online Yayın Tarihi: 15.06.2025
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1641303

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 27, Sayı: 2, Yıl: 2025, Sayfa: 773-788
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

TIK TUZAĞI HABERCİLİK ÇERÇEVESİNDE SOSYAL MEDYADA MAGAZİN HABERLERİ ÜZERİNE BİR ANALİZ

Meryem ALTINTAŞ[*]

Öz[1]

Bu çalışmada sosyal medyada yer alan magazin haberleri, tık odaklı habercilik çerçevesinde analiz edilmiştir. Dijital medya ile birlikte haber üretimi ve tüketimi noktasında önemli değişimler yaşanmıştır. Sosyal medyada tıklanma oranları, haberin başarısını belirlemekte ve etkilemektedir. Haberlerde, daha fazla tıklanma ve daha geniş kitlelere ulaşma amacıyla yanıltıcı başlıklara ve görsellere yer verildiği görülmektedir. Bu durum özellikle güvenilirlik ve etik bağlamında önemli sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Çalışmada Instagram'da yer alan 3 farklı magazin haber sayfasında yayınlanan toplamda 12 haber, nitel araştırma tekniklerinden doküman analizi kullanılarak incelenmiştir. Çalışmada sosyal medyadaki magazin haberlerinin çoğunlukla haberlerini tık odaklı stratejilerle sunduğu, haber başlıklarının genellikle içeriği tam olarak yansıtmadığı ve okuyucuyu tıklamaya yönlendirmek amacıyla birtakım yöntemler uyguladığı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada ulaşılan önemli bulgulardan biri de haberlerin paylaşıldığı gönderilerin açıklama kısmında olayla ilgili detaya yer verilmemesi ve okuyucunun detaya ulaşabilmesi için Instagram Hikayelere yönlendirilmesidir. Bu çalışma dijital habercilik çerçevesinde güvenirlik ve etik sorunlara dikkat çekerek, tık tuzağında kullanılan yöntemlerin habercilik etik ilkeleri açıcısından ele alması noktasında literatüre katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Gazetecilik, Tık Odaklı Habercilik, Sosyal Medya, Magazin Haberleri.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):
Altıntaş, M. (2025). Tık tuzağı habercilik çerçevesinde sosyal medyada magazin haberleri üzerine bir analiz. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *27* (2), 773-788.

[*]Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü, ORCID ID: 0000-0003-1896-3393, meryem_tolan@hotmail.com.
[1]Bu makale etik kurul onayı gerektirmemektedir.

AN ANALYSIS ON MAGAZINE NEWS ON SOCIAL MEDIA WITHIN THE FRAMEWORK OF CLICKBAIT JOURNALISM

Abstract

In this study, tabloid news on social media were analyzed within the framework of click-oriented journalism. With digital media, there have been significant changes in news production and consumption. Click rates in social media determine and affect the success of the news. It is seen that misleading headlines and visuals are used in the news in order to get more clicks and reach wider audiences. This situation causes important problems especially in the context of reliability and ethics. In this study, a total of 12 news published on 3 different magazine news pages on Instagram were analyzed using document analysis, one of the qualitative research techniques. In the study, it was concluded that tabloid news on social media mostly present their news with click-oriented strategies, news headlines often do not fully reflect the content and apply some methods to direct the reader to click. One of the important findings of the study is that the posts in which the news is shared do not include details about the event in the description section and the reader is directed to Instagram Stories to access the details. This study contributes to the literature by drawing attention to credibility and ethical problems within the framework of digital journalism and addressing the methods used in clickbait in terms of ethical principles of journalism.

Keywords: *Journalism, Click-Based Journalism, Social Media, Magazine News.*

GİRİŞ

Kitle iletişim araçlarının bilgi verme, toplumsallaştırma, güdüleme, tartışma, eğitim, kültürel gelişme, eğlence ve katılma gibi işlevleri vardır (Gündüz & Pembecioğlu, 2013). Medya denildiğinde ilk olarak akla gelen temel unsur televizyon, radyo, gazete ve dergilerden oluşan kitle iletişim araçlarıdır. Bu mecralar geleneksel medya olarak ifade edilirken teknolojik gelişmelerle biçim değişikliği olmuş ve yeni medya ortaya çıkmıştır (Yengin, 2012). Facebook, Twitter, Instagram ve TikTok gibi sosyal medya platformları, çeşitli konularda içerik sağlayan web siteleri ve bloglar gibi dijital araçlar ve dijital yayıncılık gibi dijital medya platformları hayatımıza girmiştir.

Yeni medya ortamıyla birlikte, yeni medya gazeteciliği, çevrimiçi gazetecilik, dijital gazetecilik ve internet gazeteciliği gibi terimler literatürde yer almıştır (Çavuş & Ede, 2021). Yeni medya özellikle maliyet ve zaman bakımından tasarruf sağlamaktadır (Sanlav, 2014). Yeni medyayla birlikte artık medyada içerik oluşturmak gazeteciler ve muhabirlerle sınırlı kalmamaktadır. Bilgisayar bilgisi olan herkes düşüncesini, görselini ve ürettiği her şeyi yayınlayabilmekte ve başkalarıyla paylaşabilmektedir (Kuyucu, 2013). Web 2.0 teknolojileri ile birlikte her internet kullanıcısı aynı zamanda bir içerik üreticisi olmuştur (Güçdemir, 2012). Yeni medyanın en önemli özelliklerinden biri de bilgiye daha geniş bir yelpazeden kolay bir şekilde ulaşmak ve iletişimin daha hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesidir (Alioğlu,

2013). Yeni medya, dijital teknolojiler ile iletişim ve etkileşim sağlamaktadır. Geleneksel medyadan farklı olarak çift yönlü iletişim ve kullanıcı etkileşimi gibi özelliklere sahiptir.

Dijital dönüşümle birlikte tık odaklı habercilik ortaya çıkmıştır. Kaushal ve Vemuri (2021), okuyucuların, ilgi çekici başlıklara tıklaması halinde yayıncının web sitesine yönlendirildiğini ve böylelikle bir 'tık' oluşturulduğunu, bu tıklamaların ise reklam gelirlerinin elde edilmesini sağladığını ifade etmiştir. Tık tuzağı, internet haberciliğinin özgün yapısına bağlı olarak ortaya çıkan bir tekniktir. Tık tuzağı, geleneksel basındaki sarı gazetecilikle tiraj arttırma bakımından benzer yöntem ve hedeflere sahiptir (Peker & Şentürk, 2021).

Yeni medyayla birlikte birtakım etik problemler ortaya çıkmıştır. Gazetecilerin görevi hem geleneksel medyada hem de yeni medyada kamuyu olaylardan haberdar etmek, gerçeği çarpıtmadan ve eksiltmeden aktarmaktır. Gazeteci haberini oluştururken bu süreçte diğer insanların haklarına saygı duymalı ve temelde toplumun yararını gözeterek hareket etmelidir. Gazetecilerin, diğer yeni medya kullanıcılarının ve haber paylaşımında bulunan herkesin etik bağlamında dikkat etmesi gerekmektedir (Dedeoğlu, 2016). Yeni medyayla birlikte haber bağlamında görülen etik problemlerden biri de tık tuzağıdır. Tık tuzağının çevrimiçi medyada yaygınlaşması, başlıkların bilgilendirici işlevini geçersiz hale getirmiştir. Haberin dikkat çekmesi ve tıklanması adına uygulanan yöntemler, gazeteciliği olumsuz yönde etkilemektedir (Mormol, 2019). Rahman ve Mamun (2024), günümüzde haberlerin medya organları tarafından ticaret malı olarak görüldüğünü, daha fazla satış için ise tık tuzağı başlıkların arttığını ve sosyal medya çağında medyanın haberlerini ürün gibi sunarak kar elde etmeye çalıştığını, bu durumun tık tuzağı başlıklarının yaygınlaşmasına neden olduğunu belirtmiştir.

Tık odaklı habercilik özelikle etik açıdan birçok problemlere yol açmaktadır. Örneğin haberde ele alınan olayın ana temasından uzaklaştırılması, olayla ilgili olmayan görsellerin sunulması ve abartılı bir üslubun kullanılması okuyucunun haberden beklentileri ve karşılaştıkları arasında uyuşmazlığa neden olmaktadır (Kaya, 2023). Kılınç (2024), tık odaklı haberciliğe yönelik yapmış olduğu çalışmada haber başlıklarında bilgilendirme ile sansasyonel unsurların harmanlandığını, etik ve güvenilir habercilik ilkelerin ise göz ardı edildiğini belirlemiştir. Yeni medya ile birlikte, geleneksel medyada görülen baskı ve dağıtım gibi birtakım maliyetler noktasında rahata erişmiş olsa da satış gelirlerinden yoksun kalmıştır. Artık tiraj ve reyting kaygısı yerini 'tık' sayısı almıştır. Dijital reklamlar yeni medya araçlarında önemli bir gelir kaynağı haline gelmiştir ve durum gazetecinin tık tuzağına başvurmasına neden olmaktadır. Tık tuzağına başvurulması ise, tıklama odaklı haberlerin oluşturulmasından dolayı içeriğin kalitesiz olmasına ve gazeteciliğin etik bağlamında temel ilkelerden ödün verilmesine neden olmaktadır (Macit, 2023).

Dijital medya ortamındaki gelişmelerle ve teknolojik yeniliklerle birlikte haber üretim ve tüketim süreçlerinde hızlı dönüşümler ve değişimler geçirse de bu durum yanında güvenilirlik ve doğruluk konularında ciddi endişelere neden

olmaktadır. Bu bağlamda internet haberciliğinde uzun vadede başarılı olabilmek adına doğruluk ve etik ilkeler doğrultusunda hareket edilmesi gerekmektedir (İnce, 2018).

Sosyal medya haber üretimi, dağıtımı ve tüketiminde de önemli bir rol oynamaktadır. Sosyal medya ayrıca hem bireyler hem de kurumlar açısından önemli bir haber kaynağıdır. Sosyal medya, haberi hızlı bir şekilde geniş bir kitleye ulaştırmakta, bilgiyi geleneksel medya araçlarıyla karşılaştırıldığında daha hızlı bir şekilde dünyaya aktarmaktadır.

Bu çalışmada, sosyal medya platformlarında yer alan magazin sayfalarındaki magazin haberleri, tık odaklı habercilik çerçevesinde ele alınmıştır. Çalışmanın amacı, sosyal medyada magazin haberlerinde tıklanma sayısını arttırmak amacıyla kullanılan habercilik stratejilerini ortaya koymaktır. Bu bağlamda çalışma kapsamında Instagram'da hesabı bulunun 3 farklı magazin haber sayfası, nitel araştırma tekniklerinden doküman analizinin uygulanmasıyla başlık, içerik ve görsel açıdan incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Tık odaklı haberciliğin ortaya çıkmasının en temel nedeni haberin daha fazla tıklanması ve daha geniş kitlelere ulaştırılmasıdır ancak bu durum birçok probleme neden olmaktadır. Bu çalışmada elde edilen bulguların tık tuzağı ve dijital habercilik noktasında alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

TIK TUZAĞI KAVRAMI

Tık tuzağı olarak çevrilen click-bait kavramını Kalsın (2018), ana amacı ilgi çekmek ve ziyaretçileri ilgili web sitesinde yer alan linke tıklamak üzere cesaretlendiren içerikler olarak tanımlamıştır. Tık odaklı habercilik dijital dönüşüm sürecinde, geleneksel medya ve sosyal medya platformlarının, okuyucuları tıklamaya teşvik etmek için dikkat çekici ve merak uyandırıcı başlıklar kullandığı bir stratejidir (Küçükvardar, 2023). Dijitalleşmeyle birlikte gazetelerde artık tiraj değil tıklanma önem arz etmiştir. Tık sayısı ise gazetecililer açısından sorun teşkil etmiştir. Bu durum tık tuzağının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Şimşek, 2024). Peker ve Şentürk (2021), tık tuzağı uygulamasının, internet haberciliğinin kendine özgü fiziki yapısının bir sonucu olarak ortaya çıkan bir teknik olduğunu ifade etmiştir. Tık tuzaklı haberlerde konudan uzaklaşma, gereksiz bir detaya yoğunlaşma ve konunun dışına çıkılması gibi birtakım durumlar görülmektedir (Kalender, 2019).

Tık tuzağında, haber başlıkları, haberi daha çekici hale getirmek için gerilim ve sansasyon gibi stratejilerle düzenlenmekte ve daha çok tıklamayla birlikte gelir elde edilmektedir. Ancak, başlık ile içeriğin birbirinden alakasız ve yetersiz olması, kullanıcıları hayal kırıklığına uğratmaktadır (Biyani & vd., 2016). Özyal (2016), tık odaklı haber sunumlarını biçimsel özellikleri bakımından 9 farklı gruba ayırmıştır.

1. Yarım cümle ile kurulan haber sunumları
2. Şok-flaş-bomba-son dakika temalı haber sunumları

3. Görüntünün ön planda olduğu haber sunumları
4. Haberin içerisinden seçilen cümle/cümlelerin veya anahtar ifadelerin kullanıldığı haber sunumları
5. Referans kelimeler ile kurulan haber sunumları
6. Karma kategori
7. Klasik tık odaklı haber sunumları
8. Öznenin veya nesnenin gizlendiği haber sunumları
9. Gazetenin yorumunun veya değerlendirmesinin başlık halinde kullanıldığı sunumlar

Haber siteleri ve sosyal medya platformları, tıklanma sayılarını artırmak veya belirli bir düşünceyi desteklemek için manipülatif başlıklar ve duygusal kelimeler kullanarak kullanıcıların ilgisini çekmektedir (Özsalih, 2024). Tık tuzağında, insanların merak, endişe, korku ve ilgi gibi duygusal tepkilerini harekete geçirecek şekilde haber başlıkları ve içerikleri oluşturulmaktadır (Söğüt & Öngel, 2022). Tık tuzağında, haber başlıklarında kullanıcı beklenti içine sokularak haber sitelerine yönlendirilmektedir (Yalnız & Özsoy, 2022). İnternetteki tıklama yarışları, geleneksel medyanın tabloidleşmesi ile benzerlik göstermektedir. Bu yarış, haber standartlarının düşmesine ve haberin bilgilendirme amacından saparak içi boş metinlerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Kortak, 2022).

Tık odaklı habercilik, reklam ve kâr odaklı yaklaşımlarıyla habercilik etiğini zedelerken, gazeteciliğin güvenilirliğini ve itibarını da olumsuz etkilemektedir. Bu durum, mesleğin temel değerlerini sarsmaya neden olmaktadır (Dağ & Taner, 2023). Tık tuzağı, abartılı başlıklar kullanarak, haberin objektiflikten ve doğruluktan uzaklaşmasına yol açmaktadır. Tık tuzağı okuyucuları yanıltır ve onların habere konu olan olay hakkında yanlış bir yargıya varmalarına neden olmaktadır (Zhou, 2022). Tık tuzakları, haber sitelerinin reklam gelirlerini artırmak için tercih edilen bir yöntemdir. Reklamların gösterim ve tıklanma sayıları ile okuyucuların sitede geçirdiği süre, gelir artışında önemli rol oynamaktadır. Bu nedenle haber kuruluşları, okuyucuları sitede tutmak için manipülatif başlıklar ve oyalayıcı metinler kullanmaktadır (Güngör, 2023). Ticari kaygılarla hareket edilerek sunulan tık odaklı habercilik, bireylerde aldatılma hissi oluşturabileceği gibi ayrıca zamanla okuyucu güveninin kaybedilmesine yol açabilmektedir (Kaya, 2023). Tık tuzağı haberciliği hem etik hem de bilginin doğruluğu ve güvenirlik bağlamında önemli problemlere yol açmaktadır.

Sosyal medyada tık tuzağı, kullanıcıların ilgisini çekme, kullanıcıları bir bağlantıyı tıklamaya yönlendirme amacıyla yanıltıcı ve abartılı başlıklar ve görseller kullanılmasıdır. Reklam gelirlerini yükseltmek, daha fazla tıklanma, daha fazla ziyaretçi kazanma ve erişimin daha fazla genişlemesi gibi birtakım nedenlerle başvurulan tık tuzağı özellikle habercilik etiği ve bilgi güvenirliği bakımından birçok

problemlere neden olmaktadır. Sosyal medyada kullanılan tık tuzağında genellikle abartılı ve duygusal başlıkların, yanıltıcı içeriklerin, merak uyandırıcı soruların veya içeriğin konusuyla alakası olmayan görsellerin kullanıldığı görülmektedir. Tık tuzağı, habercilik etiğine zarar vermekte, kullanıcılarda hayal kırıklığına neden olmakta, yanlış algılara ve kullanıcıların güvenini kaybedilmesine yol açmaktadır. Tık tuzağı hem internet haber portallarında hem de sosyal medyadaki platformlarda yer alan ekonomi, spor, sağlık, politik ve magazin gibi haberlerin sunumunda görülmektedir.

AMAÇ

Bu çalışmada, sosyal medyada yer alan magazin haberleri üzerinden tık odaklı habercilik pratikleri analiz edilmiştir. Çalışmada sosyal medyadaki magazin haberlerinde, sayfaları ziyaret eden insanlarda merak uyandırıcı ifadeler kullanılıp kullanılmadığı ve haberin detayının kullanıcıları daha fazla tıklamaya yönlendirecek bir şekilde oluşturulup oluşturulmadığını tespit etmek amaçlanmıştır.

VERİ TOPLAMA ARACI

Kitaplar, mektuplar, dergiler, gazeteler, fotoğraflar ve röportajlar vb. birer doküman olarak kabul edilmektedir (Kıral, 2020). Bowen (2009), doküman analizinin araştırmacılara mevcut verilerden anlam çıkarma ve bu veriler üzerinden yeni bir anlayış geliştirme noktasında önemli katkılar sağladığını belirtmektedir. Bowen, bu yöntem ile birlikte araştırmacının ele aldığı konuyu daha derinlemesine incelemesine ve anlamasına olanak sağladığını ifade etmektedir. Bu araştırmada nitel araştırma yöntemi olan doküman analizinin kullanılması uygun görülmüştür. Bu yöntemin tercih edilme nedeni, magazin haber sayfalarını, sistemli bir şekilde inceleyebilmek ve veri elde edebilmektir.

VERİLERİN ANALİZİ

Sosyal medya platformları, özellikle magazin haberleri için önemli bir mecra haline gelmiştir. Bu çalışmada, dijital habercilikle birlikte en önemli etik sorunlarından biri olan tık tuzağı bağlamında Instagram hesabı bulunan 3 magazin haber sayfası, doküman analizine tabi tutularak detaylı bir şekilde incelenmiştir. 3 magazin haber sayfasının seçimi için amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Buna göre Instagram'da aktif olan ve geniş bir takipçi sayısına sahip olan 3 farklı magazin haber sayfası, örneklem olarak belirlenmiş ve haber sayfaların içerikleri doküman analizi yöntemi ile analiz edilmiştir. 01.12.2024-31.01.2025 tarih aralığında ele alınacak magazin sayfalarında paylaşılan haberlerin başlıkları, görselleri ve metin içerikleri analiz edilmiştir. Çalışmada ayrıca kullanıcıların bu tür haberlere yönelik tepkilerinin nasıl olduğu, yorumlar çerçevesinde ele alınmıştır. Örneklem olarak

'magazingastesi', 'magazinane' ve 'magazinotu' adlı haber sayfaları seçilmiştir. Her bir magazin haber sayfasından paylaşılan gönderiler arasından 4'er haber incelenmiştir.

GEÇERLİK VE GÜVENİRLİK

Bu çalışma, geçerlik ve güvenirlik hususlarına dikkat edilerek gerçekleştirilmiştir. Bir çalışmanın geçerliliği o çalışmada hem veri toplama tekniğinin yeterli olmasına hem de araştırmanın amacına uygun olup olmamasıyla alakalıdır (Saruhan & Özdemirci, 2011). Çalışmada, gerekli literatür taraması yapılmış ve ardından doküman analizi yöntemi uygulanmıştır. Veri toplama ve analiz tekniklerinin amaca uygun olarak seçilmesi, konuyla ilgili olarak detaylı literatür taramasının yapılması, doküman analizi ile bulguların yorumlanıp çıkarımlarda bulunulması, magazin haber sayfalarının belli kriterlere göre amaçlı örnekleme yöntemi ile seçilmesi, doküman analizi yönteminin sistematik olarak uygulanması, bulguların tutarlılığı bakımından farklı haberlerin benzer kategoriler altında sınıflandırılarak analiz edilmesi ve okuyucu yorumlarına yer verilmesi çalışmanın geçerliliğini ve güvenirliğini sağlamıştır.

BULGULAR VE YORUMLARI

Çalışmada 'magazingastesi', 'magazinane' ve 'magazinotu' adlı magazin haber sayfalarında yer alan toplamda 12 gönderi, doküman analizi uygulanarak incelenmiştir. Gönderiler tık tuzağı haberciliği çerçevesinde oluşturulan dört başlık altında analiz edilmiştir. Bu başlıklar şunlardır:

- Abartılı ve duygusal başlıklar
- Merak uyandırıcı başlıklar
- Şaşırtıcı görseller
- Yanıltıcı içerik

Abartılı ve Duygusal Başlıklara İlişkin Analiz

Görsel 1: *(04.01.2025)* **Görsel 2:** *(10.01.2025)* **Görsel 3:** *(22.01.2025)*

Abartılı ve duygusal başlıklar clickbait (tıklama tuzağı) amacıyla sıklıkla tercih edilmekte ve okuyucuda dikkat çekmeyi hedeflemektedir. Bu tür başlıklar, okuyucunun büyük beklenti içerisinde olmasına veya haberin tamamını okuduğunda hayal kırıklığına uğramasına neden olmaktadır. Görsel 1' de "*Skandal paylaşım!*" şeklinde bir başlık atılırken görselde ise sanatçılardan Hadise ve Ferdi Tayfur'un olduğu görülmektedir. Haberin açıklamasına bakıldığında Hadise'nin Ferdi Tayfur ile ilgili bir paylaşımından dolayı eleştiriye maruz kaldığı ifade edilmiştir. Haberin detayı için okuyucu Instagram Hikâyelere yönlendirilmiştir. Bu durumla ilgili bazı okuyucular tepki göstermiştir:

"*Sizin hikayeniz de yalan*"

"*Hikayeniz batsın*"

"*Skandal paylaşım!*", abartılı başlık kategorisine girmektedir. 'Skandal' kelimesi şok edici bir anlama gelmesinden dolayı okuyucuda beklentiyi yükseltmektedir. Bu başlıkla birlikte okuyucuda, çok büyük bir kriz yaşanacak algısı oluşmaktadır. Skandal kelimesi beklentiyi yükseltmesi nedeniyle, olayın aslı sıradan olması halinde okuyucuda hayal kırıklığına yol açacaktır.

Görsel 2'de "*Gerçekten ölüyordu*" başlığı dikkat çekmektedir. Görselde başlığın yanı sıra oyuncu Miray Daner'in iki fotoğrafı kullanılmıştır. Fotoğraflardan birinde Daner'in yaralı haline yer verilmiştir. Haberin açıklamasında "*Miray Daner'in ölümle burun buruna geldiği anlar hikayemizde*" açıklamasıyla okuyucu, hikâye bölümüne yönlendirilmiştir. 'Ölmek', dramatik bir anlam taşımasından dolayı okuyucuda, oyuncunun korkutucu bir deneyim yaşadığı noktasında algı oluşturmakta ve beklentiyi yükseltmektedir. Görsel 3'te, Bolu Kartalkaya'da yaşanan yangında hayatını kaybeden Zehra Sena Gültekin'nin haberi işlenmiştir. Görselde Gültekin ve çocukların fotoğrafları da yer almıştır. Haberde Gültekin'in

yangın esnasında annesini arayıp helallik istediği aktarılmıştır. Haberde "*Yürek dayanmaz!*" başlığın kullanıldığı görülmektedir. Bu başlık hem abartılı hem de duygusal başlık kategorisinde değerlendirilmektedir. Bu tür başlıklar, okuyucuda derin bir trajedi beklentisi oluşturmaktadır. Bu tür başlıkların da tıklama tuzağı amacıyla sıklıkla kullanıldığı görülmektedir.

Merak Uyandırıcı Başlıklara İlişkin Analiz

Görsel 4: *(17.01.2025)* **Görsel 5:** *(04.12.2024)* **Görsel 6:** *(18.01.2025)*

Merak uyandırıcı haberler, okuyucuda "*acaba ne olmuş olabilir?*" sorusunu akıllara getirmektedir. Bu durumda okuyucu, olayla ilgili detaylara ulaşmak isteyecek ve dolayısıyla içeriğe ulaşmak için haberi tıklama eylemini gerçekleştirmiş olacaktır. Merak uyandırıcı haberlerde eksik bilgi verilerek veya merak uyandırıcı sorular sorarak okuyucuyu etkilemek amaçlanmaktadır. Yukarıdaki Görsel 4'te yer alan haberde "*Sinsi planı ortaya çıktı*" başlığı dikkat çekmektedir. Paylaşımın altında ses sanatçısı İbrahim Tatlıses ile Ferdi Tayfur arasında yaşanan bir olayla ilgili iddialara yer verilmiştir. Yapılan açıklamada, olayla ilgili yeterince bilgilendirme yapılmamış ve olayla ilgili detaya ulaşılması için okuyucu, söz konusu hesabın hikayeler bölümüne yönlendirilmiştir. Olayın detaylarının sadece Instagram Hikâyelerde verilmesi, okuyucular açısından sıkıntılara yol açmaktadır. Instagram hikâyelerinin 24 saat içinde kaybolması ve dolayısıyla okuyucuların daha sonra bu habere ulaşmak istediklerinde erişememeleri, haberin detayına sadece hikâyede yer verilerek okuyucuyu zorla hikâyeye yönlendirilmesi ve hikayelerdeki bilgi akışının hızlı olması nedeniyle okuyucunun olayı detaylı olarak inceleyememesi söz konusu sıkıntılardan bazılarıdır. Nitekim bu paylaşımda okuyucular, durumla ilgili eleştirel yorumlar yapmıştır:

"*Hikayelerde en sonda. Hepsini geçtim ufacık yazı ile okuyamadım*"

"*Sinsi plan ortaya çıktı*" merak uyandıran bir başlıktır. Haberde de görüldüğü üzere çoğunlukla magazin haberlerinde kullanılmakta ve tıklanma

oranlarını arttırmaktadır. Görsel 5 incelendiğinde, haberde Çanakkale'de bir kişinin eşinin doğum gününü otobüs duraklarında ilan vererek kutlaması ele alınmıştır. Habere ilişkin toplamda 4 görsel paylaşılmıştır. Haber başlığı olarak ise "*Yok artık*" kullanılmıştır. Bu başlık merak uyandırıcı ve etkili bir başlıktır. Kullanıldığında haberin tıklanılmasına neden olacaktır. Paylaşıma yönelik bazı yorumlarda, olayın haberde yer verilmesine tepki gösterilmiştir:

"*Niye haber olmuş ki gayet normal*"

"*İyi de millete ne?*"

Görsel 6'da oynadığı diziden ayrılan oyuncu Ahsen Eroğlu'nun haberine yer verilmiştir. Görselde Ahsen Eroğlu'nun yanı sıra rol arkadaşı Aras Bulut İynemli'nin fotoğrafına da yer verilmiştir. Fotoğrafta İynemli'nin olması ve "*Ayrılık sebebi ortaya çıktı*" şeklinde başlığın kullanılması, okuyucuda bir algı oluşturmaktadır. Paylaşımın altında Ahsen Eroğlu'nun neden ayrıldığı açıklanmamış ve okuyucu "*Ahsen Eroğlu'nun şok eden ayrılık açıklaması hikayemiz*" açıklamasıyla Instagram Hikâyelere yönlendirilmiştir. Haberin başlığı, tık odaklı habercilik bağlamında değerlendirildiğinde merak uyandırıcı bir başlık olarak kabul edilmektedir. Ünlüler dünyası en çok merak edilen konulardan biri olmakla birlikte kamuoyu tarafından yakından takip edilmektedir. Özellikle magazin haberciliğinde ünlülere ilişkin yapılan haberlerde bu tür başlıkların kullanılması okuyucuyu haberi tıklamaya yönlendirmektedir. Bu duruma tepki gösteren okuyuculardan biri, hakaret içerikli bir yorumda bulunmuştur.

Şaşırtıcı Görsellere İlişkin Analiz

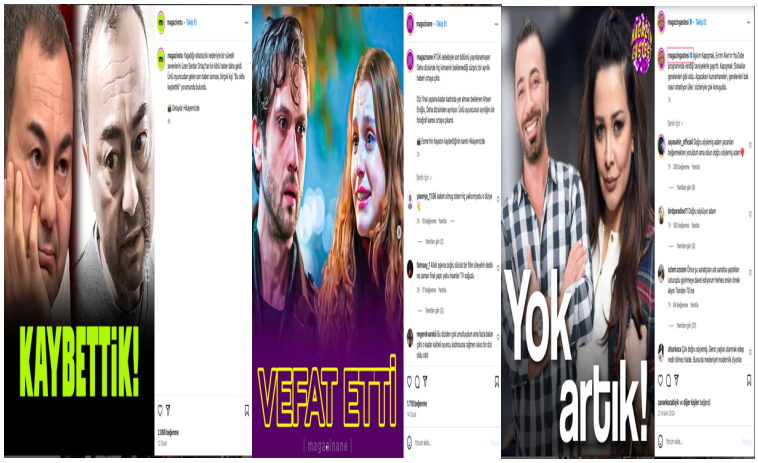

Görsel 7: *(12.01.2025)* **Görsel 8:** *(14.01.2025)* **Görsel 9:** *(21.12.2024)*

Şaşırtıcı görseller kategorisi, haber içeriğinin konuyla alakasız veya sansasyonel fotoğrafların, resimlerin veya videoların kullanılmasını ifade etmektedir. Tık haberciliğinde kullanılan bu görsellerin bazıları, tamamen okuyucuyu yanıltıcı olabilmektedir. Görsel 7'de sanatçı Serdar Ortaç'ın haberi

işlenmiştir. Serdar Ortaç'ın 2 fotoğrafının yer alığı görsel, "*Kaybettik!*" başlığıyla sunulmuştur. Haberin bu şekilde aktarılması okuyucularda, Ortaç'ın hayatını kaybettiği algısının oluşmasına yol açmaktadır. Bu haber şaşırtıcı görseliyle, okuyucunun dikkatini anında çekmekte ve okuyucunun haberi tıklamasını tetiklemektedir. "*Kaybettik!*" gibi dramatik ve belirsiz haber başlıklar tık haberciliği çerçevesinde değerlendirildiğinde, okuyucunun merakını uyandırmak adına özellikle magazin haberciliğinde kullanılmakta ve okuyucuda duygusal etki yaratmaktadır. Bu paylaşımda gönderi için yorumların kapalı olduğu dikkat çekmektedir. Haberin detayında ise yeterince bilgilendirici bir bilgi bulunmamaktadır. Görsel 8'de ise "*Vefat etti*" başlığı eşliğinde oyuncu Ahsen Eroğlu ve rol arkadaşı Aras Bulut İynemli'nin fotoğraf karesinin aynı görselde yer verildiği belirlenmiştir. Bu haber okuyucuda, oyuncu Ahsen Eroğlu'nun hayatını kaybettiği algısının oluşmasına neden olmaktadır. Bu tür başlıklar, haberin hızlıca tıklanmasını ve etkileşimin arttırılarak geniş bir kitleye ulaşmasını sağlamaktadır, ancak okuyucular üzerinde beklentiyi karşılamaması, haber kaynağına karşı güvensizliğe neden olmaktadır. Nitekim habercilikte kaynak güvenirlik, doğruluk ve tarafsızlık bakımından büyük önem arz etmektedir. Habere yorum yapan bazı okuyucular, oyuncunun gerçekten hayatını kaybettiğini sandıklarını belirterek habere yönelik tepki göstermişlerdir.

Tık haberciliğinde görseller tıpkı başlık gibi etkilidir. Görsel 9'da görüldüğü üzere "*Yok artık*" başlığıyla birlikte kişisel gelişim uzmanı ve yazar Aşkım Kapışmak ve oyuncu Evrim Akın'ın fotoğraflarına yer verilmiştir. Haberin detayında Kapışmak'ın, Akın'ın programında yapmış olduğu açıklamalara yer verilmiştir. Görsel incelendiğinde hem kullanılan başlık hem de fotoğraf itibariyle Kapışmak ve Akın ile ilgili çok çarpıcı bir olayın gerçekleştiği algısına yol açmaktadır.

Görseller zaman zaman haber içeriğinden daha etkili olabilmekte ve okuyucunun dikkatini çekmektedir. Buradaki paylaşım, okuyucuda şaşkınlık etkisi oluşturmakta ve okuyucunun zihninde büyük bir olay yaşandığı beklentisine neden olmaktadır:

"*Yalan haber*"

"Ben de gerçekten öldü zannettim. Tiksindim ya. Adam gibi yazın"

"*İnsanlarla oynamayın. Yaptığınız adilik. Yorumu da kapatıyorsunuz utanmadan. Durumda paylaşım yapmıyorsunuz sırf tıklamamız için. Sizi takipten çıkıyorum*"

"*Çok yalancı bir hesap, takip etmeyin arkadaşlar!*"

Yanıltıcı İçeriğe İlişkin Analiz

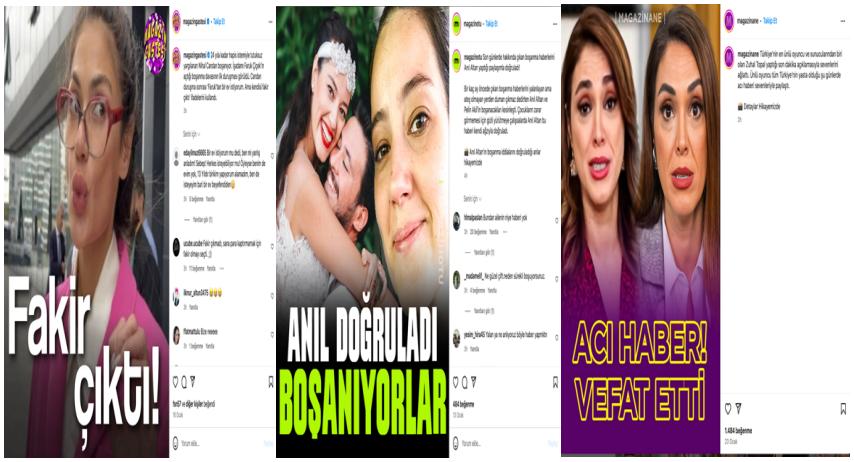

Görsel 10: *(18.01.2025)* **Görsel 11:** *(13.01.2025)* **Görsel 12:** *(23.01.2025)*

Yanıltıcı içeriklerde, başlıklar haberin içeriğiyle alakasız olmaktadır. Tık haberciliğinde okuyucular, haberin detaylarını görebilmeleri için başlığı tıklamaya yönlendirilmektedir. Başlığın ve içeriğin alakasız olması, tıklanma oranlarını arttırmak amacıyla yapılmaktadır. Bu durum okuyucuda güven kaybına neden olmaktadır. Görsel 10'daki haberde "*Fakir çıktı*" başlığıyla Nihal Candan'ın fotoğrafı kullanılmıştır. Haberin içeriğine bakıldığında Candan'ın aslında boşanma davasının duruşması sonrası eşine yönelik söylemiş olduğu "*Faruk'tan bir ev istiyorum. Ama kendisi fakir çıktı*" ifadeden yola çıkılarak böyle bir başlık kullanıldığı görülmektedir. Özellikle varlıklı olduğu düşünülen veya tanınmış kişilerle ilgili yapılan haberlerde "*fakir çıktı*" başlığının kullanılması, okuyucuda şaşkınlığa neden olacaktır. Görsel 11'de oyuncu Pelin Akil ve eşi Anıl Altan'ın boşanacağı haberi aktarılmıştır. Haberde "*Anıl doğruladı boşanıyorlar*" şeklinde bir başlık kullanılırken görselde ise çiftin düğünlerinden bir fotoğraf ve Akil'in ağlayan bir fotoğrafı verilmiştir. Böylelikle okuyucuda, çiftin gerçekten ayrılacağı algısı oluşturulmuştur. Oysa haberin içeriğine bakıldığında olay tamamen iddiadan ibarettir. Gönderiye yönelik okuyucular tarafından eleştirel yorumlarda bulunulmuştur:

"*Bundan ailenin niye haberi yok*"

"*Ne güzel çift. Neden sürekli boşuyorsunuz*"

"*Yalan ya işiniz gücünüz*"

Görsel 12'de yine bir vefat haberinin aktarıldığı görülmektedir. Görselde oyuncu ve sunucu Zuhal Topal'ın fotoğrafı yer alırken başlıkta "*Acı haber! Vefat etti*" ifadesi yer almıştır. Bu paylaşıma bakıldığında okuyucuda sanki Topal'ın hayatını kaybettiği algısı oluşturulmuştur. Haberin içeriğine bakıldığında kullanılan başlığın ve görselin yanıltıcı olduğu ve içerikle ilgisiz olduğu belirlenmiştir. Haberin

açıklamasında ise olaya ilişkin açıklamaya yer verilmediği ve okuyucuların Instagram Hikayelere yönlendirildiği tespit edilmiştir. Paylaşımda gönderi için yorumların kapalı olduğu görülmektedir. Haberin içeriği aslında, Zuhal Topal'ın Bolu'da Kartalkaya Kayak Merkezi'nde bir otelde çıkan yangında yakınlarını kaybettiğine ilişkindir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu araştırmada, sosyal medyada sunulan magazin haberleri tık odaklı habercilik bağlamında ele alınıp incelenmiştir. Sosyal medya platformlarından biri olan Instagram'da bulunan magazin haber sayfalarının incelendiği bu çalışmada, tık tuzağı stratejilerinin sık sık kullanıldığı belirlenmiştir. Elde edilen bulgular, magazin haberlerinde abartılı ve duygusal başlıkların, merak uyandırıcı soruların, şaşırtıcı görsellerin ve okuyucuyu yanıltıcı içeriklerin yaygın bir şekilde kullanıldığını göstermektedir. Abartılı ve duygusal başlıklarda "*Yürek dayanmaz*" gibi ifadelerin kullanıldığı görülmektedir. Bu tür başlıklar okuyucunun habere karşı beklentisini arttırmaktadır. Haberlerde "*Ayrılık sebebi ortaya çıktı*" gibi merak uyandırıcı başlıkların da kullanıldığı görülmüştür. Bu tür başlıklarla okuyucular, Instagram Hikayelere yönlendirilmekte ve haberin tamamını okumaya zorlanmaktadır. Çalışmada haberlerde kullanılan görsellerle okuyucu, farklı bir beklenti içerisine sokulmuş, içeriğin ise görsellerle alakasız olduğu sonucuna ulaşılmıştır. "Kaybettik" ve "Vefat etti" gibi başlıklar eşliğinde özellikle ünlü kişilere yönelik fotoğraflar kullanılmış, bu haberi gören okuyucunun ise söz konusu ünlünün hayatını kaybettiği yönünde düşünmesine neden olmaktadır. İncelenen gönderilerde içeriğin başlıkla veya kullanılan görselle uyuşmadığı haberler tespit edilmiştir. Tıklanma sayısını arttırmak amacıyla yapılan bu yöntemde içeriğe bakıldığında olayla ilgili sadece dedikoduların yer aldığı veya olayın tamamen gerçek dışı olduğu görülmektedir.

Tık tuzağı habercilikte, sosyal medyada etkileşimi arttırma adına birtakım stratejiler geliştirilmiştir. Bu stratejiler hem güvenirlik hem de etik bağlamında birçok problemlere yol açmaktadır. Bu durum ayrıca haberde yer alan bilginin doğruluğu ve güvenirliği noktasında okuyucular üzerinde tedirginliğe ve medya kuruluşlarına yönelik olan güveni azaltmaya neden olmaktadır. Çalışmanın literatür kısmında tık odaklı habercilik kavramının dijital medya ortamında nasıl ortaya çıktığı ve sosyal medya platformlarında nasıl işlendiği ele alınmıştır. Literatürdeki tespitlerin, araştırma sonucunda ulaşılan bulgular ile doğrulandığı görülmektedir. Çalışmada yanıltıcı başlık kullanımı, haberin içeriğiyle alakasız ve yönlendirici görseller kullanılarak okuyucuda algı oluşturulması, okuyucuya eksik bilgi verilmesi ve okuyucunun zorla hikâyeye yönlendirilmesi, tık sayısını arttırma amacıyla sansasyonel başlıklara ve ifadelere yer verilmesi, sürekli olarak başvurulan tık tuzağı yöntemiyle okuyucu güveninin kaybedilmesi gibi hususlar, ele alınan başlıca etik problemlerdir.

Tık tuzağı haberciliğin ortaya koyduğu problemleri azaltmak ve özellikle güvenirlik ve etik bağlamındaki sorunların önüne geçmek adına dikkat edilmesi gereken birtakım hususlar vardır. Bunlar:

- Haberin başlığı ile içeriği arasında mutlaka uyum olması gerekmektedir. Okuyucuyu yanıltıcı, abartılı başlıkların kullanılmamasına özen gösterilmelidir.
- Bilgilendirici ve içerikle uyumlu doğru başlıklar kullanılmalıdır.
- Etik habercilik ilkeleri çerçevesinde hareket edilmelidir.
- Okuyucuların, tık tuzağı ile ilgili bilinçlendirilmesi amacıyla dijital okuryazarlık medya okuryazarlığı ile ilgili eğitimlerin teşvik edilmesi gerekmektedir.
- Haber kaynaklarının güvenilir olması gerekmektedir.
- Yanıltıcı haber üreten haber mecralarına yönelik cezai yaptırımlar uygulanmalıdır.

Bu çalışmada, tık odaklı haberciliğin magazin haberlerinde nasıl uygulandığı ele alınmıştır. Gelecek çalışmalar için şu önerilere yer verilmiştir:

- Tık odaklı haberciliğin ekonomi, siyaset veya spor haberlerindeki yansımaları araştırılabilir.
- Tık odaklı haberlerin, okuyucu üzerinde nasıl bir etki oluşturduğu incelenebilir.
- Okuyucuların, tık tuzağına karşı farkındalıkları araştırılabilir.
- Okuyucuların, daha çok hangi başlıklara tepki verdiği incelenebilir.

Yazar katkı oranı ve çıkar çatışması beyanı: Çalışma tek yazarlı olup katkı oranı %100'dür ve herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Alioğlu, N. (2013). Genel iletişim, sosyal medya ve sanat pazarı. A. Büyükaslan & A. M. Kırık (Ed.), *Sosyalleşen birey sosyal medya* içinde. Konya: Çizgi Kitabevi.

Biyani, P., Tsioutsiouliklis, K., & Blackmer, J. (2016). "8 Amazing Secrets for Getting More Clicks": Detecting clickbaits in news streams using article informality. *Proceedings of the Thirtieth AAAI Conference on Artificial Intelligence (AAAI-16), 30.*

Bowen, G. A. (2009). Document Analysis as a Qualitative Research Method. *Qualitative Research Journal*, *9* (2).

Çavuş, S., & Ede, N. (2021). Tık odaklı habercilik: Türk internet haber medyası üzerine bir içerik analizi. *Selçuk İletişim, 14* (1), 23-54.

Dağ, H., & Taner, A. (2023). Tık odaklı habercilik: Isparta yerel internet gazeteleri üzerine bir inceleme. *Yeni Medya, (15),* 176-191.

Dedeoğlu, G. (2016). *Teknoloji, iletişim, yeni medya ve etik.* İstanbul: Sentez Yayıncılık.

Güçdemir, Y. (2012). *Sanal ortamda iletişim: Bir halkla ilişkiler perspektifi.* İstanbul: Derin Yayınları.

Gündüz, U., & Pembecioğlu, N. (2013). Bilgi kaynağı olarak sosyal ağlar ve sosyal medya. M. Demir (Ed.), *Yeni medya üzerine… yeni iletişim teknolojileri* içinde. Konya: Literatürk Academia.

Güngör, M. (2023). Yerel haber sitelerinin tık tuzakları ve sosyal medya stratejisi üzerine bir analiz. *Konya Sanat, (6),*272-286.

İnce, M. (2018). İnternet haberciliğinde çok tıklanma beklentisi ve tuzak başlıklar. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8* (2), 297-313.

Kalender, A. B. (2019). İnternet haberciliğinde clickbait savaşları: Bir okuyucu tepkisi olarak Limon Haber örneği. *Dördüncü Kuvvet Uluslararası Hakemli Dergi, 2* (2), 1-21.

Kalsın, B. (2018). *Yeni medya sözlüğü: "Terimler & kavramlar": İletişim teknolojileri & internet, internet gazeteciliği & yayıncılık, dijital pazarlama & reklamcılık, sosyal medya, veri: İngilizce-Türkçe.* Ankara: Gece Kitaplığı.

Kaushal, V., & Vemuri, K. (2021). Clickbait—trust and credibility of digital news. *IEEE Transactions on Technology and Society*, *2* (3), 146-154.

Kaya, S. (2023). *Dijital habercilik: Temel kavramlar ve yaklaşımlar.* Konya: Literatürk Academia.

Kılınç, F. (2024). Dijital medyada maymun çiçeği (Mpox): Tık odaklı habercilik stratejileri. *Journal of Academic Social Science Studies, 17* (101).

Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8* (15), 170-189.

Kortak, Y. İ. (2022). İnternet gazeteciliğinde "son dakika" başlığıyla atılan tık tuzaklı haberlerin etik çerçeveden incelenmesi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.*

Kuyucu, M. (2013). Yeni iletişim aracı olarak sosyal medya ve sosyal ağlar üzerine bir güncelleme. M. Kuyucu & T. Karahisar (Ed.), *Yeni iletişim teknolojileri ve yeni medya* içinde. İstanbul: Zinde Yayınları.

Küçükvardar, M. (2023). Tık odaklı habercilik çerçevesinde ekonomi haberlerinin incelenmesi. *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi, (42),* 145-168.

Macit, H. B. (2023). Yerel internet haberciliğinde tık tuzağı: Batı Akdeniz Bölgesi örneği. *Yeni Medya*, (14), 251-265.

Mormol, P. (2019). 'i urge you to see this...'. clickbait as one of the dominant features of contemporary online headlines. *Social Communication*, *5* (2), 1-10.

Özsalih, A. (2024). Sosyal medyadaki haberlerin başlıklarındaki duygusal kelimelerin haber tüketimine etkileri. *Selçuk İletişim, 17* (1), 39-68.

Özyal, B. (2016). Tık odaklı habercilik: Tık odaklı haberciliğin Türk dijital gazetelerindeki kullanım biçimleri. *Global Media Journal TR Edition, 6* (12), 273-301.

Peker, M.R., & Acar Şentürk, Z. (2021). İnternet Gazeteciliğinde Etik Bir Sorun: Tık Tuzağı Kullanımı. Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences, *7* (42), 1260-1271.

Rahman, A., & Al Mamun, A. (2024). The Rise of Clickbait Headlines: A Study on Media Platforms from Bangladesh. *Athens Journal of Mass Media and Communications*, *10*, 109-130.

Sanlav, Ü. (2014). Sosyal Medya Savaşları. İstanbul: Hayat Yayınları.

Saruhan, Ş.C., & Özdemirci, A. (2011). *Bilim, felsefe ve metodoloji.* İstanbul: Beta Yayıncılık.

Söğüt, Y., & Öngel, A. (2022). Yeni medya-dijitalleşme ve tık odaklılık: Habertürk ve Hürriyet gazetesi örneği. *ESAM Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3* (2), 212-230.

Şimşek, O. H. (2024). Tık odaklı habercilik kapsamında video oyun haberlerinin incelenmesi. *Sakarya İletişim, 4* (1), 23-38.

Yalınız, M. F., & Özsoy, S. (2022). Yerel internet gazetelerinin tık sayısını arttırmak için kullandıkları yöntemler: Bolu örneği. *Yeni Medya, (12),* 156-181.

Yengin, Y. (2012). Yeni medyaya eleştirel bakış. D. Yengin (Ed.), *Yeni medya ve…*içinde. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi.

Zhou, Z. (2022). The analysis of click bait in we media era. In *2021 International Conference on Social Development and Media Communication (SDMC 2021)* (pp. 1544-1547). Atlantis Press.

Yayın Geliş Tarihi: 20.02.2025.
Yayına Kabul Tarihi: 28.03.20225
Online Yayın Tarihi: 15.06.2025
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1643927

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 27, Sayı: 2, Yıl: 2025, Sayfa: 789-810
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

YOLCULARIN HAVAYOLU FİRMA SEÇİMLERİNİN PROMETHEE YÖNTEMİYLE BELİRLENMESİ (KAHRAMANMARAŞ ÖRNEĞİ)

Ahmet ACEM[*]
Dilay SÜNBÜL ACEM[**]

Öz[1]

Hizmet kalitesi, havayolu ulaşımını seçen yolcular için herhangi bir havayolu şirketini tercih ederken özellikle göz önünde bulundurdukları parametrelerden birisidir. Havayolu şirketleri, daha fazla yolcuya hizmet verebilmek adına sürekli bir rekabet içerisindedir. Rekabette üstünlüğü sağlamak, havayollarının verdiği hizmet kalitesi ve sonuç olarak da yolcuların algıladığı hizmet kalitesiyle ilişkili bir durumdur. Bu araştırma, Kahramanmaraş Havalimanında faaliyet gösteren Türk Hava Yolları, Anadolu Jet ve Pegasus Havayolları şirketleriyle seyahat eden çeşitli yolcuların, hangi havayolu şirketini tercih ettiklerini belirlemek amacıyla yapılmıştır. Buna göre, belirli özelliklere sahip yolculara anket çalışması uygulanmıştır. Çalışmada elde edilen bulgular, PROMETHEE yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre yolcuların havayolu seçimi sırasıyla THY, AJET ve Pegasus Havayolu olarak belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *PROMETHEE Yöntemi, Havayolu Tercihi, Hizmet Kalitesi, Yolcu Memnuniyeti*

JEL Sınıflandırması: *M31, C83, C02, G11*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Acem, A., & Sünbül Acem, D. (2025). Yolcuların havayolu firma seçimlerinin *PROMETHEE* yöntemiyle belirlenmesi (Kahramanmaraş örneği). *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *27* (2), 789-810.

[*]Dr., ORCID: 0000-0003-4554-0951, ahmetacem@msn.com

[**] ORCID: 0009-0007-7218-7694, dsunbulacem@gmail.com

[1]Makalenin alan araştırması uygulaması, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Sosyal Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu 2023/9/4 sayılı kararıyla uygun görülmüştür.

DETERMINING PASSENGERS' AIRLINE COMPANY CHOICES WITH THE PROMETHEE METHOD (KAHRAMANMARAŞ EXAMPLE)

Abstract

Service quality is one of the parameters that passengers who prefer air transportation take into consideration when choosing any airline company. Airline companies are in constant competition to serve more passengers. Achieving competitive advantage is related to the service quality provided by airlines and, as a result, the service quality perceived by passengers. This research was conducted to determine which airline company preferred by various passengers traveling with Turkish Airlines, Anadolu Jet and Pegasus Airlines operating at Kahramanmaraş Airport. Accordingly, a survey was conducted on passengers with certain characteristics. The findings obtained in the study were analyzed using the PROMETHEE method. According to the results, the passengers' airline choices were determined as THY, AJET and Pegasus Airlines in order.

Keywords: *PROMETHEE Method, Airline Choice, Service Quality, Passenger Satisfaction*

JEL Classification: *M31, C83, C02, G11*

GİRİŞ

Bireylerin hayatlarını sürdürebilmeleri ve ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri amacıyla yaptıkları tüm etkinlikler 'Ekonomik faaliyetler' olarak tanımlanır. Birçok insan için önem arz eden ekonomik faaliyetler içerisinde 'Hizmet sektörü' de yer almaktadır.

Günümüzde, hizmet sektörünün taşıdığı anlam, birçok kişi veya kuruluşlara göre değişkenlik göstermektedir. Kendi şart ve özelliklerine uygun olarak iş arayan bir kimse için hizmet sektörü, önemli iş fırsatları sağlayabilen bir sektör anlamına gelebilmekle birlikte; çeşitli kuruluşlar için bu anlam, aynı sektörün daha fazla iyileştirilerek müşteri memnuniyetlerinin sağlanması amacını taşıyabilir (Sum Chau & Kao, 2009, s.108). Öyle ki birçok kuruluş, müşterilerine sunabileceği hizmetlerin daha fazla geliştirilebilmesi konusunda kıyasıya bir rekabet içerisindedir. Nitekim şimdilerde, hangi kuruluş olursa olsun, müşterileri için mükemmel bir hizmet kalitesi sağlayarak onların beğeni ve memnuniyetlerini artırabilme düşüncesi, hizmet endüstrisinde önemli bir husus haline gelmiştir (Ostrowski, O'Brien & Gordon, 1993; Hung vd., 2003).

Ulaşım, tüm insanların yaşamlarında mutlaka ihtiyaç duydukları önemli bir sektör alanıdır. Dünyada; karayolu, denizyolu, demiryolu ve havayolu şeklinde gerçekleşen ulaşım ağında, her gün birçok insan saatlerce hatta günlerce yolculuk yapmaktadır (Houston, 2005). Ulaşım yöntemi olarak havayolunu tercih eden yolcular için önemli bir hizmet olan havayolu taşımacılığı, ülkemizde her geçen gün giderek büyümekte ve kendini geliştirmektedir (Kılıç vd., 2024, s. 1771). Kovid-19 salgını sonrasında havayolunu kullanan yolcu sayısında düşüş olsa da 2020'den

sonra bir önceki yıla göre artmaya başlamıştır (Sarılgan & Bakır, 2023). Bu gelişimin kaynağında, müşterilerinin memnuniyetini kazanabilmek adına yolculuk esnasında birçok özelliği kullanıcılarının beğenilerine göre şekillendirmek ve ülkede var olan havalimanlarına yenilerini eklemek gibi birçok faktör etkilidir (Aydın & Ülengin, 2022).

Yolcu sadakatini kazanabilmek için puan veya mil programı gibi uygulamalarla havayolları rakip firmalar karşısında üstünlük sağlamaya çalışmaktadır (Sönmez & Eroğlu, 2020, s. 187). Müşteri beğenisi konusunda sürekli rekabet içerisinde bulunan havayolu şirketlerinin çok daha iyi hizmetler verebilmesi, onların gelişim süreçlerini hızlandırabilmektedir. Öyle ki günümüzde birçok internet kullanıcısı, aldığı bir hizmeti değerlendirmek ve o hizmet hakkında sahip olduğu yorum ve düşüncelerini diğer kullanıcılara aktarabilmek adına çeşitli sosyal medya araçlarını kullanmakta, birçok kullanıcıyla bu yollar aracılığıyla doğrudan iletişim kurabilmektedir (Küçük Çırpın & Kurt, 2016, s. 88). Böylece, birçok müşterisinin beğenisini alan havayolu firmaları, aynı hizmet için çalışan çok sayıda rakip firmalarla rekabetleri konusunda üstünlükler sağlayabilmektedir (Morash & Ozment, 1994).

Küresel boyuttaki havayolları maliyetleri kontrol etmek, etkinlik ve verimlilik sağlayabilmek için iş birlikleri, kalite yönetim sistemleri gibi teknikler uygulayarak bünyesine yaymaya çalışmaktadır (Esin & Düzgün, 2021, s. 30). Havayolu ve yolcu arasındaki bağı sağlayan sistemlerden biri olan hizmet kalitesi (Aydın & Yıldırım, 2012b), yolcuların havayolu tercihlerinde önemli rolü olan bir etkendir. Hizmet kalitesinin sadece havayolu seçimine değil, marka algısı ve müşteri bağlılığına da etkisi son derece fazladır (Balcı Tali & Karaduman, 2021, s. 2008). Kahramanmaraş ilinde yapılan bu çalışmada, havayolu işletmeciliği, hizmet kalitesi ve müşteri memnuniyeti konularında önemli verilere ulaşılarak, bu verilerin uygun şekilde yorumlanması hedeflenmiştir. Bu çalışmanın amacı yolcuların hizmet kalitesini dikkate alarak hangi havayolu firmasını seçtiklerinin çok kriterli karar verme yöntemlerinden PROMETHEE ile belirlenmesidir.

LİTERATÜR İNCELEMESİ

Günümüzde, havayolu ulaşımında, havayolu şirketlerinin daha çok müşterilere sahip olma konusunda sürekli rekabet içerisinde olması sebebiyle (Yaşar & Kiracı, 2018, s. 732), havayollarını tercih eden yolcuların aldıkları hizmetin analitik yöntemlerle çeşitli açılardan değerlendirilmesi neredeyse kaçınılmaz olmuştur. Havayoluyla seyahat eden çeşitli yolcuların, aldıkları hizmet kalitesini değerlendirdikleri birçok literatür çalışmaları bulunmaktadır.

Gilberta ve Wong (2003), yolcuların havayolu şirketlerinden ne gibi beklentileri olduğu konusunda yaptıkları çalışmalarında, yolcuların havayolu şirketlerinden en büyük beklentilerinin ‘yolcu güvenliği’ olduğunu belirtmişlerdir.

Araştırmada yapılan anket çalışmasına göre, yolcular kendilerini güvende hissettikleri zaman daha rahat yolculuk yaptıklarını bildirmişlerdir. Çalışmada, bu kriterin haricinde, sırasıyla, uçuşların zamanında olması, çalışanların nazik ve hızlı olması gibi konularda yolcuların beklentilerinin olduğu da tespit edilmiştir.

Lioua ve Tzeng (2007), yaptıkları çalışmalarında, havayolu firmalarının hizmet kalitesinin yolcular üzerindeki etkisini araştırmışlar ve ankete katılan 408 yolcudan aldıkları cevapları, AHP yöntemiyle analiz etmişlerdir. Çalışmaya göre, yolcuların memnuniyetlerine etki eden ilk faktörün havayolu çalışanlarının tutumları, ikinci faktörün ise uçak koltuklarının temizliği olduğu belirlenmiştir.

Aydın ve Yıldırım (2012b), yolcular açısından 'yolcu güvenliği' faktörünün havayolu şirketlerini tercih etmede oldukça önemli olduğunu vurgulamışlardır. Araştırmada yapılan SERVQUAL ölçeği sonuçlarına göre; havayolu şirketlerinin sağladığı güvence, empati duygusu ve hızlı cevap verebilme faktörleriyle, yolcuların havayolu şirketlerinden beklentileri arasında pozitif olarak doğrudan bir ilişki olduğu görülmüştür. Ayrıca, çalışmada, havayolu yolcularının beklentilerini karşılamada teknolojinin çok önemli bir yeri olduğuna dikkat çekilerek, yolcu hizmet kalitesinin kullanılan teknolojiyle doğrudan bağlantılı olduğuna da yer verilmiştir.

Uca Özer ve Kayaalp Ersoy (2012), yolcuların Türkiye'de faaliyet gösteren hangi havayolu şirketlerini tercih ettiklerine dair yürüttükleri araştırmalarında bir anket çalışması yapmışlardır. Çalışmaya göre, ankete katılan kişiler arasındaki seçim tercihlerinde ilk sırada olan havayolu firmasının; güvenirlik, hizmet kalitesi, imaj, uçuş sonrası hizmetler, kampanyalar, tecrübeli personel ekibi, teknik donanım ve uçuş noktaları gibi konularda daha iyi oldukları için seçildikleri anlaşılmıştır. Ayrıca, sırasıyla seçilen ikinci, üçüncü ve dördüncü havayolu firmalarının tercih edilmesinde ekonomi faktörünün ağırlıklı olarak etkin olduğu belirlenmiştir.

Moekoe ve Utomo (2013, s.103), seyahat acentelerinin havayolu yolcuları için verdikleri hizmetlerde, yolcuların hangi kriterleri gözettiklerine dair yaptıkları çalışmalarında, AHP yöntemini kullanmışlardır. Buna göre, çalışmada, acentelerin söz verdikleri hizmetleri doğru ve zamanında gerçekleştirebilmesi kriteri, yolcular tarafından gözetilen en önemli faktör olarak belirlenmiştir.

Adeola ve Adebiyi (2014), Nijerya havayolu yolcuları arasında yaptıkları anket çalışmalarında, yolcuların kullanacakları herhangi bir havayolu firmasını seçerlerken, hizmet kalitesi ve müşteri memnuniyeti yorumlarını değerlendirdiklerini bildirmişlerdir.

Dožić ve Kalić (2014), AHP yöntemini kullanarak, bazı yolcuların havayolu şirketi seçimleri hakkında bir araştırma yapmışlardır. Çalışmada, yönteme göre; havayolu koltuk kapasitesi, uçuş fiyatı, toplam bagaj ağırlığı, ödeme olanakları gibi birçok kriterlerin yolcuların havayolu şirketi seçimlerinde önemli derecede aktif rol oynadıkları ifade edilmiştir.

Singh (2016), Hindistan'da belirli havayolu şirketlerinin yolculara ait hizmet kalitelerini AHP yöntemiyle belirlediği çalışmasında, yolcuların en önemli kriter olarak güvenceyi ve güvenliği seçtiklerini, bu kriterden sonra ise sırasıyla, zamanında performans, hizmetlerin doğru bir şekilde yapılması ve kaybolan bagajlar için hızlı çözümlerin üretilmesi gibi konularda beklentiler içerisine girdiklerini belirtmiştir.

Li ve arkadaşları (2017), Çin'de üç havayolu şirketinin uçak içi hizmet kalitesiyle ilgili yolcularla yaptıkları anket çalışmasını AHP yöntemi aracılığıyla değerlendirmişlerdir. Çalışmaya göre, yolcu sayısının istatistiki yönde önemli bir çoğunluğunun uçuş esnasında; uçuş programı ve bilgilendirmeleri, çalışanların hizmetleri ve hizmet imkanları gibi üç kriteri özellikle gözettikleri tespit edilmiştir.

Mimovic ve arkadaşları (2018), Ortadoğu'da üç havayolu şirketinin hizmet kalitelerini AHP yöntemiyle incelemişlerdir. Araştırmacılar; yolcuların önemli ölçüde büyük bir çoğunluğunun, koltuk konforunu ve çalışan personellerin nezaketini daha çok dikkate aldıklarını bildirmişlerdir.

Badi ve Abdulshahedb (2019), Libya'da dört havayolu şirketinin hizmet kalitesini AHP yöntemini esas alarak belirlemişlerdir. Araştırmacıların çalışmasına göre, yolcuların en fazla üzerinde durdukları temel kriter, 'yolcu güvenliği' kriteri olduğu anlaşılmıştır.

Büyüközkan ve arkadaşları (2020), Türkiye'deki havayolu şirketlerinin yolcularına verdikleri dijital hizmetlerde aranan temel kriterler hakkında bir çalışma yapmışlardır. Araştırmacıların, AHP yöntemiyle yaptıkları anket çalışmasına göre, yolcular tarafından aranan en önemli kriterin dijital güven olduğu, bu kriter haricinde, ayrıca, aktif müşteri hizmetleri ve yolcuların siber güvenliği gibi kriterlerin de özellikle dikkate alındığı belirlenmiştir.

Bakır ve Atalık (2021), Türkiye'de 395 havayolu yolcusuyla AHP yöntemine göre yaptıkları anket çalışmalarında, yolcuların, aldıkları e-hizmet kalitesini değerlendirmesini istemişlerdir. Araştırmacıların çalışmasına göre, ankete katılan yolcuların önemli ölçüde büyük bir çoğunluğunun, aldıkları e-hizmet kalitesinde; güvenilirlik, anlaşılırlık ve kişisel bilgi güvenliği gibi kriterlere oldukça önem verdikleri görülmüştür.

Sarminah ve arkadaşları (2021), havayolu hizmet kalitesiyle ilgili olarak AHP yöntemi aracılığıyla yolcularla anket çalışması yapmışlardır. Yapılan çalışmaya göre, yolcuların önemli bir kesiminin; yolcu emniyeti ve güvenliği, uçuş esnasında yolculara yapılan hizmetler, havayolu internetinin hız ve kalitesi gibi kriterleri özellikle dikkate aldıkları gözlenmiştir.

Al Awadh (2023), Suudi Arabistan'da üç farklı havayolunun hizmet kalite performanslarını, yolcularla yaptığı AHP anket çalışmasına göre değerlendirmiştir. Araştırmacı yaptığı çalışmasına göre, yolcuların bir havayolunu seçerlerken; yolcu güvenliği, hizmet konularında gerekli teminatı verebilmeleri, ihtiyaçlara hızlı çözüm

üretebilmeleri ve özellikle de çalışanların doğru empati kurabilmeleri gibi kriterleri önemli derecede göz önünde bulundurdukları tespit edilmiştir.

Başka bir araştırmada, havayolu ulaşımını kullanan yolcuların herhangi bir havayolu şirketini tercih ederlerken hangi kriterleri gözettikleri araştırılmıştır. Yolcuların ilk tercihlerinin ulaşım ücretinin uygunluğu olduğu; diğer kriterlerinin ise güvenlik, rahatlık, uçuş kolaylığı, oturma yeri ve uçuş ekibinin davranışları, finansal stabilite, iyi performans ve zamanında bagaj teslimi gibi hizmet faktörleri konuları arasında değiştiği anlaşılmıştır. (Tsantoulis & Palmer, 2008; Curtis vd., 2012, s.3).

Yolcuların herhangi bir havayolu şirketini tercih ederken ne gibi faktörleri göz önünde bulundurduklarına ilişkin yapılan bir çalışmada, yolcuların ilk olarak bir havayolu şirketini tercih ederken, onun havayolu kazası yapıp yapmadığına baktıkları sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca, çalışmada, bu kritere istinaden, sırasıyla; kabin ekibinin nezaketli davranışı, kabin güvenlik prosedürleri, hosteslerin rahat-etkili (verimli) çalışması ve koltukların temizliği gibi çeşitli faktörlere bakıldığı da bildirilmiştir (Adlı vd., 2005).

Genel olarak önceki çalışmalarda havayolu seçimini etkileyen faktörler yolcu güvenliği (Gilberta & Wong, 2003; Aydın &Yıldırım, 2012b; Singh, 2016; Badi & Abdulshahedb, 2019; Sarminah vd., 2021; Al Awadh, 2023), havayolu çalışanlarının tutumu (Lioua & Tzeng, 2007), zamanında yerine getirme (Moekoe & Utomo, 2013; Singh, 2016), çevrimiçi yolcu yorumları (Adeola & Adebiyi, 2014), fiyat (Dožić & Kalić, 2014; Tsantoulis & Palmer, 2008), uçuş bilgilendirmeleri (Li vd., 2017), koltukların konforu (Mimovic vd., 2018) olarak yer almaktadır.

HAVAYOLU HİZMET KALİTESİ

Havayollarının hizmet kalitesinin önemi, literatürde çoğu araştırmacılar tarafından yaygın olarak vurgulanmaktadır (Chikwendu vd., 2012, s.118). Temel olarak, 'Havayolu hizmet kalitesi' terimini açıklayan evrensel bir tanımlama olmasa da, havayolu hizmet kalitesi; kalite, mal ve hizmet üreten işletmelerdeki performansları gösteren bir araç olarak tanımlanabilir (Liou vd., 2011). Ancak, bir havayolunun, yolcuları için verdiği hizmet kalitesinin ölçümü hiç de kolay olmayıp, bunun nedeni, yolcuların bir olayı yargılarken farklı ve çoklu düşüncelere sahip olmasıyla ilişkilendirilmektedir (Pekkaya & Akıllı, 2013, s.77). Literatürde, havayolu hizmet kalitesinin; yolcuların aldıkları havayolu hizmetlerindeki genel izlenimleri (Park vd., 2004), yolcu ve havayolu çalışanlarının iletişimi, yolcular üzerine etki eden havayolu imajı gibi birçok faktörlere bağlı olarak çok daha iyi gelişebileceği ifade edilmektedir (Gursoy, Chen & Kim, 2005). Öte yandan, havayolunu tercih eden yolcular için kaliteli ve iyi bir havayolu hizmeti, yolcu memnuniyetlerini daha çok artırmaktadır (Anderson vd., 1994; Clemes vd., 2008, s.50). Archana ve Subha (2012), yolcu memnuniyeti ile bir havayolunun imajı arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu ve artan havayolu imajıyla, havayolu

hizmet kalitesinin daha fazla geliştiğini belirtmiştir. Havayolu şirketlerinin, iyi kalitede uçaklara, hızlı internet gibi kaliteli iletişim araçlarına sahip olması beklenir. Nitekim, böyle araç ve teknolojilere sahip olan havayolu firmalarının, sektörde mevcut olan rekabet ortamında kendilerini daha da kanıtlayabileceği düşünülmektedir (Aydın & Yıldırım, 2012a, s.46).

TÜİK'in 2023 yılındaki verilerine göre, Kahramanmaraş'ta, son yıllarda, havayolu uçuş sayılarının, önceki yıllardan önemli ölçüde daha fazla olduğu görülmüştür. Buna istinaden, Kahramanmaraş'ta havayolunda seyahat eden çoğu yolculara ait beklentilerin ve onların havayolunu tercih etme nedenlerinin bu çalışmada araştırılmasıyla, bu konudaki çeşitli literatür araştırmaları için kaynak sağlanabileceği düşünülmektedir.

Tablo 1: Kahramanmaraş iline ait iç hatlarda giden-gelen yolcu sayısı

		İç Hat	
Yıl	**Yolcu Toplamı**	**Gelen**	**Giden**
2018	332614	165053	167561
2019	266136	131558	134578
2020	140897	70104	70793
2021	171785	83648	88137
2022	175722	86439	89283
2023	247826	124680	123146

TÜİK, 2023

Tablo 1'e göre, son 10 yılda, Kahramanmaraş havalimanından geçen yolcu sayısında önemli ölçüde artış tespit edilmiştir. Kovid-19 salgını sonrası Türk havacılık sektörü olumsuz yönde etkilenmiştir. 2020'den sonra bir önceki yıllara göre ise her geçen yıl sektörün performansı artmıştır (Sarılgan & Bakır, 2023). Elde edilen bu veriler, Kahramanmaraş'ın havacılık sektöründe yıldan yıla daha çok ve hızlı bir şekilde geliştiğini ve bu gelişimin benzer bir istikrarla daha da devam edebileceğini göstermektedir. Bu sebeple, Kahramanmaraş Havalimanından geçen yolculara ait havayolu seçimlerini etkileyen çeşitli faktörlerin belirlenmesi ve bu faktörlerin incelenmesinin, bu alanda daha sonra hizmet verebilecek diğer havayolu şirketleri için yol gösterici nitelikte olabileceği düşünülmektedir.

Hizmet kalitesi, personelin yardımsever, çözümcü ve bilgili olması, internet üzerinden rezervasyon ve ödeme fırsatları, uçuş çeşitliliğinin olması, uçakların temiz, yeni ve güvenli olması, direkt seferlerin ve uygun uçuşların olması, fazla bagaj ücretleri, transfer bagajları konusunda yolcuların bilgilendirilmesi, uçak kalkış ve varış saatlerinin dakik olması, hasarlı ve kayıp bagajlar, bilet problemleri konularında yolcuların bilgilendirilmesi, uçuş iptallerinde alternatif uçuş düzenlemeleri ve yeterli uçuş sayısına sahip olması konularını kapsamaktadır Kazançoğlu & Kazançoğlu, 2013, s. 63).

Tablo 2: Hizmet Kalitesi Ölçeği

Personel Kalitesi	Personelin yolcuya olan ilgisi Çalışanlar için yeterli destek (çalışma ortamı, çalışanların rahatlığı) Uçuş ekibinin dış görünümü Yolcuların problemlerinin çözümünde ciddiyet ve yolcuların ihtiyaçlarını karşılamada kolaylık sağlama Hızlı cevap verebilme (Sorunları çabuk giderebilme, hızlı hareket edebilme…) Uçuş personelinin yolcuya yardımsever ve dost canlısı olması
Uçakların Durumu	Koltukların temizliği Uçakların güvenliği Koltukların rahatlığı ve yeterli ayak koyma yeri Havayolu yiyeceklerin ve içeceklerin kalitesi
Dakiklik	Uçağın zamanında kalkışı Uçağın zamanında inişi
Hizmet Kolaylığı	Uçuş saatlerinin uygunluğu Direk uçuşların uygunluğu
Bagaj Taşıma	Bagaj transferlerinde verimlilik Fazla bagaj ücretleri
Uygunluk	Hasarlı veya kayıp bagaj olması Rezervasyon sürecinde problemlerin yaşanması
Yolcu Şikayetleri	İnternet üzerinden rezervasyon ve ödeme fırsatların olması İptal edilmeden düzenlenen uçuş tarifeleri
Performans	Gecikme veya iptal durumlarında alternatif uçuşların zamanında bildirilmesi Havayolu şirketinin uçuşlarının yeterli olması

Kaynak: Kazançoğlu & Kazançoğlu, 2013

Tablo 2'de hizmet kalitesi boyutu ve bu boyutlara ilişkin değişkenler yer almaktadır. Hizmet kalitesi boyutları Likert ölçeğiyle yolculardan değerlendirilmesi istenmiştir. Elde edilen verilerle PROMETHEE yöntemiyle havayolu tercihleri belirlenmeye çalışılmıştır.

ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE YÖNTEMİ

Bu bölümde, araştırmanın amacı, kapsamı ve kısıtları, araştırmanın anakütlesi ve örnekleme yöntemi, veri toplama yöntemi ve araştırmada kullanılan ölçekler ve son olarak analiz yöntemi hakkında bilgiler yer almaktadır.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın amacı; havayolu işletmelerinin özellikle hassasiyet göstermeleri gereken çeşitli hizmet özelliklerine dikkati çekebilmek ve bu işletmelerin havacılık hizmetlerinde strateji belirlemelerine yardımcı olabilmektir. 2021 yılında yapılan bu çalışmada, Kahramanmaraş havalimanında faaliyet gösteren Türk Hava Yolları (THY), Anadolu Jet ve Pegasus Havayolu şirketleri aracılığıyla seyahat eden yolcular ile anket çalışması yapılmıştır. Buna göre, toplam 230 ankete ulaşılan çalışmada, eksik doldurulan anketler çıkarılmış ve 211 anket üzerinden çalışma verileri değerlendirilmiştir. Elde edilen veriler PROMETHEE yöntemiyle analiz edilmiştir.

Araştırmanın Sınırları ve Kısıtları

Kahramanmaraş Havalimanı bir ara nokta değil, kalkış ve varış yeridir. Ara noktalarda ulusal veya uluslararası uçuşlarla, yerli yabancı birçok firma bulunmaktadır. Elde edilen veriler sadece kalkış ve varış noktası olan Kahramanmaraş iliyle sınırlı olmaktadır. Dolayısıyla, bu araştırma sonuçlarının, Türkiye geneli adına yorumlanması söz konusu değildir.

Çalışmanın başka bir kısıtı ise elde edilen verilerin belirli bir zaman dilimine ait olmasıdır. 01.04.2021-01.06.2021 tarihleri arasında, yaklaşık olarak iki aylık sürede yürütülen çalışmada veriler, toplam 230 kişiden yüz yüze anket yöntemi ile elde edilmiştir. Dolayısıyla, bu çalışmada yolcular tarafından verilen tüm cevaplar, yalnızca çalışılan döneme dayanmaktadır. Çalışmada PROMETHEE yöntemi kullanılmıştır. Yöntem kaynaklı birtakım kısıtlar mevcuttur. Hizmet kalitesi kriterlerin ağırlıklarını vermediği için ayrıca hesaplanması ve programa manuel girilmesi gerekmektedir. Ayrıca PROMETHEE yöntemi sebep sonuç ilişkisini ölçmediğinden yolcuların seçim kriterlerini dikkate alarak havayollarını tercihlere göre sıralamaktadır.

Yukarıda adı geçen tüm kısıtlara rağmen, bu çalışmada, yolculara verilen hizmet kalitesini etkileyen faktörlerin ve yolcuların genel memnuniyet düzeylerinin belirlenmesi aracılığıyla gerek havayolu sektörünün gelişimine gerekse de bu konuda daha sonra yapılabilecek çeşitli çalışmalara önemli katkılar sağlanabileceği düşünülmektedir. Bu katkılar çok kriterli karar verme yöntemlerinden PROMOTHEE yöntemiyle yolcuların tercih kriterlerine göre havayolu tercihinin belirlenmesidir. Yolcuların havayolu tercih sırasına göre aralarında ne tür farklılıkların olduğunun belirlenmesidir.

Araştırmanın Anakütlesi ve Örnekleme Süreci

Araştırmanın anakütlesi, Kahramanmaraş havalimanından seyahat eden yolcuları kapsamaktadır. TÜİK verilerine göre, 2021 yılında, Kahramanmaraş'ta toplam 171785 yolcu uçuşu gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, bu yolcu sayısı, çalışmanın anakütle büyüklüğünü oluşturmaktadır. Öte yandan, çalışmada var olan zaman ve maliyet kısıtları nedeniyle anakütlenin tamamına ulaşılamamasından dolayı, bu çalışmada, tesadüfi olmayan örnekleme yöntemlerinden birisi olan 'Kolayda Örnekleme Yöntemi'nden yararlanılmıştır. Çalışmada, gerekli olan tüm veriler, 01.04.2021-01.06.2021 tarihleri arasında, haftanın farklı günlerinde ve tarifeli uçuş saatlerinde, Kahramanmaraş Havalimanında bulunan giden ve gelen yolcu salonlarında, acentelerde toplam 230 kişi ile yapılan yüz yüze anket yönteminden yararlanılarak toplanmıştır. Elde edilen anketler arasında ise yanlış veya eksik cevaplı olan anketler çıkarılarak, toplamda 211 anket üzerinden çalışma verileri değerlendirilmiştir.

Veri Toplama Yöntemi ve Aracı

Araştırmada veri toplama yöntemi olarak, 'Anket yöntemi' kullanılmıştır. Anketler, 'Kolayda örnekleme' yöntemi baz alınarak, araştırmaya katılma konusunda gönüllü olan yolcularla yüz yüze görüşme tekniği kullanılarak yapılmıştır. Çalışmada, veri toplama aracı olarak kullanılan anketler, üç bölümden oluşmuştur. Anketin ilk bölümünde, ankete yanıt veren katılımcıların demografik özellikleri ve yolcuların uçuşlarına ilişkin değişkenler (cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, havayolu tercihleri) yer almıştır. Anketin ikinci bölümünde, havayolu yolcu tercihlerinin belirlenebilmesi amacıyla, 'Personel kalitesi, uygunluk, uçakların durumu, hizmet kolaylığı, bagaj hizmetleri, dakiklik, yolcu şikâyetleri ve performans' gibi kriterler birbirleriyle kıyaslanmıştır. Anketin üçüncü bölümünde ise yolcuların havayolu seçimlerini etkileyen kriterlerin her biri için mevcut havayolları şirketleri, karşılaştırılarak incelenmiştir. Anket çalışması, Parasuraman vd. (1988), Chang ve Yeh (2002, s.169), Yeh ve Kuo (2003, s.38), Gursoy vd. (2005, s.60), Chen and Chang (2005, s.83), Pakdil ve Aydin (2007, s.230) ve Kazançoğlu ve Kazançoğlu (2013) tarafından geliştirilerek kullanılan SERVQUAL ölçeği kullanılmıştır.

Bu ölçeğin kullanılmasındaki ana sebep otelcilik (Fettahlıoğlu vd., 2016) ve havacılık alanında (Kazançoğlu & Kazançoğlu, 2013) kullanılmış olmasıdır. Türkçe versiyonu daha önce kullanılmış ve güvenirlik katsayısının yüksek olması, farklı alanlarda da kullanılıyor olması sebebiyle çalışmada kullanılmasına karar verilmiştir. Tablo 2'de verilen hizmet kalitesi ölçeği 5'li Likert olarak yolculara sorulmuştur. Her bir havayolu firmasının ayrı ayrı değerlendirilmesi istenmiştir. Elde edilen veriler Visual PROMETHEE Academic programına aktarılmıştır. Kriter ağırlıklarını bulabilmek için kriter boyutları karşılaştırmalı 9'lu Likert ölçeği hazırlanarak yolculardan kriterlerin birbirleriyle olan üstünlüklerinin ölçülmesi istenmiştir. Elde edilen veriler Excel tablosuna aktarılarak öncelikle Tablo 5'te yer alan normalize edilmiş karar matrisinden tutarlılık değerli hesaplanmış ardından Tablo 6'da yer alan kriter ağırlıkları hesaplanmıştır. Kriter ağırlıkları da Visual PROMETHEE Academic programında kriter ağırlıkları alanına aktarılmıştır.

Analiz ve Bulgular

Araştırmada yapılan anket çalışmasında katılımcıların demografik özelliklerinin belirlemeye yönelik sorular sorulmuştur. Araştırma sonucunda, ulaşılan toplam 211 anketin yapıldığı yolculara ilişkin demografik bilgilere ait sıklıklar, Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3: Demografik Özellikler

Demografik özellikler		n	%			n	%
Cinsiyet	Kadın	70	33,2	Aynı havayolunu mu tercih edersiniz?	Evet	42	19,9
	Erkek	141	66,8		Hayır	41	19,4
Yaş Grubu	18 ve altı				Duruma göre değişir	128	60,7

	19-25	40	19,0		İlköğretim	9	4,3
	26-35	70	33,2		Lise	43	20,4
	36-55	75	35,5	Eğitim Durumu	Üniversite	95	45
	56-65	14	6,6		Yüksek Lisans	55	26,1
	66 ve üstü	3	1,4		Doktora	9	4,3

Ankete katılan yolcuların %66,8'i kadın ve %33,2'si erkektir. 36-55 yaş grubu katılımcılar, grubun %35,5'ini oluştururken; 26-35 yaş grubu katılımcılar ise grubun %33,2'sini oluşturmuştur. Havayoluyla seyahat eden yolcuların %45'i üniversite, %26,1'i yüksek lisans ve %4,3'ü ise doktora mezunudur. Buna göre, seyahatlerini havayoluyla yapan katılımcıların çoğu, üniversite ve üzeri mezunu olup, toplam katılımcıların %75,4'ünü oluşturmuştur.

Çalışmada önemli bir yeri olduğu düşünülen mevcut önermelerden birisi de yolcuların aynı havayolu şirketini tercih edip etmedikleri düşüncesidir. Buna göre, bu soruya yolcuların verdikleri çeşitli cevaplar incelendiğinde, katılımcıların %19,9'u aynı havayolu şirketini tercih ettiklerini bildirirlerken, %19,4'ü aynı havayolu şirketini tercih etmediklerini belirtmişlerdir. Ancak, katılımcıların çok önemli bir kısmı (%60,7'si) ise havayolu şirketi tercihlerinin bulundukları duruma göre değişebileceğini belirtmiştir.

PROMETHEE Yöntemi Analiz Bulguları

Çalışmada yer alana kriterler birbirleriyle karşılaştırıldığı için çok kriterli karar verme metotlarından PROMETHEE yönteminin kullanılmasına karar verilmiştir. Bu yöntemin birçok avantajları ve dezavantajları mevcuttur.

PROMETHEE Avantajları:

- Kullanımı kolay arayüzüne sahiptir.
- Karmaşık problemlerin çözülmesinde kullanılmaktadır. Kriterler arasındaki ölçeklendirme etkilerini ortadan kaldırmaktadır.
- Kullanıcı dostu bir yazılım paketine sahiptir.
- Diğer yöntemlerle karşılaştırıldığında iyi bir görsel ve sunum vermektedir.

PROMETHEE Dezavantajları:

- Kriter ağırlıklarını vermemektedir.
- Alternatiflerin güçlü ve zayıf yanlarını doğrudan tespit etmemektedir.
- Alternatiflerin eklenmesi veya çıkarılması bulunan sonuçları doğrudan değiştirebilmektedir.
- Çok fazla kriter olması durumunda net bir sonuç elde edilmesi zor olabilmektedir (Taherdoost & Madanchian, 2023).

Çalışmada yer alan verilerle önce kriter ağırlıkları belirlenmeye çalışılmıştır. Havayolu seçiminde etkili olduğu düşünülen kriterlerin ağırlıkları, havayolu firmaların birbirlerine olan üstünlükleri belirlenerek PROMETHEE I ile kısmi ve PROMETHEE II yöntemiyle de son sıralama belirlenmiştir.

Kriter Ağırlıkları ve Karar Matrisinin Belirlenmesi

Havayolu seçiminde etkili olduğu düşünülen kriterlerin (personel kalitesi, uçak uygunluğu, hizmet kolaylığı, bagaj taşıma, dakiklik, yolcu şikayetleri ve performans) kendi aralarında üstünlükleri ölçülmüştür. Elde edilen verilerle öncelikle bir kare matrisi oluşturulmuştur.

Tablo 4: İkili Karşılaştırma Matrisi

	Personel Kalitesi	Uygunluk	Uçakların Durumu	Hizmet Kolaylığı	Bagaj Taşıma	Dakiklik	Yolcu Şikâyetleri	Performans
Personel Kalitesi	1,00	7,00	0,13	0,17	1,00	0,13	0,11	1,00
Uygunluk	0,14	1,00	0,14	0,17	0,11	0,14	0,13	0,17
Uçakların Durumu	8,00	7,00	1,00	9,00	0,11	8,00	1,00	9,00
Hizmet Kolaylığı	6,00	6,00	0,11	1,00	0,13	4,00	0,11	0,25
Bagaj Taşıma	1,00	9,00	9,00	8,00	1,00	2,00	0,11	8,00
Dakiklik	8,00	7,00	0,13	0,25	0,50	1,00	0,14	0,14
Yolcu Şikâyetleri	9,00	8,00	1,00	9,00	9,00	7,00	1,00	8,00
Performans	1,00	6,00	0,11	4,00	0,13	7,00	0,13	1,00

Yolcuların havayolu seçiminde etkili olduğu düşünülen kriterlerin birbirleriyle olan üstünlükleri ölçülmüştür. Tablo 4'te verilerin ortalaması alınarak ikili karşılaştırma matrisi oluşturulmuştur.

Tablo 5: Normalize Edilmiş Karar Matrisi

	Personel Kalitesi	Uygunluk	Uçakların Durumu	Hizmet Kolaylığı	Bagaj Taşıma	Dakiklik	Yolcu Şikâyetleri	Performans
Personel Kalitesi	0,03	0,14	0,01	0,01	0,08	0,00	0,04	0,04
Uygunluk	0,00	0,02	0,01	0,01	0,01	0,00	0,05	0,01
Uçakların Durumu	0,23	0,14	0,09	0,28	0,01	0,27	0,37	0,33
Hizmet Kolaylığı	0,18	0,12	0,01	0,03	0,01	0,14	0,04	0,01
Bagaj Taşıma	0,03	0,18	0,77	0,25	0,08	0,07	0,04	0,29
Dakiklik	0,23	0,14	0,01	0,01	0,04	0,03	0,05	0,01
Yolcu Şikâyetleri	0,26	0,16	0,09	0,28	0,75	0,24	0,37	0,29
Performans	0,03	0,12	0,01	0,13	0,01	0,24	0,05	0,04

Tablo 4'te oluşturulan ikili karar matrisinde yer alan her bir değerin toplamına bölünerek Tablo 5'te yer alan normalize edilmiş karar matrisi ve kriter ağırlığı ortalaması oluşturulmuştur. Normalize edilmiş karar matrisi formülü $p_{ij=X_{ij}/\ \sum_{i=1}^{m} Xij}$ şeklinde ifade edilmektedir.

Yapılan hesaplamalar sonucunda matrisin tutarlılığı yaklaşık olarak 0,07 çıkmıştır. Tutarlılık değerinin 0,1'den küçük çıkması matrisin tutarlı olduğu anlamına gelmektedir. Normalize edilmiş karar matrisinden yararlanarak kriter ağırlıkları hesaplanmıştır.

Tablo 6: Kriter Ağırlıklarının Belirlenmesi

Personel Kalitesi	Uygunluk	Uçakların Durumu	Hizmet Kolaylığı	Bagaj Taşıma	Dakiklik	Yolcu Şikâyetleri	Performans
0,093	0,193	0,075	0,128	0,135	0,135	0,119	0,118

Tablo 6'da verilerle kriterlerin karar matrisi oluşturulmuş ve ağırlıkları belirlenmiştir. Tabloya göre personel kalitesi %9,3 uygunluk %19,3 uçakların durumu %7,5 hizmet kolaylığı %12,8 bagaj taşıma %13,5 dakiklik %13,5 yolcu şikayetleri %11,9 ve performans %11,8 olarak belirlenmiştir. Brans ve Mareschal (2005) tarafından tasarlanan PROMETHEE yönteminde Olağan tipi, U-tipi, V-tipi, Level, Linear ve Guassion tipi olarak altı farklı tercih işleviyle veriler değerlendirilmektedir. Visual PROMETHEE Academic programında eldeki verilere göre en uygun tercih fonksiyonu Linear olarak belirlenmiştir.

Tablo 7: Havayolu Firmalarının Karşılaştırılması

	Personel Kalitesi	Uygunluk	Uçakların Durumu	Hizmet Kolaylığı	Bagaj Taşıma	Dakiklik	Yolcu Şikâyetleri	Performans
THY	7,44	6,59	7,28	6,14	6,00	6,64	6,36	6,11
PEGASUS	6,72	6,12	6,14	6,00	5,21	6,29	5,61	5,01
AJET	6,98	6,38	6,54	5,65	5,36	6,84	6,11	5,44

Ankete katılan yolculardan havayolu seçimlerinde etkili olduğu düşünülen kriterlerin her bir havayolu için ayrı ayrı değerlendirilmesi istenmiştir. Verilen cevapların ortalaması Tablo 7'de yer almaktadır. Tablo 7'ye göre THY firması,

diğer havayollarından personel kalitesi, uçakların uygunluk durumu, uçakların durumu, hizmet kolaylığı, bagaj taşıma, yolcu şikayetleri ve performans özellikleri bakımından yolcuların en yüksek puan verdiği firmadır. Ancak dakiklik konusunda Ajet daha ön planda yer almaktadır. Pegasus Havayolu ise hizmet kolaylığı bakımından ön planda yer almaktadır. Havayollarının hizmet kalitesi değişkenleri açısından birbirlerine üstünlükleri olduğu anlaşılmaktadır. Tablo 6 ve Tablo 7'de elde edilen bulgularla PROMETHEE programı kullanılarak yolcuların hangi havayolunu tercih ettikleri sırayla belirlenmeye çalışılmıştır.

Şekil 1: GAIA Düzlemi

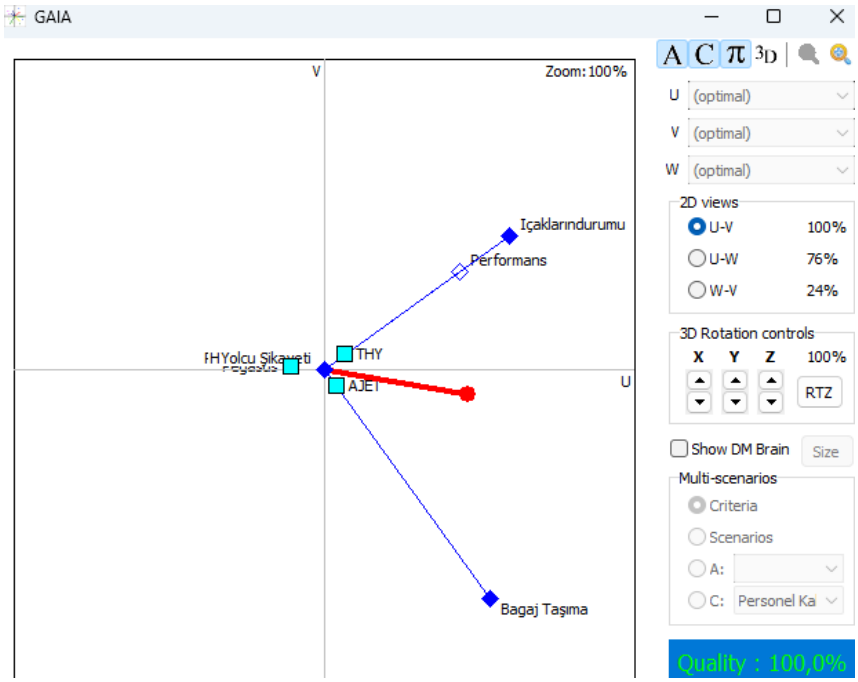

GAIA düzleminde (Quality) değerinin %80 üzerinde çıkması aktarılan bilgilerin güvenilir olduğunu göstermektedir (Brans & Mareschal, 2005). GAIA değerinin belirtilen değerden düşük olması ise çıkarım yapmayı zorlaştırmaktadır. Şekil 1 incelendiğinde GAIA düzleminde (Quality) değeri %100 olarak görülmektedir. Bu da aktarılan bilgilerin güvenilir olduğu anlamına gelmektedir.

Şekil 2: PROMETHEE I Yöntemi

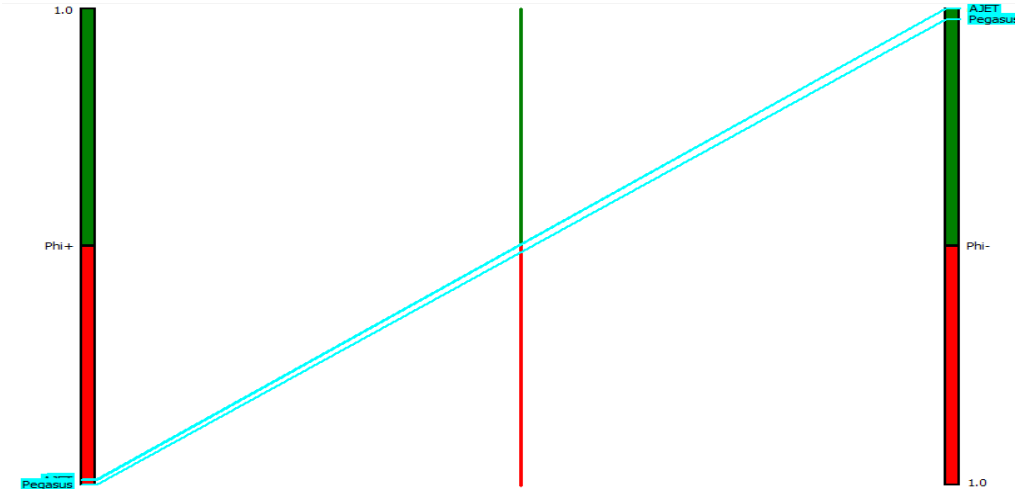

Şekil 2'de PROMETHEE I ile kısmi sıralama yapılmıştır. Ancak tam sıralama için PROMETHEE II gerekmektedir.

Şekil 3: PROMETHEE II Yöntemi

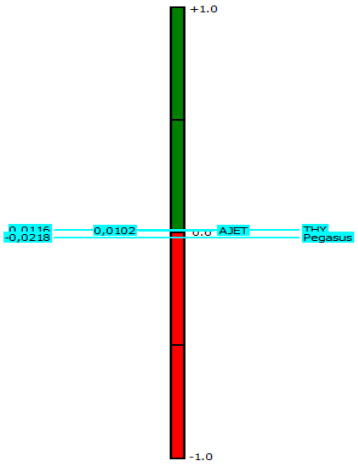

Şekil 3'te PROMETHEE II ile tam sıralama yer almaktadır. PROMETHEE II yolcuların havayolu seçiminde etkili olan kriterlerin ağırlığı dikkate alınarak havayolu seçiminde tercih edilen sıralamayı vermektedir. Yapılan analiz sonucunda elde edilen değerlerin birbirlerine yakın olduğu anlaşılmaktadır. +1 ile -1 arasında değerlerin birbirlerinden çok uzaklaşmamaları, yolcuların hizmet kalitesi kriterleri değerlendirirken birbirlerine yakın değerler verdiği, kriterler arasındaki üstünlük

derecelerinin az olduğu anlamına gelmektedir. Bu da önemli bir bulgu olarak yer almaktadır.

Tablo 8: PROMETHEE Sıralama Tablosu

	Phi	Phi+	Phi-
THY	0,0116	0,0116	0,0
AJET	0,0102	0,0102	0,0
Pegasus	-0,0218	0,0	0,0218

Şekil 3'te eksi ve artı akım farkı alınarak oluşturulan tam sıralamaya yönelik liste verilmektedir. Veriler Tablo 8'de yer almaktadır. Tablo incelendiğinde, personel kalitesi, uygunluk, uçakların durumu, hizmet kolaylığı, bagaj taşıma, dakiklik, yolcu şikayetleri ve performans kriterlerine göre yolcuların tercihlerinin sırasıyla THY, AJET ve Pegasus Havayolu olduğu anlaşılmaktadır.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Bu çalışmada havayolu seçiminde etkili olan hizmet kalitesi kriterlerinin ağırlıkları belirlenerek Kahramanmaraş Havalimanından seyahat eden yolcuların havayolu seçimlerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Kahramanmaraş Havalimanında faaliyet gösteren havayollarına yönelik personel kalitesi, uçak uygunluğu, hizmet kolaylığı, bagaj taşıma, dakiklik, yolcu şikayetleri ve performans kriterleri çerçevesinde PROMETHEE yöntemiyle analiz yapılmıştır. Yolcuların çok kriterli derecelendirmeleri PROMETHEE I ve PROMETHEE II ile analiz edilmiştir.

Analiz sonucunda belirtilen kriterler çerçevesinde yolcuların havayolu tercihi sırasıyla Türk Hava Yolları, Ajet ve Pegasus Havayolu olarak belirlenmiştir. Bu çalışmada çok kriterli karar verme yöntemleriyle analiz yapıldığından havayolu firmalarına hizmet kalitesi kriterlerini dikkate almaları ve yolcu memnuniyetlerini artırmada aksiyon almaları konularında önerilerde bulunmaktadır.

- Sıralamaya göre Pegasus Havayolu son sırada yer alsa da havayolu firmaların karşılaştırma tablosundan hizmet kolaylığı kriteri açısından ortalamasının Ajet Havayolundan fazla olduğu anlaşılmaktadır. Ancak en fazla farkın yolcu şikayetleri ve dakiklik kriterlerinde olduğu anlaşılmaktadır. Pegasus Havayolunun dakiklik ve yolcu şikayetleri konusunda kendini geliştirmesi bu farkı kapatmasına fayda sağlayabilir.
- THY ve Ajet Havayolları açısından kriter ortalamaları kontrol edildiğinde en fazla farkın olduğu kriterler uçakların durumu, bagaj taşıma ve performans kriterleri olduğu anlaşılmaktadır. Ajet Havayolunun gecikme veya iptal durumlarında alternatif uçuşlar sağlaması, fazla bagaj ücretleri, koltukların temizliği, uçakların güvenliği, koltukların rahatlığı ve yeterli ayak koyma yeri, yiyeceklerin ve içeceklerin kalitesi konularında iyileştirme yapması hizmet kalitesi kriterleri ortalamaları dikkate alındığında aradaki farkı azaltmada fayda sağlayacağı düşünülebilir.

Ancak çalışmanın yürütüldüğü havayolu endüstrisinin dinamikleri göz önüne alındığında, üç havayolu şirketinin de mevcut rekabet koşullarında belirli alanlarda öne çıkmayı başardığı söylenebilir. Hizmet kalitesi değerlerinin birbirlerine yakın değerler olması önemli bir bulgudur. Bu bulgulardan da firmaların birbirleri üzerinde büyük miktarda farklılıklarının olmadığı, birbirleriyle olan rekabetlerinde yakın değerlere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Çalışmanın birçok kısıtı yer almaktadır. Kovid-19 süreci, bu seçimlere etki etmiş olabilir. Yapılan çalışma Kahramanmaraş Havalimanından seyahat eden yolcuları kapsadığından sadece bu bölgede faaliyet gösteren havayollarından oluşmaktadır. Farklı bölgelerde farklı sonuçlar alınabilir. Çok kriterli karar verme yöntemlerinden AHP, VİKOR, TOPSIS veya benzeri yöntemlerle çalışma alanları genişletilebilir.

Yazar Katkı Oranı ve Çıkar Çatışması Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit katkı vermiştir ve herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Adeola, M. M. & Adebiyi, S. O. (2014). Service quality, perceived value and customer satisfaction as determinant of airline choice in Nigeria. I*nt. Lett. Soc. Humanist. Sci*. (20), 66-80.

Adlı, M., Fong, J. P. & Lim, S. P. (2005). The Evaluation Of Airline Service Quality Using The Analytic Hierarchy Process (AHP). International Conference on Tourism Development, Grand Plaza Parkroyal, 382-390.

Al Awadh, M. (2023). Assessing the quality of sustainable airline services utilizing the multicriteria decision-making approach. *Sustainability*, (15), 7044.

Anderson, E., Fornell, C. & Lehmann, D. R. (1994). Customer satisfaction, Market share, and Profitability: Findings from Sweden. *Journal of Marketing*, (58) 53-66.

Archana, R. & Subha, M. V. (2012). A study on servıce quality and passenger satisfaction on Indian Airlines. *International Journal Of Multidisciplinary Research, 2* (2), 50-63.

Aydın, K. & Yıldırım, S. (2012a). Service quality in airline businesses: A Research on THY. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (24), 35-49.

Aydın, K. & Yıldırım, S. (2012b). The Measurement Of Service Quality With Servqual For Different Domestic Airline Firms in Turkey. *Serbian Journal Of Management*, *7* (2), 219-230.

Aydın, U. & Ülengin, B. (2022). Analyzing air cargo flows of Turkish domestic routes: A comparative analysis of gravity models. *Journal of Air Transport Management*, (102), 102217.

Badi, I. & Abdulshahedb, A. (2019). Ranking the Libyan airlines by using full consistency method (Fucom) and analytical hierarchy process (AHP). Operational Research in Engineering Sciences: Theory and Applications, *2* (1), 1-14.

Bakır, M. & Atalık, Ö. (2021). Application of Fuzzy AHP and Fuzzy MARCOS Approach for the Evaluation of E-Service Quality in the Airline Industry. Decision Making: Applications in Management and Engineering, *4* (1), 127-152.

Balcı Tali, D. & Karaduman, İ. (2021). Havayolu yolcu taşımacılığında hizmet kalitesi, marka algısı ve müşteri bağlılığı ilişkisi. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, *8* (72), 1994-2009.

Rans, j. & Mareschal, B. (2005). "PROMETHEE Methods", içinde Figueira vd. (ed.) Multiple Criteria Decision Analysis, State of the Art Survey, New York, Springer Science.

Büyüközkan, G., Alpay Havle, C. & Feyzioğlu, O. (2020). A new digital service quality model and its strategic analysis in aviation industry using interval-valued intuitionistic fuzzy AHP. *Journal of Air Transport Management*, (86), 101817.

Chang, Y. H. & Yeh, C. H. (2002). A survey analysis of service quality for domestic airlines. *European Journal of Operational Research*, *139* (1), 166-177.

Chen, F. Y. & Chang, Y. H. (2005). Examining airline service quality from a process perspective. *Journal of Air Transport Management*, *11* (2), 79-87.

Chikwendu, D. U., Ejem, E. & Ezenwa, A. (2012) Evaluation of service quality of Nigerian Airline using servqual model. *Journal Of Hospitality Management And Tourism*, *3* (6), 117-125.

Clemes, M. D., Gan, C., Kao, T. H. & Choong, M. (2008). An empirical analysis of customer satisfaction in international air travel. Innovative *Marketing, 4* (2), 49-62.

Curtis, T., Rhoades, D. L. & Waguespack, B. P. (2012). Satisfaction with airline service quality: Familiarity breeds contempt. *International Journal of Aviation Management*, *1* (4), 242-256. http://dx.doi.org/10.1504/IJAM.2012.050472.

Dožić, S. & Kalić, M. (2014). An AHP approach to aircraft selection process. transportation research procedia, [S.L.], 3, 165-174.

Esin, M. & Düzgün, M. (2021). Küreselleşme sürecinin havayolları işletmeleri üzerine etkisi ve sonuçları. *Uluslararası Hukuk ve Sosyal Bilim Araştırmaları Dergisi Uhusbad*, *1* (3), 19-35.

Fettahlıoğlu, Ö.O., Polat, M. & Demir, S. (2016). hizmet kalitesinin servqual analizi ile ölçümü: Kahramanmaraş İlinde bir uygulama. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, *6* (3), 849-860.

Gilberta, D. & Wong, R. K. C. (2003). Passenger expectations and airline services: A Hong Kong based study. *Tourism Management*, *24*, 519-532.

Gursoy, D., Chen, M. H. & Kim, H. Y. (2005). The us airlines relative positioning based on attributes of service quality. *Tourism Management*, *26*, 57-67.

Houston, D (2005) Employability, skills and spatial mismatch in metropolitan labour markets. *Urban Studies*, *42*, 221-243.

Hung, Y. H., Huang, M. L. & Chen, K. S. (2003). service quality evaluation by service quality performance matrix. *Total Quality Management*, *14* (1), 79-89.

Kazançoğlu, Y. & Kazançoğlu, İ. (2013). benchmarking service quality performance of airlines ın Turkey. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, *8* (1), 59-91.

Kılıç, E., Pazarcı, Ş., Kale S., & Kızıl, M. (2024). Havayolu yolcu/yük taşımacılığının ekonomik büyüme üzerindeki asimetrik davranışının incelenmesi: Türkiye için ampirik bir uygulama. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *26* (4), 1758-1774.

Küçük Çırpın, B. & Kurt, D., (2016). havayolu taşımacılığında hizmet kalitesi ölçümü. *Journal of Transportation and Logistics*, *1* (1), 84-98.

Lioua, J. J. H. & Tzeng, G. H. (2007). A non-additive model for evaluating airline service quality. *Journal Of Air Transport Management*, *13*, 131–138.

Liou, J. J. H., Tsai, C. Y., Lin, R. H. & Tzeng, G. H. (2011). A modified vıkor multiple-criteria decision method for ımproving domestic airlines service quality. *Journal of Air Transport Management*, *17*, 57-61.

Li, W., Yu, S., Peı, H., Zhao, C. & Tian, B. (2017). A hybrid approach based on fuzzy AHP and 2-tuple fuzzy linguistic method for evaluation in-flight service quality. *Journal of Air Transport Management*, *60*, 49-64.

Mimovic, P. M., Budimevi, K. & Marciki-Horvat, A. (2018). Measuring performance of middle East airlines-AHP Approach. *International Journal of the Analytic Hierarchy Process, 10* (3).

Moekoe, D. A. L. & Utomo, W. H. (2013). Assessment the determinant factor of service quality in travel agent company using SERVQUAL and AHP Method, Medwell journals. *Asian Journal Information Technology*, *12* (3), 99-103.

Morash, E. A. & Ozment, J. (1994). Toward management of transportation service quality. *Logistics And Transportation Review*, *30* (2), 115-140.

Ostrowski, R. L., O'brien T. V. & Gordon G. L. (1993). Service quality and customer loyalty in the Commercial Airline Industry. *Journal of Travel Research*, *32* (2), 16-24.

Pakdil, F. & Aydın, O. (2007). Expectations and perceptions ın airline services: an analysis using weighted SERVQUAL Scores. *Journal of Air Transport Management*, *13* (4), 229-237.

Parasuraman, A., Zeithaml, V. A. & Berry, L. L. (1988). SERVQUAL: A multiple- ıtem scale for measuring consumer perceptions of service quality. *Journal of Retailing*, *64* (1), 12-40.

Park, J. W., Robertson, R. & Wu, C. L. (2004). The effect of airline service quality on passengers' behavioral intentions: A Korean case study. *Journal of Air Transport Management*, *10*, 435-439.

Pekkaya, M. & Akıllı, F. (2013). Hava yolu hizmet kalitesinin servperf-servqual ölçeği ile değerlendirmesi ve istatistiksel analizi. *International Journal of Economic and Social Research*, *9* (1), 75-96.

Sarminah, S., Mehrbakhsh, N., Supriyanto, E., Somayeh Morshedi Fahad, G., Shahla, A., Rabab, A., Reem, O. & Othman, I. (2021). Factors impacting airport service quality using multi-criteria decision-making approach. *Journal of Soft Computing & Decision Support Systems*, *8* (2), 1-13.

Sarılgan, A. E. & Bakır, M. (2023). Havayolu taşımacılığında havayolu işletmesi seçimi ve memnuniyetin belirleyicileri: Üniversite öğrencileri üzerine bir araştırma. *İzmir İktisat Dergisi*, *38* (1). 158-174. Doi:10.24988/ije.1101367

Singh, A. K. (2016). Competitive service quality benchmarking in airline industry using AHP. *Benchmarking: An International Journal*, *23* (4), 768-791.

Sönmez, R. & Eroğlu, U. (2020). Türk havayolu sektöründe rakip firmalar arasındaki rekabetçi işbirliği ilişkileri. *Uludağ Journal of Economy and Society / B.U.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *2* (39), 171-193.

Sum Vhau, V. & Kao, Y. (2009). Bridge over troubled water or long and winding road? Gap-5 in airline service quality performance measures. *Managing Service Quality: An International Journal*, *19* (1), 106-134.

Taherdoost, H. & Madanchian, M. (2023). Using PROMETHEE method for multi-criteria decision making: Applications and procedures. *Iris J of Eco & Buss Manag*. 1(1).

Tsantoulıs, M. & Palmer, A. (2008). Quality Convergence in Airline Co-Brand Alliances. *Managing Service Quality*, *18* (1), 34-64.

TÜİK, 2013. Türkiye İstatistik Kurumu. Available at www.tuik.gov.tr (Erişim tarihi: 1 Ekim 2023).

Uca Özer, S. & Kayaalp Ersoy, G. (2012). Türkiye'de faaliyet gösteren havayolu şirketlerinin marka kişiliklerini belirlemeye yönelik bir araştırma. *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, *23* (2), 173-186.

Yaşar, M. & Kiracı, K., (2018). Dünya pazarlarında piyasa yapısı: havayolu sektöründe rekabetin ampirik analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, *3* (14), 731-744.

Yeh, C. H. & Kuo, Y. L. (2003). Evaluating passenger services of asia-pacific ınternational airports. *Transportation Research Part E*, *39* (1), 3935-3948.

Yayın Geliş Tarihi: 10.12.2024
Yayına Kabul Tarihi: 15.03.2025
Online Yayın Tarihi: 15.06.2025
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1599272

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 27, Sayı: 2, Yıl: 2025, Sayfa: 811-843
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

NAVIGATING US CLIMATE POLICY UNCERTAINTY: NOVEL EVIDENCE FROM CARBON MARKETS, CRYPTOCURRENCY (DeFi), AND RENEWABLE ENERGY INNOVATIONS

Cengizhan KARACA[*]

Abstract[1]

The aim of this study is to reveal the dynamics between climate policy uncertainty (CPU) and S&P Global Carbon Credit Index (CARBON), S&P Cryptocurrency DeFi Index (DeFi), and WilderHill New Energy Global Innovation Index (NEX) using data from December 2017 to March 2024 in the US. Fourier Bootstrap ARDL, Fourier Bootstrap quantile causality, and KRLS methods are used in the study. The findings reveal that there is a negative relationship between the CARBON and the CPU index in the long term. Although the DeFi does not have a statistically significant effect in the long term, it reveals that it has a negative effect on the CPU index in the short term. In contrast, the NEX has a positive relationship with the CPU index in both the short and long term. Moreover, there is a U-shaped non-linear relationship between the NEX and the CPU index, which weakens in moderate climate uncertainties and strengthens again in high uncertainty. Considering the causality results, there exists a causality from CARBON to CPU in the 2nd, 3rd, and 4th quantiles, and from CPU to CARBON in the 2nd and 3rd quantiles. Additionally, there is a causality from DeFi to CPU in the 8th quantile and from CPU to DeFi in the 1st quantile. Finally, there is a causal relationship from NEX to CPU in the 2nd, 3rd, 4th, and 5th quantiles and from CPU to NEX in the 9th quantile.

Keywords: *Climate Policy Uncertainty, Decentralized Finance* **(***DeFi), Renewable Energy, Carbon Credit.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Karaca, C. (2025). Navigating US climate policy uncertainty: Novel evidence from carbon markets, cryptocurrency (DeFi), and renewable energy innovations. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 27* (2), 811-843.

[*] Asist. Prof. Dr. Gaziantep University, Social Sciences Vocational School, ORCID: 0000-0002-8121-7142, ckaraca@gantep.edu.tr, cengizhankaraca@hotmail.com

[1]Ethical approval is not required for this study.

ABD İKLİM POLİTİKASI BELİRSİZLİĞİNİ ANLAMAK: KARBON PİYASALARI, MERKEZİYETSİZ FİNANS (DeFi) VE YENİLENEBİLİR ENERJİ İNOVASYONLARINDAN YENİLİKÇİ KANITLAR

Öz

Bu çalışmanın amacı, ABD'de Aralık 2017 ile Mart 2024 arasındaki verileri kullanarak iklim politikası belirsizliği (CPU) ile S&P Küresel Karbon Kredi Endeksi (CARBON), S&P Kripto Para DeFi Endeksi (DeFi) ve WilderHill Yeni Enerji Küresel İnovasyon Endeksi (NEX) arasındaki dinamikleri ortaya koymaktır. Çalışmada Fourier Bootstrap ARDL, Fourier Bootstrap kantil nedensellik ve KRLS yöntemleri kullanılmıştır. Bulgular, CARBON ile CPU endeksi arasında uzun vadede negatif bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. DeFi'nin uzun vadede istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmasa da, kısa vadede CPU endeksi üzerinde negatif bir etkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Buna karşılık, NEX'in hem kısa hem de uzun vadede CPU endeksi ile pozitif bir ilişkisi vardır. Ayrıca, NEX ile CPU endeksi arasında ılımlı iklim belirsizliklerinde zayıflayan ve yüksek belirsizlikte tekrar güçlenen U şeklinde doğrusal olmayan bir ilişki vardır. Nedensellik sonuçlarını göz önünde bulundurarak, 2., 3. ve 4. kantillerde CARBON'dan CPU'ya ve 2. ve 3. kantillerde CPU'dan CARBON'a bir nedensellik vardır. Ek olarak, 8. kantilde DeFi'den CPU'ya ve 1. kantilde CPU'dan DeFi'ye bir nedensellik bulunmaktadır. Son olarak, 2., 3., 4. ve 5. kantillerde NEX'ten CPU'ya ve 9. kantilde CPU'dan NEX'e doğru bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *İklim Politika Belirsizliği, Merkeziyetsiz Finans* **(***DeFi), Yenilenebilir Enerji, Karbon Kredileri.*

INTRODUCTION

Uncertainty in climate policy has been a characteristic that mainly caused an impact on a number of fields, ranging from financial markets to investment strategy (Tommaso et al., 2024, pp.1-2). Policy direction deviations, problems with regulation, and compliance costs-an incubator of market volatility-are the reasons for cautious investing behavior receiving a counterpart (Faccini et al., 2023, p.2; Hoque & Azlan Shah Zaidi, 2020, pp.53-54; Pástor et al., 2021, pp.1-3; Wu & Liu, 2023, pp.1-2). Regulatory uncertainty involves promoting carbon pricing and emission trading schemes, which substantially influences competition and tactical investments within the energy and renewable industries (Sautner et al., 2023, pp.1449-1452). With the outstanding performance of the green firms over the brown enterprises, this hopefully raises the investors' awareness of climate risks. In this regard, the effect of uncertainty in climate policy on the stock market performance prediction is very high (Ghani et al., 2024, pp.1-2; Pástor et al., 2021, pp.1-3). It is of greater importance in both developed and emerging markets because there is a search for a balance between energy

dependence and environmental sustainability (Syed et al., 2024, p.1). However, the attainment of reduction targets of carbon emissions largely depends on renewable energy investments. How climate policy uncertainty shapes investment in these sectors therefore comes out as an important issue (Ghani et al., 2024, pp.1-2; Hoque & Azlan Shah Zaidi, 2020, pp.53-54; Wu & Liu, 2023, pp.1-2). Besides that, the potential effect of Climate policy uncertainty on cryptocurrency markets would also become worthy of research concerning the consequence it has on the market's volatility and investment decisions regarding the same. These rising global environmental hazards and climate transition risks bring up, besides mushrooming economic losses, the need to construct policies effectively towards a silent sustainable future. Thus, perception and management of Climate policy uncertainty become of prime need to achieve both financial as well as environmental stability (Ghani et al., 2024, pp.1-2; Su et al., 2024, pp.1-2). Against this backdrop, two of the most pertinent questions would relate to: How does one measure uncertainty in climate policy effectively? In what way do the financial markets of the United States, considering it has the largest economy in the world, influence climate policy uncertainty while trying to balance energy dependence with environmental sustainability?

To solve this problem, Gavriilidis (2021, pp.1-9) suggested a newly constructed index of Climate Policy Uncertainty (CPU). It is measured by statements released from the US presidency combined with climate-related uncertainty as reported in US media coverage. In recent years, a growing body of literature has focused on studies related to the CPU index. A comprehensive review of these studies reveals a focus on the relationships between Climate Policy Uncertainty (CPU) and financial markets (Ameen & Afşar, 2022, pp.1-20; Bouri et al., 2022, pp.1-5; Du & Guo, 2023, pp.1-11; Ghani et al., 2024, pp.1-7; Huang, 2023, pp.1-3; Li et al., 2024, pp.1-8; Liang et al., 2022, pp.1-13; Lv & Li, 2023, pp.1-13; Mao & Huang, 2022, pp.1-14; Ozkan et al., 2024, pp.1-15; Ren et al., 2022, pp.1-11; Su et al., 2024, pp.1-11; Tedeschi et al., 2024, pp.1-5; Tommaso et al., 2024, pp.1-10; Treepongkaruna et al., 2023, pp.1-8; Wu et al., 2022, pp.1-13; Xu et al., 2023, pp. 1-16; Zhang at al., 2023, pp.1-22; Zhao & Luo, 2024, pp.1-6), decentralized finance (Dong et al., 2024, pp.1-10; Gürsoy et al., 2024, 1-14), corporate finance (Amin et al., 2023, pp.1-20; Hoang, 2022, pp.1-14; Vo et al., 2024, pp.1-10), renewable energy, and CO_2 emissions (Amin et al., 2023, pp.1-20; Athari & Kirikkaleli, 2024, pp.1-19; Cavlak, 2022, pp.1-20; Guesmi et al., 2023, pp.1-20; Işık et al., 2024, pp.1-9; Sarker et al., 2023, pp.1-11; Syed et al., 2024, pp.1-6; Tian et al., 2024, pp.1-13; Xu et al., 2022, pp.1-8; Yousfi et al., 2023, pp.1-13; Zhou et al., 2023, pp.722-732). However, most of these studies considered the impact of changes in the Climate Policy Uncertainty index on financial markets, while very few pieces of research have been conducted in US financial markets. In particular, studies investigating the impact of carbon markets and crypto markets on climate uncertainty are relatively scarce.

In this study, we aim to contribute to the literature in threefold. First, in this paper, the effects of S&P Global Carbon Credit Index (CARBON), which characterizes the price movement in the carbon credit market and represents a kind of permit purchased by U.S. companies to reduce carbon emissions, will be considered regarding CPU. Furthermore, we analyze the influence of the S&P Cryptocurrency DeFi Index DeFi, which tracks the market performance of some digital assets making possible the provision of DeFi services/products on CPU. We also analyze the effect of WilderHill New Energy Global Innovation Index NEX, which gauges the activity of companies around the world involved in renewable energy and clean technology, on the CPU. This study aims to be the first to explore how firms focus on renewable energy and innovative technologies for carbon reduction, as well as those utilizing carbon credits, interact with climate policy uncertainty, alongside the still-ambiguous role of decentralized financial assets in this context. Accordingly, this paper utilizes the latest dataset and explores the short and long run relationships of the variables using the recently proposed Fourier Bootstrap ARDL cointegration test, which considers smooth transitions in structural breaks and further enhances the robustness of the estimated results. Therefore, the present study reinvestigates the low-medium-high quantile causal linkages of CARBON, DeFi, and NEX with CPU by applying the newly developed Fourier Bootstrap Quantile Causality test to give a current contribution to the literature.

Our findings show that, though the long run cointegration is negative between the firm performance in the CARBON market and CPU, it is positive between firm performance investing in renewable energy and innovative technology, NEX. We find no evidence to support or establish the cointegration relationship in the long run between DeFi and climate policy uncertainty, CPU. On the other hand, the results indicate that in the short run, both in the current period and in the two-lagged periods, decentralized finance (DeFi) negatively impacts climate policy uncertainty (CPU), while in the short run, climate policy uncertainty (CPU) positively influences the performance of firms investing in renewable energy and innovative technology (NEX). In the short term, the performance of firms in the carbon credits (CARBON) market has no effect on the uncertainty about climate policy. Causality results we find evidence of causality from the performance of firms in the carbon credits (CARBON) market to climate policy uncertainty from the 2nd, 3rd, and 4th quantiles, and from climate policy uncertainty to the performance of firms in the carbon credits market from the 2nd and 3rd quantiles. There is a causal relationship from decentralized finance (DeFi) to climate policy uncertainty (CPU) in the 8th quantile, while there is a causal relationship from climate policy uncertainty (CPU) to decentralized finance (DeFi) in the 1st quantile. We find evidence of causality from the performance of firms that invest in renewable energy and innovative technology, NEX, to the uncertainty of climate policy, CPU, in the 2nd, 3rd, 4th, and 5th quantiles and from CPU to NEX in the 9th quantile.

In the following sections of this study, the second section presents the literature review, the third section covers the dataset and methodology, the fourth section discusses the empirical findings, and the fifth section provides the conclusion and policy recommendations.

LITERATURE REVIEW

This study aims to analyze the effects and possible impacts that these following indices will produce on CPU: New Energy Global Innovations in the United States, the decentralized finance cryptocurrency system, and world carbon credits. Gavriilidis (2021, pp.1-9) has constructed a new Climate Policy Uncertainty-CPU index by using news reports about climate policy. This index indicates a robust negative relationship between climate policy uncertainty and carbon dioxide (CO_2) emissions through the analysis of news reports that incorporate uncertainties related to climate policy events. The CPU Index indicates that emissions may decrease during periods of considerable uncertainty owing to changes in corporate financial behaviors or the government's contradictory position. It is now an efficient proxy for the social and political turmoil about climate policy, indicating the role of the public conversation in policy output and environmental action. This indicator has gained momentum since events like the introduction of new emission standards to worldwide protests on climate change, and announcements by the U.S. This position highlights the substantial impact of political and social variables on the uncertainties surrounding climate policy. The literature has proposed the Climate Policy Uncertainty (CPU) index as a new tool for understanding uncertainties related to climate policy. Several studies have utilized the CPU index in recent years, garnering significant academic attention. The CPU index is influenced by pronouncements from the U.S. government and media reporting, raising the relevant research issue of whether these communications are affected by financial markets. This research comprehensively assesses the literature on the CPU index, classifying the associations between CPU and financial markets, decentralized finance, corporate finance, renewable energy, and CO_2 emissions into four thematic categories.

The first strand of the literature review, the works on the Climate Policy Uncertainty Index in the financial markets, can be considered along three subgroups: China, Europe, and the USA. Research on China has explored, quite comprehensively, the multifaceted effects of CPU on the country's financial markets. Indeed, Zhao and Luo (2024, pp.1-6) focused on the green indices of China, and their findings revealed that local CPU and general climate uncertainty (CU) have significant effects on China's green market movement, while the US's CPU has not had a very crucial impact. This finding underscores the central role of China-specific climate policies in shaping local market dynamics. Li et al. (2024, pp.1-8) investigated stock price synchrony (SYN) in Chinese firms. Researchers have demonstrated a significant decrease in SYN owing to

CPU, especially in high-pollution industries. The effect has intensified after the ratification of the Paris Agreement, signifying the increasing influence of climate policy on market dynamics. Xu et al. (2023, pp.1-16) assessed the nonlinear and lagged effects of CPU indices on stock market behaviors in China and the U.S., finding significant cross-country differences between the influence of CPU on returns and volatility. In fact, Lv and Li (2023, pp.1-16) researched the predictive power of CPU over sector-specific market volatility in China and found that this factor has a great influence on the utilities sector. How large the impact varies significantly between different levels of volatility and at different moments in time, reflecting the unique way in which CPU influences sector dynamics. Mao and Huang (2022, pp.1-14) investigated the influence of CPU on green innovation. The study suggests that CPU has impeded green innovation by intensifying funding limitations, whereas government subsidies somewhat alleviate these impacts. Ren et al. (2022, pp.1-11) investigated the impact of CPU on firm-level total factor productivity (TFP), determining that CPU adversely affects TFP, especially in non-state-owned and capital-intensive enterprises, by hindering R&D investments. Du and Guo (2023, pp.1-11) examined the role of green credit policy (GCP) in promoting green innovation and showed that while CPU supports GCP's effectiveness, high levels of uncertainty weaken this relationship, potentially undermining green financing efforts. Lastly, Zhang et al. (2023, pp.1-22) assessed the negative impact of CPU on corporate investment efficiency (CIE), particularly in non-state-owned and technology-intensive firms. They also noted that leadership quality plays a crucial role in mitigating CPU's adverse effects.

Empirical evidence conducted in Europe takes a broader perspective on the effects of CPU on financial markets. Tommaso et al. (2024, pp.1-10) developed an Italy-specific CPU index and demonstrated that rising uncertainty negatively impacts Italy's financial market performance, leading to reduced market stability and performance. Tedeschi et al. (2024, pp.1-5) examined the influence of CPU on European stock markets, revealing a positive effect on clean energy stock returns and a negative impact on crude oil stocks, particularly following the COVID-19 pandemic. Their findings indicate that CPU promotes investment in sustainable assets and highlights the significance of CPU in risk mitigation strategies during periods of uncertainty. Su et al. (2024, pp.1-11) investigated the influence of CPU on the European Union Emissions Trading System (EU ETS) and identified a positive correlation with carbon trading prices (CTP) in the medium to long term, although short term effects were mixed. The above points to the importance of CPU in determining carbon market stability and the roles of pricing strategies. Wu et al. (2022, pp.1-11) applied the EGARCH-MIDAS-CPU in predicting the volatility of EUAF and proved that CPU dampens volatility, hence stable policies can work in ensuring carbon market stability. This paper investigates the impact of CPU on European markets by means of a variety of financial instruments.

Moreover, the issue of CPU has been addressed in many studies conducted solely in the US context regarding green financial markets. Ghani et al. (2024, pp.1-7) conducted an analysis of the ESG and CPU indices to ascertain and analyze the influence both factors have on volatility within the United States stock market with regard to predictive performance outputs. It was from these analyses that the two indices were significant in predicting the financial market risk involved during situations of uncertainty and thus indicated the importance of CPU in financial risk management. Huang (2023, pp.1-3) examine the stifling effect of CPU on the green patenting activity of U.S. firms and showed how such uncertainty tends to crowd out investments in low-carbon innovations that are an essential ingredient of technological progress. Husain et al. (2022, pp.1-15) studied the sensitivity of the U.S. green markets towards CPU and noticed that the green equities were pretty responsive compared to green bonds, particularly so in bear market conditions, pointing toward possible portfolio diversification benefits. Ameen and Afşar (2022, pp.1-20) analyzed the impact of CPU on the US petroleum market. Their findings reveal that there is no causality between CPU and petroleum market indices, indicating a low level of interaction and slow market efficiency in response to climate-related risks. Ozkan et al. (2024, 1-15) reveal that the interconnectedness between clean energy, green, and sustainable markets and found that the CPU enhances interconnectedness between these markets. This finding then implies the spillover effects of the CPU factor across segments. In fact, using U.S. stocks, Treepongkaruna et al. (2023, pp.1-8) have documented that a CPU factor outperforms conventional size and value factors in terms of cross-sectional variation in U.S. stock returns. They emphasized the significance of CPU in asset pricing models, particularly in a world characterized by climate uncertainty. Liang et al. (2022, pp.1-13) discovered that CPU serves as a highly effective predictor of renewable energy market volatility, surpassing other uncertainty indices, and is thus a crucial factor in improving renewable energy market stability. Bouri et al. (2022, pp.1-5) present evidence illustrating the substantial impact of CPU on the performance of green and brown energy equities. They documented that investors regard green assets as safe haven asset in during crises, highlighting the significant influence of CPU on investor preferences and market strategies.

A second strand of the literature review shows the relationships between CPU and energy prices, carbon emissions, and Bitcoin dynamics. Gürsoy et al. (2024, pp.1-14) investigate interdependencies between CPU variables, clean energy prices, carbon allowance prices, and returns of the Bitcoin currency. Their findings indicate that there is a positive relationship between BTC with carbon emission prices and CPU, while it is negatively associated with clean energy prices. These results show that the higher carbon costs and regulatory uncertainties could affect Bitcoin returns, which thus appear somewhat sensitive to climate policy. Dong et al. (2024, pp.1-10) discuss the

determinants of the Bitcoin carbon footprint, which tends to prove that the US dollar decreases the BCF more significantly in comparison with other assets, while fossil fuels increase BCF at low quantiles. Renewable energy, in turn, cut BCF consistently across all levels. On the other hand, the indices of economic policy uncertainty, CPU, and market volatility have been found to have a negative impact on BCF, especially in extreme quantiles; thus, such uncertainties indirectly restrain the environmental impact of mining Bitcoins. These studies, together, put the sources of energy and policy uncertainties at the heart of shaping Bitcoin's returns and carbon footprint, with multi-faceted impacts of the regulatory and market factors on crypto-currency-related environmental outcomes.

In the third strand of the literature review, a critical review is given with respect to how CPU influences CSR, tax avoidance, and R&D investments. Vo et al. (2024, pp.1-10), in studying the effects of CSR investments, indicate that CPU persuades companies to increase their CSR activities as a means of reduction of policy-related risks and reducing their debt. This is particularly true of those industries that are highly carbon intensive. Therefore, companies view CSR as a method of reducing uncertainties and possible regulatory limitations. Amin et al. (2023, pp.1-20) also find that firms adopt more aggressive corporate tax avoidance strategies due to higher levels of CPU. The cash savings due to reduced tax payments are utilized for dividends and not for investment-a prudent strategy, considering the uncertainty of the policy situation. On the other hand, Hoang (2022, pp.1-14) presents the fact that CPU exerts a negative impact on R&D investments by high emission US enterprises because the latter are induced to adopt a "wait-and-see" attitude, whereas general firms prefer to expand R&D under CPU. The impact of CPU on R&D investments is also contingent upon technological uncertainty, management sentiment, managerial ability, and firm maturation. This suggests that leadership qualities have a substantial impact on strategic responses to policy uncertainty. These studies demonstrate that CPU exerts a multifaceted influence on CSR, tax strategies, and R&D spending. They emphasize the necessity for robust climate regulations to mitigate the adverse effects of CPU on sustainable innovation, particularly in high-emission industries.

The fourth strand of the literature review: we explore the relationship between climate policy uncertainty and Renewable Energy (RE), and these press for direct effects and nuanced effects of CPU on energy policy. Tian et al. (2024, pp.1-13) examine the asymmetric effects of AI and CPU on the development of RE in China, showing that AI has a positive effect on RE, especially under an unfavorable economy, and reduced CPU significantly enhances the RE investment by enabling a favorable policy environment that can promote such investment. In this respect, Athari and Kirikkaleli (2024, pp.1-19) use the wavelet power spectrum and wavelet coherence methods in order to show the

time-varying causality between CPU and the Renewable Energy and Clean Technology Index. They underline that RECT caused CPU until 2018, while thereafter CPU started to affect RECT, reflecting an increase in interdependence between policy and clean energy sectors. Zhou et al. (2023, pp.722-732) estimate a time-varying parameter model and find evidence that CPU generally increases the price of oil and renewable energy consumption, with heterogeneous effects across the different renewables. Sarker et al. (2023, pp.1-20) also show asymmetric impacts of CPU, geopolitical risk, and oil price on clean energy return and volatility; the increase in CPU thus indicates stronger positive short run impacts on clean energy returns, while its decline negatively shocks the prices of clean energy, thus showing the complicated nexus between uncertainty and energy market behavior. Along the same vein, Xu et al. (2022, pp.1-8) demonstrate that the CPU index is an effective predictor of global RE market returns and that its predictive power increased after the Paris Agreement, thus indicating the importance of CPU in asset allocation decisions for energy markets. Cavlak (2022, pp.1-20) also finds asymmetric impacts of increasing and decreasing renewable energy consumption and oil price on CPU, which shows that energy market dynamics significantly influence uncertainties related to climate policy. Finally, Syed et al. (2024, pp.1-6) find that CPU exerts a negative impact on renewable and non-renewable energy productions across various quantiles and time frequencies of the U.S., thus justifying the fact that high CPU diminishes investments and their productions in the energy sectors. Besides results of previous studies, these findings underline that clearly defined and stable climate policies are urgently required to avoid uncertainty deterring renewable energy development and point to complex interdependencies of policy uncertainty, the dynamics of energy markets, and renewable progress.

On the other hand, the literature comprehensively discusses not only how climate policy uncertainty influences CO_2 emissions but also under what conditions and to what extent. Işık et al. (2024, pp.1-9) suggest the ratio of domestic exports/re-exports as a new determinant of environmental pollution models and recognize that higher shares of re-exports reduce CO_2 emissions in the U.S., while CPU does not have an effective impact on the variation of CO_2 levels. That means an increase in CPU within the U.S. does not directly affect raising or lowering the levels of emissions. This simply shows that policy uncertainties have limited direct influences on pollution. Yousfi et al. (2023, pp.1-13) investigate the nexus of business conditions and changing climate policy with CO_2 emissions. They find that such a relationship is pre-set by economic conditions, and it becomes more complex, even bidirectional, when the economy goes through crisis modes such as the COVID-19 pandemic. They find that the changes in climate policy have higher impacts on CO_2 emissions across fluctuating business conditions; hence, policy stability is crucial in controlling the United States' emissions. Guesmi et al. (2023, pp.1-20) apply a Factor-Augmented Vector Autoregressive model in quantifying the

impacts of climate risk and CPU on CO_2 emission within the U.S. and find out that political disagreements and natural disaster costs have major roles in determining reductions for emissions and renewable energy consumption. They have seen political conflicts increased, leading to an improvement in CO_2 emissions and hence explaining the variability in the use of renewable energy since partisan dynamics influence energy and emission performance. In addition, natural disasters heighten conflictive CPU and political consensus, an indication of the disrupting role of climate events in stability and consensus in policy making. All these studies together provide detailed evidence on how the CPU impacts CO_2 emissions and show just how different economic and political factors mold the relationship.

DATA AND METHODOLOGY

Data

In this study, we examine the effects of the S&P Global Carbon Credit Index, the S&P Cryptocurrency DeFi Index-USD, and the WilderHill New Energy Global Innovation Index on Climate Policy Uncertainty Index (CPU) using monthly time series data between December 2007 and March 2024. We use Climate Policy Uncertainty Index (CPU) as a dependent variable. Gavriilidis (2021, pp.1-9) calculated the Climate Policy Uncertainty (CPU) index as the ratio of the number of news articles containing specific climate – related terms and policy statements to the total number of news articles in eight major newspapers in the US since April 1987. The author created a monthly CPU index by normalizing these data obtained from newspapers over their standard deviation and mean values. The first independent variable of this study, the S&P Global Carbon Credit Index (CARBON), is an index that measures price movements in the carbon credit market. Carbon credits are permits purchased by companies to limit or reduce their carbon emissions (carbon footprint). This index tracks the cost of carbon credits and market trends for companies seeking to reduce their carbon emissions and combat climate change through carbon trading. The second independent variable, S&P Cryptocurrency DeFi Index-USD (DeFi), is an indicator of decentralized finance. This index tracks the performance of cryptocurrencies within the decentralized finance DeFi ecosystem. This index also reflects the price changes of cryptocurrencies (e.g., Ethereum, Chain-link, etc.) that are important in the DeFi space and show the performance of these assets for investors. DeFi is based on block chain technologies that enable the delivery of traditional financial services through decentralized platforms. The third independent variable, the WilderHill New Energy Global Innovation Index (NEX), measures the performance of companies operating globally in renewable energy and clean technology. This index includes companies operating in clean energy sectors such as solar, wind, and biofuels and tracks the overall trend of investments in these sectors. The Climate Policy Uncertainty Index (CPU), the S&P Global Carbon Credit Index

(CARBON), the S&P Cryptocurrency DeFi Index-USD (DeFi), and the WilderHill New Energy Global Innovation Index (NEX) are compiled from their official websites and they are shown in table 1.

Table 1: Variables and Databases

Proxy	Variables	Database
CPU	Climate Policy Uncertainty Index	https://www.policyuncertainty.com/climate_uncertainty.html, (accessed on 3 August 2024).
CARBON	S&P Global Carbon Credit Index	https://www.spglobal.com/spdji/en/indices/commodities/sp-global-carbon-credit-index/#overview, (accessed on 3 August 2024).
DeFi	S&P Cryptocurrency DeFi Index	https://www.spglobal.com/spdji/en/indices/digital-assets/sp-cryptocurrency-defi-index/#overview, (accessed on 3 August 2024).
NEX	WilderHill New Energy Global Innovation Index	https://cleanenergyindex.com/, (accessed on 3 August 2024).

The mean and median values of CPU and NEX have the highest value in the dataset. The lowest average and widest range occur for the DeFi index, so we can say that it is extremely volatile. This same fact is supported by the large standard deviation for DeFi. In doing so, there is more variation in CARBON and DeFi relative to other indices. Skewness and kurtosis reveal that DeFi follows a positively skewed and leptokurtic distribution; hence, there exist extreme values. Moreover, the Jarque – Bera test statistic has ensured that none of the indices are normally distributed ($p > 0.05$). From the analysis of correlation, it is observed that CPU depicts a positive and significant association, as evidenced by CARBON and NEX. In addition, CARBON shares the strongest positive correlation with NEX, and DeFi shows significant negative correlations with other indices, such as with CPU. From these results, we can indicate that there is no high correlation among the independent variables; thus, suitability for the regression analysis process is ensured.

Table 2: Descriptive Statistics and Correlation Matrix

	CPU	CARBON	DeFi	NEX
Mean	201.54	441.88	56.06	270.56
Median	203.61	365.38	32.96	246.15
Maximum	411.29	740.98	286.25	494.29
Minimum	79.47	122.86	15.07	148.54

Std. Dev.	61.68	209.07	54.49	95.21
Skewness	0.59	0.13	2.22	0.54
Kurtosis	3.91	1.35	8.36	2.07
Jarque-Bera	6.97**	8.87***	153.26***	6.50**
Probability	0.031	0.012	0.000	0.039
Sum	15317	33583	4261	20563
Sum Sq. Dev.	285293	3278177	222657	679940
Observations	76	76	76	76
CPU	1.000			
CARBON	0.381***	1.000		
DeFi	-0.237***	-0.218***	1.000	
NEX	0.366***	0.535***	0.210*	1.000

Note: "*", "**" and "***" indicates statistical significance at 10, 5 and 1% level, respectively. The Climate Policy Uncertainty Index, S&P Global Carbon Credit Index, S&P Cryptocurrency DeFi Index, and WilderHill New Energy Global Innovation Index represent CPU, CARBON, DeFi, and NEX, respectively.

Methodology

In econometric analyses, whether a series or multiple series fluctuates around some type of mean, in other words, whether they are stationary, is of paramount importance in properly choosing the appropriate tests and analyses. There have been tests carried out with several methods both without as well as with structural breaks. New approaches recently used include tests incorporating Fourier functions. One such test is the Fourier ADF unit root test devised by Enders and Lee (2012). The Fourier series defined as an expansion of a periodic function "y_t" into the sum of cosines and sines. The main strength of this test lies in its consideration of structural breaks with smooth transitions, by which one can observe and identify abrupt changes in the series, too. Christopoulos and León-Ledesma (2010) and Yilanci and Eris, (2013) further support these strengths of the Fourier ADF test; hence, this study has chosen to conduct the test with the following model specification:

$$y_t = \lambda_0 + \lambda_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \lambda_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + v_t \quad (1)$$

Where, "T" represents the sample size, "λ1" and "λ2" are the Fourier coefficients, "π" is the constant 3.1416, and "k" is the frequency value used to find the optimal value that minimizes the sum of squared residuals.

The equation $\lambda_0 + \lambda_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \lambda_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right)$ has been developed as a Fourier function form capable of capturing several smooth structural breaks in y_t unknown form. In Equation 1, "*k=1,2,3….*" represents the number of frequencies in the Fourier function, "*t",* denotes the trend term, "*T*", stands for the sample size, and π is the mathematical constant approximately equal to 3.1416. According to Equation 1, the null hypothesis assumes that v_t has a unit root, while the alternative hypothesis suggests that v_t exhibits linear or nonlinear stationarity (Zhou & Kutan, 2014).

In the time series analyses, there are two critical issues: stationarity tests or, in other words, whether the series has a unit root, and analysis of whether there is a cointegration relationship among the series when there exists a unit root. If the series are stationary at different levels, traditional time series analysis is not appropriate (Fendoğlu & Gökçe, 2021). To solve this problem, Pesaran et al. (2001) put forward the ARDL bounds testing approach. This test allows researchers to use a dependent variable in *I*(1) form and independent variables in *I*(1) and *I*(0) forms. The ARDL approach is essentially based on F and t statistics. It specifically considers the upper and lower critical bounds, defined as *I*(1) and *I*(0), respectively. Where the critical value of the upper bound is surpassed by the test statistic from the ARDL, the null hypothesis would be rejected. The null essentially postulates that no cointegration relationship exists. The following can be expressed using the ARDL model developed by Pesaran et al. (2001):

$$\Delta CPU_t = \beta_0 + \beta_1 CPU_{t-1} + \beta_2 CARBON_{t-1} + \beta_3 DeFi_{t-1} + \beta_4 NEX_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \varphi_i' \Delta CARBON_{t-i} + \sum_{i=1}^{p-1} \theta_i' \Delta DeFi_{t-i} + \sum_{i=1}^{p-1} \omega_i' \Delta NEX_{t-i} + e_t \quad (2)$$

Where, Δ represents the first-difference operator, and p denotes the lag length, while e_t represents the error term. The optimal lag length is determined based on the Akaike Information Criterion (AIC). According to Pesaran et al. (2001), to establish the existence of a cointegration relationship using the ARDL approach, the null hypotheses $H_{0A}: \beta_1 = \beta_2 = \beta_3 = 0$ and $H_{0B}: \beta_1 = 0$ must be rejected, taking into account the F and t test statistics (Fendoğlu & Gökçe, 2021).

In the ARDL process, test statistics obtained from both bounds upwards and downwards do not conclude with certainty whether there is cointegration between the series. Therefore, to overcome this limitation, Pesaran et al. (2001) extended the ARDL model by incorporating hypothesis $H_{0C}: \beta_2 = \beta_3 = 0$and computed F-statistic (F_b) through bootstrapping methods (McNown et al., 2018). Through this approach, one is required to reject all the three hypotheses in order to conclude the existence of the cointegration relationship between the series. This newly proposed method also underlines that ARDL approach does not impose any restriction on the different integration orders of the explanatory variables and provides more robust results as compared to traditional ARDL approaches (McNown et al., 2018).

Although the Fourier function incorporated into the ARDL method has strengthened the test, structural changes in the time series can negatively affect the strength of the relationship between the series. To address these adverse effects of structural breaks on the Fourier ARDL test, Yilanci et al. (2020) introduced several enhancements, thereby improving the robustness of the Fourier ARDL test. The Fourier function in sine and cosine formats, as proposed by Yilanci et al. (2020) for the ARDL model, is expressed as follows:

$$d(t) = \sum_{k=1}^{n} a_k \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{k=1}^{n} b_k \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) \quad (3)$$

Here, "k" represents the selected specific frequency number, "n" denotes the frequency number, "$\pi = 3{,}1416$" is the mathematical constant, "t" indicates the trend term, and "T" represents the sample size. In the model, the single-frequency framework proposed by Becker et al. (2006) and Ludlow and Enders, (2000) is considered, as described below (Fendoğlu & Gökçe, 2021):

$$d(t) = \gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) \quad (4)$$

Within the framework of the model established in this study, the Fourier ARDL model developed by Yilanci et al. (2020) is expressed as follows:

$$\Delta CPU_t = \beta_0 + \gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \beta_1 CPU_{t-1} + \beta_2 CARBON_{t-1} + \beta_3 DeFi_{t-1} + \beta_4 NEX_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \varphi_i' \Delta CARBON_{t-i} + \sum_{i=1}^{p-1} \theta_i' \Delta DeFi_{t-i} + \sum_{i=1}^{p-1} \omega_i' \Delta NEX_{t-i} + e_t \quad (5)$$

Since this study analyzes the stationarity and cointegration relationships of the series with Fourier functions, the causality relationships between the series are also investigated using the Fourier Quantile Causality test developed by Cheng et al. (2021) abbreviated as BFGC-Q. This test has been designed to specifically respond to the shortcomings of the Fourier Toda-Yamamoto causality test as set forth by Nazlioglu et al. (2016), which does not take into account nonlinear causalities and tail-causality relationships revealed by Akyol et al. (2023). This methodology is critically contributing to the literature with respect to a robust causality test to complement a number of tests stemming from the standard Granger causality framework that Fareed et al. (2021) have mentioned.

The null hypothesis of the Fourier Quantile Causality (BFGC-Q) test, stated as "does not cause" is tested using two procedures. In the first stage, to control smooth transitions in structural breaks, the deterministic term *d(t)*, which is part of the Fourier expansion function as shown in Equation (2), is incorporated into the Granger causality equation as follows:

$$Y_t = \gamma_0 + \gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{i=1}^{p+h} \theta_i Y_{t-i} + \sum_{j=1}^{m} \sum_{i=1}^{p+h} \vartheta_{j,i} X_{j,t-i} + \varepsilon_t \quad (6)$$

Here, *Y* and *X* represent the dependent and independent variables, respectively, "p" denotes the lag length, "h" represents the maximum order of integration, and "m" refers to the number of covariates. To estimate Equation (2), the optimal value of "k" is identified as k^*; "s", and the appropriate lag length is denoted as p^*. After this process, for each "(i = 1,2,3,…,p)", the Akaike Information Criterion (AIC) is used to determine the appropriate lag length p^* and to select the $k = k^*$ value that minimizes the Sum of Squared Residuals SSR. In this stage, the null hypothesis $\gamma_1 = \gamma_2 = 0$ is tested using the standard restricted *F* test statistic. Once k^* and p^* are selected, Equation (2) is estimated not use the OLS estimator but instead with quantile regression, as expressed below:

$$\begin{aligned} Q_{Y_t}(\tau \mid \mathrm{Z}) = {} & \gamma_0(\tau) + \gamma_1(\tau) \sin\left(\frac{2\pi k^* t}{T}\right) + \gamma_2(\tau) \cos\left(\frac{2\pi k^* t}{T}\right) \\ & + \sum_{i=1}^{p^*+h} \theta_i(\tau) Y_{t-i} + \sum_{i=1}^{p^*+h} \vartheta_{j,i}(\tau) X_{j,t-i} + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (7)$$

The *Z* value represents the entire covariance matrix of regression Equation (7). Using this approach, Equation (7) is estimated via the quantile regression method, allowing for testing at different quantiles, $\tau \in (0,1)$. The null hypothesis, "no causality (X↛⊖Y)" can then be tested as follows:

$$\mathrm{H}_0: \hat{\vartheta}_{j,1}(\tau) = \hat{\vartheta}_{j,2}(\tau) = \cdots = \hat{\vartheta}_{j,p^*}(\tau) = 0, \ \forall \tau \in (0,1) \quad (8)$$

The null hypothesis of "no causality" (X↛⊖Y) is tested under the constraint of Hypothesis (8) using the Wald test, which is calculated as follows:

$$\text{Wald} = \left[\mathrm{T}\left(\left(\hat{\vartheta}_j(\tau)\right)' \left(\hat{\Omega}(\tau)\right)^{-1} \left(\hat{\vartheta}_j(\tau)\right)\right)\right] / \tau(1-\tau) \quad (9)$$

Here, "$\hat{\vartheta}_j(\tau)$") represents the estimated coefficient vector for the τ quantile, and $\hat{\Omega}(\tau)$ is the consistent estimator of the variance-covariance matrix for $\hat{\vartheta}_j(\tau)$. Cheng et al. (2021) emphasize that during the development of the Fourier Quantile Causality test, issues such as autoregressive conditional heteroscedasticity (ARCH) effects—commonly observed in data—could lead to deviations from asymptotic distributions of the Wald statistic, particularly when the data do not exhibit normal distribution (Hatemi-J & Uddin, 2012). To overcome this issue, the approach includes critical values at the 10%, 5%, and 1% significance levels obtained from empirical distributions underlying the their method. In addition, a simulation method using 10,000 iterations tests the null hypotheses of sine and cosine terms in Equation, which uses a restricted F statistic.

To give the robustness to the results, we also use KRLS (kernel-based regularized least squares) method developed by Hainmueller and Hazlett, (2014). The

machine learning-based KRLS approach has gained much popularity in finance due to its several advantages. For instance, its applicability for nonlinear models, flexibility in accommodating classical regression assumptions, interpretation of complex relationships, the computing of marginal effects efficiently on its radial basis functional structure, optimization model performance based on the metric of leave-one-out loss, automatic selection of hyper parameters, such as kernel bandwidth and regularization parameter, applicability to small samples and high-dimensional datasets, and finally being able to allow for heterogeneity of effects of independent variables on the dependent variable make the KRLS approach robust method in quantitative research. The partial derivatives taking part in the KRLS approach can be represented in an elaborate, short mathematical form shown in equation 10:

$$\frac{\delta\hat{y}}{\delta x_j^{(d)}} = \frac{-2}{\sigma^2}\sum_i c_i e^{\frac{-x_i - x_i^2}{\sigma^2}}\left(x_i^{(d)} - x_j^{(d)}\right) \tag{10}$$

Here, $\frac{\delta_y'}{\delta x_j^{(6)}}$ is the derivative of the Climate Policy Uncertainty (CPU), with respect to the S&P Global Carbon Credit Index (CARBON), S&P Cryptocurrency DeFi Index-USD (DeFi), WilderHill New Energy Global Innovation Index (NEX) have evaluated at a given point. c_i represents scaled and weighted predictors. Meanwhile, σ^2 is the kernel bandwidth; "*i*" is the total number of observations, while "*j*" is an individual observation. In order to analyze the marginal effects of the input variables in the KRLS method, one calculates the partial derivatives of the dependent variable individually for each independent variable. The estimation of KRLS is expressed in equation (11):

$$\mathrm{CPU}_{2_t} = \lambda CPU_{2_{t-1}} + \delta_1 \mathrm{CARBON}_{t-1} + \delta_2 \mathrm{DeFi}_{t-1} + \delta_3 \mathrm{NEX}_{t-1} + \upsilon_t \tag{11}$$

KRLS models provide a closed-form estimation of pointwise marginal derivatives and assess the marginal effects of covariates for each individual data point (Kartal et al., 2023). In equation (11), λ and δ_1 to δ_3 represent the mean marginal effects calculated through the KRLS method. υ_t, is the error term of the machine learning model estimation. Additionally, the KRLS approach enables the visualization of increasing or decreasing returns through graphical representations of average binary marginal effects. This method effectively captures and highlights the interactions between the pointwise marginal derivatives of a variable and other parameters (Choi & Lee, 2020).

EMPIRICAL RESULTS

In the first step of the analysis, we explored the stationarity level of the series. We conducted Fourier ADF unit root tests for stationarity and presented them in Table 3. Due to the findings, strongly non-stationary variables of CPU, DeFi, and NEX variables were in constant and constant & trend models. From the constant model, at 5% and 10%, respectively, we could observe that the CARBON variable is stationary. However, in a constant and trend model, it is not stationary at all levels. Thus, we realized that there is a high tendency of non-stationarity of the CARBON variable. Moreover, the analyzed results depict that all series are not stationary at the first deference from the constant and constant & trend model. We therefore concluded that all series are stationary at the *I*(1).

Table 3: Fourier ADF Unit Root Test Results

Variables	Test Stats.		Critical values			Test Stats.		Critical values		
	Constant	ψ	1%	5%	10%	Constant & Trend	ψ	1%	5%	10%
CPU	-2.66	3	−3.77	−3.07	−2.71	-2.27	3	−4.45	−3.78	−3.44
CARBON	-3.89**	1	−4.42	−3.81	−3.49	-3.25	1	−4.95	−4.35	−4.05
DeFi	-2.31	2	−3.97	−3.27	−2.91	-1.51	2	−4.69	−4.05	−3.71
NEX	-2.96	1	−4.42	−3.81	−3.49	-2.90	1	−4.95	−4.35	−4.05
ΔCPU	-13.29***	5	−3.58	−2.93	−2.60	-13.21***	5	−4.20	−3.56	−3.22
ΔCARBON	-9.07***	2	−3.97	−3.27	−2.91	-9.15***	1	−4.95	−4.35	−4.05
ΔDeFi	-3.69***	4	−3.64	−2.97	−2.64	-4.81**	1	−4.95	−4.35	−4.05
ΔNEX	-8.25***	1	−4.42	−3.81	−3.49	-8.21***	1	−4.95	−4.35	−4.05

Note: "*", "**" and "***" indicates statistical significance at 10, 5 and 1% level, respectively. "Ψ" represent Fourier number. The null of the Fourier ADF unit root test would be designed as "there exists a unit root=the series is not stationary." The test statistics computed hereby are then compared to the critical values provided by the study of Enders and Lee (2012) in order to analyze whether a unit root exists. If the absolute value of the Fourier ADF test statistics are less than the critical values, the null hypothesis of non-stationarity cannot be rejected. Otherwise, in the case where the test statistic in absolute value is greater than the critical values, the null hypothesis of non-stationarity is to be rejected against all the alternatives, indicating that the series is stationary.

Table 4: Fourier Bootstrap ARDL Test Results

FARDL Model a: (1,0,0,1)	
FARDL Model b: (1,0,0,1)	k=3.20
FARDL Model c: (1,0,0,1)	AIC: 0.224866

FARDL Model d: (1,2,1,1)				
		Bootstrap Critical Values		
	Test Statistics	10%	5%	1%
F_a	8.06	4.85	5.47	7.38
t	-5.54	-3.88	-4.25	-5.07
F_b	3.60	5.01	5.93	7.91

Note: "*", "**" and "***" indicates statistical significance at 10, 5 and 1% level, respectively. "k" represents the optimal number of frequencies; and "AIC" refers to the Akaike information criterion test statistic. The null hypothesis of the FARDL cointegration test, similar to the classical ARDL test, is formulated as "Ho: There is no cointegration relationship between the series." If the FARDL test statistic is greater in absolute terms than the bootstrap critical values, it can be concluded that there is a cointegration relationship between the series; otherwise, no cointegration relationship is present.

According to the Fourier ADF unit root test results, the fact that all series are stationary at the *I*(1) level raises the question of whether there is a cointegration relationship among the series. In the second stage of the analysis, we examined the existence of a long term relationship between CPU and CARBON, DeFi, and NEX using the Fourier ARDL bootstrap cointegration test, and the results are presented in Table 4. The results show that there exists a cointegration relationship between the series, according to the "F_a" test statistic (8.06), which has surpassed the bootstrap critical values at 10%, 5%, and 1% levels of significance, which are represented by 4.85, 5.47, and 7.38, respectively. Also, the "t" test statistic (-5.54) has exceeded the bootstrap critical values at 10%, 5%, and 1% significance levels represented by -3.88, -4.25, and -5.07, respectively, thus inferring that there is a cointegration relationship among the series. However, because the 'F_b' test statistic (3.60) is below the bootstrap critical values at 10%, 5%, and 1% significance levels, which are 5.01, 5.93, and 7.91 correspondingly, one can claim no cointegration relationship between the series. In summary, according to the results of "F_a" and "t" tests, it can be said that there is a cointegration relationship between CPU and CARBON, DeFi, and NEX.

Table 5: Fourier ARDL Long and Short – term Coefficient Test Results

Variables	FARDL Long Term Cointegration Results			
	Coefficient	Standard Errors	T- Stat.	*p*- value
CARBON	-0.852**	0.391	-2.178	0.033
DeFi	0.080	0.112	0.713	0.478
NEX	0.369*	0.203	1.813	0.075

FARDL Short Term Cointegration and ECT Results				
Variables	Coefficient	Standard Errors	T- Stat.	*p*- value
Constant Term	6.159***	0.788	7.816	0.000
@TREND	0.020***	0.003	6.938	0.000
ΔDeFi	-0.237**	0.113	-2.098	0.040
$\Delta DeFi_{t-1}$	-0.170	0.104	-1.636	0.107
$\Delta DeFi_{t-2}$	-0.249**	0.106	-2.339	0.023
ΔNEX	1.098***	0.399	2.750	0.008
SİN	-0.039	0.047	-0.824	0.413
COS	-0.158***	0.051	-3.127	0.003
ECTt-1	-0.863***	0.109	-7.908	0.000
Model Specification Test Results				
Heteroscedasticity Test Stat	1.115 [0.347]	Jargue - Bera Test Stat.		3.357 [0.186]
Serial Correlation LM Test Stat.	0.469 [0.628]	Ramsey Reset Test		2.355 [0.081]

Note: "*", "**" and "***" indicates statistical significance at 10, 5 and 1% level, respectively. The estimation method have been constructed using Huber-White-Hinkley (HC_1) heteroscedasticity consistent standard errors and covariance.

In the third stage of the analysis process, we derive the long run and short run coefficient estimation results of the Fourier ARDL cointegration test and illustrate them in Table 5. Considering the FARDL long run coefficient estimates, there is a statistically significant long run cointegration relationship between CARBON and CPU index at the 5% significance level, and the coefficient estimate is estimated at -0.852. Hence, a 1% increase in the CARBON variable is associated with a 0.85% decrease in the CPU index in the long run. This indicates that increases in price movements in the carbon credit market serve a mitigating function in climate uncertainty in the long run. These findings of the study corroborate the study of Wu et al. (2022), which asserts that there is a negative relationship between European Union allowance futures and CPU. On the other hand, this study does not support the idea put forward by Su et al. (2024) that there is a positive relationship between the European Union Emissions Trading System and high quantiles of the CPU. This implies that the long run effects of changes in carbon markets on climate uncertainty in the EU countries are still ambiguous. However, based on the results of this study, the carbon market in the U.S. is increasingly comprehended by regulatory frameworks at the global level, and carbon trading is acknowledged as an investment instrument. This may signal that the carbon market in the U.S. has gained an institutionalized structure and may reduce climate uncertainty. When we look at the short run relationship, changes in carbon markets do not have any impact on the CPU. Therefore, policymakers need to implement the strategy of reducing climate policy

uncertainty via adjustments in carbon markets in a long term rather than a short term framework. Drawing on these results, this study aims to be the first in investigating the short term effects of fluctuations in carbon market dynamics on climate policy uncertainty (CPU).

Moreover, we identify that the impact of DeFi on climate policy uncertainty (CPU) varies in the short and long run. In the long run, the coefficient of DeFi on CPU is positive yet statistically insignificant. This could suggest that the financial innovations and uncertainties created by the DeFi may not have a lasting impact on the long term objectives and strategic frameworks of climate policies. Moreover, the advancement of DeFi markets and the establishment of regulatory frameworks may have diminished the influence on climate policy uncertainty insignificantly. Considering the short term dynamics (the dataset is structured at a monthly frequency), the effect of the current period change in DeFi (ΔDeFi) on CPU is significant at the 5% level and its coefficient is -0.237. Notably, the current period change in DeFi corresponds to a 0.237% reduction in CPU. Moreover, the effect of the change in DeFi two months ago ($\Delta DeFi_{t-2}$) on CPU is statistically significant at the 5% level, and its coefficient is -0.249. This finding suggests that the change in the DeFi two months ago decreased the CPU by 0.249%. Although the one-month lagged change in ($\Delta DeFi_{t-1}$) is not statistically significant ($p>0.10$), it appears to exert a negative impact on CPU. This study corroborates the perspective that climate uncertainty negatively affects bitcoin carbon footprint as proposed by Dong et al. (2024), but does not corroborate the view that bitcoin returns increase climate uncertainty as proposed by Gürsoy et al. (2024).

Finally, we examine the long term and short term effects of NEX. NEX is statistically positive and significant at 10% for CPU in the long run, and its coefficient is 0.369. This finding suggests that the current period change in NEX results in a 0.369% rise in CPU. A similar result is observed within the short term framework. The monthly fluctuation in NEX (ΔNEX) is statistically significant at the 1% level for CPU, and its coefficient is 1.098. From this result, we can conclude that the monthly variation in the NEX variable induces a 1.098% increment on the CPU. These results suggest that investors increase demand for clean energy stocks during periods of heightened climate uncertainty. This approach supports studies claiming that climate uncertainty increases stock returns in Europe (Tedeschi et al., 2024); climate policy uncertainty is a strong indicator of renewable energy market volatility in the US (Liang et al., 2022); and green investments are perceived to be safer in uncertain environments (Bouri et al., 2022). Consequently, it is evident that we perceive that investors increase their investments in green energy, which are sustainable assets, with a "strategic market" approach during periods of increased climate policy uncertainty in the US.

Figure 1: CUSUM and CUSUM of Square Test Results

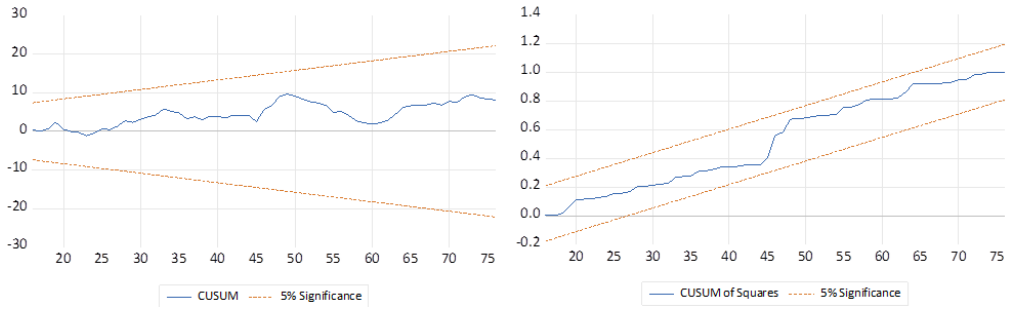

To ensure the consistency of the results, this study also evaluates the model specification tests using the FARDL test. The heteroscedasticity test (test stat. 1.115, $p>0.05$) demonstrates that the variance of the error terms is constant and there is no heteroscedasticity problem in the model. The Jarque-Bera test (test stat.: 3.357, $p>0.05$) confirms that the residuals satisfy the assumption of normal distribution. The LM test for serial correlation (test statistic: 0.469, $p>0.05$) reveals that there is no serial correlation between the residuals. Finally, the Ramsey RESET test (test statistic: 2.355, $p>0.05$) shows that there is no specification error in the model at 1% and 5% significance levels. All these results imply that the model satisfies the basic assumption and is methodologically robust for use. One of the key assumptions for the model validity is that the coefficient of the error correction term (ECT) must exhibit a negative sign and attain statistical significance. The ECT coefficient of the FARDL model derived in this analysis is -0.863 and $p<0.01$. This finding demonstrates that the discrepancies arising among the variables in the model in each period are adjusted by 86.3% in the next period and converge towards the long run equilibrium. This indicates that the discrepancies diminish over time and the model functions efficiently in resolving inconsistencies. Finally, Figure 1 shows the CUSUM and CUSUM of square test results. Both results validate the parameter stability and reliability of the model. These results suggest that the long run performance of the model is consistent and that there are no structural breaks.

ROBUSTNESS CHECK

To give robustness to the results of the study, we present the KRLS (kernel-based regularized least squares) non-linear machine learning test results in Table 7 and

the marginal effects obtained with the derivative in Figures 2, 3, and 4, respectively. Moreover, this study investigates the causal relationship between CARBON, DeFi, NEX, and CPU with a novel Fourier bootstrap quantile causality test and shows it in Table 8.

Table 7: KRLS Non – linear Machine Learning Test Results

Variables	Avg.	SE	*t*	P>t	P_{25}	P_{50}	P_{75}
Lltolerans: (.20)							
CARBON	0.057	0.129	0.441	0.660	-0.549	0.321	0.466
DeFi	-0.289***	0.062	-4.704	0.000	-0.796	-0.205	0.193
NEX	0.909***	0.167	5.443	0.000	0.481	0.900	1.310
Ltolerans: (.40)							
CARBON	0.057	0.129	0.441	0.660	-0.549	0.321	0.466
DeFi	-0.289***	0.062	-4.704	0.000	-0.796	-0.205	0.193
NEX	0.909***	0.167	5.443	0.000	0.481	0.900	1.310
Ltolerans: (.60)							
CARBON	0.045	0.120	0.378	0.706	-0.495	0.270	0.433
DeFi	-0.280***	0.060	-4.707	0.000	-0.767	-0.210	0.189
NEX	0.851***	0.159	5.340	0.000	0.477	0.841	1.223
Ltolerans: (.80)							
CARBON	0.033	0.109	0.297	0.767	-0.455	0.223	0.403
DeFi	-0.267***	0.057	-4.677	0.000	-0.727	-0.212	0.177
NEX	0.778***	0.150	5.183	0.000	0.452	0.750	1.068

Note: "*", "**" and "***" indicates statistical significance at 10%, 5% and 1% level, respectively.

The results of the Table 7 nonlinear machine learning test show that there is no statistically significant relationship between carbon and CPU at all tolerance levels, which is consistent with the long term results of the FARDL. This suggests that the relationship between carbon credit and climate policy uncertainty has a short term effect. On the other hand, the relationship between DeFi and CPU is statistically significant at the 1% level. These results support the related results in FARDL short term. Hence, it reveals that DeFi has a short term rather than a long term relationship. Finally, the relationship between NEX and CPU is positively significant at the 1% level. This result corroborates both the long run and short run findings of FARDL. In addition to these results, the relationship between DeFi and CPU and between NEX and CPU is examined with "lowess smoother" plots, assessing the impacts of DeFi and NEX derivatives at low, medium, and high values of CPU (since CARBON is not statistically significant,

the graph for this variable is ignored). Figure 2 shows the relationship between the marginal effects of DeFi and NEX (variations in their respective derivatives) and CPU.

Figure 2: DeFi and NEX Marginal Effect on CPU

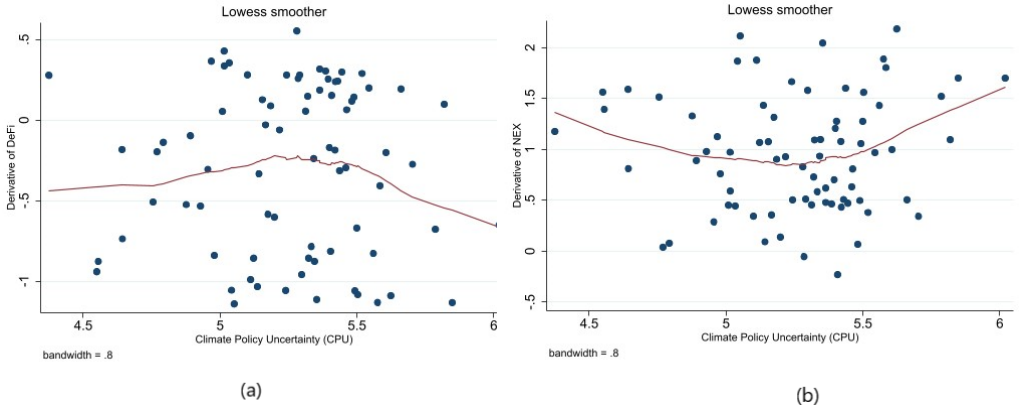

Considering Figure 2(a), DeFi has a negative and statistically significant effect on CPU. However, the strength of this effect varies depending on the CPU level. At low CPU levels, the impact of DeFi is weaker, whereas the negative impact becomes stronger as uncertainty increases. During periods of low climate policy uncertainty in the US, the attractiveness of DeFi declines as investors turn to traditional markets. In contrast, during periods of high uncertainty, investors gravitate toward DeFi, which initially increases market volatility. However, as uncertainty deepens, DeFi markets act as a kind of "challenging market," reacting to inadequate policy interventions and pricing mechanisms that reflect stronger signals. Figure 2(b) shows that there is a U-shaped relationship between NEX and CPU. As CPU increases, the positive effect of the relationship between NEX and CPU decreases. The relationship in question attains its minimum positive correlation at the intermediate CPU level. However, with further increases in CPU, the relationship between NEX and CPU reverts to a positive point as time progresses. These findings reinforce our idea that investors increase their investments in green energy as a sustainable asset with a "strategic market" approach during periods of increased uncertainty in climate policies in the US.

In this context, DeFi and NEX respond to climate policy uncertainty clearly demonstrate that investors diversify their portfolios between these two markets. DeFi may function as a "challenging market" against inadequate climate policy. In conditions of high uncertainty, NEX commence to play the role of a "strategic market". However, strong uncertainty in climate policy leads to heightened volatility in the NEX markets,

which may exacerbate climate uncertainty. For this reason, US policymakers need to develop more predictable and effective policies on climate issues; these would contribute to balancing the market's immediate reactions and investor behavior.

Table 8: Fourier Bootstrap Quantile Causality Test Results

CARBON → CPU					CPU → CARBON				
Optimum lags and frequency (1, 2.70)					Optimum lags and frequency (1,2)				
Quantiles	Walt Stats.	(%10)	BCV (%5)	(%1)	Quantiles	Walt Stats.	(%10)	BCV (%5)	(%1)
Q10	4.788	4.878	5.311	8.669	Q10	2.418	2.857	4.119	9.179
Q20	5.355*	5.179	7.562	12.18	Q20	3.714**	2.331	3.319	6.822
Q30	7.033**	4.037	6.260	10.98	Q30	1.583*	1.193	1.983	5.912
Q40	7.523**	4.461	5.814	9.203	Q40	0.524	1.143	1.832	2.734
Q50	3.200	4.009	4.736	8.447	Q50	0.557	1.341	1.954	2.833
Q60	1.357	3.873	5.712	7.852	Q60	0.779	1.387	2.082	3.720
Q70	1.274	4.007	5.215	9.671	Q70	1.464	1.829	2.041	3.263
Q80	0.398	4.820	7.196	10.84	Q80	1.878	1.977	2.874	5.763
Q90	4.248	5.658	7.724	14.89	Q90	0.004	2.815	4.962	8.039
DeFi → CPU					CPU → DeFi				
Optimum lags and frequency (1, 0.80)					Optimum lags and frequency (4, 1.80)				
Quantiles	Walt Stats.	(%10)	BCV (%5)	(%1)	Quantiles	Walt Stats.	(%10)	BCV (%5)	(%1)
Q10	0.413	3.721	4.376	13.465	Q10	13.59***	8.535	9.694	13.50
Q20	0.136	3.047	3.928	6.877	Q20	5.328	7.383	8.345	8.896
Q30	0.413	2.461	3.611	5.743	Q30	2.988	5.937	7.960	11.15
Q40	0.169	2.374	3.191	5.555	Q40	2.025	5.504	7.101	11.05
Q50	0.260	1.975	3.766	5.585	Q50	3.080	5.893	6.917	11.45
Q60	0.450	2.107	2.575	3.807	Q60	2.882	6.469	6.931	11.53
Q70	1.541	2.019	3.179	4.346	Q70	5.474	6.800	8.530	12.28
Q80	3.124**	2.195	3.114	5.445	Q80	2.964	8.933	10.458	12.96
Q90	0.106	3.777	4.174	7.746	Q90	0.573	11.93	15.902	21.41
NEX → CPU					CPU → NEX				
Optimum lags and frequency (1, 0.80)					Optimum lags and frequency (1, 0.70)				
Quantiles	Walt Stats.	(%10)	BCV (%5)	(%1)	Quantiles	Walt Stats.	(%10)	BCV (%5)	(%1)
Q10	1.323	4.087	6.821	13.44	Q10	0.892	3.245	4.357	7.682
Q20	6.410**	2.997	4.650	8.770	Q20	0.026	1.926	2.258	3.342
Q30	3.347*	2.951	3.890	5.048	Q30	0.167	1.645	2.342	4.749

Q40	3.266*	2.546	3.456	5.978	Q40	0.007	1.500	2.664	5.666
Q50	3.757**	2.241	3.347	4.947	Q50	0.110	1.590	2.923	5.109
Q60	0.287	3.023	4.809	6.727	Q60	0.001	1.774	2.904	5.542
Q70	0.717	3.998	6.038	8.668	Q70	0.008	2.607	3.593	6.722
Q80	1.698	3.531	6.851	9.341	Q80	0.295	3.165	3.897	7.676
Q90	0.046	4.166	6.550	10.02	Q90*	4.417	4.100	5.477	10.28

Note: "*," "**," and "***" indicate statistical significance at the 10%, 5%, and 1% levels, respectively. BCV, CPU, CARBON, DeFi, NEX represent Bootstrap Critical Value, Climate Policy Uncertainty, S&P Global Carbon Credit Index, S&P Cryptocurrency DeFi Index, and WilderHill New Energy Global Innovation Index, respectively.

Table 8 shows the Fourier bootstrap quantile causality test results. The initial finding is that there exists a causality from CARBON to CPU in the 2nd, 3rd, and 4th quantiles, and from CPU to CARBON in the 2nd and 3rd quantiles. This indicates that in the long run, the development of carbon markets and the clarification of the rules and framework for climate policies may mitigate climate policy uncertainty. However, in the medium term, price volatility in carbon markets may amplify uncertainty, especially in the intermediate quantiles of the CPU. The causality from CPU to CARBON suggests that policy uncertainty leads to volatility and price volatility in carbon markets. Next, we identify that there is a causality from DeFi to CPU in the 8th quantile and from CPU to DeFi in the 1st quantile. The causality from DeFi to CPU is clear in the upper quantiles. This finding suggests that increased market volatility in crypto markets may amplify uncertainty by exerting pressure on regulatory authorities. The causality from CPU to DeFi shows the negligible influence of policy uncertainty on DeFi markets at lower quantiles. Finally, there is a causal relationship from NEX to CPU in the 2nd, 3rd, 4th, and 5th quantiles and from CPU to NEX in the 9th quantile. This shows that investors' risk perception is shaped during periods of moderate levels of climate uncertainty. From this point on, investors aim to invest in green energy technologies, which are sustainable assets in the long run. On the other hand, climate uncertainty can only affect these markets when they are at its highest levels.

CONCLUSION AND POLICY IMPLICATIONS

This study aims to investigate the effects of carbon credits (S&P Global Carbon Credit Index), decentralized finance (S&P Cryptocurrency DeFi Index), and the market dynamics of renewable energy-focused global companies (WilderHill New Energy Global Innovation Index) on climate policy uncertainty (CPU) in the US. Fourier ADF, Fourier Bootstrap ARDL, and Fourier Bootstrap Quantile causality analyses are conducted using monthly data for the period December 2017–March 2024. In addition,

to enhance the robustness of the study, the results are analyzed in depth with KRSL tests developed based on machine learning, which reveal non-linear dynamics.

The results indicate a negative long run relationship between carbon credits (CARBON) and CPU. This would suggest that institutionalization of the carbon markets in the legislative framework creates an uncertainty-reducing effect. However, in the short run, no significant effect of changes in CARBON on CPU is detected. In addition, nonlinear machine learning techniques (KRLS) support these views. These findings are consistent with the results of Wu et al. (2022), but do not corroborate the results of Su et al. (2024). Moreover, the results indicate that the impact of DeFi on CPU is insignificant statistically and thereby implies that DeFi does not have a long run effect on climate policies. In the short run, the relationship is negative and statistically significant. These results are supported by Dong et al. (2024), who argue that market volatility has a negative impact on climate uncertainty during periods of high climate uncertainty. This study additionally finds that the impact of DeFi on CPU varies with different levels of climate uncertainty. For example, we find that the impact of DeFi on climate uncertainty weakens when climate uncertainty is low and the impact of DeFi strengthens when climate uncertainty increases. According to these results, during periods of high climate uncertainty, DeFi functions as a "challenging market" for investors as a substitute for traditional markets and responds more strongly to deepening uncertainties. Finally, NEX has a positive and significant impact on climate policy uncertainty (CPU) in both the short and long run. These findings are corroborated by existing literature (Bouri et al., 2022; Liang et al., 2022; Tedeschi et al., 2024). Specifically, however, this study finds that during periods of heightened climate policy uncertainty, investors tend to allocate more capital toward renewable energy stocks, which are sustainable assets. Moreover, the reactivity of renewable energy stocks with respect to climate uncertainty is moderated during medium climate uncertainty periods and rises when uncertainty is high. Here, DeFi is a "challenging market" vis-à-vis inadequate climate policies, while the volatility of renewable energy stocks becomes a sort of "strategic market" during periods of higher uncertainty.

Regarding policy recommendations, this study offers many recommendations for the carbon credits strategy, cryptocurrency DeFi markets and global new energy innovations for the US. First, given the uncertainty-reducing effect of carbon markets in the long run, these markets need to be more institutionalized and regulated. Carbon credits should be priced transparently, and market operations should be reinforced by domestic and transnational legislative frameworks. Institutionalization efforts and a review of pricing policy will enhance investor trust and ensure conformity with ecological objectives. Second, Volatility in the DeFi markets is demonstrated to exert a negative impact on the CPU in the short term. Therefore, it is imperative that DeFi

markets are reorganized, legislative frameworks are prioritized within legislative discourse, and investors are informed with a transparent management approach. These regulations should foster investor confidence and protect their interests, while at the same time being flexible in a way that does not hinder innovation. Aligned with the US climate policy goals for 2026, the integration of WEFI into carbon markets and sustainable finance can also make a substantial impact on achieving these goals. Finally, at the global level, US-led countries, international cooperation, and long term strategic policies should be developed to manage the positive impact of NEX on the CPU and promote sustainable energy investments. In particular, the renewable energy sector and carbon markets should be integrated with international standards, as in DeFi. In addition, global funding mechanisms should be established to support clean technology innovations, and access to green financing instruments from international financial institutions should be facilitated. In this process, the US should legislate tax incentives and R&D investment incentives for innovation-based energy solutions. Finally, energy projects should be promoted to the public, and the participation of local communities in these projects should be increased.

There are two limitations to this study. First, the results of this study are assessed for a single national context because the climate uncertainty index was developed for the United States. Second, since the climate uncertainty index is a newly developed index, the time series comprises only 76 observations. In further studies, the factors affecting the climate uncertainty index can be examined for different country groups. In addition, the financial markets and indices affected by the index in question are limited due to the specifications of the newly developed Fourier function methodologies in our study. The findings and claims of our study can be revalidated with different methods.

Conflict of Interest: This study is single-authored, with a 100% contribution from the author, and there are no conflicts of interest.

Acknowledgments: The author sincerely thank the editorial board and reviewers for their valuable time, insightful feedback, and constructive suggestions, which have significantly contributed to enhancing the quality of this manuscript.

REFERENCES

Akyol, G., Bilirer, M., & Zeren, F. (2023). Türkiye'de ihracat, döviz kuru, işsizlik ve ekonomik büyüme ilişkisi: Fourier kantil nedensellik ve fourier adl eşbütünleşme testlerinden yeni kanıtlar. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *8* (2), 298–309. https://doi.org/10.29106/fesa.1256614

Ameen, M. H., & Afşar, A. (2022). Investigating the effects of climate policy uncertainty on the US petroleum markets. *International Journal of Energy Studies*, *7* (1), 1–20. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2177093

Amin, M. R., Akindayomi, A., Sarker, M. S. R., & Bhuyan, R. (2023). Climate policy uncertainty and corporate tax avoidance. *Finance Research Letters*, *58*, 104581. https://doi.org/10.1016/j.frl.2023.104581

Athari, S. A., & Kirikkaleli, D. (2024). How do climate policy uncertainty and renewable energy and clean technology stock prices co-move? Evidence from Canada. *Empirical Economics*. https://doi.org/10.1007/s00181-024-02643-7

Becker, R., Enders, W., & Lee, J. (2006). A stationarity test in the presence of an unknown number of smooth breaks. *Journal of Time Series Analysis*, *27* (3), 381–409. https://doi.org/10.1111/j.1467-9892.2006.00478.x

Bouri, E., Iqbal, N., & Klein, T. (2022). Climate policy uncertainty and the price dynamics of green and brown energy stocks. *Finance Research Letters*, *47*, 102740. https://doi.org/10.1016/j.frl.2022.102740

Cavlak, O. D. (2022). A nonlinear autoregressive distributed lag (NARDL) approach for U.S. climate policy uncertainty index, Renewable Energy Consumption, and Oil Prices. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *24* (2), 757–776. https://doi.org/10.26745/ahbvuibfd.1055390

Cheng, K., Hsueh, H.-P., Ranjbar, O., Wang, M.-C., & Chang, T. (2021). Urbanization, coal consumption and CO2 emissions nexus in China using bootstrap Fourier Granger causality test in quantiles. *Letters in Spatial and Resource Sciences*, *14* (1), 31–49. https://doi.org/10.1007/s12076-020-00263-0

Choi, Y., & Lee, S. (2020). The impact of urban physical environments on cooling rates in summer: Focusing on interaction effects with a kernel-based regularized least squares (KRLS) model. *Renewable Energy*, *149*, 523–534. https://doi.org/10.1016/j.renene.2019.12.021

Christopoulos, D. K., & León-Ledesma, M. A. (2010). Smooth breaks and non-linear mean reversion: Post-Bretton Woods real exchange rates. *Journal of International Money and Finance*, *29* (6), 1076–1093. https://doi.org/10.1016/j.jimonfin.2010.02.003

Dong, X., Jiang, Z., & Yoon, S.-M. (2024). Impact of global financial and energy markets, uncertainty, and climate change attention on Bitcoin carbon footprint. *Finance Research Letters*, *70*, 106254. https://doi.org/10.1016/j.frl.2024.106254

Du, Y., & Guo, Q. (2023). Green credit policy and green innovation in green industries: Does climate policy uncertainty matter? *Finance Research Letters*, *58*, 104512. https://doi.org/10.1016/j.frl.2023.104512

Enders, W., & Lee, J. (2012). A unit root test using a Fourier series to approximate smooth breaks*. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, *74* (4), 574–599. https://doi.org/10.1111/j.1468-0084.2011.00662.x

Faccini, R., Matin, R., & Skiadopoulos, G. (2023). Dissecting climate risks: Are they reflected in stock prices? *Journal of Banking & Finance*, *155*, 106948. https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2023.106948

Fareed, Z., Salem, S., Adebayo, T. S., Pata, U. K., & Shahzad, F. (2021). Role of export diversification and renewable energy on the load capacity factor in Indonesia: A Fourier quantile causality approach. *Frontiers in Environmental Science*, *9*. Retrieved from https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fenvs.2021.770152

Fendoğlu, E., & Gökçe, E. C. (2021). Türkiye'de eğitim ve sağlık harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki: Fourier yaklaşımı. *Ekonomi İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, *3* (2), 203–216. https://doi.org/10.38009/ekimad.970527

Gavriilidis, K. (2021). *Measuring climate policy uncertainty* [SSRN Scholarly Paper]. Rochester, NY: Social Science Research Network. http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3847388

Ghani, U., Zhu, B., Qin, Q., & Ghani, M. (2024). Forecasting US stock market volatility: Evidence from ESG and CPU indices. *Finance Research Letters*, *59*, 104811. https://doi.org/10.1016/j.frl.2023.104811

Guesmi, K., Makrychoriti, P., & Spyrou, S. (2023). The relationship between climate risk, climate policy uncertainty, and CO2 emissions: Empirical evidence from the US. *Journal of Economic Behavior & Organization*, *212*, 610–628. https://doi.org/10.1016/j.jebo.2023.06.015

Gürsoy, S., Jóźwik, B., Dogan, M., Zeren, F., & Gulcan, N. (2024). Impact of climate policy uncertainty, clean energy index, and carbon emission allowance prices on bitcoin returns. *Sustainability*, *16* (9), 3822. https://doi.org/10.3390/su16093822

Hainmueller, J., & Hazlett, C. (2014). Kernel regularized least squares: Reducing misspecification bias with a flexible and interpretable machine learning approach. *Political Analysis*, *22* (2), 143–168. https://doi.org/10.1093/pan/mpt019

Hatemi-J, A., & Uddin, G. S. (2012). Is the causal nexus of energy utilization and economic growth asymmetric in the US? *Economic Systems*, *36* (3), 461–469. https://doi.org/10.1016/j.ecosys.2011.10.005

Hoang, K. (2022). How does corporate R&D investment respond to climate policy uncertainty? Evidence from heavy emitter firms in the United States. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, *29* (4), 936–949. https://doi.org/10.1002/csr.2246

Hoque, M. E., & Azlan Shah Zaidi, M. (2020). Impacts of global-economic-policy uncertainty on emerging stock market: Evidence from linear and non-linear models. *Prague Economic Papers*, *29* (1), 53–66. https://doi.org/10.18267/j.pep.725

Huang, W. (2023). Climate policy uncertainty and green innovation. *Economics Letters*, *233*, 111423. https://doi.org/10.1016/j.econlet.2023.111423

Husain, S., Sohag, K., & Wu, Y. (2022). The response of green energy and technology investment to climate policy uncertainty: An application of twin transitions strategy. *Technology in Society*, *71*, 102132. https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2022.102132

Işık, C., Ongan, S., Ozdemir, D., Jabeen, G., Sharif, A., Alvarado, R., & Rehman, A. (2024). Renewable energy, climate policy uncertainty, industrial production, domestic exports/re-exports, and CO2 emissions in the USA: A SVAR approach. *Gondwana Research*, *127*, 156–164. https://doi.org/10.1016/j.gr.2023.08.019

Kartal, M. T., Pata, U. K., Kılıç Depren, S., & Depren, Ö. (2023). Effects of possible changes in natural gas, nuclear, and coal energy consumption on CO2 emissions: Evidence from France under Russia's gas supply cuts by dynamic ARDL simulations approach. *Applied Energy*, *339*, 120983. https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2023.120983

Li, M., Han, X., & Li, Y. (2024). The impact of climate policy uncertainty on stock price synchronicity: Evidence from China. *Finance Research Letters*, *69*, 106166. https://doi.org/10.1016/j.frl.2024.106166

Liang, C., Umar, M., Ma, F., & Huynh, T. L. D. (2022). Climate policy uncertainty and world renewable energy index volatility forecasting. *Technological Forecasting and Social Change*, *182*, 121810. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2022.121810

Ludlow, J., & Enders, W. (2000). Estimating non-linear ARMA models using Fourier coefficients. *International Journal of Forecasting*, *16* (3), 333–347. https://doi.org/10.1016/S0169-2070(00)00048-0

Lv, W., & Li, B. (2023). Climate policy uncertainty and stock market volatility: Evidence from different sectors. *Finance Research Letters*, *51*, 103506. https://doi.org/10.1016/j.frl.2022.103506

Mao, K., & Huang, J. (2022). How does climate policy uncertainty affect green innovation? Evidence from China. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *19* (23), 15745. https://doi.org/10.3390/ijerph192315745

McNown, R., Sam, C. Y., & Goh, S. K. (2018). Bootstrapping the autoregressive distributed lag test for cointegration. *Applied Economics*, *50* (13), 1509–1521. https://doi.org/10.1080/00036846.2017.1366643

Nazlioglu, S., Gormus, N. A., & Soytas, U. (2016). Oil prices and real estate investment trusts (REITs): Gradual-shift causality and volatility transmission analysis. *Energy Economics*, *60*, 168–175. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2016.09.009

Ozkan, O., Sunday Adebayo, T., & Usman, O. (2024). Dynamic connectedness of clean energy markets, green markets, and sustainable markets: The role of climate policy uncertainty. *Energy*, *303*, 131957. https://doi.org/10.1016/j.energy.2024.131957

Pástor, Ľ., Stambaugh, R. F., & Taylor, L. A. (2021). Sustainable investing in equilibrium. *Journal of Financial Economics*, *142* (2), 550–571. https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2020.12.011

Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, *16* (3), 289–326. https://doi.org/10.1002/jae.616

Ren, X., Zhang, X., Yan, C., & Gozgor, G. (2022). Climate policy uncertainty and firm-level total factor productivity: Evidence from China. *Energy Economics*, *113*, 106209. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2022.106209

Sarker, P. K., Bouri, E., & Marco, C. K. L. (2023). Asymmetric effects of climate policy uncertainty, geopolitical risk, and crude oil prices on clean energy prices. *Environmental Science and Pollution Research*, *30* (6), 15797–15807. https://doi.org/10.1007/s11356-022-23020-w

Sautner, Z., Van Lent, L., Vilkov, G., & Zhang, R. (2023). Firm-level climate change exposure. *The Journal of Finance*, *78* (3), 1449–1498. https://doi.org/10.1111/jofi.13219

Su, C. W., Wei, S., Wang, Y., & Tao, R. (2024). How does climate policy uncertainty affect the carbon market? *Technological Forecasting and Social Change*, *200*, 123155. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2023.123155

Syed, Q. R., Goh, S. K., & Apergis, N. (2024). Modeling the impact of climate policy uncertainty on energy production. *Applied Economics Letters*, *0* (0), 1–5. https://doi.org/10.1080/13504851.2024.2415322

Tedeschi, M., Foglia, M., Bouri, E., & Dai, P.-F. (2024). How does climate policy uncertainty affect financial markets? Evidence from Europe. *Economics Letters*, *234*, 111443. https://doi.org/10.1016/j.econlet.2023.111443

Tian, L., Li, X., Lee, C.-W., & Spulbăr, C. (2024). Investigating the asymmetric impact of artificial intelligence on renewable energy under climate policy uncertainty. *Energy Economics*, *137*, 107809. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2024.107809

Tommaso, C. D., Foglia, M., & Pacelli, V. (2024). The impact of climate policy uncertainty on the Italian financial market. *Finance Research Letters*, *69*, 106094. https://doi.org/10.1016/j.frl.2024.106094

Treepongkaruna, S., Chan, K. F., & Malik, I. (2023). Climate policy uncertainty and the cross-section of stock returns. *Finance Research Letters*, *55*, 103837. https://doi.org/10.1016/j.frl.2023.103837

Vo, H., Nguyen, T., & Phan, H. V. (2024). Building a sustainable future: The role of corporate social responsibility in climate policy uncertainty management. *Finance Research Letters*, *60*, 104831. https://doi.org/10.1016/j.frl.2023.104831

Wu, R., & Liu, B.-Y. (2023). Do climate policy uncertainty and investor sentiment drive the dynamic spillovers among green finance markets? *Journal of Environmental Management*, *347*, 119008. https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2023.119008

Wu, X., Yin, X., & Mei, X. (2022). Forecasting the volatility of European Union allowance futures with climate policy uncertainty using the EGARCH-MIDAS model. *Sustainability*, *14*(7), 4306. https://doi.org/10.3390/su14074306

Xu, X., Huang, S., Lucey, B. M., & An, H. (2023). The impacts of climate policy uncertainty on stock markets: Comparison between China and the US. *International Review of Financial Analysis*, *88*, 102671. https://doi.org/10.1016/j.irfa.2023.102671

Xu, Y., Li, M., Yan, W., & Bai, J. (2022). Predictability of the renewable energy market returns: The informational gains from the climate policy uncertainty. *Resources Policy*, *79*, 103141. https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2022.103141

Yilanci, V., Bozoklu, S., & Gorus, M. S. (2020). Are BRICS countries pollution havens? Evidence from a bootstrap ARDL bounds testing approach with a Fourier function. *Sustainable Cities and Society*, *55*, 102035. https://doi.org/10.1016/j.scs.2020.102035

Yilanci, V., & Eris, Z. A. (2013). Purchasing power parity in African countries: Further evidence from Fourier unit root tests based on linear and nonlinear models. *South*

African Journal of Economics, *81*(1), 20–34. https://doi.org/10.1111/j.1813-6982.2012.01326.x

Yousfi, M., Brahim, M., Farhani, S., & Bouzgarrou, H. (2023). Revisiting the relationship between business conditions, climate policy uncertainty, and environmental pollution: Evidence from the USA. *Environmental Science and Pollution Research*, *30* (41), 94334–94346. https://doi.org/10.1007/s11356-023-28869-z

Zhang, Z., Cheng, S., Wang, C., Song, S., & Feng, Y. (2023). Climate policy uncertainty and corporate investment efficiency: Evidence from China. *Journal of Environmental Planning and Management*, *0* (0), 1–21. https://doi.org/10.1080/09640568.2023.2276062

Zhao, H., & Luo, N. (2024). Climate uncertainty and green index volatility: Empirical insights from Chinese financial markets. *Finance Research Letters*, *60*, 104857. https://doi.org/10.1016/j.frl.2023.104857

Zhou, D., Siddik, A. B., Guo, L., & Li, H. (2023). Dynamic relationship among climate policy uncertainty, oil price and renewable energy consumption—Findings from TVP-SV-VAR approach. *Renewable Energy*, *204*, 722–732. https://doi.org/10.1016/j.renene.2023.01.018

Zhou, S., & Kutan, A. M. (2014). Smooth structural breaks and the stationarity of the yen real exchange rates. *Applied Economics*, *46* (10), 1150–1159. https://doi.org/10.1080/00036846.2013.868587

Yayın Geliş Tarihi: 17.02.2025.
Yayına Kabul Tarihi: 07.04.2025
Online Yayın Tarihi: 15.06.2025
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1641360

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 27, Sayı: 2, Yıl: 2025, Sayfa: 844-874
E-ISSN: 1308-0911

Derleme Makalesi

ADAPTİF BELLEK VE HAYATTA KALMA İŞLEME ETKİSİ: KAPSAMLI BİR DERLEME

Sezer RENGİİYİLER[*]

Mert TEKÖZEL[**]

Öz[1]

Bellek süreçlerini evrimsel psikolojik bir perspektifle ele alan adaptif bellek yaklaşımı, uyum başarısıyla ilişkili olan veya uyum başarısıyla ilişkili bağlamlarda işlenen bilgilerin bellek performansında bir avantaj doğuracağını öngörmektedir. Bu öngörüyle tutarlı bir biçimde, hayatta kalma bağlamında işlenen bilgilerin bellek performansını artırdığı gösterilmiştir (hayatta kalma işleme etkisi; HKİE). Bu derlemenin ilk bölümünde, adaptif bellek yaklaşımının teorik temelleri özetlenmiş ve bellek araştırmalarındaki hakim paradigmadan hangi yönleriyle ayrıştığı vurgulanmıştır. Ardından, HKİE'nin tekrarlanabilirliğini ve farklı uyaran türleri, araştırma desenleri, bellek mekanizmaları ve örneklem gruplarına genellenebilirliğini test eden bazı araştırmalar incelenmiştir. Daha sonra, HKİE'nin altında yatan çeşitli yakınsak mekanizmalar tanıtılarak adaptif bellek kavramsallaştırmasına yöneltilen temel eleştiriler detaylandırılmıştır. Evrimsel yönelimli araştırmacıların, bu eleştiriler ve yakınsak mekanizmaların varlığına işaret eden kanıtlar karşısında sunduğu argümanlar ise bir sonraki bölümde ele alınmıştır. Derlemenin son bölümünde, bu tartışma derinleştirilmiş ve evrimsel perspektifi benimseyen araştırmacıların karşı argümanları irdelenmiştir. Bu derlemenin, bellek süreçleri üzerinde doğanın kriterinin nasıl bir rolü olduğunu inceleme gayesi güden araştırmacılar için bir kılavuz işlevi göreceği ve ulusal alanyazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Adaptif Bellek, Bilişsel Psikoloji, Evrimsel Psikoloji, Hayatta Kalma İşleme Etkisi.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Rengiiyiler, S., & Teközel, M. (2025). Adaptif bellek ve hayatta kalma işleme etkisi: Kapsamlı bir derleme. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *27* (2), 844-874.

[*]Arş. Gör., Sinop Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6534-423X, e-posta: srengiiyiler@sinop.edu.tr
[**]Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2224-1425, e-posta: i.mert.tekozel@ege.edu.tr
[1]Bu makale, etik kurul onayı gerektiren bir çalışma değildir.

ADAPTIVE MEMORY AND THE SURVIVAL PROCESSING EFFECT: A COMPREHENSIVE REVIEW

Abstract

Adopting an evolutionary psychological perspective, the adaptive memory framework posits that information directly related to fitness or processed in fitness-relevant contexts is more likely to be remembered. Consistent with this prediction, studies have shown that processing information for its survival relevance enhances memory performance (survival processing effect; SPE). This review begins by outlining the theoretical foundations of the adaptive memory approach and highlights how it contrasts with the traditional framework in memory research. It then focuses on studies examining the replicability of the SPE and its generalizability across different stimuli, research designs, memory mechanisms, and sample groups. The review also introduces various proximate mechanisms underlying the SPE and addresses key criticisms of the adaptive memory framework. It further explores arguments from evolutionary-minded researchers responding to these critiques. Finally, the review expands this discussion and critically assesses these counterarguments. The primary goal of this review is to contribute to the national literature and provide guidance to researchers investigating the role of nature's criterion in memory processes.

Keywords: *Adaptive Memory, Cognitive Psychology, Evolutionary Psychology, Survival Processing Effect.*

GİRİŞ

Davranışı yöneten yapıları tanımlamak ve bu yapıların nasıl çalıştığını anlamak, 100 yılı aşkın süredir davranış bilimleri için temel bir problem ve tartışma konusu olagelmiştir. Günümüzde, davranışı yöneten bilişsel yapıların organizasyonunun adaptif bir işlevselliği yansıttığı konusunda neredeyse hiç şüphe kalmamıştır. Nitekim, canlıların hayatta kalmayla ilişkili ve ekolojik açıdan önem arz eden bazı uyaranları, benzerleri arasında daha kolay öğrendiği çeşitli araştırmalarla ortaya konmuştur. Örneğin, sıçanlarda tat kaçınması (Garcia ve Koelling, 1966) ve insanlarda kaçınma koşullaması çalışmaları (Öhman & Mineka, 2001), türlerin kendilerine özgü biyolojik donanımlarında hazırlıklı oldukları (*biological preparedness*) öğrenme mekanizmaları barındırdığına işaret etmektedir (Alıcı, 2018). Hatta insan bebekleriyle yapılan çalışmalar, 9-10 aylık bebeklerin bir yılanın eğrisel hareketiyle eşleşen kaçınma vokalizasyonlarını, diğer egzotik hayvanlarla (ör. hipopotam) eşleşenlere kıyasla daha kolay öğrendiklerini, yani gelişimsel olarak bazı öğrenme bağlantılarına daha yatkın olduğumuzu ortaya koymuştur (DeLoache & LoBue, 2009; LoBue & Rakison, 2013). Bu temelden hareketle, bilişsel yanlılıkların da benzer hayatta kalma şablonlarına göre çalıştığı savunulmaktadır (bkz. Haselton & Nettle, 2006). Bu kapsamda, belleğin de öğrenme ve karar verme gibi diğer bilişsel yapıları şekillendiren hayatta kalma şablonlarından muaf olduğunu düşünmek için hiçbir sebep yoktur.

Bu çerçevede, doğanın kriterinin, yani uyum başarısının artırılmasının bellek üzerinde belirleyici bir faktör olup olmadığı hakkında ne söylenebilir? Bir diğer deyişle, bellek süreçlerini evrimsel psikolojik bir perspektifle mercek altına almak mümkün müdür? Bu soruları yanıtlayabilmenin gerekli koşulu, belleğin ne işe yaradığını, yani potansiyel fonksiyonunu göz önünde bulundurmaktır. Nairne & Pandeirada'ya göre (2008a), söz konusu fonksiyonel analizin başlangıç noktası, bellek süreçlerini şekillendiren uzun süreli seçilim baskılarının dikkate alınması olmalıdır. Öyle ki eğer bellek doğal seçilim yoluyla evrim sürecinin bir ürünüyse, avcı-toplayıcı atalarımızın karşılaştığı adaptif problemlerin bellek süreçleri üzerinde izler bırakmış olması kuvvetle muhtemeldir (Klein vd., 2002; Nairne, 2010). O halde söz konusu adaptif problemlerin neler olduğu nasıl tespit edilebilir? Kuşkusuz ki atasal çevrede mevcut olup bellek süreçlerini şekillendiren adaptif problemleri bütünüyle saptamak imkan dahilinde değildir. Ne var ki antropoloji, jeoloji, primatoloji, paleontoloji ve biyoloji gibi pek çok disiplin, avcı-toplayıcı yaşam koşullarına ilişkin önemli bilgiler sağlamakta ve atasal çevrede bulunan ekolojik düzenlilikleri kestirmeyi mümkün kılmaktadır (Tooby & Cosmides, 1990). Bu çerçevede; yırtıcılardan kaçınmak, bulaşıcı hastalıklardan korunmak, eş cezbetmek, sadakatsizliği önlemek, yiyecek ve su kaynaklarına erişmek, akrabaları korumak, başatlık hiyerarşilerinde üst basamaklara tırmanmak, iş birliği yapmak ve koalisyonlar oluşturmak başta olmak üzere geniş bir adaptif problem havuzu göze çarpmaktadır (Lewis vd., 2017).

Tüm bu bilgiler ışığında, belleğin "adaptif" bir karakteristik göstermesinin akla yatkın olduğunu ve organizmanın hayatta kalma ve üreme başarısına katkıda bulunmak suretiyle kuşaklar boyunca doğal seçilim yoluyla aktarıldığını savunan evrimsel temelli bir yaklaşım öne çıkmaktadır (Nairne vd., 2017; Nairne & Pandeirada, 2008a, 2016). Adaptif bellek olarak kavramsallaştırılan bu yaklaşımın temel öngörüsü, uyum başarısıyla ilişkili (*fitness-relevant*) bilgilerin veya doğrudan uyum başarısıyla ilişkili olmamakla beraber bu bağlamda işlenen bilgilerin hatırlama süreçlerinde bir avantaj doğuracağı yönündedir (Nairne, 2016; Nairne vd., 2007; Nairne & Coverdale, 2022). Bu kavramsallaştırmanın ampirik olarak nasıl test edildiği ve bulguların adaptif bellek yaklaşımının öngörüleriyle tutarlı olup olmadığını aktarmadan önce, derlemenin sonraki bölümünde, bellek süreçlerini fonksiyonel bir analize tabi tutmanın beraberinde getirdiği avantajlar aktarılacaktır. Buna ek olarak, bellek araştırmacılarının ezici bir çoğunluğu içerisinde söz konusu analiz biçiminin kendisine neden yeterince yer bulamadığı detaylandırılacaktır.

Adaptif Bellek ve İleriye Mühendislik Yöntemi

Hermann Ebbinghaus'un devrim niteliğindeki çalışmalarından bu yana, bellek araştırmalarına yön veren hakim paradigmanın yapısalcı bir geleneğe sahip olduğu göze çarpmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, bu araştırmaların ana odak noktası spesifik bir deneysel görev altında gözlenen ampirik düzenliliklerin açıklanması, yani hatırlama ve unutma süreçlerinin *nasıl* gerçekleştiğinin ortaya konmasıdır. Bu kapsamda bellek, titiz ampirik incelemeler sonucunda daha küçük birimlere

ayrıştırılabilir bir fenomeni temsil etmektedir (Nairne, 2016). Nitekim belleği konu edinen ders kitapları; kodlama, depolama ve geri getirme süreçlerinin çalışma prensiplerine işaret eden sayısız ampirik düzenliliğin (ör. kodlama özgüllüğü, öncelik ve sonralık etkileri, aktarıma uygun işleme, duyusal bellek uzamının kısıtlılığı) varlığına işaret etmektedir. Tersine mühendislik (*reverse engineering*) olarak da nitelendirilen bu yöntem; belleğin spesifik bileşenlerinin nasıl çalıştığını, bu bileşenlerin birbirleriyle nasıl etkileştiğini ve bellek süreçlerinin sınır koşullarını açıklığa kavuşturma gayesi gütmektedir (Nairne, 2015). Bu yönteme ilişkin kritik hususlar ise tespit edilen ampirik düzenliliklerin ne işe yaradığını, diğer bir deyişle bunların *neden* var olduğunu göz önünde bulundurmaması ve analiz düzeyinin, yalnızca ampirik fenomenlerin tespit edilip açıklanmasıyla sınırlı olmasıdır (bazı istisnai çalışmalar için, bkz. Klein vd., 2002; Sherry & Schacter, 1987).

Tersine mühendislik yönteminin bir diğer karakteristiği, hatırlama süreçlerini genel amaçlı (*domain-general*) prensipler temelinde ele alması ve çoğunlukla bilginin içeriğinden bağımsız (*content-free*) bir bellek modeli tasarlamasıdır (Nairne vd., 2017). Bu eğilime örnek olarak, bilginin uzun süreli bellekten geri çağrılması sürecine dair önemli prensiplerden birini teşkil eden kodlama özgüllüğü (*encoding specificity*) gösterilebilir. Bu prensibe göre, kodlama esnasında mevcut olan koşullar ile geri getirme esnasında mevcut olan koşulların ne düzeyde benzeştiği, hatırlama performansı üzerinde belirleyici bir rol oynamaktadır (Tulving & Thomson, 1973). Bu doğrultuda, kodlama aşamasında oluşturulan bellek kaydı, geri getirme sırasında erişilebilir olan ipuçları ile ne kadar iyi eşleşirse hatırlamanın o ölçüde başarılı olacağı ifade edilmektedir (Jacoby & Craik, 1979). Görüleceği üzere bu prensip, kodlanan bilginin içeriğini (ör. uyum başarısıyla ilişkili olup olmadığı) göz ardı etmekte ve bu yönüyle, davranışçılığın dayandığı eşpotansiyellik (*equipotentiality*) ilkesiyle tutarlılık göstermektedir (Nairne, 2010). Lakin evrimsel psikolojik bir akıl yürütmeyle ele alındığında, organizmanın uyum başarısı üzerinde farklılaştırıcı bir rol oynayan bilgilerin bellek süreçlerinde önceliklendirilmesi ve nötr bilgilere kıyasla daha iyi hatırlanması kayda değer miktarda adaptif getiri sağlayacaktır (Nairne vd., 2007; Nairne & Pandeirada, 2008a).

Bellek araştırmaları içerisindeki yaygınlığını sürdüren tersine mühendislik yönteminin bahsi geçen karakteristikleri göz önünde bulundurulduğunda, hatırlama süreçlerini farklı bir analiz düzeyi ve yöntemi vasıtasıyla ele almak mümkün müdür? Nairne'e göre (2015), belleğin spesifik bileşenlerine işaret eden ampirik fenomenleri açıklama gayesinin ötesine geçmek ve belleğin ne için desenlendiğini (amacını) dikkate almak oldukça önem arz etmektedir. Zira nasıl ki organların yapısal bileşenlerini ve bu bileşenlerin nasıl çalıştığını, organın fonksiyonunu hesaba katmaksızın ele almak mümkün değilse fonksiyonuna atıfta bulunma gereği duymadan bellek süreçlerini incelemek de eksik bir yaklaşımdır. Adaptif bellek araştırmacıları tarafından benimsenen ve ileriye mühendislik (*forward engineering*) şeklinde kavramsallaştırılan bu yöntem, atasal çevrede karşılaşılan adaptif problemleri temel almak suretiyle ampirik olarak test edilebilir tahminler üretmeyi

içermektedir (Nairne, 2022; Nairne vd., 2017). Derlemenin sıradaki bölümünde, adaptif bellek araştırmacılarının hipotezlerini test etmek amacıyla geliştirdikleri hayatta kalma işleme paradigması (*survival processing paradigm*) ayrıntılandırılacaktır.

Hayatta Kalma İşlemleme Paradigması

Adaptif bellek yaklaşımının temel argümanını bir kez daha yinelemek gerekirse, uyum başarısıyla ilişkili bilgiler bellek süreçlerinde önceliklendirilecek ve uyum başarısıyla ilişkili olmayan bilgilere kıyasla daha başarılı bir şekilde hatırlanacaktır. Bu doğrultuda, organizmanın hayatta kalma şansı üzerinde etkisi olan uyaranların (ör. bir yiyeceğin konumu, yırtıcı bir hayvanın görünümü) nötr uyaranlara kıyasla bir bellek avantajına yol açacağını öngörmek oldukça akla yatkındır (Nairne & Pandeirada, 2008a; Nairne vd., 2007). Lakin bu öngörüyü ampirik olarak test etmek için iki alternatif yöntem bulunmaktadır. Bu yöntemlerden ilki, özü itibarıyla hayatta kalmayla ilişkili uyaranlar (ör. yılan, aslan vb. yırtıcı fotoğrafları veya açlık, tehlike vb. kelimeler) ile ilgili boyutlar bakımından dengelenmiş (ör. aşinalık, ayırt edicilik, somutluk) nötr uyaranların yer aldığı bir deney deseni tasarlayarak bunların hatırlama performansı üzerindeki etkilerini karşılaştırmaktır. Açıktır ki bu tip bir deney deseni önemli bir metodolojik sınırlılık barındırmaktadır. Zira hayatta kalmayla ilişkili uyaranlar ile nötr uyaranları ilgili tüm boyutlar bakımından dengelemek mümkün olmadığından, elde edilen etkinin hayatta kalmayla ilişkililikten (*survival relevance*) kaynaklandığını çıkarsamak şüphe doğuracaktır (Nairne, 2010).

Uyaran seçiminden kaynaklanan bu sınırlılığa çözüm olarak ikinci bir yöntem karşımıza çıkmaktadır. Bu yöntem kapsamında, hayatta kalmayla ilişkili uyaranlar ile nötr uyaranları karşılaştırmak yerine, katılımcılara birebir aynı uyaranlar sunulur ve kendilerinden bu uyaranları hayatta kalmayla ilişkili bir bağlamda (*survival processing*) veya diğer bağlamlarda işlemeleri istenir. Akabinde, hayatta kalma bağlamında işlenmiş bilgilerin diğer bağlamlarda işlenmiş bilgilere kıyasla bir bellek avantajı sağlayıp sağlamadığı değerlendirilir (Nairne vd., 2017). Bu sayede, uyaran seçim problemlerinin önüne geçmek ve yakalanan etkiyi bilginin işlendiği bağlamın kendisine atfetmek mümkün hale gelmektedir. Bu metodolojik avantaja ek olarak, söz konusu yöntemin evrimsel açıdan akla yatkın bir teorik çerçeve sunduğu göze çarpmaktadır. Öyle ki "hayatta kalmayla ilişkililik" kavramı, doğası gereği bağlama dayalı (*context-dependent*) ve mutlak olmayan bir karakteristik göstermektedir (Nairne, 2016). Örneğin tornavida kelimesi diğer bağlamlarda işlendiğinde hayatta kalmayla ilişkisiz olarak değerlendirilebilecekken; hayatta kalma bağlamında işlendiğinde bir silah niteliği (ör. olası bir yırtıcı saldırısına karşı kendini koruma aracı) kazanma potansiyelindedir (Nairne, 2022). Benzer bir şekilde, bir kürk kabanın hayatta kalmayla ilişkililik değerinin, Ekvator'a kıyasla Kuzey Kutbu'nda katbekat yüksek olacağı aşikardır (Nairne & Pandeirada, 2008a). Bu çerçevede düşünüldüğünde, doğal seçilimin zihnimizi spesifik hayatta kalma şablonlarıyla donatmak yerine, hayatta kalma bağlamında bilgi işlemeyi

önceliklendiren adaptif bir mekanizma desenlenmiş olduğu dile getirilmektedir (Nairne & Coverdale, 2022). Daha açık bir ifadeyle, içerisinde bulunulan bağlamın hayatta kalmayla ilişkili olduğuna yönelik bir değerlendirme (*appraisal*) süreci devreye girdiğinde, adaptif bellek mekanizmasının harekete geçeceği ve söz konusu bağlam içerisinde işlenen bilgilerin daha iyi hatırlanacağı ifade edilmektedir (Nairne & Pandeirada, 2008a).

Bu bilgiler ışığında, Nairne vd. (2007) hayatta kalma işleme isimli bir deney paradigması geliştirerek öngörülerini test etmişlerdir. Bu paradigma kapsamında, katılımcılara çeşitli senaryolar okutulmuştur. Hayatta kalma senaryosunda, katılımcılara kendilerini yabancı ve uçsuz bucaksız çayırlık bir yerde hayal etmeleri söylenerek birkaç ay süresince yırtıcı hayvanlardan korunmaları ve yiyecek ile su bulmaları gerektiği belirtilmiştir. Kontrol koşullarında ise işleme düzeyi yaklaşımı (*levels of processing*; Craik & Lockhart, 1972) temel alınarak derin işleme sürecini teşvik eden senaryolardan yararlanılmıştır (Craik & Tulving, 1975; Packman & Battig, 1978). Bu koşulların ilki olan hoşluk (*pleasantness*) senaryosunda, katılımcılardan sunulan kelimelerin ne kadar hoş veya nahoş olduğunu değerlendirmeleri istenmiştir. Diğer kontrol koşulunda ise hoşluk senaryosunun beraberinde getirdiği uyarana özgü (*item-specific*) işleme sürecinin ötesine geçmek ve tıpkı hayatta kalma senaryosunda olduğu gibi gibi şematik bir işleme sürecini teşvik etmek adına bir taşınma (*moving*) senaryosu kullanılmıştır. Bu senaryoda katılımcılara, yabancı bir yerde yeni bir eve taşınmaları gerektiği hayal ettirilmiş ve birkaç ay içerisinde yeni bir ev bularak eşyalarını taşıyacaklarını düşünmeleri söylenmiştir. Ardından, tüm katılımcılara birebir aynı kelimeler gösterilmiş (ör. kitap, taş) ve bu kelimelerin söz konusu bağlam ile ne derece ilgili olduğunu değerlendirmeleri istenmiştir. Bu aşamanın akabinde, katılımcılar bir sürpriz bellek testine tabi tutulmuş ve ilgililik değerlendirmesinde bulundukları kelimeler içerisinden hatırlayabildiklerini yazmışlardır. Sonuçlar incelendiğinde, hayatta kalma senaryosu bağlamında işlenen kelimelerin, hem hoşluk hem de taşınma bağlamında işlenen kelimelere kıyasla anlamlı bir şekilde daha iyi hatırlandığı bulunmuştur.

Nairne vd. (2008) gerçekleştirdiği başka bir çalışmada, hayatta kalma senaryosunun hatırlama performansı üzerinde yarattığı etki, bazı klasik kodlama teknikleriyle (ör. görsel imajinasyon, kendilik ile ilişki kurma, üretim) karşılaştırılmıştır. Analiz sonuçları, hayatta kalma bağlamında gerçekleştirilen işlemenin, onlarca yıldır etkili kodlama teknikleri arasında yer aldığı dile getirilen tekniklerden bile daha yüksek bir bellek performansına yol açtığını göstermiştir. Örneğin katılımcılara bir bellek testine tabi tutulacaklarına yönelik bir yönerge verilip sunulan kelimeleri maksatlı bir şekilde ezberlemelerinin teşvik edildiği koşula kıyasla dahi, hayatta kalma senaryosunda yürütülen işlemenin daha iyi bir hatırlama performansı ortaya çıkardığı saptanmıştır. Benzer bir şekilde, hayatta kalma bağlamında devreye giren işlemenin, Antik Yunan'dan bu yana etkili hatırlama stratejilerinden biri olarak bilinen loci yöntemi (*method of loci*) ile benzer bir hatırlama başarısına yol açtığı (Kroneisen & Makerud, 2017) ve uzun geri

getirme aralıklarında (24 saat ve 48 saat) dahi bir bellek avantajı yarattığı gözler önüne serilmiştir (Raymaekers vd., 2014). Tüm bu bulgulardan hareketle, hayatta kalma bağlamında yalnızca birkaç saniye boyunca gerçekleştirilen bir işlemenin, bellek araştırmalarında şimdiye dek ortaya konmuş en iyi kodlama tekniklerinden birini teşkil ettiği ifade edilmektedir (Nairne vd., 2008). Kuşkusuz ki bu çarpıcı bulgular pek çok araştırmacıyı, HKİE'nin tekrarlanabilirliğini ve bu etkinin farklı uyaran türleri, araştırma desenleri, bellek mekanizmaları ve örneklem gruplarına ne kadar genellenebilir olduğunu test etme konusunda harekete geçirmiştir.

Hayatta Kalma İşlemleme Etkisinin Tekrarlanabilirliği ve Genellenebilirliği

Bir grup araştırmada, HKİE'nin farklı yaş gruplarına genellenebilir olup olmadığına odaklanılmıştır. Otgaar & Smeets (2010), 8-11 yaş aralığına sahip çocuklarda; Aslan & Bäuml (2012) ise hem 4-6 hem de 7-8 yaş aralığına sahip çocuklarda HKİE'nin mevcut olduğunu göstermiştir. Benzer bulgular, yaşlı yetişkinlerle gerçekleştirilen çalışmalarda da ortaya konmuştur (bkz. Nouchi, 2012; Yang vd., 2014). Dahası, normal sağlık durumuna sahip yaşlı yetişkinlere ilaveten, bilişsel bozukluk tanısı almış yaşlı yetişkinlerin de hayatta kalma temelli bir işlemeden bellek avantajı devşirebildiği gözlenmiştir (Pandeirada vd., 2014). Buna karşın, gerek Stillman vd. (2014) gerekse Otgaar vd. (2015) tarafından yürütülen çalışmalarda, HKİE'nin yaşlı yetişkinlerde gözlenmediği saptanmıştır. Farklı yaş gruplarına ek olarak, bellekte hayatta kalma avantajının hem denek içi hem de denekler arası araştırma desenlerinde ortaya çıktığı dikkat çekmektedir (Klein, 2013a; Nairne & Pandeirada, 2008b). Lakin Scofield vd. (2018) tarafından gerçekleştirilen bir meta-analiz çalışmasında, denek içi desenlerde yakalanan ortalama etki büyüklüğü değerinin, denekler arası desenlerde yakalanan ortalama etki büyüklüğü değerinden daha büyük olduğu bulunmuştur.

Bir diğer araştırma kolu kapsamında, serbest hatırlamanın (*free recall*) ötesinde diğer bellek süreçlerinin hayatta kalma avantajından beslenip beslenmediğine odaklanılmıştır. Örneğin tanıma belleği (*recognition memory*) süreçlerinde de hayatta kalma avantajının ortaya çıktığı gözlenmiştir (Cho vd., 2018; Leding & Toglia, 2018; Raymaekers vd., 2014). Kimi araştırmalarda ise içerik belleği (*item memory*) süreçlerine ek olarak kaynak belleği (*source memory*) süreçlerine odaklanılmıştır. İçerik belleği, bir bilgi parçasının *kendisinin* hatırlanmasına karşılık gelirken; kaynak belleği ise söz konusu bilgi parçasının *bağlamsal özelliklerinin* (ör. bilginin kimden, nasıl ve ne zaman edinildiği, hangi algısal özelliklere sahip olduğu) hatırlanmasına karşılık gelmektedir (Çavuşoğlu, 2020). Epizodik belleğin en önemli bileşenlerinden birini oluşturan kaynak izleme (*source monitoring*) mekanizması ise bahsi geçen bağlamsal ayrıntıların bellekten geri getirilme sürecini içermekte ve spesifik bir bellek kaydını, belleğimizdeki diğer kayıtlardan ayırabilme kabiliyetinde oldukça önemli bir rol oynamaktadır (Tanyaş & Mısırlısoy, 2018). Nitekim evrimsel psikolojik bir perspektiften düşünüldüğünde, kaynak izleme ve kaynak belleği süreçlerinin de adaptif bir karakteristik göstermesi son derece akla yatkındır (Buchner vd., 2009). Zira hayatta kalmayla ilişkililik

kavramı içerisinde bulunduğu bağlam özelinde anlam kazandığından (Nairne, 2016), bilginin bizzat kendisinin yanı sıra bağlamsal özelliklerinin geri getirilmesi de hayatta kalma açısından oldukça kritiktir. Örneğin atasal çevrede, yabani bir meyvenin daha önce görülüp görülmediğinin hatırlanması kadar (içerik belleği), söz konusu meyvenin yenilebilir mi yoksa zehirli mi olduğunu hatırlamanın (kaynak belleği) da önem arz ettiği dile getirilmektedir (Kroneisen & Bell, 2018). Bu argümanlarla tutarlı olarak, hayatta kalma bağlamında gerçekleştirilen işlemenin kontrol koşullarına kıyasla bir kaynak belleği avantajı yarattığı çeşitli araştırmalarla gösterilmiştir (Kroneisen & Bell, 2018; Mısırlısoy vd., 2019; Nairne vd., 2015). Öte yandan kullanılan kaynak doğrudan hayatta kalmayla ilişkili olmadığında, hayatta kalma temelli bir kaynak belleği avantajının ortaya çıkmadığı saptanmıştır (Bröder vd., 2011; Nairne vd., 2012).

Kaynak belleğine ilaveten, hayatta kalma avantajının üstbiliş (*metacognition*) ve üstbellek süreçlerine genellenebilir olup olmadığı da araştırılmıştır. Palmore vd. (2012) tarafından gerçekleştirilen araştırmada, hayatta kalma bağlamında işlenen kelimelerin daha iyi hatırlanmadığı ancak katılımcıların bu kelimeleri daha iyi hatırlayacaklarına yönelik öğrenme değerlendirmelerinde (*judgements of learning*) bulundukları tespit edilmiştir. Daha açık bir ifadeyle, hayatta kalma bazlı bir işleme, karşılaşılan bilginin daha sonra ne kadar iyi hatırlanacağına dair bir güven artışını teşvik etmiştir. Çabuk vd. (2023) yürüttüğü başka bir çalışmada ise hayatta kalma bağlamında bir işlemenin üstbilişsel süreçler üzerinde tutarlı bir etki yaratmadığı görülmüştür. Bu çalışmalar ışığında, üstbiliş ve üstbellek süreçlerinde hayatta kalma avantajının mevcut olup olmadığına ilişkin yeni araştırmalara ihtiyaç olduğu göze çarpmaktadır.

Öte yandan sahte anı (*false memory*) fenomenine odaklanan bir grup araştırmada ise oldukça tutarlı sonuçlara ulaşılmıştır. Öyle ki hayatta kalma temelli bir işlemenin, çeşitli kontrol senaryolarına kıyasla daha fazla sahte anıya yol açtığı ortaya konmuştur (Howe & Derbish, 2010; Luo & Geng; 2013; Otgaar vd., 2014; Otgaar & Smeets, 2010). Söz konusu bulgu her ne kadar genel bellek performansında bir bozulmaya işaret ediyor olsa da bazı araştırmacılar hayatta kalma bağlamı ile ilişkili bilgilere yönelik sahte anı geliştirme eğiliminin adaptif getirileri olacağını iddia etmektedir. Kazanas & Altarriba'nın (2015) vermiş olduğu örnek üzerinden düşünülecek olursa, daha önce su veya yiyecek kaynağı bulunan bir lokasyon ile yüksek düzeyde benzerlik barındıran başka bir lokasyonu karıştırmak, kişinin benzer kaynaklara ulaşma ihtimalini artırabilir. Keza gürültülü, yani belirsizlik içeren sinyal tespit bağlamlarında maliyetleri asimetrik olarak değişen bilişsel yanlılıkların nasıl desenlenebileceğini aydınlatan Hata Yönetimi Teorisi (*Error Management Theory*; Haselton & Nettle, 2006) de benzer bir perspektif sunmaktadır. Bu teorinin mantıksal çerçevesi bellek süreçlerine uyarlanacak olursa, hayatta kalmayla ilişkili bir bilgi mevcutken (ör. bir yırtıcının varlığı) bu bilgiyi hatırlayamamanın bedeli (*false negative*), hayatta kalmayla ilişkili herhangi bir bilgi mevcut değilken bu bilgiyi yanlış bir şekilde hatırlamanın bedelinden (*false positive*) yüksekse, yani yapılabilecek hatalı çıkarımların uyum başarısı üzerindeki tahribat eşit değilse,

tahribatı yüksek hata sayısını minimize etmeye yatkın bilgi işleme mekanizmaları desenlenir (Haselton vd., 2009). Bu doğrultuda, hayatta kalma bazlı bir işlemenin daha fazla sahte anı oluşumuna sebebiyet vermesi, olası hataların uyum başarısı üzerindeki net etkisini en düşük seviyede tutmak üzere doğal seçilim tarafından kalibre edilmiş adaptif bir bellek stratejisine işaret ediyor olabilir (Howe & Derbish, 2010).

Farklı bellek mekanizmalarının ötesinde, HKİE'nin çeşitli uyaran türlerine genellenebilir olup olmadığı da test edilmiştir. Örneğin klasik paradigmada kelimeler vasıtasıyla ortaya çıktığı saptanan bellek avantajının, hem resimler (Otgaar vd., 2010) hem de film kesitleri (Kang vd., 2008) için geçerli olduğu bulunmuştur. Hatta kelimeler yerine resimlere yönelik bellek performansı mercek altına alındığında, hayatta kalma avantajının daha yüksek olduğu görülmüştür (Otgaar vd., 2010) Bununla birlikte Seamon vd. (2012) yürüttüğü araştırmada, katılımcılara bir hikaye okutularak hayatta kalma bağlamı yaratılmış ve daha sonra bu hikayenin çeşitli detaylarına ilişkin hatırlama performansı ölçülmüştür. Beklenenin aksine, bellekte hayatta kalma avantajının spesifik hikaye detayları için geçerli olmadığı görülmüştür. Benzer bir bulgu, hem bilgisayar vasıtasıyla yaratılan hem de gerçek yüz uyaranlarının kullanıldığı bir araştırmada da elde edilmiş ve hayatta kalma bağlamında gerçekleştirilen işlemenin yüz tanıma becerisi üzerinde anlamlı bir farklılık yaratmadığı tespit edilmiştir (Savine vd., 2011). Buna karşın Hou & Liu (2019) tarafından gerçekleştirilen çalışmada yüz fotoğraflarının güvenilirlik düzeyi manipüle edilmiş ve katılımcılardan, hayatta kalma veya kontrol senaryosu bağlamında bu yüzlere yönelik yaklaşma ve kaçınma değerlendirmeleri yapmaları istenmiştir. Analiz sonuçları, hayatta kalma senaryosunda değerlendirilen yüzleri tanıma başarısının kontrol senaryosunda değerlendirilen yüzlere kıyasla daha yüksek olduğunu göstermiştir.

Tüm bu çalışmalar, bellekte hayatta kalma avantajının farklı uyaran türlerine genellenebilirliği konusunda çelişkili bir örüntü olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çerçevede, çeşitli uyaran türlerine genellenebilirliğin ötesinde, HKİE'nin kullanılan spesifik paradigmadan kaynaklı metodolojik bir yan ürün olup olmadığı da masaya yatırılmıştır. Nitekim elde edilen bulguları uyum başarısıyla ilişkili bilgilere duyarlı bir bellek mekanizmasından ziyade, hayatta kalma senaryosunun barındırdığı özgün karakteristiğe (ör. daha alışılmadık ve ayırt edici olma, yüksek uyarılmışlık uyandırma) veya bu senaryo bağlamında ilgililik değerlendirmesi yapmanın karmaşıklığına atfetmek olası görünmektedir.

Hayatta Kalma İşlemleme Etkisi Metodolojik Bir Yan Ürün mü?

HKİE'nin yararlanılan klasik paradigmanın bir yan ürünü olup olmadığını test etmek üzere tasarlanan bir grup araştırmada, standart kontrol senaryolarına ek olarak yeni kontrol senaryoları kullanılmış ve bellekte hayatta kalma avantajının bu senaryolara kıyasla ortaya çıkıp çıkmayacağı incelenmiştir. Örneğin Kang vd. (2008) gerçekleştirdiği çalışmada bir banka soygunu senaryosu, Röer vd. (2013) tasarladığı çalışmada ise bir ölümden sonra yaşam senaryosu oluşturulmuş ve

katılımcılardan sunulan kelimelerin bu bağlamlar içerisinde ne kadar ilgili olduğunu değerlendirmeleri istenmiştir. Bu senaryolar ile hayatta kalma senaryosunun, yenilik ve ayırt edicilik düzeyleri bakımından benzer olduğu garanti altına alınmış olsa da bellekte hayatta kalma avantajının her iki çalışmada da varlığını sürdürdüğü gözlenmiştir. Dahası, Nairne vd. (2009) gerçekleştirdiği bir araştırmada eşleştirilmiş senaryolardan yararlanılmıştır. Bu sayede, kodlama senaryolarının içeriği birebir aynı tutulmuş ve yalnızca hayatta kalmayla ilişkili olup olmamaları bakımından farklılaştırılmıştır. Öyle ki katılımcılara, yiyecek bulma veya avlanma gibi faaliyetler içerisinde oldukları hayal ettirilmiş ancak bir senaryoda bunu hayatta kalmak için, diğer senaryoda ise bir izcilik yarışması kapsamında yaptıkları söylenmiştir. Sonuçlar, hayatta kalma bağlamı barındıran senaryolar içerisinde işlenen kelimeler lehine bir bellek avantajının mevcut olduğunu göstermiştir (eşleştirilmiş senaryoların kullanıldığı ve HKİE'nin görüldüğü diğer çalışmalar için, bkz. Clark & Bruno, 2016; Coverdale vd., 2019).

HKİE'nin kodlama senaryosuna bağlı olarak ortaya çıkmadığına işaret eden diğer bir araştırmada (Klein, 2013a), bir grup katılımcıya standart hayatta kalma senaryosu sunulmuş, diğer grup katılımcıya ise yalnızca hayatta kalmaya çalıştıklarını hayal etmeleri söylenerek herhangi bir spesifik bilgi (ör. yırtıcılardan korunmak, yiyecek ve su kaynaklarına erişmek) verilmemiştir. Analiz sonuçları, hatırlama performansının bu iki koşul arasında benzer olduğunu ortaya koymuştur. Benzer bulgulara, katılımcılara spesifik bir hayatta kalma senaryosu verilmeyip sunulan her bir kelime için ilgili olabilecek hayatta kalma bağlamını kendilerinin üretmesi teşvik edildiğinde de ulaşılmış (ör. "Kapı" hedef kelimesi için "Evimde bir yangın çıktığında kapıyı kullanarak kaçabilirim") ve kontrol koşullarına kıyasla daha iyi hatırlama performansı saptanmıştır (Nairne vd., 2019). Coverdale vd. (2019) tasarladığı araştırmada ise hayatta kalma senaryosuna bağlı özgün karakteristiklerden ziyade, yararlanılan ilgililik değerlendirmesi görevine odaklanılmıştır. Bu doğrultuda katılımcılara bir dizi sözcük çifti sunulmuş ve kendilerinden bu sözcükler içerisinde hangisinin hayatta kalma bağlamında daha fazla işe yarar olduğunu seçmeleri istenmiştir. Sonuçlar incelendiğinde, hayatta kalma bağlamında seçim yapılan sözcüklerin hem taşınma hem de eşleştirilmiş bir senaryo işlevi gören avlanma yarışması bağlamlarında seçim yapılan sözcüklere oranla daha başarılı bir şekilde hatırlandığı bulunmuştur. Bu çalışmalar ışığında, bellekte hayatta kalma avantajının, klasik paradigmada kullanılan ilgililik değerlendirmesi görevinin veya hayatta kalma senaryosunun bir yan ürünü olmadığı ortaya konmuştur.

Gerek bir önceki gerekse mevcut başlıkta aktarılan çalışmaların hatırı sayılır bir bölümü; HKİE'nin tekrarlanabilir ve çeşitli yaş grupları (Aslan & Bäuml, 2012; Yang vd., 2014), deney desenleri (Nairne vd., 2007), uyaran tipleri (Kang vd., 2008; Otgaar vd., 2010), geri getirme aralıkları (Raymaekers vd., 2014) ve bellek mekanizmalarına (Howe & Derbish, 2010; Kroneisen ve Bell, 2018) genellenebilir nitelikte olduğunu göstermektedir. Öte yandan bu etkinin çeşitli sınır koşullarına işaret eden çalışmalar da mevcuttur (bkz. Çabuk vd., 2023; Savine vd., 2011;

Stillman vd., 2014). Yine de bu etkinin kullanılan spesifik deneysel paradigmanın özelliklerine atfedilemeyeceği; yani hayatta kalma senaryosunun içsel niteliklerinden (bkz. Klein, 2013a) veya bu senaryo kapsamında yapılan ilgililik değerlendirmesinden (bkz. Coverdale vd., 2019) bağımsız olarak etkinin ortaya çıktığı görülmektedir (aktarılan araştırmalara yönelik genel bir sınıflandırma için, bkz. Tablo 1). Derlemenin bir sonraki bölümünde, HKİE'nin altında yatan bazı yakınsak mekanizmalar aktarılacak ve adaptif bellek kavramsallaştırmasına yöneltilen temel eleştiriler detaylandırılacaktır.

Tablo 1. HKİE'yi Test Eden Araştırmalara Yönelik Genel Bir Sınıflandırma

	Kapsam	**Araştırma Örnekleri**
Yaş Grupları	Çocuklar	Otgaar & Smeets (2010) Aslan & Bäuml (2012)
	Yaşlı Yetişkinler	Nouchi (2012) Yang vd. (2014) Stillman vd. (2014)* Otgaar vd. (2015)*
Deney Desenleri	Denek İçi	Nairne vd. (2007)
	Denekler Arası	Klein (2013a) Nairne & Pandeirada (2008b)
Bellek Süreçleri	Tanıma Belleği	Cho vd. (2018) Leding & Toglia (2018)
	Kaynak Belleği	Kroneisen & Bell (2018) Mısırlısoy vd. (2019) Bröder vd. (2011)* Nairne vd. (2012)*
	Üstbiliş ve Üstbellek	Palmore vd. (2012) Çabuk vd. (2023)*
	Sahte Anı	Howe & Derbish (2010) Luo & Geng (2013) Otgaar vd. (2014) Otgaar & Smeets (2010)
Uyaran Türleri	Resimler	Otgaar vd. (2010)
	Film Kesitleri	Kang vd. (2008)
	Hikaye Detayları	Seamon vd. (2012)*
	Yüz Fotoğrafları	Savine vd. (2011)* Hou & Liu (2019)
Geri Getirme Aralıkları	24 Saat ve 48 Saat	Raymaekers vd. (2014)
Metodolojik Genellenebilirlik	Alternatif Kontrol Senaryoları	Kang vd. (2008) Röer vd. (2013)

Tablo 1. HKİE'yi Test Eden Araştırmalara Yönelik Genel Bir Sınıflandırma

	Eşleştirilmiş Senaryolar	Nairne vd. (2009) Clark & Bruno (2016) Coverdale vd. (2019)
	Senaryodan Bağımsızlık	Klein (2013a) Nairne vd. (2019)
	İlgililik Değerlendirmesi Harici Prosedürler	Coverdale vd. (2019)

Not: *HKİE'nin görülmediği araştırmaları belirtmektedir.

HAYATTA KALMA İŞLEMLEME ETKİSİ GERÇEKTEN HAYATTA KALMAYLA MI İLİŞKİLİ?

Önceki bölümlerde aktarılan çalışmalar, genel olarak, HKİE'nin tekrarlanabilir ve genellenebilir bir yapıda olduğuna işaret ediyor olsa da bu etkinin hangi bellek süreçleri vasıtasıyla ortaya çıktığı, diğer bir deyişle bellekte hayatta kalma avantajının nasıl tezahür ettiği açıklığa kavuşmuş değildir. Nitekim birçok araştırmacı, HKİE'nin doğrudan hayatta kalmanın adaptif önemine bağlı olarak ortaya çıkmadığını, aksine bellek performansını artıran belirli mekanizmaların devreye girmesi sonucunda bu etkinin gözlemlendiğini savunmaktadır (Howe & Otgaar, 2013; Kroneisen & Erdfelder, 2011). Bu araştırma yönelimi, belleğin genel amaçlı çalışma prensiplerine vurgu yapmakta ve HKİE'nin bizzat doğal seçilim tarafından şekillendirilmiş adaptif bir bellek modülü olarak ele alınamayacağını öne sürmektedir (Howe & Derbish, 2014). Bu kapsamda, HKİE'nin yakınsak mekanizmalarını ve çeşitli sınır koşullarını açığa çıkarmak suretiyle adaptif bellek kavramsallaştırmasına meydan okuyan önemli miktarda araştırma karşımıza çıkmaktadır (Erdfelder & Kroneisen, 2014).

Söz konusu yakınsak mekanizmaları aktarmadan önce, evrimsel psikolojik bir analizin ayrılmaz bir parçası olan nihai açıklama (*ultimate explanation*) ile yakınsak açıklama (*proximate explanation*) arasındaki ayrım netleştirilmelidir. Nihai açıklamalar belirli bir özelliğin evrimleşmiş fonksiyonuna, yani doğal seçilim yoluyla evrim sürecinde *neden desenlendiğine* referansta bulunurken; yakınsak açıklamalar ise söz konusu özelliğin ortaya çıkmasını mümkün kılan mekanizmalara ve bu mekanizmaların *nasıl çalıştığına* referansta bulunmaktadır (Scott-Philips vd., 2011; Tinbergen, 1963). Bu ayrım çerçevesinde, HKİE'nin doğrudan hayatta kalmayla ilişkililikten kaynaklanan bir bellek avantajı olarak değerlendirilemeyeceğini dile getiren araştırmacıların bile, bellek sistemlerinin atasal seçilim baskıları tarafından şekillendirildiğini reddetmedikleri göz önünde bulundurulmalıdır (Howe & Otgaar, 2013; Kroneisen & Erdfelder, 2011). Bu bakımdan, tartışma ekseninin belleğin adaptif bir işlevselliği yansıtıp yansıtmadığı üzerine odaklanmadığı dikkat çekmektedir. Daha ziyade, HKİE'nin spesifik olarak hayatta kalmayla ilişkili bilgilere duyarlı evrimleşmiş bir bellek yapılanması olarak

ele alınıp alınamayacağı ve HKİE paradigmasının bu işlevselliği ortaya çıkarma konusunda geçerli bir yöntem olup olmadığına yönelik bir tartışmanın mevcut olduğu ifade edilebilir. Bu tartışma, bir sonraki bölümde derinleştirilecek ve evrimsel yönelimli araştırmacıların söz konusu alternatif açıklamalar karşısında nasıl bir pozisyon benimsediğinden bahsedilecektir.

Detaylı İşlemleme ve Kodlama Zenginliği Hipotezi

Kroneisen & Erdfelder (2011) tarafından öne sürülen kodlama zenginliği (*richness of encoding*) yahut diğer adıyla ipucu ayırt ediciliği (*cue distinctiveness*) hipotezine göre, hayatta kalma bağlamında gerçekleştirilen bir işleme, kontrol senaryolarına kıyasla daha detaylı, ayırt edici ve zengin bir kodlama sürecini tetikleyerek geri getirme aşamasında bir avantaj doğurmaktadır. Daha detaylı bir şekilde açıklamak gerekirse, sunulan kelimelerin kompleks hayatta kalma senaryosu içerisinde ne kadar ilgili olabileceğini değerlendirme süreci, kodlanan bilginin hayatta kalma bağlamında olası kullanım biçimlerine ilişkin zengin bağlantılar oluşturarak pragmatik bir ayırt edicilik sağlamaktadır (Erdfelder & Kroneisen, 2014). Bu bilgiler ışığında, HKİE'nin uyum başarısıyla ilişkili bilgilere duyarlı evrimleşmiş bir bellek mekanizmasından ziyade, detaylı ve ayırt edici bir işleme sürecinin çıktısına işaret eden genel amaçlı bir bellek karakteristiğiyle açıklanabileceği iddia edilmektedir (Kroneisen vd., 2013).

Bu hipotezin öngörülerini test etmek amacıyla gerçekleştirilen bir araştırmada (Kroneisen & Erdfelder, 2011), standart hayatta kalma senaryosu içerisinde yer alan adaptif problemlerin sayısı bire düşürülmüş ve katılımcılara hayatta kalmak için yalnızca su kaynaklarına erişmeleri gerektiği belirtilmiştir. Analiz sonuçları, hem denek içi hem de denekler arası desenlerde, HKİE'nin orijinal senaryoya kıyasla anlamlı bir şekilde azaldığını ortaya koymuştur. Araştırmacılar bu bulguyu, kompleks bir nitelik barındıran orijinal hayatta kalma senaryosunun, daha ayırt edici ve detaylı bir işleme sürecini harekete geçirerek geri getirme esnasında erişilebilir olan ipucu çeşitliliğini artırmasıyla açıklamışlardır. Daha açık bir ifadeyle, orijinal hayatta kalma senaryosunda bulunan üç problemin (yırtıcı hayvanlardan korunmak, yiyecek bulmak ve su bulmak) tek probleme indirgenmesi durumda, hayatta kalma temelli bir işlemenin varlığına rağmen bellek avantajı belirgin bir şekilde azalmaktadır (benzer bulgular için, bkz. Otgaar vd., 2015). Buradan hareketle, orijinal hayatta kalma senaryosunun daha zengin bir kodlama sürecini teşvik ettiği ve HKİE'nin, hayatta kalma bağlamında bir işlemeden ziyade bu kodlama avantajı sonucunda ortaya çıktığı ifade edilebilir.

Kodlama zenginliği hipotezinin test edildiği diğer bir araştırmada (Röer vd., 2013), katılımcılara orijinal hayatta kalma senaryosunun yanı sıra kontrol senaryoları sunulmuş ve kendilerinden sunulan kelimeleri ilgili bağlamlarda nasıl kullanabileceklerine dair fikirlerini yazmaları istenmiştir. Sonuçlar incelendiğinde, hayatta kalma bağlamında üretilen fikirlerin kontrol senaryolarında üretilenlere oranla anlamlı bir şekilde yüksek olduğu tespit edilmiştir. Daha da önemlisi, her bir senaryo için üretilen fikir miktarı artış gösterdikçe hatırlama performansının da

yükseldiği saptanmıştır. Wilson (2016) tarafından tasarlanan benzer bir araştırmada ise hayatta kalma senaryosunun çeşitli nesnelerin nasıl kullanılabileceğine dair ıraksak düşünme (*divergent thinking*) sürecini teşvik edip etmediği Guilford Alternatif Kullanım Testi (*Guilford's Alternate Uses Test*; Guilford, 1967) aracılığıyla ölçülmüştür. Sonuçlar mercek altına alındığında, hayatta kalma bağlamının ıraksak düşünme biçimini kontrol senaryolarına kıyasla daha az kısıtladığı görülmüştür. Bu iki çalışma, hayatta kalma senaryosunun beraberinde getirdiği yaratıcı düşünme biçimi ile detaylı işleme sürecinin bağlantılı olduğuna işaret etmekte ve kodlama zenginliği hipotezinin öngörüleriyle tutarlılık barındırmaktadır (hayatta kalma senaryosunun yaratıcı düşünme sürecini teşvik ettiğini gösteren diğer bir çalışma için, bkz. Kroneisen vd., 2021).

Kodlama zenginliği hipotezini farklı bir perspektif benimseyerek test eden araştırmalar da mevcuttur. Örneğin Kroneisen vd. (2014), çalışma belleği kapasitesi üzerinde yük teşkil eden bir görev altında HKİE'nin varlığını sürdürüp sürdürmeyeceğini incelemiştir. Sonuçlara göre, bilişsel olarak yüklü bir görev esnasında, hayatta kalma temelli bir işlemenin bellek süreçlerinde bir avantaj yaratmadığı tespit edilmiştir. Tutarlı bulgular, gerek Nouchi (2013) gerekse Kroneisen vd. (2016) tarafından elde edilmiş ve bellek performansı üzerinde yük oluşturan bir görev mevcut olduğunda HKİE yakalanmamıştır. Bu çalışmalar, detaylı ve ayırt edici bir kodlama süreci üzerinde ketleyici rol oynayan ikinci bir görevin varlığında, HKİE'nin ortadan kalktığını göstermekte ve kodlama zenginliği hipotezini desteklemektedir. Tüm bu araştırmalar bir arada değerlendirildiğinde, hayatta kalma temelli bir bellek avantajının, bilginin zengin bir şekilde kodlanmasının sağlandığı ölçüde ortaya çıktığı ifade edilebilir.

Planlama

Evrimsel psikolojik bir bakış açısıyla ele alındığında, bellek doğası gereği gelecek yönelimli (prospektif) bir karakteristik göstermektedir (Klein, 2013b). Öyle ki gelecekte verilecek kararların ve sergilenecek davranışların planlamasında aktif bir rol oynamadığı müddetçe, geçmişte edinilen bilgileri depolamanın hatırı sayılır bir adaptif fonksiyon barındırmayacağı ifade edilmektedir (Klein vd., 2002). Buna karşın, geçmiş olaylardan bilgi çıkarsamak ve bu bilgileri depolamak suretiyle hem mevcut durumla başa çıkmayı kolaylaştıran hem de gelecekte karşılaşılabilecek ihtimalleri başarılı bir şekilde simüle etmeye katkıda bulunan bir bellek sisteminin, uyum başarısı üzerinde kayda değer getirileri olacağı vurgulanmaktadır (Klein, 2014). Nitekim beyin görüntüleme çalışmaları, geçmişi hatırlama ile geleceği tasarlamanın beyinde aynı nöral devreleri aktive ettiğini göstermekte ve bu iki sürecin sıkı sıkıya bağlantılı olduğunu gözler önüne sermektedir (Addis vd., 2007; Szpunar, 2010). Bu bilgilerden hareketle, HKİE'yi ortaya çıkaran temel bileşenlerden birinin gelecek odaklı düşünme ve planlama olduğu dile getirilmektedir (Klein vd., 2010). Zira klasik paradigmada standart olarak kullanılan ilgililik değerlendirmesi görevinin, özü itibarıyla bir planlama süreci gerektirdiği (ör.

"Bu nesne uçsuz bucaksız çayırlık bir yerde yiyecek bulmama veya yırtıcılardan korunmama yardımcı olabilir mi?") öne sürülmektedir (Klein vd., 2011).

Bu çerçevede, gelecek yönelimli düşünme ve planlama sürecinin, bellekte hayatta kalma avantajına olanak veren yakınsak mekanizmalardan biri olup olmadığı test edilmiştir. Klein vd. (2010) gerçekleştirdiği araştırmada, ormanlık bir arazinin tasvir edildiği dört farklı kodlama koşulu oluşturulmuştur: (1) geçmişteki bir kamp aktivitesini hatırlama, (2) zamandan bağımsız bir kamp aktivitesi imajı oluşturma, (3) bir kamp aktivitesi planlama ve (4) standart hayatta kalma senaryosu. Ardından katılımcılar, ilgili senaryo bağlamında kendilerine sunulan nesnelere yönelik çeşitli değerlendirmeler yapmışlardır. Sonuçlar, planlama koşulunda ortaya çıkan hatırlama performansının hayatta kalma koşulundaki hatırlama performansına kıyasla anlamlı bir şekilde yüksek olduğunu; en düşük performansın ise ilk iki koşulda görüldüğünü göstermiştir. Diğer bir çalışma kapsamında (Klein vd., 2011), planlama süreci ile hayatta kalma temelli işleme arasındaki etkileşimin bellek performansına etkisi incelemek amacıyla üç farklı kodlama bağlamı yaratılmıştır: (1) planlama içeren hayatta kalma, (2) planlama içermeyen hayatta kalma ve (3) hayatta kalma içermeyen planlama. Analiz sonuçları, planlama içeren hayatta kalma koşulunda yakalanan hatırlama başarısının, planlama içermeyen koşula kıyasla daha yüksek olduğunu göstermiştir. Dahası, planlama süreci içeren iki kodlama koşulu arasındaki bellek performansı anlamlı bir şekilde farklılaşmamıştır.

Bu çalışmalardan hareketle, gelecek yönelimli düşünme ve planlama sürecinin, HKİE'nin ortaya çıkmasında anahtar mekanizmalardan biri olarak işlev gördüğü dile getirilmektedir (Klein, 2014). Öte yandan, bu iki çalışmada uygulanan planlama manipülasyonun katılımcıları örtük bir şekilde daha detaylı ve ayırt edici bir işleme yapmaya sevk ettiğini öne sürerek elde edilen bulguları farklı bir yakınsak mekanizmaya atfeden araştırmacılar da mevcuttur (bkz. Erdfelder & Kroneisen, 2014). Bununla birlikte, HKİE'nin salt hayatta kalma temelli bir işlemenin adaptif değeriyle açıklanamayacağı ve etkinin yakalanmasında, planlama sürecinin ya da bu süreç vasıtasıyla ortaya çıkan zengin kodlama biçiminin gerekli olduğu göze çarpmaktadır.

Kendine İşaret Eden İşlemleme

Bilginin kodlama aşamasında kendilik ile ilişkilendirilerek işlenmesi (*self-referential processing*), hatırlama süreçlerinde önemli bir avantaj sağlamaktadır (Symons & Johnson, 1997). Bununla bağlantılı olarak, HKİE'ye olanak veren bir diğer yakınsak mekanizmanın kendine işaret eden işleme olup olmadığı masaya yatırılmıştır. Nitekim standart hayatta kalma işleme paradigması, çeşitli kelimelerin hayatta kalma bağlamı ile ne derece ilgili olabileceğine yönelik kişisel bir değerlendirme süreci gerektirdiğinden, HKİE'nin kendilik temelli bir kodlama sürecinden besleniyor olabileceği dile getirilmektedir (Weinstein vd., 2008). Bu perspektifen hareketle gerçekleştirilen araştırmalarda, HKİE'nin üçüncü kişilere genellenebilir olup olmadığı (*third person survival processing effect*) mercek altına alınmıştır.

Doğrudan bu araştırma sorusunu test etmek adına tasarlanmamış olsa da Nairne vd. (2008) gerçekleştirdiği çalışmada, hayatta kalma bağlamında yürütülen işlemenin, kendilik ile ilişki kurma temelli bir işlemeden daha iyi bir hatırlama performansına yol açtığı bulunmuştur. Keza Kang vd. (2008) çalışmasında, katılımcılara hayatta kalma ve banka soygunu temalı film kesitleri izletilmiştir. Ardından sunulan kelimelerin, söz konusu bağlamlarda filmde yer alan karakterler için ne kadar ilgili olabileceğini değerlendirmeleri istenmiştir. Sonuçlar, bellekte hayatta kalma avantajının üçüncü bir kişiyi temsil eden film karakterleri için de geçerli olduğunu göstermiştir. Tutarlı bir bulgu Weinstein vd. (2008) tasarladığı çalışma kapsamında da elde edilmiş ve üçüncü kişi olarak bir arkadaşın tasvir edildiği hayatta kalma senaryosu ile kişisel hayatta kalma senaryosunun, hatırlama performansı üzerinde benzer etkiler doğurduğu gözlenmiştir.

Bahsi geçen çalışmalar, kendine işaret eden işleme sürecinin bellekte hayatta kalma avantajına yol açan bileşenlerden biri olmadığını gösteriyor olsa da aksi yönde bulgular elde eden araştırmalar da mevcuttur. Örneğin Klein (2012) tarafından gerçekleştirilen araştırmada, Nairne vd. (2008) çalışmasında yer alan kendilik ile ilişki kurma koşulu revize edilmiş ve katılımcıları epizodik geri getirme sürecine sevk eden bir yönergeden yararlanılmıştır. Sonuçlara bakıldığında, kendine işaret eden işlemenin hayatta kalma temelinde yürütülen işleme ile benzer oranda hatırlama başarısına yol açtığı ortaya konmuştur. Cunningham vd. (2013) çalışmasında ise hayatta kalma senaryosunda yer alan üçüncü kişi olarak eski Birleşik Krallık Başbakanı David Cameron tasvir edilmiştir. Sonuçlara göre, kişisel hayatta kalma senaryosunun tanıma belleği performansında bir avantaj sağladığı bulunmuş; buna karşın üçüncü kişi hayatta kalma senaryosu ile kontrol koşulunun tanıma performansı bakımından farklılaşmadığı görülmüştür. Kazanas & Altarriba'ya göre (2015), üçüncü kişi HKİE'nin ünlü bir yabancının tasvir edildiği senaryoda ortaya çıkmayıp bir arkadaşın tasvir edildiği senaryoda tespit edilmesi (bkz. Weinstein vd., 2008), başta akrabalarımız olmak üzere yakın çevremizde bulunan kişileri korumaya duyarlı bir bellek karakteristiğine işaret ediyor olabilir. Lakin tüm bu bulgulardan hareketle, kendine işaret eden işlemenin bellekte hayatta kalma avantajını doğuran yakınsak mekanizmalardan biri olup olmadığı konusunda net bir resmin ortaya çıkmadığı ve bu konuda yeni araştırmalara ihtiyaç duyulduğu ifade edilebilir.

YAKINSAK AÇIKLAMALAR VE ELEŞTİRİLERE YÖNELİK KARŞI ARGÜMANLAR

Bir önceki bölümde, HKİE'nin hangi bellek süreçleri vasıtasıyla ortaya çıktığını gözler önüne seren bazı yakınsak mekanizmalar somutlaştırılmıştır. Söz konusu mekanizmaların varlığından hareketle, HKİE'nin birbirine meydan okuyan iki teorik perspektiften ele alındığı göze çarpmaktadır. Bir kez daha yinelemek gerekirse, HKİE'nin yalnızca hayatta kalmanın evrimsel değeriyle açıklanamayacağı; hayatta kalma temelli bir işlemenin, detaylı ve ayırt edici bir

kodlama sürecini teşvik ettiği ölçüde bellek performansında bir avantaj sağladığı savunulmaktadır (Kroneisen & Erdfelder, 2011). Benzer şekilde, Howe & Otgaar'a göre (2013), bellekte hayatta kalma avantajı doğrudan hayatta kalma bağlamında işleme yapmanın adaptif öneminden kaynaklanmamaktadır. Bunun yerine, söz konusu işlemenin hatırlama performansını artırdığı bilinen diğer mekanizmaları (ör. detaylı ve ayırt edici kodlama, planlama ve gelecek yönelimli düşünme, kendilik ile ilişkilendirme) harekete geçirmesinin bir yan ürünü olarak bu avantaj ortaya çıkmaktadır (ayrıca bkz. Howe & Derbish, 2014).

Tüm bu eleştiriler ve yakınsak mekanizmaların varlığına işaret eden ampirik kanıtlara rağmen, evrimsel yönelimli araştırmacıların teorik pozisyonunu koruduğu dikkat çekmektedir (Nairne vd., 2017). Daha açık bir ifadeyle, HKİE'nin hatırlama performansını artıran genel amaçlı bellek mekanizmalarının bir yan ürünü değil, doğal seçilim tarafından desenlenen bilişsel bir adaptasyon olduğu savunulmaktadır (Nairne & Pandeirada, 2016). Bu bölümün devamında, evrimsel yönelimli araştırmacılar tarafından sunulan karşı argümanlar ele alınacak ve bu tartışma derinleştirilecektir.

Hayatta Kalma İşlemleme Etkisi: Bir Adaptasyon mu Yoksa Eksaptasyon mu?

Adaptasyon ve eksaptasyon (*exaptation*) ayrımı, başta biyoloji olmak üzere birçok evrimsel temelli disiplinde, sıklıkla başvurulan bir kavramsallaştırma olarak öne çıkmaktadır (Buss vd., 1998; Gould, 1991). Kısaca özetlemek gerekirse, adaptasyonlar, bir türün atalarının evrimsel süreç boyunca karşılaştığı fiziksel, kimyasal, ekolojik, enformasyonel ve sosyal çevre kaynaklı problemleri çözmek üzere doğal seçilim tarafından desenlenen özelliklere karşılık gelmektedir (Tooby & Cosmides, 1990). Eksaptasyonlar ise yine uyum başarısını artırıcı bir işlev görmekle birlikte, doğal seçilim tarafından halihazırda gördüğü spesifik işlev için desenlenmemiş olan; bunun yerine, diğer evrimleşmiş mekanizmaların söz konusu işlevi yerine getirecek şekilde yürürlüğe sokulması sonucu oluşmuş özellikleri içermektedir (Gould & Vrba, 1982). Örneğin okuma ve yazma kabiliyetinin, birer bilişsel eksaptasyon olması kuvvetle muhtemeldir. Zira bu kompleks özellikler, evrimsel geçmişimizin oldukça yakın bir döneminde ortaya çıkmış olup nesne tanıma ve dil işleme gibi evrimleşmiş bilişsel özelliklerin eşgüdümlü bir şekilde devreye girmesi sonucunda (*co-opting*) işlerlik kazanmaktadır (Dehaene vd., 2005). Bu kavramsallaştırmadan hareketle, evrimsel perspektifi benimseyen araştırmacıların, HKİE'yi adaptasyon ve eksaptasyon ayrımı çerçevesinde tartıştıkları gözlemlenmektedir. Bir soru biçiminde ifade etmek gerekirse; HKİE bizzat doğal seçilim tarafından uyum başarısıyla ilişkili bilgilere duyarlı olacak şekilde desenlenen bir adaptasyon mudur, yoksa yalnızca hatırlama performansını artırdığı bilinen diğer evrimleşmiş süreçlerin devreye girmesi sonucu ortaya çıkan bir eksaptasyon mudur?

Nairne & Pandeirada'ya göre (2016), bu tartışmada göz önünde bulundurulması gereken en kritik nokta, diğer evrimleşmiş mekanizmaların devreye girmesinin, bir adaptasyonu eksaptasyondan ayırt etmek için tanısal bir kriter

oluşturmadığıdır. Zira gerek fizyolojik gerekse psikolojik tüm adaptasyonlar, halihazırda var olan yapılar üzerine bina edilmiş olup tıpkı eksaptasyonlar gibi diğer evrimleşmiş mekanizmaların harekete geçmesiyle karakterizedir (Nairne vd., 2017). Örneğin bağışıklık sisteminin patojen mikroorganizma tehdidine karşı bir adaptasyon olduğu açıktır fakat bağışıklık tepkileri, dolaşım sisteminin devreye girmesiyle işlerlik kazanmaktadır. Keza reflekslerin de birer adaptasyon olduğu aşikardır fakat ortaya çıkabilmeleri için nörotransmitterler arası bilgi transferine gereksinim duyulmaktadır. Benzer şekilde, uçma kabiliyeti de kuşlar için bariz bir adaptasyondur fakat farklı amaçlar doğrultusunda evrimleşmiş olan tüyler (ör. termoregülasyon) bu kabiliyette kilit bir rol oynamaktadır (Gould, 1991). Bu örneklerin açıkça gösterdiği üzere, adaptasyonlar olağan tepki repertuarlarının ayrılmaz bir parçası olarak diğer yapı ve mekanizmaları sistematik bir şekilde harekete geçirmektedir. Buradan hareketle, nasıl ki uçma kabiliyetinin tüylerden veya bağışıklık sisteminin dolaşım sisteminden ibaret olduğunu iddia etmek makul değilse, HKİE'yi devreye giren yakınsak mekanizmalara (ör. detaylı ve ayırt edici işleme) atfetmenin de akla yatkın olmadığı savunulmaktadır (Nairne & Coverdale, 2022).

Bir Ön Hat Adaptasyonu: Hayatta Kalma Optimizasyon Sistemi

Evrimsel yönelimli araştırmacılar, organizmanın tehlike içeren durumlarla etkin bir şekilde baş edebilmesini sağlayan savaş ya da kaç tepkisi (*fight-or-flight response*) ile benzeşim kurarak argümanlarını derinleştirmektedir (Nairne, 2022). Organizmanın genel hayatta kalma sisteminin bir parçası olarak işlev gören bu tepki, diğer pek çok fizyolojik mekanizmanın (ör. gerekli hormonların salınımı, kan basıncı değişimi, bağışıklık sisteminin baskılanması) devreye girmesiyle karakterizedir (Mobbs vd., 2015). Bir tehlikenin varlığında, söz konusu mekanizmaları sistematik olarak kontrol etmesi ve eşgüdümlü bir şekilde çalıştırması sebebiyle, savaş ya da kaç tepkisi bir ön hat adaptasyonu (*front-end adaptation*) olarak nitelendirilmektedir (Nairne, 2016). Savaş ya da kaç tepkisinin öne çıkan diğer özelliği ise tehlikeye yönelik bir değerlendirme süreci sonucunda tetikleniyor oluşudur (Adolphs, 2013). Zira hangi unsurların tehlike teşkil ettiği bağlama özgü bir nitelik gösterdiğinden, tepki mekanizmasının çok çeşitli durumlar karşısında tetiklenebilecek esneklikte olması önem arz etmektedir.

Nairne vd. (2017), HKİE'yi de benzer bir ön hat adaptasyonu olarak ele almaktadır. Bu kavramsallaştırmaya göre, içerisinde bulunulan bağlamın hayatta kalmayla ilişkili olduğuna yönelik bir değerlendirme yapıldığında, hatırlama performansını artırdığı bilinen temel bellek süreçleri eşgüdümlü bir şekilde devreye girmekte ve bir bellek avantajı ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede düşünüldüğünde, hayatta kalma temelli bir işlemenin daha ayırt edici ve detaylı bir kodlama sürecini harekete geçirmesi (Kroneisen & Erdfelder, 2011; Otgaar vd., 2015), nesnelerin olası kullanım biçimlerine ilişkin daha yaratıcı ve ıraksak fikirleri teşvik etmesi (Kroneisen vd., 2021; Röer vd., 2013; Wilson, 2016) ve gelecek yönelimli düşünme ve planlama sürecini devreye sokması (Klein vd., 2010, 2011) bir ön hat adaptasyonu

tarafından sistematik ve kontrollü bir şekilde yürürlüğe sokulan yakınsak mekanizmalara karşılık gelmektedir.

Bu kavramsallaştırmanın, HKİE'nin sınır koşullarını da açıklama potansiyelinde olduğu iddia edilmektedir. Öyle ki bu perspektife göre, detaylı ve ayırt edici kodlama süreci ketlendiğinde, HKİE'nin azalması veya ortadan kalkması son derece beklenen bir durumdur (Nairne & Pandeirada, 2016). Nitekim daha önce de aktarıldığı üzere, bellek performansı üzerinde yük oluşturan ikinci bir görevin varlığında HKİE ortadan kalkmaktadır (Kroneisen vd., 2014, 2016; Nouchi, 2013). Buna karşın, Nairne vd. göre (2017), nasıl ki dolaşım sistemi engellendiğinde bağışıklık tepkileri sekteye uğruyor, nörotransmitterler arası iletişim kesildiğine refleksler ortaya çıkmıyor veya tüyleri kaplanan bir kuş uçamıyorsa, detaylı ve ayırt edici kodlama süreci engellendiğinde HKİE'nin yakalanmaması da şaşırtıcı değildir. Bu noktadan hareketle, bu tür sınırlılıkların herhangi bir mekanizmanın adaptasyon statüsüne karşıt bir argüman olarak öne sürülemeyeceği savunulmaktadır (Nairne vd., 2017).

Tüm bu argümanlar, HKİE'ye yöneltilen alternatif açıklamalar karşısında evrimsel yönelimli araştırmacıların nasıl konumlandığını gözler önüne sermektedir. Ancak bu araştırmacıların iddia ettiği üzere, HKİE bilişsel bir adaptasyonun tezahürü ise uyum başarısı bakımından nasıl bir adaptif getiri sağladığı açık değildir. Nairne & Pandeirada'ya göre (2016), HKİE genel bir hayatta kalma optimizasyon sistemi çerçevesinde ele alınmalıdır. Doğal seçilim tarafından desenlenen bu sistem, organizmanın mevcut tehlikelerle başa çıkmasına ek olarak gelecekte karşılaşabileceği tehlikelere hazırlanmasını da kolaylaştıran bir rol oynamaktadır (Mobbs vd., 2015). Bu çerçevede düşünüldüğünde, HKİE'nin yakınsak mekanizmalarından biri olarak öne sürülen gelecek yönelimli düşünme ve planlama süreci (bkz. Klein, 2014; Klein vd., 2010, 2011), kilit bir işlev üstlenmektedir. Zira hayatta kalma optimizasyon sisteminin temel özelliklerinden biri olarak, gelecekte karşılaşılabilecek olası tehlike senaryolarını öngörme ve simüle etme yeteneği tanımlanmaktadır (Mobbs vd., 2020). Bu kapsamda, hayatta kalma bağlamında gerçekleştirilen bir işlemenin, gelecekteki olası hayatta kalma durumlarını kestirmek ve başarılı bir şekilde simüle etmek suretiyle önemli adaptif getiriler sağlamış olabileceği ifade edilmektedir (Nairne & Pandeirada, 2016).

Bağlantılı diğer bir husus, hayatta kalma optimizasyon sistemini harekete geçirebilecek tehlike ipuçlarının görece geniş bir çeşitlilik göstermesidir. Daha açık bir ifadeyle, bu sistemin yalnızca atasal çevrede mevcut olan tehlike işaretlerine duyarlılık göstermekle kalmayıp, değişen çevre koşullarındaki yeni tehlike uyaranları ve bağlamları karşısında da aktive olduğu dile getirilmektedir (Mobbs vd., 2015). Bu kapsamda, HKİE'nin yalnızca atasal çevre koşullarının tasvir edildiği senaryolarda (ör. uçsuz bucaksız çayırlık bir yer, kıt yiyecek ve su kaynakları) ortaya çıkmayacağı öngörülebilir. Nitekim ıssız bir adanın (Howe ve Derbish, 2014), modern şehirlerin (Soderstrom & McCabe, 2011; Weinstein vd., 2008), dağların (Yang vd., 2014), uzay boşluğunun (Kostic vd., 2012), yabancı bir gezegenin (Howe

& Derbish, 2014) ve zombi saldırılarının (Bonin vd., 2019a) betimlendiği kodlama senaryolarında da HKİE tespit edilmiştir. Evrimsel perspektifi benimseyen araştırmacılar, HKİE'nin çok çeşitli kodlama bağlamlarında ortaya çıktığını gösteren bu bulguları, hayatta kalma optimizasyon sistemi kavramsallaştırmasını destekleyen bir kanıt olarak değerlendirmektedir (Nairne & Pandeirada, 2016).

TARTIŞMA

Bellek süreçlerini evrimsel psikolojik bir analize tabi tutan ve belleğin ne için desenlendiğini inceleme gayesi taşıyan adaptif bellek yaklaşımı, Hermann Ebbinghaus'dan bu yana bellek araştırmalarına hakim olan yapısalcı paradigmaya yepyeni bir soluk getirmiştir. İleriye mühendislik yöntemini benimseyen bu yaklaşım, belleğin nihai fonksiyonuna atıfta bulunmakta ve bellek süreçleri üzerinde doğanın kriterinin izleri olacağına dair test edilebilir hipotezler geliştirmektedir (Nairne, 2015). Kuşkusuz ki bu özgün perspektif, oldukça verimli bir araştırma sahasının oluşumuna öncülük etmiştir. Özellikle belleğin genel amaçlı çalışma prensiplerine vurgu yapan ve adaptif bellek kavramsallaştırmasına meydan okuyan araştırmacılar, HKİE'nin altında yatan yakınsak mekanizmaları ortaya çıkarma arayışına girmişlerdir (Burns vd., 2011; Howe & Otgaar, 2013; Kroneisen & Erdfelder, 2011). Buna bağlı olarak, yoğun bir teorik tartışma süreci başlamış ve evrimsel yönelimli araştırmacılar, alternatif açıklamalar karşısında yeni ve daha sofistike argümanlar geliştirmek durumunda kalmışlardır (bkz. Nairne vd., 2017; Nairne & Coverdale, 2022; Nairne & Pandeirada, 2016).

Tüm bunlara rağmen, bellek de dahil olmak üzere herhangi bir bilişsel adaptasyonun geride fosilleşmiş izler bırakmadığı ve avcı-toplayıcı atalarımızın yaşadığı atasal çevre hakkındaki bilgi düzeyimizin kısıtlı olduğu göz önünde bulundurulmalıdır (Nairne, 2022). Bu çerçevede, adaptasyonist düşünme biçimine gereğinden fazla bel bağlamamak ve doğal seçilimin, organik yapıları olası alternatifler arasında en ideal biçimiyle şekillendirdiği yanılgısına düşmemek önem arz etmektedir (Gould & Lewontin, 1979). Nitekim adaptasyonist düşünceyi içselleştirmiş araştırmacıların, doğal seçilimin etkisini sınırlayan faktörleri (ör. anatomik ve gelişimsel sınırlılıklar) ve evrimsel sürecin diğer ürünlerini (ör. yan ürün ve rastgele etkiler) göz ardı etme eğiliminde olduğu ifade edilmektedir (Lloyd, 2013).

Benzer bir eğilimin, HKİE'yi bir adaptasyon olarak ele alan araştırmacılar için de geçerli olduğu dikkat çekmektedir. Nitekim HKİE'nin bir eksaptasyondan ziyade, doğal seçilim tarafından desenlenen bilişsel bir adaptasyon olduğuna yönelik argümanlar spekülasyondan öteye geçememektedir. Örneğin, yakınsak mekanizmaların harekete geçmesinin bir adaptasyon ile eksaptasyonu ayırt etmek için yeterli bilgi sağlamadığı vurgulanmakta ve HKİE'nin, tıpkı savaş ya da kaç tepkisi gibi, bir ön hat adaptasyonu olarak değerlendirilebileceği öne sürülmektedir (Nairne, 2016, 2022). Başka bir deyişle, ilgili mekanizmanın bir eksaptasyon olarak

değerlendirilebileceği gibi, bir adaptasyon da olabileceğine işaret eden bir bilgi, doğrudan bu mekanizmanın adaptasyon statüsünü desteklemek amacıyla sunulmaktadır. Açıkça görülmektedir ki, adaptasyon ile eksaptasyon arasındaki ayrım (bkz. Buss vd., 1998; Gould, 1991) bu döngüsel akıl yürütme biçimi sonucunda anlamını yitirmektedir. Bu çerçevede, HKİE'nin hangi spesifik gerekçelerle bir adaptasyon olarak ele alınması gerektiği muğlaklığını korumaktadır. Bununla bağlantılı olarak, HKİE'yi belleğin genel amaçlı çalışma ilkelerinin bir yan ürünü olarak değerlendiren görüş karşısında (bkz. Howe & Derbish, 2014; Howe & Otgaar, 2013), evrimsel yönelimli araştırmacıların ikna edici argümanlar üretemediği göze çarpmaktadır. Zira bu araştırmacıların, tartışma eksenini adaptasyon ile eksaptasyon arasındaki ayrıma oturttuğu ve yan ürün iddiasını göz ardı ettiği görülmektedir.

Eleştirel bir süzgeçten geçirilmesi gereken bir diğer önemli husus, HKİE'ye yönelik hayatta kalma optimizasyon sistemi kavramsallaştırmasında, gelecek yönelimli düşünme ve planlama süreçlerine atfedilen roldür (Nairne & Pandeirada, 2016). Zira bu kavramsallaştırmaya göre, planlama içeren bir kodlama senaryosunun, hayatta kalma temelli işlemeden daha iyi hatırlama performansına yol açtığı bulgusu makul bir zemine oturmamaktadır (Klein vd., 2010). Benzer şekilde, planlama içerikli hayatta kalma senaryosunda elde edilen bellek performansının, planlama içermeyen hayatta kalma senaryosuna kıyasla daha yüksek olduğuna dair bulgu da bu kavramsallaştırmayı destekler nitelikte değildir (Klein vd., 2011). Nitekim, hayatta kalma temelli bir işlemenin gelecekteki potansiyel tehlike senaryolarını öngörme ve etkin bir şekilde simüle etme süreçlerini kolaylaştırdığı önermesinden hareketle (Nairne & Pandeirada, 2016), planlama içermeyen hayatta kalma senaryolarında da gelecek yönelimli düşünme ve planlama süreçlerinin devreye girmesi daha tutarlı görünmektedir. Buna karşın, evrimsel yönelimli araştırmacıların bahsi geçen bulgulara yönelik tatmin edici argümanlar sunmadığı göze çarpmaktadır. Bu nedenle, planlama içeriği barındırmayan hayatta kalma senaryosu ile planlama içerikli hayatta kalma senaryosu arasında neden benzer bellek performansının ortaya çıkmadığı sorusu cevapsız kalmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bellek kadar kompleks bir fenomenin, doğal seçilim yoluyla evrim sürecinden muaf olamayacağı su götürmez bir gerçektir. Bu kapsamda, bellek sistemlerinin bilginin içeriğine duyarsız bir şekilde desenlendiğini ve eşpotansiyellik ilkesi temelinde çalışan mekanizmalarla karakterize olduğunu iddia etmek akla yatkın bir çıkış noktası değildir. Nitekim, HKİE'nin doğal seçilim tarafından şekillendirilen bir bellek modülü olarak değerlendirilemeyeceğini savunan araştırmacılar dahi, bellek süreçlerinin uzun süreli seçilim baskılarına tabi olduğu gerçeğini yadsımamaktadır (Erdfelder & Kroneisen, 2014; Howe & Derbish, 2014; Howe & Otgaar, 2013). Bu noktadan hareketle, adaptif bellek yaklaşımının verimli bir araştırma sahası olmayı sürdüreceği öngörülebilir. Zira hayatta kalma başarısı;

yalnızca yırtıcı saldırılarından korunmak, kıt yiyecek ve su kaynaklarına ulaşmak ile ilintili değildir. Örneğin enfeksiyon ve bulaşıcı hastalık tehdidi, insan ölümlülüğü ile sıkı sıkıya bağlantılıdır (Gurven vd., 2007). Ancak bellek süreçlerinin, gerek insanlar arasında gerekse nesneler vasıtasıyla ortaya çıkan kontaminasyon riskine duyarlı olup olmadığı yakın bir zamanda mercek altına alınmaya başlanmıştır (bkz. Bonin vd., 2019b; Fernandes vd., 2017, 2021). Bu bilgiler ışığında, adaptif bellek yaklaşımının, hem kontaminasyon gibi hayatta kalmayla yakından ilişkili alanlarda hem de bellekte hayatta kalma avantajını ortaya çıkaran yeni yakınsak mekanizmaların belirlenmesinde oldukça verimli sonuçlar üretme potansiyeli taşıdığı söylenebilir.

Yazar Katkı Oranı ve Çıkar Çatışması Beyanı: 1. yazar %60 oranında, 2. yazar %40 oranında katkı sağlamıştır. Yazarların herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Addis, D. R., Wong, A. T. & Schacter, D. L. (2007). Remembering the past and imagining the future: common and distinct neural substrates during event construction and elaboration. *Neuropsychologia*, *45* (7), 1363-1377. https://doi.org/10.1016/j.neuropsychologia.2006.10.016

Adolphs, R. (2013). The biology of fear. *Current Biology*, *23* (2), R79-R93. http://dx.doi.org/10.1016/j.cub.2012.11.055

Alıcı, T. (2018). *Öğrenmenin bilimsel temelleri*. İstanbul: Palme Yayıncılık.

Aslan, A. & Bäuml, K. H. T. (2012). Adaptive memory: Young children show enhanced retention of fitness-related information. *Cognition*, *122* (1), 118-122. https://doi.org/10.1016/j.cognition.2011.10.001

Bonin, P., Thiebaut, G., Prokop, P. & Méot, A. (2019a). "In your head, zombie": zombies, predation and memory. *Journal of Cognitive Psychology*, *31* (7), 635-650. https://doi.org/10.1080/20445911.2019.1664557

Bonin, P., Thiebaut, G., Witt, A. & Méot, A. (2019b). Contamination is "good" for your memory! Further evidence for the adaptive view of memory. *Evolutionary Psychological Science*, *5*, 300-316. https://doi.org/10.1007/s40806-019-00188-y

Bröder, A., Krüger, N. & Schütte, S. (2011). The survival processing memory effect should generalise to source memory, but it doesn't. *Psychology*, *2 (*9), 896–901. http://dx.doi.org/10.4236/psych.2011.29135

Buchner, A., Bell, R., Mehl, B. & Musch, J. (2009). No enhanced recognition memory, but better source memory for faces of cheaters. *Evolution and*

Human Behavior, *30* (3), 212-224. https://doi.org/10.1016/j.evolhumbehav.2009.01.004

Burns, D. J., Burns, S. A. & Hwang, A. J. (2011). Adaptive memory: Determining the proximate mechanisms responsible for the memorial advantages of survival processing. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition, 37* (1), 206–218. https://doi.org/10.1037/a0021325

Buss, D. M., Haselton, M. G., Shackelford, T. K., Bleske, A. L. & Wakefield, J. C. (1998). Adaptations, exaptations, and spandrels. *American Psychologist*, *53* (5), 533-548. https://doi.org/10.1037//0003-066x.53.5.533

Cho, K. W., Kazanas, S. A. & Altarriba, J. (2018). Survival processing in recognition memory: Separating recollection from familiarity. *The American Journal of Psychology*, *131* (1), 19-32. https://doi.org/10.5406/amerjpsyc.131.1.0019

Clark, D. P. & Bruno, D. (2016). Fit to last: Exploring the longevity of the survival processing effect. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, *69* (6), 1164-1178. https://doi.org/10.1080/17470218.2015.1076864

Coverdale, M. E., Pandeirada, J. N. & Nairne, J. S. (2019). Survival processing in a novel choice procedure. *The American Journal of Psychology*, *132* (2), 195-204. https://doi.org/10.5406/amerjpsyc.132.2.0195

Craik, F. I. & Lockhart, R. S. (1972). Levels of processing: A framework for memory research. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, *11* (6), 671-684. https://doi.org/10.1016/S0022-5371(72)80001-X

Craik, F. I. & Tulving, E. (1975). Depth of processing and the retention of words in episodic memory. *Journal of Experimental Psychology: General*, *104* (3), 268-294. https://doi.org/10.1037/0096-3445.104.3.268

Cunningham, S. J., Brady-Van den Bos, M., Gill, L. & Turk, D. J. (2013). Survival of the selfish: Contrasting self-referential and survival-based encoding. *Consciousness and Cognition*, *22* (1), 237-244. https://doi.org/10.1016/j.concog.2012.12.005

Çabuk, D., Yelimlieş, A., Akçay, Ç. & Eskenazi, T. (2023). Is there a survival processing effect in metacognition?. *Psychological Research*, *87* (6), 1981-1994. https://doi.org/10.1007/s00426-022-01782-9

Çavuşoğlu, P. B. (2020). Sosyal kaynak belleği: Sosyal etkileşimde bulunduğumuz kişileri nasıl hatırlıyoruz?. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, *12* (4), 476-493. https://doi.org/10.18863/pgy.676942

Dehaene, S., Cohen, L., Sigman, M. & Vinckier, F. (2005). The neural code for written words: a proposal. *Trends in Cognitive Sciences*, *9* (7), 335-341. https://doi.org/10.1016/j.tics.2005.05.004

DeLoache, J. S. & LoBue, V. (2009). The narrow fellow in the grass: Human infants associate snakes and fear. *Developmental Science*, *12* (1), 201-207. https://doi.org/10.1111/j.1467-7687.2008.00753.x

Erdfelder, E. & Kroneisen, M. (2014). Proximate cognitive mechanisms underlying the survival processing effect. B. Schwartz, M. Howe, M. Toglia ve H. Otgaar (Ed.), *What is adaptive about adaptive memory?* içinde (ss. 172-198). New York, NY: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199928057.003.0010

Fernandes, N. L., Pandeirada, J. N., & Nairne, J. S. (2021). The mnemonic tuning for contamination: A replication and extension study using more ecologically valid stimuli. *Evolutionary Psychology*, *19* (1), 1474704920946234. https://doi.org/10.1177/1474704920946234

Fernandes, N. L., Pandeirada, J. N., Soares, S. C. & Nairne, J. S. (2017). Adaptive memory: The mnemonic value of contamination. *Evolution and Human Behavior*, *38* (4), 451-460. https://doi.org/10.1016/j.evolhumbehav.2017.04.003

Garcia, J. & Koelling, R. A. (1966). Relation of cue to consequence in avoidance learning. *Psychonomic Science*, *4*, 123-124. https://doi.org/10.3758/BF03342209

Gould, S. J. (1991). Exaptation: A crucial tool for an evolutionary psychology. *Journal of Social Issues*, *47* (3), 43-65. https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1991.tb01822.x

Gould, S. J. & Lewontin, R. C. (1979). The spandrels of San Marco and the Panglossian paradigm: a critique of the adaptationist programme. *Proceedings of the Royal Society of London. Series B: Biological Sciences*, *205* (1161), 581-598. https://doi.org/10.1098/rspb.1979.0086

Gould, S. J. & Vrba, E. S. (1982). Exaptation—a missing term in the science of form. *Paleobiology*, *8* (1), 4-15. https://doi.org/10.1017/S0094837300004310

Guilford, J. P. (1967). *The nature of human intelligence*. New York, NY: McGraw-Hill.

Gurven, M., Kaplan, H. & Supa, A. Z. (2007). Mortality experience of Tsimane Amerindians of Bolivia: regional variation and temporal trends. *American Journal of Human Biology*, *19* (3), 376-398. https://doi.org/10.1002/ajhb.20600

Haselton, M. G., Bryant, G. A., Wilke, A., Frederick, D. A., Galperin, A., Frankenhuis, W. E. & Moore, T. (2009). Adaptive rationality: An evolutionary perspective on cognitive bias. *Social Cognition*, *27* (5), 733-763. https://doi.org/10.1521/soco.2009.27.5.733

Haselton, M. G. & Nettle, D. (2006). The paranoid optimist: An integrative evolutionary model of cognitive biases. *Personality and Social Psychology Review*, *10* (1), 47-66. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr1001_3

Hou, C. & Liu, Z. (2019). The survival processing advantage of face: The memorization of the (un)trustworthy face contributes more to survival adaptation. *Evolutionary Psychology*, *17* (2), 1474704919839726. https://doi.org/10.1177/1474704919839726

Howe, M. L. & Derbish, M. H. (2010). On the susceptibility of adaptive memory to false memory illusions. *Cognition*, *115* (2), 252-267. https://doi.org/10.1016/j.cognition.2009.12.016

Howe, M. L. & Derbish, M. H. (2014). Adaptive memory: Survival processing, ancestral relevance, and the role of elaboration. B. Schwartz, M. Howe, M. Toglia ve H. Otgaar (Ed.), *What is adaptive about adaptive memory?* içinde (ss. 77-109). New York, NY: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199928057.003.0005

Howe, M. L. & Otgaar, H. (2013). Proximate mechanisms and the development of adaptive memory. *Current Directions in Psychological Science*, *22* (1), 16-22. https://doi.org/10.1177/0963721412469397

Jacoby, L. L. & Craik, F. I. M. (1979). Effects of elaboration of processing at encoding and retrieval: Trace distinctiveness and recovery of initial context. L. S. Cermak ve F. I. M. Craik (Ed.), *Levels of processing in human memory* içinde (ss. 1–21). Hillsdale, NJ: Erlbaum. https://doi.org/10.4324/9781315796192

Kang, S. H., McDermott, K. B. & Cohen, S. M. (2008). The mnemonic advantage of processing fitness-relevant information. *Memory & Cognition*, *36*, 1151-1156. https://doi.org/10.3758/MC.36.6.1151

Kazanas, S. A. & Altarriba, J. (2015). The survival advantage: Underlying mechanisms and extant limitations. *Evolutionary Psychology*, *13* (2), 360–396. https://doi.org/10.1177/147470491501300204

Klein, S. B. (2012). A role for self-referential processing in tasks requiring participants to imagine survival on the savannah. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, *38* (5), 1234-1242. https://doi.org/10.1037/a0027636

Klein, S. B. (2013a). Does optimal recall performance in the adaptive memory paradigm require the encoding context to encourage thoughts about the environment of evolutionary adaptation?. *Memory & Cognition*, *41*, 49-59. https://doi.org/10.3758/s13421-012-0239-8

Klein, S. B. (2013b). The temporal orientation of memory: It's time for a change of direction. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, *2* (4), 222-234. https://doi.org/10.1016/j.jarmac.2013.08.001

Klein, S. B. (2014). Evolution, memory, and the role of self-referent recall in planning for the future. B. Schwartz, M. Howe, M. Toglia ve H. Otgaar (Ed.), *What is adaptive about adaptive memory?* içinde (ss. 11-34). New York, NY: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199928057.003.0002

Klein, S. B., Cosmides, L., Tooby, J. & Chance, S. (2002). Decisions and the evolution of memory: Multiple systems, multiple functions. *Psychological Review*, *109* (2), 306–329. https://doi.org/10.1037/0033-295X.109.2.306

Klein, S. B., Robertson, T. E. & Delton, A. W. (2010). Facing the future: Memory as an evolved system for planning future acts. *Memory & Cognition*, *38* (1), 13-22. https://doi.org/10.3758/MC.38.1.13

Klein, S. B., Robertson, T. E. & Delton, A. W. (2011). The future-orientation of memory: Planning as a key component mediating the high levels of recall found with survival processing. *Memory*, *19* (2), 121-139. https://doi.org/10.1080/09658211.2010.537827

Kostic, B., McFarlan, C. C. & Cleary, A. M. (2012). Extensions of the survival advantage in memory: examining the role of ancestral context and implied social isolation. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, *38* (4), 1091-1098. https://doi.org/10.1037/a0026974

Kroneisen, M. & Bell, R. (2018). Remembering the place with the tiger: Survival processing can enhance source memory. *Psychonomic Bulletin & Review*, *25*, 667-673. https://doi.org/10.3758/s13423-018-1431-z

Kroneisen, M. & Erdfelder, E. (2011). On the plasticity of the survival processing effect. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition, 37* (6), 1553–1562. https://doi.org/10.1037/a0024493

Kroneisen, M., Erdfelder, E. & Buchner, A. (2013). The proximate memory mechanism underlying the survival-processing effect: Richness of encoding or interactive imagery?. *Memory*, *21* (4), 494-502. https://doi.org/10.1080/09658211.2012.741603

Kroneisen, M., Kriechbaumer, M., Kamp, S. M. & Erdfelder, E. (2021). How can I use it? The role of functional fixedness in the survival-processing paradigm. *Psychonomic Bulletin & Review*, *28*, 324-332. https://doi.org/10.3758/s13423-020-01802-y

Kroneisen, M. & Makerud, S. E. (2017). The effects of item material on encoding strategies: Survival processing compared to the method of loci. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, *70* (9), 1824-1836. https://doi.org/10.1080/17470218.2016.1209533

Kroneisen, M., Rummel, J. & Erdfelder, E. (2014). Working memory load eliminates the survival processing effect. *Memory*, *22* (1), 92-102. https://doi.org/10.1080/09658211.2013.815217

Kroneisen, M., Rummel, J. & Erdfelder, E. (2016). What kind of processing is survival processing? Effects of different types of dual-task load on the survival processing effect. *Memory & Cognition*, *44*, 1228-1243. https://doi.org/10.3758/s13421-016-0634-7

Leding J. K. & Toglia M. P. (2018). Adaptive memory: Survival processing and social isolation. *Evolutionary Psychology*, *16* (3), 1–9. https://doi.org/10.1177/1474704918789297

Lewis, D. M., Al-Shawaf, L., Conroy-Beam, D., Asao, K. & Buss, D. M. (2017). Evolutionary psychology: A how-to guide. *American Psychologist*, *72* (4), 353-373. https://doi.org/10.1037/a0040409

Lloyd, E. A. (2013). Stephen J. Gould and adaptation: San Marco 33 years later. G. A. Danieli, A. Minelli, T. Pievani (Ed.), *Stephen J. Gould: The Scientific Legacy* içinde (ss. 21-35). Milano, İtalya: Springer-Verlag. https://doi.org/10.1007/978-88-470-5424-0_2

LoBue, V. & Rakison, D. H. (2013). What we fear most: A developmental advantage for threat-relevant stimuli. *Developmental Review*, *33* (4), 285-303. https://doi.org/10.1016/j.dr.2013.07.005

Luo, M. & Geng, H. (2013). How can survival processing improve memory encoding?. *Science China Life Sciences*, *56* (11), 1028-1037. https://doi.org/10.1007/s11427-013-4537-6

Mısırlısoy, M., Tanyas, H. & Atalay, N. B. (2019). Does survival context enhance memory for source? A within-subjects comparison. *Memory*, *27* (6), 780-791. https://doi.org/10.1080/09658211.2019.1566928

Mobbs, D., Hagan, C. C., Dalgleish, T., Silston, B. & Prevost, C. (2015). The ecology of human fear: Survival optimization and the nervous system. *Frontiers in Neuroscience*, *9*, Article 55. http://dx.doi.org/10.3389/fnins.2015.00055

Mobbs, D., Headley, D. B., Ding, W. & Dayan, P. (2020). Space, time, and fear: survival computations along defensive circuits. *Trends in Cognitive Sciences*, *24* (3), 228-241. https://doi.org/10.1016/j.tics.2019.12.016

Nairne, J. S. (2010). Adaptive memory: Evolutionary constraints on remembering. B. H. Ross (Ed.), *The psychology of learning and motivation* (53. baskı) içinde (ss. 1–32). Burlington, MA: Academic Press. https://doi.org/10.1016/S0079-7421(10)53001-9

Nairne, J. S. (2015). Adaptive memory: Novel findings acquired through forward engineering. D. S. Lindsay, C. M. Kelley, A. P. Yonelinas ve H. L. Roediger, III. (Ed.), *Remembering: Attributions, processes, and control in human memory: Papers in honor of Larry L. Jacoby* içinde (ss. 3–14). New York, NY: Psychology Press. https://doi.org/10.4324/9781315752808

Nairne, J. S. (2016). Adaptive Memory: Fitness-relevant "tunings" help drive learning and remembering. D. C. Geary ve D. B. Berch (Ed.), *Evolutionary perspectives on child development and education* içinde (ss. 251–269). İsviçre: Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-29986-0_10

Nairne, J. S. (2022). Adaptive education: Learning and remembering with a stone-age brain. *Educational Psychology Review*, *34*, 2275–2296. https://doi.org/10.1007/s10648-022-09696-z

Nairne, J. S. & Coverdale, M. E. (2022). Adaptive memory: The mnemonic value of fitness-relevant processing. M. Krause, K. L. Hollis ve M. R. Papini (Ed.), *Evolution of learning and memory mechanisms* içinde (ss. 406–423). Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781108768450.027

Nairne, J. S., Coverdale, M. E. & Pandeirada, J. N. (2019). Adaptive memory: The mnemonic power of survival-based generation. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, *45* (11), 1970-1982. https://doi.org/10.1037/xlm0000687

Nairne, J. S. & Pandeirada, J. N. (2008a). Adaptive memory: Remembering with a stone-age brain. *Current Directions in Psychological Science*, *17* (4), 239-243. https://doi.org/10.1111/j.1467-8721.2008.00582.x

Nairne, J. S. & Pandeirada, J. N. (2008b). Adaptive memory: Is survival processing special?. *Journal of Memory and Language*, *59* (3), 377-385. https://doi.org/10.1016/j.jml.2008.06.001

Nairne, J. S. & Pandeirada, J. N. S. (2016). Adaptive memory: The evolutionary significance of survival processing. *Perspectives on Psychological Science, 11* (4), 496–511. https://doi.org/10.1177/1745691616635613

Nairne, J. S., Pandeirada, J. N. S. & Fernandes, N. L. (2017). Adaptive memory. J. H. Byrne (Ed.), *Learning and memory: A comprehensive reference* (2. baskı) içinde (ss. 279-293). Cambridge, MA: Elsevier. https://doi.org/10.1016/B978-0-12-809324-5.21060-2

Nairne, J. S., Pandeirada, J. N., Gregory, K. J. & Van Arsdall, J. E. (2009). Adaptive memory: Fitness relevance and the hunter-gatherer mind. *Psychological Science*, *20* (6), 740-746. https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2009.02356.x

Nairne, J. S., Pandeirada, J. N. & Thompson, S. R. (2008). Adaptive memory: The comparative value of survival processing. *Psychological Science*, *19* (2), 176-180. https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2008.02064.x

Nairne, J. S., Pandeirada, J. N., VanArsdall, J. E. & Blunt, J. R. (2015). Source-constrained retrieval and survival processing. *Memory & Cognition*, *43*, 1-13. https://doi.org/10.3758/s13421-014-0456-4

Nairne, J. S., Thompson, S. R. & Pandeirada, J. N. (2007). Adaptive memory: survival processing enhances retention. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, *33* (2), 263-273. https://doi.org/10.1037/0278-7393.33.2.263

Nairne, J. S., VanArsdall, J. E., Pandeirada, J. N. & Blunt, J. R. (2012). Adaptive memory: enhanced location memory after survival processing. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, *38* (2), 495-501. https://doi.org/10.1037/a0025728

Nouchi, R. U. I. (2012). The effect of aging on the memory enhancement of the survival judgment task. *Japanese Psychological Research*, *54* (2), 210-217. https://doi.org/10.1111/j.1468-5884.2011.00483.x

Nouchi, R. U. I. (2013). Can the memory enhancement of the survival judgment task be explained by the elaboration hypothesis?: Evidence from a memory load paradigm. *Japanese Psychological Research*, *55* (1), 58-71. https://doi.org/10.1111/j.1468-5884.2012.00531.x

Otgaar, H., Howe, M. L., Smeets, T., Raymaekers, L. & van Beers, J. (2014). Memory errors in adaptive recollections. B. Schwartz, M. Howe, M. Toglia ve H. Otgaar (Ed.), *What is adaptive about adaptive memory?* içinde (ss. 201-214). New York, NY: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199928057.003.0011

Otgaar, H., Jelicic, M. & Smeets, T. (2015). Adaptive memory: Identifying the proximate roots of the survival processing advantage. *The Journal of Psychology*, *149* (4), 339-355. https://doi.org/10.1080/00223980.2013.879848

Otgaar, H. & Smeets, T. (2010). Adaptive memory: Survival processing increases both true and false memory in adults and children. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, *36* (4), 1010-1016. https://doi.org/10.1037/a0019402

Otgaar, H., Smeets, T. & van Bergen, S. (2010). Picturing survival memories: Enhanced memory after fitness-relevant processing occurs for verbal and visual stimuli. *Memory & Cognition*, *38* (1), 23-28. https://doi.org/10.3758/MC.38.1.23

Öhman, A. & Mineka, S. (2001). Fears, phobias, and preparedness: Toward an evolved module of fear and fear learning. *Psychological Review*, *108* (3), 483–522. https://doi.org/10.1037/0033-295x.108.3.483

Packman, J. L. & Battig, W. F. (1978). Effects of different kinds of semantic processing on memory for words. *Memory & Cognition*, *6* (5), 502-508. https://doi.org/10.3758/BF03198238

Palmore, C. C., Garcia, A. D., Bacon, L. P., Johnson, C. A. & Kelemen, W. L. (2012). Congruity influences memory and judgments of learning during survival

processing. *Psychonomic Bulletin & Review*, *19*, 119-125. https://doi.org/10.3758/s13423-011-0186-6

Pandeirada, J. N., Pinho, M. S. & Faria, A. L. (2014). The mark of adaptive memory in healthy and cognitively impaired older adults and elderly. *Japanese Psychological Research*, *56* (2), 168-179. https://doi.org/10.1111/jpr.12040

Raymaekers, L. H., Otgaar, H. & Smeets, T. (2014). The longevity of adaptive memory: Evidence for mnemonic advantages of survival processing 24 and 48 hours later. *Memory*, *22* (1), 19-25. https://doi.org/10.1080/09658211.2013.791321

Röer, J. P., Bell, R. & Buchner, A. (2013). Is the survival-processing memory advantage due to richness of encoding?. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, *39* (4), 1294-1302. https://doi.org/10.1037/a0031214

Savine, A. C., Scullin, M. K. & Roediger H. L., III. (2011). Survival processing of faces. *Memory and Cognition*, *39*, 1359-1373. https://doi.org/10.3758/s13421-011-0121-0

Scofield, J. E., Buchanan, E. M. & Kostic, B. (2018). A meta-analysis of the survival-processing advantage in memory. *Psychonomic Bulletin & Review*, *25*, 997-1012. https://doi.org/10.3758/s13423-017-1346-0

Scott-Phillips, T. C., Dickens, T. E. & West, S. A. (2011). Evolutionary theory and the ultimate-proximate distinction in the human behavioral sciences. *Perspectives on Psychological Science*, *6* (1), 38–47. https://doi.org/10.1177/1745691610393528

Seamon, J. G., Bohn, J. M., Coddington, I. E., Ebling, M. C., Grund, E. M., Haring, C. T., Jang, S.-J., Kim, D., Liong, C., Paley, F. M., Pang, L. K. & Siddique, A. H. (2012). Can survival processing enhance story memory? Testing the generalizability of the adaptive memory framework. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, *38* (4), 1045–1056. https://doi.org/10.1037/a0027090

Sherry, D. F. & Schacter, D. L. (1987). The evolution of multiple memory systems. *Psychological Review*, *94* (4), 439-454. https://doi.org/10.1037/0033-295X.94.4.439

Soderstrom, N. C. & McCabe, D. P. (2011). Are survival processing memory advantages based on ancestral priorities?. *Psychonomic Bulletin & Review*, *18*, 564-569. https://doi.org/10.3758/s13423-011-0060-6

Stillman, C. M., Coane, J. H., Profaci, C. P., Howard, J. H. & Howard, D. V. (2014). The effects of healthy aging on the mnemonic benefit of survival processing. *Memory & Cognition*, *42*, 175-185. https://doi.org/10.3758/s13421-013-0353-2

Symons, C. S. & Johnson, B. T. (1997). The self-reference effect in memory: A meta-analysis. *Psychological Bulletin, 121* (3), 371–394. https://doi.org/10.1037/0033-2909.121.3.371

Szpunar, K. K. (2010). Episodic future thought: An emerging concept. *Perspectives on Psychological Science*, *5* (2), 142-162. https://doi.org/10.1177/1745691610362350

Tanyaş, H. & Mısırlısoy, M. (2018). Kaynak belleği: Derleme çalışması. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, *58* (2), 1436-1457. https://doi.org/10.33171/dtcfjournal.2018.58.2.13

Tinbergen, N. (1963). On the aims and methods of ethology. *Zeitschrift für Tierpsychologie*, *20*, 410–433. https://doi.org/10.1111/j.1439-0310.1963.tb01161.x

Tooby, J. & Cosmides, L. (1990). The past explains the present: Emotional adaptations and the structure of ancestral environments. *Ethology and Sociobiology*, *11* (4-5), 375-424. https://doi.org/10.1016/0162-3095(90)90017-Z

Tulving, E. & Thomson, D. M. (1973). Encoding specificity and retrieval processes in episodic memory. *Psychological Review*, *80* (5), 352-373. https://doi.org/10.1037/h0020071

Weinstein, Y., Bugg, J. M. & Roediger, H. L. (2008). Can the survival recall advantage be explained by basic memory processes?. *Memory & Cognition*, *36* (5), 913-919. https://doi.org/10.3758/MC.36.5.913

Wilson, S. (2016). Divergent thinking in the grasslands: Thinking about object function in the context of a grassland survival scenario elicits more alternate uses than control scenarios. *Journal of Cognitive Psychology*, *28* (5), 618-630. https://doi.org/10.1080/20445911.2016.1154860

Yang, L., Lau, K. P. & Truong, L. (2014). The survival effect in memory: Does it hold into old age and non-ancestral scenarios?. *PLoS One*, *9* (5), e95792. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0095792

Yayın Geliş Tarihi: 09.01.2025
Yayına Kabul Tarihi: 26.03.2025
Online Yayın Tarihi: 15.06.2025
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1616581

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 27, Sayı: 2, Yıl: 2025, Sayfa: 875-913
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

DİJİTAL OYUNLARDA DÜNYA OLUŞTURMA VE ALT-YARATIM "MİTOPYA"

Engin Deniz ERBAŞ[*]

Öz[1]

Alt-yaratım kavramı, Britanyalı yazar John Ronald Reuel Tolkien tarafından 1939 yılında "Peri Masalları Üzerine" başlıklı konferansında ve bu konferansa dayanarak yazdığı aynı isimli makalede ortaya atılmıştır. Tolkien, farklı dönemlerde kaleme aldığı Niggle'ın Yaprağı, Silmarillion gibi eserlerinde bu kavrama doğrudan ya da dolaylı olarak değinmiştir. Bu çalışmaların, alt-yaratımın temel yapısını oluşturduğu söylenebilir. Tolkien, destanlar, halk hikayeleri, mitolojiler gibi yerleşik kültürel varlıklardan hareket ederek çağdaş bir mit yani mitopya oluşturmuştur. Yüzüklerin Efendisi ve Hobbit romanları, bu temeller üzerine inşa edilmiştir. Tolkien'in eserleri, edebiyat dünyasını güçlü bir şekilde etkilemiş ve bu etkiler önce sinema sonra oyun dünyasına yansımıştır. Bu makalede, dijital oyun tasarımında dünya inşa etmenin temel bir yöntemi olarak alt-yaratım kavramı incelenmiş ve bileşenleri belirlenmiştir. Araştırma, dijital oyunlarda oynama deneyiminin önemli bir belirleyici olduğu düşüncesini desteklemektedir. Bu bağlamda, dijital oyunlarda alt-yaratımın oyun deneyimi üzerine etkisi alt-yaratım kavramı çerçevesinde ele alınmıştır. Makale, dijital oyun tasarımcıları için bir alt-yaratım modelini tartışmayı amaçlamaktadır. J.R.R. Tolkien'in alt-yaratım kavramına dayanarak oluşturduğu ve araştırmacılar tarafından "Legendarium" olarak adlandırılan Orta Dünya edebi seçkisi, makalenin genel çerçevesini oluşturmaktadır. Araştırmada, alt-yaratım kavramı bir dünya oluşturma yöntemi olarak kabul edilmiş ve bu kavramın genel yapısı ortaya konmuştur. Metinlerarası bir yaklaşımla ele alınan bu kavram, nitel ve karşılaştırmalı bir yöntemle çözümlenmiştir. Sonuç olarak, oyun tasarımcıları için bir dünya oluşturma modeli önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Alt-yaratım, Mitopya, Dijital Oyun, J.R.R Tolkien, Dünya İnşası.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Erbaş, E.D. (2025). Dijital oyunlarda dünya oluşturma ve alt-yaratım "mitopya". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *27* (2), 875-913.

[*]Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gedik Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Dijital Oyun Tasarımı Bölümü, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5288-2867, e-posta: engindeniz.erbas@gedik.edu.tr.

[1]Bu makale etik kurul onayı gerektirmemektedir.

WORLD-BUILDING AND SUB-CREATION IN DIGITAL GAMES: "MYTHOPOEIA"

Abctract

The concept of sub-creation was introduced by British author John Ronald Reuel Tolkien in his 1939 lecture titled On Fairy-Stories and later elaborated in the essay of the same name, which was based on this lecture. Tolkien directly or indirectly referred to this concept in his works such as Leaf by Niggle, and The Silmarillion, written at different periods. These works can be considered as forming the fundamental structure of sub-creation. Drawing from established cultural elements such as epics, folk tales, and mythologies, Tolkien created a contemporary myth, or mythopoeia. The Lord of the Rings and The Hobbit novels were built upon these foundations. Tolkien's works have had a profound impact on the literary world, and this influence later extended to cinema and the video game industry. This article examines the concept of sub-creation as a fundamental method of world-building in video game design and identifies its components. The research supports the idea that the gameplay experience is a significant determinant in video games. In this context, the impact of sub-creation on the gaming experience is analyzed within the framework of the sub-creation concept. The article aims to discuss a sub-creation model for video game designers. J.R.R. Tolkien's Legendarium, a literary selection based on the sub-creation concept and referred to as such by researchers, forms the general framework of this study. In this research, sub-creation is considered a method of world-building, and its overall structure is outlined. This concept is analyzed using an intertextual approach and examined through qualitative and comparative methods. As a result, a world-building model for game designers is proposed.

Keywords: *Sub-creation, Mythopoeia, Video Game, J.R.R. Tolkien, World-Building.*

GİRİŞ

Britanyalı yazar *J.R.R. Tolkien* tarafından ortaya konan alt-yaratım kavramı, bir edebiyat eserinin içsel tutarlılığa sahip, karmaşık yapısal özellikler barındıran kurgusal bir dünya inşa etme sürecini tanımlamaktadır. *Tolkien* kavramı, ilk olarak 1939 yılında sunduğu *"On Fairy-Stories" (Peri Masalları Üzerine)* adlı konferansında ortaya koymuştur. Sonrasında yayımladığı aynı isimli makalesinde bu kavramı kuramsal bir çerçevede ele alan *Tolkien*, *Leaf by Niggle* (*Niggle'ın Yaprağı)* ve *Silmarillion* gibi eserlerinde alt-yaratım fikrine doğrudan veya dolaylı olarak değinmiştir. *Tolkien*'in bu çalışmaları, alt-yaratım kavramının temel yapısını oluşturmaktadır.

Dijital oyunlar ise alt-yaratım kavramıyla doğrudan ilişkilendirilebilecek sanat formlarından biridir. Oyun dünyaları, detaylı tasarlanmış yapıları, tutarlı anlatı sistemleri ve etkileşimli bileşenleriyle oyunculara kapsamlı bir deneyim sunar. Güncel olarak dijital oyunlar, yalnızca teknik bir ürün olmanın ötesine geçerek, sanatsal ve kültürel bir üretim aracı olarak değerlendirilmelidir. Dijital oyunların en

güçlü yönlerinden biri, baştan sona inşa edilmiş, içsel tutarlılığa sahip bir düşsel dünyayı deneyimleme imkânı sunmalarıdır.

Dijital oyunlar yalnızca oyun dünyasıyla sınırlı kalmamakta; sinema, edebiyat, müzik, tiyatro ve diğer sanat dallarıyla çok yönlü ve karşılıklı bir etkileşim içinde bulunmaktadır. Sinematik anlatım teknikleri, müzikal kompozisyonlar ve sahneleme gibi unsurlar, oyun deneyiminin ayrılmaz bir parçası haline gelerek oyuncuya daha derin ve katmanlı biçimde deneyimleyebileceği bir dünya sunmaktadır. Bu bağlamda, dijital oyunlar yalnızca teknik bir mecra olarak değil, aynı zamanda kültürel, sanatsal ve toplumsal bir üretim biçimi olarak da ele alınmalıdır. Oyunlar, farklı disiplinlerden beslenerek kendine özgü bir anlatım dili ve estetik anlayışı geliştirirken, aynı zamanda insanın oyun oynama pratiğiyle olan tarihsel ve kültürel ilişkisini de yansıtır.

Hollandalı tarihçi ve filozof *Johan Huizinga, Homo Ludens (Oyun Oynayan İnsan)* adlı eserinde, oyun deneyimini yalnızca bir eğlence aracı olarak değil, aynı zamanda anlamlandırma, hızlı karar verme ve fiziksel yetenekleri geliştirme gibi olguların taşıyıcısı olarak değerlendirmektedir. Kültürün oyunla iç içe olduğunu düşünerek oyunun kültür içerisindeki konumuna değil, kültürle olan bütünleşik yapısına vurgu yapmaktadır (Huizinga, 2015, s. 21-70).

Tolkien, destanlar, halk hikâyeleri ve mitolojiler gibi yerleşik kültürel öğelerden hareketle çağdaş bir mit yaratmış ve bu süreci *"mythopoeia" (mitopya)* olarak adlandırmıştır. *Yüzüklerin Efendisi* ve *Hobbit* gibi eserleri, bu mitolojik çerçeve üzerine inşa edilmiştir. Edebiyat dünyasında derin bir etki yaratan bu anlatılar, zamanla sinema ve dijital oyunlar başta olmak üzere farklı sanat ve medya alanlarına da yansımış ve dünya inşa etme süreçlerine ilham kaynağı olmuştur.

J.R.R. Tolkien'in *Legendarium* olarak adlandırılan mitopyası, araştırmacılar tarafından çok yönlü olarak incelenmiştir. Bu makalede, alt-yaratımın bileşenleri üzerine yapılan akademik çalışmalardan faydalanılarak, dijital oyunlarda dünya inşa etme sürecinin temel bileşenleri analiz edilmiştir. Araştırmada, alt-yaratımın bileşenleri üzerine seçilen arketipler, bileşenler ve bireysel dünyasına ait etkiler detaylı bir biçimde analiz edilmiştir. Araştırma çerçevesinde yapılan kaynak taramaları sonucunda, *J.R.R. Tolkien*'in *Legendarium* yaratımında etkili olduğu düşünülen bileşenler belirli sınıflara ayrılarak alt-yaratımı tanımlayan bir modelleme ortaya konulmuştur. Bu modellemenin, alt-yaratım kavramını daha sistematik ve tutarlı bir şekilde açıklamaya katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Makale, dijital oyun tasarımcıları için bir alt-yaratım modeli sunmayı amaçlamaktadır.

KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

J.R.R. Tolkien'in alt-yaratım kavramı bazı araştırmacılar tarafından bir edebiyat teorisi olarak görülmektedir. Örneğin; Rincón (2021), *"On Fairy-Stories adlı eserinde ortaya koyduğu alt-yaratım kuramının belirli yönlerini*

incelediğimizde, bu yaklaşımını akademik çerçevede de sürdürdüğünü görmek mümkündür" (Rincón, 2021, s. 29) yaklaşımıyla alt-yaratımı bir kuram olarak ifade etmektedir. Bu makalede ise alt-yaratım bir yaklaşım, yöntem olarak ele alınarak bu temelde bir alt-yaratım modellemesi önerilmiştir. Yine de *Tolkien*'in alt-yaratım kavramı, çağdaş yazarlık kuramlarıyla bir biçimde ilişkilendirilmeye devam etmektedir.

Araştırma Problemi

Bu çalışmanın temel problemi, dijital oyun tasarımında dünya inşa etmenin etkili bir yöntemi olarak *J.R.R. Tolkien'in* alt-yaratım kavramının nasıl modellenebileceği ve bu yöntemin oyun deneyimi üzerindeki etkilerinin neler olduğudur.

Araştırma Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın amacı, dijital oyun tasarımcıları için *J.R.R. Tolkien*'in alt-yaratım yaklaşımını temel alarak uygulanabilir bir alt-yaratım modeli geliştirmek ve dünya inşası sürecine yönelik bir yöntem önermektir. Çalışma, *Tolkien*'in alt-yaratım yaklaşımı ile oyun tasarımı disiplinini bir araya getirerek, etkileşimli anlatılar ve kurgusal dünyalar oluşturma sürecine katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

Araştırma Soruları

1. *J.R.R. Tolkien*'in alt-yaratım kavramı nedir ve bu kavramın bileşenleri nelerdir?
2. Alt-yaratım kavramına dayalı olarak, dijital oyun tasarımı için bir dünya oluşturma modeli nasıl tanımlanabilir?
3. *J.R.R. Tolkien'in* eserlerinde metinlerarası ilişkiler nasıl gerçekleşmekte ve bu ilişkiler alt-yaratım kavramını nasıl etkilemektedir?
4. Alt-yaratımın dijital oyunlarda oyun oynama deneyimi üzerindeki etkileri nelerdir?

Sınırlılıklar

Bu makale, *J.R.R. Tolkien'in* ortaya koyduğu alt-yaratım kavramına odaklanmaktadır. Çalışmada, alt-yaratımın çağdaş bir mit yaratma sürecini kapsadığı varsayılmakta ve bu süreç mitopya kavramı çerçevesinde ele alınmaktadır. Alt-yaratım ve mitopya kavramlarının oyun deneyimi üzerindeki etkisinin önemli olduğu düşüncesinden hareketle, bu kavramlar kapsamlı bir şekilde incelenmiştir.

Bu bağlamda, *J.R.R. Tolkien*'in *Yüzüklerin Efendisi* serisi, *Hobbit* ve *Peri Masalları Üzerine* adlı eserleri ile oğlu *Christopher Tolkien* tarafından babasının el yazmalarından derlenen *Silmarillion* incelenmiştir. Ayrıca, yönetmen *Peter Jackson* tarafından sinemaya uyarlanan *Yüzüklerin Efendisi* film serisi de çalışmaya dahil edilmiştir.

Makalede, mitolojik, coğrafi ve teolojik yapıların analizinde ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Ancak, bu inceleme *Tolkien*'in külliyatı ve onun doğrudan etkilediği eserlerle sınırlıdır. Dolayısıyla, diğer çağdaş mit yaratım süreçleri ile farklı edebi ve sinematik alt-yaratım pratikleri kapsam dışında bırakılarak modelleme çalışması dijital oyun bağlamında sınırlandırılmıştır.

Ortaya koyulan modelin örneklenmesi için *The Elder Scrolls V: Skyrim* dijital oyunu örnek olarak seçilmiştir.

Literatür

Bu makalede, *Mark J.P. Wolf* ve *Lars Konzack*'ın alt-yaratım üzerine yaptıkları araştırmalardan faydalanılmıştır. Araştırmacıların alt-yaratım ve dünya inşasıyla ilgili düşünceleri ilgili bölümlerde sunulmuştur. *Mark J.P. Wolf*'un konuyla ilgili önemli yayınları arasında *The Video Game Explosion: A History From Pong to Play Station and Beyond (Pong'dan Play Station'a ve Ötesine Kadar Bir Tarih), Subcreation and Video Games (Alt-Yaratım ve Video Oyunları) ile World-Builders on World-Building: An Exploration of Subcreation (Dünya İnşasında Dünya Yaratıcıları Üzerine: Bir Alt-Yaratım İncelemesi)* bulunmaktadır. *Lars Konzack*'ın ise *Sub-creation of Secondary Game Worlds (İkincil Oyun Dünyalarının Alt-Yaratımı)* isimli çalışması konuyla ilgili olarak önemli bulunmuştur. Araştırmacılardan farklı olarak, bu makalede oyun tasarımcıları için bir dünya inşa modeli ortaya konulmuştur.

Saxton (2013), *Tolkien*'in alt-yaratımında dil, kültür, zaman ve coğrafya gibi belirleyenlerin insanların düşünce tarzı ve mitolojilerini nasıl etkilediği üzerine yorumları bu makalede metinlerarası bir okumanın önemli bir dayanağını oluşturmuştur. *Benjamin Saxton*'un araştırması; çağdaş yazarlarla *Tolkien'in* sanat tarzı arasındaki farklılıkları ve yazarın okuyucu üzerindeki etki ve otoritesini kıyaslama ve sorgulama üzerinedir. *Saxton'un* alt-yaratımla ilgili olarak *Tolkien* ve araştırmacılardan aktardığı bilgiler faydalı görülerek kullanılmıştır; yine de bu makalenin model önerisiyle dolaylı olarak ilişkilidir.

Agøy'un (1995), makalesinde ise *J.R.R. Tolkien*'in Hristiyan ve Pagan inançlarını birleştirmekte yaşadığı zorluklar, alt-yaratımın bir kavram olarak başka yazarlardan (özellikle Grundtvig) alıntılanması ve teolojik yapısı üzerine bir dizi eleştiri içeren bir çalışmadır. Bu makaleyle ortak bir yaklaşım içermemekte, ancak iddiaları araştırılmaya değerdir. Agøy şöyle demektedir: *"Grundtvig ve Tolkien arasındaki ilişkinin daha fazla incelenmesinin, sadece Tolkien'in 'alt-yaratım teorisi' ile ne demek istediğini ve ne demek istemediğini değil, aynı zamanda onun Legendarium'unun karakterini de daha derin bir şekilde anlamamıza olanak tanıyacağını düşünüyorum"* (Agøy, 1995, ss. 33, 31, 38).

Evelyn & Tamilmani (2008) ise modern edebiyatla *Tolkien*'in alt-yaratımı arasında kıyaslamalar yaparlar ve alt-yaratımın teolojik yapısını anlamaya çalışırlar. *"Günümüz yazarları, Tolkien'in felsefesini benimsemek istemiyor; bunun yerine, gerçekliği değiştirmeyi ve üzerinde kişisel kontrol uygulamayı amaçlıyorlar.*

Tolkien'in teorisi, hayal gücünün bizi insan gelişimi için doğru yola yönlendirme yeteneğini, aynı zamanda dini bağlamı ve ilahi takdiri dikkate alarak gösterir" (Evelyn & Tamilmani, 2008, s. 135). Yazarlar, ifade ettikleri bu düşünceleriyle, teoloji, yazarlık ve gerçeklik arasında bağ kurma eğilimindedirler. Araştırma, bu makalenin temel problemleriyle ilgili görülmemiştir.

Daniel Keating'in *Subcreation in Tolkien and Sayers: Reflections from a Theologian (Tolkien ve Sayers'te Alt-Yaratım: Bir Teologdan Yansımalar)* isimli çalışmasında, *J.R.R. Tolki*en ve *Dorothy Sayers*'in[2] alt-yaratım yaklaşımlarında teolojik dayanakları karşılaştırmaktadır.

> Şu anda yapmayı önerdiğim şey, Tolkien ve Sayers tarafından geliştirilen alt-yaratılış kavramı üzerine birkaç yorumda bulunmak ve bu fikri özellikle teolojik bir bakış açısıyla ele almaktır. Alt-yaratılış kavramının, bir Yaratıcının varlığını gerektiren, zaten doğru bir şekilde teolojik bir kavram olduğunu ve Tolkien ve Sayers'ın durumunda bu kavramın açıkça Hristiyan bir Yaratıcı ve onun yaratılışına dayandığını savunuyorum (Keating, 2006, s.14).

Daniel Keating'in *Sayer ve Tolkien*'in teolojik karşılaştırması anlamlıdır ancak bu makalenin sorusuyla ilgili değildir.

Hemminger'in (2014) çalışmasında ise dinin oyunlarda yalnızca oyun kültürlerinin temel bir unsuru olarak değil, aynı zamanda toplumun dine karşı tutumunun ve dinin toplumsal statüsünün daha geniş bir perspektifte bir yansıması olarak görülebileceği savunulmaktadır. Böylece dijital oyunlardaki dini içeriklerin görünür olmayan toplumsal gerçeklik inşa süreçlerinin gözlemlenmesine ve anlaşılmasına nasıl yardımcı olabileceği gösterileceğini düşünmektedir (Hemminger, 2014, s. 108).

Acharya & Wardrip-Fruin'in (2019), makale çalışması ise özgün bir yaklaşım getirerek, oyun dünyalarının ortaklaşa yaratımı (co-creation) üzerine odaklanmakta ve oyuncuların oyun dünyasını ortaklaşa şekillendirme süreçlerini incelemektedir. Bu anlamıyla çalışmada dijital oyunlarda dünya inşasıyla ilgili bölümde yer verilmiştir.

J.R.R. Tolkien üzerine yapılan kaynak araştırmasında, araştırmacıların daha çok alt-yaratımın teolojik dayanaklarıyla ilgilendiği görülmüştür. Bu duruma son bir örnek olarak; *María Del Rincón Yohn'*un *"J.R.R. Tolkien's Sub-Creation Theory: Literary Creativity as Participation in the Divine Creation" (J.R.R. Tolkien'in Alt-Yaratım Teorisi: Edebi Yaratıcılık, İlahi Yaratılışa Katılım Olarak)* başlıklı makalesi gösterilebilir.

---

[2] **The Mind of the Maker;** Türkçesi "*Yaratıcının Aklı"* isimli *Dorothy Sayers'ın* 1941'de yayımlanan eseridir. Sayer bu çalışmasında insan yaratımına teolojik bir yaklaşım getirmiştir (Keating, 2006, s.13-14).

Kuramsal Temeller, Kavramlar ve Tanımlar

J.R.R. Tolkien'in alt-yaratım kavramını anlayabilmek için tanımlanması gereken temel kavram ve kuramlar bu bölümde açıklanmıştır. Sırasıyla; *alt-yaratım ve dünya inşası, mitopya ve oyun deneyimi* biçimindedir.

Alt-yaratım ve Dünya İnşası; *J.R.R. Tolkien, Peri Masalları Üzerine* isimli, günümüzde makale olarak kabul edilen çalışmasında alt-yaratım kavramını tanımlamıştır. Alt-yaratım, *Yüzüklerin Efendisi*, *Hobbit* ve *Silmarillion* gibi eserlerin temelini oluşturur ve fantastik dünya inşa etmenin önemli bir yöntemi olarak kabul edilir. Düşsel bir dünyanın, içerdiği tüm bileşenlerle tutarlı, detaylı ve inandırıcı bir deneyim sunacak biçimde yaratılması olarak tanımlanabilir.

Tremblay (2023) bir dijital oyunda dünya inşasını, kurgusal ve dijital dünyaların yaratılma süreci olarak tanımlamaktadır. Bu süreç, hikâye anlatımı, oynanış, sanat, ses gibi pek çok disiplinle karşılıklı ve dinamik bir etkileşim içindedir. Dünya inşası, tüm bu unsurlarla oluşturulur ve bu unsurların tasarımında temel bir rol oynar. Dünya inşası, oyuncuların deneyimledikleri dünyanın inandırıcılığını ve tutarlılığını artırarak, oyuncu katılımını ve oyunun genel başarısını doğrudan etkiler. Ayrıca oyuncunun oyun evrenine olan bağlılığını güçlendirir (Tremblay, 2023, s. 9-13).

Acharya & Wardrip-Fruin (2019), oyun dünyalarının iş birliğine dayalı ortak yaratımı kavramını inceleyerek, oyuncuların oyun içerisindeki rollerini genişletmektedir. Bu kavrama göre oyuncular, oyun dünyasında yalnızca tasarımcılar tarafından hazırlanmış içerikleri deneyimlemekle kalmayıp, aynı zamanda aktif olarak bu dünyanın yaratım sürecine de katılmaktadırlar. Bu süreçte oyuncular hem oyuncu hem de tasarımcı rollerini bir arada üstlenerek oyun dünyasını şekillendirmekte, böylece oyun tasarımcıları ve diğer oyuncularla birlikte ortak bir dünya yaratmaktadırlar (Acharya & Wardrip-Fruin, 2019, s. 1).

Saxton (2013), *J.R.R. Tolkien'in* alt-yaratım kavramını "*Peri Masalları Üzerine"* adlı konferansında detaylı biçimde ele aldığını hatırlatır. *Tolkien*'e göre yazar, bir alt yaratıcı olarak ikincil kurgu dünyaları hayal eder ve yaratır. *Tolkien* ayrıca kendi fantastik kurgularında; özellikle "*Niggle'ın Yaprağı" (Leaf by Niggle)*, *Silmarillion*'un ilk bölümlerinde ve *Yüzüklerin Efendisi'nde*, yazım süreci için bir rehber işlevi gördüğünü belirtir (Saxton, 2013, s. 47).

Michelson (2019), Tolkien'in *"Peri Masalları Üzerine"* çalışmasında *"Faërie"* olarak yazdığı kelimenin öncelikle bir yer olduğunu belirtir. *Tehlikeli Diyar*, yaşadığımız birincil dünyadan farklı olarak ikincil bir dünyadır ve *Tolkien'in "alt-yaratım"* olarak adlandırdığı yaklaşımdır. *Tolkien*'in sözleriyle, *"Faërie, Elfler ve peri kızları, Cüceler, cadılar, troller, devler veya ejderhaların yanı sıra denizleri, güneşi, ayı, gökyüzünü; dünyayı ve içindeki tüm şeyleri, ağaçları ve kuşları, suyu ve taşı, şarabı ve ekmeği ve büyülendiğimizde biz ölümlü insanları barındırır"* (Tolkien's On Fairy-stories; s. 32; Michelson, 2019, s. 86).

Tolkien, evrendeki nesneleri ve kavramları Tanrısal yaratıcılığın altında görerek, insan yaratımını ancak bir alt-yaratım, ikincil bir yaratım olarak düşünür. Yani kavramı, kendi dünyasını yaratan insan biçimiyle de anlamaktadır. Wolf'a (2008) göre, *Tolkien*'in kadim bir geçmişi olan *Arda*'sı[3], *Yıldız Savaşları* veya *Uzay Yolu*'nun galaksisi aynı kavram altında birleştirilerek inşa edilmiş, ikincil dünyalar, alt-yaratım dünyalardır (Wolf, 2008; Erbaş, 2018, s. 34).

Bir hikâye, oyun veya başka bir yaratıcı eserde, inandırıcı ve detaylı bir dünya oluşturma süreci, dünya inşası olarak ifade edilebilir. Dünya inşasının en önemli belirleyenin mitlerin olduğuna değinilmiştir. Dijital oyunlarda dünya inşasının kültürel bileşenleri içinde; mitolojik öğelerin, varlıkların toplumsal bilinçte paylaşılan ortak bir yeri olduğunu hatırlatmak gerekir.

Huizinga'nın (2015) mitlerin dünyayı açıklamak için bir araç olduğunu savunduğu görüşleri şu şekildedir; "*İlkel insan mitosun yardımıyla dünyevi olguları açıklamaya çalışmakta ve insani şeylerin temelini tanrısalda aramaktadır. Mitosun gerçek görüntüsü verdiği değişken fantezilerin her birinde, ciddiyet ile şakacılığın sınırlarında yer alan yaratıcı bir zihin vardır"* (Huizinga, 2015, s. 21).

Arnheim (2004), bilişsel imgelerin oluşturulma süreciyle ilgili olarak hayali, mitolojik varlıkları üretebilmek için zihnin belleğindeki farklı görüntüler ve kavramları birleştirerek yeniden ürettiğini ortaya koyar. *"Hayal ya da fantezinin en kaba kavrama biçimidir bu, insan zihnine, mekanik olarak yeniden üretilmiş gerçeklik parçalarını birleştirme yetisinden daha yaratıcı bir şey yüklemeyen bir kavrayış biçimidir"* (Arnheim, 2004, s. 124).

Wolf (2008), dijital oyunlarda dünya inşa etmenin temellerini alt-yaratımda aramaktadır. *J. R. R. Tolkien*'in alt-yaratımı, kurgusal mitler yaratmak için kullandığı dil yöntemleriyle birlikte hayal edilmiş ve kurgulanmış bir dünya inşa etmeyi tanımlar (Wolf, 2008, ss. 324-331).

Konzack (2006), *Tolkien*'in her ne kadar fantastik kurgu türünü kurmuş olması büyük önem taşısa da asıl değerinin hayali bir dünyayı tasarlamaktan geldiğini düşünmektedir. *Tolkien*'in yaratımı ve *Orta Dünya*, gerçekten de yeni nesil anlatımsal oyunlar yazan insanlar için klasik bir kaynak ve malzemedir. *J. R. R. Tolkien*'in eserleri, *Geek*[4] kültürüne de ilham vererek bir fenomene dönüşmüştür. *Tolkien*'in *Orta Dünyası*, *Yüzüklerin Efendisi* olarak adlandırılan belirli kitap üçlemesinden daha fazlasıdır (Konzack, 2006).

[3] **Arda:** J.R.R. Tolkien'in yaratmış olduğu kurgusal dünya olan Legendarium'un merkezinde yer alan Dünya olarak tanımlanabilecek coğrafi alan (Tolkien, 2024a).

[4] **Geek:** İngilizce argo bir terimdir. Güncel kullanımda, kelime tipik olarak bir hobi veya entelektüel arayışa tuhaf biçimde takıntılı bir uzman veya hevesli kişiyi tanımlar. Özellikle aşırı entelektüel, modası geçmiş, sıkıcı veya sosyal olarak garip bulunan kişileri tanımlamak için kullanılan, küçümseyici genel bir ifadedir. Bilgisayar, rol yapma oyunları, bilimkurgu, edebiyatın özel türleri, kült TV dizileri, uzaylı kulüpleri gibi alanlarla ilgilenirler.

Silmarillion, *Yüzüklerin Efendisi*'nin geçtiği Üçüncü Çağ'dan çok daha eski olan Birinci Çağ'daki olayları konu edinmektedir. Buna rağmen Üçüncü Çağ'da yaşanan olayların tasarımına dair tüm temel noktaları içermektedir (Tolkien, 2024a, s. 7). *Christopher Tolkien*'in *Silmarillion*'un önsözünde geçen bu tanımına göre, *Tolkien*'in inşa ettiği dünyanın çağlar boyunca devam eden kurgusunu ve devamlılığını sağlayan tasarımını anlamak mümkündür.

Mitopya; *J.R.R. Tolkien, Peri Masalları Üzerine* makalesinde, kendi yarattığı mitolojik dünyayı tanımlamak için mitopya terimini kullanmıştır. Bu kavram, yazarın oluşturduğu geniş ve detaylı mitolojik arka planı ifade eder. Ayrıca sözlük karşılığı olarak terim; *"Yunanca mȳthopoiía'dan ödünç alınmıştır, mŷthos 'söz, hikâye, mit' + -o- -O- + -poiia (poieîn 'yapmak, üretmek, gerçekleştirmek' + -ia -IA giriş 1). Mit yapmak anlamında"* (Merriam-Webster, 2024).

Jacob & Menon (2023) ise mitopyanın çağdaş bir mit yaratma süreciyle ilgili olduğunu savunmaktadırlar. Onlara göre *Tolkien'*in *Peri Masalları Üzerine* isimli denemesi ise onu mit yapma *"mitopya"* kılavuzu olarak düşünülebilir (Jacob & Menon, 2023, s. 151).

Oyun deneyimi; Oyuncunun oyun etkinliği içinde deneyimlediği duygu, düşünce, sosyal ilişkiler ve fiziksel katılımın bütününü ifade eden çok katmanlı bir terimdir. Dijital oyun tasarımı, disiplinler arası bir alan olduğundan, yapısı da karmaşıktır. Bu karmaşık yapıdaki tasarımın temel amacı, oyuncuya eğlenebileceği bir oyun deneyimi yaşatmaktır. Çok farklı tür ve platformlarda geliştirilen oyunlar, farklı tipte oyuncu kitlelerine hitap edebilir.

Salen & Zimmerman'a (2004) göre, oyun oynamak demek oyunu deneyimlemek demektir. Oyunu deneyimlemek; oyunu görmek, dokunmak, duymak, koklamak ve tatmak; oyun sırasında vücudu hareket ettirmek, gelişen sonuca karşı duygular hissetmek, diğer oyuncularla iletişim kurmak ve normal düşünme kalıplarını değiştirmek anlamına gelir. Genel bir ifade olarak, oyunda deneyimi tanımlayan bileşenleri ise duyu veya zihin yoluyla bir nesnenin, düşüncenin veya duygunun kavranması olarak tanımlamaktadırlar. Bu, bilgi veya beceriye yol açan olaylara veya etkinliklere aktif katılımı içermektedir (Salen & Zimmerman, 2004, s. 313-344).

YÖNTEM

Bu makale *J. R. R. Tolkien*'in ileri sürdüğü alt-yaratım kavramını bir dünya inşa yöntemi olarak kabul etmektedir. Buna bağlı olarak ortaya bir model koymak için karşılaştırmalı yöntemler kullanılmış sonuç olarak bir model önerisi ileri sürülmüştür. Çalışmada, *J. R. R. Tolkien*'in mitopyası *Legendarium* evreninin edebiyattan sinemaya aktarımı incelenerek dijital oyunlar için bir dünya inşa modeli belirlenmiştir. Burada, alt-yaratımın bir dünya inşa modeli olarak içerdiği

bileşenlerle ortaya koyulması amaçlanmıştır. *Legendarium*'un kültürel ve tarihsel bağlamı, metinlerarası bir yaklaşımla karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

Karşılaştırmalı Analiz ve Sanat Metinleri

Sosyal bilimlerin en eski ve temel yöntemlerinden biri olan karşılaştırmalı yöntem, insan zihninin günlük hayatta sıklıkla başvurduğu doğal bir işlevidir. Bu yöntem, farklı toplumsal olguları, yapıları ve süreçleri karşılaştırarak benzerlikleri ve farklılıkları tespit etmeye olanak tanır. Karşılaştırmalı yöntem, toplumsal fenomenlerin, yapıların ve mekanizmaların açıklanması ve anlaşılması için kullanışlı bir araç olarak görülmektedir.

Bu makalede, Mill'in (1858; Aydın & Hanağası, 2017) geliştirdiği beş temel karşılaştırma yöntemi yaklaşımı benimsenmiştir. Bu yöntemler; *uzlaşma yöntemi, farklılık yöntemi, birlikte değişmeler yöntemi, tortu bakiyesi* ve *uzlaşma ve farklılık* kaidelerinin ortak yöntemi olarak sınıflandırılmıştır (Tepegöz, 2014; Aydın & Hanağası, 2017, s. 69).

Mill'in (; Aydın & Hanağası, 2017) yaklaşımına göre, bu araştırmada bahsi geçen yöntemlerden uzlaşma yöntemi ve farklılık yöntemi olmak üzere ikisi benimsenmiştir. *1. Uzlaşma yöntemi*; kıyaslanan iki ya da daha çok olay veya yapıdan benzer bileşenlere odaklanılmasıdır. *2. Farklılık yöntemi;* yine kıyaslanan iki ya da daha çok olay veya yapıdan farklı bileşenlere odaklanılmasıdır.

> Eğer bir fenomenin meydana geldiği iki veya daha fazla örnek yalnızca bir ortak duruma sahipse ve fenomenin meydana gelmediği iki veya daha fazla örnek yalnızca o durumun yokluğunda benzerlik gösteriyorsa, bu iki grup örneğin yalnızca farklı olduğu durum, fenomenin etkisi, nedeni veya nedeninin vazgeçilmez bir parçasıdır (Mill, 2009, s. 284).

Sanat metinleri, söylem aracılığıyla diğer metinler tarafından emilir. Böylece metinler, alıntılar ve atıflardan oluşan bir mozaik oluşturur. Metinlerarasılık, üç boyutlu bir yapı içerir: metnin öznesi, muhatap ve dış metinler. Bu şekilde, metin bir özne olarak yatay eksende hem kendine hem de muhataba aittir. Dikey eksende ise her metin, en az bir başka metnin okunabileceği bir metinler kesişimidir. Yani, önceki ve eşzamanlı olarak dolaşımda olan söylemlerin taşıyıcısıdır (Kristeva, 1986, ss. 36-37).

Julia Kristeva'nın metinlerarasılık teorisi, bir metnin anlamının diğer metinlerle olan ilişkileri üzerinden şekillendiğini öne sürer. Bu teoriyi, farklı medya türleri (bu çalışma bağlamında edebiyat, sinema, oyunlar) arasında geçişkenliğin ve etkileşimin nasıl gerçekleştiğini anlamak için önemli bir araç olarak görmek mümkündür. Çünkü görsel anlatım da bir sanatsal metindir ve ürettiği söylemler, göstergeler, yazılı metinler, diyaloglar ve sahneler metinlerarası bir bakışla okunabilir. Böylece *Julia Kristeva'nın* teorisi, *Tolkien*'in eserlerinin sinema ve dijital oyunlara uyarlanmasındaki etkileşimleri analiz etmek için kullanılabilir.

> Tolkien, dillerin ve kültürlerin zaman ve mekânda ayrılmaz bir şekilde köklendiğine, coğrafyanın insanların düşünme ve hareket etme biçimlerini büyük ölçüde belirlediğine, insan çeşitliliğinin yerin karmaşık ayrıntılarına bağlı olduğuna, bir halkın ilk ürünlerinin mitler ve hikayeler olduğuna inanıyordu" diye açıklar (Wood, s. 594; Saxton, 2013, s. 56).

Diğer bir deyişle, bu tarihsel ayrıntılar herhangi bir metnin oluşumu için çok önemli olsa da hikâyenin kendisinden öncelikli olmamalıdır. *Tolkien*'in *On Fairy-Stories* adlı eserindeki metafor kullanılacak olursa, metinsel anlamların çeşitli parçaları ve kaynakları, filolojik olandan kültürel olana kadar, hikâyeyi oluşturan çorbanın kemikleri olduğu söylenebilir (Saxton, 2013, s. 56).

BULGULAR

Alt Yaratımı Oluşturan Bileşenler

Legendarium'u oluşturan bileşenler bu çalışmada şu başlıklar altında sınıflandırılmıştır: *mitolojik etkiler, teolojik, tarihsel atıflar ve sanat, coğrafya, dil, öz yaşamsal deneyimler.* Bu sınıflandırma çalışmasının dayanağı, *Tolkien*'in eserleri, akademik çalışmaları ve bunlar üzerine yapılan araştırmalardır.

Mitoloji; *Tolkien*'in yaratımında Anglo-Sakson mitolojisinin etkisi yaygın olarak tartışılan bir durumdur. Anglo-Sakson mitolojisindeki olaylar, isimler ve varlıklar, İskandinav ve Germanik mitlerden referans almaktadır. *Tolkien*'in; *Kral Artur* ve *Yuvarlak Masa Şövalyeleri,* Anglo-Sakson kökleri tartışmalı olan şiirsel anlatı *Beawolf,* İzlanda *Sagası*[5] *Edda'*lar[6] ve Finlandiya epik destanı *Kalevala*'dan[7] etkiler taşımaktadır (Carpenter 2000; Černochová, 2008, s. 10).

Černochová (2008), bir dilbilimci olarak *Tolkien*'in, yabancı dilleri sevmesine rağmen, daha güçlü bir şekilde efsanelerden ve mitlerden etkilendiğini belirtmektedir. *Yayıncısı Stanley Unwin'*e 4 Mart 1938'de yazdığı bir mektupta *Tolkien* şöyle der; *"Ama öykünün, daha zeki bir okuyucu için yüzeydeki maceradan uzaklaşmadan muazzam bir şekilde geliştirilmiş çok sayıda felsefi ve mitolojik*

[5] **Saga;** Orta Çağ İzlanda edebiyatında, anlatının türüne, doğasına veya yazıldığı amaca bakılmaksızın, düz yazıdaki her tür hikâye veya tarihsel olayı tanımlayan bir terimdir. (Encyclopaedia Britannica, 2020).

[6] **Edda;** 13. yüzyıla ait iki kitapta bulunan antik İzlanda edebiyatı külliyatıdır ve genellikle *Nesir Edda*, *Genç Edda*, *Şiirsel Edda* ve *Yaşlı Edda* olarak farklı sınıflar ayrılır. Bu eserler, modern Alman mitolojisi bilgisi için en kapsamlı ve detaylı kaynaktır (Encyclopaedia Britannica, 2024).

[7] **Kalevala;** Fin Ulusal Destanı, Fin sözlü geleneğinin bir parçası olan eski Fin baladları, lirik şarkılar ve büyülerden derlenmiştir. Kalevala, halk malzemesini iki baskıda yayımlayan *Elias Lönnrot* tarafından derlenmiştir (1835'te 32 cümbüş, 1849'da 50 cümbüş olarak genişletilmiş). (Encyclopaedia Britannica, 2024).

çıkarımlara sahip olduğunu söylemeliydim. Vera historia[8] *ile mitos karışımını dayanılmaz buldum"* (Carpenter 2000; Černochová, 2008, s. 10).

Tolkien'in mitopyasında, yaratılış sonrasında *Arda*'ya gelen meleklerden biri *Ulmo*'dur. *Ulmo*'yu, *Tolkien*, *"Suların Efendisi"* olarak tasvir eder (Tolkien, 2024a). *Ulmo*'nun genel tasvirinin, Yunan mitolojisindeki *Poseidon*'a referans verdiği rahatlıkla iddia edilebilir. *Tolkien*, yalnızca kuzey mitolojilerini değil, bir yönüyle Avrupa kültür havzasına ait külliyatı da sahiplenmektedir.

Tolkien, incelediği çok sayıda efsane ve mit arasında üç kaynağın öne çıktığını belirtir; İzlanda *Edda'ları, Anglo-Sakson Beowulf* ve Finlandiyalıların epik destanı *Kalevala.* Ayrıca *Tolkien* mitolojik atıflarını, *"Silmarillon'da birinci çağın bitişinde Güneşten Önceki Işık'ın yeniden keşfedildiği savaş, çok fazla benzemese de sanıyorum ki kaynağını en çok Ragnarok adlı İskandinav mitinden alıyor"* (Tolkien, 2024a, s.22) biçiminde ifade etmektedir.

Tolkien'de teolojik, tarihsel atıflar ve sanat; *J.R.R. Tolkien'in Silmarillon* üzerine yaptığı çalışmalar üzerine *Christopher Tolkien*'in *Silmarillion*'un önsözünde değindiği önemli tanımlardan biri *"sonraki çalışmalarında ortaya çıkan teolojik ve felsefi kaygılarının altında mitoloji ve şiir gömülüydü"* (Tolkien, 2024a, s.8) demesidir.

Tolkien'in yaratımında, teoloji, sanat ve anlatının uyumlu biçimde harmanlanması ve diğer metinlere verdiği atıflar için *Silmarillion*'da *Eru*[9] üzerine yazılan metin ise açıklayıcı bir örnektir. *"Eru vardı, Tek Olan; Ilúvatar derlerdi adına Arda'da. Ve o önce Ainur*[10]*'u yaptı, Kutsal Olanlar'ı, bunlar zihninin evlatları idiler ve sair hiçbir şey yaratılmadan evvel onunla birlikteydiler"* (Tolkien, 2024a, s.37).

Eru, yani tanrının Elf dilindeki ismi *Ilúvatar'*dır. Tanrı, düşüncesinde melekleri *(Ainur)* yaratır. Hristiyan teolojisinde Tanrı'nın ezeli ve ebedi olduğu, meleklerin ise tanrı tarafından yaratılmış ilk varlıklar olduğu kabul edilir (Tolkien, 2024a, s.51).

Tolkien'in yaratımında müziğin uyumu, bilgelikten gelmektedir ve tanrı *Eru Ilúvatar*'ın temasına uyum, alt-yaratımın doğasını temsil eder. *Ainur*'ların *(ilk yaratılan melekler) Eru*'nun huzurunda müzikle konuşur ve bu uyumlu müziğe *Ainulindalë* denir. Bu müzik evrensel yaratımın temelidir ve meleklerin tekilliğinden gelir. Bu yüzden tam uyum içinde olmaları beklenir. Ancak meleklerden biri *Melkor*

[8] **Vera historia;** *Samsatlı Lukianos'un* milattan sonra ikinci yüzyılda yazdığı *Gerçek bir Hikâye* adlı eseri.

[9] **Eru Ilúvatar:** Tolkien'in mitopyasında "tek hâkim, her şeyin babası, büyük yaratıcı" olarak kabul edilen varlık (Tolkien, 2024a).

[10] **Ainur:** Eru Ilúvatar tarafından yaratılan ilk meleklerdir. Ainur iki ana gruba ayrılır: Valar ve Maiar (Tolkien, 2024a).

bu uyumu bozar böylece yaratımın temeline çatışma tohumu ekilir, tekillik kırılır (Tolkien, 2024a, Ss.37-38-39).

Michael (2018), *Tolkien*'in kurgusunda Finlerin epik destanı *Kalevala*'nın etkisine müzik üzerinden dikkat çeker. *Tolkien*'in kurgusu ve *Kalevala*'da, müziğin, şarkıların yeri ve önemi büyüktür. Destanın ana karakter olan *Väinämöinen, Finler*'in ulusal enstrümanı kanteleyi çalarak hayvanları büyülemektedir. Buradaki ana tema sanatsal uyumun tanrısal yaratımın temelinde olması ve doğal olana aykırı olan yaratımların, yaratılışın doğasını bozacağıdır.

Frost'un (1897), *Yuvarlak Masa Şövalyeleri: Kral Arthur ve Kutsal Kâse'nin Hikâyeleri* isimli kitabında *Galahad* karakteri ve *Yüzüklerin Efendisi*'nin ana karakterlerinden *Frodo Begins* arasında hem teolojik hem de metinsel anlamda benzerlikler bulunmaktadır. Ayrıca benzerlikleri kutsal kupa sembolü üzerinden, Hristiyan inancı ve *Frodo*'nun taşıdığı güç yüzüğüyle kıyaslanabilir. *Frodo* güç yüzüğünden kurtulmaya çalışırken *Galahad* Kutsal Kupaya ulaşmaya çalışmaktadır (Frost, 1897, ss. 164-166). Ayrıca *Galahad* ve *Frodo'*nun seçilmiş kişiler olduğunu vurgulamak gerekir.

Dil; *Tolkien*'in (2024a), yarattığı diller arasında en bilinenleri *Quenya* ve *Sindarin*'dir. Bu diller, *Orta Dünya*'daki Elf ırkının ana dilleridir ve *Tolkien*'in dilbilimsel yeteneğinin göstergesidir. *Quenya*, *Tolkien*'in kurduğu Elf dilleri arasında en eskilerinden biridir ve *yüksek Elf dili* olarak bilinir. *Arda'*da, özellikle *Valinor'*da yaşayan *Noldor Elfleri* tarafından konuşulmuştur. *Sindarin, Tolkien*'in yarattığı bir diğer Elf dilidir ve özellikle *Orta Dünya*'daki *Gri Elfler* tarafından konuşulmuştur. Bu dil, *Orta Dünya*'da en yaygın olarak konuşulan Elf dili olarak bilinir. *Sindarin*, *Yüzüklerin Efendisi* serisinde önemli bir rol oynar ve çoğu karakter, özellikle de *Rivendell* ve *Lothlórien Elfleri* tarafından konuşulur. *J.R.R. Tolkien; Collins Yayınevi'nin* editörü *Milton Waldman'a* 1951'de yazdığı mektupta yarattığı dünyadaki dil üzerine şu ifadeleri kullanmaktadır; *"Hikâyelerimin arkasında bir diller örüntüsü var…İngilizcede yanıltıcı biçimde Elfler adını verdiğim yaratıklar için, birbiriyle bağlantılı, neredeyse tamamlanmış olan iki dil yarattım…Efsanelerimde anılan isimlerin hemen hepsi bu diller içinde icat edildi"* (Tolkien, 2024a, ss.15-16).

Coğrafya; Kuhn ve Habermann (2011), *Orta Dünya* üzerine yaptıkları coğrafyanın çözümlenmesi çalışmasında, İngiltere ve Avrupa'nın iklim, bitki örtüsü ve topoğrafya benzerliğini kıyaslamışlardır. Nicel verilerle yapılan karşılaştırmada bu benzerlik belirlenmiş ve Avrupa efsaneleriyle karıştırılarak üretilen bu yeniden üretim bulgularla ortaya konulmuştur. *Tolkien,* haritalar ve temsili çizimleri önemsemiştir. Yaratılan dünyayı destekler ve açıklar biçimde kullanmıştır. Burada *Tolkien'in* okuyucunun yeni bir dünyayı keşfeden bir kâşif gibi hissetmesi olgusuna da vurgu yapılabilir.

Öz Yaşamsal Etkiler; *Tolkien, Legendarium*'u yaratırken bilinçli ya da bilinçsiz olarak etki altında kaldığı olaylardan bahsedilebilir. Bu olayların başında,

I. Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkileri gelmektedir. Doğal olarak, *Tolkien*'in ruh dünyasını tam anlamıyla kavramak, yalnızca tahminlere dayanan belirsiz bir alan olarak kalmaktadır. Özellikle bazı mitsel öğelerin ne ölçüde planlı kullanıldığını anlamak zor olabilir; yine de *Tolkien*'i etkilediği iddia edilen öz yaşamsal etkiler bu sınıflandırmaya dahil edilmiştir. Buradaki sınıflandırma çalışması, bileşenleri detaylı bir biçimde analiz etmekten ziyade, bu bileşenleri belirlemeye yöneliktir.

J.R.R. Tolkien, 1882 Güney Afrika doğumludur, babasının ölümünden sonra annesiyle küçük bir İngiliz kasabasına yerleşen *Tolkien*; kurguladığı *Shire* isimli *Hobbit* köyünün, *Sarehole* isimli bu kasabayla bağlantılı olduğu düşünülür. *I. Dünya Savaşı*'nda yer alan *Tolkien*; burada yaşadığı olumsuz deneyimlerin etkisiyle, modernizmin yıkıcı yönü, makineleşme kaygısı ve doğanın tahribatı gibi kavramlar üzerine yaratımının temeline oturtmaya başlamıştır. Savaş sonrası Oxford'da kariyerine devam eder. Savaş döneminde *Legendarium*'un bileşenlerini hatta öncesinde Elf dilinin gelişimini başlattığı bilinmektedir. *Tolkien*, Hıristiyan inancı, Anglo sakson ve İskandinav kültüründen yoğun biçimde etkilenmiştir (J.R.R. Tolkien, Wikipedia, 2025).

Tolkien Anglo-sakson, İskandinav mitlerini yeniden yorumlayarak kendi dünyasına özgü mitopya başka bir deyişle çağdaş bir mit yaratmıştır. *Tolkien*'in evreni, mitler, masallar, anlatılardan bağımsız düşünülemez. *J. R. R. Tolkien*'in bu tanımı destekleyen fikirleri şu biçimdedir; *"Bu türde bir tat Yunan, Kelt, Roma, Germen, İskandinav ve Fin (beni yürekten etkilemiştir) efsanelerinde vardı ama mütevazı destan kitapları dışında İngilizce hiçbir şey yoktu"* (Tolkien, 2024a, s.14). *Tolkien*, burada İngiliz kültürünün kendine ait mitolojik birikimden yoksun olduğundan bahsetmektedir. Buna dayanarak *Tolkien*'i çağdaş bir mit, mitopya yaratmaya iten kişisel nedenlerden biri İngiliz kültüründe eksik bulduğu bu birikim olduğu rahatlıkla iddia edilebilir.

Buna Göre Legendarium'u oluşturduğu sonucuna varılan bileşenler şekil 1'de sunulmuştur.

Şekil 1.

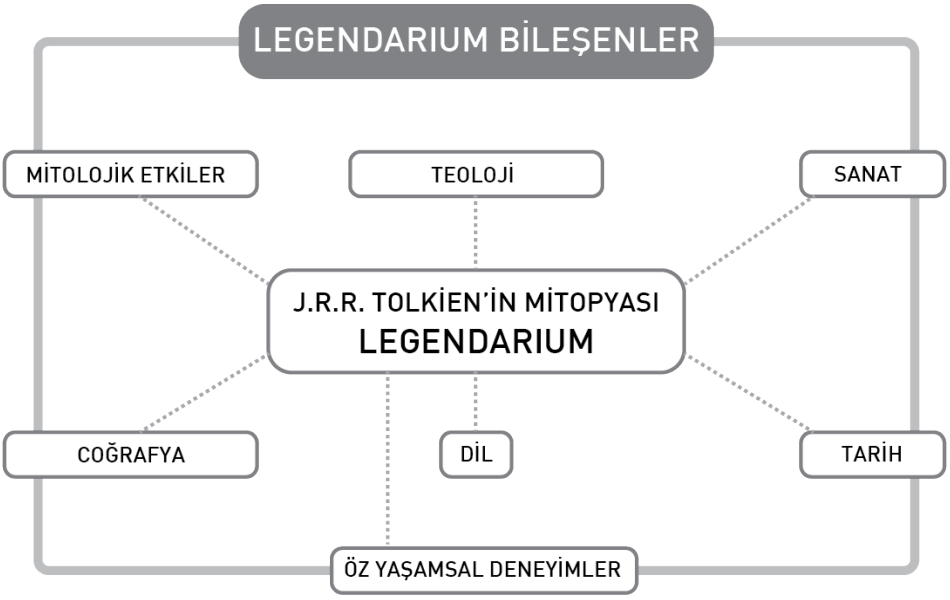

Kaynak: (Erbaş, 2025).

Tolkien'in Yaratımında Metinlerarasılık

Kral Arthur efsanesi, mistik objeler, destansı yolculuklar, seçilmiş kahramanlar ve ruhsal sınavlar gibi birçok tematik, yapısal ve sembolik unsuru içinde barındırır. Bu bağlamda, *Galahad* ve *Frodo,* saflığın ve ahlaki bütünlüğün temsili olarak öne çıkmaktadır. Her ikisi de içsel saflıkları ve güçlü iradeleri nedeniyle önemli görevler üstlenmişlerdir. Örneğin, *Kral Arthur*'un şövalyeleri *Kutsal Kupa*'yı tam anlamıyla görememekte, bu nedenle onu bulmak amacıyla bir yıllık arayışa çıkmaya yemin etmektedirler. Ancak, yalnızca saf bir yüreğe sahip olan *Galahad*, *Kutsal Kupa*'yı gerçekten görebilmektedir (Frost, 1897, ss. 164-166).

Palmer (2005), İncil kökenli arketiplerin, farklı anlatı versiyonları olan *Kral Arthur* efsanesinin oluşumunda etkili olduğunu tespit eder. Yani *Kral Arthur* efsanesi incili bir efsane olarak yeniden üretimi olarak düşünmektedir. Efsanede *Kral Arthur* büyük bir Hristiyan kralı olarak tasvir edilir ve romantizm anlatılarına sıkı sıkıya yerleşmiştir. Zaman içinde İngiltere için bir tür ulusal sembol haline gelmiştir. *Kral Arthur,* sadece Mesih benzeri bir model olarak ortaya çıkmaz, uzun süre öğretileri de yeryüzünde kalmaya devam eder. Yazarın iddiasına göre, Batı medeniyetinin yayılmasının başlıca figürlerinden biri olur.

Palmer (2005), beklenmedik kahraman olgusunu, taştan kılıcı çekerek tahtı hakkeden *Kral Arthur* için geçerli olan durumun hobbit *Frodo'nun* beklenmeyen bir kahraman olarak *Yüzüklerin Efendisi'nde* ortaya çıkmasına benzetir.

Aslında benzerlikler çok boyutludur; bir kayada saplı *Ekskalibur*[11] isimli kılıcı çeken *Arthur* ile başta *Narsil'i*[12] reddeden asıl kahraman *Aragorn'un* benzerliği dikkat çekicidir. Her ikisi de kılıçla kaderlerini birleştirerek hakları olan tahtı kabul etmektedirler. *Kral Arthur'un* bilge büyücüsü *Merlin* ile *Yüzüklerin Efendisi'ndeki Gandalf'da* benzer özelliktedirler. Her ikisi de zamandan azadedir ve bilgelik yolundan geçerek büyü şah olurlar.

Narsil'in Elf ustalar tarafından yeniden dövülerek, *Aragorn'un* kılıca *Batı'nın Alevi (Anduril)* ismini verdiğini burada hatırlatmakta fayda vardır. Kılıcın yeniden dövülmesi, *Aragorn*'un kaderi olan tahtın kabulünü temsil eder böylece anlamı yeniden üretmektedir.

Şekil 2.

Kaynak: (bunker158.com, 2021), (museumreplicas.com, 2021).

Jackson (2003), *Yüzüklerin Efendisi: Kralın Dönüşü* isimli filminde, *Aragorn*'un "*Batı'nın Halkı"* ifadesini kullandığı konuşma, *Mordor'un Kara*

[11] **Ekskalibur;** *Kral Arthur'un* efsanevi büyülü kılıcıdır tıpkı *Narsil* gibi kaderi seçilen kişiye bağlıdır.

[12] **Narsil;** Narsil, Quenya dilinde "Güneş" anlamına gelen Anar ve "Ay" anlamına gelen Isil kelimelerinin birleşiminden oluşur, yani "Güneş ve Ay" anlamına gelir. Narsil, İkinci Çağ'da Nogrodlu cüce demirci Telchar tarafından dövülmüştür. Üçüncü Çağ'da, Narsil'in parçaları Ayrıkvadi'de korunmuş ve Tek Yüzük'ün yeniden ortaya çıkmasıyla birlikte, kılıç yeniden dövülerek Andúril (Batının Alevi) adını almıştır (Wikiedia, 2025).

Kapıları önünde gerçekleşir. Bu sahnede *Aragorn, Gondor* ve *Rohan* askerlerine cesaret vermek için etkileyici bir konuşma yapar. Replik: *"...Bu dünyadaki sevdikleriniz için, sizlere kalmanızı emrediyorum, Batı'nın Halkı!"* (Jackson, 2003).

Orijinal metin olan kitap halinde ise *"Batı Halkı"* ifadesini Büyü şah *Gandalf* karakteri kullanmaktadır. *Gandalf*: *"Dayanın Batı'nın İnsanları! Hüküm saati geldi"* (Tolkien, 2024b: 904).

Yönetmen *Peter Jackson*, Büyü şah *Gandalf*'ın kitaptaki *"Batı Halkı"* ifadesini *Aragorn* karakterine layık görerek erki bilgelikten savaşçılığa doğru değiştirerek güç ilişkilerini yeniden kurmaktadır.

Gerçekliğin oyun evreninde yeniden üretimi ve alt-yaratımın bu olgu üzerindeki etkisi konusunda ise Hemminger (2014), *C.S. Lewis* ve *J.R.R. Tolkien*'in peri masalları ve mitler için söyledikleri şeylerin, bugün oyun mekânları için de geçerli olmalı ve uygulanması gerektiğini vurgulamaktadır. Tutarlı bir peri masalının bizim için yapabildiğini, "*gerçekliğin içsel tutarlılığına sahip bir dünyada geçen" bir oyun da kendi yöntemleriyle yapabilir (Tolkien 1965: 47; Hemminger, 2014, s. 122).* Dijital oyun mekânları, birincil dünyanın malzemelerinden kelimeler ve imgeler aracılığıyla hikâyeler dokuyarak, günlük yaşamdan beslenir, gerçeklikten türetilir ve tekrar gerçekliğe akar (Tolkien 1965; Hemminger, 2014, s. 122).

Howard (2008), *Yüzüklerin Efendisi'nin* içindeki inanç kodlarının, Pagan ve Hristiyan inançlarının karışımından oluşturulduğunu düşünmektedir. *Tolkien'in Beowulf* çalışması üzerine; kökleri Britanya olmayan bu destanın, bir İngiliz mitolojisi yaratma amacıyla *Tolkien* tarafından yeniden yapılandırıldığı, aslında sadece *Howard'ın* ortaya koyduğu değil, yaygın olarak kabul edilen bir görüştür. *Tolkien'in Beowulf* çalışmasında ortaya koyduğu yapılandırma yöntemini ise, Pagan dehşeti, karanlık Orta Çağ tarihi ve Hristiyanlık kurtuluşu olarak açıklamaktadır. Pagan ve Hıristiyan inancını harmanlayıp, Hristiyan ve *İskandinav* kıyamet imgeleriyle karıştırılarak, geleneksel dini figürlerle yeniden yaratılmıştır. *Tolkien'in* amacı; Avrupa mitolojik, kültürel ve tarihsel birikimiyle enkarne olmuş bir destan yaratmaktır.

J.R.R. Tolkien'in *Beowulf: The Monsters and the Critics* (Beowulf: Canavarlar ve Eleştirmenler, 1936) adlı makalesi, *Beowulf* destanına dair modern edebi eleştirinin en önemli metinlerinden biri olarak kabul edilir. *Tolkien*, bu makalesinde *Beowulf*'un yalnızca tarihî bir belge olarak değerlendirilmesine karşı çıkar ve eserin güçlü bir şiirsel yapı ve tematik derinlik içerdiğini savunur (Tolkien, 1936, s. 245-295). *Tolkien*'in vurguladığı gibi, *Beowulf* bir *"kahramanlık öyküsü"* değil, *"insanın kaçınılmaz yazgısı"* üzerine bir anlatıdır (Tolkien, 1936, s. 285).

Bu yaklaşım, *Yüzüklerin Efendisi*'nde de belirgindir; *Frodo Begins*, gücüyle değil, fedakârlığıyla kahraman olur. *Beowulf ve Yüzüklerin Efendisi* arasında kahramanlık ve destansı yapı, canavarlar ve kötülük algısı, krallık ve liderlik gibi temalarda ciddi benzerlikler bulunmaktadır. *Beowulf*'un son savaşında yanında kalan sadık *Wiglaf*'ın, *Frodo*'nun yanında kalan *Sam*'e büyük ölçüde ilham verdiği

söylenebilir (Tolkien, 1936, s. 290). *Tolkien*, *Beowulf*'un temel yapısını, özellikle *Aragorn* karakteriyle yansıtmıştır. *Beowulf*'ta kahraman, gençliğinde cesur bir savaşçı olarak ortaya çıkar ve sonunda bir kral olarak ejderhaya karşı savaşırken ölür (Tolkien, 1936, s. 285).

Palmer (2005)'a göre, *Yüzüklerin Efendisi* elbette temelde dinsel ve Katolik bir eserdir. Hayali dünyadaki din, kültler veya ritüeller sembolik biçimde verilmektedir. Bu sembolizm, genellikle arketiplerde kendini gösterir. Örneğin, büyü şah *Gandalf* karakteri sembolik olarak koruyucu bir meleği temsil eder. Arketip olarak bilge peygamberi veya kurban kahramanı yansıtır. İncil'deki sembolizm ve arketip örnekleri *Yüzüklerin Efendisi'nde* çok sayıda bulunmaktadır.

Tolkien'in evreninde; Avrupa mitleri, pagan kültürü ve Hristiyanlık inancı ile birleşik bir yapı içermektedir. *Tolkien,* ikinci çağın bitişinde ismi geçen tanrılara sadık *Elendil'i (Elf dostu) "Nuh'un hikâyesine göndermede bulunan figür"* (Tolkien, 2024a, s.34) olarak tanımlamaktadır.

Lee ve Solopova'ya (2015) göre, *Tolkien*'in Orta Çağ şiirine duyduğu ilgi bilinmektedir. Kariyeri boyunca, kendi mitolojisinin bir parçası olarak düzenli şekilde eski İngilizce şiirler yazmıştır. Dahası, Orta Çağ kültürü araştırmalarına yaptığı en önemli katkılardan biri, eski dönem anlatılarından geriye kalan metinlerin birer edebiyat eseri olarak değerlendirilmesi gerektiği konusundaki ısrarıdır. 1936'da sunduğu *Beowulf: Canavarlar ve Eleştirmenler* başlıklı ünlü konferansında, bilim insanlarını *Beowulf*'a edebi bir metinden çok tarihsel bir belge olarak yaklaştıkları için eleştirmiştir.

Hart'ın (2007) aktardığına göre, *Tolkien*, 1955'te *Houghton Mifflin Company*'ye yazdığı bir mektupta şunları ifade etmiştir:

> Sanıyorum ki Peri Masalları Üzerine yüksek edebiyatın önemli örneklerinden biridir ve yanlış bir şekilde çocuklarla ilişkilendirilmektedir. Ancak, St. Andrew'de verdiğim bir konferansta bu görüşlerimi dile getirdim. Bence bu oldukça önemli bir çalışmadır ve en azından üzerinde düşünülmeyi hak etmektedir (J.R.R. Tolkien, akt. Hart, 2007, s. 1).

Grybauskas (2012), *Tolkien*'in anlatımda derinlik oluşturma çabasının yeni bir durum olmadığını, ancak araştırmacıların bu anlatımın dayanaklarını anlamak için yoğun şekilde çalıştıklarını belirtmektedir. *Tom Shippey*'nin görüşlerine dayanarak, *Tolkien*'in *Orta Dünya*'ya filolojik bir perspektiften yaklaştığını ve bu dünyayı büyük ölçüde *Kuzey Avrup*a efsanelerinden türetilen bir zeminde yeniden inşa ettiğini aktarır. *Shippey*'e göre*, Tolkien*, "*eski edebiyatın parçalarını alarak, çarpıcı biçimde genişleterek tutarlı bir anlatı haline getirdi"* (Shippey; Grybauskas, 2012, s. 2). Ayrıca, *Tolkien*'in oğluna yazdığı bir mektupta, eski anlatıların özüne zarar vermeden daha tutarlı bir biçimde inşa edilmesinin önemine dikkat çektiği ifade edilmiştir**.**

Alt-Yaratımın Dijital Oyun Deneyimi Üzerine Etkisi

Dijital oyunların sunduğu gerçekçi dünyaların deneyimlenmesi, oyuncuların oyun evrenine derinlemesine bağlanmasını sağlamaktadır. Bu durum, gerçek hayatta hayal edilen dünyaların sanal ortamda gerçekçi bir şekilde deneyimlenmesinin doğal bir sonucudur. Dijital oyun evreninde gerçekçi deneyimlerin oluşturulması için kullanılan yöntemlerin analiz edilmesi gerekmektedir. Ancak bu süreç, yalnızca teknolojik bir üretim olarak değil, aynı zamanda yaratıcı bir eylem olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, araştırmanın temel savları doğrultusunda, dijital oyunların yaratım süreci alt-yaratım kavramı ile ilişkilendirilebilir. Teknolojik ve kültürel değişimlerin sonucu olarak ortaya çıkan bu yeni yaratım sürecinin kökenlerini anlamak için sinemanın geleneksel anlatı yapıları ile edebiyatın sağladığı anlatı mirasını incelemek anlamlı bir yöntem olarak değerlendirilebilir.

Irwin'e (2020) göre sanal ve artırılmış gerçeklik, oyun oynama deneyimleri, canlı video paylaşımı ve dijital sinema gibi hareketli görüntü teknolojileri, dünyayı farklı şekillerde yorumlayarak yeni bir film ve oyun deneyimi oluşturmaktadır. Irwin'in yaklaşımı iki temel varsayıma dayanmaktadır: İlk olarak, teknoloji tarafsız bir araç değildir hem olumlu hem de olumsuz etkiler yaratabilir. İkinci olarak, teknoloji, bireylerin kendilerine ve dünyaya bakışlarını köklü bir şekilde değiştirir. Bu varsayımlar göz önünde bulundurularak, teknolojik deneyimlerin neden olduğu karmaşık dönüşümü daha iyi anlamak için öncelikle geleneksel sinemanın incelenmesi, ardından da hareketli görüntü kavramının dijital çağ bağlamında yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir (Irwin, 2020, s. 2208).

Arnheim (2012), düşüncelerin bir biçime ihtiyaç duyduğunu ve bu biçimin bir ortamdan türemesi gerektiğini savunmaktadır. Ona göre, zihindeki her düşüncenin sinir sisteminde bir karşılığı bulunmalıdır. Beynin, düşünmeye elverişli tüm kavramların bedensel eşdeğerini ve bu kavramların maruz kaldığı işlemlerin fiziksel karşılıklarını barındırması beklenmektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, üretilmiş gerçekliklerin belirli karşılıkları olduğu ve bu karşılıkların beyinde deneyimler aracılığıyla tanımlandığı söylenebilir.

Ritchea (2013), çağdaş medya üretimlerinde yaratıcıların, özellikle video oyunlarında, filmlerde ve romanlarda, *J.R.R. Tolkien* tarafından geliştirilen alt-yaratım temelli dünyalar inşa ettiklerini tespit etmektedir. Bu bağlamda, dijital oyunlar, alt-yaratım sürecinin en belirgin şekilde kendini gösterdiği alanlardan biri olarak değerlendirilebilir. Oyun dünyalarının nasıl inşa edildiği ve bu yapı içerisinde anlatı dinamiklerinin nasıl kullanıldığı hem edebiyat hem de dijital medya çalışmaları açısından önemli bir konudur.

Tolkien, Peri Masalları Üzerine adlı çalışmasında, peri masallarının ve dini metinlerdeki anlatıların, yaratılışın bir insan türü olarak kavranmasına yönelik bir ihtiyaçtan doğduğunu öne sürmektedir. Ona göre, insanın yaratma gereksinimi, Tanrı'nın suretinde yaratılmış olmaktan kaynaklanmakta ve bu yaratıcı süreci çoğaltma zorunluluğuna dayanmaktadır (Ritchea, 2013, s. 99). İnsan yapımı

anlatılar, deneyimlenen dünyadan alınan imgelerin yeniden biçimlendirilmesiyle oluşur ve bu süreç, benzer yapay dünyaları üretmek için yeni imgeler yaratılmasını sağlar. Dijital oyun evrenleri de bu anlatı üretim süreçlerine dayalı olarak oluşturulmakta ve oyuncuların katılımıyla sürekli genişleyen dinamik yapılar haline gelmektedir.

Irwin (2020), hareketli görüntü kültürünün, geleneksel sinema deneyiminden ayrışmasının sanıldığından çok daha karmaşık bir olgu olduğunu ileri sürmektedir. Bu düşüncelerini, *Vivian Sobchack*'ın dijitalleşen görüntü teknolojilerinin geleneksel sinema algısını ve deneyimini köklü bir biçimde dönüştürdüğüne dair görüşlerine dayandırmaktadır. *Sobchack*'a göre, yeni medya araçları yalnızca dünyayı ve bireylerin kendilerini ifade etme biçimlerini değil, aynı zamanda insan bilincini de yeniden yapılandırarak farklı bir temsil biçimi oluşturmuştur (Irwin, 2020, s. 2209).

Almeida vd. (2013), video oyunlarındaki başarının temelinde, oyun ile etkileşimden elde edilen deneyim yattığını düşünmektedir. Oyun deneyimi, özellikle şu üç temel bileşen üzerinden şekillenmektedir: *Sürükleyicilik (Immersion):* Oyuncunun kendisini oyunun dünyasında hissetmesini sağlayan yapılar. Akış (Flow): Oyuncunun, oyunun dinamikleri içinde kaybolarak zaman ve mekân algısını yitirmesi. *Görevler (Tasks):* Oyun içindeki ilerlemeyi ve oyuncunun dünyayla etkileşimini sağlayan unsurlar.

Ancak, oyun deneyimi yalnızca bu bileşenlerle sınırlı değildir. Video oyunları, oyuncu ile oyun arasındaki etkileşimden doğan, kişisel motivasyonları ve beklentileri içeren bir deneyim alanı yaratmaktadır. Oyuncu, pasif bir tüketici olmaktan öte, oyunun anlatısını şekillendiren aktif bir katılımcıdır.

Bu bağlamda, alt-yaratım, oyun deneyimi üzerinde doğrudan etkili olan bir unsurdur. Oyun dünyalarının inşası, *Tolkien*'in tanımladığı alt-yaratım süreciyle paralellik göstererek, oyuncuların kendi anlatılarını oluşturmalarına olanak tanımaktadır. Oyunlarda yaratılan sanal evrenler, gerçek dünyanın bir yansıması olmanın ötesinde, oyuncuların aktif biçimde katıldığı, değiştirdiği ve yeniden ürettiği dinamik hikâye anlatıları haline gelmektedir.

Tablolar

Tablo 1. Karşılaştırma tablosu.

Kategoriler	Kaynak	Benzer Yönler	Farklılık
Mitoloji	Yuvarlak Masa Şövalyeleri: Kral Arthur ve Kutsal Kâse'nin Hikâyeleri	Kutsal Kılıç; Ekskalibur-Narsil. Kutsal Kupa ve Güç yüzüğü gücün temsili. Seçilmiş Kişi Frodo ve Galahad.	Güç yüzüğü kötülük nesnesi. Kutsal Kupa iyilik nesnesi.

	Yunan Mitolojisi	Ulmo "Suların Efendisi"-Poseidon	
	Avrupa Elf mitleri	Anlatım, konu, karakter ve üslup benzerlikleri.	Elflerin minik varlıklar değil, zarif ince uzun güzel varlıklar olarak tasviri
	Ragnerok	Güneşten Önceki Işık'ın yeniden keşfedildiği savaş-Ragnerok.	
	Kalevala	Väinämöinen, Finler'in ulusal enstrümanı kantele-Müzikle Yaratılış.	
Teolojik yapı	Hristiyan teolojisi	Tanrı- Eru Ilúvatar, Melekler- Ainur Yaratılış-Yaratılış Seçilmiş kişi- Fredo, Aragorn Peygamber, Mesih-Gandalf, Şeytan-Melkor Nuh'un hikâyesine göndermede bulunan figür-Elf Dostu. Kutsal Kupa manevi bir nesne.	Cehennem ve Öteki Dünya olguları. Kutsal Kupa'ya karşılık gelen güç yüzüğü kötülük nesnesi.
	Kalevala	Finler'in ulusal enstrümanı kantele-Müzikle Yaratılış.	
Sanat	Klasik Avrupa Halk Masalları	Anlatım, konu, karakter ve üslup benzerlikleri.	Kendisinin reddetmesine rağmen Tolkien'in modern anlatıda konumlandırılması.
	Avrupa Orta Çağ Şiirleri	Tolkien, düzenli olarak Avrupa Orta Çağ şiirlerinden etkilenerek şiirler yazmıştır.	
Coğrafya	Avrupa Coğrafyası	Britanya'dan Avrupa ana karası ve doğu bölgelerinin benzerliği.	Legendarium'da Daha bütünleşik bir harita.
Dil	Avrupa Dilleri	Tolkien bir dil bilimci olarak Avrupa dillerini karıştırarak Quenya ve Sindarin dillerini geliştirmiştir.	
Tarih	Birinci Dünya Savaşı	Modernizmin Yıkıcı Etkileri-Doğanın ve medeniyetin yok edilmesi.	

Tablo 2. Metinlerarası İlişkiler.

Kategoriler	**Kaynak**	**İlişki**
Uyarlama	Hristiyan teolojisi	Yaratılış, Tanrı ve melekler.
	Beowulf	Wiglaf ve Sam Gamgee. Sadık yoldaş, kahramana bağlılık. Aragorn ve Beowulf. Savaşçı Kral.
	Kalevala	Tanrı, Meleklerin yaratılış anı müzikle ilişkilendirilir Ainur'lar Eru'yla müzikle konuşur. Väinämöinen, Finler'in ulusal enstrümanı kanteleyi çalarak hayvanları büyülemektedir.
Anlamın Yeniden İnşası	Kral Artur ve Yuvarlak Masa Şövalyeleri	Ekskalibur'un taştan çekilmesi ile kırılmış kılıç Narsil'in Yeniden Dövülmesi. Kahramanın görevi kabulü.
	Paganizm	Karanlık Orta Çağ tarihi ve Hristiyanlık inancının Paganizmle karıştırılarak anlamın yeniden üretimi.
Gönderme	Hristiyan teolojisi	Tanrılara sadık Elendil'i (Elf dostu) Peygamber Nuh'un hikâyesine göndermede bulunan figür.

ALT-YARATIM MODELİNİN TANIMLANMASI

Bu araştırmanın amacı olan dijital oyun tasarımcıları için *J.R.R. Tolkien*'in alt-yaratım yaklaşımını temel alan uygulanabilir bir alt-yaratım modeli geliştirmek ve dünya inşası sürecine yönelik olarak geliştirilen yöntem bu bölümde tanımlanmaktadır.

J.R.R. Tolkien'in makaleler, hikâyeler ve romanlarla oluşturduğu evrensel yaratım kurgusu olan *Legendarium,* iç içe geçen bütünsel bir yapı gösterir. Bir öykünün anlatıldığı çevreyi sahnelemekten çok daha fazlasını sunar*; Eru Ilúvatar* ve *Ainur*'ların *Arda*'yı ve içindeki ırkları, dilleri yaratmasıyla başlayan, teolojik ve karmaşık bir tasarımdır. Bir hikâye anlatımından daha çok, tarih, çağlar, dil, zaman, yaratıklar ve bitki örtüsü, coğrafya, kültür gibi öğelerin birbiriyle çelişmeden kullanılarak yaratıldığı bütünsel bir dünyadır. *Elfler, hobbitler, orglar, nazgullar, goblinler, cadılar, büyücüler* ve *zamandan azade insanlarıyla Arda,* bu bilinen hayali varlıkların; *Tolkien*'in dünyasına özgü bir yeniden yaratım düzlemidir. Çünkü *Tolkien,* bu varlıkları mitsel kökeninden farklılaştırarak kendi dünyasında yeniden oluşturur. Örneğin; hikâyeler bütününde ilk yaratılanlar olarak geçen Elflerin Avrupa

mitlerinde tarifiyle *Tolkien*'in Elfleri farklıdır. Bir yönüyle bu tasarımın tanrısal yaratımın taklidi olduğunu düşünen *Tolkien;* kavrama ikincil bir yaratım eylemi anlamı yükleyerek, alt-yaratımı tanımladığı görülmektedir.

J.R.R. Tolkien, kendisini çağdaş bir yazar olarak görmemektedir. Bununla birlikte, çağdaş edebiyat ve tasarımın pek çok alanını güçlü bir şekilde etkilemeye devam etmektedir. Destan geleneğini sahiplenen *Tolkien*, bir görsel tasarımcı gibi, anlatıyı başarılı bir şekilde görsel tasvirlerle birleştirir. Detaylı bir tasarım anlayışına dayanan anlatılarını oluştururken, eskiyi koruyarak kendi özgün önerisiyle harmanlar ve çağdaş bir mit, bir mitopya yaratır. Bu yaratım güçlü bileşenleriyle, detaylandırılmış bir oyun deneyimi sunmak için önemli bir yöntem olarak ortaya çıkmaktadır.

I. Dünya Savaşı deneyimi, modernizmin yarattığı yeni ve yıkıcı kültürün değiştirdiği dünyayı *Tolkien*, sevmemektedir. Bu nedenle eski masalların doğallığına özlem duyar. *J.R.R. Tolkien*, temel aldığı mitolojik referanslarla eski ile yeni arasında bir köprü kurarak çağdaş bir masal yaratırken, kendine özgü edebi bir biçem ortaya koymaktadır. Edebi yaklaşımının temelleri, eski efsanelere, söylencelere ve halk masallarına dayanır. Bu öğeleri çağdaş bir zeminde yorumlayarak anlatıyı süreklilik içeren bir kurguyla inşa eder. *Kral Arthur, Beowulf* ve *Kalevala* gibi efsane ve masalları yeniden üretir.

Alt-yaratımın, dijital oyunlarda yaratılan dünyaları etkili bir deneyime dönüştürmek için geliştirilen bir tasarım metodu olduğu sonucuna varmak mantıklı görünmektedir. *Tolkien*'in mistik dayanakları olan ikincil dünyalar yaratma yaklaşımı, okuyucuya, tanrısal yaratımı taklit ederek deneyimleyebileceği inandırıcı bir dünya sunma fikrinden hareket eder. Bir başka açıdan ise bu yaklaşım, daha çok bir tasarım modelini ifade etmektedir. Makalenin öncesinde, bu modelin genel yapısı bileşenlerine ayrılarak analiz edilmiştir. Buna göre, *Legendarium*'u oluşturan bileşenler şu şekilde sınıflandırılmıştır: *mitolojik etkiler, teolojik yapı, edebiyat, coğrafya, dil, tarih ve özyaşamsal deneyimler*. Bu sınıflandırma modeli, sinema ve dijital oyunlarda bir tasarım yöntemi olarak uygulanabilir niteliktedir. Ancak, bu bileşenler arasında *"özyaşamsal etkiler"* daha tartışmalı bir unsur gibi görünmektedir. *Tolkien*'in *Legendarium* yaratım süreci, birkaç yıl içinde tamamlanmış bir çalışma değildir. Aksine, neredeyse bütün hayatını adadığı farklı türden çalışmaların zamanla bir araya gelerek belirli sonuçlara ulaştığı uzun soluklu bir süreci temsil eder.

Tolkien'in bir dilbilimci olarak yaptığı çalışmalar, tarihi metinlerin yeniden çözümlenmesi ve üretimi gibi zengin bir araştırma döneminin birikimi olarak değerlendirilmelidir. Doğal olarak, modernizmin kaygıları, savaş ve doğanın yok oluşuyla gelişen makineleşmiş dünyayla girdiği ruhsal çatışmaları içeren öz yaşamsal deneyimlerin, bu yaratım sürecinde büyük bir etkisi bulunmaktadır. Ancak, sinema ve dijital oyunlar, kolektif olarak üretilen endüstriyel sanat formları olarak edebi metinlerden farklı bir konumda durmaktadır. Bu durum, film ve dijital oyun tasarımcılarının bir yapıtı üretirken yaşamsal deneyimlerden faydalanmadığı

anlamına gelmez. Aksine, bu deneyimlerin kullanımı, birçok farklı deneyimin kolektif bir zekâ ile örgütlenmesini içeren bir modelin varlığına işaret etmektedir. Bu bağlamda, bir tasarım modeli olarak düşünülen alt-yaratımın sınıflandırma modeli, *Legendarium*'u oluşturan bileşenlerden farklı bir şekilde ifade edilmelidir. Bu çalışma, *Tolkien*'in alt-yaratımını çözümlerken, aynı zamanda genel olarak uygulanabilir bir alt-yaratım modeli geliştirmeyi de amaçlamıştır. Modellemede öz yaşamsal etkiler, oyun deneyimi anlamında *deneyimler* olarak tanımlanarak sekil 3'te makalenin aslı amacı olan modelleme önerisi şematik olarak verilmiştir.

Dijital oyunlarda yaratılan evrenler, yalnızca teknolojik bir üretimin sonucu değil, aynı zamanda alt-yaratım temelli bir anlatı sürecinin parçasıdır. Bu süreç, edebiyat, sinema ve yeni medya araçlarının sunduğu anlatı gelenekleriyle şekillenmektedir. Özellikle *Beowulf* ve *Yüzüklerin Efendisi* gibi klasik anlatılar, video oyunlarındaki hikâye inşasında büyük rol oynamış, *Tolkien*'in alt-yaratım kavramı, çağdaş dijital dünyaların yaratılmasına doğrudan ilham vermiştir. Oyuncuların oyun dünyalarına katılımı, yalnızca bir eğlence aracı değil, aynı zamanda yaratıcı ve anlatısal bir deneyim olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, dijital oyunlardaki alt-yaratım süreci, bireyin kendini ifade etme ve yeni gerçeklikler inşa etme biçimi olarak ele alınabilir.

Buna göre *Legendarium*'u oluşturan bileşenlerden hareket ederek genel bir alt-yaratım modeli şu şekilde önerilmiştir: *Yaratım teorisi, mitoloji, hikâye, sanat metinsel paylaşımlar, coğrafya, tasarım (görsel, işitsel, yazınsal), tarih, dil, deneyimler.*

Şekil 3. Alt-yaratım bileşenler

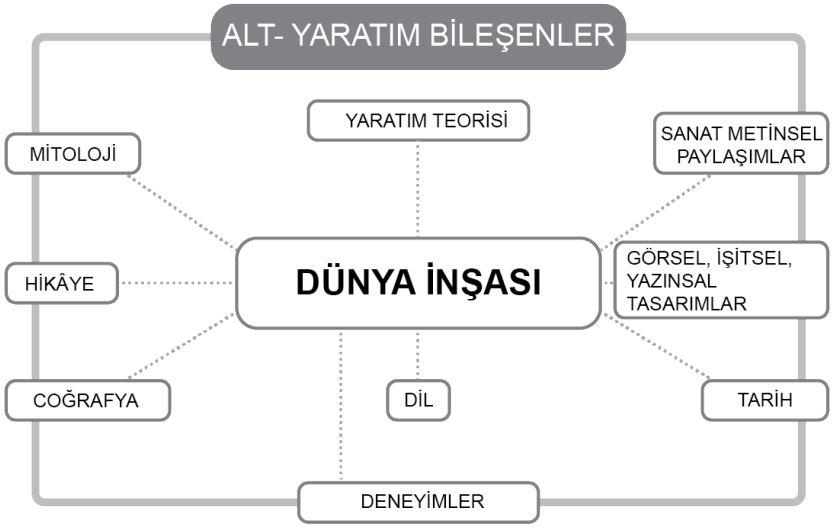

Kaynak: Erbaş, 2025

Dijital Oyun Yapısı İçinde Alt-Yaratım Modelinin Uygulanması

Tolkien'in alt-yaratım yaklaşımından yola çıkarak ortaya koyulan modele göre, dijital bir oyunun analiz edilmesi veya yapılandırılması, oyunun yapısını oluşturan farklı bileşenlerle ilişkilendirilebilir. Örneğin modelin bileşenleri, bir oyunun anlatı yapısı, seviye tasarımı veya mekanikleri ile bağlantılı olabilir. Ayrıca, bu yapılar keşif ve iş birliği gibi öğelerle de değerlendirilebilir.

Hunicke, Leblanc & Zubek'e (2004) göre bir oyunun farklı bileşenlerinin birbirleriyle nasıl ilişkilendiğini anlamak ve uyumlu bir bütün oluşturmak için, farklı soyutlama seviyeleri arasında hareket edebilmek gerekir. MDE (Mekanikler, Dinamikler ve Estetik) çerçevesi, oyunları tüketim süreci açısından analiz eder ve bu süreci üç temel bileşene ayırarak tasarımcı ve oyuncu bakış açılarını birleştiren bir model oluşturur. Hunicke, Leblanc & Zubek (2004), *Kurallar, Sistem* ve *Eğlence* olarak tüketim süreci açısından tanımlanan bileşenlerin tasarımsal karşılıklarını, *Mekanikler, Dinamikler* ve *Estetik* olarak tanımlarlar (Hunicke, Leblanc & Zubek, 2004, s. 2).

Şekil 4. MDE Çerçevesi

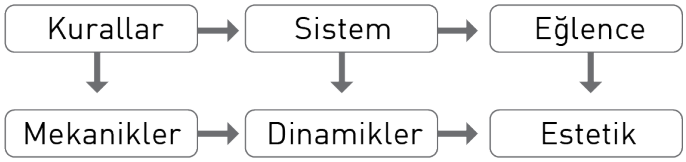

Kaynak: Hunicke, Leblanc & Zubek'in (2004),

Mekanikler, oyuncuya oyun bağlamında sunulan çeşitli eylemler, davranışlar ve kontrol sistemleridir. Oyunun içeriğiyle (bölümler, varlıklar vb.) birlikte mekanikler, genel oynanış dinamiklerini destekler. Dinamikler, mekaniklerin oyuncu girdilerine ve birbirlerinin çıktılarından zaman içinde nasıl etkilendiğini tanımlayan, oyunun çalışma anındaki davranışlarını açıklar. Estetik ise oyuncunun oyun sistemiyle etkileşime girdiğinde deneyimlediği arzu edilen duygusal tepkileri ifade eder (Hunicke, Leblanc & Zubek, 2004, s. 2).

Hunicke, Leblanc & Zubek'in (2004) günümüzde de geçerliliğini koruyan bileşen tanımına dayanarak, bu makalede sunulan alt-yaratım modeli üzerinden *The Elder Scrolls V: Skyrim* dijital oyununun kısa bir analizi yapılmıştır. Bu analiz, modelin işleyişini daha iyi açıklamak ve uygulanabilirliğini göstermek amacıyla sunulmuştur. Bu çalışmada geliştirilen model farklı yaklaşımlarla kullanılmaya açıktır. Hunicke, Leblanc & Zubek'in (2004), estetik bileşeniyle ilişkili olarak genel bir sınıflandırma yapmaktadır. Buna göre bu sınıflandırma; Duygusal sürükleyicilik (Sensation), Fantazi (Fantasy), Anlatı (Narrative), Meydan okuma (Challenge),

Sosyallik (Fellowship), Keşif (Discovery), İfade (Expression), Harmoni (Submission) biçimindedir (Hunicke, Leblanc & Zubek, 2004, s. 2).

Adams (2009) tarafından yazılan *Fundamentals of Game Design* adlı eser, oyun tasarımının temel unsurlarını ele almakta ve özellikle seviye tasarımına (Level Design) kapsamlı bir bölüm ayırmaktadır. Seviye tasarımının diğer tasarım bileşenleriyle olan ilişkisini detaylı bir şekilde inceleyen bu eser, oyun tasarımının temel dinamiklerini anlamak açısından önemli bir kaynak olarak değerlendirilebilir.

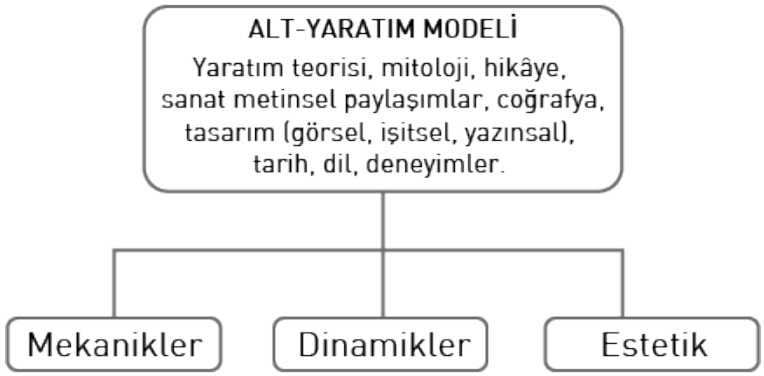

Şekil 5. Hunicke, Leblanc & Zubek'in (2004) ortaya koyduğu bileşenler ile bu araştırmada geliştirilen alt-yaratım modelinin şematik gösterimi.

Adams (2009), seviye tasarımını, oyun tasarımcısı tarafından sağlanan bileşenler kullanılarak oyuncuya doğrudan sunulacak deneyimin oluşturulma süreci olarak tanımlamaktadır. Seviye tasarımının temel unsurları arasında seviyenin başlangıç koşulları, oyuncunun karşılaşacağı zorluklar, seviyenin bitiş koşulları, oynanış ile hikâye arasındaki etkileşim, seviyenin estetiği ve atmosferi yer almaktadır (Adams, 2009, s. 359).

Seviye tasarımının evrensel ilkeleri üzerine süregelen tartışmalara rağmen Adams (2009), bu ilkeleri belirli prensiplere dayandırmaktadır. Buna göre, oyunun ilk seviyeleri öğretici nitelikte olmalı, seviyeler monoton bir tempoya sahip olmamalı ve oyuncunun zorlayıcı bir mücadele sonrasında tükettiği kaynakların yenilenmesi sağlanmalıdır. Ayrıca, tasarımda mantıksız unsurların bulunmaması, kısa vadeli görevlerin açık bir biçimde iletilmesi, riskler, ödüller ve karar sonuçlarının oyuncuya net bir şekilde sunulması gerekmektedir. Bununla birlikte, oyuncunun kararlılığının ödüllendirilmesi, güçlü bir ön plan tasarımının oluşturulması ve seviye akış düzeninin oyunun türüne ve yapısına uygun biçimde tasarlanması önemli unsurlar arasında yer almaktadır. Örneğin, doğrusal veya paralel seviye düzenleri gibi yapılar, oyunun genel tasarımına uygun olarak kurgulanmalıdır (Adams, 2009, ss. 361-362).

Bu çalışmada sunulan alt-yaratım modelinin, oyun tasarımı bağlamında farklı yapı ve bileşenlerle nasıl ilişkilendirilebileceğini göstermek amacıyla, Hunicke, Leblanc & Zubek'in (2004) MDA çerçevesi ile Adams'ın (2009) oyun tasarımına yönelik temel ilkeleri ele alınmıştır. Bu doğrultuda, sonraki bölümlerde iki farklı uygulama örneği sunularak modelin pratik kullanımına dair iki kısa analiz sunulmuştur.

THE ELDER SCROOLS V: SKYRIM ALT-YARATIM ANALİZ ÖRNEKLERİ

The Elder Scrolls (Kadim Yazıtlar), Bethesda Game Studios tarafından geliştirilen ve *Bethesda Softworks* tarafından yayımlanan açık dünya rol yapma oyunları serisidir (Bethesda Softworks, 1994; *Bethesda Game Studios,* 2002, 2006, 2011). Seri, oyunculara geniş özgürlük sağlayan açık uçlu oynanış mekanikleri ile beğeni toplamıştır. Bu özellik ilk kez 1994 yılında yayımlanan *The Elder Scrolls: Arena* oyununda ortaya çıkmıştır (Bethesda Softworks, 1994). Bugüne kadar serinin beş ana oyunu yayımlanmış olup bunlardan öne çıkanları *The Elder Scrolls III: Morrowind, The Elder Scrolls IV: Oblivion* ve *The Elder Scrolls V: Skyrim*'dir (Bethesda Game Studios, 2002, 2006, 2011).

Bu bölümde, *The Elder Scrolls V: Skyrim* dijital oyununda ortaya konulan alt-yaratım modelinin bazı bileşenleri ile Hunicke, Leblanc ve Zubek'in (2004) sunduğu oyun bileşenleri eşleştirilerek incelenmiştir. Bu doğrultuda, söz konusu modelin dijital oyunlarda analiz ve yapılandırma süreçlerine nasıl örnek teşkil edebileceği ele alınmıştır.

Teolojik yapı, coğrafya, tarih; *The Elder Scrolls* evreni, düzen ve kaos arasındaki karmaşık bir denge üzerine kuruludur ve bu denge, *Aedra* (tanrılar) ile *Daedra* (daedrik prensler) arasındaki ilişkilerle temsil edilir (Bethesda Game Studios, 2006, 2011). Bu açıdan evrenin mitolojisi, İbrahimi inançlardaki basit tanrı-şeytan ikiliğinden çok, Kuzey Avrupa paganizminin karmaşık kozmolojisine yakındır (Bethesda Game Studios, 2011). Evrenin oluşumu ve temel yapısına ilişkin derin ve karmaşık bilgiler, oyuncular tarafından *"Lore"* olarak adlandırılan bir bilgi sistemi içinde toplanmıştır. Bu sistem, oyun dünyasının coğrafya, tarih ve metafizik gibi çeşitli yönlerini içeren zengin bir kaynak olarak kabul edilir (Bethesda Game Studios, 2006, 2011). Burada açıklanan bileşenler oyun estetiği içinde değerlendirilmiştir. Oyun estetiğinin öğeleri olarak, anlatı, fantezi, mekanik ve harmoni gibi yapılarla ilişkilendirilebilir.

Hunicke, Leblanc & Zubek'in (2004) Oyun Bileşenlerine Göre Alt-yaratım Modelinin Uygulama Örneği

Dil, teoloji ve mitoloji açısından *The Elder Scrolls V: Skyrim*'de, Ejder Doğan (Dragonborn) terimi, ejderha dilinde *Dov-ah-kiin* olarak söylenir. *Ejder Doğanlar*, doğuştan seçilmiş özel varlıklardır ve kehanetler, onların gelişini müjdeleyerek kaderlerinin *Alduin* isimli ejderha tanrısını öldürmek olduğunu söyler.

Alduin, dünyanın sonunu getireceği öngörülen güçlü bir varlıktır. Bu anlatı, fantazi ve oyun mekanikleri ile doğrudan ilişkilidir. Örneğin, Ejder Doğan'ın büyülü haykırışları (Shouts veya Thu'um), hem savunma hem de saldırı unsurları içeren önemli bir oyun mekaniğidir (Bethesda Game Studios, 2011).

Coğrafya; *The Elder Scrolls V: Skyrim*, oyunculara geniş bir açık dünya haritasında özgürce dolaşma ve istedikleri görevleri seçme imkânı sunan bir oyun yapısına sahiptir. Serinin tüm oyunları, dokuz farklı bölgeye ayrılmış olan T*amriel* kıtasında geçmektedir. *Tamriel*, her biri kendine özgü coğrafi yapıya, kültüre ve ırklara sahip farklı eyaletlerden oluşmaktadır (Bethesda Game Studios, 2002, 2011). Bu açık dünya yapısı, oyunun mekanik ve dinamikleriyle doğrudan ilişkilidir ve detaylı bir şekilde incelenebilir. *The Elder Scrolls V: Skyrim*'in dünyası, oyuncuların serbestçe keşfedebileceği dağlar, vadiler, nehirler ve çeşitli biyomları içeren geniş bir haritaya yayılmaktadır. Bu coğrafi çeşitlilik, oyunun mekaniklerine çeşitli açılardan etki etmektedir. Örneğin, oyuncular farklı bölgeleri keşfederken doğal engellerle (dağlar, nehirler, ormanlar vb.) karşılaşmakta ve bu durum, oyunun seyrüsefer (navigation) sistemini şekillendirmektedir. Dağlık bölgelerde hareket etmenin zorluğu, oyuncuları yolları ve patikaları kullanmaya teşvik ederken, açık arazilerde serbest dolaşım imkânı sunulmaktadır. Bununla birlikte, coğrafi yapı, oyunda kullanılan ulaşım mekaniklerini de doğrudan etkilemektedir. Oyuncular, yürüyerek, at kullanarak, yüzerek veya hızlı seyahat sistemini kullanarak hareket edebilmektedirler. Arazinin sunduğu zorluklar, oyuncunun bu mekanikler arasında seçim yapmasını gerektirerek oyun deneyimini çeşitlendirmektedir. Ayrıca, çevresel tasarımlar ve arazi yapısı, seyrüsefer sisteminin işleyişi açısından da önem taşımakta, oyuncunun oyun dünyasında yön bulma stratejilerini belirlemesine katkıda bulunmaktadır (Bethesda Game Studios, 2011).

Sanat; oyun mekaniği bakımından Kitaplar, günlükler ve taş yazıtlar aracılığıyla derinlemesine bir dünya sunulmuştur. Oyuncu, oyun dünyasına dair yazılı belgeler aracılığıyla bilgi edinebilir. Dinamikler olarak değerlendirildiğinde; okunan kitaplar bazen görevleri tetikleyebilir veya oyuncunun yeteneklerini artırabilir. Estetik olarak ise; Kitapların tasarımı, yazı stilleri ve farklı uygarlıklara ait belgeler, oyunun kültürel zenginliğini yansıtmaktadır. Oyunun yadımlandığı tarihten bugüne dek *Skrim* oyun şarkıları sosyal medyada popüler olmuştur.

The Elder Scrolls V: Skyrim, *Ejderdoğan Geliyor (Dragonborn Come)* isimli popüler şarkının sözlerinden bir bölüm;

> [1. Kıta]
>
> Kahramanımız, kahramanımız
>
> Bir savaşçının yüreğine sahip
>
> Söylüyorum sana, söylüyorum sana
>
> Ejderdoğan geliyor (Bethesda Game Studios, 2011).

Şekil 6. Kaynak (gamerant.com, 2025).

Adams'ın (2009) Seviye Tasarımında (Level Design) Düzenler (Layouts) Çalışması Bakımından Alt-yaratım Modelinin Uygulanabilirliği

Bu analizde, *J.R.R. Tolkien*'in alt-yaratım yaklaşımına dayanan model çerçevesinde, T*he Elder Scrolls V: Skyrim'in* seviye tasarımının kısa bir incelemesi sunulmuştur. Adams'ın (2009) *Oyun Tasarımın Temelleri* çalışmasındaki *Düzenler* bölümü temel alınarak, *Skyrim*'in oyun dünyasının nasıl tasarlandığı ve oyunculara nasıl bir deneyim sunduğu değerlendirilmiştir. Buradaki amaç ortaya koyulan modelin farklı bileşen ve yapılarla ilişkilendirilebileceğini göstermektir.

Adams (2009) düzenleri, *Açık Düzenler, Doğrusal Düzenler, Paralel Düzenler, Dairesel Düzenler, Ağ Biçiminde Düzenler, Merkez ve Dallar Düzeni ve Karışık Düzenler* olarak yedi kategoriye ayırmaktadır.

Bu bölümde, alt-yaratım modelinin bileşenlerinden olan *Mitoloji* bileşeni ile Adams'ın (2009) seviye tasarımının bir türü olarak tanımladığı *Doğrusal Düzen* ilişkilendirilmiştir. T*he Elder Scrolls V: Skyrim'*in farklı bölümleri farklı düzenlerle analiz edilebilecek durumdadır.

Tolkien, kurguladığı *Orta Dünya*'nın arka planına zengin bir mitoloji yerleştirmiş; *Silmarillion* gibi eserlerle kapsamlı bir yaratılış destanı, tanrılar panteonu ve efsaneler bütünü oluşturmuştur. Benzer şekilde, *The Elder Scrolls* evreninin kendine özgü bir mitolojik altyapısı vardır. Oyunda dünyanın yaratılışı, tanrılar ve kadim güçler hakkında kapsamlı anlatılar bulunur. Örneğin, evrendeki tanrısal varlıklar *Aedra* ve *Daedra* olarak ikiye ayrılır; *Aedra*'lar dünyanın yaratılmasına katılmış kadim ata varlıklar iken *Daedra*'lar yaratıma doğrudan iştirak etmeyen güçlü ruhlardır. Bu ikilik, oyun dünyasının kozmolojisini ve iyilik-kötülük dengesini belirler. *Skyrim*'de oyuncu, *Ejderdoğan* kimliğiyle kadim bir kehanetin

parçasıdır; ejderhaların tanrısı *Akatosh* ve zamanı büken ejderha *Alduin* gibi mitolojik figürler ana hikâyeye yön vermektedir. Oyundaki birçok görev ve mekân, bu mitolojik geçmişe dayanır: *Elder Scrolls* denilen *Kadim Yazıtlar* zamanın dokusunu etkileyebilen efsanevi nesnelerdir; *Nord* ırkının efsanelerinde bahsedilen *Sovngarde* diyarı, tıpkı *Tolkien*'in *Valhalla* veya *Mandos Salonları* gibi, oyunda ziyaret edilebilen bir öbür dünya mekânıdır. Tüm bu unsurlar, *Skyrim*'in dünyasını derinlemesine düşünülmüş bir mitolojiyle zenginleştirir. Sonuçta oyun, sadece yüzeysel bir fantezi olmaktan öte, kendine özgü mitolojik temelleri olan bir evren sunar (Bethesda Game Studios, 2002, 2006, 2011).

Skyrim'de yer alan *Nord* mitolojisi, *Tolkien*'in *Orta Dünya* mitolojisindeki gibi bütünlüklü bir tarih ve tanrısal yapıya sahiptir. *The Elder Scrolls* evreninde

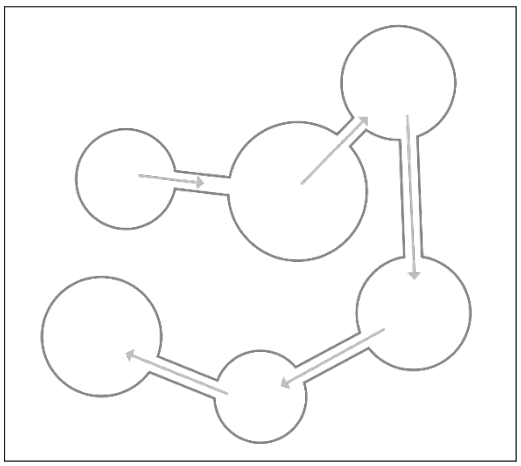

Şekil 7. Adams'dan (2009) uyarlanan doğrusal düzen şeması.

Aedra ve *Daedra* kavramları, mitolojik yapı için temel oluşturur. Adams'a (2009) göre oyun dünyası, oyuncunun keşfetmek isteyeceği kadar zengin olmalıdır. Bu temellere dayanarak oyun derin bir seviye tasarımı sunmaktadır (Adams, 2009, s. 366).

Seviye tasarımının düzen (layout) kavramıyla ilişkisi, oyunlarda anlatısal yapıyı ve oyuncunun deneyimleyeceği hikâyenin akışını doğrudan şekillendirir. Özellikle doğrusal düzen (linear layout), oyun tasarımcılarına hikâyeyi ve oyuncu deneyimini kontrollü ve belirli bir sıra ile sunma imkânı sağlar. Bu düzen, genellikle hikâyenin dramatik ve anlamlı gelişimini korumak isteyen tasarımcılar tarafından tercih edilir. Adams (2009), doğrusal düzenin oyuncunun hikâyeyi adım adım takip etmesini sağlayarak, hikâyenin belirli unsurlarının sıralamasına ve önem derecesine dikkat çektiğini ifade eder.

The Elder Scrolls V: Skyrim'de, genel olarak açık ve serbest bir dünya yapısı benimsenmiş olsa da bazı görevlerde mitolojik ve dramatik anlatının güçlendirilmesi

için doğrusal düzene başvurulmuştur. Bu görevlerde seviye tasarımı ile anlatı yapısı sıkı bir ilişki içindedir. Bu tür doğrusal görevlerin başarılı bir örneği olarak, *"The Way of the Voice"* görev dizisi gösterilebilir. Bu görev dizisi, oyuncunun kadim bilgelik sahibi rahip topluluğu olan *Gri Sakallar*'dan *(Greybeards)* eğitim alarak ejderhaların gizemini adım adım keşfetmesini sağlar. Oyuncunun görev dizisi boyunca geçeceği mekânlar ve karşılaşacağı olaylar, önceden belirlenmiş bir sıra içinde tasarlanmıştır. Görevin her aşamasında sunulan bilgiler, bir sonraki aşamanın içeriğine temel oluşturmakta ve bu sayede oyuncunun hikâyeyi anlamlandırarak ilerlemesine yardımcı olmaktadır.

"The Way of the Voice" görevinde, oyuncunun *High Hrothgar*'a ulaşımı, dağın eteklerinden zirveye doğru ilerleyen *7000 Adım* isimli antik yol üzerinden gerçekleşir. Bu doğrusal güzergâh boyunca oyuncu, ejderha mitolojisiyle ilgili çeşitli hikâyeleri anlatan yazıtlar ve sembolik işaretlerle karşılaşır. Bu noktada görev, yalnızca oyun içi mekânsal bir düzenleme değil, aynı zamanda mitolojik anlatının parçası haline gelir. Dolayısıyla oyuncu, seviye tasarımının oluşturduğu fiziksel rota ile mitolojik içeriği eş zamanlı olarak keşfetme deneyimini yaşar.

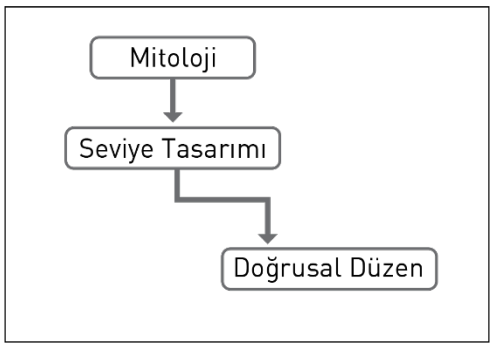

Şekil 8. Alt-yaratım modeliyle Adams'ın (2009, s. 366) doğrusal düzen yaklaşımının şematik gösterimi.

Görevin doğrusal yapısının bir diğer avantajı da anlatı ile oynanış arasındaki ilişkinin sağlamlaştırılmasıdır. Adams'ın (2010) ifade ettiği gibi, doğrusal düzenler oyuncunun deneyimini tasarımcıların öngördüğü şekilde yönlendirerek hikâyenin doğru zamanda ve bağlamda deneyimlenmesini sağlamaktadır. Bu doğrusal yapıda, oyuncunun karşılaşacağı düşmanlar, etkileşimde bulunacağı karakterler ve alacağı bilgiler, anlatının kademeli olarak yoğunlaşmasına olanak tanır. Oyuncu, ejderha dilinin temel güçlerinden olan *Haykırış (shout)* yeteneğini ilk kez bu görevde öğrenir; bu da hikâye akışı içinde sembolik ve dramatik öneme sahiptir. Seviye tasarımının mekânsal ve anlatısal sıralaması sayesinde, oyuncunun yeni yetenekleri, hikâyenin mitolojik öğeleriyle birlikte anlam kazanır.

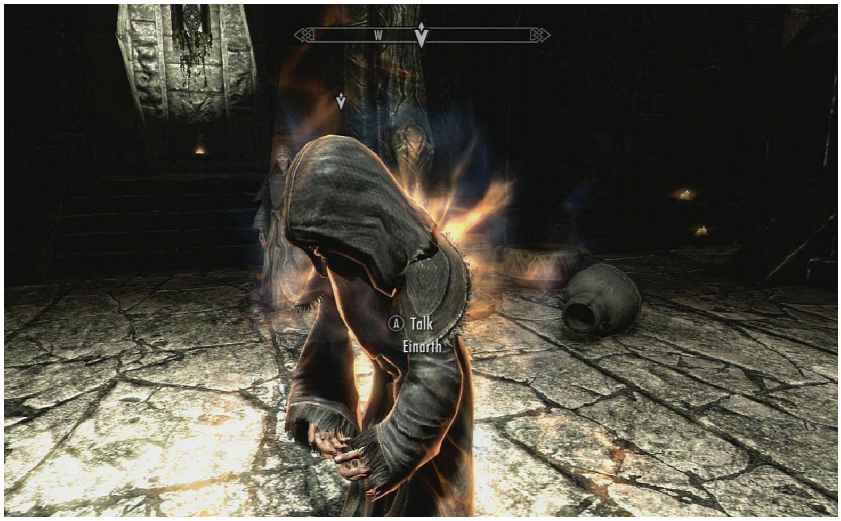

Şekil 9. The Way of the Voice (2018), ekran görüntüsü.

Sonuç olarak, *Skyrim*'deki *"The Way of the Voice"* gibi doğrusal düzen içeren görevler, mitolojik hikâyelerin belirli ve anlamlı bir sırayla aktarılmasını mümkün kılmaktadır. Bu görevler, oyuncunun hikâyeye odaklanmasını ve içeriği derinlemesine deneyimlemesini sağlayarak anlatı ile oynanış arasındaki ilişkinin sağlam biçimde kurulmasına zemin hazırlamaktadır. Seviye tasarımının anlatısal amaçlarla kullanılması, oyunun genel açık dünya yapısına değerli bir karşıtlık oluşturmakta ve oyuncunun oyun deneyimine çeşitlilik kazandırmaktadır.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Bu çalışma kapsamında, alt-yaratım kavramı ayrıntılı bir şekilde analiz edilmiş ve bu doğrultuda *Legendarium*'un temel bileşenleri tanımlanmıştır. Elde edilen bulgulardan hareketle, oyun tasarımcıları için uygulanabilir bir alt-yaratım modeli geliştirilmesi amaçlanmıştır.

Araştırma, *J.R.R. Tolkien*'in alt-yaratım yaklaşımını temel alarak, dijital oyun tasarımında kullanılabilecek bir dünya inşa modeli oluşturmayı hedeflemiştir. Çalışma sonucunda, dijital oyunlarda dünya inşasının yalnızca teknolojik bir süreç olmadığı, aynı zamanda derinlemesine yaratıcı ve disiplinlerarası bir yaklaşım gerektirdiği tespit edilmiştir. Bu durum, alt-yaratım sürecini oluşturan bileşenlerin yapısal özellikleriyle temellendirilmiştir. Makalede, bu bileşenler detaylı bir şekilde incelenmiş ve kuramsal dayanakları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

İlk araştırma sorusu olan *"J.R.R. Tolkien'in alt-yaratım kavramı nedir ve bu kavramın bileşenleri nelerdir?"* sorusuna, alt-yaratımın detaylı bir tanımı sunulmuş

ve bu kavramın mitolojik etkiler, teolojik ve tarihsel atıflar, sanat, coğrafya, dil ve öz yaşam deneyimleri gibi bileşenlerden oluştuğu açıklanmıştır.

Dijital oyunlarda dünya inşasının çok boyutlu yapısı analiz edilmiş ve bu yapı ile mitopya ve teoloji arasındaki bağlar ortaya konmuştur. Mitolojilerden yola çıkarak çağdaş bir mit yaratmayı ifade eden kavram, dünya inşası için güçlü bir dayanak olarak değerlendirilmiştir. Tremblay'in (2023) oyuncu iş birliğine dayanan dünya inşası araştırması, konuya farklı bir perspektiften yaklaşarak bu alanın ne kadar genişletilebileceğine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Ayrıca, Acharya & Wardrip-Fruin (2019), Wolf (2008) ve Konzack'in (2006) alt-yaratım ve dünya inşası üzerine geliştirdiği fikirler, bu bileşenin daha kapsamlı bir şekilde tanımlanmasına önemli katkılar sağlamıştır.

Bu makalede gerçekleştirilen kaynak taraması kapsamında, *Mark J. P. Wolf* ve *Lars Konzack*'in alt-yaratım üzerine yaptığı araştırmalardan yararlanılmıştır. Ancak, söz konusu çalışmalar alt-yaratım kavramını kapsamlı bir şekilde ele almakla birlikte, bu makaleden farklı olarak oyun tasarımı için modelleme odaklı bir çalışma sunmamaktadır. Bu yönüyle, makalenin alana özgün bir katkı sunduğu değerlendirilmektedir. Bunun yanı sıra, *Benjamin Saxton*'un çalışması, metinlerarasılık bağlamında alt-yaratım sürecinde dil, kültür, zaman ve coğrafyanın belirleyici rolünü incelemesi nedeniyle bu araştırmada önemli bir referans kaynağı olarak ele alınmıştır. Alt-yaratımın teolojik boyutunun açıklanabilmesi adına ise Keating (2006), Agøy (1995), Evelyn & Tamilmani (2008) ve Hemminger (2014) gibi araştırmalara yer verilmiştir. Özellikle Hemminger'in (2014) çalışması, dijital oyunlarda din temsilleri ve gerçekliğin söylem aracılığıyla yeniden üretimi üzerine odaklanarak, konunun derinliğine dair önemli bir bakış açısı sunmaktadır. Bu perspektif, araştırmada önerilen modelin genişletilebilirliği ve potansiyel uygulama alanları açısından ufuk açıcı bir çerçeve sağlamaktadır.

İkinci araştırma sorusu olan *"Alt-yaratım kavramına dayalı olarak, dijital oyun tasarımı için bir dünya oluşturma modeli nasıl tanımlanabilir?"* sorusuna yönelik olarak, elde edilen araştırma bulguları doğrultusunda kapsamlı bir model önerisi geliştirilmiştir. Bu model, yaratım teorisi, mitoloji, hikâye anlatımı, sanat, metinsel etkileşimler, coğrafya, tasarım (görsel, işitsel ve yazınsal), tarih, dil ve deneyim gibi unsurları içeren bütüncül bir çerçeve sunmaktadır.

Önerilen modelin uygulanabilirliğini değerlendirmek amacıyla, *The Elder Scrolls V: Skyrim* adlı dijital oyunun belirli bir bölümü üzerinden analiz gerçekleştirilmiştir. Bu incelemeyle, modelin dijital oyun tasarımında alt-yaratım süreçleriyle nasıl ilişkilendirilebileceği ortaya koyamaya çalışarak teorik çerçevenin pratik bağlamda nasıl şekillendirilebileceğine dair bulgular sunmaktadır. Modelin daha kapsamlı bir şekilde test edilmesi gerekebilir.

Üçüncü araştırma sorusu olan *"J.R.R. Tolkien'in eserlerinde metinlerarası ilişkiler nasıl gerçekleşmekte ve bu ilişkiler alt-yaratım kavramını nasıl etkilemektedir?"* sorusu, uyarlama, anlamın yeniden üretimi ve gönderme

kategorileri altında incelenmiş; elde edilen bulgular bu çerçevede sunulmuş ve yorumlanmıştır. Bu bağlamda *Tolkien*'in *Legendarium*'u, geleneksel edebiyatın sınırlarını aşarak oyun tasarımı alanında da önemli bir ilham kaynağı haline geldiğini hatırlatmak gerekir. Bu makalede, dijital oyunların yaratıcı süreçlerinin metinlerarası ve karşılaştırmalı bir yaklaşımla ele alınması gerektiği savunulmuştur. Sinema, tiyatro ve edebiyat gibi disiplinlerden beslenen dijital oyunlar, sanatsal metinleri ve kullanıcı deneyimini merkeze alan dinamik bir alan olarak değerlendirilmiş, bu doğrultuda elde edilen bulgular analiz edilmiştir. Araştırmada ulaşılan bulgular, mistik objeler, destansı yolculuklar, seçilmiş kahramanlar ve ruhsal sınavlar gibi temaların, *Kral Arthur* efsanesi ve *Excalibur-Narsil* gibi ortak sanatsal metinler aracılığıyla nasıl aktarıldığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, *Gandalf* ve *Merlin* arasındaki benzerlik ile pagan ve Hristiyan inanç sistemlerinin iç içe geçmiş yapısı, çağdaş bir mitopya olarak alt-yaratım sürecine etkileri açısından ele alınmıştır. Bu analiz, *Tolkien*'in metinleri, film incelemeleri ve Howard (2008), Palmer (2005) ve Frost'un (1897) belge ve çalışmaları temel alınarak gerçekleştirilmiştir.

Son araştırma sorusu olan *"Alt-yaratımın dijital oyunlarda oyun oynama deneyimi üzerindeki etkileri nelerdir?"* sorusuna ise, oyun deneyiminin bir dijital oyun için kritik bir belirleyici olduğu yaklaşımı temel alınarak yanıt verilmiştir. Etkileyici bir oyun deneyimi sunulabilmesi için sistematik ve detaylı biçimde oluşturulmuş dünyaların varlığı, kurgulanan evrenleri daha inandırıcı hâle getirmekte ve sadık bir oyuncu kitlesi oluşturabilmek için gerekli temel yapıyı sağlamaktadır. Bu yapıyı test etmek için *Tolkien*'in mitolojik ve tarihsel unsurlarının dijital oyun dünyalarında derinlik ve bağlam oluşturarak güçlü bir oyun deneyimi alt yapısı sunmaktadır. Bu doğrultuda, *The Elder Scrolls V: Skyrim* üzerine gerçekleştirilen inceleme, hem bu çalışmada sunulan modelin geçerliliğini ortaya koymaya çalışmakta hem de *Tolkien*'in alt-yaratım yaklaşımının dijital oyunlardaki yansımalarını doğrulamayı denemektedir. Bu doğrulamanın temellendirilmesi için, Adams'ın (2009) oyun tasarımının temel ilkelerini ele alan çalışması ile Hunicke, LeBlanc & Zubek'in (2004) oyun mekaniği, dinamiği ve estetiğini tanımlayan modeli incelenmiş, bu teorik çerçevenin makalede geliştirilen modelle olan bağlantıları sunulmuştur.

Sonuç olarak, *J.R.R. Tolkien*'in alt-yaratım kavramı, dijital oyun tasarımında yaratıcı süreçlerin yapılandırılmasına yönelik önemli bir kuramsal çerçeve sunmaktadır. Bu çalışma, dijital oyun tasarımcıları ve yaratıcı profesyoneller için, etkili ve sürdürülebilir dünya inşa etme süreçlerine yönelik sistematik bir model geliştirmeyi amaçlamıştır. Önerilen alt-yaratım modeliyle, kurgusal evrenlerin estetik, tematik ve anlatısal tutarlılığını sağlamak üzere bütüncül bir yaklaşım sunulmak istenmiştir. Model, yalnızca görsel ve işitsel tasarım unsurlarını değil, aynı zamanda mitolojik, tarihsel, dilbilimsel ve anlatısal öğeleri de içeren çok katmanlı bir yapı oluşturmayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda, oyuncuların oyun dünyasıyla daha güçlü bir etkileşim kurmasını sağlayarak, derinlemesine ve sürükleyici bir oyun deneyimi tasarlamaya katkı sunacak bir temel oluşturduğu değerlendirilmektedir.

Dijital oyunlar, *Tolkien*'in yaratıcı süreçlerinden ilham alarak onun kurgusal diyarlarını farklı anlatı formlarında yeniden üretmekte ve dönüştürmektedir. Bu metinlerarası etkileşim, dijital oyunların yalnızca *Tolkien*'in hikâye dünyasını yeniden üretmekle kalmayıp, aynı zamanda onu genişleterek yeni anlam katmanları eklediğini göstermektedir. Böylece, dijital oyunlar *Tolkien*'in kurduğu mitolojik yapıyı farklı bir anlatı evrenine taşıyarak onu etkileşimli bir deneyim biçimine dönüştürmektedir.

Bu çalışma, alt-yaratım kavramının oyun tasarımında nasıl uygulanabileceğine dair kuramsal ve metodolojik bir çerçeve sunarak alan yazınına özgün bir katkı sağlamayı hedeflemektedir. Konuyla ilgili olarak gelecekte yapılabilecek araştırmalar, önerilen modelin farklı oyun türleri ve platformlardaki uygulanabilirliğini daha derinlemesine test ederek, dijital oyunlarda dünya inşa süreçlerine yönelik değerlendirmeler sunabilir.

Yazar Katkı Oranı ve Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma tek yazarlı olup katkı oranı %100'dür ve herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Acharya, D., & Wardrip-Fruin, N. (2019). Building worlds together: Understanding collaborative co-creation of game worlds. *In Proceedings of the 14th International Conference on the Foundations of Digital Games* (pp. 1–5). Association for Computing Machinery. https://doi.org/10.1145/3337722.3337748

Adams, E. (2009). Fundamentals of game design (2nd ed.). New Riders.

Agøy, N. I. (1995). "Quid Hinieldus cum Christo?" - New Perspectives on Tolkien's Theological Dilemma and his Sub-Creation Theory. *Mallorn: The Journal of the Tolkien Society*, *33*, 31–38. http://www.jstor.org/stable/45320410

Almeida, S., Mealha, Ó., Roque, L., & Veloso, A. (2013). The video game and player in a gameplay experience model proposal. Paper presented at Videojogos 2013 - *Conferência de Ciências e Artes dos Videojogos.*

Arnheim, R. (2012). *Sanat olarak sinema* (Çev. G. Gündüz). İstanbul: Agora Kitaplığı.

Arnheim, R. (2004). *Görsel düşünme* (Çev. S. İrvan). İstanbul: Metis Yayınları.

Aydın, K., & Hanağası, U. B. (2017). Sosyoloji ve siyasal araştırmalarda karşılaştırmalı yöntem. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (33), 57–86.

Bethesda Game Studios. (2002). *The Elder Scrolls III: Morrowind* [Video oyunu]. Bethesda Softworks.

Bethesda Game Studios. (2006). *The Elder Scrolls IV: Oblivion* [Video oyunu]. Bethesda Softworks.

Bethesda Game Studios. (2011). *The Elder Scrolls V: Skyrim* [Video oyunu]. Bethesda Softworks.

Bethesda Softworks. (1994). *The Elder Scrolls: Arena* [Video oyunu]. Bethesda Softworks.

Černochová, J. (2008). *The influence of legends and myths on J.R.R. Tolkien's works* (Master's thesis). University of Pardubice, Faculty of Arts and Philosophy.

Edda. (n.d.). *In Britannica Encyclopaedia.* https://www.britannica.com/topic/Edda. (Retrieved: 17.7.2024).

Erbaş, E. D. (2018). *Kara film türünün dijital oyuna etkisi bağlamında Max Payne incelemesi* [Yüksek lisans tezi]. İstanbul Aydın Üniversitesi.

Evelyn, J., & Tamilmani, K. T. (2008). An unknown world became known: Sub-creation theory by Tolkien. *In Proceedings of the 2008 Conference on Future Play: Research, Play, Share* (Future Play 2008), Toronto, Ontario, Canada, November 3–5, 2008 (pp. 135–145).

Frost, W. H. (1897). *The knights of the Round Table: Stories of King Arthur and the Holy Grail.* Charles Scribner's Sons. Retrieved from https://www.gutenberg.org/cache/epub/46176/pg46176-images.html

Grybauskas, P. (2022). A sense of tales untold: Exploring the edges of Tolkien's literary canvas. *Journal of Inklings Studies*, *12* (2), 274–276. https://doi.org/10.3366/ink.2022.0162

Hart, R. (2007). Tolkien, Andrews, and dragons. In T. Hart & I. Khovacs (Eds.), *Tree of tales: Tolkien, literature, and theology* (pp. 15–25). Baylor University Press.

Hemminger, E. (2014). Game cultures as sub-creations. *Case Studies on Religion & Digital Play*. http://dx.doi.org/10.11588/rel.2014.0.12161

Howard, S. D. (2008). Recreating Beowulf's "pregnant moment of poise": Pagan doom and Christian eucatastrophe made incarnate in the Dark Age setting of The Lord of the Rings (Unpublished master's thesis). The University of Montana.

Huizinga, J. (2015). *Homo ludens: Oyunun toplumsal işlevi üzerine bir deneme* (M. A. Kılıç, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Hunicke, R., LeBlanc, M., & Zubek, R. (2004). MDA: A formal approach to game design and game research. In Proceedings of the AAAI Workshop on Challenges in Game AI (Technical Report No. FS-04-04, pp. 1–5). AAAI Press.

Irwin, S. O. (2020). Digital hermeneutics for the new age of cinema. *AI & Society*. Advance online publication. https://doi.org/10.1007/s00146-020-00993-1

Jackson, P. (Director). (2003). *The Lord of the Rings: The return of the king* [Motion picture]. New Line Cinema.

Jacob, A. M., & Menon, N. (2023). Mythos to myth to mythopoeia: A cyclical process. *Mythlore: A Journal of J.R.R. Tolkien, C.S. Lewis, Charles Williams, and Mythopoeic Literature, 42* (1), Article 9.

Kalevala. (n.d.). *In Britannica Encyclopaedia.* Retrieved July 17, 2024, from https://www.britannica.com/topic/Kalevala

Keating, D. (2006). Subcreation in Tolkien and Sayers: Reflections from a theologian. *The Chronicle of the Oxford University C.S. Lewis Society*, *3* (2), 11–20. Retrieved from https://www.jstor.org/stable/48617770

Kristeva, J. (1986). *The Kristeva reader* (T. Moi, Ed.). Columbia University Press.

Konzack, L. (2006). Sub-creation of secondary game worlds. *In Games 2006: International Digital Games Conference proceedings* (pp. 115–122).

Kuhn, N., & Habermann, I. (2011). Sustainable fictions – Geographical, literary and cultural intersections in J.R.R. Tolkien's The Lord of the Rings. *The Cartographic Journal,* 48(4), 263–273.

Lee, S., & Solopova, E. (2015). The keys of Middle-earth: Discovering medieval literature through the fiction of J. R. R. Tolkien. Palgrave Macmillan.

Michael, H. (2018). *Of the Silmarils and the ring: J. R. R. Tolkien's fiction and the importance of creation and art* (Senior honors thesis, James Madison University). Senior Honors Projects, 2010–current, 569. Retrieved from https://commons.lib.jmu.edu/honors201019/569

Michelson, P. E. (2019). J.R.R. Tolkien on Faërie and Faërie-stories. *Linguaculture*, 10(2), 81–100. https://doi.org/10.47743/lincu-2019-2-0147

Mill, J. S. (2009). A system of logic, ratiocinative and inductive: Being a connected view of the principles of evidence and the methods of scientific investigation. Retrieved from https://www.gutenberg.org/files/27942/27942-h/27942-h.html

Mythopoeia. (2024, June 23*). In Merriam-Webster.com dictionary*. Retrieved July *23*, 2024, from https://www.merriam-webster.com/dictionary/mythopoeia

Narsil. (2025, 4 Ocak). *Vikipedi.* Erişim tarihi: 4 Ocak 2025, https://tr.wikipedia.org/wiki/Narsil

Palmer, J. (2005). The Bible, *King Arthur, and The Lord of the Rings: Archetypal connections and influences on J.R.R. Tolkien* (Unpublished master's thesis). California State University, Dominguez Hills.

Rincón Yohn, M. D. (2021). J.R.R. Tolkien's sub-creation theory: Literary creativity as participation in the divine creation. *Church, Communication and Culture, 6* (1), 17–33. https://doi.org/10.1080/23753234.2021.1886860

Ritchea, D. J. (2013). Realistic fantasy and sub-creation: A narratological approach to evaluating storyworld construction by using J.R.R. Tolkien's Middle-earth. *Augsburg Honors Review*, 6, Article 18.

Saga. (n.d.). *In Britannica Encyclopaedia*. Retrieved December 5, 2020, from https://www.britannica.com/search?query=saGA

Salen, K., & Zimmerman, E. (2004). *Rules of play: Game design fundamentals*. MIT Press.

Saxton, B. (2013). J.R.R. Tolkien, sub-creation, and theories of authorship. *Mythlore: A Journal of J.R.R. Tolkien, C.S. Lewis, Charles Williams, and Mythopoeic Literature*, 31(3), Article 5.

J.R.R. Tolkien. (2025, 5 Ocak). Vikipedi. Erişim tarihi: 5 Ocak 2025, https://tr.wikipedia.org/wiki/J._R._R._Tolkien

Tolkien, J. R. R. (1936). Beowulf: The monsters and the critics. *Proceedings of the British Academy*, *22*, 245–295. Erişim adresi: https://blogs.baruch.cuny.edu/odysseus2quixote/files/2015/01/Tolkien-Beowulf-the-Monsters-amp-the-Critics.pdf

Tolkien, J. R. R. (2024a). *Silmarillion* (C. Tolkien, Ed.). İstanbul: İthaki Yayınları. (6. Baskı).

Tolkien, J. R. R. (2024b). *Yüzüklerin Efendisi*. İstanbul: Metis Yayınları. (19. Baskı).

Tremblay, K. (2023). *Collaborative worldbuilding for video games* (1st ed.). CRC Press. https://doi.org/10.1201/9781003345619

Wolf, M. J. P. (2008). The video game explosion: A history from Pong to PlayStation and beyond. In M. J. P. Wolf (Ed.), *The future of video games* (pp. 324-331). Greenwood Press.

Görsel Kaynaklar

Şekil 1*:* Erbaş, E. D. (2025). Legendarium, bileşenler.

Şekil 2: Anduril ve Aragorn. (2021). https://bunker158.com/en/product/anduril-sword-of-king-elessar-united-cutlery-uc1380-herr-der-ringe-lord-of-the-rings/ (Erişim Tarihi: 18.12.2021). Ekskalibur.

(2021). https://www.museumreplicas.com/king-arthurs-excalibur-and-other-legendary-swords (Erişim Tarihi: 18.12.2021).

Şekil 3: Erbaş, E. D. (2025). Alt-yaratım bileşenler. Bu makale için oluşturuldu.

Şekil 4: Hunicke, R., Leblanc, M., & Zubek, R. (2004). MDE çerçevesi.

Şekil 5: Hunicke, R., Leblanc, M., & Zubek, R. (2004). Oyun bileşenleri ile bu araştırmada geliştirilen alt-yaratım modelinin şematik gösterimi.

Şekil 6: Shouts veya Thu'um. (2025). Alev Nefesi-Fire Breath. Gamerant. https://static0.gamerantimages.com/wordpress/wp-content/uploads/2020/10/Skyrim-Shouts-Dragon-Breath.jpg (Erişim Tarihi: 18.12.2025).

Şekil 7: Adams, E. (2009). Adams'dan (2009, s. 366) uyarlanan doğrusal düzen şeması.

Şekil 8: Adams, E. (2009). Alt-yaratım modeliyle doğrusal düzen yaklaşımının şematik gösterimi.

Şekil 9: The Way of the Voice. (2018). https://www.ign.com/wikis/the-elder-scrolls-5-skyrim/The_Way_Of_The_Voice (Erişim Tarihi: 18.12.2025).

Yayın Geliş Tarihi: 22.02.2025
Yayına Kabul Tarihi: 17.04.2025
Online Yayın Tarihi: 15.06.2025
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1644919

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 27, Sayı: 2, Yıl: 2025, Sayfa: 914-941
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

SİVİL TOPLUM PERSPEKTİFİNDEN GÖÇMEN VE SIĞINMACILARA YÖNELİK AYRIMCILIK VE SOSYAL DIŞLANMA: NİTEL BİR ARAŞTIRMADAN YANSIYANLAR

Olcay GÜLDALI[*]

Reyhan ATASÜ-TOPCUOĞLU[**]

Öz[1]

Bu araştırma, sivil toplum perspektifinden göçmen ve sığınmacılara yönelik ayrımcılık ve sosyal dışlanma olgusunu sosyal hizmet disiplininin temel ilkeleri bağlamında değerlendirmek amacıyla yapılmıştır. Bu araştırma, fenomenolojik yaklaşımı temel alan bir nitel araştırma olarak tasarlanmıştır. Araştırma, Ağustos-Ekim 2021 tarihleri arasında İzmir'de yürütülmüştür. Araştırma kapsamında İzmir'de göçmen ve sığınmacılara yönelik faaliyet yürüten 14 sivil toplum kuruluşundan 21 kişiyle çevrimiçi derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiştir. Araştırma bulguları, "sivil toplum çalışanlarının göçmen ve sığınmacıları konumlandırma biçimleri", "sivil toplum perspektifinden göçmen ve sığınmacılara yönelik ayrımcılık ve sosyal dışlanma" ve "sivil toplum çalışanlarının göçmen ve sığınmacıların ayrımcılık ve sosyal dışlanmaya yönelik baş etme stratejilerine dair tespitleri" olmak üzere üç ana tema bağlamında analiz edilerek yorumlanmıştır. Araştırma bulgularına göre hak temelli sivil toplum söylemine ve sığınma hakkına yapılan vurguya rağmen bazı sivil toplum çalışanları tarafından göçmen ve sığınmacıların sorun, tehdit, mağdur ve muhtaç olarak görülerek olumsuz şekilde konumlandırıldığı ve kategorize edildiği dikkat çekmiştir. Bazı sivil toplum çalışanlarının İzmir'de yerel halkın genel olarak göçmen ve sığınmacılara yönelik mesafeli olduğunu ve onları istemediğini vurguladığı görülmüştür. Araştırma kapsamında göçmen ve sığınmacıların çeşitli ayrımcılık ve sosyal dışlanma biçimlerine maruz kaldığı dikkate değer bir husus olarak ortaya çıkmıştır. Ayrımcılık ve sosyal dışlanma karşısında göçmen ve sığınmacıların görünmez olma, kimliğini gizleme, kabullenme gibi çeşitli olumsuz baş etme stratejilerine başvurdukları

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Güldalı, O., & Atasü-Topcuoğlu, R. (2025). Sivil toplum perspektifinden göçmen ve sığınmacılara yönelik ayrımcılık ve sosyal dışlanma: Nitel bir araştırmadan yansıyanlar. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 27* (2), 914-941.

[*]Doktora Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sosyal Hizmet Anabilim Dalı, ORCID ID: 0000-0002-5697-4678, ehliddar@gmail.com

[**]Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, ORCID ID: 0000-0002-9635-7578, ratasu@hacettepe.edu.tr

[1]Bu araştırma, Hacettepe Üniversitesi Etik Komisyonu'nun 25.05.2021 tarihli kararıyla etik açıdan uygun görülmüştür. Bu makale yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

dikkat çekmiştir. Ayrımcılık ve sosyal dışlanmanın göçmen ve sığınmacıların toplumsal yaşama katılımı ve entegrasyonunu olumsuz etkilediği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Sivil Toplum, Göçmen ve Sığınmacılar, Ayrımcılık, Sosyal Dışlanma, Sosyal Hizmetin Temel İlkeleri.*

DISCRIMINATION AND SOCIAL EXCLUSION AGAINST MIGRANTS AND ASYLUM SEEKERS FROM CIVIL SOCIETY PERSPECTIVE: REFLECTIONS FROM A QUALITATIVE RESEARCH

Abstract

This research was conducted to evaluate the phenomenon of discrimination and social exclusion against migrants and asylum seekers from the perspective of civil society in the context of the basic principles of social work discipline. This research is designed as a qualitative research based on the phenomenological approach. The research was conducted in Izmir between August and October 2021. Within the scope of the research, online in-depth interviews were conducted with 21 people from 14 civil society organisations working for migrants and asylum seekers in Izmir. The research findings were analysed and interpreted in the context of three main themes: 'how civil society workers position migrants and asylum-seekers', 'discrimination and social exclusion against migrants and asylum-seekers from the perspective of civil society' and 'determinations of civil society workers on the coping strategies of migrants and asylum-seekers against discrimination and social exclusion'. According to the research findings, despite the rights-based civil society discourse and the emphasis on the right to asylum, it is noteworthy that some civil society workers negatively position and categorise migrants and asylum seekers as problems, threats, victims and needy. It was observed that some civil society workers emphasised that local people in Izmir are generally distant towards migrants and asylum seekers and do not want them. Within the scope of the research, it is noteworthy that migrants and asylum seekers are exposed to various forms of discrimination and social exclusion. In the face of discrimination and social exclusion, it is noteworthy that migrants and asylum-seekers resort to various negative coping strategies such as being invisible, hiding their identity and acceptance. It has been observed that discrimination and social exclusion negatively affect the participation and integration of migrants and asylum-seekers in social life.

Keywords: *Civil Society, Migrant and Asylum-seekers, Discrimination, Social Exclusion, Basic Principles of Social Work.*

GİRİŞ

Suriye'de 2011 yılında başlayan çatışmaların zamanla iç savaşa dönüşmesi özelikle 1980'li yıllardan bu yana çeşitli uluslararası göç hareketleriyle karşı karşıya kalan ve hâlihazırda çoğunluğu Ortadoğu, bir kısmı ise Asya ve Afrika'dan gelen çeşitli göçmen ve sığınmacı gruplara ev sahipliği yapan Türkiye açısından önemli bir dönüm noktası yaratmış; 2011 yılında Türkiye'ye kitlesel olarak

gelmeye başlayan Suriyeli sığınmacıların geçici değil kalıcı olmaya başlamasıyla birlikte göçmen ve sığınmacılar meselesi ülkemiz açısından göz ardı edilmesi olanaksız bir toplumsal gerçekliğe dönüşmüştür. Atasü-Topcuoğlu (2020)'nun da vurguladığı üzere uzun yıllardır çeşitli uluslararası göç hareketlerine ev sahipliği yapmasına rağmen göçmen ve sığınmacılar, Türkiye'nin gündeminde dikkate değer bir yer tutmazken Suriyeli sığınmacıların gelişiyle birlikte konu kamusal tartışmaların odağına taşınmaya, göçmen ve sığınmacılara yönelik sosyal politika ve sosyal hizmetler gündemde yer etmeye başlamıştır.

Türkiye, Anayasa'ya göre bir sosyal devlet olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'de devlet, sosyal refah hizmetlerinin sunumunda başat aktör konumundadır. Öte yandan, küreselleşme ve neoliberal politikaların yükselişiyle birlikte özel sektörün yanı sıra sivil toplumun da toplumsal, ekonomik ve politik sorunlara çözüm üretilmesinde ve sosyal refah hizmetlerinin sunumunda giderek önem kazandığı görülmektedir. Devletin gerilemesinin ve piyasalaşmanın neden olduğu istikrarsızlıklar ve kırılganlıklar, sivil toplum kuruluşlarını yeni aktörler olarak ön plana çıkarmış olup sivil toplum kuruluşları toplumsal, ekonomik ve politik sorunların yegâne çözüm ortakları olarak sunulmaktadır (İpek Can, 2007). Bu bağlamda özellikle Suriyeli sığınmacıların ülkemize kitlesel olarak gelmeye başlaması ile birlikte kurulan ve sayıları zamanla artan sivil toplum kuruluşlarının kamusal hizmet boşluğunu doldurarak göçmen ve sığınmacılara yönelik hizmet sunumunda önemli roller üstlendiği ve kamu kurumları ve yerel halk ile göçmen ve sığınmacılar arasında köprü görevi gören önemli aktörlere dönüştüğü dikkat çekmektedir (Çorabatır & Hassa, 2013; Mackreath & Sağnıç, 2017).

Küreselleşme sürecinde sermaye ve insan hareketliliği artarken 2000'lerden sonra giderek göçmen hareketliliğini kısıtlayacak politikalar güvenlikçi söylemlerle birlikte gündeme gelmeye başlamıştır (Atasü-Topcuoğlu, 2012; Şatıroğlu Güldalı & Buz, 2021). Güvenlikçi politikalardan dolayı ulus devletler kendi vatandaşlarını gözetmek amacıyla göçmen ve sığınmacılara sağlanan temel haklar ile çeşitli hizmetleri kısıtlama yoluna gitmiştir (Şimşek, 2018; Şimşek & İçduygu, 2017). Ev sahibi topluma katkı sağlayabilecek kaynaklara ve potansiyele sahip olmalarına rağmen göçmen ve sığınmacılar, "sorun", "güvenlik" ve "yük/maliyet" meselesi olarak görülebilmektedir. Bu durum göçmen ve sığınmacıları daha dezavantajlı ve kırılgan hale getirmekte ve çeşitli hak ihlallerine maruz kalmalarına neden olmaktadır. Göçmen ve sığınmacılar bulundukları ülkenin göç ve sığınma politikalarından, statülerinden, dil, din, sınıf, "ırk", etnisite, toplumsal cinsiyet, cinsel yönelim vb. sosyal ayrımlardan kaynaklı niteliklerinden ve yerel halkın kendilerine yönelik tutumu ve yaklaşımından ötürü doğrudan veya dolaylı olarak çeşitli ayrımcılık biçimlerine ve kültürel, ekonomik, mekânsal vb. çeşitli sosyal dışlanma biçimlerine maruz kalabilmektedir. Güvenli ve insan onuruna yaraşır bir yaşam arayışında olan göçmen ve sığınmacılar, dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi ülkemizde de ayrımcılık ve sosyal dışlanmayla karşı karşıya kalabilmektedir. Kahya Nizam (2016), Dinçer (2018) ve Tümtaş (2019) gibi çalışmalar göçmen ve sığınmacıların gündelik hayatlarında pek

çok ayrımcılığa maruz kaldığını, Arıcan (2019) göçmenleri şeytanlaştıran söylemlerin varlığını, Bozok ve Bozok (2020) pandemi sonrasında göçmenlere yönelik dışlama pratiklerinin arttığını göstermektedir.

Türkiye'de göçmen ve sığınmacılar meselesi son yıllarda sosyal politikadan sosyolojiye birçok disiplinin gündemini meşgul etmektedir. Yeterince ilgi gördüğü söylenemese de Türkiye'de göçmen ve sığınmacılar meselesi sosyal hizmet mesleği ve disiplininin de gündemine girmeye başlamıştır. Sosyal hizmet, küreselleşme ve neo-liberal politikaların etkisiyle toplumsal eşitsizliklerin ve adaletsizliklerin giderek arttığı bir dünyada insan haklarını korumayı, eşitsizlik ve adaletsizliklerle mücadeleyi, adil ve eşitlikçi sosyal yapı ve ilişkiler inşa etmeyi amaçlayan bir meslek ve disiplindir (Güldalı & Şatıroğlu Güldalı, 2022; Güldalı & Çamur, 2024). Göçmen ve sığınmacıların temel ihtiyaçlarının karşılanmasından hak ve hizmetlere erişimi, güçlendirilmesi ve sosyal entegrasyonuna dek çok çeşitli uygulamaları içeren göçmen ve sığınmacılarla sosyal hizmet alanı, Göçler çağı (Castles & Miller, 2008) olarak tanımlanan 20. ve 21. yüzyılda önemi giderek artan bir sosyal hizmet uygulama ve araştırma alanı olarak dikkat çekmektedir. Göçmen ve sığınmacılara yönelik ayrımcılık ve sosyal dışlanma, hem bir insan hakları hem de sosyal adalet sorunudur. Bu bağlamda göçmen ve sığınmacılara yönelik ayrımcılık ve sosyal dışlanma olgusunun sosyal hizmet disiplininin temel ilkelerinden insan hakları, sosyal adalet, farklılıklara saygı ve kolektif sorumluluk açısından (IFSW, 2014; Akbaş, 2019) değerlendirilmesi önem taşımaktadır.

Nispeten ucuz ve güvenli yaşam koşullarına, çeşitli dayanışma ağlarına, mevsimlik ve enformel iş olanaklarına sahip bir kent olan İzmir, göçmen ve sığınmacılar tarafından genellikle Kos, Midilli ve Samos gibi adalar üzerinden Yunanistan'a, oradan da Avrupa'ya ulaşabilmek için transit bir şehir olarak kullanılmaktadır (Kaya & Sarıkaya, 2020; Oner vd., 2020; Saraçoğlu & Bélanger, 2019; Yıldız & Uzgören, 2016). Bu yönüyle İzmir, göçmen ve sığınmacılara yönelik ayrımcılık ve sosyal dışlanma olgusunu ele almak adına dikkate değer bir araştırma sahası olarak ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda İzmir'de göç alanında faaliyet yürüten sivil toplum çalışanlarının göçmen ve sığınmacıları nasıl konumlandırdığı, göçmen ve sığınmacılara yönelik ayrımcılık ve sosyal dışlanma olgusunu nasıl değerlendirdiği; sivil toplum çalışanlarının göçmen ve sığınmacılarla ilgili görüş, düşünce ve deneyimlerinin sosyal hizmet disiplininin temel ilkeleri açısından ne anlama geldiği dikkate değer bir husustur. Bu araştırma, sivil toplum perspektifinden göçmen ve sığınmacılara yönelik ayrımcılık ve sosyal dışlanma olgusunu sosyal hizmet disiplininin temel ilkeleri bağlamında değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

YÖNTEM

Bu araştırma, fenomenolojik araştırma yaklaşımını temel alan nitel bir araştırmadır. Fenomenolojik araştırma yaklaşımında katılımcıların araştırmaya

konu olan bir olguya ilişkin algı ve bakış açıları, bu olguyu nasıl deneyimledikleri, anlamlandırdıkları ve betimledikleri üzerine odaklanılmaktadır (Creswell, 2023). Bu bağlamda sivil toplum çalışanlarının göçmen ve sığınmacılara yönelik ayrımcılık ve sosyal dışlanma olgusuna yönelik görüş, düşünce ve deneyimlerini sosyal hizmet disiplininin temel ilkeleri bağlamında anlamayı ve keşfetmeyi amaçlayan bu araştırma, fenomenolojik araştırma yaklaşımını temel alan nitel bir araştırma olarak tasarlanmıştır.

Araştırma Grubu

Araştırma grubu, İzmir'de göç alanında faaliyet yürüten sivil toplum çalışanları arasından zengin bilgi ve veri elde edinilebilecek katılımcıların belirlenmesine olanak tanıyan amaçlı örneklem yöntemi (Yıldırım & Şimşek, 2011) kullanılarak belirlenmiştir. Araştırma, İzmir'de göçmen ve sığınmacılara yönelik faaliyet yürüten 14 sivil toplum kuruluşundan 21 katılımcıyla gerçekleştirilmiştir. Görüşme yapılan katılımcılara ve sivil toplum kuruluşlarına ilişkin bilgilere aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

Tablo: Katılımcılara ve Sivil Toplum Kuruluşlarına İlişkin Bilgiler

Sivil Toplum Kuruluşları	**Katılımcılara İlişkin Bilgiler**
1-Mültecilerle Dayanışma Derneği (Mülteci-Der)	1 Sosyal Hizmet Uzmanı, 1 Ziraat Mühendisi
2-Konak Mülteci Derneği,	1 Sosyal Hizmet Uzmanı, 1 Dernek Yöneticisi
3-Suriyeli Mültecilerle Dayanışma Derneği	1 Dernek Yöneticisi
4-Halkların Köprüsü Derneği	1 Arkeolog/Gazeteci
5-Sığınmacı ve Göçmenlerle Dayanışma Derneği (SGDD-ASAM),	1 Sosyal Hizmet Uzmanı, 1 Avukat, 1 Mobil Ekip Sorumlusu
6-İzmir Barosu	2 Avukat
7-Mülteci Destek Derneği (MUDEM)	1 Proje Koordinatörü
8-Kızılay Toplum Merkezi	2 Sosyal Hizmet Uzmanı
9-Pozitif Yaşam Derneği	1 Psikolog
10-Mülteci Medyası Derneği	1 Gazeteci
11-Sağlıkta Genç Yaklaşımlar Derneği	1 Psikolog,

	1 Sosyal Hizmet Uzmanı
12-Yaşamak Sosyal Alan ve Dayanışma Derneği	1 Psikolog
13-Medya ve Göç Derneği	1 Gazeteci
14-Turuncu Dernek	1 Yönetim Kurulu Üyesi

Veri Toplama Yöntemleri

Araştırma sürecinde önce literatür taraması yapılmış, göç mevzuatı gözden geçirilmiş, göç alanında faaliyet yürüten sivil toplum kuruluşlarının mevcut raporları incelenmiş; sonrasında araştırmacı tarafından oluşturulan ve pilot görüşmeler neticesinde son şekli verilen Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu aracılığıyla katılımcılarla derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın Covid 19 sürecinde yürütülmesi nedeniyle derinlemesine görüşmeler, yüz yüze değil Google Meet aracılığıyla çevrimiçi olarak yapılmıştır.

Veri Toplama Süreci

Hacettepe Üniversitesi Etik Komisyonu'nun 25.05.2021 tarihli kararıyla etik açıdan uygun görülen bu araştırma, yüksek lisans tez çalışması kapsamında Ağustos-Ekim 2021 tarihleri arasında İzmir'de yürütülmüştür.

Araştırma Verilerinin Analizi

Araştırma verileri "tematik analiz" yöntemi (Glesne, 2016) kullanılarak analiz edilmiştir. Tematik analiz, verilerdeki örüntüleri/temaları belirlemek, analiz etmek ve raporlaştırmak için yaygın bir şekilde kullanılan bir nitel analiz yöntemidir. Tematik analizde verilere aşina olmayı, kodlar oluşturmayı, temalar aramayı, temaları gözden geçirmeyi, sınıflandırmayı, adlandırmayı, temaları destekleyen çarpıcı ve ikna edici alıntılardan doğrudan yararlanmayı, yapılan analizin araştırma soruları ve literatürle ilişkilendirilerek raporlaştırılmasını içeren bir süreç izlenmektedir (Braun & Clarke, 2006). Araştırma verileri analiz edilirken öncelikle görüşme kayıtları deşifre edilmiş, deşifreler birkaç kez okunarak verilere aşina olunmuş, kodlar oluşturulmuş, temalar belirlenmiş ve sınıflandırılmış, yapılan analizler araştırma soruları ve literatürle ilişkilendirilerek raporlaştırılmıştır.

BULGULAR VE TARTIŞMA

Araştırma kapsamında, "sivil toplum çalışanlarının göçmen ve sığınmacıları konumlandırma biçimleri"; "sivil toplum perspektifinden göçmen ve sığınmacılara yönelik ayrımcılık ve sosyal dışlanma" ve "sivil toplum çalışanlarının göçmen ve sığınmacıların ayrımcılık ve sosyal dışlanmaya yönelik baş etme stratejilerine dair tespitleri" olmak üzere üç ana temaya ulaşılmıştır. Ana

ve alt temalara aşağıda yer verilmiştir. Araştırma bulguları, göçmen ve sığınmacıların "gerçekliğini" doğrudan ve topyekûn yansıtma iddiasında olmayıp yalnızca İzmir'de göç alanında faaliyet yürüten sivil toplum çalışanlarının göçmen ve sığınmacılara yönelik görüş, düşünce ve izlenimlerini yansıtmaktadır.

Sivil Toplum Çalışanlarının Göçmen ve Sığınmacıları Konumlandırma Biçimleri

Sivil toplum çalışanlarının göçmen ve sığınmacıları nasıl kategorize edip konumlandırdığı, onların bu gruplara yönelik algı ve yaklaşımlarını yansıtmaktadır. Bu konumlandırmalar, göçmen ve sığınmacıların hangi toplumsal çerçeveye yerleştirildiğini ve bu çerçevenin ayrımcılık ile sosyal dışlanma deneyimlerini nasıl şekillendirdiğini anlamak açısından önemlidir.

Statüsüzlük ve Belirsizlikle Kuşatılma

Sivil toplum alanında çalışan katılımcıların söylemlerinde çeşitli hukuki düzenlemeler olmasına rağmen ülkemizin göç politikasından da kaynaklı olarak göçmen ve sığınmacıların herhangi bir statüsü olmayan, belirsizlikle tanımlanan, kaygan zeminde hareket eden, haklara ulaşmakta zorlanan, kendi kaderlerine terk edilen ve gelecekleri belirsiz kişiler olarak konumlandırıldığı dikkat çekmektedir.

"Statüsüzler aslında… bir yasa var ama hiçbir statüleri yok bir şekilde yani bulanık bir suyun içinde bir balık gibi bu insanlar yaşıyorlar (G1, SGDD-ASAM)".

"Uygun bir göç politikamız olmadığı için bu insanlar kimliksiz, statüsüz, haklara erişemeden yaşayacaklar ve toplumun ötekisi olacaklar hali ile (G10, İzmir Barosu)".

Bu bağlamda statü güvencesizliği, göçmen ve sığınmacıların devlet ve benzeri otoriteler nezdinde kendilerine verilen belirli bir sosyal/hukuki statüden kaynaklanan güvencesiz ve savunmasız koşullarına işaret etmekte olup çoğunlukla göçmen ve sığınmacılar için yüksek düzeyde kırılganlığa ve belirsizliğe sebep olmaktadır (Ilcan vd., 2018). Güvencesiz statüler, göçmen ve sığınmacıları korunmasız ve savunmasız hale getirerek yaşamlarını zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte statü güvencesizliği göçmen ve sığınmacıların ayrımcılık ve sosyal dışlanma deneyimlerini de şekillendirmektedir.

"Benim gözlemim Afgan mültecilerin daha kaygan bir zeminde hareket ettiği yönünde... Suriyeliler için de… belirsizlik hâkim ama Afgan mülteciler için belirsizlik çok daha fazla… Türkiye'nin herhangi bir göç politikası yok… bu eğitime de, işe de, her şeye de yansıyor… kurumların politik tavırlarına da yansıyor, herkes kafasına göre davranıyor, herhangi bir koordinasyon yok… Mülteciler kendi kaderlerine bırakılmış durumdalar (G20, Mülteci Medyası Derneği)".

Her insanın göç etme ve sığınma hakkının bulunduğu, vatandaşlık bağıyla bağlı olup olmadığına bakılmaksızın insan haklarının her insan için geçerli olduğu, göçmen ve sığınmacılara insan onuruna yaraşır, hak ve hizmetlere eşit ve adil bir şekilde erişebilecekleri güvenceli statü ve yaşam koşullarının sağlanması gerektiği göz önüne alındığında bu durumun sosyal hizmetin farklılıklara saygı, insan hakları ve sosyal adalet ilkelerine uygun düşmediği görülmektedir.

Tekinsiz ve Sorun Olarak Görülme

Sığınma hakkına yaptıkları vurguya rağmen bazı sivil toplum çalışanlarının göçmen ve sığınmacıları tehlikeli, tekin olmayan ve sorun yaratan kişiler olarak kategorize edip konumlandırdığı özellikle dikkat çekmektedir.

"Mültecileri almalıyız, en temel haktır sığınma hakkı, fakat kayıt altına alınması noktasında ben ülkemde gelen kişinin suçlu mu suçsuz mu, tecavüzcü mü değil mi… (bunları) ayrıştırmam gerekiyor (G14, İzmir Barosu)".

Araştırmalar, göçmen ve sığınmacıların Avrupa'da ve Türkiye'de sıklıkla bir güvenlik tehdidi olarak algılandığını ve göç edilen ülke için ulusal, kültürel ve ekonomik tehdit olarak tasvir edilip refah sistemlerini istismar eden, işsizliğe neden olan potansiyel suçlular olarak görüldüğünü göstermektedir (Hopyar, 2024; Akyıldız vd., 2020). Özellikle Suriyeli mültecilerin Türkiye'ye gelmesi, Türkiye'de barınma ve hizmet sağlama çabalarına rağmen kimi kesimlerin güvenlik endişelerini artırmıştır (Sezik & Ağır, 2015). Göçmenlerin güvensiz ve sorunlu olarak damgalaması ve göçün güvenlikleştirilmesi (Mavi, 2022) sosyal hizmetin insan hakları ve farklılıklara saygı ilkeleriyle bağdaşmamaktadır.

Kader, Çaresizlik ve Mağduriyetle İlişkilendirilme

Hak temelli sivil toplum yaklaşımı, ihtiyaç temelli ya da hayırseverlik temelli sivil toplum anlayışından farklı olarak haklarla bağlantı kurmayı, savunmasız gruplara özen göstermeyi, katılımı, güçlendirmeyi, ayrımcılığın önlenmesini ve hesap verebilirliği içermektedir. Bireyleri hak sahibi özneler olarak kabul eden hak temelli sivil toplum yaklaşımı; eşitlik, adalet ve insan haklarına dayalı bir güçlendirme ve toplumsal değişim perspektifini esas almaktadır (Androff, 2016; Mackreath & Sağnıç). Göç alanında faaliyet yürüten sivil toplum kuruluşlarının kendilerini hak temelli olarak tanımlaması, göçmen ve sığınmacıları hakları olan özneler olarak konumlandırması için yeterli olmamaktadır. Araştırma kapsamında kendisini hak temelli olarak tanımlayan bazı sivil toplum kuruluşlarının insan hakları söylemine rağmen göçmen ve sığınmacıları muhtaç, mağdur ve edilgen kişiler olarak konumlandırabildiği görülmektedir.

"Göçmen ya da sığınmacı olmak bir kere en başta... çaresizlik aslında (G19, Turuncu Dernek)".

"Mülteci olmak yani maalesef planlanan bir şey değil buna kader de diyebilirsiniz… İnsani boyutuna bakacaksak bu insanlar mağdur ve mağduriyetlerini gidermek için yardım etmemiz gerekiyor… Onların da burada var

olmaya hakları var burada yaşamaya hakları var… Amacımız mülteciler Türkiye'ye entegre etmek… hazıra konmalarından çok çalışma alanları yaratmak, iş edinebilmek, yerel halkla iletişimlerini kolaylaştırmak, yerel halkın mülteciler üzerindeki bakış açısını değiştirmek (G3, SGDD-ASAM)".

Göçmenlerle/sığınmacılarla çalışan sosyal hizmet uzmanları, saha çalışanları, profesyonellerle yapılan araştırmalarda göçmen ve sığınmacıların araştırma bulgularımıza benzer şekilde mağdur, çaresiz, pasif alıcı, yardıma muhtaç şeklinde konumlandırıldığı ve bu durumun hizmet sunumunu, göçmenlerin topluma entegrasyonunu etkilediği ortaya konmuştur (Yertüm, 2023; Kucur & Bayram, 2023; Salduz Doruk & Artan, 2023). Göçmen ve sığınmacıları birer özne ve eşit bireyler olarak görmeyen uygulamalar, politikalar ve hukuki sınırlamalar, göçmen ve sığınmacıların kimlik kaybı yaşamalarına, kendilerine atanan bu edilgen rolü üstlenmek zorunda kalmalarına neden olmakta ve bağımsız hareket etmelerini engellemektedir. Göç politikalarının göçmen ve sığınmacıları edilgen nesneler olarak ele alması, onların toplumsal katılımını ve bağımsız hareketlerini kısıtlamakta, hukuki belirsizlikler, ayrımcılık ve sosyal dışlanma ise kimlik kaybına yol açmaktadır. Devlet politikaları ve toplumsal söylemler, göçmen ve sığınmacıları geçicilik içinde tutarak dışlanmalarına neden olurken medyada olumsuz temsiller göçmen ve sığınmacıları kimliksizleştirmekte ve onların özne olarak kabul edilmesini engellemektedir (Yükseker vd., 2023; Künüroğlu vd., 2021). Oysa sosyal hizmetin temel ilkelerinden hareketle birey ve grupları güçlendirme ve özgürleştirme amacı bulunmaktadır. Sosyal hizmetin temel ilkelerine uygun olmayan bu yaklaşım, göçmen ve sığınmacıların güçlü yanları olan ve eylemde bulunan özneler/aktörler olarak görülmesine engel oluşturmakta, toplumsal rollerini ve potansiyellerini sınırlamakta ve topluma aktif katılımlarını engellemektedir.

Hiyerarşik Açıdan Aşağıda Görülme

Araştırma kapsamında göçmen ve sığınmacılara temel hakların sağlanmasının uygun olduğu ancak vatandaşlık verilmesinin uygun olmadığının düşünülerek göçmen ve sığınmacıların hiyerarşik açıdan yerel halka göre daha aşağıda, bir başka değişle Doğanoğlu (2020)'nun da vurguladığı üzere evin gerçek sahipleriyle aynı haklara sahip olmayan bireyler olarak konumlandırıldığı dikkat çekmektedir.

"Vatandaşlık verilmeli mi? Bence şöyle verilmemeli… (Suriyeliler) geçici koruma altında onun farkında ve o şekilde yaşamalı (G16, Kızılay Toplum Merkezi)".

"Mülteci adı altında gelip ülkemizde vatandaşlık verilsin fikrine şahsen katılmıyorum… Hani temel hak neyse yaşama hakkı, eğitim hakkı, sağlık hakkı, barınma hakkı neyse onu verelim diyoruz zaten biz fazlasında şey yapmayalım. Abartmaya gerek yok çünkü (devlet) kendi… vatandaşı(nı) korumak zorunda, (kendi) vatandaşına ayrı muamele (etmeli) (G14, İzmir Barosu)".

Göçmen ve sığınmacıları yurttaşlar karşısında hiyerarşik olarak aşağıda görmek (Güllüpınar, 2014), insan hakları ve sosyal adalet bağlamında sosyal hizmetin temel ilkeleriyle çelişmektedir Öte yandan genel ve yerel düzeylerde somut uyum politikalarının geliştirilemediği bir durumda vatandaşlık statüsü hakkında çelişkili yorumların olması kaçınılmazdır.

Sığınma Hakkı Olan Bir Özne Olarak Görülme

Göçmen ve sığınmacılar nesne, araç ve varlık nedeni olarak konumlandırılabileceği gibi sığınma hakkı olan bir özne olarak da konumlandırılabilmektedir.

"Mülteciyi özne olarak görmesi gerekiyor… [Aksi durumda] eşit ilişki kuramazsınız… Mülteciler bir araç değil, bir varlık sebebi de değil. Örgütlerin en çok bunlara dikkat etmesi gerekiyor. Onları bir varlık sebebi olarak görürlerse sadece mülteci derneği olarak çalışırlarsa zaten, onların üzerinden bir fon alıyorlarsa vesaire yapıyorlarsa aslında farkında olmadan bir araca da dönüşebilir… Onlar araç değil, onlar özne… Onlar bizim dostumuz çünkü yardım ettiğimiz bir nesne falan değil (G13, Halkların Köprüsü Derneği)".

Görüşme yapılan bazı katılımcıların insan haklarını temel alarak her insanın başka bir ülkeye sığınma hakkının olmasından dolayı göçmen ve sığınmacı yerine mülteci kavramını kullandığı, mülteciliğin bir hak olduğunu, kendilerine mülteci statüsü verilmesi gerektiğini vurguladığı görülmüştür.

"Hukuki bir statü mültecilik, hukuki statüye sahip değiller ama biz bu insanları mülteci olarak görüyoruz ve mülteci olmaları gerektiğine inanıyoruz bu statünün onlara verilmesi gerektiğini savunuyoruz bu nedenle mülteci demeyi tercih ediyoruz (G20, Mülteci Medyası Derneği)".

"10 seneden sonra misafir demiyoruz… Onlara mülteci olarak kabul etmek gerekiyor. Biz her zaman diyoruz mültecilik haktır yani mültecilik hiçbir hibe [bağış, lütuf, iyilik] değil, mültecilik hiçbir teşvik yani şafaka [şefkat, merhamet] değil, mültecilik haktır (G9, Suriyeli Mültecilerle Dayanışma Derneği)".

Sığınma hakkının temel bir insan hakkı olduğu, göçmen ve sığınmacıların haklarının gözletilmesinin ve sosyal, ekonomik ve kültürel haklara ulaşabilmeleri için kendilerine mülteci statüsünün verilmesinin gerektiğini savunan sivil toplum çalışmaları da bulunmaktadır. Cenevre Sözleşmesi'ndeki coğrafi çekince gereği Türkiye'de bu statü, Avrupa dışından gelenlere tanınamamaktadır. Öte yandan, geçici koruma statüsündeki zamansal belirsizlik tanınan hakların her an iptal edilebileceği bir durum yaratarak göçmen ve sığınmacıların hayatında belirsizlik ve güvencesizlik unsurlarını arttırmaktadır. İnsan haklarına evrensel bir değer olarak yaklaşan sosyal hizmet disiplini, bireylerin etnik köken, uyruk ya da statülerine bağlı ayrımcılığa uğramaksızın sosyal, ekonomik ve kültürel haklara erişimini savunmaktadır. Bu bağlamda, göçmen ve sığınmacılar açısından geçici ya da

istikrarsız statülerin yarattığı belirsizlik ortamı, sosyal hizmetin insan hakları, farklılıklara saygı ve sosyal adalet ilkeleriyle bağdaşmamaktadır.

Sosyal Sorunların Kaynağı Olarak Görülmeme

Yapısal faktörler göz ardı edilerek göçmen ve sığınmacılar oldukça kolay bir şekilde sosyal ve ekonomik sorunların kaynağı olarak görülüp günah keçisi haline getirilebilmektedir. Öte yandan bazı katılımcıların yerel halkın da göçmen ve sığınmacılarla benzer şartlarda yaşadığını, kayıt dışı işlerde çalıştığını, yoksul olduğunu, bu durumun sistemden kaynaklanan bir durum olduğunu vurgulayarak göçmen ve sığınmacıları sosyal ve ekonomik sorunların kaynağı olarak konumlandırmadığı kayda değer bir husus olarak ön plana çıkmıştır.

"Fırsat eşitsizliği zaten vardı. Bu işsizlik zaten vardı, bu dezavantajlı gruplar zaten vardı, artı bir eklenmiş oldu. Evet, (göçmen ve sığınmacılar) belki var olan bir problemi pekiştirmiş olabilir ama problemin kaynağı da değil bence (G22, Mülteci Destek Derneği)".

"Yani burada sorun sistem. İnsanlar ne yazık ki karşıdakine bir tavır alıyor. Ama aslında kendisi (yerel halk) de mülteciler olmasa da yoksul. Mülteciler olmasa da işsiz. Onlar olmasa da en kötü koşullarda yaşıyor fakat bir suçlu, aslında günah keçisi arıyoruz belki çoğu zaman. İşte o günah keçisini birden karşımızda göçle gelen kişilere yüklüyoruz (G13, Halkların Köprüsü Derneği)".

Yerel halkın da göçmen ve sığınmacılarla benzer koşullarda yaşaması, yoksul olması ve kayıt dışı çalışmasının yapısal sorunlara işaret ettiği ve bu bağlamda göçmen ve sığınmacıların toplumsal ve ekonomik sorunların kaynağı olarak konumlandırılmadığı göz önünde bulundurulduğunda bu durumun sosyal hizmetin insan hakları ve sosyal adalet ilkesiyle uyumlu olduğu düşünülmektedir. Sosyal hizmet disiplini, yalnızca bireysel sorumluluklara değil, yapısal eşitsizliklere de odaklanmaktadır. Bu nedenle göçmen ve sığınmacıları sorunların kaynağı olarak görmek yerine, onların farklılıklarına saygı duyan, hak temelli ve adil bir bakış açısı önemlidir. Sahadaki kimi sivil toplum çalışanları burada görüldüğü üzere bunu yapmaktadırlar.

Beşeri Sermaye Sahibi Olarak Görülme

Genel olarak göçmen ve sığınmacılar yük ve maliyet olarak görülmekte olup göç alan ülkeye sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan katkıda bulunabilecekleri göz ardı edilebilmektedir. Bununla birlikte araştırma kapsamında birçok katılımcının göçmen ve sığınmacıları kültürel ve ekonomik sermayesi olan ve yerel halka katkı sağlayabilecek bireyler olarak konumlandırdığı dikkat çekicidir.

"(Suriyeli mülteciler)… işte ayakkabıcılık sektörü gibi deri sektörü gibi pek çok sektörü de ekonomik açıdan ayakta tutan da bir kesim aslında (G2, Konak Mülteci Derneği)".

"Yeni kültür İzmir'e getirdiler yani bir arkadaşım diyor beraber gidelim bir felafel yiyelim, felafel İzmir'de yoktu …biz onu getirdik İzmir'e ve Türkiye'ye tabii ki bunun halk katkısı var, sermaye geldi (G9, Suriyeli Mültecilerle Dayanışma Derneği)".

Yük ve maliyet meselesi olmaktan ziyade, göçmen ve sığınmacıların kültürel ve ekonomik sermayeye sahip, yerel topluma katkı sunabilecek bireyler olarak konumlandırılması; sosyal hizmet disiplininin, bireyleri yalnızca ihtiyaçlarıyla değil, aynı zamanda sahip oldukları potansiyel ve katkılarla değerlendirme ilkesine uygun düşmekte ve farklılıkların bir zenginlik olarak görülmesini, toplumsal yaşama eşit katılımın desteklenmesini gerekli kılmaktadır.

Eşit Düzeyde Bir Birey Olarak Görülme

Göçmen ve sığınmacıların vatandaşlık hakkına erişebilmeleri yerel halkla eşit statüde olabilmelerine de imkân tanıyacaktır. Araştırma kapsamında bazı katılımcıların göçmen ve sığınmacılara vatandaşlık verilmesi ve eşit haklar sağlanması gerektiğini vurgulayarak göçmen ve sığınmacıları yerel halkla eşit statüde ve düzeyde konumlandırdığı dikkat çekmektedir.

"Mültecilerin de yerel halkla aynı haklardan faydalanmasını istiyoruz. Vatandaşlık verilmesini yanlış bulmuyorum hatta bence bu bir temel insanlık hakkı. …bu insanların da bu ülkenin vatandaşı olma gibi bir talepleri söz konusuysa bence vatandaş olabilmeliler (G2, Konak Mülteci Derneği)".

Hiçbir koşula bağlı olmaksızın her insanın haklar bakımından eşit olduğu düşüncesi sosyal hizmet disiplininin temel dayanakları arasında yer almaktadır. Bu bağlamda göçmen ve sığınmacılara vatandaşlık verilmesi ve eşit haklar sağlanması, göçmen ve sığınmacıların yerel halkla eşit düzeyde ve statüde konumlandırılması gerektiğine dair yapılan vurgu, sosyal hizmetin farklılıklara saygı, insan hakları ve sosyal adalet ilkelerine uygun düşmektedir.

Araştırma bulguları, sivil toplum çalışanlarının göçmen ve sığınmacıları kimi zaman korunmaya muhtaç mağdurlar, kimi zaman tehdit unsuru ya da toplumsal sorunların kaynağı, ancak bazı durumlarda da eşit haklara sahip bireyler ve topluma katkı sunabilecek aktörler olarak konumlandırdığını göstermektedir. Bu çeşitlilik sivil toplum kuruluşlarının hak temelli ya da yardımsever bakış açısına sahip olup olmaları ve çalışanların sosyal hizmetin mesleki değerleri hakkındaki duyarlılıkları ve hem sivil toplum hem de çalışanların birer parçası oldukları genel toplumsal algılar ile ilgilidir.

Sivil Toplum Perspektifinden Göçmen ve Sığınmacılara Yönelik Ayrımcılık ve Sosyal Dışlanma

Dayanışma ve Sosyal Mesafe Arasında Olmak

İnsanlar kendilerinden farklı çeşitli gruplar ve topluluklarla dayanışma ilişkisi içerisinde olabildiği gibi onlara karşı mesafe de koyabilmektedir. Bu durum

sosyal mesafe olarak adlandırılmaktadır. Sosyal mesafe, çeşitli grupların toplumda ne kadar kabul edilebilir veya sakıncalı olduğunun göstergesine işaret etmekte (Marger, 2015) olup ayrımcılık ve sosyal dışlanmayla yakından ilişkilidir. Sosyal mesafe konulan çeşitli gruplardan birini de göçmen ve sığınmacılar oluşturmaktadır. Birlikte yaşamayı öğrenmek hem göç edenler hem de ev sahibi toplum açısından zorlu bir süreçtir. Ülkemizde yerel halk direnç, değişim ve kabul ekseninde uzun zamandır göçmen ve sığınmacılarla birlikte yaşamayı deneyimlemektedir. Yerel halkın bir kısmı göçmen ve sığınmacılarla dayanışma içerisinde olabilirken bir kısmı ise göçmen ve sığınmacılara yönelik ayrımcılık ve sosyal dışlanmanın bir dışavurumu olarak sosyal mesafe koyabilmektedir. Araştırma kapsamında bazı katılımcıların İzmir'de yerel halk arasında az da olsa göçmen ve sığınmacıların durumunu anlayan ve onlara destek olmaya çalışan bireyler olsa da yerel halkın genel itibariyle göçmen ve sığınmacılara yönelik mesafeli olduğunu ve onları istemediğini vurguladığı dikkat çekmektedir.

"İzmir'de… yerel halk sığınmacılara karşı mesafeli ve Türkiye'de olmalarını istemiyor ve maalesef genellemeci bir bakış açısıyla bakıyorlar. Hatta çoğu ev kiralamak da istemiyor ev vermek de istemiyor komşuluk yapmak da istemiyor. Ama tabii içlerinde sığınmacılara yönelik (onların) durumunu anlayabilen insanlar da yok değil var ama bunlar gerçekten Türkçe'de bir deyim var iki elin parmak sayısını geçmez (G1, SGDD-ASAM)".

Araştırmaya katılan bazı sivil toplum çalışanları İzmir'de yerel halk arasında az da olsa göçmen ve sığınmacılarla dayanışma içerisinde olabilen kişiler olsa da yerel halkın genel olarak ayrımcılık ve sosyal dışlanmanın bir dışavurumu olarak göçmen ve sığınmacılara mesafeli olduğunu düşünmektedir. Oysa sosyal hizmet disiplininin temel ilkeleri bağlamında düşünüldüğünde göçmen ve sığınmacılara yönelik sosyal mesafeyi azaltmak veya ortadan kaldırmak ve yerel halk ile göçmen ve sığınmacılar arasındaki dayanışma ve işbirliğini artırmak önemli bir gerekliliktir.

Ayrımcılık Pratikleri

Araştırma bulgularına göre, Suriyeli sığınmacılar sayıca daha çok olmaları nedeniyle ayrımcılık söylemlerinde daha fazla işaretlenmekte, öte yandan, Suriye göçünden önce çok konuşulmayan göçmenler de günümüzde ayrımcı söylemlerin konusu olmaktadır. İlaveten sivil toplum çalışanlarının ayrımcılığa yönelik tespitlerini söylemsel dışlama, kurumsal ayrımcılık ve göçmen gruplar arası ayrımcılık söylemleri olarak üç alt grupta toplamak mümkündür.

Araştırma kapsamında bazı katılımcılar, hem sayılarının fazla olması hem de medyanın etkisiyle Suriyeli sığınmacıların ayrımcılık ve sosyal dışlanmaya daha çok maruz kaldığını vurgulamaktadır.

"(Ayrımcılık ve sosyal dışlanma) İran'dan Irak'tan vesaire gelen kişiler için de olabilir ama Suriyelilerin kalabalık bir grup olmaları sebebiyle daha çok hedef alındıklarını ve yine medyanın da daha çok onları hedef göstermesi

sebebiyle daha büyük ayrımcılığa uğradıklarını düşünüyorum (G4, SGDD-ASAM)".

Ayrımcılık ve sosyal dışlanmayla ilgili dikkate değer bir diğer durum Suriyeli sığınmacılardan önce pek dikkat çekmeyen Afgan, İranlı, Iraklı ve Afrikalı göçmen ve sığınmacıların yerel halk tarafından artık daha fazla dikkat çekmeye ve öteki olarak görülmeye başladığının vurgulanmasıdır.

"Suriyeliler ülkemize gelene kadar Afganların, Iraklıların, İranlıların varlığı o kadar göze çarpmıyordu, Afrika kıtasından olan göçmenlerin varlığı o kadar göze çarpmıyordu ama şimdi artık Suriyelilerden sonra onlar daha böyle bir öteki duruyor Türklerin gözünde (G3, SGDD-ASAM)".

Hangi göçmen ve sığınmacı gruba yönelik olursa olsun yabancı olarak kodlanıp tehdit ve sorun olarak görülmek, doğrudan ve dolaylı ayrımcılığa maruz kalmak, bir başka değişle ayrımcılık ve sosyal dışlanmayla yaşamak, insan hakları ve sosyal adalet meselesi olup sosyal hizmet mesleği ve disiplininin insan hakları ve sosyal adalet ilkeleriyle bağdaşmamaktadır.

Söylemsel Dışlanma

Söylemsel dışlanma, öteki olanı tehdit ve sorun olarak görüp bir yandan aşağılamayı, damgalamayı ve ayrıştırmayı içeren bir yandan da nefret ve şiddetin hedefi haline getiren çeşitli söylemlerin bir yansıması olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda göçmen ve sığınmacılara yönelik gündelik yaşamda sıkça karşılaşılan ve birçok araştırma bulgusunun da vurguladığı mesele, ayrımcı ve dışlayıcı söylemlerdir (Deniz vd., 2016; Kahya Nizam, 2019; Hrant Dink Vafkı, 2020; Güngördü, 2018; Çolakoğlu, 2021; Şatıroğlu Güldalı & Özmen, 2022). Bu bağlamda birçok sivil toplum çalışanının anlatımına yansıdığı şekliyle yerel halk tarafından İzmir'de göçmen ve sığınmacılara, özellikle de Suriyeli sığınmacılara yönelik kendi ülkelerinde savaşmayıp burada keyif sürdükleri, yerel halkın işlerini ellerinden aldıkları, ekonomik sorunların kaynağı oldukları, yerel halkın huzurunu ve demografik yapısını bozdukları, yerel halkın etkin ve verimli bir şekilde kamu hizmetlerinden faydalanmasına engel oldukları, yerel halka ait kaynakların göçmen ve sığınmacılar için harcandığı, yerel halka kıyasla daha iyi durumda oldukları, çok fazla çocuk yaptıkları ve hatta dilenciliği dahi yerel halktan aldıklarına ilişkin çeşitli ayrımcı ve dışlayıcı söylemlerin yaygın olduğu görüşme yapılan birçok katılımcının anlatımına yansımıştır.

"Bir kısmı ekonomik sorunların kaynağı olarak görüyor o kişileri, bir kısmı kamu hizmetlerinden etkin ve verimli bir şekilde yararlanamamanın sebebi olarak görebiliyor… Ya da işte…ülkenizde savaşmadınız burada keyif çatıyorsunuz, ben senin yaşadığın hayatı yaşamıyorum gibi tacizlerle karşılaştığını söylüyorlar (G12, Mülteci-Der)".

"Suriyeliler maaş alıyorlar, Suriyeliler ev kirası devlet veriyor, ödüyor, telefonları bedava, Suriyeliler hep nargile içiyorlar, kadınları güzellikten başka bir

şey yapmıyorlar yani öyle sözler… Bir dilenci bana dedi Suriyeliler bize dilencilik de bırakmadı (G9, Suriyeli Mültecilerle Dayanışma Derneği)".

"Demografik yapısı bozuluyor İzmir'in, göçmenler değiştiriyor daha muhafazakarlaştırıyor gibi söylemler [söz konusu] (G7, Medya ve Göç Derneği)".

Göçmen ve sığınmacılara yönelik ayrımcı ve dışlayıcı söylemlerin, özellikle Suriyeli sığınmacıların geçici ve misafir olduklarına dair söylemlere rağmen giderek kalıcı olmaya başlamaları, medyanın ve politikacıların çeşitli önyargı ve göçmen karşıtı söylemleri, yerel halkın göçmen ve sığınmacılarla ilgili bilgi eksikliği ve salgının sebep olduğu ekonomik sorunlardan kaynaklandığı bazı katılımcıların anlatımına yansımıştır.

"Suriyeliler yerleşti, geçici koruma statüsü aldı işte 5 yıl kalacak, 10 yıl kalacak neyse, vatandaş da öyle düşünüyordu, yerel halk da öyle düşünüyordu… Fakat işler öyle olmadı… Bu durumun kaynaklanmasının bir tane nedeni yok… Sosyal medyanın, televizyonların, politikacıların söylemlerinin bu durumu son 3 yıldır, yani bir araç olarak kullanmaları, popülist bir şeyler, kavramları içine yerleştirip bunu satmaları, öyle söyleyeceğim, vatandaşa satmalarının çok büyük etkisi yani yüzde 40 etkisi olduğunu düşünüyorum (G14, İzmir Barosu)"

"*Özellikle işte pandemiden sonra ciddi ekonomik kriz ve bu tarz yerel halkın karşılaştığı ekonomik sıkıntılar arttığı için aslında mültecilerin günlük hayata dair yaptığı eylemlerde nefret söylemine, ayrımcılığa, ötekileştirmeye sebebiyet verebiliyor… Toplumsal hayatta maruz kaldıkları nefret söylemleri de artıyor (G7, Medya ve Göç Derneği)".*

Sosyal hizmet disiplininin temel ilkelerine aykırı şekilde İzmir'de göçmen ve sığınmacılarla ilgili çeşitli ayrımcı ve dışlayıcı söylemlerin yaygın olduğu; ayrımcı ve dışlayıcı söylemlerin temelinde ise geçicilik/misafir söylemine rağmen Suriyeli sığınmacıların giderek kalıcı olmaya başlaması, politikacıların ve medyanın çeşitli önyargı ve göçmen karşıtı söylemleri, yerel halkın göçmen ve sığınmacılara yönelik bilgi eksikliği ve salgından kaynaklı ekonomik sorunların olduğu dikkat çekmektedir. Oysa göçmen ve sığınmacılara yönelik ayrımcı ve dışlayıcı söylemleri dönüştürecek politika ve uygulamaların geliştirilmesi, sosyal hizmet disiplininin temel ilkelerine daha uygun düşmektedir.

Kurumsal Ayrımcılık

Ayrımcı tutum ve davranışlar örgütler ve kurumlar aracılığıyla da teşvik edilip desteklenebilmektedir (Okitikpi & Aymer, 2010). Literatürde bu durum kurumsal ayrımcılık olarak adlandırılmaktadır. Göçmen ve sığınmacılar da kurumsal ayrımcılığa maruz kalan gruplar arasındadır. Göçmen ve sığınmacılar yalnızca yerel halk tarafından değil kamu kurumları ve yerel yönetimler tarafından da ayrımcı ve dışlayıcı tutum ve yaklaşımlara maruz kalabilmektedirler. İzmir'de kamu kurumları ve yerel yönetimlerin göçmen ve sığınmacılara yönelik onları

görmezden gelen ayrımcı ve dışlayıcı bir tutum ve yaklaşım içerisinde oldukları birçok katılımcının söylemine yansımıştır.

"Hizmet aldıkları sağlık kuruluşlarında ya da eğitim gördükleri eğitim kuruluşlarında ne yazık ki toplumsal önyargıdan ötürü öğretmenler hem doktorlar ya da çeşitli kamu çalışanları tarafından nefret söylemlerine ve ötekileştirmeye maruz bırakılmaları da en büyük sorun (G7, Medya ve Göç Derneği)".

"Kamu kurumları… sanki mülteciler yokmuş gibi davranıyorlar… sanki onlar yok bu ülkede, mülteci sorunu diye bir şey yok (G20, Mülteci Medyası Derneği)".

Sivil toplum perspektifinden ele alındığında İzmir'de kamu kurumları ve yerel yönetimlerin sosyal hizmet disiplininin farklılıklara saygı, insan hakları ve sosyal adalet ilkelerine aykırı bir şekilde göçmen ve sığınmacıları görmezden gelerek onlara yönelik ayrımcı ve dışlayıcı bir tutum ve yaklaşım sergilediği, kurumsal ayrımcılığın göçmen ve sığınmacıların maruz kaldığı önemli bir gerçeklik olduğu göze çarpmaktadır. Sosyal hizmetin temel ilkelerine aykırı olan bu durumun ortadan kaldırılması için kişilerarası ayrımcılığın yanı sıra kurumsal ayrımcılıkla da mücadele edilmesi önemli bir gerekliliktir.

Göçmen ve sığınmacılar arasında sosyal dışlama, nöbetleşe dışlama ve ötekinin ötekisini yaratma pratikleri ile ortaya çıkmaktadır.

Nöbetleşe Dışlanma

Geçmişte çeşitli ayrımcı ve dışlayıcı tutum ve davranışları deneyimleyen göçmen ve sığınmacı grupların kendilerinden sonra gelen farklı göçmen ve sığınmacı gruplara yönelik ayrımcı ve dışlayıcı tutum ve davranışlar sergilemesi nöbetleşe dışlanma (Tümtaş, 2019) olarak adlandırılmaktadır. Araştırma kapsamında bazı katılımcıların yerel halk arasında daha önce İzmir'e göç ederek yerleşen Bulgar, Arnavut göçmenlerin, İzmir'e yakın zaman önce gelen göçmen ve sığınmacılara yönelik ayrımcı ve dışlayıcı söylem ve yaklaşımlarda bulunduklarını vurguladığı dikkate değer bir husustur.

"İşte Arnavutluk'tan, Bulgaristan göçmeni, son göç halkasının üyeleri de ama buraya yerleşmişler vesaire Türk soylu oldukları için haliyle milliyetçi referansları daha yüksek ama aslında kendileri de ilk geldiklerinde hani hemen kabul görmeyen, yaşadıkları zorlukları anlatıyorlar, dil bariyerleri, başka bariyerler vardı. Hani göçmenler için yeni bir yer olmasının farkı vardı mesela bu şaşırtıcı değildi aslında hani en son gelenler kendilerinden sonra geleni ister istemez kabul etmiyorlar (G10, İzmir Barosu)."

Ayrımcılık ve sosyal dışlanma yalnızca hiyerarşik ilişki ve pratikler içerisinde değil aynı zaman da görece yatay ilişki ve pratikler içerisinde de vuku bulabilmektedir. Dışlanan ve ötekileştirilen grup ve topluluklar, ayrımcılık ve sosyal dışlanmayı normalleştirip meşrulaştırarak kendileriyle göreli olarak aynı konumda bulunan ve çeşitli ayrımcılık ve sosyal dışlanma biçimine maruz kalan

grup ve topluluklara ayrımcı tutum ve yaklaşımlarda bulunabilmektedir. Araştırma kapsamında yerel halk arasında göçmen ve sığınmacılara yönelik ayrımcı ve dışlayıcı söylem ve yaklaşımlar sergileyen gruplar arasında kendileri de ayrımcılık ve sosyal dışlanmaya maruz kalan Kürt ve Roman grupların (Saraçoğlu, 2009; Akkan vd., 2011) da olduğu bazı katılımcıların anlatımına yansımıştır.

"Haliyle bugün hayatından memnun olmayan Roman bir birey de Suriyelileri suçlayabiliyor, Kürt birey de yani şey yapıyor, suçlayabiliyor. Bunların hepsi oluyor, biz yine huzurumuz yerindeydi, biz şöyleydik, biz böyleydik ama işte şey oldu, bunlar geldi düzenimizi bozdu. Hâlbuki aynı şey atıyorum 15 yıl önce sizin için söyleniyordu. Yani aynı şeyleri tecrübe etmiş insanların hani bazen de anlayış bekliyorsunuz. Dediğim gibi bu kesinlikle genellenebilecek bir şey değil ama bunun da örnekleri görünüyor (G22, Mülteci Destek Derneği)".

Sivil toplum perspektifinden bakıldığında İzmir'de göçmen ve sığınmacıların nöbetleşe dışlanmaya maruz kaldığı görülmüştür. Yaşamlarında ayrımcı ve dışlayıcı tutum ve davranışlara maruz kalan grupların, göçmen ve sığınmacılar gibi kendilerinden farklı gruplar söz konusu olduğunda onlara karşı ayrımcı ve dışlayıcı tutum ve davranışlar sergileyebildiği dikkat çekmektedir. Bu durum sosyal hizmet disiplininin temel ilkelerine aykırı bir duruma işaret etmektedir.

"Ötekinin Ötekisi"ni Yaratmak

Yalnızca politik iktidara özgü bir olgu olmayan ayrımcılık, egemen güç ve iktidar ilişkilerinin olduğu gruplar arasındaki ilişkilerde de vücut bulabilmektedir (Somay, 2012). Ayrımcı tutum ve uygulamalar, egemen grubun yanı sıra madun grubun da dâhil olduğu, hem açık veya örtük bir şekilde onayladığı hem de katkıda bulunduğu toplumsal bir süreçtir (Mccouat, 1971). Bu bağlamda göçmen ve sığınmacıların ayrımcılık ve sosyal dışlanmaya maruz kalmaları kendi aralarında ortaklık, hassasiyet ve dayanışma duygusu oluşturması gerekirken aksine birbirlerine yönelik ayrımcı ve dışlayıcı tutum ve davranışlarda bulunabilmektedirler. Araştırma kapsamında İzmir'de yaşayan farklı göçmen ve sığınmacı grupların birbirlerine yönelik ayrımcı ve dışlayıcı tutum ve davranışlar sergilediği bazı katılımcıların anlatımına yansımıştır.

"Mülteciler arasında da bir defa şey var, dışlanan bir kesim var, Dom mülteciler, Dom Suriyeliler dediğimiz Domlar, yani onlar da gerek [Suriyeli] Kürtler, gerek Türkmenler, gerek Araplar tarafından… aslında dışlanıyorlar (G8, Konak Mülteci Derneği)".

Ayrımcılık ve sosyal dışlanmaya maruz kalmaları göçmen ve sığınmacıların kendi aralarında ortaklık, dayanışma ve hassasiyet duygusu yaratması gerekirken göçmen ve sığınmacıların birbirlerine yönelik ayrımcı ve dışlayıcı tutum ve davranışlar sergilemesi dikkat çekici bir durumdur. Bu bağlamda sosyal hizmet disiplininin ayrımcılık ve sosyal dışlanmayı azaltacak ve dışlanma ve ötekileştirmeye maruz kalan gruplar arasında dayanışma ve ortaklık duygusunun

geliştirilmesine katkı sağlayacak bir perspektif ve pratik inşa etmesi önemlidir. Bu durum, sosyal hizmetin temek ilkelerine de uygun düşecektir.

Ayrımcılık ve Sosyal Dışlanma Entegrasyonun Önünde Bir Engel

Araştırma katılımcılarının çoğu İzmir'de yaşayan göçmen ve sığınmacıların yabancı olarak kodlanıp sorun ve tehdit olarak görüldüklerini ve yaşamın her alanında doğrudan ve dolaylı olarak ayrımcılığa maruz kaldıklarını, bu durumun göçmen ve sığınmacıların toplumsal yaşama katılımı ve entegrasyonunu olumsuz etkileyen bir husus olduğunu vurgulanmışlardır.

"İzmir özelinde bence karşılaşılan en büyük problematik şey… yerel halk içerisinde göçmen, mültecilere dair ciddi bir ötekileştirme ve ayrımcılık bazlı bir bakış açısının olması…bu hem toplumsal hayata katılımlarını hem de bu ülkeye entegre olabilmelerini ciddi bir biçimde engelliyor (G7, Medya ve Göç Derneği)".

İzmir'de sahada görev yapan sosyal hizmet uzmanlarının ve sivil toplum temsilcilerinin, göçmen ve sığınmacılara yönelik ayrımcılığı yalnızca bireysel bir mesele değil, yapısal eşitsizlikler, kurumsal ihmaller, medya etkisi ve toplumsal önyargılar çerçevesinde analiz etmeleri, sosyal hizmetin insan hakları ilkesi ve perspektifiyle uyumludur. Öte yandan tarif edilen toplumsal ortam sivil toplumun eşitlikçi söylemlerle savunuculuk yapması ve eşitlikçi faaliyetlerde bulunabilmesi açısından kolaylaştırıcı görünmemektedir.

Göçmen ve Sığınmacıların Ayrımcılık ve Sosyal Dışlanmaya Yönelik Baş Etme Stratejilerine Dair Sivil Toplum Çalışanlarının Tespitleri

Ayrımcılığa ve sosyal dışlanmaya maruz kalmak göçmen ve sığınmacıların birbiriyle ilişkili çeşitli baş etme stratejileri geliştirmelerini de beraberinde getirmektedir. Araştırma katılımcılarının bu konudaki tespitleri, hem onların sosyal hizmet bakış açılarının anlaşılması hem de sahaya dair ipuçları sunması açısından önemlidir. Tespit edilen baş etme stratejileri, görünmez olmak, kimliğini gizlemek, kabullenmek, susmak, kendilerini mensup oldukları gruplardan ayrıştırmak ve tepki göstermek şeklindedir.

Görünmez Olmak

Görüşme yapılan bazı katılımcıların İzmir'de yaşayan göçmen ve sığınmacıların ayrımcılık ve sosyal dışlanmayla mücadele edebilmek için görünmez olmayı bir baş etme stratejisi olarak tercih ettiklerini vurguladığı dikkat çekmiştir.

"Benim gözlemim görünmez olmayı tercih ettikleri, yani bir direnç gösterip de hayır bakın biz de buradayız, biz varız, bizi yok edemezsiniz, biz haklarımızı savunacağız, bir araya geleceğiz, örgütleneceğiz, direniş yapacağız… böyle bir çabaları yok yani (G20, Mülteci Medyası Derneği)".

Ayrımcılık ve sosyal dışlanma aynı zamanda görünmez kılmayı ve görmezden gelmeyi içeren bir olgu ve süreçtir. Bu bağlamda göçmen ve

sığınmacılar ayrımcılık ve sosyal dışlanmaya maruz kalmamak adına yaşadıkları sosyal çevrede veya kamusal alanda olabildiğince dikkat çekmemek adına görünmez olmayı bir tür strateji ve baş etme mekanizması olarak kullanabilmektedir. Bu stateji, göçmen ve sığınmacılar üzerinde psikolojik baskı oluşturabileceği gibi yaşadıkları sorunların görmezden gelinmesine, hak ve hizmetlere erişmekte güçlük yaşamalarına neden olabilmektedir. Sosyal hizmet perspektifinden bakıldığında göçmen ve sığınmacıların görünmez olmaktan ziyade görünür olma, hak talebinde bulunma, eşit ve adil muamele görme ve ayrımcılık ve sosyal dışlanmaya karşı korunma hakları olduğu dikkate alınmalıdır.

Kimliğini Gizlemek

Araştırma kapsamında bazı katılımcıların İzmir'de göçmen ve sığınmacıların ayrımcılık ve sosyal dışlanmaya karşı baş etme stratejisi olarak ana dillerini konuşmayarak veya aksansız konuşarak ya da göçmen ve sığınmacı olduğu izlenimi veren herhangi bir kültürel öğeyi taşımayarak kimliklerini gizleme yoluna gittiklerini vurguladığı görülmüştür.

"Bir kısmı… kimliğini gizleyebiliyor, mesela evlerinde artık Arapça konuşmadığını söyleyen ailelerle karşılaşıyorum. Çocuğunun aksansız bir şekilde Türkçe konuşmasını sağlamaya çalışabiliyor. Başta kimliğinden vazgeçerek yapmaya çalıştığı bir şey oluyor (G12, Mülteci-Der)".

Kimlik toplumsal bir inşa olup kimi zaman insanların ayrımcılık ve sosyal dışlanmaya maruz kalmasına neden olabilen bir damgaya dönüşebilmektedir. Bu nedenle kimliğini gizlemek, göçmen ve sığınmacılar için ayrımcılık ve sosyal dışlanma karşısında kullanılan bir baş etme stratejisi haline gelebilmektedir. Ayrımcılık ve sosyal dışlanma, göçmen ve sığınmacıların kendi kimlikleriyle ve farklılıklarıyla yaşama ve var olma hakkını ihlal eden bir olgu olduğundan sosyal hizmetin temel ilkeleriyle çelişmektedir.

Kabullenmek/Normalleştirmek

Araştırma kapsamında görüşme yapılan bazı katılımcıların İzmir'deki göçmen ve sığınmacıların ayrımcılık ve sosyal dışlanmaya karşı etkin baş etme stratejileri geliştirmekten ziyade ayrımcılık ve sosyal dışlanmaya alıştıkları ve bunu kabullenip normalleştirdiklerine, aksi durumda büyük çatışmaların çıkabileceğine vurgu yaptığı dikkat çekmiştir.

"Daha çok yaşadıkları bu ayrımcılık ve sosyal dışlanma noktasında kabullenmeyi tercih ettiklerini % 90 diyebilirim, danışanların % 90-95'i kabullenme sürecine girmiş durumdalar, yani sineye çekme diyebiliriz (G1, SGDD-ASAM)".

"Bir kısmını zaten mülteci oluşu sebebiyle hak sahibi olmadığını düşünebiliyor. Tabii ki ben ayağa kalkacağım (otobüste) ben yabancıyım. Tabii ki benim çocuğum dayak yiyorsa sessiz kalmalı çünkü biz yabancıyız. Tabii ki bana

bir Türkiyeli kadar ücret verilmeyecek çünkü ben yabancıyım gibi şeyler, refleksleri olabiliyor kişilerin (G12, Mülteci-Der)".

Göçmen ve sığınmacılar sessizlik ve gizlenmenin yanı sıra, ayrımcılığa uğramayı kabullenip veya normalleştirerek ayrımcılık ve sosyal dışlanmayla baş etmeye çalışabilmektedir. Bu da ayrımcılık ve sosyal dışlanma döngüsünün devam etmesine neden olabilmektedir. Bu döngünün kırılması için insan hakları ve sosyal adaleti temel alan bir sosyal hizmet perspektifi ve pratiğine ihtiyaç vardır.

Kendilerini Mensup Oldukları Gruplardan Ayrıştırmak

Araştırma kapsamında bazı katılımcılar İzmir'de göçmen ve sığınmacıların ayrımcılık ve sosyal dışlanmaya karşı bir baş etme stratejisi olarak kendilerini mensup oldukları toplumsal gruplardan farklılaştıklarını, onlar gibi olmadıklarını vurgulayarak ve yabancıyım ama ben de sizin gibiyim algısı yaratarak kendilerini mensup oldukları toplumsal gruplardan ayrıştırma yoluna gittiklerini vurgulamışlardır.

"Ben bildiğiniz Suriyelilerden değilim, ben bildiğiniz Afganlardan değilim bakış açısı yaratabilmeye çalışmak karşıdakinde. İşte daha temiz olduğunuzu, herhangi bir suça karışmadığınızı, daha Müslüman olduğunuzu gibi hangi komünitenin içine giriyorsanız o komünitenin rengini daha çok alıp oraya daha çok uyum sağlayıp, ben de aslında sizdenim, yabancıyım ama sizin gibiyim algısı yaratabilmeye çalışmak var ve bu ne yazık ki mecbur olarak gelişen bir başa çıkma mekanizması hani gönüllü olarak da değil. Mecbur kaldığını düşündüğü için…(G7, Medya ve Göç Derneği)".

Katılımcıların İzmir özelinde göçmen ve sığınmacılara yönelik yaptığı bu tespit, göçmen ve sığınmacıların kendi içlerindeki ayrımcılık pratikleriyle ilgili yaptığı tespit ile de ilişkilidir.

Kendilerini İzole etmek/"Kendi Gettolarına Çekil"mek

Kimi katılımcılar, kendini izole etmenin, yani belirli bir alanda gruplaşmanın da bir baş etme stratejisi olduğunu belirtmişlerdir.

"Çok fazla göz önünde bulunup o nefrete ya da o kötü söylemlere daha fazla maruz kalmamak amacıyla köşede kalmayı tercih ettiklerini düşünüyorum (G15, Mülteci-Der)".

"Suriyeli mülteciler… korkuyorlar, kendilerini gerçekten misafir gibi hissediyorlar, her şeylerine dikkat ediyorlar ve daha kapalı yaşıyorlar, kapalı yaşamaya çalışıyorlar (G13, Halkların Köprüsü Derneği)".

"Kendi gettolarına çekiliyorlar… Güvenlikçi politikadan dolayı mülteciler daha kendi alanlarına… çekiliyorlar (G20, Mülteci Medyası Derneği)".

Araştırma kapsamında bazı katılımcıların İzmir'de yaşayan göçmen ve sığınmacıların güvenlikçi politikalar, hak ve hizmetlere erişmekte zorlanmaları,

kendilerini misafir olarak görmeleri, korkmaları ve başlarına bir şey gelmesinden endişe etmeleri nedeniyle kendi köşelerine çekilmeyi, kendilerini izole etmeyi veya kendi gettolarına çekilmeyi ayrımcılık ve sosyal dışlanmaya karşı bir baş etme stratejisi olarak kullandıklarını ifade ettiği dikkat çekmektedir. Bu durumun sosyal hizmetin temel ilkelerine uygun düşmediği görülmektedir. Aksine göçmen ve sığınmacıların kendi gettolarına çekilmekten veya kendilerini izole etmekten ziyade kendi kimliklerinden vazgeçmeksizin yerel halk ile olumlu ve yapıcı ilkiler geliştirebilmesi ve birlikte yaşaması için uygun koşulların sağlanması gerekmektedir.

Mekân Değiştirmek

Görüşme yapılan bazı katılımcıların İzmir'de yaşayan bazı göçmen ve sığınmacıların ayrımcılık ve sosyal dışlanma tehdit veya şiddet boyutuna ulaştığında bulundukları mahalleden veya ilçeden taşınmak zorunda kaldıklarını belirttiği dikkat çekmiştir.

"Eğer… ayrımcılık şiddet boyutuna, tehdit boyutuna gidiyorsa bulundukları mahalleyi ilk olarak terk etmeyi tercih ediyorlar. Onu yapamıyorlarsa bulundukları ilçeyi terk etmek zorunda kalıyorlar (G3, SGDD-ASAM)".

Mekân değiştirmek, ayrımcılık ve sosyal dışlanmanın bir dışavurumuna dönüşebilmektedir. Bu bağlamda göçmen ve sığınmacılar ayrımcılık ve sosyal dışlanmaya maruz kalmaları nedeniyle bir baş etme stratejisi olarak yaşadıkları yerden taşınmayı ve mekân değiştirmeyi tercih edebilmektedir. Oysa sosyal hizmetin temel ilkeleri açısından bakıldığında göçmen ve sığınmacıları ayrımcılık ve sosyal dışlanmaya karşı koruyacak etkili mekanizmalara ihtiyaç olduğu görülmektedir.

Tepki Göstermek

Görüşme yapılan bazı katılımcıların İzmir'de yaşayan göçmen ve sığınmacıların ayrımcılık ve sosyal dışlanma karşısında kendini ifade etmekte çekinmediğini, tepki gösterebildiğini ancak tepkinin şiddete dönüşebildiğini, bunun da ayrımcılığı ve nefreti beslediğini ifade ettiği görülmüştür.

"Kendini ifade etmekten çekinmeyen gruplar da olduğunu biliyoruz. Yani baş etme şekilleri çok farklı olabiliyor (G12, Mülteci-Der)".

"Hani genel olarak nasıl baş ediyorlar hani ayrımcılık ayrımcılığı iyice besliyor… Tepkisellik artabiliyor, tartışmalar, özellikle birçok problem paralelinde olduğu için ekonomik sorunlar o, bu. Gerginlikler olabiliyor, tartışmalar çıkabiliyor… Nefret nefreti doğuruyor (G21, Yaşamak Sosyal Alan ve Dayanışma Derneği)".

Ayrımcılık ve sosyal dışlanmaya maruz kalmak göçmen ve sığınmacıların zaman zaman tepki göstermesine, bu durumun da yerel halk ile göçmen ve sığınmacılar arasında şiddet olaylarının yanı sıra ayrımcılık ve nefret söyleminin de

artmasına neden olacağı göz önüne alındığında ayrımcılık ve sosyal dışlanma pratikleri göçmen ve sığınmacıların göç alan topluma entegrasyonunu zorlaştırmaktadır (Şimşek, 2018).

"Çünkü bu (ayrımcılık ve sosyal dışlanma) hem toplumsal hayata katılımlarını hem de bu ülkeye entegre olabilmelerini ciddi bir biçimde engelliyor (G7, Medya ve Göç Derneği)".

"Gettolaşma önlenmeli, karşılaşma artmalı, insanlar korktukları, düşman oldukları şeyin öyle bir şey olmadığını anlamalılar… Türkiyeli halklarla mülteciler arasında karşılaşma artmalı, insanlar bir araya geldikçe birbirlerini tanıdıkça o düşmanlık azalıyor aslında (G10, İzmir Barosu)".

"Bu da ancak işte entegrasyon politikaları ile giderilebilecek bir şey (G13, Halkların Köprüsü Derneği)".

Bu nedenle ayrımcılık ve sosyal dışlanmayla mücadele için hak temelli bir entegrasyon politikası gereklidir. Göçmen ve sığınmacılara yönelik ayrımcılık ve sosyal dışlanmayla mücadele için gettoşlaşmanın önlenerek yerel halk ile göçmen ve sığınmacılar arasındaki karşılaşmalarının artmasına ve entegrasyon politikalarına gereksinim vardır. Entegrasyonun göçmen ve sığınmacılar ile yerel halkın karşılıklı olarak birbirini tanıması, kabul etmesi, toplumsal bağlar ve müşterekler inşa edebilmesi, göçmen ve sığınmacıların göç edilen topluma aidiyet geliştirebilmesi, hak ve hizmetlere erişebilmesi, ayrımcılık ve sosyal dışlanmaya karşı korunabilmesi için gerekli olan çok yönlü bir olgu ve süreç olduğu göz önünde bulundurulduğunda entegrasyon politikalarına yapılan vurgunun sosyal hizmetin farklılıklara saygı, insan hakları ve sosyal adalet ilkeleriyle bağdaştığı değerlendirilmektedir.

İzmir'deki sivil toplum çalışanlarının, göçmen ve sığınmacıların ayrımcılık ve sosyal dışlanmaya karşı geliştirdikleri baş etme stratejilerini ayrıntılı biçimde gözlemleyip aktarmaları, onların sosyal hizmetin temel ilkeleriyle ne derece örtüşen bir duyarlılığa sahip olduklarını göstermektedir. "Görünmez olmak," "kimliğini gizlemek," "kabullenmek," "kendi grubundan ayrışmak" gibi stratejiler, göçmen ve sığınmacıların içinde bulundukları güvensiz ve tehditkâr ortamda hayatta kalmak için geliştirdikleri zorunlu ve edilgen uyum mekanizmalarıdır. Sivil toplum çalışanlarının bu stratejileri eleştirel bir perspektifle, kişisel bir tercih değil, ayrımcılık ve sosyal dışlanmayla mücadele edememenin sonucu olarak görmeleri, onların sosyal hizmet perspektifinden, müracaatçıdan doğru olaylara bakabilme kapasitesine işaret etmektedir.

Sosyal hizmet perspektifi, bu stratejilerin geçici çözümler olduğuna, asıl çözümün güvenli, kapsayıcı ve hak temelli bir sosyal çevrenin oluşturulmasında yattığına işaret etmektedir. Entegrasyonu destekleyecek politikaların, kamusal karşılaşma alanlarının artırılmasının ve kamuoyunda bilinçlendirme çalışmalarının yapılmasının gerekliliği sosyal hizmetin önleyici ve savunucu yönleriyle örtüşmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu araştırmada, İzmir'de göç alanında faaliyet yürüten sivil toplum çalışanlarının perspektifinden göçmen ve sığınmacılara yönelik ayrımcılık ve sosyal dışlanma olgusunu sosyal hizmet disiplininin temel ilkeleri bağlamında değerlendirmek amaçlamıştır. Araştırma bulguları, göçmen ve sığınmacıların, sivil toplum çalışanları tarafından farklı biçimlerde konumlandırıldığını ortaya koymuştur. Katılımcıların bazıları göçmen ve sığınmacıları eşit haklara sahip bireyler ve topluma katkı sağlayabilecek aktörler olarak görürken; bazıları onları tehdit, sorun, mağdur ya da edilgen yardım alıcılar olarak kategorize etmiş; kimileri ise yerel halkla eşit statüde vatandaşlık taleplerine olumlu yaklaşmıştır. Bu çeşitlilik, sivil toplum çalışanlarının söylem düzeyinde hak temelli bir yaklaşıma sahip olsalar da pratikte bu yaklaşımı sınırlı ya da çelişkili biçimlerde hayata geçirebildiklerine işaret etmektedir.

Sivil toplum çalışanlarının tespitleri İzmir'de yaşayan göçmen ve sığınmacıların sosyal dışlanma ve ayrımcılıkla karşı karşıya kaldıkları; geçicilik söylemleri, medyada olumsuz temsiller, kurumsal ayrımcılık, sosyal mesafe ve halk nezdinde yaygınlaşan önyargıların bu dışlanmayı pekiştirdiği yönündedir. İzmir'de yaşayan göçmen ve sığınmacıların çeşitli ayrımcılık ve sosyal dışlanma biçimlerine maruz kaldığı; güvenlikçi politikalar, yabancı ve geçici olduklarını ve haklarının olmadığını düşünmeleri, haklarını bilmemeleri, hak ve hizmetlere erişmekte zorlanmaları, korkmaları ve zarar görmekten endişe etmeleri nedeniyle ayrımcılık ve sosyal dışlanma karşısında görünmez olma, kimliğini gizleme, kabullenme/normalleştirme, susmayı/sessiz kalmayı tercih etme, kendilerini izole etme/kendi gettolarına çekilme, kendilerini mensup oldukları gruplardan ayrıştırma vb. çeşitli olumsuz baş etme stratejileri kullandıkları dikkat çekmektedir. Sosyal hizmet disiplini açısından değerlendirildiğinde, bu stratejilerin büyük çoğunluğu bireysel korunma temelli, edilgen ve uzun vadede zarar verici niteliktedir. Görünmez olma, kimliği gizleme ya da kendini grubundan ayrıştırma gibi yaklaşımlar, bireylerin ayrımcılık ve sosyal dışlanmadan korunmak adına benliklerini bastırmalarına ve zamanla kimlik erozyonuna uğramalarına yol açmaktadır. Bu tür stratejiler, bireylerin özneleşme süreçlerini zayıflatmakta, toplumsal katılım ve aidiyet duygularını zedelemekte ve entegrasyonu daha da güçleştirmektedir. Sosyal hizmet disiplini ise bireyin kendi kimliğiyle görünür olması, güçlenmesi ve toplumsal hayata aktif biçimde katılabilmesi için gerekli yapısal koşulların oluşturulmasını savunmaktadır. Bu bağlamda, söz konusu baş etme stratejileri yalnızca bireysel psikolojik tepkiler değil, aynı zamanda sosyal hizmetin cevap vermesi gereken derin yapısal eşitsizliklerin ve dönüşüm ihtiyacının da göstergesidir.

Sosyal hizmetin insan haklarını ve sosyal adaleti temel alan yaklaşımı, her bireyin kimliğiyle görünür olma, eşit ve adil koşullarda yaşama, sosyal hizmetlerden ve kamusal kaynaklardan ayrım gözetmeksizin yararlanma hakkını esas almaktadır. Bu bağlamda, göçmen ve sığınmacıların yaşadıkları dışlanma

biçimleri ve geliştirdikleri edilgen baş etme stratejileri, sosyal hizmetin güçlendirme, farkındalık kazandırma, dayanışma ve sosyal adaleti sağlama yönündeki temel misyonlarıyla cevap araması gereken sosyal fenomenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Göçmen ve sığınmacıların ayrımcılık ve sosyal dışlanmadan uzak, güvenli ve insan onuruna yaraşır bir yaşam sürebilmesi adına hem sivil toplumum hem de sosyal hizmet disiplininin bu türden bir tartışmayı açmasına ihtiyaç vardır.

Araştırma bulgularından yola çıkılarak göç alanında faaliyet yürüten sivil toplum kuruluşlarının hak temelli sivil toplum söyleminin pratikte nasıl bir karşılığının olduğunu eleştirel açıdan gözden geçirmesi; insan hakları yaklaşımının tek başına yeterli olmadığını göz önünde bulundurarak "ırk", etnisite, toplumsal cinsiyet, sınıf gibi çeşitli hiyerarşik sosyal ayrımlardan kaynaklanan baskı ve ayrımcılık biçimlerini kesişimsel bir şekilde ele alan, göçmen ve sığınmacıları özne olarak gören ve onlarla hiyerarşik olmayan, yatay ve eşitlikçi ilişkiler kurulmasına, göçmen ve sığınmacıların güçlenmesine, özneleşmesine ve özgürleşmesine ve sosyal adalete vurgu yapan baskı karşıtı sosyal hizmet yaklaşımını (Dominelli, 2021; Güldalı, 2018) temel alarak kendilerini dönüştürmeleri ve göçmen ve sığınmacıların var olma, direnme, meydan okuma ve özgürleşme mücadelelerini desteklemeleri önerilmektedir. Bu doğrultuda, sivil toplum kuruluşlarının yalnızca hizmet sunan yapılar değil, aynı zamanda ayrımcılık ve sosyal dışlanmaya karşı politik bir duruş sergileyen ve savunuculuk yapan, kamusal söylemleri dönüştürmeyi hedefleyen, göçmen ve sığınmacılarla birlikte hak mücadelesi yürüten aktörler olarak kendilerini yeniden yapılandırmaları önem arz etmektedir.

Yazar Katkı Oranı ve Çıkar Çatışması Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit katkı vermiştir ve herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Akbaş, E. (2019). Sosyal hizmetin revize edilen küresel tanımının gösterdikleri: Paradigma değişimi. *Turkish Studies-Social Sciences*, *14* (5), 1945-1956.

Akkan, B. E., Deniz, M. B., & Ertan, M. (2011). *Sosyal dışlanmanın Roman halleri.* Anadolu Kültür, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu & Edirne Roman Kültürünü Araştırma Geliştirme Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği.

Akyıldız, C., Ekmekci, İ., & Başlıgil, H. (2020). Göçmen işçilerin İSG faktörlerinin incelenmesi, sonuçlar üzerinde tartışma ve öneriler: Kapsam belirleme derlemesi. *Gazi Journal of Engineering Sciences*, *6* (2),145-159.

Androff, D. (2016). *Practicing rights: Human rights-based approaches to social work practice*. Routledge

Arıcan, E. (2019). *Gündelik hayat bağlamında Suriyeli sığınmacıları şeytanlaştırma pratikleri: Önder Mahallesi örneği* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Hacettepe Üniversitesi.

Atasü-Topcuoğlu, R. (2012). Düzensiz göç: Küreselleşmede kısıtlanan insan hareketliliği. İçinde G. Ihlamur-Öner ve A. Öner. (Der.) *Küreselleşme çağında göç: Kavramlar, tartışmalar* (s. 501-509). İletişim Yayınları.

Atasü-Topcuoğlu, R. (2020). Sosyal hizmetler ve sosyal politika açısından gelen göç ve uyum: Değişim odağında bir perspektif. İçinde S. Sallan Gül, S. Dedeoğlu ve Ö. Kahya Nizam (Ed.), *Türkiye'de mültecilik, zorunlu göç ve toplumsal uyum: Geridönüş mü, birlikte yaşam mı?* (s. 87-100). Bağlam Yayıncılık.

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, *3* (2), 77-101. https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa

Bozok, N., & Bozok, M. (2020). "Pandemi mevcut sorunları derinleştirdi!": İstanbul'da kayıtdışı Afgan göçmenler, sağlık, hastalık ve kovid-19 pandemisi. *Göç Dergisi*, *7* (2), 165-188.

Castles, S., & Miller, M. J. (2008). *Göçler çağı: Modern dünyada uluslararası göç hareketleri* (Çev. B. U. Bal ve İ. Akbulut). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Creswell, J. S. (2023). *Nitel araştırma yöntemleri* (Çev. Ed. S. B. Demir ve M. Bütün). Siyasal Yayınevi.

Çolakoğlu, K. (2021). *Suriyeli sığınmacıların toplumsal uyumuna yönelik devlet, yerel yönetim ve sivil toplum kuruluşlarının etkileri: İzmir örneği* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.

Çorabatır, M., & Hassa, F. (2013). *Sivil toplum örgütlerinin Türkiye'deki Suriyeli mülteciler için yaptıkları çalışmalar ile ilgili rapor.* İltica ve Göç Araştırmaları Merkezi.

Deniz, A. Ç., Ekinci, Y., & Hülür, A. B. (2016). "*Bizim müstakbel hep harap oldu": Suriyeli sığınmacıların gündelik hayatı (Antep-Kilis çevresi).* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Dinçer, C. G. (2018). Türkiye'de mülteci olmak. In Ü. Doğanay (Ed.), *Ayrımcılığın yüzleri* (s. 136-144). Kapasite Geliştirme Derneği.

Doğanoğlu, M. (2020). Öznenin siyasi kuruluşu ve "ötekiliğin" kılcallığı: Gaziantep'te "Suriyeli" araba plakası. İçinde Y. Ahi, M. N. Gültekin ve M. Açıkgöz (Ed.), *Göç ve kent: Etkileşimler* (s. 255-266). Nika Yayınevi.

Dominelli, L. (2021). *Baskı karşıtı sosyal çalışma* (Çev. Ed. Ö. Cankurtaran) Nika Yayınevi.

Glesne, C. (2016). *Becoming qualitative researchers: An introduction.* Pearson.

Güldalı, O., & Şatıroğlu Güldalı, P. (2022). Sosyal sınıf temelli insan hakları ve hak ihlalleri: Sosyal hizmet disiplinine dair çıkarımlar. İçinde Abdullah Işık (Ed.), *Türkiye'de insan hakları ve sosyal hizmet: Yaklaşım ve uygulama* (s.371-394). Nobel Akademik Yayıncılık.

Güldalı, O., & Çamur, G. (2024). Sosyal hizmet araştırması üzerine yeniden düşünmek. Eleştirel bir değerlendirme. *Sosyal Politika ve Sosyal Hizmet Çalışmaları Dergisi*, *5* (2), 129-142.

Güldalı, O. (2018). Baskı karşıtı sosyal hizmet: Modern dünya-sistemi açısından eleştirel bir değerlendirme. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, *29* (1), 228-244.

Güllüpınar, F. (2014). Almanya'da göçmen politikaları ve Türkiyeli göçmenlerin trajedisi: Yurttaşlık, haklar ve eşitsizlikler üzerine. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 14* (1), 1-16. https://doi.org/10.18037/ausbd.37339

Güngördü, F. N. (2018). Processes and factors of social exclusion in arrival cities: Attitudes towards Syrians under temporary protection in Tarlabaşı, Istanbul. *GRID - Architecture, Planning and Design Journal, 1* (2), 177–198.

IFSW (International Federation of Social Workers). (2014). Global definition of social work. http://ifsw.org/policies/definition-of-social-work/

Hopyar, Z. (2024). Avrupa Birliği göç yönetiminde insan hakları ihlali olarak Frontex uygulamaları. *Adalet Dergisi,* (72), 275-296.

Hrant Dink Vafkı. (2020). *Medyada nefret söylemi ve ayrımcı söylem 2019 raporu*. Hrant Dink Vakfı Yayınları.

Ilcan, S., Rygiel, K., & Baban, F. (2018). The ambiguous architecture of precarity: Temporary protection, everyday living and migrant journeys of Syrian refugees. *International Journal of Migration and Border Studies, 4* (1/2), 51-70.

İpek Can, Y. (2007). Türkiye'de sivil toplumu yeniden düşünmek: Neo-liberal dönüşümler ve gönüllülük. *Toplum ve Bilim*, *108*, 88-128.

Kahya Nizam, Ö. (2016). Uydu kentlerden sınır kentlere Türkiye'de kent mültecileri ve gündelik yaşam deneyimleri. İçinde M. S. Tümtaş, A. Dericioğulları Ergun ve C. Ergun (Ed.), *Kente dair* (s. 334-360). Bağlam Yayıncılık.

Kahya Nizam, Ö. (2019). *Türkiye'nin uluslararası göç deneyiminde milliyetçilik söyleminin yeniden inşası: İzmir'deki Suriyeliler örneği* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi.

Kaya, G., & Sarıkaya, B. (2020). Uluslararası göçmenlerin kent içi mekandaki ilişkileri: İzmir Basmane oteller sokağı. *International Social Sciences Studies Journal*, *6* (59), 1237-1250.

Kucur, F., & Bayram, M. N. (2023). Göçmenlerle çalışan sivil toplum kuruluşları yetkililerin saha gözlemleri: İstanbul ve Şanlıurfa örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 25* (1), 276-300.

Künüroğlu, F., Acar, B., & Dönmez, U. B. (2021). Kesişimsel ayrımcılık: Tanım, kapsam ve kesişimsellik perspektifinden göç araştırmaları. *Nesne*, *9* (22), 1013-1026. https://doi.org/10.7816/nesne-09-22-15).

Mackreath, H., & Sağnıç, Ş. G. (2017). *Türkiye'de sivil toplum ve Suriyeli mülteciler*. Yurttaşlık Derneği.

Marger, M. N. (2015). *Race and ethnic relations: American and global perspectives.* Cengage Learning.

Mavi, İ. (2022). İnsan hakları bağlamında göçün güvenlikleştirilmesi. *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 2* (26), 252-268. https://doi.org/10.56074/msgsusbd.1148047

Mccouat, M. (1971). On prejudice and socialization: Towards social work action. *Australian Social Work*, *24* (3-4), 13-19.

Oner, A. C., Durmaz-Drinkwater, B., & Grant, R. J. (2020). Precarity of refugees: The case of Basmane-İzmir, Turkey. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, *47* (20), 4651-4670.

Okitikpi, T., & Aymer, C. (2010). *Key concepts in anti-discriminatory social work.* Sage Publications.

Salduz Doruk, Ç., & Artan, T. (2023). Göç alanında çalışan sosyal hizmet uzmanlarının çokkültürcü sosyal hizmet uygulaması hakkındaki görüşlerinin değerlendirilmesi. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, *34* (4), 771-789.

Saraçoğlu, C. (2009). 'Exclusive recognition': The new dimensions of the question of ethnicity and nationalism in Turkey. *Ethnic and Racial Studies*, *32* (4), 640-658. https://doi.org/10.1080/01419870802065226

Saraçoğlu, C., & Bélanger, D. (2019). Loss and xenophobia in the city: Contextualizing anti-Syrian sentiments in Izmir, Turkey. *Patterns of Prejudice*, *53* (4), 363-383.

Sezik, M., & Ağır, O. (2015). Suriye'den Türkiye'ye yaşanan göç dalgasından kaynaklanan güvenlik sorunları. *Birey ve Toplum: Sosyal Bilimler Dergisi*, *5* (1), 95-124. https://doi.org/10.20493/bt.96863

Somay, B. (2012). Ayırarak birleştirmek mümkün müdür? İçinde K. Çayır ve M. Ayan Ceyhan (Ed.), *Ayrımcılık: Çok boyutlu yaklaşımlar* (s. 97-104). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Şatıroğlu Güldalı, P., & Özmen, Z. (2022). Eğitim düzeyi yüksek Suriyelilerin sosyoekonomik ve kültürel sorunlarının toplumsal kabul ve uyum açısından değerlendirilmesi: Kayseri örneği. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, *12*, 346-373.

Şatıroğlu Güldalı, P., & Buz, S. (2021). Küreselleşme, hareketlilik ve sosyal hizmet: "Düzensiz" göç ve ulusötesi sosyal hizmet uygulaması. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *23* (2), 699-722.

Şimşek, D. (2018). Mülteci entegrasyonu, göç politikaları ve sosyal sınıf: Türkiye'deki Suriyeli mülteciler örneği. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, *40* (2), 367-392.

Şimşek, D., & İçduygu, A. (2017). Giriş: Ulusararası göç, politika ve güvenlik. *Toplum ve Bilim*, 140, 6-10.

Tümtaş, M. S. (2019). Nöbetleşe dışlanma: Suriyeli mülteciler üzerine bir tartışma. İçinde A. Dericioğulları Ergun, M. K. Namal, ve M. Koçancı (Ed.), *Türkiye'de sosyal politika ve dezavantajlı gruplar* (s. 161–184). Kırmızı Yayınları.

Yertüm, U. (2023). Göçmenlerle çalışmak: Sosyal hizmet saha çalışanlarının deneyimleri üzerine nitel bir araştırma. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, *84*, 159-175. https://doi.org/10.26650/jspc.2023.84.1294083

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

Yıldız, A., & Uzgören, E. (2016). Limits to temporary protection: Non-camp Syrian refugees in İzmir, Turkey. *Journal of Southeast European and Black Sea Studies, 16* (2), 195-211.

Yükseker, D., Kurtuluş, H., Tekin, U., & Kaya Erdoğan, E. (2023). *Göçmen mahallelerinde yaşam: Türkiye'de 2010 sonrası göçler ve göçmenlerin toplumsal katılımı.* Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği.

Yayın Geliş Tarihi: 14.02.2025
Yayına Kabul Tarihi: 18.04.2025
Online Yayın Tarihi: 15.06.2025
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1640182

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 27, Sayı: 2, Yıl: 2025, Sayfa: 942-961
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

AT THE BOUNDARIES OF MACHINE AND HUMANITY: A COMPARATIVE POSTHUMANIST ANALYSIS OF E. GASKELL'S *NORTH AND SOUTH* AND O. KEMAL'S *ON FERTILE LANDS*

Leyla ADIGÜZEL[*]

Abstract[1]

This study offers a comparative posthumanist analysis of Elizabeth Gaskell's North and South *and Orhan Kemal's* On Fertile Lands*, exploring the dissolution of anthropocentric subjectivity and the evolution of humans within industrial and urban settings. By placing these novels within their specific socio-historical contexts—Victorian England during the Industrial Revolution and Turkey's rural-urban migration post-1950s—the paper explores how literature mirrors the dissolution of traditional human autonomy in favour of interconnected and distributed identities. Utilising posthumanist theories, it contends that both novels illustrate humans as interconnected with technological and socio-economic frameworks and that identities are reshaped through interaction with machines, factories, and urban environments. Through its portrayal of the alienation experienced by rural migrants and their assimilation into capitalist frameworks,* On Fertile Lands *highlights a transition from anthropocentric values to posthumanist interpretations. Migrants are portrayed as social subjects and as posthumanist entities, with their identities redefined through their interactions with industrial machinery, factories, and urban systems. In a comparable manner,* North and South *indicates the transformative impact of industrial capitalism on the relationship between humans and machines, particularly displayed through Margaret Hale's developing awareness in Milton. Labourers in the novel function as extensions of the machines they operate, presenting a complex dynamic of human and non-human interactions. Considering this, the study enhances the understanding of posthuman subjectivity in literature through the juxtaposition of these novels, providing a cross-cultural perspective on the relationship between humans and machines.*

Keywords: *Posthumanism, Orhan Kemal, Elizabeth Gaskell, North and South, On Fertile Lands.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Adıgüzel, L. (2025). At the boundaries of machine and humanity: a comparative posthumanist analysis of E. *Gaskell's North and South* and O. *Kemal's On Fertile Lands. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 27* (2), 942-961.

[*]Asst. Prof. Dr., Yüzüncü Yıl University, Department of English Language and Literature, ORCID: 0000-0003-3102-2053, leylaadgzl@yyu.edu.tr

[1]Ethics committee approval is not required for this study.

MAKİNE VE İNSANLIĞIN SINIRLARINDA: E. GASKELL' IN *KUZEY VE GÜNEY* VE O. KEMAL' İN *BEREKETLİ TOPRAKLAR ÜZERİNDE* ADLI ESERLERİNİN POSTHUMANİST KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Öz

Bu çalışma, Elizabeth Gaskell'in Kuzey ve Güney ve Orhan Kemal'in Bereketli Topraklar Üzerinde adlı eserlerinin karşılaştırmalı bir posthümanist analizini sunarak, insan merkezli öznelliğin çözülmesini ve endüstriyel ve kentsel ortamlardaki insanların evrimini araştırmaktadır. Makale, bu eserleri belirli sosyo-tarihsel bağlamlarına yerleştirerek - Sanayi Devrimi sırasında Viktorya İngiltere'si ve 1950'lerden sonra Türkiye'nin kırsal-kentsel göçü - edebiyatın, birbirine bağlı ve dağıtılmış kimlikler lehine geleneksel insan özerkliğinin çözülmesini nasıl yansıttığını araştırmaktadır. Posthümanist teorileri kullanarak her iki romanın da insanları teknolojik ve sosyoekonomik çerçevelerle birbirine bağlı olarak gösterdiğini ve kimliklerin makineler, fabrikalar ve kentsel ortamlarla etkileşim yoluyla yeniden şekillendirildiğini öne sürmektedir. Kırsal göçmenlerin deneyimlediği yabancılaşmayı ve kapitalist çerçevelere asimile olmalarını tasvir ederek, Bereketli Topraklar Üzerinde, insan merkezli değerlerden posthümanist yorumlara geçişi vurgulamaktadır. Göçmenler, sosyal özneler ve posthümanist varlıklar olarak tasvir edilmekte ve kimlikleri, endüstriyel makineler, fabrikalar ve kentsel sistemlerle etkileşimleri aracılığıyla yeniden tanımlanmaktadır. Benzer bir şekilde, Kuzey ve Güney, özellikle Margaret Hale'in Milton'da gelişen farkındalığı aracılığıyla gösterilen, endüstriyel kapitalizmin insanlar ve makineler arasındaki ilişki üzerindeki dönüştürücü etkisini ele almaktadır. Romandaki işçiler, çalıştırdıkları makinelerin uzantıları olarak işlev görür ve karmaşık bir insan ve insan olmayan etkileşimler dinamiğini sunmaktadır. Bunu göz önünde bulundurarak, çalışma, bu metinlerin yan yana getirilmesi yoluyla edebiyatta posthüman öznelliğinin anlaşılmasını geliştirerek insanlar ve makineler arasındaki ilişkiye dair kültürler arası bir bakış açısı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Posthümanizm, Orhan Kemal, Elizabeth Gaskell, Kuzey ve Güney, Bereketli Topraklar Üzerinde.*

INTRODUCTION

Posthumanism, as a postmodern ideology that rigorously critiques the anthropocentrism inherent in humanism, redefines the interactions between humans, technology, nature, and other entities and builds on criticisms of Eurocentrism, colonialism, racism, and sexism. Although the intellectual origins of posthumanism may be traced to critiques of humanism by figures such as Friedrich Nietzsche, Martin Heidegger, Jean-Paul Sartre, Louis Althusser, Michel Foucault, and Judith Butler, posthumanism, as a postmodern paradigm, is founded on the criticisms of anthropocentric thought presented by Singer, Braidotti, and Wolfe (Çavuş, 2021). In this regard, Braidotti characterises posthumanism as an approach that perceives humans not just as biological entities but as components of a complex, multidimensional network (Braidotti, 2013). Braidotti's development of the non-

unitary subject concept undermines conventional views of a stable, harmonious and independent self. The approach advocates for a holistic and cohesive awareness of subjectivity as "'non-unitary' – split, in-process, knotted, rhizomatic, transitional, nomadic" (Braidotti, 2014). She asserts a thorough comprehension that recognises the plurality and interconnectedness of identities. Her main ethical obligation is "to refuse to conceal the power differentials that divide us" (2017). This perspective is essential within a posthumanist paradigm, wherein the human subject is reinterpreted in relation to nonhuman creatures, technology, and the environment. It promotes a shift from individualism to a relational and interconnected vision of life, emphasising the fluid and provisional essence of being. Braidotti's conception of the 'non-unitary subject' contradicts traditional understandings of the self as a stable, cohesive, and independent being (2017). Braidotti, utilising posthumanist and poststructuralist frameworks, challenges this position by advocating for a more dynamic and interrelated conception of subjectivity.

Donna Haraway is one of the prominent scholars in this field, known for her pioneering article "A Cyborg Manifesto," which has influenced posthumanist feminist theory as a postmodern ecofeminist figure. Haraway asserts that her cyborg myth, akin to other postmodernist techniques, subverts "the ontology grounding Western epistemology" (1991). Her cyborg imagery, which contests the anthropocentrism of humanism and the dualism prevalent in Western thought, has emerged as a prominent motif in posthumanist theory for reconceptualising the human, nonhuman and humanity.

In a similar vein, Katherine Hayles presents the notion of 'material informational entity,' proposing that the growing integration of people with technology is engendering a posthuman condition that obscures the conventional distinctions between human and machine, as well as between physical and virtual domains. Hayles rejects fundamental differences or absolute distinctions between "bodily existence and computer simulation, cybernetic mechanism and biological organism, robot teleology and human goals" (1999). Thus, she states that this change goes against common ideas of what it means to be human and that we need to rethink how we relate to technology and how it affects culture and society.

Francesca Ferrando, a contemporary posthumanist feminist academic, highlights the 'postcentralizing' characteristic of posthumanism (2012). Posthumanism signifies a major departure from centralised, hierarchical paradigms that have historically characterised Western thought. Humanist frameworks frequently revolve around a core figure such as 'Man,' the human, or the rational subject around which knowledge, power, and meaning is structured. This primacy positions humans, especially a certain subgroup—a "white, European, head of a heterosexual family and its children, and able-bodied" male (Braidotti, 2017)—at the apex of the hierarchy of being, relegating other entities, nonhuman creatures, technology, nature, and marginalised groups to peripheral or inferior roles. Thus, postcentralising fundamentally underscores the deconstruction of centralised, fixed

authority and the transition towards a more inclusive, pluralistic, and linked perspective. It aligns with feminist, decolonial, and ecological criticisms that similarly contest conventional power systems and promote decentralised, egalitarian methodologies for comprehending the world. Elucidating posthumanism's connection to feminist theory, Ferrando contends that feminist literary criticism of the 1990s initiated critical posthumanism, which, alongside cultural posthumanism, established philosophical posthumanism characterised by a newly acquired awareness of the limitations of prior anthropocentric and humanistic assumptions (Ferrando, 2013). Braidotti, recognised for her notable contributions to posthumanist philosophy, has significance in this context. Braidotti proposes a critical posthumanist approach as an alternative to the Enlightenment-oriented perspective of transhumanism, grounding her framework in monistic affirmative ethics through references to Spinoza. The theorist asserts that it is essential to "refuse to conceal the power differentials that divide us" (2017) and advocates for a 'decentralized' foundation rather than a human-centered one, where differences are integrated. Braidotti highlights that the concept of 'ecosophical species equality' within critical posthumanist ethics enables individuals to interrogate the violence and hierarchical reasoning that arise from human arrogance and the presumption of human exceptionalism (2017).

In this context, Elizabeth Gaskell's *North and South* and Orhan Kemal's *On Fertile Lands* serve as significant literary works that critically analyse the interplay between humans and technology. When analysed through the perspective of posthumanist ideologies, the novels indicate that humanity encounters significant conflicts in its relationship with technology. The two novels look at individual identity and the roles dictated by technological systems. Posthumanism enables the reading of these novels as network narratives, beyond anthropocentric viewpoints. Thus, Gaskell and Kemal have created literary works that reflect the social realities of their eras while also influencing future human existence. Their writings challenge the distinctions between technology and humanity, employing a methodology that diverges from traditional human-centric narratives. In this context, Braidotti proposes a new ontology that facilitates harmonious coexistence between humans and technology. *In North and South* and *On Fertile Lands*, the challenges of attaining harmony are elucidated. Individuals, caught between nature and machines, are forced to redefine their identities and social roles.

The main reason for selecting *North and South by* Elizabeth Gaskell from the nineteenth century and *On Fertile Lands* by Orhan Kemal from the twentieth century is the opportunity to examine the portrayal of industrialisation and human-machine interactions across different chronological and cultural frameworks. Despite being written in distinct centuries and stemming from different national literatures—British and Turkish—both novels underscore the evolution of human identity, labour dynamics, and social frameworks in reaction to economic change and mechanisation. Within this frame, the study attempts to clarify the variations in

the expression of comparable dynamics, such as class conflict, labour exploitation, and the influence of technology on human existence, based on historical and socio-cultural settings through the integration of these two works. The comparative method is deliberately chosen to examine how literature from diverse periods and regions mirrors shared concerns and desires concerning the borders between human and machine, rather than highlighting distinctions for their own sake. Thus, the study is grounded in the socio-cultural contexts of each novel, encompassing the distinct industrial circumstances of nineteenth-century England and the initial stages of mechanised agriculture and rural-urban migration in twentieth-century Turkey. This contextual approach elucidates the distinctive yet analogous ways in which posthumanist concepts are presented in both novels.

Orhan Kemal is a notable socialist-realist novelist who explores the migration phenomenon from rural to urban areas, a trend that has intensified since the 1950s. He addresses the challenges faced by rural individuals, including dilemmas, difficulties, transformation, alienation, and identity formation, all within the context of the capitalist economic structure. Kemal depicts the lives of land and factory workers, drawing from his personal experiences and observations, as well as the struggles of expatriates migrating from rural to urban settings (Oruç, 2020). In *On Fertile Lands,* the author explores the themes of rupture and reconstruction faced by individuals migrating from rural areas to urban settings. He remarks on their attempts to disengage from anthropocentric value systems and adapt to the material conditions of urban life, as well as the evolving relationships between humans and technology influenced by this environment. Kemal highlights the transformation of the individuals who, upon departing from their village and engaging with modern production tools, evolve into an entity integrated not only into urban life but also into industrial machinery, factories, and capitalist production networks. This context necessitates a redefinition of humans, viewing them not solely as social subjects but also as 'posthuman' entities interconnected with technological systems. The characters in the novel, viewed through a posthumanist lens, experience social alienation while simultaneously integrating into material and technological systems, thereby blurring the boundary between subject and object as they strive to acclimate to urban life. In urban environments, individuals function as nodes within networks of production, consumption, machinery, and socio-economic relations. Orhan Kemal illustrates the alienation of individuals from themselves and their environments, demonstrating that this process leads to the dissolution of the autonomy and centrality traditionally ascribed to humans, resulting in a more complex, relational, and distributed understanding of subjectivity. This situation is elucidated through a posthumanist analysis focused on comprehending individuals' interactions with non-human entities, such as machines, factories, and urban environments. The novel depicts a multi-layered transformation process of the individual, positioned within social settings and extending beyond anthropocentric subjectivity, encompassing technology, urban environments, and ecological considerations.

On the other hand, although one of the pioneering figures in 19th-century English literature, E. Gaskell's writing adheres to Victorian norms; she typically presents her narratives as criticisms of prevailing presumptions. Her initial writings concentrate on the sociological study of her time and industrial labour in the Midlands. She often underscores the significance of women, with intricate plots and authentic female characters. Gaskell's *North and South* centres on the changes prompted by the Industrial Revolution within social, economic, and personal parameters. The novel portrays a narrative set in a world influenced by industrial capitalism, wherein individual identities, senses of belonging, and human experiences are reconfigured. The novel, when assessed through a posthumanist perspective, presents humans as entities intricately connected to complex relationships with technology, the environment, and the economy. The main conflict in the novel is the tension between the working class and the employer class, shaped by the conditions of industrial capitalism in Milton. From the point of view of posthumanism, this tension is not just a class conflict; it also represents a new way of living in which the anthropocentric order falls apart, tying people into industrial systems. Gaskell demonstrates that industrial machines function not only as instruments of production but also as entities that shape human experience. Factory environments, along with the machines and the workers operating them, represent a system in which the distinctions between subject and object are obscured. The worker figures function as posthuman extensions of the machines operating in harmony with their rhythm. The migration of the novel's protagonist, Margaret Hale, from the pastoral environment of the South to the industrial turmoil of the North, may be viewed as both a spatial shift and a movement from an anthropocentric perspective to a more intricate posthumanist awareness. In examining Milton's technological and economic framework, Margaret recognises that humanity's perceived supremacy over nature is a misconception; rather, she perceives humans as entities engaged in ongoing interactions with technological systems and environmental factors. The industrial landscape of the North introduces a new value system that reflects humanity's evolving relationship with technology. This value system repositions humanity from a position of mastery over technology to one of integration within these networks. In this particular setting, the study attempts to present a comparative posthumanist analysis of the two mentioned literary works from distinct cultures, emphasising the disintegration of anthropocentric subjectivity and the transformation of humans in industrial and urban environments.

THE CONFLICT BETWEEN HUMAN AND MACHINE

Orhan Kemal's *On Fertile Lands*, the novel that established his literary reputation and drew inspiration from the lives of factory and land laborers, presents us with an objectified human. The novel addresses the migration of rural individuals who, deprived of livelihoods in their agricultural communities due to industrialisation, relocate to urban areas in pursuit of a new way of life and their

ensuing attempts to adapt there. These individuals grapple with the urban environment, which appears chaotic, leading to their alienation from society and human virtues, as well as a dislocation of ethical values (Oruç, 2020). In the novel that highlights how mechanisation affects the human body, the author describes İflahsızın Yusuf and his friends' working conditions in a factory after migrating to the city for work:

> *All of the machinery began up, rattling the flooring and walls. There was a constant, gritty shaking throughout. The head farmhand was randomly hitting the workers with his stick. The workshop soon reached maximum capacity. The ginner was consuming handfuls of seeded cotton and vomiting up cotton as white as tallow in handfuls. The "Cotton" lads, the eldest of whom was eleven or twelve years old, were running barefoot, their clothing tattered, carrying handfuls of cotton to the square hole in the giant vice, as if they were playing. (Kemal, 2008)*

Orhan Kemal's narrative depicts Yusuf and his companions as 'hybrid entities' who have become extensions of the machinery, thereby losing their human attributes, as do the other laborers in Çukurova. From a posthumanist viewpoint, this depiction represents an environment in which human individuality converges with machinery. This aligns with Donna Haraway's concept of the 'cyborg' from *A Cyborg Manifesto*. Haraway posits that humanity is currently undergoing a transition to a multiform information system in which all facets of life are imbued with technological and scientific advancements, thereby erasing all category distinctions: "the dichotomies between mind and body, animal and human, organism and machine, public and private, nature and culture, men and women, primitive and civilized are all in question ideologically" (1990). The aforementioned argument encourages discussions that redefine the nature of existence, thereby fostering "the articulation of humans with intelligent machines" (Hayles, 1999) and perceiving humans as a dynamic and evolving phenomenon. The transformation is intrinsically linked to the human-machine interaction examined by posthumanist theory and the reconfiguration of the body within a technological context. Hayles asserts that posthumanism requires reconsideration of the connection between our bodies and the computer. She argues that technological interventions are transcending the biological confines of the human body, resulting in an increased integration of humans with mechanical systems (Hayles, 1999). In this sense, the novel prominently draws attention to the tension between humans and machines, particularly in the moment when the three companions encounter the unfamiliar factory environment. Yusuf, who bewilderedly observes as humans undergo a transformation into 'parts' that move in accordance with the machine's rhythm, is oblivious that he will soon become a part of the same wheel:

> *The three companions were shocked, as if they had been hit, as they entered an air with a loud rattling sound and cotton dust flying around—something they had never experienced before. Almost everything here was trembling*

> *and twisting […]; loud noises came from the cotton gins, which were powered by the powerful shaking of the flywheels next to them; and the dust clusters, dusty walls, floorboards, and dust flying in the air were all shaking. Young and elderly women, girls, and children sat […] as 'balls' of the machines, ensuring that the cotton with seeds between the cylinders was entirely consumed by the balls. […] the machine would be able to separate the cotton from the seeds more simply, rapidly, and 'efficiently.' (Kemal, 2008)*

The factory area portrayed by the author illustrates the posthuman intersection where human labour and mechanical efficiency fuse. The trembling, twisting machines swallow cotton with mechanical precision, indicating a process where humans and machines co-produce value. In this context, human identity is redefined—not as a separate, independent entity—but as an integral component of an interconnected existence influenced by the constant rhythm and requirements of industrial machinery. Such circumstances compel us to reconsider human identity not in contrast to machines but in connection with the forces that shape and maintain life in its diverse manifestations.

Furthermore, the novel's depiction of humans functioning as industrial workers, integrated with machines, results in their behaviour resembling that of machines, so rendering them 'posthuman' in a particular setting. This new form alienates individuals from human emotions, transforming them into an extension of the machine in a world stripped of basic human conditions. This sort of individual, transformed into 'semi-mechanical beings,' is subjected to a life in which even fundamental human necessities such as sanitation, nourishment and rest are disregarded: "He had been working hard and hadn't even been able to pee. The inability to pee, the head farmhand's constant control, the rattling of the machinery, the dust... his throat was itchy, his eyes were burning" (Kemal, 2008). Alternatively, as stated in the quote, the head farmhand, who was reducing the workers' rest time, "looked at the haymaker—the workers who were working beyond human capacity—without seeing" (Kemal, 2008). Eventually, in an attempt to keep up with the machine's pace, Pehlivan Ali tragically loses his life due to blood loss when his arm gets caught in the haymaker: "[P]ehlivan Ali's huge body disappeared among the piled-up bundles. Then there was a scream, a tremendous crack that shook the roof, and the work stopped" (Kemal, 2008). From this perspective, the transformation is intrinsically linked to the human-machine interaction examined by posthumanist theory and the reconfiguration of the body within a technological context. Hayles asserts in her article "How We Became Posthuman" that posthumanism necessitates a revaluation of the connection between our bodies and the computer. Hayles argues that technological interventions are transcending the biological confines of the human body, resulting in an increased integration of people with mechanical systems. (Hayles, 1999) In this context, the factory workers in Kemal's novel might

be regarded as 'posthuman' entities who operate machinery while adapting to the rhythm, logic, and mechanisms of the machines.

In a like manner, Rosi Braidotti asserts in *The Posthuman* that the posthuman subject surpasses the anthropocentric viewpoint, highlighting how humans are influenced by networks and connections with non-human entities, including machines, animals, and artificial intelligence (Braidotti, 2013). In *On Fertile Lands*, the interaction between workers and machines constitutes not only a component of the production process; it also transforms individuals into semi-mechanical and "complex and relational entit[ies] whose boundaries are permeable and extend materially to the natural and technological environment" (2013) inside this relational framework. Braidotti's conceptualisation of this change challenges the anthropocentric perception of existence while also underlining the system of abuse and mistreatment imposed on these laborers. Consequently, Kemal's workers in the novel exemplify a state of being characterised by indistinct borders, as delineated by posthumanism, existing in a realm that is neither entirely human nor wholly mechanical. This being serves as an extension of the machine, simultaneously becoming alienated from the fundamental values and desires that characterise humans, presenting a dramatic depiction of a reality in which existence is reconfigured within a capitalist and industrial context.

In the same vein, the chapters in Gaskell's *North and South*, depicting industrial life in Milton, are particularly noteworthy in relation to posthumanism. The female protagonist, Margaret, moves from a rural and agricultural environment to an industrial setting, meticulously observing the impact of machinery on the working class and societal changes. The polluted air from the industries grabs attention throughout the town, underscoring the initial impacts of mechanisation on humanity; "the air had a faint taste and smell of smoke; perhaps, after all, more a loss of the fragrance of grass and herbage than any positive taste or smell" (Gaskell, 1994). The industrial revolution has shaped a shifting environment that reflects the transformation of human-machine interaction in nature. The phrase 'the faint taste and smell of smoke' in the quotation underscores the role of mechanisation in human existence, highlighting it as an industrial progression and a loss of sensory engagement with nature. From a posthumanist perspective, the link between humanity and technological innovation initiates environmental deterioration and destroys the biological and emotional balance between humans and nature. Human-machine interaction, in which we are "ontologically embedded in a thick web of relations with both human and non-human others" (Braidotti, 2013), is more than just a change in how things look. It's also a way of rethinking what nature means to humans and how it affects them.

Equally significant are Mrs. Hale's and her maid's observations of the industrial town of Milton: "[A]re we to live here? asked Mrs. Hale, in blank dismay [...] indeed, ma'am, I'm sure it will be your death long before, and then I know who'll — stay! Miss Hale, that's far too heavy for you to lift." (Gaskell, 1994) or "[a]

continual smell of steam, and oily machinery—and the noise is perfectly deafening" (Gaskell, 1994) are descriptions of the industrial town of Milton by the new inhabitants. Furthermore, Mrs. Shaw describes Milton, urging Margaret to leave there immediately: "It was noisy, and smoky, and the poor people whom she saw in the streets were dirty, and the rich ladies over-dressed, and not a man that she saw, high or low, had his clothes made to fit him" (Gaskell, 1994). In this context, Mrs. Shaw's observations of Milton clearly reflect the transforming impact of industrialisation on societal and individual existence. The city's 'noisy' and 'smoky' characteristics indicate that industrial centres harm human life by degrading the physical environment, while the juxtaposition of the 'dirty poor' and the 'excessively ornamented rich women' on the streets implies that industrialisation complicates the distinction between social classes. Moreover, the assertion that no man, upper or lower, possesses a properly tailored suit illustrates the erosion of human identity and aesthetic ideals due to the homogenising and mechanistic influences of industry. This image indicates that industrialisation is an agent that transforms both the physical surroundings of individuals and their social contexts and personal identities.

In this regard, the novel aligns with Nayar's posthumanism argument, which posits the "radical decentring of the traditional sovereign, coherent and autonomous human in order to demonstrate how the human is always already evolving with, constituted by, and constitutive of multiple forms of life and machines" (Nayar, 2014). In the novel, the role of human labour in the mechanisation process and the working class's struggle with this transformation aligns with Nayar's posthumanist perspective, wherein humans abandon their autonomous and central status to engage in mutually beneficial relationships with machines and other life forms. The novel's industrial landscapes reflect the shifts in the working class due to human-machine interaction, while characters like Margaret Hale embody the attempts of humans to adjust to a new existence influenced by social, economic, and technical factors.

Furthermore, in *South and North*, Gaskell portrays machines as a sign of economic advancement while also exposing their negative effects on the working class, in line with Braidotti's discussion of technology's influence on human experience. John Thornton, the factory owner in the story, endeavours to perceive technology not as a means for replacing humans but as a component that harmonises with human labour. Nonetheless, this initiative neither entirely eradicates the conflicts between machines and workers, nor the risk that machines would marginalize human labour. Bessy's following statements affirm the corrosive effect of the symbiotic relationship between machine and human:

> *[e]ndless noise, and sickening heat. [...] It's sometimes in heavy rain, and sometimes in bitter cold. A young person can stand it; but an old man gets racked with rheumatism, and bent and withered before his time; yet he must just work on the same, or else go to the workhouse. (Gaskell, 1994)*

Workers, presented as extensions of the machine, are regarded as mechanistic entities devoid of human necessities. This situation indicates a posthumanist connection that requires the continual revision of the boundaries between humans and machines, as articulated by Haraway in her *Cyborg Manifesto*, where she identifies cyborg as "a cybernetic organism, a hybrid of machine and organism, a creature of social reality as well as a creature of fiction" (1991). In this respect, the novel depicts the interdependence of human-machine interaction, particularly via the perpetual engagement of looms and manufacturing machinery with the actual presence of workers.

Furthermore, worker resistance against machinery accords with Andrew Feenberg's argument that technology serves not just as an instrument of oppression but also as a centre of social resistance. Thus, establishing a theoretical framework through the *Critical Theory of Technology*, Feenberg posits that technology and society mutually influence one another. He asserts, "What human beings are and will become is determined by the configuration of our tools as much as by the actions of statesmen and political movements. The creation of technology is therefore an ontological choice laden with political implications" (2023). Based on Feenberg's view, Gaskell's depiction of the challenges faced by laborers and the 'dehumanising' impact of machinery suggests that technology is shaped by political and social forces rather than being neutral. In this context, Gaskell's narrative criticizes the effects of technology while underscoring society's obligation to forge new connections between technology and humans. The manner in which the machines in the novel transform the bodies and identities of workers clearly corroborates Feenberg's argument of a mutual relationship between technology and humanity. Mr. Thornton gives a confession that distinctly clarifies the conditions of factory workers forced to keep up with the pace of machinery, as perceived by the manufacturers: "[e]arly manufacturers did ride to the devil in a magnificent style—crushing human bone and flesh under their horses' hoofs without remorse. But by and by came a reaction; there were more factories, more masters; more men were wanted" (Gaskell). Consequently, *North and South* establishes a realm where the distinctions between humans and machines are constantly reinterpreted through conflict and collaboration while examining the consequences of advances in technology on humanity; thus, it serves as a significant resource for posthumanist interpretations.

RECONSTRUCTION OF SOCIAL RELATIONSHIPS

Both Kemal's *On Fertile Lands* and Gaskell's *North and South* contribute to a distinct discourse that presents a world where human connections are being examined in regards to social classes and economic systems. Kemal, regarded as the narrator of 'subaltern,' addresses the processes of disintegration and the experienced conflicts of those who have relocated from rural areas to urban environments in *On Fertile Lands* (Uyar, 2015). In this regard, it is clearly depicted how "[d]rawn to the city like ants from the rich lands of Çukurova, the farmhands worked hard to assemble there at the farmhand market in Taşköprü" (Kemal, 2008). People who

leave rural areas to live in cities where factories are located in search of work are not only a part of the mechanical production process, but they are also at the centre of the class divisions that the capitalist system keeps up. In this regard, *On Fertile Lands* "clearly reveals this changing face of the settlement type city that emerged in modern times" (Gültekin, 2006). The novel narrates the dire circumstances of those subjected to severe labour conditions in the factories and vast fields of Çukurova, struggling with survival within the social class disparities established by mechanisation that stimulate capitalist tendencies. The urbanising individuals are those who succumb to the isolating and corrosive nature of urban existence. The city is a locale where women face rape and harassment, individuals reside in animal shelters, landlords and governors indulge in luxury, while labourers are oppressed and scorned (Uyar, 2015). This is best illustrated in the following passage:

> *People with split lips, froth in their mouths, fatigued, and disappointed were about to get the price for their week's labour. Their eyes were sunken, and their faces were wrinkled and dark. One of the labourers, trembling with fever, would periodically leave the group and collapse on the edge of a ditch or behind a dark-shaded tree. Nobody was in a position to aid anybody else. The rest were left behind. Those who die will die, and those who can leave will do so! (Kemal, 2008)*

The aforementioned statement, which starkly reflects class differences, prompts the application of critical posthumanism. The traditional conception of the human body as a site for enacting posthuman discourses is challenged by critical posthumanism, the theory that investigates the fluid, flexible embodiment of the posthuman. Critical posthumanism focuses on the intersection of bodies, discourses, and discourses of bodies. It accounts for the comprehensive impact of contemporary social, political, and technological paradigm shifts on the concept of the human. Rather than establishing itself as 'after' humanism, critical posthumanism deconstructs it. In addition to focusing on decentring the human in relation to ecological, technological, or evolutionary coordinates, it also critiques humanism, preserving some of its ideals and goals while demonstrating how the ethical and philosophical frameworks that were used to conceptualize them undermine them.

Similarly, Wolfe criticises traditional humanism by emphasising how nonhuman entities and systems modify our comprehension of humanity, advocating for a revaluation of the ethical and philosophical ramifications of our coexistence with other living forms and machines. Wolfe asserts that the posthuman situation is characterized not just by technical advancements but also by the disconnection of these notions from conventional foundations such as "individuality, subjectivity, and consciousness" (Wolfe, 2010). Examination of the novel in that context reveals that the exhausted and despairing condition of the labourers illustrates the materialisation of human labour under the capitalist view and the relentless exhaustion of the human body throughout the production process. The system's exploitation of workers as 'others' signifies not just their individual identities but also their dehumanisation. In

this framework, critical posthumanism challenges the anthropocentric hierarchy, questioning the exploitation and prejudice faced by workers under contemporary capitalism. In the above quotation, the distinction between 'those who are left' and 'those who can leave' clearly reveals that even survival is a class issue.

Haraway maintains that humans interconnected with technology systems standardise and anonymise human experiences by converting the labour force into a mechanical extension. Migrant workers are compelled to conform to the pace and requirements of machinery, so they are reduced to a distinct social category compared to those who remain outside industrial processes, as Zeynel Ağa states in the novel, "Look at the food; it's wormy, and the bread is moldy and stale. […] He employs thirty-five people in a forty-five-person haymaker. We labour twenty hours every day. What's this? Are we machines?" (Kemal, 2008). The above manifestation also expresses how workers are torn apart by technological systems as they attempt to build solidarity. This is where Jean Baudrillard's concept of 'simulation' comes into play, which describes the argument that technological systems create a simulation that hides the true nature of human relationships (1981). In that respect, rather than being embraced in a real social bond, Yusuf and his friends are trapped in artificial relationships imposed by the production system. The novel demonstrates the dehumanised living conditions of the workers, with descriptions such as "labourers [...] were undressed, killing lice and sewing up their torn pieces" and "a sweating labourer with straw dust in his hair was also rubbing the hole between his right foot's toes to remove dirt" (Kemal, 2008). Additionally, a female labourer compelled to give birth in a barn "had cut the baby's umbilical cord with this rusty razor" (Kemal, 2008) demonstrating the severe living conditions depicted in the novel.

Braidotti's notion of the posthuman subject demonstrates that these workers have not only transformed into instruments of technology but are also embedded as the inferior class inside social structures. In this setting, automation and migrating processes indicate that labour power undergoes economic, social, and technical restructuring. Migrant labourers have a marginal life inside anthropocentric institutions, where exploitation and class disparity are profoundly evident, as highlighted in the excerpt from the novel: "Nothing would happen, he said. They're like dogs. They get up here, up there, and walk about. Even when you tell them to go to bed, they refuse!" (Kemal, 2008). Labourers integrated into the machine experience dehumanising conditions within the capitalist framework and are often compelled to adopt detrimental habits to cope with the severe working environment. In the novel, the head farmhand articulates his predicament: "He should smoke marijuana so that he can endure the harsh work" (Kemal, 2008). This perspective underscores the capitalist production system's tendency to view workers solely as resources for exploitation, neglecting their inherent humanity. The incorporation of migrant workers into technological frames worsens their social exclusion, demonstrating a relevant area for posthumanist discourse. Workers should remain

unaware of the inhumane conditions they endure, as articulated in the statement, "Keep the labourers' eyes closed" (Kemal, 2008). The assertion offers a substantial critique with regard to critical posthumanism and capitalism. This statement indicates that the capitalist system systematically seeks to prevent workers from recognising their circumstances, despite enduring inhumane conditions.

From a critical posthumanist perspective, workers are viewed as both biological entities and extensions of mechanization within production processes, which ultimately transforms them into instruments that serve the capitalist production system. Capitalism commodifies labour and aims to inhibit workers' consciousness to sustain their exploitation. The expression 'keeping the eyes closed' suggests limiting workers' access to information that limits their ability to question the injustices of their circumstances and to resist the prevailing system. This statement offers a critique of the capitalist system and elucidates its dominance over the working class. Nevertheless, critical posthumanism views the posthuman as a process of becoming, which is perpetually in a state of radical transformation, rather than as a lost or vanishing entity complying with Braidotti's argument that posits, "Far from being a flight from the real, posthuman thought inscribes the contemporary subject in the conditions of its own historicity" (2017). Braidotti's posthumanism points out the significance of grasping the complexity of our present period and the interrelationships between human and non-human entities. It encourages a critical and ethical approach to issues such as technological progress, environmental challenges, and global interdependence, calling on individuals to engage actively in crafting a sustainable, equitable future.

In a similar vein, "categorized as an industrial novel" (Kotan Yiğit), Gaskell's *North and South* portrays the industrial landscape of the North, which introduces a new value system that mirrors humanity's changing relationship with technology. The novel is particularly amenable to interpretation under the viewpoint of posthumanism, which examines the interplay between technology and humanity as well as the reconfiguration of social relations. In this sense, *North and South* confirms Neil Badmington's claim that critical posthumanism goes beyond humanist traditions, altering social institutions and redefining humanity within those frameworks. Badmington argues that humanism has perpetually lived inside posthumanism, asserting that posthumanism "repeats humanism [...] in a certain way and with a view to the deconstruction of anthropocentric thought" (2003). He stresses that critical posthumanism endeavours to change both the way we think about things and the way society works, as well as the way people fit into these systems. When analysed from this perspective, *North and South,* similar to *On Fertile Lands,* offers a critical examination of the class differences arising from industrial transformation. Bessy Higgins, a female cotton worker in the novel, expressing an overwhelming desire for death to relieve the suffering induced by cotton spinning, asks Margaret, "Do you consider such a life worth preserving?" This statement (Gaskell, 1994) starkly illustrates the dire situation of the working class. Fluffing during the combing

process causes the prevalent disease among cotton spinners, infiltrating the workers' lungs and resulting in coughing and bleeding. Bessy elucidates to Margaret the reasons for the mill owners' hesitance about handling this issue, which poses a threat to the lives of workers:

> *Some folk have a great wheel at one end o' their carding-rooms to make a draught, and carry of th' dust; but that wheel costs a deal o' money- five or six hundred pound, maybe, and brings in no profit; so it's but a few of th' masters as will put 'em up; and I've heard tell o' men who didn't like working in places where there was a wheel, because they said as how it made 'em hungry, after they'd been long used to swallowing fluff, to go without it, and that their wage ought to be raised if they were to work in such places. (Gaskell, 1994)*

In her novel, Gaskell underscores the impact of industrialisation on the working class, socioeconomic disparities, and capitalist ambitions by employing "a range of perspectives and contrasts in order to create complexity in the depiction of the contemporary relationship between industrialism and classes" (Lindfors, 2022). From the standpoint of critical posthumanism, in the aforementioned quote, the author stresses the integration of the human body into the capitalist production system as though it were a mechanical component. Workers have become accustomed to inhaling 'fluff' (cotton dust), thereby normalising their existence within a hazardous environment and coming to perceive even minimally improved working conditions as a rare privilege. This reflects a posthumanist critique in which the human is no longer defined solely by biological or individual traits but also through entanglement with industrial processes and technical infrastructures. This dehumanising dynamic is further manifested in the structural disintegration of communal ties within industrial towns: "in the industrial towns, the difference between the working-class and the rich capitalists is so great and the distribution of the economic welfare is so unfair that, they exist in the same town completely as strangers" (Uysal, 2021). The significant social alienation demonstrates how economic disparities, powered by capitalist production, transform urban areas into fragmented and isolating settings, therefore worsening the marginalization of the working class.

Accordingly, Kittler and Virilio's concept of 'technological determinism' emphasises that machines transform social structures; as he asserts, "[w]e should slowly let go of that old dream of sociologists, the one that says society is only made up of human beings" (Kittler & Virilio, 2001). The novel indicates that the industrial revolution not only accelerated manufacturing processes but also revolutionised worker-employer interactions and class dynamics. It is also highlighted that machines transformed the conventional interaction between humans and nature, diminished the association of production with the natural world, and rendered humanity's relationship with the environment more mechanical and alienated. Considering this, a significant class disparity has arisen between the profit-oriented

strategies of employers and the welfare of workers, as their living conditions and health have been subordinated to capital accumulation. "Theirs is a war of resistance against dehumanizing industrial capitalism." (2019), writes Erdem Ayyıldız in her paper "An Evaluation of Proto-Feminism in Elizabeth Gaskell's Cranford." Gaskell critiques industrial capitalism by accurately portraying the living conditions of the working class and class disputes in her writings, highlighting a system that diminishes human connections to just economic interests. The seemingly subdued yet robust resistance of the female characters in Gaskell's novels may be interpreted as an attempt to uphold social conscience and human dignity in the face of a decaying society.

In this context, Higgins in the novel recognises the immediate realities surrounding him, particularly the daily injustices faced by himself and his fellow factory workers, and asserts: "[W]hen I see the world [...] bothering itself wi' things it knows naught about, and leaving undone all the things that lie in disorder close at its hand - why, I say, leave a' this talk about religion alone, and set to work on what yo' see and know" (Gaskell, 1994). Similarly, the language depicting the unhealthy and distressing conditions of the working class, exemplified in the expression, "Their nerves are quickened by the haste and bustle and speed of everything around them, to say nothing of the confinement in these pent-up houses, which of itself is enough to induce depression and worry for spirits" (Gaskell, 1994), can also be interpreted as an affirmation of the ideas stressed by critical posthumanism throughout the study.

Furthermore, the alcohol consumption among the working class is often analysed in relation to the industrial revolution. The rapid industrialisation, coupled with urbanisation and demanding working conditions, led to an increase in alcohol consumption among workers. Alcohol frequently served as a way for workers to escape and relax from the challenges of daily life. Some studies have established a relationship between alcohol consumption and economic exploitation, identifying it as a mechanism within the capitalist system for controlling the working class. Karl Marx's concept of 'alienation' offers a theoretical framework to assess workers' alcohol consumption as a method of escape or relaxation in response to difficult working conditions. Alienation theory suggests that labourer loses autonomy and life direction when he loses the right to direct his actions and his labour "becomes a power on its own confronting him" (Marx, 1975). The bourgeoisie leads workers toward goals and activities that maximize surplus value in business competition among industrialists. In this regard, the working class's relationship with alcohol is similarly depicted in *North and South*. Bessy's father, Higgins, sought solace in alcohol during a crisis, which ultimately led to his alcoholism. The weak girl, who was quite distressed by this situation, urges Mary and Margaret to "keep father fro' drink" (Gaskell, 1994) after her death. Higgins exhibits coercive, even cruel, behaviour sometimes and asserts that alcohol is "the only comfort left" (Gaskell, 1994). In *North and South,* Higgins' relationship with alcohol serves as both a means of personal escape and a response to the dehumanising effects of industrial

capitalism, which reduces workers to mere functional tools. Critical posthumanism, in conjunction with Karl Marx's theory of alienation (Marx, 1975), assesses Higgins' alcohol addiction as a result of the intricate interplay between humans, their bodies, their environments, and supra-human forces including machines, systems, and the economy.

Likewise, in *On Fertile Lands,* alcohol addiction is one of the strategies applied to maintain labourers' enslavement. Factory owners and foremen promote alcohol consumption among labourers to help them cope with difficult working conditions and to keep them from becoming aware of their situation. Exhausted and powerless workers numb themselves with alcohol in the evenings in order to get a brief solace from their terrible circumstances instead of challenging them. This condition guarantees the continuance of exploitation and acts as a control mechanism preventing workers from organising and demanding their rights. In this sense, the system renders workers mindless and compliant while physically and psychologically oppressing them.

As a consequence, both novels illustrate the dominance of industrial capitalism over human bodies and labour while also addressing the mechanisation and devaluation of humans within the framework of critical posthumanism. In both novels, workers are reduced to entities whose physical strength is assessed solely with respect to production, while their mental and emotional dimensions are overlooked. This illustrates that within the posthumanist framework, humans are not merely biological beings but also serve as instrumentalised components within economic and technological systems. As a result, by interrogating the centrality of humans, the novels demonstrate how capitalist production relations diminish human essence and, from a posthumanist viewpoint, obscure their distinctions.

CONCLUSION

From a posthumanist perspective, Gaskell's *North and South* and Kemal's *On Fertile Lands* scrutinise the complex relationship between humans and machines within industrial and capitalist frameworks. These novels deconstruct anthropocentric notions, highlighting the collapse of the human-machine dichotomy and demonstrating the integration of human labour into technology and economic paradigms. Considering this, *North and South* examines the economic and social shifts prompted by industrialisation, emphasising the reconfiguration of human identity and relationships in a mechanical world. The novel depicts the industrial town of Milton as a microcosm of posthumanist conflict, portraying workers as automated extensions of industry systems. Through the exploration of posthumanist perspectives, Gaskell analyses the exploitation embedded in capitalist structures, exposing the dehumanisation and alienation experienced by workers. The novel depicts the constant interaction between humans and technology, highlighting

the collapse of established hierarchies and providing an in-depth analysis of industrialization's societal consequences.

On Fertile Lands similarly explores the relationship between humans and machines through the viewpoint of rural migration and industrial labour. The novel effectively depicts the transformation of workers into hybrid beings, embodying Haraway's cyborg metaphor and emphasising the vulnerable status of labourers under capitalist systems. Kemal addresses the exploitation and marginalisation of the working class, contributing to critical posthumanist discourse and challenging the ethical consequences of industrial and technological progress on human life.

Both novels highlight the significant consequences of industrialisation and technological integration for humankind, transcending anthropocentric narratives to expose the interrelationships between humans, machines, and socio-economic systems. They overlap with critical posthumanism's critique of conventional humanist beliefs, promoting a relational and holistic comprehension of existence in a progressively mechanical and networked world. These literary analyses criticise the disparities of industrial capitalism and contribute to ongoing discussions regarding the ethical, social, and environmental consequences of posthumanist contexts. Consequently, both novels address the symbiotic relationship between humans and machines, highlighting the transformation of humans into posthumans, which eliminates their hierarchical superiority. However, when viewed through the lens of critical posthumanism, the novels highlight how posthumanism, which some scholars regard as an extension of humanism, still perpetuates and even exacerbates social class discrimination among individuals.

Consequently, while both *North and South* and *On Fertile Lands* discuss the effects of industrialisation and technology based on critical posthumanist ideas, they show clear differences due to their specific social, cultural, and historical backgrounds. *North and South* depicts the early phases of the Industrial Revolution in nineteenth-century England, particularly the emergence of factory-based mechanised labour and its impact on the urban working class. Gaskell portrays the machine as a crucial component of industrial capitalism, representing both technical advancement and the dehumanisation and class struggle inherent in a strictly hierarchical society.

Conversely, *On Fertile Lands* portrays the mechanisation of agriculture in mid-twentieth-century rural Turkey, where industrialisation remains in its initial phases. The technical shift occurring here focuses not on factory machinery but on the use of novel farming implements and capitalist production relations that undermine conventional community lifestyles. Orhan Kemal's narrative displays the emergence of the human–machine connection within a context characterised by poverty, migration, and survival struggles, offering a distinct perspective on posthumanist critique. These distinctions underscore the contextual uniqueness of the posthumanist implications in each of them. Both novels question humanist

assumptions while investigating the interplay between human and nonhuman agencies, yet they employ distinct representational strategies and address distinct social issues. Gaskell addresses it via the tensions of industrial urban life, whereas Kemal examines the displacement and exploitation of rural labourers.

Conflict of Interest and Contribution Rate: The author does not declare any conflict of interest. The article has one author and the author's contribution rate is 100%.

REFERENCES

Badmington, N. (2003). Theorizing Posthumanism. *Cultural Critique*, *53* (1) 27. https://doi.org/10.1353/cul.2003.0017.

Braidotti, R. (2013). *The Posthuman*. London: Polity.

Braidotti, R. (2014). Writing as a nomadic subject. *Comparative Critical Studies, 11* (2–3), 163– 184. https://doi.org/10.3366/ccs.2014.0122.

Braidotti, R. (2017). Posthuman critical theory. *Journal of Posthuman Studies*, *1* (1), 9-25.

Baudrillard, J. (1981). *Simulacra and Simulation*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Çavuş, C. C. (2021). Transhumanism, posthumanism, and the "cyborg identity." *Fe Dergi, 1* (13), 177-187.

Erdem Ayyıldız, N. (2019). An evaluation of proto-feminism in Elizabeth Gaskell's *Cranford*, Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies, *74*, 233-242. http://dx.doi.org/10.9761/JASSS7987.

Feenberg, A. (2023). *Transforming technology: A critical theory revisited.* Oxford: University Press.

Ferrando, F. (2013). Posthumanism, transhumanism, antihumanism, metahumanism, and new materialisms: Differences and relations. *Existenz, 8* (2), 26-32.

Ferrando, F. (2012). Towards a posthumanist methodology: A statement. *Frame Journal for Literary Studies, 1* (25), 9-18.

Gaskell, E. C. (1994). *North and South*. England: Penguin Books.

Gültekin, M. N. (2006). Orhan Kemal'in eserlerinde modernleşme, birey ve gündelik hayat. *Sosyoloji Dergisi,* (15), 119-128.

Haraway, D. (1990). A cyborg manifesto: Science, technology and socialist-feminism in the late twentieth century. In *Simians, cyborgs, and women: The revolution of nature (pp. 149-181).* London: Routledge.

Haraway, D. (1991). *Simians, cyborgs, and women: The reinvention of nature.* New York and London: Routledge.

Hayles, N. K. (1999). *How we became posthuman: Virtual bodies in cybernetics, literature, and informatics.* Chicago & London: University of Chicago Press.

Kemal, O. (2008). *Bereketli Topraklar Üzerinde.* Istanbul: Everest.

Kittler, F., & Virilio, P. (2001). The information bomb: A conversation. In J. Armitage (Ed.), *Virilio live* (pp. 135-152). London: Sage.

Kotan Yiğit, İ. (2022). Unitarianism and social reconciliation in *North and South*. *IDEAS: Journal of English Literary Studies*, *2* (2), 125-138.

Lindfors, A. (2022). The complex depiction of society and class in Elizabeth Gaskell's*NorthandSouth*[BAdegreeproject].https://www.divaportal.org/smash/get/diva2:1730318/FULLTEXT01.pdf.

Marx, K. (1975). Economic and philosophic manuscripts of 1844. In *K. Marx, & F. Engels, Collected Works* (Vol. 3, pp. 229-346). New York: International Publishers.

Nayar, P. K. (2014). *Posthumanism.* Cambridge: Polity Press.

Oruç, O. (2020). Orhan Kemal'in *Bereketli Topraklar Üzerinde* ve *Gurbet Kuşları* adlı romanlarında taşralı insanın değişim süreci. *Mavi Atlas. 8* (2), 507-516. https://doi.org/10.18795/gumusmaviatlas.789119.

Uysal, G. (2021). Surviving the capital: A Darwinian Analysis of Elizabeth Gaskell's *North and South. International Journal of Media Culture and Literature*, *7* (1), 11-26.

Uyar, F. (2015). Orhan Kemal'in *Bereketli Topraklar Üzerinde* romanında kentte yiten insan. *Mavi Atlas,* (5), 43-52. https://doi.org/10.18795/ma.50811.

Wolfe, Cary. (2010). *What is posthumanism*? Minneapolis: University of Minnesota Press.

Yayın Geliş Tarihi: 18.02.2025
Yayına Kabul Tarihi: 22.04.2025
Online Yayın Tarihi: 15.06.2025
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1642168

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 27, Sayı: 2, Yıl: 2025, Sayfa: 962-974
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

TOPLUMSAL KIRILMALARIN SANATSAL İFADELERİ: RESİM SANATINDA SAVAŞ, ADALET VE DEVRİM TEMALARI

Ahmet Fatih ÖZMEN[*]

Öz[1]

Toplumsal kırılmalar; savaşlar, devrimler, ekonomik krizler, ideolojik değişimler ve kültürel dönüşümler gibi olaylar bağlamında birey ve toplum üzerinde derin etkiler bırakmaktadır. Bu tür olayların sanatçılar üzerindeki yansımaları ise eserlerinde doğrudan ya da dolaylı olarak kendini göstermektedir. Bu çalışmada, tarihsel süreçte meydana gelen toplumsal kırılmaların resim sanatına etkileri incelenmiş; özellikle savaş, adalet ve devrim temalarına odaklanılmıştır. Sanat, bir dönemin ruhunu yansıtan güçlü bir araçtır. Bu nedenle toplumsal kırılmaların sanat eserlerindeki izlerini incelemek hem sanatın hem de bu dinamiklerin daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Araştırma kapsamında, toplumsal olayların resim sanatında estetik ve içerik düzeyinde nasıl yansıma bulduğu ele alınmıştır. Farklı dönemler ve coğrafyalar üzerinden yapılan bu inceleme, toplumsal olayların biçim ve tema düzeyindeki etkilerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Araştırma yöntemi olarak nitel araştırma türlerinden "Doküman Analizi" kullanılmıştır. Çalışmada, Francisco de Goya'nın "3 Mayıs 1808", Pablo Picasso'nun "Guernica", Eugene Delacroix'nın "Halka Yol Gösteren Özgürlük", Käthe Kollwitz'in "Saldırı" ve İbrahim Çallı'nın "Yaralı Asker" adlı eserleri incelenmiştir. Bu bağlamda çalışma sanatın toplumsal değişim süreçlerindeki rolüne ilişkin önemli bir perspektif sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Tarih, Toplumsal Kırılmalar, Batı Resim Sanatı, Türk Resim Sanatı.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Özmen, A. F. (2025). Toplumsal kırılmaların sanatsal ifadeleri: Resim sanatında savaş, adalet ve devrim temaları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 27* (2), 962-974.

[*] Arş. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Resim Bölümü, ORCID: 0000-0002-2497-1894, afozmen@gmail.com

[1] Bu makale etik kurul onayı gerektirmemektedir.

ARTISTIC EXPRESSIONS OF SOCIAL RUPTURES: THEMES OF WAR, JUSTICE, AND REVOLUTION IN PAINTING

Abstract

Societal ruptures, such as wars, revolutions, economic crises, ideological shifts, and cultural transformations, exert profound effects on individuals and societies. The reflections of such events on artists are often evident in their works, either directly or indirectly. This study examines the impact of historical societal ruptures on the art of painting, with a particular focus on themes of war, justice, and revolution. Art serves as a powerful medium for reflecting the spirit of an era. Therefore, analyzing the traces of societal ruptures in art not only enhances the understanding of artistic practices but also sheds light on the broader dynamics of these events. The research investigates how societal events are manifested in the visual arts at both aesthetic and content levels. Through an examination of different periods and geographies, the study evaluates the influence of societal events on form and theme in painting. The research adopts the "Document Analysis" method, a qualitative research approach. The artworks analyzed include Francisco de Goya's The Third of May 1808, Pablo Picasso's Guernica, Eugène Delacroix's Liberty Leading the People, Käthe Kollwitz's The Assault, and İbrahim Çallı's Wounded Soldier. Within this context, the study aims to provide a significant perspective on the role of art in the processes of societal change.

Keywords: *History, Social Ruptures, Western Painting Art, Turkish Painting Art.*

GİRİŞ

Sanat, yaşama ve eylemlere ilişkin üretimleriyle, din, ahlak ve düşünce gibi toplumu oluşturan üst kurumlarla etkileşim kurarak toplumsal değişimlerde aktif bir rol oynamıştır. Sanat tarih boyunca toplumların çeşitli gereksinimlerini karşılayan bir araç olmuş, bu nedenle sanatın ve sanatçının işlevi tarihsel süreç içinde farklı biçimlerde tanımlanmıştır. Toplumsal kırılmalar, sanatın farklı disiplinlerinde olduğu gibi resim sanatında da derin etkiler yaratmıştır. Savaşlar, devrimler, ekonomik krizler, siyasi dönüşümler ve teknolojik ilerlemeler, sanatın estetik anlayışını, içeriklerini ve üretim biçimlerini köklü biçimde değiştirmiştir. Sanatçılar, yaşadıkları dönemlerin toplumsal gerçekliklerini, bireysel deneyimlerini ve toplumsal duyguları eserlerine yansıtarak, toplumu anlamlandırma ve bu anlamlandırmayı görünür kılma işlevini üstlenmiştir (Kara, 2007, s.108). Bu bağlamda resim sanatı hem bir tanıklık aracı hem de eleştirel ve plastik bir ifade biçimi olarak öne çıkmıştır. Sanatçılar, tarihin farklı dönemlerinde savaşları belgelemek ve zaferleri ölümsüzleştirmek amacıyla ya doğrudan savaş meydanlarında çalışmış ya da atölyelerinde yarı mitolojik ögelerle zenginleştirilmiş savaş, kahramanlık ve zafer sahneleri resmetmişlerdir (Kuru, 2017, s.398).

Sanat, toplumsal değişimlerin ve kırılmaların bir yansıması olmanın ötesinde, bu süreçlerin anlamlandırılmasında ve toplumsal hafızanın şekillenmesinde de aktif bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda Rollo May'in sanatın dönemin psikolojik ve tinsel yapısını anlamadaki önemine yaptığı vurgu, sanatçıların

yalnızca tarihsel olayları resmetmekle kalmayıp aynı zamanda toplumun kültürel birikimlerini ve değerlerini eserlerinde ortaya koyduğunu da doğrular niteliktedir. Böylece sanatçılar hem bir tanıklık aracı hem de eleştirel bir ifade biçimi olarak sanatın toplumsal yaratım gücünü gözler önüne sermiştir. Maksim Gorki'nin sanatın toplumsal bir yaratım olduğu düşüncesi de bu yaklaşımı desteklemektedir (Kara, 2007, s.108).

Tüm bu bağlamlar ışığında sanatçıların dönemlerine tanıklık etmekle yetinmeyip aynı zamanda toplumsal dönüşüm ve kırılmaların estetik bir dili olmaya çalıştıkları da görülmektedir. Özellikle resim sanatı, sadece bir görsel ifade biçimi değil aynı zamanda tarihin, ideolojilerin ve toplumsal duyguların izlerini taşıyan bir araç olmuştur. Bu doğrultuda, sanat eserleri yalnızca birer estetik obje olarak değil toplumsal bellek ve eleştiri unsurları olarak da değerlendirilmektedir. Bu kapsamda savaşlar da resim sanatında tarihsel ve toplumsal gerçekliklerin en yoğun şekilde işlendiği konular arasında yer almıştır. Özellikle XIX. ve XX. yüzyıllarda savaşların getirdiği yıkım, acı ve kahramanlık hikâyeleri sanatçıların eserlerinde belirgin bir şekilde yer bulmuştur. Ancak aristokratların desteğiyle ve katı akademik kuralların etkisi altında, sanatçıların özgürlüklerinin kısıtlandığı bir dönemde savaşı eleştirel bir şekilde ele almak kolay olmamıştır. Tarihsel süreçte, resim sanatında erken dönem sanatçılarının savaşı yücelten tasvirlerinin yerini, savaşın yıkıcı ve karanlık yönlerini gözler önüne seren eserler almıştır. Savaşın yıkımına doğrudan tanık olan birçok sanatçı ve hümanist anlayışın gelişmesiyle, savaş propagandasını merkeze alan eserler geride kalmış; bunun yerine savaşın hem insana hem de doğaya verdiği zararları etkili biçimde betimleyen yapıtlar ortaya çıkmıştır (Yorulmaz, 2023, s.99).

Örneğin Birinci Dünya Savaşının sanat dünyasında derin ve dönüştürücü etkiler yaratarak hem sanat anlayışını hem de üretim biçimlerini kalıcı bir şekilde değiştirdiği bilinmektedir. Bu dönemde sanatçılar, savaşın getirdiği yıkım, travma ve toplumsal dönüşümle yüzleşmek zorunda kalmış, eserlerinde de bu etkileri yansıtmışlardır.

Savaş döneminde ve sonrasında ortaya çıkan sanat akımları, savaşın yol açtığı travmatik deneyimlerin bir yansıması olarak değerlendirilmektedir. Örneğin, Dadaizm ve Sürrealizm gibi sanat hareketleri savaşın yarattığı yıkım ve anlamsızlığa yönelik eleştiriler şeklinde ortaya çıkmıştır (Clancy, 1949, s.271). Bu akımlar, geleneksel sanat anlayışına meydan okuma niteliğinde gelişmiş ve savaşın irrasyonel doğasını sanat yoluyla ifade etme amacı taşımıştır. Batılı sanatçılar da savaşın yol açtığı fiziksel ve psikolojik travmayı eserlerine yansıtmışlardır. Özellikle Ekspresyonizm akımı, savaşın korkunç gerçekliklerini çarpıcı ve sert imgelerle ele alarak insanlığın yaşadığı acıları görselleştirmiştir (Abir, 2017, s.152). Bu döneme ait eserlerde sıklıkla parçalanmış ve bozulmuş imgeler yer almakta olup bu durum savaşın bireyler üzerindeki yıkıcı etkilerini somutlaştırmaktadır.

Savaş, sanatçıların toplumsal rollerinde de önemli değişimlere yol açmıştır. Pek çok sanatçı, savaş sırasında resmi propaganda çalışmalarının bir parçası haline gelirken, bazıları savaşın korkunç gerçekliklerini belgelemeye odaklanmıştır. Bu

duruma örnek vermek gerekirse İngiltere'de bazı sanatçılar da hükümet tarafından görevlendirilmiş ve savaşın vahşetini ile sonuçlarını tasvir eden eserler üretmişlerdir (Malvern, 2004, s.5-8).

Ayrıca tüm bu açıklamalara ek olarak sanatın yalnızca eleştirel veya tanıklık edici bir araç olmanın ötesine geçerek, duygusal ve psikolojik yaraların iyileştirilmesine yönelik bir köprü işlevi gördüğü de söylenebilir. Örneğin Jean Dubuffet'in "*Art Brut*" (Ham Sanat) akımı, savaş sonrası dönemde bireylerin travmalarını ifade etme ve özgün anlatım biçimlerini keşfetme çabalarının bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır (Öz Çelikbaş, 2020, s.37). Özellikle Birinci Dünya Savaşı, sanatı hem biçim hem de içerik açısından derinden etkileyerek modern sanatın yönelimini önemli ölçüde değiştirmiştir. Savaş, yalnızca geleneksel sanat anlayışını altüst etmekle kalmamış aynı zamanda sanatçıları toplumsal değişimlerin belgelenmesinde ve eleştirilmesinde daha aktif bir rol üstlenmeye teşvik etmiştir.

Sonuç olarak bu makalede, tarihteki önemli toplumsal kırılmaların resim sanatındaki yansımaları ele alınmış. Farklı dönem ve coğrafyalardan seçilmiş örnekler üzerinden, bu olayların sanatçılar üzerindeki etkileri ve sanat eserlerinin dönemin toplumsal bağlamıyla ilişkisi incelenmiştir.

YÖNTEM

Tarama modelleri, geçmişte olmuş ya da hala var olan durumları, var oldukları şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımlarıdır. Tarama modelinin bir türü olan genel tarama modeli ise çok sayıda elemandan oluşan bir evrenden, evren hakkında genel bir yargıya varmak amacıyla, evrenin tümü ya da ondan alınacak bir örneklem üzerinde yapılan tarama düzenlemeleridir (Özmen, 2024, s.7). Bu kapsamda Genel Tarama modeline dayanan bu araştırmada, nitel araştırma yöntem ve teknikleri kullanılmıştır. Nitel verilerin elde edilmesi amacıyla, araştırma süresince "Doküman İncelemesi" yöntemi uygulanmıştır. Çalışma, yurt içi kütüphaneler ile ulusal ve uluslararası sanal platformlarda gerçekleştirilmiş, bu kaynaklardan elde edilen veriler toplanarak analiz edilmiştir.

Araştırmada aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır.

- Sanatçılar eserlerinde savaş, devrim ve adalet gibi temalara yer verirken hangi teknikleri, renkleri ve kompozisyon anlayışlarını kullanmışlardır?

- Sanatçılar eserlerinde savaş, devrim ve adalet temalarını hangi simgesel ve metaforik öğelerle ele almıştır?

-Sanatçıların eserlerinde savaş, devrim ve adalet temaları nasıl görselleştirilmiştir?

BULGULAR VE YORUM

Resim Sanatında Savaş, Adalet ve Devrim Temaları

Görsel 1: Eugene Delacroix, Halka Yol Gösteren Özgürlük, 1830, 260 x 325 cm., Tuval Üzerine Yağlı Boya.

Kaynak: Arıkan, 2016, s.5.

Delacroix'nın "*Halka Yol Gösteren Özgürlük*" adlı eseri (Görsel-1) hakkında; Fransız Devrimi'nin ideallerini ve dönemin toplumsal hareketlerini yansıtan güçlü bir sanat eseri olduğu söylenebilir. Eser, 1830 Temmuz Devrimi sırasında halkın monarşi karşıtı mücadelesini ve özgürlük arayışını simgelemektedir (Arıkan, 2016, s.52).

Kompozisyonun merkezinde yer alan kadın figürünün, Fransız Cumhuriyeti'nin sembolü haline gelmiş olan "*Marianne*" karakterini simgelediği söylenebilir (Hanna,1985, s.215) Özgürlük tanrıçası olarak betimlenen bu figürün, bir elinde Fransız bayrağını taşırken diğer elinde tüfek tuttuğu görülmektedir. Göğüslerinin açık olması bir yandan doğurganlık ve özgürlüğün evrenselliğine işaret ederken diğer yandan antik klasik sanatın idealize edilmiş kadın tasvirlerine göndermede bulunduğu şeklinde yorumlanabilir.

Eserdeki renk ve ışık kullanımının, dramatik bir atmosfer yarattığı görülmektedir. Fransız bayrağının mavi, beyaz ve kırmızı renklerinin, devrim ideallerini simgelediği ve kompozisyonun dikkat çekici unsurlarını oluşturduğu ifade edilebilir. Arka plandaki dumanlı ve kaotik sahne, devrimin beraberinde getirdiği şiddet ve tahribatı yansıtırken ışığın özgürlük figürü üzerinde yoğunlaşması, figürü kutsal bir kimliğe büründürmüş gibi yorumlanabilir. Bu teknik ile dikkatlerin figüre çekildiği ve onun temsil ettiği ideallerin vurgulandığı ifade edilebilir.

Eserin alt kısmında yer alan ölü ve yaralı figürlerin, devrimin kaçınılmaz bedelini somut bir şekilde ortaya koyduğu söylenebilir. Farklı sosyal sınıflardan gelen bu figürler, devrimin toplumun her kesimini etkilediğini ve onları ortak bir amaç doğrultusunda birleştirdiğini göstermektedir. Delacroix; işçi, köylü ve burjuva

gibi farklı toplumsal kesimleri aynı kompozisyonda bir araya getirerek, devrimin sınıf ayrımı gözetmeksizin halkı ortak bir hedefte buluşturduğunu vurgulamaktadır.

Sonuç olarak Delacroix'nın "*Halka Yol Gösteren Özgürlük*" eseri, Romantizm akımının güçlü bir örneği olarak nitelendirilebilir. Dinamik fırça darbeleri ve duygu yüklü kompozisyonunun hem dönemin toplumsal dönüşümlerini hem de sanatın bu dönüşümler üzerindeki etkisini ortaya koyduğu ifade edilebilir. Toplumsal kırılmaların sanata yansımasını incelemek açısından bu eserin, tarihsel ve sanatsal bir dönüm noktası niteliği taşıdığı ifade edilebilir.

Görsel 2: Francisco de Goya, 3 Mayıs 1808, 1814, 268 x 347 cm., Tuval Üzerine Yağlı Boya.

Kaynak: Oskay, 2018, s.162.

Francisco de Goya'nın "*3 Mayıs 1808*" adlı eseri de (Görsel-2), Napolyon'un İspanya'yı işgali sırasında yaşanan bir katliamı konu almasıyla, toplumsal kırılmaların sanata yansımasını güçlü bir şekilde sergileyen bir çalışma olarak değerlendirilebilir (Waring, & Fee, 2019, s.51). Eser hakkında; savaşın insanlık dışı yönlerini vurgulaması ve savaş karşıtı bir duruş sergilemesiyle sanat tarihinde önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.

Kompozisyonun merkezinde, kollarını açmış ve teslimiyet içinde bir duruş sergileyen beyaz gömlekli bir adamın yer aldığı görülmektedir. Bu figürün masumiyeti ve savunmasızlığı simgelediği şeklinde bir yorum yapılabilir. Ayrıca beyaz gömleğin ışıkla aydınlatılması, figürü dramatik bir şekilde vurgulamakta ve dikkatleri çekmektedir. Figürün yüzündeki korku ve acının, bireysel bir trajediye işaret etmekten öte, toplumsal bir durumun yansıması olarak okunabileceği ifade edilebilir.

Eserin sol kısmında, infaz edilecek diğer kurbanların ve ölenlerin betimlendiği görülmektedir. Bu figürlerin yüzlerindeki korku ve dehşetin, savaşın insani boyutunu ve travmatik etkilerini çarpıcı bir şekilde ortaya koyduğu söylenebilir. Arka planda ise bir şehir silüeti görülmekte ve olayın tarihsel ve mekânsal çerçevesi çizilmektedir. Figürlerin karanlık arka plana karşı konumlandırılması, katliamın dehşetini ve umutsuzluğunu güçlendiren bir etki

yaratmaktadır. Kompozisyonun sağ tarafında ise tüfeklerini ateşlemeye hazırlanan askerlerin yer aldığı görülmektedir. Askerlerin yüzlerinin görünmemesi, onların mekanik ve duygusuz bir güç olarak tasvir edildiğini düşündürmektedir. Bu tasvirin, savaşın bireyleri nasıl birer araç haline getirdiği ve insanlık değerlerini nasıl erozyona uğrattığı konusunda bir eleştiri sunduğu yorumu yapılabilir.

Eserde renk kullanımı, dramatik bir atmosfer yaratmaktadır. Beyaz ve sarı tonlarının aydınlatma amacıyla kullanılması, masumiyet ve suçsuzluk gibi temaları vurguluyor olabilirken karanlık renklerin yoğunluğu ise savaşın karanlık ve ölümcül doğasına işaret etmekte olabilir. Goya'nın bu tarzının, olayın duygusal yoğunluğunu güçlendirdiği söylenebilir.

Sonuç olarak Goya'nın "*3 Mayıs 1808*" adlı eseri, savaşın dehşetini, bireyler üzerindeki etkisini ve insanlık dışı boyutlarını gözler önüne seren bir sanat eseri olarak nitelendirilebilir.

Görsel 3: Käthe Kollwitz, Saldırı, 1899, 29,5 x 32,1 cm., Gravür.

Kaynak: Şahinbaş vd., 2019, s.166.

Käthe Kollwitz'in 1899 tarihli "*Saldırı*" adlı gravür eserine (Görsel-3) bakıldığında ise ilk olarak toplumsal adaletsizliğin ve halkın çaresizliği dikkatleri çekmektedir. Zira Kollwitz'in sanatı, bireysel trajedilerden çok toplumsal sorunlara odaklanmasıyla ayırt edilmektedir ve ilgili eser de bu yaklaşımın belirgin bir örneği olarak nitelendirilebilir.

Kompozisyonda, bir grup insanın demir bir kapıya doğru hareket ettiği görülmektedir. Figürlerin birbirine yakın konumlandırılması ve yoğunluğu, kalabalığın sıkışıklığını ve bir arada hareket etme iradesini yansıtıyor olabilir. Bu durum, toplumsal bir hareketin ve bir araya gelen bireylerin ortak bir hedefe yönelik çabasının bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Kapının arkasında neler olduğu belirsiz bırakılmıştır. Bu durum hem bir engelin hem de bilinmezliğin yarattığı gerilimi arttırmaktadır.

Önde yer alan kadın figürlerinin duruşları ve yüz ifadeleri ise yoksulluk ve çaresizlik duygularını güçlü bir şekilde yansıtmaktadır. Yerde duran kadın figürünün hareketi, arka plandaki diğer figürlerin öfkeli ve hareketli duruşlarına tezat oluşturmaktadır. Bu durumun bireysel trajedinin toplumsal mücadeleyle iç içe geçtiği bir durumu betimlediği düşünülebilir. Kollwitz'in özellikle kadınları öne çıkarması, toplumsal eşitsizliklerin kadınlar üzerindeki etkisini vurgulamak amacı taşıyor olabilir.

Sanatçının gravür tekniğini, dramatik bir atmosfer yaratmak için etkili bir şekilde kullandığı ifade edilebilir. Siyah-beyaz kontrastı, kompozisyonun gerilim dolu yapısını ve figürlerin çaresizliğini ön plana çıkarmaktadır. Gravürün yüzeyinde yoğun çizgi kullanımı, hareketin ve duygusal yoğunluğun etkisini arttırmaktadır. Kollwitz'in fırça yerine çizgiye dayalı anlatımının, işçi sınıfının sert ve zorlu yaşam koşullarını betimlemek için özellikle uygun bir yöntem olarak değerlendirilebileceği söylenebilir.

Sonuç olarak eserin genel atmosferi, kapitalist düzenin yarattığı eşitsizliklere ve bu eşitsizliklere karşı verilen tepkilere bir eleştiri olarak değerlendirilebilir. Kollwitz'in bu eserinde, bireylerin toplumsal baskılara karşı direnişinin ve değişim arayışının güçlü bir şekilde yansıtıldığı ifade edilebilir. İlgili eser, toplumsal kırılmaların bireyler üzerindeki etkilerini gözler önüne seren ve bu etkileri sanatsal bir dille anlatan önemli bir örnek olarak nitelendirilebilir. Toplumun alt kesimlerinde yaşanan gerilimlerin sanatta ifade bulduğu bu gibi eserlerin, dönemin sosyal hareketlerini anlamak için önemli bir kaynak olduğu söylenebilir.

Görsel 4: İbrahim Çallı, Yaralı Asker, 1917, 193 x 81 cm., Tuval Üzerine Yağlı Boya.

Kaynak: Alkan ve Kahraman, 2016, s.13.

İbrahim Çallı'nın "*Yaralı Asker*" adlı eseri de (Görsel-4), I. Dünya Savaşı'nın trajik sonuçlarını ve birey üzerindeki etkilerini güçlü bir şekilde yansıtan

bir çalışma olarak değerlendirilebilir. Eserin, dönemin toplumsal kırılmalarını ve savaşın insan hayatına olan olumsuz etkilerini sanatsal bir perspektiften ele aldığı görülmektedir. Çallı'nın figüratif ve realist yaklaşımı, savaşın dramatik ve insani yönünü derinlemesine betimlemektedir.

Eserde, bir askerin yaralı bir silah arkadaşına destek olduğu bir sahne tasvir edilmektedir. İki figürün yakın teması ve aralarındaki bağ, savaşın içinde dayanışmanın ve insanlığın varlığını sürdürebildiğini göstermektedir. Yaralı askerin yüzündeki acı ifadesi ve diğer askerin kararlı duruşu, savaşın getirdiği zorluklara rağmen ayakta kalma çabasını simgeliyor olabilir. Bu durum savaşın bireysel trajedilerle toplumsal mücadele arasındaki bağlantısını ortaya koyan önemli bir detay olarak değerlendirilebilir.

Arka planda savaş alanının ve yerde yatan diğer figürlerin varlığı, çatışmanın yıkıcı etkilerini ve ölümle yaşam arasındaki ince çizgiyi somut bir şekilde gözler önüne sermektedir. Arka plandaki figürlerin bulanıklığı, odak noktasını iki ana figür üzerinde yoğunlaştırmakta ve eserle duygusal bir bağ kurulmasını sağlamaktadır.

Eserde kullanılan renkler de duygu yoğunluğunu desteklemektedir. Özellikle kahverengi ve gri tonlarının ağırlıklı olması, savaşın kasvetli atmosferini vurgulamaktadır. Figürlerin kıyafetlerinde kullanılan kırmızı tonları hem kan hem de canlılık metaforu olarak değerlendirilebilir. Kullanılan renk tonları sahnenin dramatik doğasını güçlendirirken derin bir duygusal etki de bırakmaktadır.

Sonuç olarak "*Yaralı Asker*" adlı eser, İbrahim Çallı'nın toplumsal gerçekçilik ile bireysel duyarlılığı birleştiren yaklaşımını yansıtmaktadır. Eser hakkında savaşın insani yönlerini ve birey üzerindeki yıkıcı etkilerini ele alması bakımından yalnızca bir savaş sahnesi olarak değil aynı zamanda savaşın toplum üzerinde bıraktığı derin izlere dair bir belge olarak görülebileceği söylenebilir.

Görsel 5: Pablo Picasso, Guernica, 1937, 776 x 349 cm., Tuval Üzerine Yağlı Boya.

Kaynak: Tabak, 2022, s.58.

Son olarak Pablo Picasso'nun "*Guernica*" adlı eserine bakıldığında ise (Görsel-5) söz konusu eser hakkında; savaşın vahşetini ve sivil halk üzerindeki yıkıcı etkilerini anlatan en güçlü sanat eserlerinden biri olarak değerlendirilebileceği söylenebilir. Eser, İspanya İç Savaşı sırasında Nazi Almanyası'nın Guernica kasabasına düzenlediği hava saldırısına bir tepki olarak üretilmiştir (Tabak, 2022, s.57-58) Bu bağlamda eser hem tarihi bir olayın anısını yaşatmakta hem de savaşın dehşetini evrensel bir perspektiften ele almaktadır.

Kompozisyonda, savaşın kaotik ve yıkıcı doğasını betimleyen bir dizi figür yer almaktadır. Figürlerin çarpık ve parçalanmış halleri, savaşın bireylerin bedenleri ve ruhları üzerindeki tahribatını yansıttığı şeklinde yorumlanabilir. Atın çığlık atan ağzı, boğanın hareketsiz ve tehditkâr duruşu, yerde yatan ölü figürler ve ağlayan kadınlar gibi unsurların savaşın insanlık dışı yönlerini sembolize ettiği söylenebilir. Eserde kullanılan siyah, beyaz ve gri tonları, dramatik bir atmosfer yaratarak savaşın karanlık yönünü vurgulamaktadır. Eserde nötr renk grubunun tercih edilmesinin, savaşın insani boyutunu evrensel bir şekilde vurgulamayı amaçladığı düşünülebilir. Işığın ve gölgenin sert kontrastları, kompozisyonun gerilimini artırarak derin bir duygusal etki yaratmaktadır. Merkezde yer alan göz şeklindeki ampul ve ışık kaynağı ise hem modern savaş teknolojisine hem de bu teknolojinin yarattığı dehşete gönderme yapıyor olabilir.

Figürlerin deformasyonu ve abartılı ifadeleri, Picasso'nun Kübizm'den aldığı etkilerle, savaşın karmaşıklığını ve dehşetini görselleştirmek için kullanılan bir araç olarak değerlendirilebilir. Kübist anlatım, figürlerin parçalanmış doğasıyla savaşın bireyler üzerindeki fiziksel ve psikolojik etkisini güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu deformasyonun, savaşın insanlık dışı doğasına karşı bir eleştiri olarak kullanıldığı söylenebilir.

Sonuç olarak "*Guernica*", sadece bir sanat eseri değil aynı zamanda savaş karşıtı bir manifesto olarak nitelendirilebilir. Picasso'nun bu eserinde, savaşın neden olduğu yıkımı, insanlık kaybını ve acıyı evrensel bir dille anlattığı ifade edilebilir. Toplumsal kırılmaların sanattaki yansımasını incelemek açısından bu eserin, yalnızca İspanya İç Savaşı'nı değil tüm savaşların yıkıcı doğasını anlamak için önemli bir araç olduğu söylenebilir. "*Guernica*", savaşın insani değerler üzerindeki etkilerine dair güçlü bir sanatsal anlatım sunmakla birlikte modern sanat tarihinde eşsiz bir yere sahip olarak değerlendirilmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Araştırma kapsamında elde edilen bulgular neticesinde; toplumsal kırılmaların sanat üzerindeki etkisi, tarih boyunca dikkat çekici biçimde varlığını sürdürmüştür. Savaşlar, devrimler, ekonomik krizler ve diğer derin dönüşümler, sanatçıların eserlerini sadece yaratıcı bir alan değil aynı zamanda toplumsal olaylara tanıklık eden bir mecra olarak kullanmalarına yol açmıştır. Bu bağlamda makalede

incelenen eserler, sanatın toplumsal hafıza ve eleştirel düşüncenin bir taşıyıcısı olduğunu göstermektedir.

Francisco de Goya'nın "*3 Mayıs 1808*" adlı eserinde savaşın ve devrimin bireyler üzerindeki yıkıcı etkileri dramatik bir anlatımla gözler önüne serilmiş, masumiyet ve zulüm arasındaki çarpıcı karşıtlıkla toplumsal adaletsizlik vurgulanmıştır. Bu eser, savaşın insanlık dışı boyutlarına dikkat çeken ve dönemin siyasi baskılarına eleştiri getiren bir örnek teşkil etmektedir. Benzer biçimde, Pablo Picasso'nun "*Guernica*" isimli eseri de savaşın yıkıcı gücünü ve modern teknolojilerin yarattığı kaosu evrensel bir perspektiften işlemiş, sanatın propaganda ya da duygusal bir bağlamda nasıl güçlü bir araç haline geldiğini göstermiştir. Eugene Delacroix'nın "*Halka Yol Gösteren Özgürlük*" adlı eserine bakıldığında ise ilgili resim Romantizm bağlamında ele alınırken, devrimlerin halk üzerindeki etkilerini ve sanatın ideolojik bir temsil aracı olabileceği görülmüştür. Kollwitz'in "*Saldırı*" gravürü ise işçi sınıfının yaşadığı çaresizlikleri ve toplumsal hareketlerin psikolojik boyutlarını derinlemesine ele alan bir örnek olarak değerlendirilmiştir. Bu çeşitlilik, sanat eserlerinin yalnızca dönemin toplumsal gerçekliklerini belgelemekle kalmayıp aynı zamanda estetik dil aracılığıyla eleştirel bir tavır geliştirdiğini de ortaya koymaktadır.

Son olarak Türk resminin usta isimlerinden olan İbrahim Çallı'nın "*Yaralı Asker*" adlı eseri ise Türk resim sanatında toplumsal gerçekçiliğin güçlü bir temsilcisi olarak dikkati çekmektedir. Savaşın bireysel ve toplumsal boyutlarını realist bir yaklaşımla ele alan Çallı, dönemin trajik gerçekliklerini sanatsal bir duyarlılıkla işleyerek toplumsal hafızayı diri tutmayı başarmıştır.

Makalede yapılan analizler, sanatın yalnızca bireysel bir yaratım süreci olmadığını, aksine toplumsal bağlamdan koparılamayacağını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Sanatçılar; toplumsal kırılmaların estetik ve etik boyutlarını eserlerinde işleyerek, bireylerin bu olayları anlamlandırmalarına olanak sağlamaktadır. Savaş, devrim ya da ekonomik kriz gibi olaylar, sanat eserlerini güçlü bir iletişim aracı haline getirmiş ve bu eserler, toplumun ortak hafızasını şekillendiren birer sembol olmuştur.

Öneriler;

-Toplumsal kırılmaların sanattaki etkilerini anlamak, geçmiş olaylara dair daha bilinçli bir yaklaşım geliştirmeyi sağlayabilir. Sanat tarihçileri, müzeler ve akademisyenler bu eserlerin toplumsal hafızayı diri tutan rolleri üzerine daha fazla araştırma yaparak bu eserleri günümüzde daha etkili bir şekilde sunabilir.

-Sanat eserlerinde yerel motiflerin evrensel mesajlarla nasıl dengelendiği üzerine daha kapsamlı çalışmalar yapılabilir. Özellikle farklı coğrafyalardaki toplumsal kırılmaların karşılaştırmalı bir analizi, bu eserlerin etkilerini daha geniş bir perspektiften ele almayı sağlayacaktır.

-Sanat tarihinin, psikoloji, tarih ve siyaset bilimi gibi alanlarla iş birliği yaparak toplumsal kırılmaların etkilerini daha derinlemesine analiz etmesi gereklidir. Bu tür çalışmalar, sanat eserlerinin sadece estetik boyutunu değil sosyo-politik anlamlarını da daha kapsamlı bir şekilde ortaya koyabilir.

-İlgili makale, daha çok tarihsel bağlamdaki toplumsal kırılmalara odaklanmıştır. Ancak günümüzde devam eden toplumsal ve çevresel sorunların sanata yansımaları da araştırılabilir. Özellikle çağdaş sanatçılar ve sanat hareketleri, bu konuların güncel bir yorumunu sunabilir.

Yazar Katkı oranı ve Çıkar Çatışması Beyanı : Çalışma tek yazarlı olup katkı oranı %100'dür ve herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Abir, M. (2017). European painting and World War I: Evolution of modern era and beyond. *East West Journal of Humanities*, *6* (7), 152–161.

Arıkan, H. (2016). Resimlerarası alıntı bağlamında Eugene Delacroix'in Halka Yol Gösteren Özgürlük adlı eserinin yeniden yorumlanması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *17* (2), 49–60.

Clancy, R. (1949). Surrealism and freedom. *The American Journal of Economics and Sociology*, *8* (3), 271–276.

Hanna, M. (1985). Iconology and ideology: Images of Joan of Arc in the idiom of the Action Francaise 1908–1931. *French Historical Studies*, *14* (2), 215-239.

Kara, D. (2007). Toplumsal olayların sanata yansıması. *Yapı Mimarlık Tasarım Kültür Sanat Dergisi*, 108–111.

Kuru, A. Ş. (2017). I. Dünya Savaşı'nın sanat diline etkileri: Max Beckmann'ın Die Hölle (Cehennem), Käthe Kollwitz'in Der Krieg (Savaş) baskı dosyaları. *Sanat Tarihi Dergisi*, *26* (2), 395–421.

Malvern, S. (2004). *Modern art, Britain and the Great War: Witnessing, testimony and remembrance*. London: Yale University Press.

Öz Çelikbaş, E. (2020). Art Brut hareketi ve Jean Dubuffet: Bir sanat terapisi bağıntısı. *Akdeniz Sanat Dergisi*, *14* (25), 35–43.

Özmen, A. F. (2024). Çağdaş Türk resminde toplumsal gerçekçilik: çiftçi teması. *Uluslararası Sanat ve Estetik Dergisi*, *7* (14), 1–18.

Waring, B. & Fee, E. (2019). The disasters of war. *American Journal of Public Health*, *96* (1), 51.

Yorulmaz, M. Y. (2023). Savaşa eleştirel yaklaşan öncü sanatçılar. *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, *11* (30), 99–113.

GÖRSEL KAYNAKÇA

Alkan, U. & Kahraman, M. E. (2016). İbrahim Çallı'nın Kurtuluş Savaşı temalı resimlerinin ikonografik ve ikonolojik incelenmesi. *Kalemişi Dergisi*, *4* (7), 1–18.

Arıkan, H. (2016). Resimlerarası alıntı bağlamında Eugene Delacroix'in Halka Yol Gösteren Özgürlük adlı eserinin yeniden yorumlanması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *17* (2), 49–60.

Oskay, N. (2018). Savaş protestosunun örme sanatındaki yansımaları. *International Journal of Interdisciplinary and Intercultural Art*, *3* (6), 159–171.

Şahinbaş, U., Türker, İ. H. & Ağçiçek, M. (2019). Savaşlar ve ölümler çağında bir kadın sanatçı: Käthe Kollwitz. *Akademik Sanat Dergisi*, *4* (8), 161–171.

Tabak, S. (2022). Bir savaş vesikası olarak Pablo Picasso'nun Guernica eserindeki sembollerin incelenmesi. *Otuzyedi Sanat ve Tasarım Dergisi*, *1* (1), 55–70.